

ВГУ

Т. 11, кн. 1

1973-74г.

ПАИС
П 87

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
· КИРИЛ
И МЕТОДИЙ ·

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
· CYRILLE
ET METHODE ·
DE
V. TIRNOVO

ГОДИНА 1975

ТОМ XI КН I

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
CYRILLE
ET METHODE
DE
V. TIRNOVO

TOME XI, LIVRE I
FACULTE PHILOLOGIQUE
ANNÉE 1973—1974

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
·КИРИЛ
И МЕТОДИЙ·

ТОМ XI, КНИГА I
ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ГОДИНА 1973—1974

ПА 115

1187

1.220/

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА
ГР. В. ТЪРНОВО ДП

1976

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. Кольо Ковачев (отговорен редактор), проф. Галина Тагам-
лилка, доц. Ангел Анчев, доц. Ангел Давидов, доц. Русин Ру-
зинов, ст. преп. Пансий Христов (секретар)

Техн. редактор Н. Мивчева

Коректор С. Яковев

Дадена за набор на 10. VI. 1974 г.

Подписана за печат на 28. VII. 1975 г.

Излязла от печат на 30. VIII. 1975 г.

Лит. група II-6

Изд. № 21985

Издателски коли 37,27

Формат 60/90/16

Тираж 536

Печатни коли 41,38

Държавна печатница «Тодор Дамитров», кл. 2 — София (пор. 16 471)

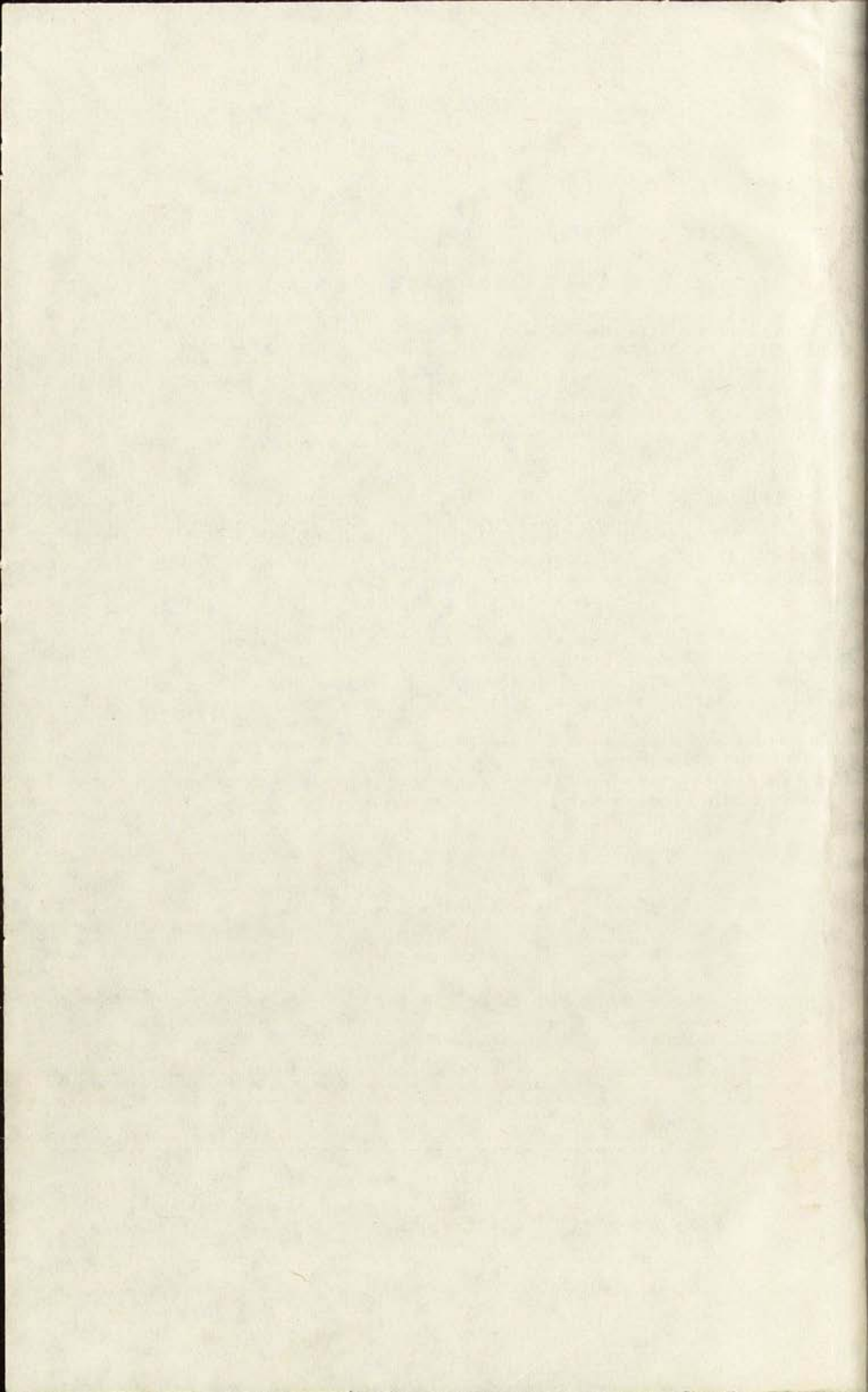
СЪДЪРЖАНИЕ

И.	Маринова, Пряката реч като структурно оформена синтактична единица	41
Х.	Станева, Към характеристиката на сложните съчинени изречения в съвременния български език	41
Й.	Еленски, Към историята и характеристиката на уснените съглави в славянските езици	97
Т.	Махарова, О взаимодействию интонации с лексикограмматическим составом предложений с местименными и наречными словами. (на материале русского и болгарского языков)	149
И.	Георгиев, К вопросу о семантических структурах безличных предложений	207
√ П.	Джамбазов, Болгарские глаголы и отглагольные образования с суффиксом -ова- и их русские параллели	
П.	Христов, Глаголните предтапки и начините на действие в български и във френски език	301
А.	Анчев, Димитър Талев и руския роман	
П.	Ковачева, Названията на ратението CICER ARIETINUM в историята на българския език	
М.	Петров, Свободно изобразителните търсения на Емилан Станев «Легенда за Сибин, преславския княз»	
С.	Николов, Идеологическият антагонизъм между Марк Твен и Редиярд Киплинг	
Р.	Русинов, Превладващото дело на А. С. Киплинг и българският книжовен език (с приложение из историята на <i>вчн-ик</i>)	531
С.	Станьо Георгиев — Словосъобразване на структура и семантика на производните наречия в съвременния български език	

TABLE DES MATIERES

F. Marinova, The direct speech as a structural semantic unit	1
Ch. Staneva, Contribution à la caractéristique des phrases à propositions coordonnées dans la langue bulgare, contemporaine	41
V. Elenksy, Développement et particularités des consonnes labiales dans les langues slaves	97
P. Mahrova, Interaction entre l'intonation et la structure lexico-grammaticale polyvalente de la phrase	149
Guéorguiev, Contribution au problème des structures sémantiques des propositions impersonnelles	215
Djambazov, Les verbes et les formations dérivationnelles avec le suffixe OV (A) en bulgare et leurs équivalents en russe	227
Christov, Les préfixes verbaux et les modalités de l'action en bulgare et en français	311
Antchev, Dimitar Talev et la littérature russe	371
Kovatchéva, Les dénominations de la plante "riétiniques" dans l'histoire de la langue bulgare	
Pétrov, Originalité, des recherches idéologiques et esthétiques d'Emiliane Stanev dans „Légende de Cibine, prin de Preslav“	
Nikolov, The ideological antagonism of Mark Twain and Rudyard Kipling	
Oussine Roussinov, L'activité de A. S. Kivil'sky en tant que Traducteur et son influence sur la Bulgare littérature	
L. Guerguiev — Structure morphologique et sémantisme des adjectifs dérivés dans le bulgare contemporain	

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Филологически факултет 1973/74 г.
Том XI, кн. 1
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“
DE V. TIRNOVO
Tome XI, livre 1 Faculté philologique 1973/74

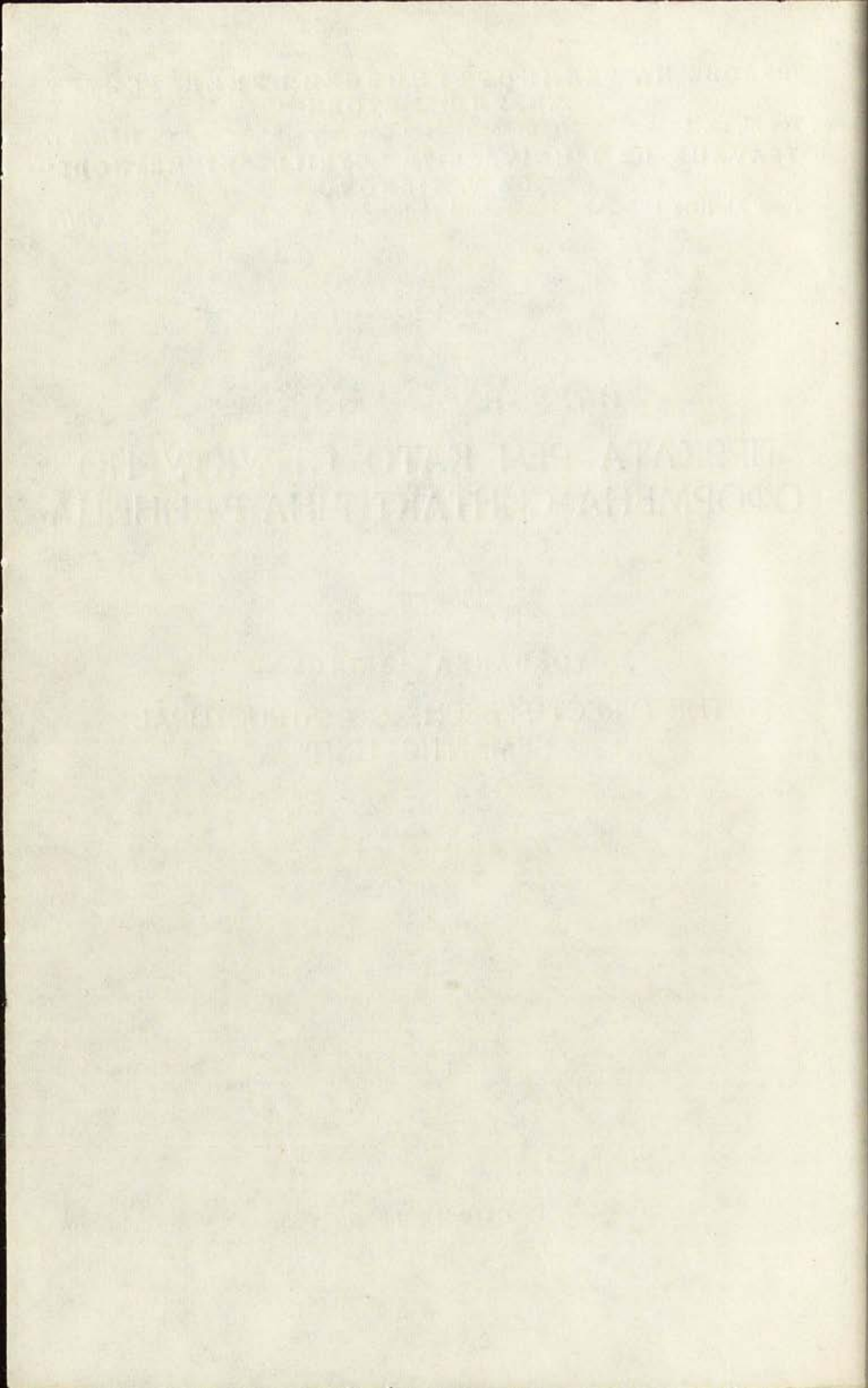
ЙОРДАНКА МАРИНОВА
ПРЯКАТА РЕЧ КАТО СТРУКТУРНО
ОФОРМЕНА СИНТАКТИЧНА ЕДИНИЦА

YORDANKA MARINOVA
THE DIRECT SPEECH AS A STRUCTURAL
SEMANTIC UNIT

СОФИЯ 1975

Въпросът за синтактичната природа на пряката реч е бил поставян много пъти в лингвистичната литература, но и досега не е получил задоволително разрешение. Някои изследвачи разглеждат съчетанията от авторски думи и чужда реч като един от видовете безсъюзни сложни изречения, в които думите на автора изпълняват функцията на главно изречение, а чуждата реч — на подчинено изречение с допълнителен или определителен характер. В данном случае мы имеем бессоюзное сложноподчиненное предложение, в котором слова автора выступают в роли главного предложения, а прямая речь в роли дополнительного придаточного предложения. В тех случаях, когда прямая речь, представляя собой придаточное предложение, относится к существительному в главном предложении, оно является придаточным определительным. . .“ — пише А. Г. Руднев.¹ Същото становище застъпва и П. Ст. Калканджиев. Според него пряката реч се състои или от отделни думи, които най-често са равнозначни на изречения, или от едно или повече завършени по мисъл и форма изречения — прости или сложни. „Като подчинено допълнително изречение тя (пряката реч — б. м.) отговаря на въпрос *що*, взет със сказуемото на главното изречение, което я налага и към което тя се отнася направо — без граматическа връзка. Понеже внася своето съдържание изцяло в съдържанието на главното сказуемо, пряката реч наричаме още вносно изречение; главното изречение при нея се нарича и основно.“²

В. И. Кодухов в своята монография „Прямая и косвенная речь в современном русском языке“ (Л., 1957) изразява мисълта, че думите на автора и пряката реч не винаги образуват сложно изречение. Само в случаите, когато те се обединяват в сложно изречение, възниква особено безсъюзно сложно изречение, което се нарича изречение с пряка реч. Специфично за това изречение е, че то не е еднородно и се разпада на две части. С. Е. Крючков и Л. Ю. Максимов също определят като изречение с пряка реч

¹ А. Г. Руднев, Синтаксис современного русского языка, М., 1968, с. 311.

² П. Ст. Калканджиев, Българска граматика, Пл.-С., 1938, с. 396—397.

„бессоюзное (интонационное и смысловое) объединение частей, в одной из которых — авторских словах — устанавливается самый факт чужой речи и называется ее источник, а в другой — прямой речи — воспроизводится сама чужая речь“³. В. И. Кодухов отнася обаче към този особен тип бессоюзни сложни изречения само тези конструкции с пряка реч, в които са налице думите на автора и едно (просто или сложно) изречение с пряка реч. Ако чуждата реч се състои от няколко самостоятелни изречения, едно от които е съединено с авторско изречение, а следващите изречения на пряката реч са самостоятелни, такова съединение се разглежда от него като особен вид сложно синтактично цяло, което съдържа авторски текст и пряка реч. Под сложно синтактично цяло авторът разбира „отрезок речи, более широкий, чем распространенное простое предложение с однородными или обособленными членами предложения или сложное предложение. Сложное синтаксическое целое характеризуется замкнутостью своей структуры и законченностью выражаемой мысли“⁴. Така че в зависимост от това, дали чуждата реч се състои от едно или няколко отделно самостоятелни изречения, целият отрязък реч, включвайки и думите на автора, се квалифицира като сложно бессоюзно изречение или като сложно синтактично цяло.

Авторската самостоятелност на изреченията с пряка реч се разглежда от някои автори като синтактична. Затова някои методисти отричат съществуването на сложно изречение с пряка реч и разглеждат пряката реч и думите на автора като самостоятелни отрязъци от реч.

Приблизително същото становище застъпва и А. Н. Гвоздев: „В синтаксическом отношении прямая речь от косвенной отличается тем, как высказывание персонажа увязывается с авторской речью. С этой стороны характерно то, что прямая речь сохраняет полную независимость: включение ее в авторскую речь не сопровождается какой-либо перестройкой воспроизводимых языковых конструкций. Речь автора и персонажа четко разграничивается интонационно. . . Связь прямой речи с авторской ограничивается тем, что прямая речь лишь сопровождается сообщением автора о том, что он передает чужую речь, и указанием, кому она принадлежит.“⁵

В своята докторска дисертация „Конструкции с прямой речью в современном русском языке“ М. К. Милих недвусмысленно подчертава, че пряката реч е самостоятелна синтактична единица

³ С. Е. Крючков, Л. Ю. Максимов, Современный русский язык, Синтаксис сложного предложения, М., 1969, с. 161.

⁴ В. И. Кодухов, Прямая и косвенная речь в современном русском языке, Л., 1957, с. 26.

⁵ А. Н. Гвоздев, Современный русский язык, II, М., 1968, с. 316—317

която има свои признаци, разграничаващи я от другите синтактични единици и позволяващи отделянето ѝ в текста. Синтактичната природа на пряката реч авторката изразява чрез понятието „конструкция“, което употребява със следното значение: „Конструкция — это составленная из двух или нескольких предложений (простых или сложных) сложная синтаксическая единица, имеющая один организующий центр, с которым грамматически связаны все составляющие части.“⁶ Като граматическо ядро на тези конструкции се сочи глаголът за говорене, който въвежда в текста чуждата реч.

Конструкцията с пряка реч според М. К. Милих се сближават със сложните съставни изречения по това, че и в двата случая може да се говори за особени езикови модели, които в основата си се състоят от две части: главно и подчинено изречение в единия модел, ремарки и пряка реч — в другия. Разликата се състои в това, че моделът на сложното съставно изречение изцяло се запълня с ново словесно съдържание, постоянни, лексически ограничени в модела са свързващите звена — съюзи и съюзни думи. В конструкцията с пряка реч едната част на модела, наречена от авторката „ремарка“, в известна степен е словесно ограничена, тя може да се сведе към схемата „той каза“ или „той чу“. Ремарката е изречение и в същото време изразител на отношенията между пряката реч и авторския текст. Освен това разглежданите модели се различават и по признака „затвореност на веригата“. Конструкцията с пряка реч са по-малко затворени от сложните съставни изречения.

Като особена синтактична конструкция, състояща се от самостоятелни части, свързани по смисъл и интонационно, разглежда пряката реч и Д. Е. Розентал.⁷ „Авторские слова и прямая речь образуют особую синтаксическую конструкцию, состоящую из самостоятельных частей, связанных по смыслу и интонационно. Связь между обеими частями конструкции может быть более тесной или менее тесной, что зависит от их взаимного расположения, лексического значения глагола сказуемого в авторских словах, вводящих прямую речь и т. д.“⁸

Каква синтактична единица представя обединението на авторски думи и пряка реч — сложно изречение или конструкция от особен тип, този проблем е предмет и на статията на А. Ф. Кулагин „Конструкции с прямой речью и сложное предложение“⁹.

⁶ М. К. М и л и х, Конструкции с прямой речью в современном русском языке, Автореф. докт. дисертации, Л., 1962, с. 22.

⁷ Н. С. В а л г и н а, Д. Э. Р о з е н т а л ь, М. И. Ф о м и н а, В. В. Ц а п у к е в и ч, Современный русский язык, изд. 3-е, М., 1968, с. 470.

⁸ Пак там, с. 470.

⁹ А. Ф. К у л а г и н, Конструкции с прямой речью и сложное предложение, Русский язык в школе, 1969, 1, с. 82.

Авторът смята, че между конструкциите с пряка реч и безсъюзните сложни изречения действително има сходство, но техните различителни признаци са по-съществени. За да бъдем последователни в твърдението, че конструкциите с пряка реч представят безсъюзни сложни изречения, би трябвало в тази система да включим и конструкции с пряка реч, състоящи се от няколко самостоятелни изречения, защото думите на автора имат към всички тези изречения еднакво отношение, както към отделното изречение на пряката реч. А това явно ще противоречи на синтактичната природа на сложното изречение, което не може да се състои от няколко комуникативно самостоятелни изречения. Конструкциите с пряка реч и безсъюзните сложни изречения според Кулагин се различават по характера на връзката между съставлящите ги компоненти. Връзката между частите на безсъюзното сложно изречение е не само-смислова, но и структурно-граматическа и интонационна, докато връзката между думите на автора и пряката реч е по-слаба и е само смислова. Интонационно те са разграничени и несъвместими. Авторът обръща внимание на едно твърде съществено различие между двата вида синтактични единици. Докато на характера на предикативните единици, образуващи частите на сложното, в това число и на безсъюзното изречение, се налагат конструктивни („модалновременные“ и „целеустановочные“) ограничения, според езиковеди като В. А. Белошапкива съчетанията от авторски думи и пряка реч нямат такива ограничения. Съпоставянето на конструкциите с пряка реч със сложните изречения дава основание на автора да направи извода, „что сочетания слов автора и прямой речи является не сложным предложением, а конструкции особого типа, разнообразностью так называемого сложного синтаксического единства“¹⁰.

Характеризирайки авторските думи при пряката реч в литературния език от XVII—XVIII в., Е. И. Коротаева застъпва тезата, че още в древните текстове конструкциите с пряка реч имат напълно оформена структура, че много елементи от техните лексико-граматически връзки идват до наши дни, изразявайки характерни черти на съответстващи модели в съвременния литературен език. И макар че крайните изводи на авторката са свързани с конкретни синтактични обрати от типа „Лишь только молвила, а нищий у дверей „Подайте милостину“ — просит“, в които глаголят от ремарката е сказуемо и на основното изречение, те са показателни и за отношенията в рамките на тези конструкции: „Создается сжатая и стройная структура сложного синтаксического целого, своеобразная обрамленная конструкция, в которой тесно связанные между собой лексико-грамматические элементы с

¹⁰ А. Ф. Кулагин, цит. ст., с. 86.

единим синтаксическим заданием, подлежащно-сказуемая основа предложения, разединены прямой речью.¹¹

В нашата езиковедска литература мисълта, че пряката реч не е сложно изречение, за пръв път е изказана от Л. Андрейчин в „Основна българска граматика“: „Погрешно е да се разглежда пряката реч заедно със съединителното изречение към нея като сложно съставно изречение с главна част съединителното изречение, а приставна — самата пряка реч. Съчетанието от пряка реч и съединително изречение, представляващо съчетание от синтактични елементи, които са изказани от различни лица, не трябва да се мери с критериите на обикновените сложни изречения.“¹²

В своя труд „Съвременен български език, Синтаксис“, К. Попов, отчитайки външното сходство между пряката реч и сложното съставно изречение, посочва, макар и най-общо, и нейната специфика: „Макар да се разглежда като самостоятелно изречение или самостоятелни изречения, пряката реч по смисъл и по интонация е свързана с авторовата реч и образува с нея синтактично цяло с разнородни съставки. Тези съставки в редица случаи са във взаимодействие, по-точно се свързват помежду си като части на просто, на сложно или на безсъюзно изречение.“¹³

Изложените дотук схващания за синтактичната природа на конструкциите с пряка реч могат да се сведат до четири основни концепции:

1. Авторски думи и чужда реч образуват безсъюзно сложно съставно изречение, което от някои езиковеди се нарича изречение с пряка реч (А. Г. Руднев, С. Е. Крючков, Л. Ю. Максимов, П. Ст. Калканджиев, Грамматика русского языка, т. II, ч. 2, Изд. АН СССР, М., 1960).

2. Авторски думи и чужда реч са самостоятелни отрязъци от реч (А. Н. Гвоздев).

3. Авторски думи и чужда реч образуват особена синтактична конструкция (М. К. Милих, Д. Е. Розентал).

4. Авторски думи и чужда реч образуват синтактично единство с разнородни съставки, разновидност на т. нар. синтактично цяло (А. Ф. Кулагин, Л. Андрейчин, К. Попов).

По-особено място заемат схващанията на В. И. Кодухов, според когото думите на автора и чуждата реч съществуват под формата на два структурни варианта: сложно изречение с пряка реч и сложно синтактично цяло с пряка реч.

¹¹ Э. И. Коротаяева, Авторские слова при прямой речи в литературном языке XVII—XVIII в., Вестник Ленинградского университета, № 8, 1969, выпуск 2, с. 128.

¹² Л. Андрейчин, Основна българска граматика, С., 1944, с. 539.

¹³ К. Попов, Съвременен български език. Синтаксис, С., 1963, с. 331—332.

Определянето на конструкциите с пряка реч като „синтактично цяло“, концепция, която има най-много привърженици в последно време, не хвърля изцяло светлина върху синтактичната им природа, защото учението за синтактичното цяло, макар и да показва известно теоретическо развитие, не е получило задълбочена и всестранна разработка. Преди всичко съществува твърде голямо терминологично разногласие в назоваването на тези по-големи от изречение „речеви отрязъци“. Понятието „сложно синтактично цяло“ е било издигнато в руската лингвистика още от Ломоносов, Востоков, Потемня,¹⁴ но самият термин „сложно синтактично цяло“ за пръв път е употребен от А. М. Пешковски (до него руските лингвисти са употребявали термините „реч“, „период“, „высказывание“) със следното значение¹⁵: „Сложное целое есть сочетание предложений, соединенных союзами, союзными словами или союзными синтаксическими паузами.“ По-нататък проблемът за сложното синтактично цяло бива издигнат от Н. С. Поспелов¹⁶, И. А. Фигуровски („компоненты текста“)¹⁷, Л. А. Булаховски („сверхфразное единство“)¹⁸. Принципите на построяване и структурна организация на сложните синтактични единства (сложните синтактични цели) са обсъждани и на конференцията по сравнително-историческо изучаване на славянските езици, състояла се в Бърно през 1961 г.¹⁹

През последните години се увеличи броят на изследванията по синтаксис и стилистика, които имат за обект свръхфразовото единство. Най-голямо внимание се отделя на средствата за синтактична организация на тези единства. На начините, на средствата за обединяване на изреченията в сложни синтактични цели са посветени статии на Г. Я. Солганик „Сложное синтаксическое целое (прозаическая строфа) и его виды в современном русском языке“²⁰, „Об одном типе связи между самостоятельными предложениями“²¹, „О параллельной синтаксической связи между самостоятельными предложениями“²², на Л. М. Лосева „К изу-

¹⁴ А. Л. А. Потемня, Из записок по русской грамматике, изд. 2, Харьков, 1888, т. I—III, с. 32.

¹⁵ А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, М., 1938, с. 439.

¹⁶ Н. С. Поспелов, Проблема сложного синтаксического целого в современном русском языке, Ученые записки, Труды кафедры русского языка, кн. II, 1948.

¹⁷ И. А. Фигуровский, От синтаксиса отдельного предложения — к синтаксису целого текста, Русский язык в школе, 1948, кн. 3, с. 21—31.

¹⁸ Л. Н. Булаховский, Курс русского литературного языка, К., 1952, т. I.

¹⁹ Otázky slovenske syntaxe, Praha, 1962, s. 29—31, 129—130.

²⁰ Русский язык в школе, 1969, 2, с. 92—97.

²¹ Пак там, 1965, 3, с. 59—63.

²² Пак там, 1967, 2, с. 93—98.

чению межфразовых связей²³, на Н. В. Кирпичникова „О способах объединения предложений в связанной речи“,²⁴ на Б. А. Вейхман „К вопросу о синтаксических единствах“²⁵, на В. М. Аринштейн „О структурной обусловленности сверхфразовых единств“²⁶ и др. Някои изследвания разглеждат ритмико-интонационната структура на свръхфразовото единство.²⁷ Но трябва да подчертаем, че направените изследвания не ни дават пълна и точна представа за структурна организация, за типологията на сложното синтактично цяло. Затова все още много въпроси, свързани със синтактичната природа на конструкциите с пряка реч, не могат да се изяснят окончателно.

Ние изхождаме от схващането, че конструкциите с пряка реч съществуват в езика ни като оформена вече структурна единица. Въпросът за принадлежността ѝ към определен синтактичен тип — сложно изречение или сложно синтактично цяло, е твърде сложен. Той е свързан с един друг голям въпрос — за съществуването и определеното на основната конструктивна синтактична единица. Обикновено се смята, че най-крупната цялостно оформена комуникативна автономна единица при синтактичното разчленяване на речта е изречението. Достатъчно е да цитираме определението на синтаксиса според Академическата граматика на руския език: „Предметом синтаксиса как отдела грамматики является изучение способов соединения слов в словосочетания и в предложения, а так же изучение типов предложений, их строения, функций и условий употребления.“²⁸ Изучаване структурата на свързаната реч (текст) според мнозина езиковеди излиза извън рамките на обикновения синтаксис, тъй като се изследват не отделни изречения, а група изречения, обединени в смислово единство и чрез отделни структурни закономерности. Това е задача на т. нар. „висш синтаксис“, който следва след учението за простото и за сложното изречение. В. В. Виноградов говори за завършваща част на граматиката — стилистичен синтаксис, в чиито рамки „органически обединяются теория синтагм и учение о строе сложных синтаксических единств в разных стилях русского литературного языка.“²⁹

²³ Русский язык в школе, 1967, 1, с. 89—95.

²⁴ Пак там, 1960, 5, с. 34—38.

²⁵ Вопросы языкознания, 1961, 2, с. 97—106.

²⁶ Проблемы общего языкознания и английской филологии, Калинин, 1969, с. 103—141.

²⁷ Ю. А. Соткин, К вопросу о ритмико-интонационной структуре сверхфразового единства, Научные доклады высшей школы, Филологические науки, 1972, 4, с. 67—73.

²⁸ Грамматика русского языка, т. II, ч. 1, М., Изд. АН СССР, 1960, с. 6.

²⁹ В. В. Виноградов, Русский язык (грамматическое учение о слове), М.—Л., 1947, с. 764.

За назоваване основната единица на свързания текст в лингвистичната литература съществуват много термини: „реч“, „текст“, „група изречения“, „период“, „абзац“, „изказване“, „сложно синтактично цяло“, „сложно синтактично единство“, „свръхфразово единство“, „диалогично единство“, „въпросно-отговорно единство“ и т. н.

Проблемът за реалното деление на устния и писмения речев поток е един от най-актуалните за съвременното езикознание. Но традиционното схващане, че основна конструктивна синтактична единица е изречението или, по мнението на някои автори, словосъчетанието и синтагмата, среща възражение. Фактически синтактичното разчленяване на речта е значително по-сложно. Голямо значение в решаването на този въпрос има ученето за т. нар. изоморфизъм на отделните равнища на езиковата структура. При всички основни единици, характерни за различните езикови равнища (фонема, морфема, лексема), съществува, според някои езиковеди, паралел между езикова материя и езикова функция, който проличава и при най-бегло съпоставяне на обобщените определения на тези единици. На основата на този паралел може да се определи и основната синтактична единица: „Синтаксему следовало бы определить как группу слов (но не только словосочетаний и синтагм в традиционном значении этих терминов), в соотношении к которым проявляется значение (функция) более объемного фразово коммуникативного характера.“³⁰ Особено съществена е забележката, „что поле синтаксемы не следует ограничивать рамками предложения. Синтаксема может представлять собой более обширный сегмент, включающий отношения отношений, выраженные конкретно посредством сочетания предложении в так называемые лингвостатистиками абзацы, или по терминологии В. В. Виноградова — сверхфразовые единства или синтаксические целости в синтаксической структуре.“³¹

Концепцията, че в основата на изреченията и на синтактичните единства стоят еднакви структурни модели, се поддържа и от други езиковеди. Г. А. Вейхман ги нарича с общия термин „высшие синтаксические единицы (ВСЕ)“³². Според него „в языке есть синтаксические образования, которые обладают в речи разной степенью слитности, выступая в виде расчлененных (синтаксические единства) и нерасчлененных (предложения) вариантов“³³. „ВСЕ — языковые модели, существующие в виде двух речевых

³⁰ И в. Л е к о в, Особенности на синтактичния тип на славянските езици, Сб. студии, С., 1972, с. 19.

³¹ Пак там, с. 22.

³² Г. А. В е й х м а н, Высшие синтаксические единицы (на материале современного английского языка), Научные доклады высшей школы, Филологические науки, 1972, 3, с. 62.

вариантов: предложений и синтаксических единств³³. Отношението между ВСЕ, от една страна, и изреченията и синтактичните единства — от друга, според автора, е отношение на инвариант към вариант. Затова между синтактичните единства и стандартните изречения не може да се прокара абсолютна граница.

Наблюденията показват, че авторски думи и чужда реч образуват при всички случаи една структурна единица, което предполага наличието на образци (модел) за нейното построяване. Именно в тези образци (модел) се осъществява повторемостта на структурните единици, проявява се системността на дадено езиково явление, тъй като образците отразяват закономерностите за интеграция на компонентите, включвайки както външните структурни моменти, така и вътрешните, семантичните.³⁴ Сходството между способите за въвеждане на пряката реч в различните езикови системи свидетелствува за това, че подобно на отделните типове изречения конструкции с пряка реч имат признаци, които ги разграничават от другите синтактични единици. Благодарение на тези признаци те лесно се отделят в текста.

Най-характерният за тази структурна единица е признакът авторска неоднородност. В зависимост от този признак конструкции с пряка реч са винаги двупланови. Независимо от количеството на обединените в тях изречения тези конструкции се оказват винаги двучленни (двуконпонентни), което в писмената реч се отбелязва с помощта на препинателни знаци. Затова смятаме, че съединението на авторски думи и пряка реч напомня т. нар. „сегментирани конструкции“³⁵. „Строение подобных отрезков текста обеспечивает расчлененную подачу сообщения: факт отделяется от его интерпретации, что-либо общее от его частного проявления, вопрос от ответа на него, сообщение от его источника, цитат от указания на ее автора, заголовок статьи, книги, название пьесы — от дальнейшей информации о месте, времени опубликования статьи, ее содержания, о постановке пьесы и т. н.“³⁶

В по-нататъшното изложение ние ще си служим с понятието „конструкция“. Това понятие употребяваме за назоваване на синтактична единица, чиито компоненти се намират в определени смислови, лексико-синтактични и ритмико-интонационни отношения. Макар и да не отразява синтактичните отношения между

³³ АГ. Вейхман, *Высшие синтаксические единицы*, с. 63.

³⁴ Н. Янко — Триницкая, *Фразеологичность языковых единиц разных уровней языка*, Известия АН СССР, серия лит. и языка, 1969, вып. 5, т. 28, с. 431.

³⁵ Ш. Балли, *Общая лингвистика и вопросы французского языка*, М., 1955, с. 75.

³⁶ Сб. Развитие синтаксиса современного русского языка, М., 1966, с. 8.

компонентите на разглежданата синтактична единица и способите за тяхното съчетаване, този термин се оказва най-удобен, тъй като той обхваща и двата компонента — чуждата реч с въвеждащото я авторско изречение. По наше мнение това понятие най-добре отразява както единството, така и разединенето (противопоставянето) на съчетаващите се езикови единици.

По своята структурно-синтактична същност конструкциите с пряка реч се отнасят към два основни типа:

1. Синтактично единство — минимална композиционна синтактична единица, която притежава признака авторска нееднородност. Напр. *«Когато излезе навън, Кракра Пернишки, който беше чул смъртния вик на Аарона, попита: — Какво направи, господарю?»* (АК) Макар да стои близо до сложното изречение, тая структурна единица не може да бъде квалифицирана като изречение преди всичко поради по-голямата степен на разчлененост между съставлящите я компоненти, за което допринася и авторската нееднородност. Последната особеност е типична за сложните синтактични единства. „Сложные синтаксические единства — это типизированные сочетания обособленных („отдельных“, „самостоятельных“) предложений. Такие сочетания, представляя собою единое смысловое и синтаксическое целое, являются особыми коммуникативными единицами речи, отличающимися от предложения прежде всего степенью расчлененности“ — пише Г. П. Уханов.³⁷ Мисълта, че връзките между компонентите на конструкциите с пряка реч нямат строгостта и изразеността на обикновената изреченска споеност, намира потвърждение в изследвания на наши езиковеди още през 30-те години. В своята статия „За някои свързвания в невезаната българска реч“ Ив. Хаджов³⁸ отбелязва две явления в развитието на езика, които дават своето отражение и върху пунктуацията. От една страна, се появяват препинателни знаци, които по-рязко внушават запирането (паузата), за да отсекаят по-ярко ритъма. Така се появяват „избързаната“ точка, двоеточието на мястото на старата запетая. От друга страна се наблюдава обратно явление — изкуствено се включват в една синтактична цялост езикови маси, които не искат това, „наопаки, мислено и синтактично те изискват да бъдат разделени“³⁹. Затова тук се явяват препинателни знаци като запетая, точка и запетая вместо точка или равнозначните ѝ в ритмично отношение въпросителен знак и др. По преценка на автора обаче „това насилване на пунктуацията и подчиняване на личния произвол стига дотам,

³⁷ Г. П. У х а н о в, Типы предложений разговорной речи, соотносительные со сложными синтаксическими единствами, сб. Развитие синтаксиса современного русского языка, М., 1966, с. 23.

³⁸ Сп. Училищен преглед, г. XXXIV, 1935, кн. 5—6, с. 602.

³⁹ Пак там, с. 607.

че отива против изрично указван с отделна дума препинателен знак. Такъв е случаят със знака за питане, заместен със запетая или точка и запетая в примери като следните: „Как си, докторе, казва Кирчо и сваля шапката си, подава ръка.“ Особено в случая: „Ще приеш ли един чай, попита загрижена Елена, уморен ли си; тя позвъни внезапно и забеляза, че...“⁴⁰ Тази промяна на препинателните знаци не е в състояние да обедини в една езикова цялост езикови маси, които „съзнанието и постигнатото от езика развитие държат мисълно и ритмико-синтактично по-отделени...“⁴¹.

Подобна употреба на препинателни знаци (запетая вместо въпросителен, удивителен, тире и др.) за отделяне на непряката реч на авторовото изложение и пряката реч на лицата срещаме в един превод на Г. Караславов на повестта „Тарас Булба“⁴².

В подкрепа на изложената теза за по-голяма степен разединеност, „самостоятелност“ на компонентите в синтактичното единство с пряка реч са и схващанията на някои езиковеди, че връзката между думите на автора и пряката реч е по-слаба, отколкото съчинителната връзка. Освен това възможността за разместване на компонентите, а така също независимата употреба на личните форми (глаголни и местоименни) също говорят за тяхната по-голяма автономност (независимост). Въпреки това тези компоненти не могат да се разглеждат като напълно самостоятелни изречения, макар че в структурно (граматическо) отношение са пълни, т. е. автосемантични⁴³. Тук се наблюдава „смислова синсемантия“, т. е. в един от компонентите функционира лексикална единица, която се нуждае от допълнително разкриване, конкретизиране. Като „сигнали на синсемантията“⁴⁴, т. е. като средство за осъществяване на междуфразовите връзки, се сочат съюзи, частици, вметнати модални думи, анафорични местоимения и наречия. Връзката между компонентите на конструкциите с пряка реч обаче се осъществява с помощта на глаголи и съществителни имена, които непосредствено въвеждат пряката реч, следователно те са „сиг

⁴⁰ Пак там, с. 606.

⁴¹ Пак там, с. 607.

⁴² Н. В. Гогол, Тарас Булба, С., 1968.

⁴³ Понятията «автосемантичен» и «синсемантичен», отнасяни отначало само към отделни думи или към простите изречения в състава на сложното съставно изречение, се пренасят и при изясняване отношенията между самостоятелни изречения. В ж. Т. И. С и л ь м а н, Синтаксическите связи между предложениями и их значение для структуры отдельного предложения и структуры абзаца, Научные доклады высшей школы, Филологические науки, 1965, 2, с. 86; В. П. Л у н е в а, О степени самостоятельности предложения в сложном синтаксическом целом, Русский язык в школе, 1972, 1, с. 100; Л. М. Л о с е в а, Текст как единое целое высшего порядка и его составляющие (сложные синтаксические целые), Русский язык в школе, 1973, 1, с. 61.

⁴⁴ В. П. Л у н е в а, цит. ст., с. 104.

налите на синсемантията“. Такива са глаголите за говорене, възприятие, мисловен процес, които притежават признаците преходност, семантична недостатъчност. На тези признаци на разглежданите глаголи обръщат внимание и други автори⁴⁵, посочвайки тяхната задължителна съчетаемост с подчинено допълнително изречение в структурата на сложното съставно изречение. Чуждата реч към синсемантичното авторско изречение обаче не може да се разглежда като подчинено допълнително изречение, защото тук липсват формални признаци на структурна синсемантия — наличие на подчинителни съюзи като израз на синтактичните отношения между главно и подчинено изречение. Тя само „приема вид на подчинено допълнително изречение“⁴⁶, защото в същност от функционално гледище не чуждата реч пояснява въвеждащите думи, а чрез тях се появява на кого принадлежи тя, при какви обстоятелства е произнесена и др. Смислът на конструкцията се заключава преди всичко в чуждата реч, в която се съдържа и микротемата на синтактичното единство.

Смисловата синсемантия на въвеждащите авторски думи в конструкциите с пряка реч е свързана и с известни синтактични изменения в тях — свързващите думи стоят винаги в началото или в края на въвеждащите, т. е. в най-близко съседство с въведената чужда реч.

Значителна роля в изграждането на синтактичното единство с пряка реч играят и ритмо-мелодичните особености. Авторски думи и пряка реч не са интонационно независими, както твърдят някои автори. Значението на ритмико-интонационния фактор като един от важните компоненти на вътрешната структура на свръхфразовото единство показва Ю. А. Соткис: „... в отличие от отдельно функционирующего самостоятельного предложения, характеризующегося интонационной завершенностью, предложение как компонент свёрхфразового единства может быть интонационно незавершено, так как его интонация и ритм находятся в тесном взаимодействии со всеми другими компонентами данного единства, составляя вместе с ними единое целое — свойственный данному свёрхфразовому единству особый ритмико-интонационный рисунок. Все это говорит о том, что интонация предложения — компонента свёрхфразового единства во многом отличается от интонации единичного, отдельно употребленного самостоятельного предложения (предложения — не-компонента).“⁴⁷ Някои бележки

⁴⁵ Ст. Георгиев, Структурна задължителност на подчиненото изречение в съвременния български език, Известия на института за български език, кн. XVI, 1968, с. 657; Е. В. Гулыга, Теория сложноподчиненного предложения в современном немецком языке, М., 1971, с. 29.

⁴⁶ К. Попов, Съвременен български език, Синтаксис, с. 331.

⁴⁷ Ю. А. Соткис, К вопросу о ритмико-интонационной структуре свёрхфразового единства, с. 69.

относно ритмико-интонационните особености на конструкциите с пряка реч намираме в работата на немския изследовател Carl Ludwig Harth⁴⁸. Отчитайки факта, че изреченията, въвеждащи пряката реч, и самата чужда реч почти винаги образуват един смислов отрязък, авторът обелязва: „При этом первое предложение в большинстве случаев произносится с таким тоном голоса (т. е. с психологическим акцентом), который характерен для предложения собственно прямая речь, а именно — в конце предложения, вводящего прямую речь, голос повышается. . . Если предложение, вводящее прямую речь, прерывает ее, то оно вместе с первой частью предложения — собственно прямая речь образует один речевой такт. . .“⁴⁹ За интонационна връзка между пряка и авторова реч говори и К. Попов.⁵⁰

По наше мнение движението на тона в конструкциите с пряка реч е доста сложно не само поради наличието на разнообразни начини за въвеждане на чуждата реч в авторското съобщение, където мелодиката може да бъде показател за смисловата и синтактичната цялост на компонентите, но и поради присъщите на самата чужда реч интонации за израз на въпрос, заповед, възклицание, учудване, утвърждаване и др. Само едно опитно изследване би могло да ни покаже ритмико-интонационния рисунок на синтактичното единство в тези случаи. Относително по-точна характеристика на мелодиката на синтактичното единство с пряка реч може да се направи в зависимост от мястото на въвеждащия компонент, която намираме в някои трудове по синтаксис.⁵¹ Някои езиковеди отдават твърде голямо значение на интонацията като средство за връзка между въвеждащото изречение и предаваната чужда реч, особено когато въвеждащото изречение е препозитивно. „Все вводящие предложения получают изъяснительную интонацию, предупреждающего о том, что предложение интонационно, а следовательно, и грамматически и семантически, не закончено и требует своего разъяснения и уточнения“ — твърди Е. М. Степанова.⁵² Повече сведения за интонацията на авторските думи ще дадем при типологията на синтактичните единства с пряка реч, означавани в по-нататъшното изложение съкратено (СЕПР).

От казаното дотук е ясно, че конструкциите с пряка реч в тяхната класическа форма имат два компонента: чужда реч и

⁴⁸ Carl Ludwig Harth, *Desprochenes Deutsch*, Weimar, 1959, s. 94—112. (цитатът е по резюме на руски език).

⁴⁹ Цит. труд, с. 108.

⁵⁰ К. Попов, *Съвременен български език, Синтаксис*, с. 331.

⁵¹ А. Н. Гвоздев, *Современный русский литературный язык*, с. 317.

⁵² Е. М. Степанова, *Способы передачи чужой речи в северных народных сказках*, Автореф. кандидатской диссертации, М., 1956, с. 3.

думи, които я въвеждат. Както се вижда от цитираните изследвания, в езиковедската литература съществува твърде голямо разнообразие в назоваването им. Така за назоваване на втория компонент в руската езиковедска литература се срещат термините „репрезентирующий член“ (часть), „вводное предложение“, „слова автора“, „речь автора“. С изключение на термина „вводное предложение“ останалите термини отразяват смисловата страна на назоваваното явление, но не и синтактичната му същност. Известен опит да се определи синтактичната природа на препозитивното въвеждащо изречение представят употребяваните съответно от привържениците на хипотаксиса и на паратаксиса термини „главно изречение“ и „самостоятелно изречение“. С най-голяма популярност през втората половина на XIX в. се ползува терминът „слова автора“.

Въведеният компонент също се назовава с различни термини: „речи вносные“, „вводные слова“, „приводимые слова“ и др. През втората половина на XIX в. като антоним на термина „слова автора“ в руските граматика се появява терминът „чужда речь“.

По-различна терминология за назоваване на съставящите конструкции с пряка реч компоненти въвежда М. К. Милих — „ремарка“ и „реплика“. Термина „ремарка“ тя употребява въз основа на близостта между ролята на ремарките в драмата и въвеждащите авторски думи като по-удобен за разграничаване от общото авторско повествование именно на онези думи, които въвеждат чуждата реч. А за назоваване изказванията на отделни действащи лица, непрекъсвани от думите на други лица, тя използва термина „реплика“. „Сочетание реплики с авторской ремаркой образует конструкцию с прямой речью.“⁵³ Терминът „ремарки“ се използва и от други автори, без обаче да обхваща всички случаи на въвеждане на чуждата реч в авторското повествование. Това са т. нар. „сопроводительные вводы“, които само съпровождат пряката реч и чиято главна функция е да я коментират, а не да я въвеждат.⁵⁴

В нашата граматическа литература от началото на века се среща почти същата терминология. Така у Кл. Карагюлов четем: „Всяко отделно изречение в пряката реч се нарича вносно. От основното изречение то се отделя с двоеточие и се загражда с кавички.“⁵⁵ Изхождайки от функциите на въвеждащия компонент, Л. Андрейчин използва термина „съединително изречение“:

⁵³ М. К. М и л ы х, Конструкции с прямой речью в современном русском языке, с. 4.

⁵⁴ В ж. Г. М. Ч у м а к о в, Система вводов прямой речи, их функций и стилистическое использование, Научные доклады высшей школы, Филологические науки, 1972, 2, с. 86.

⁵⁵ Кл. К а р а г ю л е в, Българска граматика. Синтаксис, Пл., 1926, с. 56.

„За по-удобно включване на пряката реч в речта на говорещото лице служат обикновено по-кратки или по-обширни изречения, които означават най-често говорене или съобщаване и посочват как и от кого е изказана пряката реч. Такива изрази можем да наречем съединителни изречения към пряката реч.“⁵⁶

Като се има пред вид силата на установената вече традиция, ние едва ли бихме могли да наложим коренно нова терминология. За назоваване на въведения компонент ще използваме термина „пряка реч“, а за назоваване на въвеждащия компонент — термините „съединително авторско изречение“ и „съпроводително авторско изречение“. Употребата на последните два термина се налага поради това, че въвеждащият компонент може да има различна функционално-конструираща роля в изграждането на СЕПР. Докато в един случай основната му функция е да въвежда пряката реч, в други случаи — да я обяснява, тълкува, преценява. Това функционално различие не се отразява решително върху лексикалния състав на въвеждащото изречение, но се отразява върху словоредата и интонационното му и пунктуационно отделяне от въведената пряка реч. Докато в първия случай въвеждащото авторско изречение и пряката реч се поместват в рамките на една изреченска цялост, във втория случай то е самостоятелно. Между двата компонента на СЕПР съществува разделителна пауза, която при пунктуацията се означава с точка или равнозначните ѝ удивителен, въпросителен и др. Напр. „*Както щещ!* — *Домусчиев равнодушно сви рамене*“ (ЕС). „*След минута оттам се втурна Костандиновият племенник, шестгодишният Данчо, с кърпа в ръка. — Чичо Коста, кажи ми драгичко!*“ (ЕС). За назоваване на такова изречение от авторския текст ще използваме термина „съпроводително авторско изречение“⁵⁷. Конструкциите със съединително и със съпроводително авторско изречение ще разглеждаме само като варианти на посочения тип СЕ с пряка реч.

1.1. СЕ със съединително авторско изречение. Както вече отбелязахме, въвеждащият компонент и пряката реч се поместват в рамките на една изреченска цялост, но поотделно имат структурна завършеност и връзките между тях в СЕ нямат строгостта и изразеността на обикновената изреченска споеност. Тази особеност на синтактичните единства особено добре подчертава Г. А. Вейхман: „Есть сложные образования, состоящие из основного элемента, структурно соответствующего стандартному предложению, и одного или более препозитивных, постпозитивных или интерпози-

⁵⁶ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, с. 538.

⁵⁷ Терминът „вводи ремарки или сопроводительные“, както вече отбелязахме, срещаме у Г. М. Чумаков. Авторът ги разграничава от въвеждащите, изхождайки от основната им функция — „да коментират“ въведената чужда реч.

тивных отрезков речи, не входящих в его состав, но тесно связанных с ним и синтаксически мало самостоятельных. Эти образования имеют семантические и структурные признаки предложений, но отличаются от стандартных предложений, а поэтому нуждаются в особом наименовании. Назовем их условно „синтаксическими единствами“⁵⁸.

Според мястото на съединителното авторско изречение СЕ биват:

1.1.1. СЕ с препозитивно съединително изречение. При тези СЕ съединителното изречение предшествува пряката реч и не само подготвя нейната поява, но непосредствено я въвежда. Затова то може да се нарече въвеждащо съединително изречение. Тук връзката между двата компонента е много тясна. Тя се осъществява с помощта на различни средства. Когато въвеждащото съединително изречение съдържа глаголи, съществителни имена или устойчиви словосъчетания със значение за говорене или мислене, пряката реч допълва тяхната смислова незавършеност. „Марчев извика: — Доведете ги тука и тях!“ (ИВ). Тук наистина пряката реч приема вид на подчинено допълнително изречение. Уместен е и въпрос *що* към сказуемото на въвеждащото изречение. Когато въвеждащата дума е съществително име, пряката реч приема вид на подчинено определително изречение, дори в някои случаи — на подчинено сказуемо определително. „Запшиите ме посрещнаха със следните думи: — Тебе чакаме, папаз ефенди!“ (Ч). „Заклучението на Ленин след всичко това е неочаквано: „Моят съвет е да не се увличате“ (СтБл). „На една височина отвъд реката се бяха появили други четирима конници и дружината отсам им отвърна със същия зов: — Е-хе-хе-хей!“ (ДТ). „Първото запитване на Бойча беше: — Какво куче лаеше?“ (ИВ).

Смисловата връзка между двата компонента се осъществява и с помощта на синтактични и ритмо-мелодични средства. Словоредът на препозитивното авторско изречение винаги е прав, като сказуемото стои на последно място пред самата пряка реч. Когато въвеждащото авторско изречение е сложно, в него винаги може да се отдели непосредствено въвеждащо пряката реч просто изречение, което в повечето случаи стои в непосредствена близост с нея и също има прав словоред. „Хатипов ожесточено дръпна подпухналия си клепач, показа кръвясалата зеница и като пръскаше слюнки, яростно изфъфли: — Я виж има ли тук жълтичко!“ (ЕС). „Да му каже, че водата е сладка и студена, нямаше защо, приказвано е, затуй Лютфи го попита: — Какво ново, Ибриям?“ (ИЙ).

⁵⁸ Г. А. Вейхман, К вопросу о синтаксических единствах. Вопросы языкознания, 1961, 2, с. 98.

СЕ с препозитивно съединително авторско изречение има и свое интонационно оформяне, чиято специфика се проявява най-вече на границата между двата компонента. Макар въвеждащото авторско изречение да завършва с понижение на тона, напрежението в тембъра изразява предупреждение за наличието на следващия втори компонент. А. Н. Гвоздев нарича тази интонация „интонация изъяснения“, „характеризующаяся некоторым понижением, напряженным тембром и резкостью обрыва первой части, выражающими предупреждение, что дальше последует раскрытие содержания, и контрастным понижением тона второй части“⁵⁹. Не бихме могли да се съгласим напълно с твърдението на автора, че СЕ с въвеждащо авторско изречение имат напълно еднородна интонация с изяснителната, характерна за безсъюзните сложни изречения. Движението на тона при изговора на първия компонент съвпада с описаната интонационна схема, но вторият компонент не винаги се изговаря с контрастно понижение на тона. Интонационното оформяне на самата пряка реч може да бъде различно в зависимост от нейното съдържание, от лексикалните и стилистичните ѝ особености.

Когато въвеждащото изречение съдържа думи за означаване на придружаващи речта действия — преживявания, мимики, жестове и др., семантичната връзка между двата компонента значително отслабва. „И за да не го оскърби, тя ласкаво му се усмихна: — Ще имаме време и за това“ (МГр). „Един въстаник се приближи до Огнянова: — Арестуваните се каят и молят за прошка“ (ИВ). „Другият занича в очите му — изпитателно, обрадвано: — Познаваш ли я?“ (ДА). За пълно отсъствие на семантична връзка между компонентите на СЕ в тези случаи не може да се говори, макар че тук са неуместни въпроси към конкретно въвеждащата дума, поради което чуждата реч не приема вид на подчинено изречение. Доколкото генетически те се разглеждат от много езиковеди (Кодухов, Чумаков и др.) като съчетания на съответния глагол и глагол за говорене или мислене (усмихна се и каза или каза, усмихвайки се), в тези случаи също може да се говори за имплицитна смислова връзка. И сега имаме случаи, когато глаголи, означаващи душевно състояние или други придружаващи речта действия, се употребяват наред с глагол за говорене. Напр. «Огнянов ги устреми с поглед и попита: — Вие ли, господа, развърщавате момчетата?» (ИВ). «Бойчо се обърна към Рада и ѝ каза: — Радо, иди си из пътеката, върви надлъж по реката“ (ИВ). И поради много честата употреба на някои глаголи наред с глаголите за говорене във функцията на въвеждащи пряката реч те изцяло поемат тази

⁵⁹ А. Н. Гвоздев, Современный русский литературный язык, с. 298.

функция, а глаголът за говорене изпада. Това е резултат на един закономерен процес в езика на отпадане на онези изразни средства, които стават вече излишни.

Макар в много случаи семантиката на глаголите, които означават придружаващи речта действия, да се преплита със семантиката на глаголите за говорене, за тях не са характерни признаците семантична незатвореност, задължителна съчетаемост, преходност. Затова и въведената с тях пряка реч не може дори привидно да се поставя в подчинителна връзка спрямо въвеждащото авторско изречение. Ето защо тук като основно средство за осъществяване връзката между двата компонента на СЕ служи интонацията — онова специфично понижение на тона в края на въвеждащото изречение, което сигнализира не завършеност, а, както вече посочихме, предупреждение, че следва разкриване на съдържанието. Напълно основателно Е. М. Степанова⁶⁰ сочи решаващата роля на изяснителната интонация за превръщане на някои групи глаголи, с които се въвежда пряка реч, в лексически и граматически синоними на глаголите за реч и мисъл (напр. глаголи, които означават душевно състояние или показват експресивния характер на речта — *учудвам се, зарадвам се, карам се* и др.). Графически тази интонация се означава чрез употребата на двоеточие между двата компонента на СЕПР. Тук трябва да подчертаем, че препинателният знак именно като сигнал на тази „изяснителна интонация“ не е средство за отделяне на двата компонента, а, обратно — за тяхното свързване. За тази функция на двоеточието като препинателен знак говори А. А. Брагина: „двоеточие позволява синтаксически оформит усеченные куски в тексте в единое целое. Знак препинания превращается в связующее звено.“⁶¹

Структурната еднотипност на разглежданите СЕ с препозитивно съединително изречение при тяхното външно формално несходство може да намери обяснение в понятието „дълбока структура“, което печели много привърженици в наши дни. Теорията за повърхностната и дълбоката структура на изречението, пренасяйки на синтактично равнище противопоставянето на вариативните и функционалните различия между езиковите единици⁶², дава възможност да се обяснят редица явления, между които и понятието „елипсис“ (непълнота). „Эллипсис — не что иное, как стирание“ или замена нулем в повърхностной структуре предло-

⁶⁰ Е. М. Степанова, Способы передачи чужой речи в северных народных сказках, с. 3.

⁶¹ А. А. Брагина, Точка, две и... три, Русская речь, 1969, -1, с. 72.

⁶² По въпроса за вариативни и функционални различия между езиковите единици вж. Л. С. Бархударов, К вопросу о повърхностной и глубинной структуре предложения, Вопросы языкознания, 1972, 3, с. 50.

жения тех или иных элементов его глубинной структуры.⁶³ Това се отнася и за другите видове СЕПР, в които в заемащото различна позиция съединително авторско изречение като свързващо звено се използват не глаголи за говорене, а глаголи за придружаващи речта действия.

В заключение трябва да кажем, че СЕ с въвеждащо авторско изречение имат много общи признаци със сложните изречения, по-точно със сложните съставни. В същност близостта и взаимодействието между СЕ и сложните изречения се отбелязват и от други изследвачи. „Сложные синтаксические единства и сложные предложения не только существуют как параллельные синтаксические конструкции, но и структурно взаимодействуют друг с другом“ — пише Г. П. Уханов.⁶⁴ Г. А. Вейхман отбелязва, че между единствата и стандартните изречения няма абсолютни граници. Нещо повече: „Единства могут иметь форму сложноподчиненных предложений. („Если бы они могли слиться воедино и быть оба разорваны на части, как хорошо, как приятно!“)⁶⁵

1.1.2. СЕ с постпозитивно съединително изречение. Смесовата връзка между двата компонента при този тип СЕ се осъществява пак с помощта на глаголи и съществителни имена. Относителната самостоятелност на авторското изречение обаче е помалка, което се проявява и в лексикалния му състав, и в словоредата. Тъй като смисълът на СЕ се заключава преди всичко в пряката реч, която стои на първо място, създава се впечатление, че съединителното авторско изречение просто се прибавя към нея. Затова може да бъде наречено присъединено. Наблюденията показват, че в постпозитивното съединително изречение се използват предимно глаголи, рядко съществителни имена със значение за говорене или такива, които с едно от значенията си принадлежат към това лексико-семантично поле. „Кой си ти бе? — *попита един гръмлив глас*» (ИВ). „Пари?! — *възкликна терористът*» (ЕС). „Ей, момче, я кажи, не са ли те арестували? — *обади се някой*“ (ЕС) „Как си, юначе, как спа? — *викна ми Казака*“ (ИЙ). Израз на взаимната връзка между компонентите на СЕПР е и строго определеният словоред на съединителното изречение, по-точно на главните му части. В СЕ с постпозитивно съединително изречение е възможен само обратен словоред (сказуемо—подлог) на главните части в съединителното изречение. За разлика от СЕ с препозитивно съединително изречение в този тип СЕ интона-

⁶³ Пак там, с. 59.

⁶⁴ Г. П. У х а н о в, Типы предложений разговорной речи, соотносительные со сложными синтаксическими единствами, сб. Развитие синтаксиса современного русского языка, М., 1966, с. 24.

⁶⁵ Вж. Г. А. В е й х м а н, К вопросу о синтаксических единствах, с. 105.

ционно компонентите са по-независими, което придава друг ритмо-мелодичен рисунок на цялото единство. До голяма степен той зависи и от интонацията на самата пряка реч, а последната — от комуникативната натовареност на изреченията. Твърдението, че стоящото след пряката реч съединително авторско изречение има интонация, близка до тази на вметнатите изречения, не е основателно. Това впечатление се създава от факта, че пряката реч е по-жива, по-изразителна и емоционална, поради което и нейното интонационно оформяне е по-ясно изразено. И на този фон постпозитивното авторско изречение като че ли се произнася с по-нисък тон, с по-бърз темп, като нещо второстепенно, добавъчно. Когато пряката реч е повествователно изречение, се вижда, че между двата компонента има значителна пауза, след която постпозитивното авторско изречение се изговаря с такъв темп, сила и височина на гласа, като че ли и двете изречения са еднакво важни. А. Н. Гвоздев нарича тая интонация „интонация включения“⁶⁶. Напр. „— Бива, бай Бойчо — *отговори радостно момчето*“ (ИВ). „— Само да изскокнем до „Малкия стол“ над водопада, оттам аз ще ги удържа до довечера, а ти отведи Рада нагоре — *каза Соколов*“ (ИВ).

1.1.3. СЕ с интерпозитивно съединително изречение. „Е, Параскевице — *рече Коло,* — *посгря ли се?*“ (ИИ). Смесовите отношения между пряка реч и съединително авторско изречение имат също пояснителен характер, но поради обкръжението му от пряката реч то се схваща като второстепенно, прибавено. В тази си позиция то се доближава твърде много до вметнатите изречения. Лексикалният му състав е значително ограничен, понякога до наличието на двете главни части. Тук е възможен също само обратен словоред (сказуемо — подлог). „Лъжеш — *обади се трети,* — Дичо и Стамен Гаргата го хвърлиха в локвата там и той сега е при жабите“ (ИВ). „Приятелите и съзаклятниците ме изпъдиха безобразно, както ти разправих — *отговори докторът злърчно,* — всички ми хлопнаха вратите си“ (ИВ).

Този тип СЕ също има свое интонационно оформяне, в което решаващо значение има пряката реч. Интерпозитивното съединително авторско изречение обикновено се изговаря с по-нисък и равен тон, който прекъсва интонацията на чуждата реч, без обаче да я нарушава.

1.1.4. СЕ с постпозитивно-препозитивно съединително авторско изречение. „Чакате ли някого? — *попита Христатиев и добави след отговора на Костадин:* — Тоя човек наистина ли е ваш братовчед?“ (ЕС). Съединителното авторско изречение обединява две части на пряката реч, които са различни по съдържание.

⁶⁶ А. Н. Гвоздев, Современный русский язык, с. 194.

Това е възможно, защото е сложно — съдържа в структурата си две или повече прости изречения, чиито сказуеми изпълняват свързваща функция. Постпозитивното съединително изречение има обратен словоред, а препозитивното въвеждащо има прав словоред. „ — Оуп! — *извика моят човек, почака да му отвърна със същия възглас и веднага попита: — Какво цопна в блатото?*“ (ИР). — Не е тъй, чакай, не е тъй — *викаше Бунала и над самото му ухо запя: „сутрина рано да станааа“ . . .*“ (ИЙ). Пряката реч може да принадлежи и на различни лица. „Не виждам смисъл да засява блатата със себе си!“ — *казах колкото се може по-студено на дървоядеца, а той помисли, почопли с нокът и рече: „Защо само блатата! . . .*“ (ИР).

1.2. СЕ със съпроводително авторско изречение. Основна функция на авторското изречение в тези СЕ е покрай посочване автора на съобщението да даде сведения, пояснения за начина на произнасяне, за различни обстоятелства, които го съпътствуват, насоченост на речта и др. „*Огнянов помисли малко. — Можем ли прати някого, Нанка или Кузмана, за Бяла Черква утре?*“ (ИВ). „*Ще бъде, Тодоре, ще бъде. Очите на Аничка светнаха и сякаш още повече се засмяха.*“ (ИЙ).

В теорията за пряката реч тези конструкции се тълкуват твърде противоречиво. В академическата граматика на руския език⁶⁷ е изказано твърдението, че чужда реч, включена в повествованието без въвеждащи думи, не е чужда реч. Напр. „Владимир бросил на него ужасный взгляд“. „Скажи Кирилу Петровичу, чтоб он скорее убирался, пока не велел его выгнать со двора — пошел.“ Подобно е становището на С. Е. Крючков и Л. Ю. Максимов, които наричат този начин за въвеждане на чуждата реч „непосредственное включение“⁶⁸. Буди възражение приведеният от последните автори довод, че чуждата реч тук представя самостоятелно изречение или изречения наред с другите изречения, продължаващи повествованието. Смятаме, че графическото и интонационното оформяне тук могат да бъдат сериозен показател за степента на синтактична зависимост, но не са решаващи за основната категоризация на единството. Макар и в повечето случаи да не съдържат специално глаголи или съществителни имена със значение за говорене, тези авторски изречения участвуват в конструирането на СЕПР, тъй като поясняват на кого принадлежи чуждата реч, как и в каква обстановка е произнесена. Г. М. Чумаков говори в подобни случаи за „нулево“ въвеждане на пряката реч („ввод нулевой“). По наше мнение авторът има право само в случаите, когато авторската реч въобще отсъства, т. е. при така

⁶⁷ Грамматика русского языка, т. II, 1954, с. 403.

⁶⁸ С. Е. Крючков, Л. Ю. Максимов, Современный русский язык, с. 170.

наречения „чист диалог“. Когато авторското изречение има пре- или постпозитивна употреба, едва ли може да се говори за нулево въвеждане, защото не отсъствието на въвеждащо авторско изречение тук е значимо (сигнализира чуждата реч), а именно наличието на подходящ авторски контекст.

При днешното състояние на езика, когато първоначалната структурно-граматическа функция на съединителното авторско изречение намалява за сметка на разширяващата се семантико-стилистична функция, рязка граница между съединително и съпроводително авторско изречение не може да се прокара. При едно съпоставяне на лексикалния състав на двата вида изречения наистина може да се направи извод, че в съпроводителното авторско изречение той не е свързан пряко с процеса говорене, а в повечето случаи разкрива психологическото състояние на носителя на речта, негови мимики, жестове като спомагателно средство при общуването, отношение към събеседника и др. Но този признак не може да бъде решаващ при характеристиката му, защото наблюденията показват, че и в съединителното авторско изречение се използват като въвеждащи не само думи, които означават процеси на речта и мисленето, но и придружаващи ги действия и чувства, при които връзката между въвеждащия и въведения компонент на СЕ не е така тясна. Сравни: „Рада се усмихна неволно. — Мълчи, сестро“ (ИВ), и „И за да не го оскърби, тя ласкаво му се усмихна: — Ще имаме време и за това“ (МГр), където един и същ глагол „усмихна се“ се употребява и в съединително, и в съпроводително авторско изречение. От друга страна, в съпроводителното авторско изречение е възможна употребата на глагол за говорене.

Тъй като лексикалният състав на въвеждащия компонент не може да се използва като диференциален признак при разграничаване на двата типа СЕ, трябва да се потърси друг. Основателно Г. М. Чумаков сочи като решаващ фактор за синтактична диференциация словоредата на главните части.⁶⁹ В съпроводителното авторско изречение винаги е прав независимо от позицията му в СЕ. „— Искан да повика Мурада. — Васил Звездоброецът дойде и му пришепна нещо“ (ИЙ). „Лилияна, все още неразбрала за какво я питат, дойде и застана до Вера с ръка на ухото. — Какво каза?“ (МГр).

Постоянният словоред на главните части на съпроводителното авторско изречение, върху който не влияе препозицията или постпозицията му в СЕ, е показател за по-голяма синтактична независимост на компонентите на това единство. За това допринася и по-самостоятелното им интонационно оформяне. Между двата

⁶⁹ Г. М. Чумаков, Система вводов прямой речи, их функции и стилистическое использование, с. 86.

компонента има и значителна разделителна пауза, графически означавана с точка. Особено голямо е значението на интонацията при препозитивното съпроводително изречение, където тя остава единствен фактор за разграничаването му от препозитивното съединително (въвеждащо) изречение.

2. Сложно синтактично цяло. За този структурен тип конструкции с пряка реч е характерно това, че един или и двата компонента — въвеждащият и въведеният, се състоят от две или повече самостоятелни изречения, между които също съществуват надфразови връзки. Така че освен разчленението по признака „авторска нееднородност“ тук е възможно допълнително разчленение в рамките на единия или и на двата компонента. Следователно съставящите ги изречения са синсемантични. От повечето автори синсемантията се разбира като смислова незавършеност, както вече посочихме, свързана обаче с наличието на задължителни външни синтактични (в това число и лексико-синтактични и интонационни) връзки, всяка от които показва, че той е част от по-голямо цяло.⁷⁰

Сложното синтактично цяло с пряка реч (ССЦПР) образува такава композиционна цялост, която има своя рамка: начало — въвеждане по определен начин, конструкции на преминаване към чуждата реч, основен корпус (маса изречения, обединени своеобразно) — самата чужда реч и завършък. Всеки един от съставящите го компоненти обаче — съединително авторско изречение и пряка реч, се оказва свързан с други изречения. Затова тук границите на ССЦПР не са така ясни, особено в случаите, когато съединителното изречение е свързано с предходните изречения на авторския текст. Когато за рамка служи пряката реч, границите на конструкцията се определят по-лесно, тъй като тя се отделя от авторския текст преди всичко по това, че е чужда, неавторова реч. Тази особеност се изразява в самостоятелна, независима от авторския текст употреба на личните форми на глаголите и местоименията. Когато обаче за рамка служат изречения от авторския текст, в някои случаи границите на конструкцията не са строго очертани. Затова за определяне на тези граници ще изхождаме от следните положения:

1) В структурата на ССЦПР влиза оня авторски контекст, който е необходим за възприемане на пряката реч като реч на друго лице. Затова той трябва да посочва лицето, на което принадлежи пряката реч.

2) В лексико-синтактично отношение първото изречение на ССЦПР се характеризира с това, че всичките му части са изразени с пълнозначни думи.

⁷⁰ Г. А. Вейхман, *Высшие синтаксические единицы (на материале современного английского языка)*, с. 65.

3) В синтактично отношение първите изречения на ССЦПР са пълни изречения.⁷¹

ССЦПР могат да се класифицират според особеностите в характера на съчетаващите се изречения и единства, на връзката между тях. В зависимост от това ССЦПР има следните разновидности:

2.1. ССЦ, което се състои от едно съединително авторско изречение и две или повече изречения на пряката реч. Към всички тези изречения съединителното авторско изречение има еднакво отношение (затова тук изреченията на пряката реч напомнят съподчинени изречения), но с едно от тях се свързва интонационно потясно и образува СЕ в рамките на ССЦ. „По челото на Огнянов се изписа внезапно гняв, но той го удържа и каза спокойно: — Идете си на местата, господа. . . Ние вдигнахме революция и сега е късно да се разкайваме“ (ИВ). „— Да, така е, но с нейната добра воля — каза по-меко Люба. — Тя трепере над мене и Вера. Тя е нашият добър ангел“ (МГр). „Янков кипна: — Така говорят и пишат в „Мир“ и „Слово“ bankerите, които хулят Руската социалистическа република! Да оставим да ни водят долни страсти и с тях да правим революцията, това ли са вашите тактически принципи? Експроприацията на капитала не значи хайдутлук и свинщина! Ние възпитаваме масите тъкмо за това, иначе ще се удавят в революцията и корумпират. Вие дори не сте разбрали това досега, а ми дрънкоте за чисти кладенци, за етика. . . Или е невежество, или е провокация!“ (ЕС).

Освен че са в еднакво отношение към съединителното авторско изречение, между изреченията на чуждата реч съществуват връзки, които са характерни за елементите на свързания текст. Доколкото въпросите на лексико-синтактичната и структурно-семантичната организация на свързания текст не са изучени достатъчно, едва ли бихме могли във всеки отделен конкретен случай да посочим тези връзки. Средствата за връзка между изреченията на чуждата реч са много повече, отколкото посочените от някои автори формални изразители на синсемантията — съюзи, частици, модални думи, анафорични местоимения, наречия.⁷² Значително сме затруднени и поради по-голямата живост, изразителност и емоционалност на чуждата реч, поради което постройката на текста не винаги следва установените норми в книжовния език. Честата смяна на комуникативната задача е причина понякога за нарушаване на общата ритмична организация. Затова тук по-широко се търсят зависи-

⁷¹ Последните два лексико-синтактични признака на първото изречение на ССЦ са посочени от Л. М. Лосева, Текст как единое целое высшего порядка и его составляющие (сложные синтаксические целые), с. 65.

⁷² В. Н. Лунова, О степени самостоятельности предложения в сложном синтаксическом целом, с. 104.

мостите на контактност и дистантност, паралелизъм на еднакви и аналогични, на повтарящи се единици и др. Ще се опитаме да посочим тези връзки въз основа на няколко примера. „Разбра Казака, че аз няма да се отделя нито на крачка от воденицата, и ми каза: — Аз те виждам тебе, че няма да отидеш да спиш при конете, ами ей там между чувалите има място, иди лягай. И завий се през очи с кожуха, че ако доде маймунката, да не се уплашиш“ (ИЙ). Освен съюза *и*, употребен тук с присъединително значение, сигнал на синсемантията на второто изречение, двете изречения на чуждата реч са свързани и с единството на формите за повелително наклонение, 2 л. ед. ч., насочени към събеседника на говорещия. Съпровождащата ги особена интонация, различна от интонацията на авторското повествование, също допринася за свързването им в едно цяло.

„Зап��ето, което подразбра за какво е разговорът, приближи до Стефчова и Хаджи Смиона и каза тихо: — Чухте ли? В Манастирската река пак е бил слезнал някой клисурски ксmitа“ (ИВ). Второто изречение на чуждата реч пояснява сказуемото на първото изречение и има допълнително значение. Взети заедно, двете изречения са синонимни на едно сложно съставно изречение с подчинено допълнително. Освен това важно значение за обединяването на двете изречения в ССЦПР има съотносителността на видо-временните глаголни форми — в I изречение — мин. св. вр. на глагол от свършен вид, във II — мин. предв. вр. също на глагол от св. вид.

„Люба се усмихна снизходително: — Сава, много те моля — нека забравим и ти, и аз това, което ми каза преди малко. Смятам го за съвсем несериозно. Не, не си го добре обмислил. Не разбираш ли какво бѓдеще готвиш на дѓщеря ми?“ (МГр). Пряката реч се състои от четири изречения, които са свързани в смислово и в лексико-синтактично отношение. Първото, второто и третото изречение имат общо допълнение, чието смислово съдържание се разкрива описателно в първото изречение („което ми каза преди малко“). Връзката е изразена с помощта на анафорично местоимение *той* във вин. падеж. Четвъртото изречение е свързано с третото чрез общ подлог, изразен чрез личните форми на сказуемите.

Анализът с цел да се разкрият междуфразовите връзки в рамките на ССЦПР е доста сложна и трудна задача. Колкото е по-голям броят на самостоятелните изречения, толкова по-сложни и разнообразни са връзките между тях. При това те не винаги са контактни (между съседни изречения), а могат да бъдат и дистантни. „Кольо помѓлча и каза: — Добре, че старата още се крепи. Дето има една приказка, ако нямаш старо, купи си. Кое как, гледа тя децата, а то без нея кой знай какво щях да правя. . .“ (ИЙ). Сте-

пента на свързаност между по-малък брой изречения в рамките на ССЦПР може да бъде по-слаба или по-тясна.

Смислов център при този тип конструкции е чуждата реч, тъй като тя съставлява основата на изказването. Съединителното авторско изречение съдържа „добавъчната информация“ за разлика от пряката реч, която е носител на „основната информация“. Коя информация ще се даде на първо място, зависи от позицията на съединителното авторско изречение, което може да бъде:

1) Препозитивно — основната информация се съдържа във втория компонент. „Вера събра вежди, загледа се в небето и бавно каза: — *Тъкмо това никога не съм искала — да се жертвуваш за мене. Отде накъде трябва да се жертвуваш? Не, не мога да приема жертвата ти. Друго е, ако се беше оженила заради самата себе си. А ти просто ме замесваш в своите работи. Съгласи се, че тук има нещо обидно.*“ (МГр).

2) Постпозитивно — ССЦ се открива с новите сведения, с основната информация. „— *Терорът е средство за борба с две остриета. Ако паралелно с него няма пропаганда да разяснява с каква цел се извършва, той наврежда, защото буржоазната преса веднага почва да гъделчка християнските чувства на еснафите — каза Анастаси*“ (ЕС).

3) Интерпозитивно — начинът, по който се излага основната информация, зависи до голяма степен от мястото на разкъсване на пряката реч от съединителното авторско изречение. А то може да стои на границата между самостоятелни изречения или между простите изречения в състава на сложното изречение. В някои случаи може да се вмъква между частите на самостоятелните изречения. „— *Вашият живот и вашите челяди, и вашите къщи са нищо пред освобождението на България. А главно пред честта на България!* — извика Огнянов с разтреперан глас. — *Аз пак ви моля да не показвате малодушие и да ме не карате да вземам крайни мерки спрямо вас. . .*“ (ИВ) „— *В Каралий — заразправя пак Звездоброецът — има един Пенчо, луд. Като го прихване, земе, че скочи в някой кладенец, намери там някоя тенекия и започне да мери водата — пълни тенекията и я излива. И брои, като че мери жито. . .*“ (ИЙ).

Има и случаи, при които между съединителното авторско изречение и пряката реч се вмъква друго авторско изречение, което има вметнат характер. Връзката между изреченията на пряката реч е дистантна. „— *Чуваш ли? — каза дядо Георги и усмихнат посочи към Геновата кръчма насреща. Там свиреше гайда. — Моя юнак е, Илия е. Нека да се повесели. Нека им даде да разберат на чорбаджиите, че и той е мъж, и той знае да печели*“ (ИЙ).

Тук се отнасят и конструкции, в които съединителното авторско изречение въвежда две и повече реплики: „Без да се извържат, шепнешком, Виктор и Щореца разменят няколко реплики: — Дали е агент? — Не знам, но е самичък. . . — Да тичаме... — Ще станем съвсем подозрителни. . . Пък ако има и оръжие. . . — Да се скрием някъде! — По петите ни е, не можем се изплъзна“ (ДА). „Императорските чиновници заговориха един през друг“ — *Аз съм дошел да получа наметъка. Двеста стомни вино, петстотин крини жито и тридесет качета мед. Медът трябва да бъде прозрачен. Миналата година намериха в меда удавени пчели. Намерихме и един плъх. Такъв мед не приемаме. — Аз ида за волобегцината. Шестдесет вола трябва за войската на ромейския император. — Триста агнета ще дадеш, за да си платиш кошарата. Не е много. Агнетата да бъдат плъсти. — А на мене само петдесет златици — димнината. Толкова дан се пада на комините, които пушат в Ряховец“ (АК). Както виждаме, възможно е дори всяка реплика от своя страна да представя ССЦ, включено в границите на по-голяма цялост. В такъв случай конструкцията ще има още една междинна степен на различняване за разлика от разгледаните по-горе ССЦПР — разграничаване на репликите според принадлежността им на едно и също лице.*

2.2. ССЦ се състои от две или повече авторски изречения, едно от които е по-тясно свързано с пряката реч, съдържа обикновено глагол със значение за говорене и заедно с нея образува СЕ. От друга страна, това съединително авторско изречение е свързано с другото (другите) изречения на авторския текст с надфразови връзки. Средствата за връзка между изреченията на авторския текст могат да бъдат разнообразни — местоимения, съюзи, наречия и др. Напр. „Огнянов изумен позна Кандова. Поразен от това, той машинално отиде до него и в дима му простря десница и му каза: — Брате, дай си ръката!“ (ИБ). „— Едно време за такива имаше манастири — високо рече Костадин и с презрение изгледа младежа. Доядя го, че старият приятел на баща му има такива синове, яд го бе и защото виждаше, че добрите отношения с това семейство, което от години обработваше техните имоти, ще се развалят“ (ЕС).

Тази разновидност на ССЦПР се среща в два варианта:

2.2.1. С препозитивен авторски текст. „Стефчов и биволарчето дълго търсиха. Най-после Стефчов тръгна бързешката към града. Вероятно той намери записката. Като мина покрай Рада, той продума със зверски поглед: — На върлина ще му видим днес главата набучена“ (ИБ). Основа на изказването са изреченията на авторския текст, поради което можем да смятаме, че те са носители на основната информация.

2.2.2. С постпозитивен авторски текст. „— Ти ли живееш тук? — попита Анастаси, поразен от буржоазния вид на къщата и особено от мозайката и от лимоните. Той си въобразяваше, че срещата ще стане някъде из Ючбунар“ (ЕС).

Макар че тези конструкции съдържат само едно изречение на пряката реч, то е носител на основната информация, авторският текст играе ролята на коментар.

Както вече посочихме, границите на това ССЦПР не са ясно очертани, особено началната граница при първия вариант. Понякога съединителното авторско изречение се оказва в дистантни връзки с авторския текст през няколко самостоятелни изречения. Затова тук ще се ръководим не само от формалните изразители на връзката между самостоятелните изречения в рамките на ССЦПР, но и от онова необходимо обкръжение на пряката реч от авторски контекст, който подготвя читателя към възприемането ѝ като реч на друго лице, съдържайки сведения за нейния автор, за нейната насоченост, за условията, при които е произнесена, и др. Напр. в конструкцията „Той поприказва със селяните, изпи една-две чаши вино. По едно време каза: — Една хайта има в наше село, Васи! Консула се казва, не е ли минавала оттука?“ (ИЙ). Първото авторско изречение съдържа непълнозначна дума, чието значение се разкрива в препозитивния авторски контекст на предходната конструкция с пряка реч: „Татар Христо не се ядосваше, защото смяташе, че Консула е в ръцете му, а, в друга страна, когато дойде в града по делото, гледаше да си свърши и някоя по-важна работа. Като стигна в Пчеларово, той се отби в кръчмата да си почине. Влезе с бомбето на глава и като видя, че хората се заглеждат в него и се подсмиват, каза: — Намерих го на пътя, в една бохча беше. Аз рекох, че е пари, ама не излезе пари. Нейс. Затуй пък ще го нося. На инат ще го нося, докато се скъса. . .“ (ИЙ). Можем да смятаме, че тук имаме усложнено ССЦ, съдържащо две конструкции с пряка реч, между авторския контекст на които съществува дистантна връзка.

При определяне границите на ССЦПР от особено значение е фактът, че началото на ССЦ не съвпада с началото на абзаца. „Абзац — это не синтаксическая, а семантико-стилистическая категория. Он не имеет своей собой грамматической формы. В его функции выступают различные синтаксические единицы речи“ — пише Л. М. Лосева.⁷³ Отношенията между абзац и сложно синтактично цяло авторката изразява по следния начин: „Часть текста, которая находится между двумя абзацными отступами, представляет собой то сложное синтаксическое целое, то его часть,

⁷³ Л. М. Лосева, К изучению межфразовой связи (абзац и сложное синтаксическое целое), с. 92.

то сочетание сложных синтаксических целых, то простое предложение.⁷⁴ Много често съединителното авторско изречение или предхождащите го авторски изречения са част от абзац.

2.3. ССЦ, в което авторският текст и пряката реч съдържат повече самостоятелни изречения. *„Домусчиев дори не се обърна. Продължи да стои пред бюрото с такъв израз на лицето, който казваше: „Каквото и да говориш, няма да те удостоя с внимание. Аз съм друг, непознат за тебе човек“ (ЕС).* Организиращо ядро в това ССЦ е съединителното авторско изречение, което образува с най-близкото до него изречение на пряката реч СЕ. В рамките на всеки един от двата компонента съществуват връзки между съставлящите ги изречения. *„Татар Христо имаше една опитомена юрдечка, която връзваше в гъола, за да примамва дивите. Като узвади юрдечката, той я попрямта из ръцете си, разбира, че е убита, остави я на земята, че като грабна пушката си, че като ревна: — Мюрето ми уби! . . . Хаймана! Ще те убия! Кръвта ти ще изпия! Що го уби? Хайдук!“ (ИЙ).*

2.4. ССЦ се състои от авторски текст (едно или повече изречения), пряка реч и съединително авторско изречение. Характерно за този тип конструкции е, че съединителното авторско изречение често съдържа най-необходимия минимум (глагол за говорене и подлог). Подлогът обаче тук е изразен обикновено с лично местоимение за 3л. (*той, тя*), чието значение се разкрива в началото на авторския текст, с който започва конструкцията. Напр. *„Татар Христо сега нищо не каза, но когато беше вече прекрачил прага, изведнъж се повърна. — Дядо Василе! — извика той. — Виждаш ли таз глава? Докато таз шапка стои на таз глава, онзи вагабонтия, Консула, ще го гоня. До девета рода ще го гоня! Ще го съдя!“ (ИЙ).* *„Чакъров се върна и седна да чете, като предварително поиска разрешение. — Ако не прочета вестник „Утро“, мисля, че съм пропуснал нещо много важно — каза той, сякаш за извинение.“*

Важна роля в изграждането на ССЦ тук играе съединителното авторско изречение, което образува заедно с пряката реч СЕ или ССЦ (когато чуждата реч се състои от повече самостоятелни изречения). Последното се приобщава към авторското повествование благодарение на съединителното изречение, което е свързано по смисъл с други изречения на авторското повествование. Освен това то се свързва с тях чрез единството на видо-временните форми на сказуемите. Съединителното авторско изречение се свързва обикновено с предходния авторски текст, но може в същото време да бъде свързано и със следващия. *„Чакъров сложи цигара в устата си и почна нервно да щрака запалката си*

⁷⁴ Л. М. Лосева, цит. ст., с. 93.

която упорито не искаше да хване. — Свършило се е камъчето, майка му мечка — ядосано изръмжа той и взе кибрита от масата. Чакаше отговор от Вера, но тя мълчеше“ (МГр). Така че в зависимост от съотношението на авторски контекст и пряка реч в тези конструкции ССЦ може да има различна вътрешна структура:

2.4.1. СЕ, образувано от съединително авторско изречение и пряка реч, се предхожда от едно или повече авторски изречения. „Завърна се Марчев. — Смъртна присъда! — каза той запъхтян“ (ИВ). „На вратата се показа млада жена с червена забрадка, а току зад нея се показаха големите мустаци и черното лице на Коля. — Добър вечер, Филипе, извика той още отвън“ (ИЙ). „В същия миг Стефчов се зададе, като впираще ястребови очи в Марийка. Той я забележи и се повръщаше за нея. — Момиче, какво държиш в ръката? — попита той“ (ИВ).

2.4.2. ССЦ, образувано от съединително авторско изречение и две или повече изречения на пряката реч, се предхожда от едно или повече авторски изречения. „Там вече ги чакаше Чакъров, облечен в стара, орфана офицерска куртка, без пагони. — Извинявам се за тоалета си. Искам да ви помогна при нареждането, та да не си цапам костюма — обясни той“ (МГр). „Кольо се засмя. — Какво ме гледаш? — рече той. — Онзи дъжд, големия, помниш ли го? Сполай на тоя дъжд! Виж какви храни станаха таз година Пък и аз, сиромашът, видях добро от него“ (ИЙ). „Илия се смееше и поглеждаше Аничка. Тя се вдълбочаваше в работа, понякога хвърляше бърз поглед към него. Черните ѝ очи присмехулно светят. „Много се хвалиш — като че иска да каже тя. — И кой ли ти вярва!“ (ИЙ).

Предхождащият авторски контекст, особено когато се състои от едно изречение, се доближава твърде много до препозитивното съпроводително авторско изречение. Употребата на съединително изречение в тези конструкции се налага поради това, че наличието на този авторски контекст недостатъчно добре подготвя читателя към възприемане на пряката реч като реч на друго лице. Затова трябва да се употреби и съединително авторско изречение, което освен указания за лицето, на което принадлежи чуждата реч, в много случаи съдържа и допълнителни сведения.

По-рядко, но все пак се срещат случаи, когато въвеждащото авторско изречение стои на първо място, а с авторския контекст се заключава ССЦ. „Рачко сниши гласа си поверително: — Тя, хайдутите, да пази господ, щяха да ми изпият кръвчицата. . . — И той показа с око бранителите на укреплението.“ Авторският контекст има тук повече характер на съпроводително авторско изречение. Връзката му със съединителното въвеждащо авторско изречение се осъществява по същия начин — наличие на общ подлог, единен временен план.

Като се имат пред вид възможностите за промени в позицията на съединителното авторско изречение в рамките на СЕ или на ССЦ, броят на вариантите се увеличава значително, но този въпрос беше разгледан, когато те самостоятелно представят конструкции с пряка реч, затова няма да бъде разискван отново.

2.5. ССЦ е усложнено, образувано е от две или повече СЕ или ССЦ с пряка реч. Последните могат да се разграничат на основата на няколко особености (признаци):

1) В зависимост от говорещото лице (съдържат реч на различни лица). „— *Ах!* — *изпъшка докторът и изпусна револвера. Един куршум му прониза дясната ръка. Неописуем ужас и отчаяние сеобрази по лицето му. || Огнянов, който гърмеше в тълпата, забележи това и попита: — Страдши, брате?*“ (ИВ). Посочената конструкция с пряка реч се състои от едно ССЦ и едно СЕ, всяко от които съдържа пряка реч на различни лица.

2) В зависимост от смяната на събеседника. „*Марчев извика високо и тържествено: Мехмед циганинът ст Класура по причина на троекратно опитване да избегне от затвора с гнусната цел да служи на неприятелите на България е осъден от Върховния съвет на смъртно наказание за пример на други подобни предатели. || После се обърна към осъдените въстаници: — Господа обърнете се право срещу Мехмеда. . .*“ (ИВ). ССЦ съдържа две СЕ, които се разграничават в зависимост от насочеността на речта на говорещото лице. Следната конструкция пък се състои от ССЦ и СЕ: „— *Пусни ме, мари свиньо! — изкреця презрително Стефчов и се откъсна от нея. — Ах! Селаченко, тебе те изпраща оная. Знам, знам. . . || Коста, Коста бре, фани я! — викна яката той към Юрдановото биволарче, което се беше разбудило от пи-съка на Марийка*“ (ИВ).

3) В зависимост от смяната на комуникативната задача. „*Чакъров отново извади часовника си и изръмжа: — Този хлапак отне парите ми. Не са малко четири лева. || И каза: Аз мисля, че Вера е права. Само с война ли се разрешават споровете? Къде остана християнството. И бсжията запсвѣд: не убивай*“ (МГР). Конструкцията се състои от две ССЦ, всяко от които има своя микротема и своя структура.

ССЦ може да има още по-сложна вътрешна структура, да съдържа повече от две СЕ или ССЦ в различна комбинация. Напр. „*Без да губи смеха от очите си, момичето му каза: — Свако, не се сърди. Нека починат конете. || Тя се обърна, погледна подред всички с чист, спокоен поглед и каза наедно от момчетата: — Хинчо, какво прави Ненка бре, сестра ти? || После се обърна по-назад и намери сице един познат: — А, Василе! Ти ли си? Ще ходим ли пак на сбор в Спасово? Помниш ли, като обърна кару-*

цата, та изтърси момите върху тръните? — и тя се изсмя весело, от сърце, както по-рано“ (ИЙ).

ССЦ от IV тип също може да бъде усложнено с още едно СЕ или ССЦ. Напр. „Чокя б'ше страшно ядосан. — Хей, слушай ти, тям! — говореше той, като заекваше. — Да извадиш каруцата! Ти я докара тук, да я извадиш! Но той видя, че го гледат зловни, студени очи, и се развика: — Ще ви дам под съд! Всички ще ви дам под съд! Ще ви науча“ (ИЙ). „Христина поднесе кафе на Сава Чакъров. — Благодаря, благодаря, лелю Хрисано — любезно каза той, като посегна да вземе чашката с чинийката. След това угрижено се обърна към съпругата си, наведена над п'страта бродерия: — Мила, защо си разваляш очите с тия шевици?“ (МГр).

Между конструкциите, които съставят усложненото ССЦ, все пак съществува връзка, макар и по-слаба, отколкото между компонентите на отделните конструкции. Тя се осъществява от съединителните авторски изречения, между които най-често има смислова връзка, подкрепена с външни лексико-синтактични и интонационни изразители — един и същ подлог, който е изразен с пълнозначна дума само в едно от съединителните авторски изречения, единство на видо-временните форми на въвеждащите глаголи, между които понякога съществуват и смислови отношения на прибавяне, допълване и др. „Огнянов си скубеше космите. — Загина, загина България! — казваше той в отчаяние, като гледаше пламъците. — Ето всички плод на нашите свети усилия. Ето в що се удавиха нашите горди надежди: кръв и пламъци! Боже, боже! А там — прибавяше той, като посочваше накъде Клисуря — загина и сърцето ми. Два мои идеала се провалиха в едно време, два кумира, в които вярвах. Единият се катурна в паническият страх, другият — в позора на измяната и в гроба. Сега съм един призрак бездушен, който се е заблудил и не може да наиде гроба си! . . .“ (ИВ).

Връзката между съединителните авторски изречения зависи до известна степен и от позицията, която заемат в ССЦ. Когато първото съединително изречение е постпозитивно, а второто е препозитивно, ССЦ се доближава до СЕ с постпозитивно-препозитивно съединително изречение с тая разлика, че двете съединителни изречения са оформени като самостоятелни. „— Радке! Тебе търсех — каза слепецът. Па като се приближи до нея, пошушина й: — Бойчо бил жив!“ (ИВ). В други случаи конструкциите, съставляващи усложненото ССЦ, са разединени, дори между тях е вмъкнато авторско изречение: „Огнянов я застигна и продума ясно по български: — Добър вечер, стрико Аврамице. Тя се извърна учудена, по-добре — изплашена. — Не познахте ли ме? — прибави той с ласкав глас, за да я успокои, па побърза да се назове: — Учителят на ваш Нанка. . . Огнянов. . .“ (ИВ).

Трябва да отбележим, че наред със своята структурираща роля изграждането на второ и трето СЕ или ССЦ, което в смислово отношение допълва първото, второто и третото, съединителното изречение, често изпълнява и разнообразни стилистични функции. Напр. „— *Всеки народ е романтичен и когато ние загубим романтиката, скъсваме със самия народ — със злоба каза Анастаси. — Ако сме палили свещи някога, то е, защото сме вярвали. Нравственият въпрос е идеален въпрос и няма защо да се надсмиваме над тия работи — почти извика той и с ненавист изгледа Домусчиев*“ (ЕС). Обикновено в съответствие със съдържанието и с интонацията на пряката реч стоят и онези авторски думи, които я поясняват.⁷⁵

Освен разгледаните структурни разновидности ССЦ много често се срещат конструкции с пряка реч, в които вместо съединително авторско изречение се използва съпроводително. Без да повтаряме казаното за особеностите на съпроводителното авторско изречение (това беше направено при описанието на СЕ със съпроводително авторско изречение) и за възможността му да служи за връзка между пряка и авторова реч, тук само ще отбележим едно повторение на закономерностите при изграждане на ССЦ, поради което структурните типове се повтарят.

2.2.1. ССЦ, изградено от едно съпроводително изречение и две или повече изречения на пряката реч. „*Сега Люба го погледна с укор и едва скрито възмущение. — Вижте какво, господин Чакаров, тя е сестра на. . . Тя е леля на Вера, отгледала я е и ни е предава повече от роднина. Обидно ми е. . . , как да се изразя. . . , че вие, преди да сте влезли в нашето семейство, вече гледате на нея като на слугиня*“ (МГр). Според позицията на съпроводителното изречение различаваме ССЦ с препозитивно, постпозитивно и интерпозитивно съпроводително изречение. Примери: „*Терористът се намръщи. — Романтика ли? Какво искаш да кажеш? В свещиците ли е романтиката? Вятър! Виж, народът е друго нещо, съвсем друго. Да-а! Там сме ние, всички ще умрем за него един ден*“ (ЕС). „— Бива, бива. . . Твоят ученик. . . Той за ваша милост главата си дава. . . Щом му кажа, като ще се зарадва. . . Написа ли книжката? *И Аврамовият глас затрепера от радостно възмущение*“ (ИВ). „— Сядай, Кондарев. — *Янков потърси с очи къде да го настани, но като видя, че Генков му стори място до прозореца, веднага продължи коментара. — Щом в неговия Вердюн от тикви и катуни има и недостойни, не е чудно да падне като гнила круша, само да го пораздрусат, както трябва. Но засега*

⁷⁵ Повече сведения за стилистичната функция на авторските думи се дават в статията ми „Стилистична функция на авторските думи в конструкциите с пряка реч в романа „Под игото“. Филологически изследвания“, С., 1971, с. 152—159.

тоя Вердюн трябва на международния капитализъм, да се притули вътре. Целта е ясна като бял ден: да се потъпче конституцията и да се проведе контрареволуционната политика на съглашението срещу Руската съветска република“ (ЕС).

2.2.2. ССЦ, в което съпроводителното авторско изречение е свързано по смисъл и формално с други изречения на авторския текст, поради което в ССЦ преобладава авторският текст. Последният може да бъде препозитивен, постпозитивен и препозитивно-постпозитивен. Напр.

2.2.2.1. С препозитивен авторски текст: *„Едвам сега Огнянов се поуспокои. Той видя, че се е спасил само по едно чудо, каквото неведнъж съдбата е правила за него. — Къде отивате сега?“* (ИВ). Пряката реч не се въвежда със специално изречение или част на изречението, но предхождащото я авторско повествование разкрива освен говорещото лице негови постъпки, преживявания и др., естествен завършък на които се явява речта на геронте.

2.2.2.2. С постпозитивен авторски текст: *„— Ти дръж за себе си хляба, че си издръглавял като божи човек. . . , а аз имам обяд. — И Боримечката извади из торбата един одран заек, и обля с черна кръв. Той отрязва мръвка, натопи я в сол и я закъса с остри зъби“* (ИВ). Авторският текст, макар че има присъединителен характер и разкрива придружаващи речта действия, в същото време сочи говорещото лице и осигурява възприемането на речта му като нещо отделно от авторското повествование. Наистина първото съпроводително изречение е достатъчно за това, но второто се оказва тясно свързано с него не само по смисъл, но и чрез употребата на местоимението *той*, чийто значение се разкрива в предходното изречение. Затова то също влиза в структурата на ССЦ.

2.2.3. ССЦ, в което авторският текст и пряката реч съдържат две и повече самостоятелни изречения. *„Бойчо го прегледа бързешката и по очите му блеснаха сълзи. Щастливо изражение огря за миг лицето му. — Благодаря, Соколов, твоите осветления свалиха от гърдите ми страшния тежък товар. Ти поднови и просвети душата ми“* (ИВ). *„Бай Нечо тозчас съобрази важността на положението. — Луд ли си, докторе, да ме запалиш? Ти знаеш ли, че аз имам жена и деца! — И с тия думи той му фанал ръката и му отворил портата“* (ИВ).

2.2.4. Усложнено ССЦ, образувано от две свързани конструкции със съпроводителни авторски изречения. *„Прости ме, пиле, прости ме! — и Бойчо ѝ целуваше ръцете. || — Току-що ми откри Соколов заблудението ми, то измъчи и мене страшно. Аз цял да сляза сам в града, да те моля да ме простиш. . . за тая жестокост. . . Аз съм бил недостоеен за любовта на един ангел. . . Нали забравяш, Радке, нали прощаваш? И Огнянов се взираше с възхищение във влажните ѝ очи, пълни с прилив на блаженство и*

любов безконечна. . .“ (ИВ). „Когато чуках юрисконсулта, разбраха, че, такава, има рѣка. . ., знае къде да пипне. . . И веднага дружбащите се хванаха с комунистите и с буржоазните текета. Такава една врява дигнаха из вестниците! — Калинков се усмихна като момче, възгордяно от извършените пакости. || — Бочка, прав ли съм? — той намигна на Домусчиев, който решише брадичката си пред огледалото“ (ЕС).

В тези усложнени структури се наблюдават и случаи, когато едната конструкция е образувана със съединително авторско изречение, а другата — със съпроводително. „— Домусчиев, Бочка, ти ли си? — извика Анастаси и просия. — И баща ти не може те позна в тия дрехи, братко. Същински франт си станал. || Как ме намери, кой ти каза, че съм тук? — И Анастаси раздруса за раменете стария си приятел, с когото през осемнайста година дезертира от военна служба и се кри из разни градове и квартири“ (ЕС).

ИЗВОДИ

1. Авторски думи и чужда реч образуват при всички случаи една структурна единица, което предполага наличието на образци (модели) за нейното построяване. Именно в тези образци (модели) се проявява системността на езиковото явление.

2. Като структурно-оформена синтактична единица конструкциите с пряка реч имат признаци, които ги разграничават от другите синтактични единици:

а) Авторска нееднородност, която допринася за по-голяма степен на разчлененост между съставлящите ги компоненти.

б) Смесово единство, което се осъществява с помощта на глаголи и съществителни имена, следователно те са „сигналите на синсемантията“. Смесовата синсемантия на въвеждащите авторски думи в текста е свързана с известни синтактични закономерности — свързващите думи стоят в най-близко съседство с въведената чужда реч.

в) Ритмико-интонационна оформеност.

Тези признаци разкриват структурно-синтактичната същност на конструкциите с пряка реч, които принадлежат към два структурни варианта: СЕПР и ССЦПР.

3. Разграничаването между СЕПР и ССЦПР става въз основа на признака „количественост“ на съставлящите ги компоненти. При ССЦПР както въвеждащият, така и въведеният компонент (а може и двата едновременно) се състоят от две или повече самостоятелни изречения. Тук средствата за връзка между компонентите са много по-разнообразни — освен съюзи, частици, модални думи, анафорични местоимения, наречия и др. се използва

още единството на видовременните форми, на формите за наклонение и др. При това връзките могат да бъдат както контактни, така и дистантни.

На второ място, границите на нарастване на ССЦПР не са така ограничени, както при СЕПР, особено в случаите, когато съединителното изречение е свързано с предходните изречения на авторския текст. Затова синтактичната структура не е така затворена, както при СЕПР.

СПИСЪК НА ИЗПОЛЗУВАНИТЕ СЪКРАЩЕНИЯ

- АК — Ангел Каралийчев
- ДА — Драгомир Асенов
- ЕС — Емилиян Станев
- ИВ — Иван Вазов
- ЙЙ — Йордан Йовков
- ЙР — Йордан Радичков
- М Гр — Мария Грубешлиева
- СтБл — Стела Благоева
- Ч — Чудомир

ПРЯМАЯ РЕЧЬ КАК СТРУКТУРНО-СИНТАКСИЧЕСКАЯ ЕДИНИЦА

И. Маринова

(Резюме)

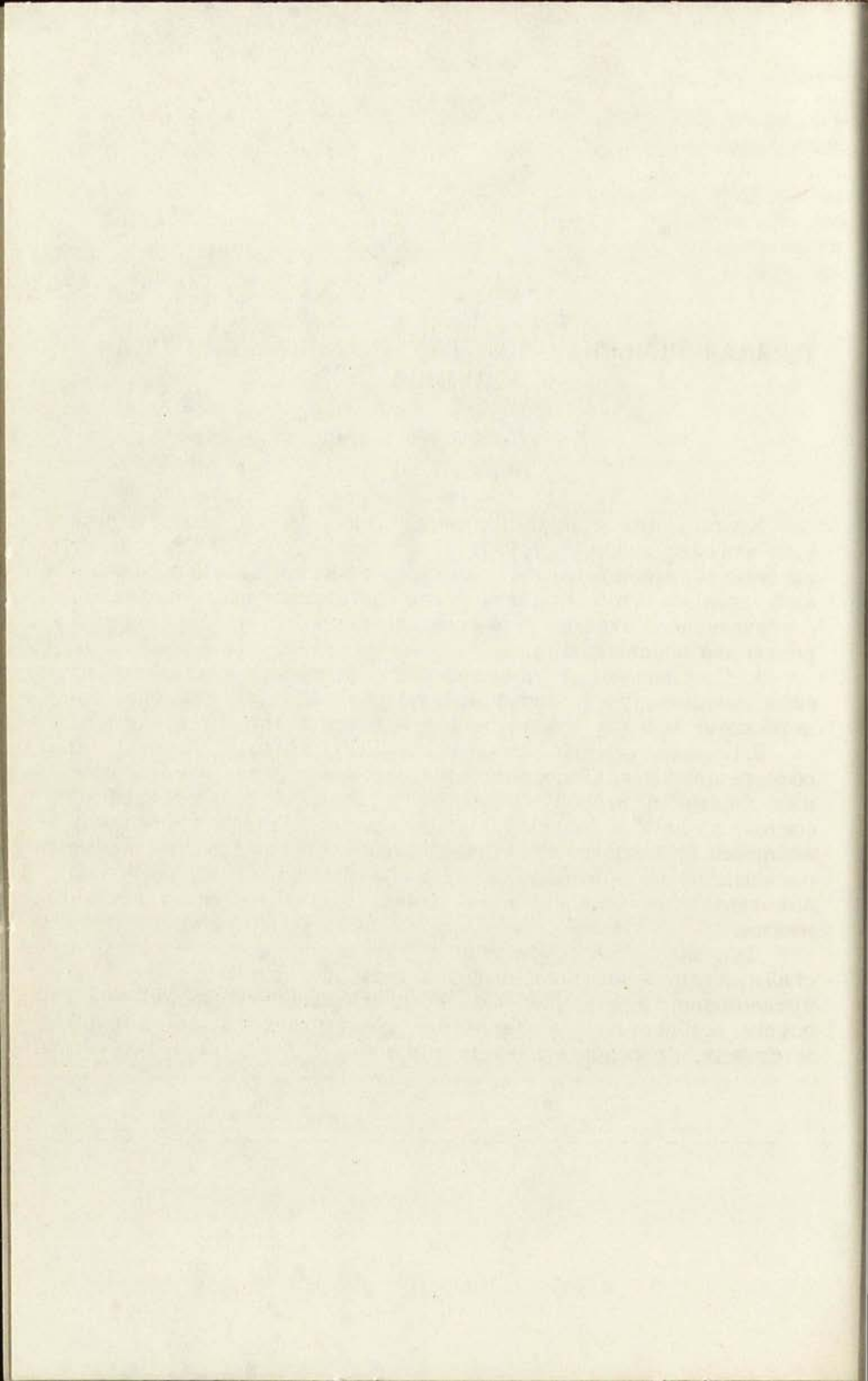
Конструкции с прямой речью существуют в нашем языке уже как оформленную структурную единицу, а это предполагает наличие образцов (моделей) для ее построения. Самый характерный признак этой единицы — это авторская неоднородность. С структурно-синтаксической точки зрения конструкции с прямой речью два основных типа:

1. Синтаксическое единство (СЕ), которое представляет из себя минимальную композиционную синтаксичную единицу, содержащую признак „авторская неоднородность“.

2. Сложное синтаксическое целое (ССЦ). Об этом структурном образце конструкций с прямой речью характерно то, что первый или первый и второй компонент — вводящий и введенный — состоят из двух и больше самостоятельных предложений, между которыми существуют тоже надфразовые связи. Так что, кроме расчленения по признаку „авторская неоднородность“, возможно дополнительное расчленение в рамках одного или двух компонентов.

Дальнейшая классификация в рамках синтаксического единства проводится на основании функции соединительного авторского предложения, а в рамках сложного синтаксичного целого — на основе особенностей в характере сочетающихся предложений и единств, на основе связи между ними.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Том XI, кн. 1   Филологически факултет   1973/74 г.
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“
DE V. TIRNOVO
Tome XI, livre 1   Faculté philologique   1973/74

ХРИСТИНА ИВ. СТАНЕВА
КЪМ ХАРАКТЕРИСТИКАТА
НА СЛОЖНИТЕ
СЪЧИНЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ
В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
(съчинителни изречения със съюза „и“)
Първа част

CHRISTINA STANEVA
CONTRIBUTION A LA CARACTERISTIQUE
DES PHRASES A PROPOSITIONS COORDONNEES
DANS LA LANGUE BULGARE CONTEMPORAINE
(phrases à propositions coordonnées
à l'aide de la conjonction И)

СОФИЯ 1975

THE DIRECT SPEECH AS A STRUCTURAL SEMANTIC UNIT

Jordanka Marinova

(S u m m a r y)

In our language the direct speech constructions represent an already established structural unit which presupposes the existence of structural patterns. The most characteristic feature of this unit is the author's heterogeneity.

From structural semantic point of view the direct speech constructions are of two main types:

1. Syntactic unit (SU). It represents a minimum constructional syntactic unit possessing the feature of author's heterogeneity.

2. Complex syntactic unit (CSU). This structural type direct speech constructions characterizes with the fact that either the one or the two components — the introducing or the introduced — consist of two or more independent sentences which also have connections outside the phrase. So besides the division by the feature of "author's heterogeneity" an additional division is also possible, this time within the framework of the one or the two components.

The further classification within the framework of the syntactical unit is done on the basis of the connecting author's words, and within the framework of the complex syntactical unit—by the character of the connecting sentences and units and the relations among them.

Предмет на настоящото изследване е сложното съчинено изречение в съвременния български книжовен език. Макар че във всички основни трудове по синтаксис¹ му е отделяно място, все още не са проучени цялостно редица проблеми, свързани както с неговата структура и смислово-синтактическа характеристика, с ролята на съюзната връзка и изразяването от нея отношение, така и с разграничението на съчинението и подчинението като синтактични категории, използвани в традиционната граматика за категоризиране на сложното изречение изобщо. Очевидна е необходимостта от едно по-детайлно вникване в структурата на сложното съчинено изречение, което от своя страна ще даде отговор на някои нерешени въпроси за мястото на съюза в сложното съчинено изречение, за неговата логико-граматическа характеристика и формална, конституираща функция, за типовете синтактични отношения и логико-синтактична роля на отделните части, съставлящи сложното съчинено изречение.

Тези и редица други проблеми са намирали частичен отговор в отделни изследвания² или граматични трудове³, но тяхното теоретическо осмисляне, систематизиране и обобщаване в рамките на едно по-цялостно изследване ще допринесе за научната типология на сложното изречение. Както отбелязва Ив. Леков, „синтаксисът има за обект структурата на изречението в широк смисъл, като последователност от словни и граматични елементи в дистри-

¹ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, С., 1944, с. 502—503; Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, Съвременен български език, С., ч. 2, 1957, с. 343—355; К. Попов, Съвременен български език, С., 1963, с. 240—256.

² Ив. Хаджов, Съюз и в сложното изречение на Ботевите стихотворения, сб. Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов, С., 1957, БАН, с. 93—112; Кр. Чолакова, Употреба на съюза а в българския книжовен език, ИИБЕ, т. 3, 1954, с. 167—197; К. Попов, Към въпроса за фреквенцията, семантиката и граматическата характеристика на съюза ала, ИИБЕ, т. 11, 1964, с. 256—281.; М. Лилев, Употреба на съчинителните съюзи в българските диалекти, ИИБЕ, т. 12, 1965, с. 3—65; Е. Дограм ад ж и е в а, Структура на старобългарското сложно съчинено изречение, БАН, С., 1968, с. 205.

³ Вж. цитираните граматики от бел. 1.

буционно, парадигматично и семантично отношение, като комбинаторика на конструктивни отношения⁴.

В нашата граматична литература не е отделяно специално внимание на проблема за съчинението и подчинението като синтактични категории, макар че в действителност класификацията на сложните изречения е построена върху това противопоставяне. Обикновено се говори за съчинителна и подчинителна връзка в сложното изречение, като не се отчитат други структурни различия освен съюзните. Главно се акцентува върху смисловите отношения, като се смята, че те в сложното съчинено изречение обединяват равноправни, независими синтактични членове, а при сложното съставно изречение — неравноправни (зависими), при което единият член е главен, а другият — подчинен. Това отделяне, изградено само върху семантичен критерий, не може да бъде напълно обективно, тъй като и в сложното съчинено изречение се наблюдава смислова зависимост между съставлящите го части, а в сложното съставно изречение не винаги граматически главното изречение е семантически господстващо и независимо.

Това обстоятелство е накарало изследвачите да търсят и други признаци за класификация на сложното изречение. Такъв е структурно-синтактичният принцип, който намира израз предимно в отчитане на формални показатели и, на първо място, съюзната връзка. Съчинителните съюзи изразяват съчинителни отношения, тъй като обединяват и съчинително еднородни части в простото изречение. Макар че не съединяват произволно свързани части, напълно независими една от друга, а части с известна смислова взаимозависимост, която ще разкрием при конкретния анализ, някои от съчинителните съюзи не са само формални изразители на съчинителното свързване, а участвуват в актуализацията на смислово-синтактичните отношения, насочват или ограничават, уточняват или нюансират изразяваните отношения.

Под съчинително свързване в сложното изречение ще разбирате обединени със средствата на координацията минимални предикативни единици, които се характеризират както със своята смислово-логическа близост, акцентна еднаквост и по-рядко еднотипност в синтактичната постройка, така и със своята относителна независимост, която подчертава еднаквото им отношение — смислово-структурно — към изграденото синтактично цяло. И докато при подчинителното свързване едната предикативна единица пояснява другата, най-често отделна дума в нея, смислово е несамостоятелна и се свързва чрез подчинителен съюз или съюзна

⁴ Ив. Лек ов, Единство на традиционни и нови области и методи в изследването на синтактичната структура на славянските езици. Особени типове на синтактичния тип на славянските езици, С., БАН, 1972, с. 90.

дума, то при съчинителното свързване отделните предикативни единици най-общо се прибавят, за да се обединят, съпоставят, противопоставят или разделят, като взаимозависимостта между тях не надхвърля границите на координацията, което се оформя именно от съчинителния съюз.

На второ място, в същността на изразяваното отношение: при подчинението връзката между частите е по-тясна с възможност за замяна на подчиненото изречение с отделна дума или словосъчетание, а при съчинението тази връзка не нарушава относителната смислова и граматическа самостоятелност на съставлящите изречението предикативни единици.

На трето място, част от сложните съчинени изречения могат да имат отворен, неприключен обем, т. е. могат да се разширяват, те са „открити структури“⁵, докато сложното съставно изречение принадлежи само към двучленните структури. Ще отбележим, че и при сложното съчинено изречение можем да приемем съществуването на двучленност⁶ (бинарност) на съставлящите предикативни единици. Тази бинарност обаче не нарушава относителната самостоятелност на съчинителните единици, а само дава израз на установеното смислово синтактично отношение. В едната част на бинарното противопоставяне може да бъде една, две или повече съчинителни единици, свързани най-често (ако са повече) безсъюзно, но обединени от своята въвеждаща роля, която ни дава основание да ги разглеждаме като постановка на сложното съчинено изречение, а в другата част — обикновено една (по-рядко повече) съчинителна единица, която се явява твърде често като заключение, разкриващо резултата, следствието от постановката. Тук бихме могли да цитираме една мисъл на В. В. Виноградов, а именно „вообще структура сложносочиненого предложения внутренне едина, а при анализе его как целого становится ясной и структурная обусловенность первого, начального предложения. Поэтому традиционные представления о независимости и самостоятельности предложения очень условны и произвольны. Не только содержание, но и структурные своеобразия каждого из предложений в составе сложного предложения взаимообусловлены и взаимосвязаны.“⁷

Несъмнено тежестта пада, на първо място, върху съюзната връзка като формален изразител на съчинителното отношение, но

⁵ Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка, М., 1966, с. 178—179.

⁶ И. А. Попова, Сложносочиненное предложение в современном русском языке, сб. Вопросы синтаксиса современного русского языка, М., 1950, с. 361, 363.

⁷ В. В. Виноградов, Основные вопросы синтаксиса предложения, сб. Вопросы грамматического строя, М., 1955, с. 431.

въпреки това тя не може да бъде единствена при неговото разграничаване от подчинителното отношение, тъй като съществуват безсъюзни изречения, при които няма външен формален показател за нея. Това дава основание на някои езиковеди да говорят за безсъюзни сложни съчинени изречения и безсъюзни сложни съставни изречения. Но неясен остава въпросът, дали съчинителните и подчинителните отношения в тях са изразени само имплицитно, т. е. без наличието на съчинителен и подчинителен съюз, или има и други външни показатели, свързани с лексикалния състав и синтактичния строеж на отделните предикативни единици.

Преди да пристъпим към конкретния анализ, ще направим кратък обзор на съществуващата литература по поставените проблеми. П. Калканджиев в своята граматика се спира върху синтактичното подчинение и синтактичното съчинение. Според него „членовете на сложното изречение вътрешно стоят в р а з л и ч н и отношения един към друг“ и в случаите, при които отделните членове са „независими едно от друго прости изречения“, те се свързват в „синтактична цялост, гдето всяко от тях запазва своята собствена мисълна завършеност и изразна определеност, формата, състава на съдържанието си, се нарича синтактично съчинение, а изреченията, които се получават чрез това, са сложни съчинени“.⁸ П. Калканджиев отбелязва, че простите изречения в сложното съчинено могат да бъдат свързани чрез подреждане, без външна граматическа връзка: „Край брега на тиха Струма /спря се закъснял керван; пътниците катувари/ ще стануват тука стан“ (ППСл). По този начин той приема съществуването на безсъюзни сложни съчинени изречения. Конкретно той разглежда четири вида сложни съчинени изречения: съединителни, разделителни, противителни и заключителни.

Ст. Младенов определя сложното съчинено изречение като „сложен изказ“, в който „отделните прости изкази като че са р а в н о п р а в н и, всички са все като главни; те са едно спрямо други съчинени, а не са едни главни, други подчинени“.⁹ Според него съчинените изкази биват три вида: съединителни, противителни и разделителни, като при първите два вида връзката между отделните „части“ може да е осъществена асидентично или чрез връзки.

В своята граматика Н. Костов¹⁰ не се спира специално върху сложното съчинено изречение, но когато говори за съюзите в състава на изречението, отделя три групи съчинителни съюзи:

⁸ П. Калканджиев, Българска граматика, П.—С., 1939, с. 382.

⁹ Ст. Младенов, Ст. Василев, Граматика на български език, С., 1939, с. 375.

¹⁰ Н. Костов, Българска граматика, С., 1939, с. 230—234.

съединителни, разделителни и противоположни. Неправилно е схващането на Н. Костов, че „да свързва части на простото изречение — не може да се яви нито един от противоположните съюзи, които спадат към съчинителните. Също така не може да се явят в състава на простото изречение и съюзи — *та, па*, съединителният *че*, а също тъй и някои разделителни.“¹¹

За А.Т.-Балан сложното съчинено изречение е „съединение поне от две прости изречения, едно на друго с п о р е д н и; те са взаимно с а м о с т о й н и, независими откъм главните си части, ала свързани по обстоятелства на мисленето, възбата помежду им е с п о р е д б о в а“¹². Съчетаването може да се осъществява с връзка или без връзка, т. е. Балан също причислява безсъюзните изречения към съчинените. Според него имаме четири вида сложни съчинени изречения: слъчни, разлъчни, доводни, проказни.¹³

В „Основна българска граматика“ сложното съчинено изречение се дефинира като „сложно изречение, съставено от отделни равноправни по смисъл прости изречения“¹⁴. Според „строежните особености“ и според „смысловите отношения“ между съставните части Л. Андрейчин различава съединителни, съотносителни, противоположни и заключителни изречения, като смята също, че съединителните изречения могат да бъдат свързани безсъюзно.

Е. Николов пише, че „сложно изречение, което се състои от изречения, независими едно от друго, се нарича сложно съчинено“¹⁵. Неговата класификация не се различава от тази в „Основна българска граматика“.

Най-пълно сложните съчинени изречения са описани в „Синтаксис“ на К. Попов. Сложно съчинено изречение е това, „в което отделните прости изречения образуват смислово и структурно-синтактично обединение, запазвайки формата си на относително самостоятелни изречения“¹⁶. Такова сложно изречение според К. Попов е изградено върху принципа на с ъ ч и н е н и е т о, т. е. „на координацията на отделните прости изречения, които запазват своята граматическа форма и своя състав“¹⁷. К. Попов различава четири типа сложни съчинени изречения: съединителни, съотносителни, противоположни и пояснителни. Спира се отделно и на разнородните сложни съчинени изречения, като разглежда и сложни съчинени безсъюзни изречения.

¹¹ Н. Костов, Българска граматика, С., 1939, с. 231.

¹² А. Т.-Балан, Нова българска граматика, С., 1940, с. 457.

¹³ Пак там, с. 460.

¹⁴ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, С., 1944, с. 502.

¹⁵ Е. Николов, Л. Андрейчин, Н. Костов, Българска граматика, С., 1947, с. 269.

¹⁶ К. Попов, Съвременен български език. Синтаксис, С., 1963, с. 234.

¹⁷ Пак там, с. 234.

От направения обзор на граматичната литература се вижда, че няма единство или не се изразява мнение по следните основни въпроси: 1) можем ли да приемем за прости изречения предикативните части в сложното съчинено изречение; 2) имаме ли основание да отделяме безсъюзните изречения в самостоятелен синтактичен тип, или да приемем съществуването на сложни съчинени безсъюзни изречения, при които съчинителната връзка е изразена имплицитно; 3) какви са основните типове сложни съчинени изречения и какви са принципите за тяхното отделяне. Отговор на тези и редица други проблеми би могло да се потърси в едно по-цялостно изследване на сложните съчинени изречения в съвременния български език едва когато бъдат описани всички структурни типове сложни съставни, смесени, съчинени и други типове изречения в езика ни.

Несъмнен принос за описване на съчинителните връзки представяват изследванията на отделните съюзи. Ив. Хаджов, макар че разглежда употребата на съюза **и** в сложните изречения от Ботевата поезия, изказва верни мисли за ролята на съюза в сложното съчинено изречение. „Това присъствие (на съюза — б. м.) е всякога дейно, повече или по-малко; то се разкрива като у част и е в изграждането и оформянето на смисловото, строежното и функционално обединение на изречения-съставки и повече или по-малко едри езикови цялости.“¹⁸

Кр. Чолакова обстойно анализира синтактичната употреба и разнообразието на смисловите отношения, изразявани чрез съюза **а**, и тенденциите на неговото развитие.¹⁹ К. Попов описва семантиката и граматическата характеристика на съюза **ала**, като утвърждава положението, че „семантиката на съюзите се разкрива по-силно или по-слабо в зависимост от характера на синтактичния материал, на лексико-семантичните елементи в него, от логическото съдържание в него, отношението между мислите в тях, от контекста, от целта на изказването“²⁰. Докато Е. Дограмаджиева²¹ разглежда структурата на старобългарското сложно съчинено изречение върху материал, представляващ пълната ексерпция на едно произведение, в случая Супрасълския сборник от XI в., то М. Лилов²² проследява синтактичната функция и семантичната характеристика на съчинителните съюзи в по-голяма част от бъл-

¹⁸ Ив. Хаджов, цит. съч., с. 93—94.

¹⁹ Кр. Чолакова, цит. съч., с. 71—97.

²⁰ К. Попов, Към въпроса за фреквенцията, семантиката и граматическата характеристика на съюза **ала**, ИИБЕ, кн. 11, 1964, с. 272.

²¹ Е. Дограмаджиева, цит. съч., с. 205.

²² М. Лилов, цит. съч., с. 3—65.

гарските диалекти. Съществуват и други по-малки изследвания²³ върху отделни съчинителни съюзи, на които сега няма да се спираме.

Въпросите на съчинението и подчинението в руски език заема значително място в трудовете на Ф. И. Буслаев, М. Н. Петерсон, А. М. Пешковски, В. В. Виноградов и др. Като изхожда от положението, че „понятия подчинения и сочинения находится в диалектической связи и взаимодействии“²⁴, В. Виноградов изтъква необходимостта от по-широкото им разглеждане и вникване във всички структурно-семантически и конструктивни форми на сложното изречение, лексикален състав, интонация, словоред, морфологично изразяване на синтактическите връзки, видо-временните форми и др., което ще доведе до реално определяне на основните типове сложни изречения. Макар че в руските граматики обикновено „под сочинением предложений понимают сочетание (посредством сочинительных или разделительных) двух или нескольких предложений, объединенных ритмомелодически, равноценных в грамматическом отношении и при тесной смысловой связанности друг с другом — все же самостоятельных; подчинением же предложений называют такое сочетание (посредством подчинительных союзов и относительных слов) предложений, при котором одно из сочетающихся предложений, называемое придаточным, или выполняет функцию какого-нибудь члена другого (главного) предложения, или, во всяком случае, находится по смыслу и по грамматическим отношениям в зависимости от другого (главного) предложения“²⁵, В. В. Виноградов подчертава, че съчинението и подчинението са „пустые ярлыки, обманчивые обозначения голой формальной схемы конструкций“²⁶, ако изследвачът се опира само върху външните, формални особености на изречението, а не вникне в неговия смисъл, в изразяваните смислово-синтактически отношения. За В. Виноградов „сложное предложение в целом имеет значение, которое не выводится из простой суммы значений входящих в него частей, по своему построению близких к простым предложениям“.²⁷

²³ Д. Мирчева, За употребата на съюза ами в книжовната реч БЕЗ, 1952, кн. 1—2, с. 119—121; З. Геннадиева-Мутафчиева, Съюзът или в съвременния български език, БЕЗ, 1964, кн. 4—5, с. 339—349; Е. Дограмджиева, Значения и функция на съюза и в старобългарски език, БЕЗ, 1967, кн. 3, с. 212—223; К. Димчев, Стилистични варианти на сложните съчинени изречения, БЕЛ, 1966, кн. 2, с. 3—11. (Авторът търси различията в стилистичното значение на сложните съчинени изречения в тяхното противопоставяне по определени диференциални признаци.)

²⁴ В. В. Виноградов, цит. съч., с. 428.

²⁵ В. В. Виноградов, цит. съч., с. 425—426.

²⁶ В. В. Виноградов, Идеалистическите основи синтаксической системы проф. А. М. Пешковского, её эклектизм и внутренние противоречия, сб. Вопросы синтаксиса современного русского языка, М., 1950, с. 67.

²⁷ В. В. Виноградов, Основные вопросы. . . , с. 424.

Концепциите на В. Виноградов са основа, върху която се градят най-новите изследвания в руски език на сложното изречение. Те в същност дават основание и на съставителите на новата академична граматика да търсят други признаци за класификации на сложните изречения изобщо. Според тях съчинението и подчинението се противопоставят „лишь в сфере сложного предложения закрытой структуры с союзной связью, они не могут быть категориями первого уровня членения сложных предложений“²⁸. Като първо равнище за разчленяване авторите на новата академична граматика приемат откритост и закритост на структурите, на второ място, наличието на съюзна връзка и само при съюзните изречения отделянето на сложни съчинени и сложни съставни изречения. Безсъюзните се разглеждат отделно. Тази класификация буди редица възражения, тъй като при откритите структури съществуват съчинителни съюзи, които ни дават основание да ги причисляваме към съчинителните изречения.²⁹

Класификацията на сложните съчинени изречения, направена от В. А. Белошапкина³⁰, заляга и в академичната граматика. Според нея сложните съчинени изречения с открита структура са два основни типа — съединителни изречения и разделителни изречения, а изреченията със закрыта структура се класифицират според съюзната връзка.³¹ Макар че разглежда отделно безсъюзните сложни изречения, за А. Г. Руднев „бессоюзные предложения — это не особый тип сложного предложения, а те же сложносочиненные либо сложноподчиненные предложения, но с односторонним грамматическим средством выражения сочинительной и подчинительной связи входящих в них предложений-бессоюзием (союзной паузой)“³². В синтаксиса си той дефинира сложното съчинено изречение като „два или больше предложений, соединенных в порядке сочинения по смыслу и грамматически в одно целое“³³, като различава три основни типа: съединителни, противоположни и разделителни. А. Н. Гвоздев също разграничава в зависимост от средствата, „используемым для выражения объединения и взаимоотношений сочиняемых

²⁸ Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка, М., 1966, с. 195.

²⁹ Ю. В. Фоменко, Об «Основах построения описательной грамматики современного русского литературного языка», ФН, 1968, кн. 2, с. 99.

³⁰ В. А. Белошапкина, Сложное предложение в современном русском языке, М., 1967, с. 127—138.

³¹ Грамматика современного русского литературного языка, М., 1970, с. 656—681.

³² А. Г. Руднев, Синтаксис современного русского языка, М., 1968, с. 295.

³³ А. Г. Руднев, Синтаксис современного русского языка, с. 230.

предложения", безсъюзни и съюзни сложни съчинени изречения.³⁴ С. Е. Крючков и Л. Ю. Максимов отделят безсъюзните изречения, но търсят общи особености както със сложните съчинени изречения, така и със сложните съставни.³⁵ Д. Е. Розентал също отбелязва структурните признаци, с които безсъюзните се доближават до сложните съчинени изречения.³⁶ Очевидно е, че по-голяма част от изследвачите на руски език (А. К. Федоров, Д. Э. Розентал, А. Г. Руднев, С. Е. Крючков и др.) приемат безсъюзната връзка като особен тип, а безсъюзните изречения делят на две основни групи: изречения с еднороден състав и изречения с нееднороден състав. Но С. Поспелов посочва, че „отсутствие союзов и относительных слов между частями бессоюзного сложного предложения не дает возможности исходить при их рассмотрении из разграничения сочинительной и подчинительной связи, в отличие от союзных предложений“³⁷. Въпреки това не са още решени напълно въпросите на съчинението и подчинението, на типовете сложни изречения. В това отношение съществуват редица изследвания, като немалка част са посветени на сложните съчинени изречения.³⁸ Необходимо е да отбележим, че в работата на И. А. Попова се разглежда широк кръг от изразявани отношения в сложното съчинено изречение, като се отчита ролята не само на съюзната връзка, а и на други лексикални елементи в състава на съчиненото изречение. Авторката идва до извода, че „нельзя понимать под сочинением выражение определенного круга смысловых отношений: не столько самим кругом этих отношений определяется сочинение, сколько характером, способом их выражения“³⁹. Според нея „сочинение есть всегда сочетание высказываний, отражающее сочетание мыслей“⁴⁰.

³⁴ А. Н. Гвоздев, Современный русский литературный язык. Синтаксис, М., 1968, ч. 2, с. 218.

³⁵ С. Е. Крючков, Л. Ю. Максимов, Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения, М., 1969, с. 137—149.

³⁶ Н. С. Валгина, Д. Э. Розенталь, М. И. Фомина, В. В. Цапкович, Современный русский язык, М., 1971, с. 484—488.

³⁷ Н. С. Поспелов, О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений, сб. Вопросы синтаксиса современного русского языка, М., 1950, с. 343.

³⁸ Е. В. Скорпуловская, Союзная функция частиц в сложносочиненном предложении современного русского языка, РЯШ, 1964, кн. 1, с. 90; Ф. И. Серебряная, Анафорические элементы в сложносочиненных и бессоюзных предложениях, РЯШ, 1973, кн. 1, с. 68—72; Р. П. Рогожников, Градационные союзы в русском языке, РЯШ, 1972, кн. 3, с. 84—89; Н. Холодов, К вопросу об изучении многочленных сложносочиненных конструкций в школе, РЯШ, 1971, кн. 1, с. 40—45, и др.

³⁹ И. А. Попова, Сложно-сочиненное предложение в современном русском языке, с. 392.

⁴⁰ Пак там, с. 392.

В по-нататъшното описание на сложните съчинени изречения в работата ще приемем, че:

1) Сложното съчинено изречение се състои от съчинителни (предикативни) единици, които се отличават от обикновените (синтактически свободни) прости изречения по своята интонационна, смислова и в известен смисъл структурно-граматическа (синтактическа) незавършеност, или, както отбелязва В. А. Белошапкина, „части сложного предложения, подобно простым предложениям, являются предикативными единицами, или их контекстуальными эквивалентами, но в отличие от простых предложений предназначены для функционирования не в качестве отдельных коммуникативных единиц, а в качестве частей одной коммуникативной единицы, ко которую составляет все сложное предложение в целом“⁴¹.

В зависимост от структурно-семантичната същност на съчинителните предикативни единици, свързана с мястото им в състава на сложното съчинено изречение, различаваме в двучленните структури препозитивни и постпозитивни съчинителни единици и въвеждащи и заключващи съчинителни единици в многочленните структури. Препозитивната или въвеждаща (в многочленните структури няколко единици) съчинителна единица включва състава на постановката, набелязваща най-често предпоставката за действието в постпозитивната или заключваща съчинителна единица, в която се дава резултатът, следствието от него или мотивът, и следователно тя включва състава на заключението. Постановката и заключението, които са относително самостоятелни и същевременно стоят в определена зависимост и взаимоотношеност, образуват съчинителната основа на сложното съчинено изречение, както постановката (главно изречение) и мотивировката (подчинено изречение) образуват подчинителната основа на сложното съставно изречение.

2) Изразяваните смислови и синтактични отношения между съчинителните единици като цяло между състава на постановката и заключението в сложното съчинено изречение се оформят и изразяват чрез съчинителните съюзи, видо-временните форми на глаголите — сказуеми, синтактическия паралелизъм, словоредата и лексикалното попълване на сложното съчинено изречение.

3) В сложното съчинено изречение предикативните единици се намират в смислово-граматическа, синтактико-структурна взаимозависимост и могат да изразяват два основни типа отношения:

⁴¹ В. А. Белошапкина, Грамматическая природа сложного предложения, сб. Проблемы современной лингвистики, М., 1968, с. 150.

на обединяване (съединяване и присъединяване) и на разделяне (съотнасяне и противопоставяне), като при първия тип се съединяват съчинителни единици, за да изкажат пълно и мотивирано една мисъл, а вторият тип ограничава, отрича или съпоставя една мисъл с помощта на друга, като с това се цели изтъкването, подчертаването на едната от тях.

4) Безсъюзните сложни изречения се отличават със свои специфични особености, продиктувани от тяхната структура, но те не могат напълно да се отделят от съчинителните и подчинителните отношения.

5) Съюзите имат структуриращо значение в сложното съчинено изречение и определят най-общо типа на изразяваното отношение. В структуриращото значение на съюза се включва и неговата семантична характеристика, която зависи от участието му в ограничаването, уточняването, формирането на изразяваните отношения.

СЛОЖНИ СЪЧИНЕНИ СЪЕДИНИТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

С най-голямо смислово и структурно-синтактическо разнообразие се отличават съединителните сложни съчинени изречения, и то главно със съюза **и**, който е основен изразител на това отношение. Това обстоятелство дава основание на В. А. Белошапки да говори за две групи съюзи в сложните съчинени изречения със закрити структури: „первую составляет союз **и**, вторую — все остальные. Различие между этими двумя группами подобно различию между синтаксическими и семантическими союзами сложноподчиненного предложения. Союз **и**, в отличие от всех других сочинительных союзов, имеет чрезвычайно широкое и отвлеченное значение, он выражает лишь общую идею рядоположенности, совместимости и сосуществования тех явлений, о которых говорится в частях сложного предложения“⁴².

Ето защо богатството от нюансирани съединителни отношения се обуславя още от броя и структурата на наличните предикативни единици, от видо-временните форми на сказуемите в тях, от общите синтактични части (главни и второстепенни), от различното смислово и структурно отношение на съставлящите съчинителни единици — препозитивна (въвеждаща) и постпозитивна (заклучваща) към сложното съчинено изречение в цялост. По този начин в по-нататъшното описание на отделните типове сложни съчинени изречения ще се съобразяваме с факта, че „ограничения, налагаемые структурой сложного предложения на модально-

⁴² В. А. Белошапкива, Сложное предложение в современном русском языке, с. 133.

временные планы частей, не направлены на формы глаголов-сказуемых непосредственно. Для синтаксиса сложного предложения существенны не сами по себе формы глаголов, а модально-временные значения, которые они получают в результате взаимодействия разных факторов, в том числе и лексических (раз. м.)⁴³.

В настоящата работа ще се спрем само на отношенията в рамките на сложното изречение, като няма да разглеждаме свързванията на изреченията със съюз **и** като прибавяне към едно предхождащо или към цяло съчинено изречение (въвеждащи и присъединени изречения).⁴⁴

Съединителни изречения със съюза **и**. Те могат да бъдат двучленни структури (от две предикативни единици) и многочленни (с три или повече предикативни единици), които се различават не само по своя количествен състав, но и по характера на изразяваното съединително отношение. Докато при двучленните структури съюзът **и** по-често свързва две части, разкриващи общо същността на някакво събитие, явление, при което постпозитивната съчинителна единица конкретизира, актуализира препозитивната, то при многочленните структури съюзът **и** най-често се съчетава с безсъюзно свързване, като въвежда съчинителна единица, с която се приключва, затваря веригата на последователните или едновременно извършващи се действия, давайки естествен, логически завършек на цялостната мисъл. Например: „Шаро дигна глава и проследи стопанина си чак до портата“ (ДТ). „Тя извади ръката си от ваната и лакомо заби хубавите си зъби в мекия благоуханен плод“ (ФП). „Бързи стъпки се чува по стълбите, веднага се бутна вратата му и едно момче влезе в стаята запъхтяно“ (ИВ). „Асен го погледна с острия си сив поглед, не отвърна, продължи пътя си и спря върху един широк плосък камък до реката“ (ФП).

От приведените примери се вижда, че съюзът **и** конструира съчинителната основа, без да конкретизира сам изразяваното смислово-синтактично отношение. Това обстоятелство определя и необходимостта от по-конкретно вникване в смислово-синтактичния строеж на съставящите предикативни единици, тъй като изобщо въпросът за състава и особеностите на предикативните единици, участващи в изграждането на сложните изречения, не е изучен и „нужда се в изследовани повече, чем какой-либо другой вопрос в учении о сложном предложении“⁴⁵.

⁴³ В. А. Белошапкова, цит. съч., с. 153.

⁴⁴ Й. Пенчев, Присъединяването в съвременния български книжовен език, ИИБЕ, кн. 13, 1967, с. 3—70.

⁴⁵ Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка, с. 175.

При анализа на конкретния езиков материал ние ще изходим освен от съюзната съчинителна връзка и броя на предикативните съчинителни единици още и от видо-временните форми на сказуемите в тях, от словоредата и лексикалния им състав, които общо фиксират по-точно и ясно изразяваните отношения. Във връзка с мястото и значението на видо-временните форми в състава на изречението Т. П. Ломтев изказва мисълта, че „грамматическата категория времени предложения выделяет разные структуры предложений, за которыми закрепляются разные временные формы“⁴⁶. От това взаимодействие на съюзна връзка, словоред, видо-временни форми на сказуемите и лексикален състав произтича и съществуването на разнообразни смислово-синтактични отношения, изразявани в еднакви структурни типове. Това взаимодействие между съюз, смислово-синтактично отношение и лексикален състав на предикативните единици определя и характера както на съчинителната, така и на подчинителната основа; или, както отбелязват авторите на академичната граматика, „в результате взаимодействия значения союза семантического наполнения сложного предложения возникают семантические разновидности одного и того же структурного типа сложного предложения“⁴⁷.

В тази част на работата ще покажем съществуващите семантични разновидности съчинени изречения при една и съща структурна схема (двучленни структури със съюза **и** и многочленни структури със съюза **и** и безсъюзно свързване). Този конкретен анализ на типовете предикативни единици, влизащи в състава на сложното съчинено изречение, произтича от необходимостта те да бъдат изучени, като „особенно актуално изучение ограничений в характере предикативных единиц, которые могут составить части сложного предложения той или иной структуры, и прежде всего изучение ограничений, касающихся модально-временных планов предикативных единиц — частей сложного предложения“⁴⁸.

1. Двучленни съединителни изречения със съюза **и**

При този тип изречения съчинителната основа се характеризира твърде често с подчертана смислово-граматическа взаимозависимост между постановката и заключението. Общността и

⁴⁶ Е. В. Гулыга, Размышления о книге Т. П. Ломтева «Предложение и его грамматические категории», ФН, 1973, кн. 3, с. 27.

⁴⁷ Грамматика современного русского литературного языка, 1970, М., с. 664.

⁴⁸ В. А. Белошапкова, цит. съч., с. 158.

съотносителността между тях са намерили израз в повторението на главни или второстепенни части от постановката в заключението. На първо място е наличието на еднакви подлози, според което ги класифицираме на едноподложни и разноподложни двучленни съединителни структури.

1.1. Двучленни съединителни изречения с различни подлози (разноподложни). Те разкриват действия, които представят последователни или едновременни моменти в общата синтактична верига, а твърде често са взаимно свързани и обусловени. Обикновено препозитивното действие е предпоставка, условие, причина за действието в постпозитивната съчинителна единица. Например: „Вратичката зад воденичния камък едва-едва се открихна и оттам предпазливо надзърна Биляна“ (ДТ). „Стражарят бе отминал и напрегнатият израз върху лицет на майката изчезна“ (ДД). „Той поглади подрязаната си брада и скъпите пръстени засвяткаха по пръстите му“ (ОВ). „Слънцето клонеше към запад и гънките на планината се очертаваха ясно“ (ДД).

Очевидна е съществуващата вътрешна смислова обединеност на предикативните съчинителни единици, която дава възможност да се изразяват между тях по-разнообразни смислово-синтактични отношения, посочени и от И. А. Попова: „выражения отношений временных, причинно-следственных, относительно-определятельных и, наконец, отношений однородности“⁴⁹. Съществуването на смислово независими предикативни единици в сложното съчинено изречение е твърде рядко явление, което ни дава основание да не отъждествяваме отношенията между однородните членове в простото изречение с отношенията между предикативните единици в сложното съчинено. При тях, както отбелязахме, отношенията на взаимозависимост не са само смислови, но и структурно-граматически, а именно: главни части от препозитивната съчинителна единица участват като второстепенни в постпозитивната или обратно. Това обстоятелство ни позволява да отделим няколко подгрупи съчинителни двучленни разноподложни изречения:

1.1.1. Двете съчинителни единици, изграждащи състава на постановката и заключението, са свързани само смислово-логически, без да имат лексикално еднакви части. Те могат да изразяват както последователни действия с формите на аорист, така и едновременни с формите на имперфект и сегашно време. При последователните действия не е възможна размяната на препозитивната съчинителна единица (постановката) с постпозитивната (заключението), когато постпозитивната предикативна

⁴⁹ И. А. Попова, цит. съч., с. 359.

единица изразява действие, логически следващо първото. Такава обрратимост между предикативните единици в сложното съчинено повчти никога не е възможна, „без да се наруши смисълът и структурата на цялото“⁵⁰, без да се наруши изразяваното смислово-синтактично отношение. Например: „Самуил махна с ръка и слугата му млъкна“ (ДТ). „Тя измъкна две възглавнички изпод покривката и момичетата легнаха една до друга напреки на леглото“ (ЕмСт). „Сега гледаше жена си с мрачен поглед и за пръв път се надигна в сърцето му ясно до болка чувство на недоволство, наа огорчение и гняв“ (ДТ).

1.1.2. При втората група подлогът на едното от съчинителните изречения се съотнася с второстепенна част от другото. Това най-често е намерило израз в повторението на части от препозитивната съчинителна единица в постпозитивната, изпълняващи обаче друга синтактична функция. А именно: на подлога на постпозитивната съчинителна единица съответствува косвено допълнение в препозитивната: „Самуил махна с ръка към слугите и те се заапътиха насам със запалени борини в ръка“ (ДТ). „Червеният полковник му протегна десницата си и той усети силата на една каалена в боевете ръка“ (СтЦД). „Представих се преди малко на командира на полка и той ме изпрати в дружината на майор Славчев“ (ПВ).

На подлога на постпозитивната съчинителна единица съответствува пряко допълнение в препозитивната: „Събууди го протяжният звън на камбаната и той скочи още при първите ѝ удари“ (ДТ). „Двамата млади мъже, облечени като боляри, я смаяха и тя само въртеше очи“ (ДМн). „Тогавя повикахме нея и тя дойде“ (ДД). Или на подлога в заключението съответствува не съгласувано определение в постановката: „Тя разазбираха езика на архимандрита и той им каза“ (ДТ). „Ала наа третия или четвъртия ден след завръщането му в дюкяна му влезе един стар турчин и Аврам позна бащата на Алията“ (ДТ).

И обратно: на подлога на препозитивната съчинителна единица съответствува второстепенна част в постпозитивната съчинителна единица: „Лежа край пътя и ти си над мене“ (АК). „Агата беше хубава девойка и младият човек бе я харесал“ (ДТ). „Така разправяха разбойниците и нямаше лъжа в приказките им“ (ОВ). „Самуил се дрпна и в същото време зад него се приближи с привлечени стъпки един от слугите, дигнал наръч дърва“ (ДТ). „Борис изапълни отново чашата си с коняк и Павел го смъмра строго“ (ДД). Възможно е също второстепенни части от постпозитивната съчинителна единица да означават понятие, което е неделима

⁵⁰ И. А. Попова, цит. съч., с. 367.

част от понятието, означено с подлога на препозитивната съчинителна единица: „Рече пак неочаквано *Мойсей* и *отново се съгъсти руменината по лицето му*“ (ДТ). „*Яна върви през дълбокото жито и на шията ѝ блести божигробското седефено кръстче*“ (АК). „*Климент Бенков млъкна и само две алени петна заплямтяха на бузите му*“ (ДТ). „*Бързо натъртеният плод посинява и малки бистри капчици избиват по кората му като пот*“ (АК), или цялото сложно съединително разноподложно изречение да се въвежда от обща второстепенна част, най-често обстоятелствено пояснение за време или място: „*Тогавя тръгна по околните господарски кули и крепости, по манастирите и още по-дълбоко се разтвори раната в сърцето му*“ (ДТ).

1.1.3. Разноподложни изречения, при които съдържанието на препозитивната съчинителна единица се включва изцяло в съдържанието на постпозитивната съчинителна единица чрез нейния подлог, обикновено изразен с показателно местоимение. Например: „*Но ти си много хубава и това е достатъчно*“ (ДД).

1.1.4. По-особена група съставят двучленните съединителни изречения, при които подлогът на постпозитивната съчинителна единица означава понятие, което е съставна част или елемент на понятието, означено с подлога на препозитивната съчинителна единица. В същност имаме граматически различни подлози, които обаче се отнасят един към друг, както частно към общо. Действието в заключението се явява резултат, последица от действието в постановката, а изразяваното смислово-синтактично отношение има резултативно-следствен характер. При отстраняване на съюза и се получава открита структура без смислово-интонационна завършеност. Например: „*Отвърна Петър Богдан и сините му зеници блестяха тъй весело, присмехулно*“ (ДТ). „*Отвърна Петър Богдан, сините му зеници блестяха тъй весело, присмехулно*“.

С подлога в постпозитивната съчинителна единица най-често се означава част на човешкото тяло, а със сказуемото — някаква проява или възприятие, състояние или действие. Например: „*Извърна бързо глава към приятеля си и очите му светнаха гневно*“ (Пелин Велков). „*Те и сега бяха бледни от гняв и устните им трепереха*“ (ИВ). „*Неочаквано той се умълча и гласът му не се чу*“ (ДТ). „*Кой посмя да изрече думата бягство? — ревно тъй отсечено и ръката му се вдигна за удар*“ (ОВ). „*Ловецът усети лек трепет по кожата си и лицето му се изопна в очакване*“ (ОВ). „*Радка се стресна и езикът ѝ сякаш се скъси*“ (ИлВ). „*Сухото му и черно лице някак се намръщи и бзкръвните му тънки усти нервно затрепераха*“ (ЕлП). „*Христина сведе очи към масата и на широкото ѝ чело се появи отвесна бръчка*“ (ЕмСт).

Изразяваното смислово-синтактично отношение е темпорално за последователни или едновременни действия. Обикновено при последователните действия, изразени с формите на аорист, действието в постпозитивната съчинителна единица се явява резултат или следствие от действието в препозитивната съчинителна единица. Например: *„Попита той и гласът му прозвуча необикновено високо в широката стая“* (ДТ). *„Извика тя със смътно подозрение и очите ѝ се разтвориха широко“* (ДД). *„Цяла нощ сестричето ми плака и на сутринта очите му бяха червени като божур“* (АК).

Подлогът в постпозитивната съчинителна единица може да именува предмет, който е част от друг предмет, или място, което е част от друго място. Например: *„Наблизо, в съседния двор, се изправяше тополата и сухият ѝ връх като с вила бодеше небето“* (ИИ). *„По шосето минаха няколко коли със сено и неговата прясна миризма се разнесе леко наоколо“* (ЕлП). *„Приведох се всички и сенките им заиграха по стената“* (СтЦД).

1.2. Двучленни съединителни изречения със съюза **и** седнакви подлози (едноподложни). Те се отличават както със своята голяма фреквенция, така и с разнообразието на изразяваните смислово-синтактични отношения: темпорални, причинно-следствени и резултативно-определителни. Изразяваните отношения от своя страна са нюансирани в зависимост от видовременния облик на глаголите — сказуеми в тях, особено от сказуемото в постановката, което твърде често е определящо, мотивиращо, ръководещо в реализацията на действието в заключението, от второстепенните части, особено в постпозитивната съчинителна единица, където се разгръща или ограничава, конкретизира или обобщава, актуализира и мотивира действието, поставено в началото. Например: *„Той стиде при нея и я прегърна неочаквано“* (ДД). *„Спусна се веднаж от планината и посрещна по долния път керван дубровнишки търговци“* (ОВ). *„На сцената излязоха седем души народни гъдулари с юнашки накривени калпаци и потеглиха лъковете по жиците“* (АК). *„Чертожникът се обърна с гръб към старците и прочете писмото край лампата“* (ЕмСт).

В разглеждания тип двучленни структури със съюза **и** обикновено действията са подредени хронологически, следвайки естествения развой на събитията в извънезиковата действителност. Това обстоятелство определя и правия словоред, при който темата е дадена в постановката, а ядрото — в заключението. Взаимната обусловеност и зависимост между съчинителните единици може да намират израз не само в посочените последователни действия, а и в едновременни, преплитащи се действия, при което едното поглъща другото, без едното не може да се извърши другото. Обикновено

препозитивната съчинителна единица се строи по-свободно, докато при постпозитивната тази свобода е ограничена и това дава отражение върху нейния формално-граматически състав, а именно повторение на части от препозитивната съчинителна единица, структурна непълнота, структурен паралелизъм. По този повод И. А. Попова отбелязва, „что и в сочинении имеются элементы синтаксической зависимости одного предложения от другого, не всегда строго и обязательно проявляющейся во внешних грамматических формах, но в большинстве случаев лежащей в основе предложения“⁵¹.

Твърде съществено място в системата на изразяваните отношения, както отбелязахме, заемат видо-временните форми на глаголите — сказуеми в съчинителните единици. Те играят по-определяща роля в диференциране на смислово-синтактичните отношения, докато на съюза и тук до голяма степен се пада идеята⁵² за обединяването, съединяването на означаваните действия. Това ни дава основание да разглеждаме двучленните съединителни изречения в зависимост от времето на глаголите — сказуеми в постановката и заключението.

1.2.1. Най-значителен дял заемат двучленните структури, при които сказуемите са в аорист и в двете съчинителни единици. Това е естествено, тъй като аористът е основно разказвателно време в плана на спомена, върху него се гради основната линия на разказа, а със сложните съединителни изречения именно се дават последователни действия, които придвижват развитието напред. Например: „Самуил *закопча* под рядката си черна брада последното копче на върхната кожена дреха и бързо *излезе*“ (ДТ). „При голямата врата пръв *стигна* Боривой и с върха на ножницата си *почука* няколко пъти“ (ДМн). Както се вижда от цитираните примери, понякога в препозитивната съчинителна единица глаголът сказуемо означава някакво статично действие, което е предпоставката за действието във втората част, свързано с движение. Във втория пример обаче в препозитивната съчинителна единица глаголът-сказуемо означава движение, свързано обикновено с достигане на някакъв предел, момент или достигане до някаква цел, място, а в заключението се показва реализираната цел на това движение. Както посочихме, важно място в изясняване на съществуващото смислово-синтактично отношение между съставящите съчинителни единици заемат и второстепенните части, особено в постпозитивната съчинителна единица, които я въвеждат и твърде често подчертават именно взаимната обусловеност, сингализират резултата от действието в постановката.

⁵¹ И. А. Попова, цит. съч., с. 394.

⁵² К. Попов, Синтаксис, с. 241.

1.2.1.1. Значителна е групата на изреченията с обстоятелствено пояснение за начин в постпозитивната съчинителна единица, което пряко пояснява глаголното действие в нея, но косвено характеризира и действието в постановката, като същевременно прави качествена характеристика на субекта, общ за двете предикативни единици. Различаваме няколко структурни вида в зависимост от граматическата характеристика на постпозитивната съчинителна единица, която може да бъде: *непълна (елиптична) предикативна единица без повторение на подлога от постановката и едно обстоятелствено пояснение за начин, изразено с наречие или предложно-именно съчетание*. Най-често глаголът сказуемо в постановката означава действие или състояние, свързано със заемане на някакво положение или позиция (*стана, помръдна, дръпна се, откряна, усмихна се, поздравя, блъсна, обърна се, приближи се, вдигна, забеляза, се спря, направи, издебна, отблъсна, пог, изръмжа, заклани се, повлече се, притисна, усъмни се, светна, кимна, извърна се, огледа, задумка* и др.), което е изходно начало за действието във второто съчинително. В него се употребяват глаголи за реч, съобщение и др. с пояснение за начина, по който се извършват действията (*каза вразумително, каза учтиво, рече строго, глухо изръмжа, додаде все тъй бързо, рече бързо, рече отведнъж, изведнъж запита, отсече с ръка, продължи с неясен глас, каза тихо, произнесе бързо, каза без гняв, процеди през зъби, попита внезапно, попита учтиво, с тържествен глас прочете, каза с примирителен глас, прибави с досада, каза живо, отговори също на турски, тихичко прошепна, запита с неясен глас, рече по-ниско, отговори сухо и др.*). Този структурен модел се среща обикновено при въвеждане на пряка реч или след пряка реч. Например: „Динко внезапно стана сериозен и отговори сухо“ (ДД). „Човекът се дръпна бързо и рече по-ниско“ (ДМн). „Калугерката откряна малко вратата поприведена и запита с нисък глас“ (СтЗ). „Ботев вдигна телеграмата към очите си и с тържествен глас зачете“ (П. Стъпов). „— Жалък слуга и угодник. . . — изръмжа другият скитник и продължи с изяснен глас“ (ДТ). „Момчил се усмихна под мустак и тихичко прошепна“ (ОВ). „После се обърна към съсела си и добави с досада“ (ИВ).

Друга група образуват съчинени изречения с глагол-сказуемо в заключението за означаване на някакво движение, свързано с промяна на положение, с възприемане на ново състояние, също пояснени от обстоятелство за начин. Например: „После направи сам няколко крачки и се обърна с лице към ездачите“ (ЙЙ). „Павел погледна ръчния си часовник и стана бързо“ (ДД). „Ескадронът изведнаж зави назад и се раздели на две“ (ЕмСт). „Герасим прокара ръка по изпотеното си чело и уморено се придигна“ (ОВ).

Среща се употребата и на еднородни обстоятелствени пояснения при сказуемото: „Самуил пак наведе очи към гроба на майка си и *промълви едвам чуто, с тъга*“ (ДТ). „Станах от мястото си и *заявих гневно, с лошо произношение*“ (ДД).

Трета група съставляват непълни (елиптични) предикативни единици обстоятелствено пояснение за начин и пряко или косвено допълнение, което съществува в постановката или синтактичното обкръжение на изречението. Това допълнение е предпоставката, заради която се изгражда постпозитивната съчинителна единица, като с обстоятелственото пояснение за начин се изразява най-често отношението на субекта към него. В тези случаи прякото допълнение е изразено морфологично с винително кратко местоимение и именува лице, предмет, вещ, заради която се изисква действието. Например: „Султана *го* пое със съдържана усмивка и *внимателно го разгледа*“ (ДТ). „Тя взе от масичката *една цигара с позлатен край и я запали бързо*“ (ДД). „Ганев се показа от вратата на кухнята и *сърдито я изгледа*“ (ЕмСт). „Той си погладил самодоволно побелелите мустаци и *ми каза усмихнато*“ (ИВ). По често прякото или косвеното допълнение е изразено с имекоето също конкретизира целта на означаваното действие в постановката и заключението. Например: „Една крава протегна шия към селото и *призивно промуча в пролетната вечер*“ (ИЛВ), „Бай Кънчо старшията протегна шия като гъсок от вратата и *кимна за поздрав на пиячите*“ (СтЦД). „При тия думи старият другар Мефистофел бързо напусна стаята и *с наведена глава се доближи до господаря си*“ (ГК). „Попремръзналият утринник излитна нагоре и *ярко разпали задрямалите звездни пламъчета*“ (ОВ).

На четвърто място са непълни (елиптични) съчинителни единици обстоятелствено пояснение за начин и друго обстоятелствено пояснение за време, място и др., наличието на които дава възможност за по-точна детайлизация и конкретизация на действието — следствие в заключението. Например: „Той проследи с недружелюбен поглед двамата конници и *бързо се шмугна между дърветата*“ (ДТ). „Христакиев подпря челото на стола и *бързо излезе в трема*“ (ЕмСт). „Тръгнах към нея и *се спрях безпомощно до масата*“ (ДД). „Кокшките с писък изхвъркнаха и *се пръснаха на орляци по съседните дворцища*“ (АК). „Младият воин скочи и *бързо излезе от трапезарията*“ (ДТ).

Изразяваните смислово-синтактични отношения в разглеждания тип двучленни съчинителни структури са главно темпорални за означаване на последователни действия от свършени глаголи в аорист. Тази последователност е

нюансиращата с известна *целенасоченост* на глаголното действие в постпозитивната съчинителна единица, подчертана от обстоятелственото пояснение за и а ч и н. Както отбелязахме, това са най-често глаголи-сказуеми, означаващи реч и преминаване в някакво състояние, приемано като естествена последица след действието в постановката. С известна повторителност се отличават аористните форми в заключението, при които стои обстоятелствено пояснение, изразено с наречието **пак**, което от своя страна образува едно семантично цяло със съюза **и** за означаване на добавъчно действие, вече извършвано и извършващо се отново като резултат от първото. Например: „Стойна веднага я позна *и пак заплака*“ (ДТ). „Жена му ми донесе поръчаната чаша вино и *влезна пак в дюкяна*“ (ИВ). „Вълчан се разсмя добродушно, снизходително *и пак потегли Чулка за дългия мустак*“ (ИЙ). „Потули се зад белия клон на ябълката *и пак погледна*“ (АК). „Той излезе *и пак остави вратата отворена*“ (ДТ). Тези случаи се нуждаят от едно по-подробно изследване, тъй като те са част от описване ролята на другите части на речта в осъществяване на съюзната връзка.

1.2.1.2. Двучленни структури с **о б с т о я т е л с т в е н о** пояснение за място в постпозитивната съчинителна единица, което конкретизира означаваното действие. В постановката се съдържа предпоставката за извършване на действието в заключението. Ето защо при изразяваните темпорални отношения на последователни действия тук доминират *результативно-следствени* отношения, при които често в постпозитивната съчинителна единица се разкрива целта на първото действие. Обстоятелственото пояснение за място е по-често изразено с предложно-именно съчетание, което не само конкретизира значението на сказуемото, но и допълва неговата семантика. Например: „Да става, каквото ще! — промълви момъкът през стиснати зъби *и навлезе в зеления клънък*“ (ОБ). „Те излязоха на улицата *и застанаха на тротоара*“ (ДД). „Изминахме очарователните ливади *и се изкачихме на полегатата рътлина, първа издънка на Родопите*“ (ИВ). „Далече някъде програчи ято гарвани *и се изгуби в свъсения глух хоризонт*“ (ГК). „По пустата утринна улица една мома издрънка с белите си грейнали котли *и отмина към кладенчето*“ (ИлВ). „Сне от главата си вехтата сива шапка *и седна на влажната трева*“ (АК).

Възможната трансформационна замяна на постпозитивната съчинителна единица с подчинено обстоятелствено изречение със съюза **за да** показва, че с него се разкрива **целта** на действието от постановката, а изразяваното отношение е **ц е л е в о р е з у л т а т и в н о**. Например: „Той придръпна един стол *и седна срещу жена си*“ (за да седне срещу жена си) (ДТ). „Наметна си горната дреха *и излезе на двора*“ (за да излезе на двора) (ИлВ). „Костадин *се върна в плевника и легна в сеното*“ (за да легне в сеното) (ЕмСт).

„Загърнах се в кожата и се търкулнах до дядо“ (за да се търкулна до дядо) (АК).

Както се вижда и от примерите, при трансформацията се изменя и времето на глаголното действие в заключението — от аорист то се употребява в сегашно време, без да променя видовата си принадлежност. Тази промяна е естествена и закономерна, тъй като с формите на аорист се създава възможност да се „очертае ясно една определена точка в линията на времето, да се отбележи отделен момент от тази линия“⁵³, а с формите на сегашно време, макар и със запазена видова принадлежност и хронологическа последователност на действията, се създава впечатление за известна непрекъснатост, едновременност на действието в подчиненото изречение по отношение на действието в главното. По този начин информацията се ограничава само с изясняване на първото действие, без да се възприема второто като отделен момент в развитието на разказа. Във връзка с това е интересна стилистичната употреба на сложните съчинени изречения в цялостен разказ, но това може да бъде предмет на друго изследване.

При разглеждания вид съчинени изречения глаголите — сказуеми в постановката, обикновено означават движение и е, което е насочено към нещо, свързано с промяна в положението на субекта, движение отвън навътре и обратно (*излязоха, отиде, пстърси, сне, подаде, влезе, слезе, изминаха, се отделиха, скочи, се разбяга, спря, псбутна, стана, мина, тръгна, върна се, преваляха* и др.), или означава вземане на някакво положение, промяна в състоянието на субекта, свързано с неговия външен вид или по отношение на друго нещо (*нарамиха, скриха, подадоха, сложи, загърнах се, придръпна, наметна, стоговори, се заозърта, стисна, нахрани, попристегна, улови, се разсмя, разблъска, програти, отпусна, свикнах, угасна, писна, промълви, утихна* и др.). При първата група глаголите — сказуеми в постпозитивната съчинителна единица, означават също движение, достигащо определен край или някаква цел, последица или продължение от действието в постановката, а така също могат да означават възприятия или състояния на общия субект. Например: „Офицерът със семейството си и цивилният *излязоха* из залата и *се спряха* пред касата“ (ИВ). „Двамата *преваляха* билото и *се качиха* в двуколката“ (ДД). „Лазар Глаушев *излезе* от църквата и *застана* пред него“ (ДТ). „Самуил *мина* през цялата трапезария и *застана* вън“ (ДТ). „Еньо *спря* и *хвърли* поглед към селото“ (ЕП). „Тъмнината *се разбяга* и *се спотули* в долища и гори“ (ИЛВ).

При втората група глаголите — сказуеми в заключението, означават движение отвън навътре и обратно, насочено към опре-

⁵³ В. Станков, Българските глаголни времена, С., 1969, с. 61.

деленото място от обстоятелственото пояснение. Например: „Пю ууу! — писна нощна птица и *прошумоля* в клоните“ (АК). „Отец Венедикт наново отпусна смирено клепки и *отмина* към килията си“ (ДТ). „Улови кротко Стояна за ръката и го *поведе* към работилницата“ (ДТ). „Нощните пазачи нарамиха пушки и *излязоха* от общината“ (СтЦД). „След това хвърли в лицето ми парите и *побягна навън*“ (ДД).

1.2.1.3. Двучленни съединителни структури с обща второстепенна част в началото — обстоятелствено пояснение за време, изразено с наречие за време (*после, скоро, навечер, нощем, пролетес*) или с предложно-именно съчетани, във функцията на обстоятелствено пояснение за време (*след малко в това време, по едно време, в същото време, в следния миг* и др.) — Обстоятелствено пояснение обединява действията в двете съчинителни единици, като набелязва и основното изразявано отношение — темпорално, при което действията са едновременни по отношение на времето, момента, назован от него, последователни по отношение на тяхното логическо аледване. Тази хронологическа последователност е строго определена и от семантичната характеристика на означаваните действия: в постановката обикновено се означава движение на суксента, свързано с промяна в неговото положение (*стана, дойде, бавиха, срещна, отиде, изскочи, изчезна, се отбиха* и др.), а в постпозитивната съчинителна единица — действие, възприемано като резултат, следствие или достигната цел от първото действие. Например: „*После отиде* до редицата на войниците и *взе* от одного голямото му тежко копие“ (ОВ). „*Скоро* всички *завиха* зад черквата и *се изгубиха* от погледа ми“ (ИВ). „*Навечер дойде* при нея Бенковица и *плаче*“ (ДТ). „*На пладне* пътниците *се отбиха* от пътя и *се разположиха* на обедна почивка край едно студено изворче под хладна сянка“ (ДТ). „*По едно време* някаква бабичка *изскочи* из вратника и ги *подгони* със съчка“ (ИлВ).

Друга група образуват изреченията, при които с глаголите — сказуеми в постановката се именува действие или действено състояние на субекта, предназначено или насочено към някакъв обект (*се извърна, срещна, се отвори, даде, сне* и др.), като действието в заключението, също както в разгледаните случаи, разкрива резултата от него. Например: „*Пролетес* ме *срещна* на пътя и ме *спря*“ (АК). „*В същото време* той *даде* изстрел и *рани* един от стачниците в крака“ (ДД). „*После се извърна* към каменистия дол и *разтърси* пестници (ОВ). „*После в миг отметна* дясното си рамо и *изпрати* на възбог страшното оръжие“ (ОВ). Среща се и именуването на по-продължителни действия от свършени глаголи, конкретизирани от лексикални показатели (*дълго още* и др.) и от несвършени глаголи в аорист. В тези случаи тем-

поралните отношения на последователни и едновременни действия се преплитат. Например: „Дълго още старецът *тръска* ръцете си и *подвиква* лютите си клетви“ (ОВ).

Обстоятелственото пояснение за време може да въвежда само постпозитивната съчинителна единица, като подчертава мигновеното, бързо следващо действие. Глаголът сказуемо е най-често от свършен вид. Например: „Бимби се усмихна и *веднага намери* друга възможност“ (ДД). „Самуил вечеря сам набързо и *веднага след това се качи* при жена си“ (ДТ). „Възрази той насмешливо и *после добави*“ (ДД).

Видно е, че не само съюзът и е определящ в изразяваното смислово-синтактично отношение в разглежданите двучленни структури. Той маркира обединяването на двете действия, докато особеностите в характера на изразяваното отношение се определят главно от съдържанието на изграждащите съчинителни единици. Ето защо основателно И. А. Попова търси предпоставка за обединение на двете действия не в последователността или едновременността им, взети сами за себе си, а „таким основанием должна быть смысловая связь происходящих одновременно или последовательно явлений“⁵⁴. Тук се разкрива и логико-граматическата същност на съчинителните съюзи, които оформят съществуващата смислова връзка между явленията в извънезиковата действителност.

1.2.1.4. Двучленни съединителни изречения с пряко или косвено допълнение в постпозитивната съчинителна единица. Те заемат значително място между двучленните структури с аористни форми. Именуваното допълнение е свързано смислово с действието не само на първата, но и на втората част. При това субектът им е един и същ и първото действие често е предпоставка за следващото. Например: „Проблесна наново огнено зарево и обагри *кърваво лъскавите шлемове*“ (ОВ). „Тя се спря, поразена от внезапната осезаемост на неговия образ, и почувствува *остра болка в гърдите си*“ (ЕМСт). „Лила отвинти капачето му и наля *от една тенекиена кутия малко газ*“ (ДД).

Допълнението в заключението има важно значение за актуализиране на поставената цел в постановката, като образува едно семантично цяло със сказуемото. При неговото отстраняване наличието на постпозитивната съчинителна единица става безпредметно и неясно. Например: „На мястото му върху ниската подставка се качи Лазар и *дигна ръка*“ (ДТ). „Момчил коленичи и *сведе ухо към устата му*“ (ОВ). „Тя седна и *събра картите от масата*“ (ЕМСт). Ето защо е обяснимо доминиращото смислово-синтактично отношение — **цел е в о р е з у л т а т и в н о и**

⁵⁴ И. А. Попова, цит. съч., с. 369.

причинно-следствено — над темпоралното отношение за означаване на последователни действия. Последователното извършване на означените действия е естествен, логически резултат от отношението между постановката и заключението: отношение на предпоставка, условие и реализирана цел. Това се потвърждава и от обстоятелството, че е възможна замяната на съюза и с подчинителния за да. Например: „В същото време към Самуила се приближи Арон и го побутна (за да го побутне)“ (ДТ). „Чичо Върбан излезе от дюкяните като пребит и обрече Мургата (за да обрече Мургата) (ИлВ). Реализирането на това отношение като подчинително зависи от съюза, който има формиращо значение, а на съчинителното — от съчинителния съюз, който поставя отношението върху основата на координацията. Би могло в тези случаи да се говори за силно (подчиненото) и слабо (съчиненото) отношение, което може да се гради върху същата или подобна смислово-познавателна основа, но върху по-друга смислово-синтактична, в рамките на равноправното свързване на единици от двата състава.

В повечето случаи прякото или косвеното допълнение, което представлява граматически реализираната цел, не се съдържа в постановката. То се въвежда направо във втората част, като обикновено стои след сказуемото. Например: „Мургата завлече още един месец и отели мъжко“ (ИлВ). В други случаи обаче допълнението съществува още в препозитивната съчинителна единица, като именно в постпозитивната съчинителна единица се разкрива друго, ново отношение на субекта чрез глаголното действие към него. Например: „Бай Димитър взе под ръка съквартиранта си и го въведе в стаята“ (Д. Добревски). При тези случаи са възможни следните видове: В постановката косвеното допълнение е пряко допълнение в заключението: „Но Жечка се хвърли на него и го зацелува“ (ИлВ). „Хоризонтът се дръпна към селото и го захлупи“ (ГК); в постановката прякото допълнение е косвено допълнение в заключението: „Рафе Клинче срещна един ден Лазара и му рече“ (ДТ). „Цивилният побутна офицера и му посочи афиша за тазвечерното представление, залепен на дъските“ (ИВ).

Именното допълнение от препозитивната съчинителна единица е изразено с местоимение (кратка форма) в постпозитивната съчинителна единица: „Агентът улови счупената му ръка и я разтърси жестоко“ (ДД). „Те водиха дело през пролетта и го загубиха“ (СтЦД). „Момчил извади от торбата си някаква навита биволска кожа и я оправи на коляното си“ (ОВ). Или прякото допълнение от заключението може да е определение, обикновено несъгласувано, в постановката: „Но Бимби взе смеха ѝ за пълно съгласие и я притисна още по-силно“ (ДД). „Тя взе с две ръце зачервеното и измокрено от сълзи лице на Санка и я целуна по двете бузи“ (ИЙ).

При съединителните изречения с пряко допълнение в заключението се употребяват главно следните семантични групи глаголи: в постановката глаголи, които именува т някаква п р о м я н а в п о л о ж е н и е т о на субекта, предпоставка за извършване на действието в постпозитивната съчинителна единица или пристъпване към извършване (*коленичи, се поизмести, поизвърна, дръпна се, сложи глава, стана; дойде на себе си, се подчиних, се заводи, залитна, се изправи, се спря, се обърна с гръб, се извърна* и др.), докато глаголите — сказуеми в постпозитивната съчинителна единица, означават разнообразни действия: доближаване до нещо, възприятия, мисловна дейност и др. Например: „Управителят *се изправи и прегърна* през рамо *дъщеря си*“ (ОВ). „*Спрых се* там и *впих поглед* в долината“ (ГР). „*Раковски избърса* потта от челото си и *погледна объркания доктор Рашко*“ (СтД). В постановката нямаме глаголи за движение отвън навътре, напред към нещо (*пристъпи, спусна се, навлезе, влезе, излезе, скочих, се повърна, тръгна, излязоха* и др.), а във втората част глаголите означават състояниие, промяна в положението на субекта, възприятия и др. Например: „Един висок и мършав ромеец *пристъпи* и *сви големите си пестници* пред лицето на Никодима“ (ОВ). „Евгени *навлезе* в селото и *напрягайки памет и очи по къщите и уличните зидове, намери къщата на Матей Кабурин*“ (ДА). „*Камен се повърна* малко и *втрени поглед*“ (ИлВ).

В постановката се употребяват глаголи, означаващи д о п и р а н е, д о с т и г а н е до нещо, а в заключението действието води до промяна на формата, вида или положението на предмета. Например: „Той *сгъна* бавно коравата кутия на писмото и *я стисна* в шепата си“ (ДТ). „На две седмици по-късно сеизите на султана *грабнаха* Ранка от хорото и *я отвлякоха* в конаците му“ (ИЙ). „*Наля си* една доста големичка чаша с ракия и *я изпи*“ (ИЙ). „Баща ми *измъкна* тържествено от портфейла си две банкноти по сто лева и *ми ги подаде*“ (ДД). В постановката може да имаме и глаголи за реч, мисловна дейност, възприятия и др. Например: „*Извика* той и *грабна шапката*“ (ИВ). „*Аз също мислих* и също *видях всичко*“ (ДТ).

При изреченията с косвено допълнение в постпозитивната съчинителна единица се срещат същите семантични групи глаголи в двете части: за движение: „В същото време от уличката *излезе* висок човек, облечен в лъскава мушама, и *се блъсна в него*“ (ЕмСт). „*Прекося* поляната и *се изправи пред градския управител*“ (ОВ); за достигане, допиране до нещо: „*Динко вдигна* стомната и *се напи със студена вода*“ (ДД); за промяна в положението, което заема субектът, за реч, мисловна дейност и пр.: „Той *се наведе* напред и *изхърка на шофьора*“ (ДД). „*Прилепи се* и самият божек и *заприглася на Съба*“ (ДД).

с гъгнивия си глас“ (СтЗ). „Кметът *шибна* няколко пъти ботуша си с пръчката си и *извика към вратата*“ (ЕлП).

1.2.1.5. Двучленни съединителни структури със *сказуемно определение* в постпозитивната съчинителна единица, което прави същностна характеристика на общия субект. Изразяваните отношения са *причинно-следствени*, като в заключението се разкрива най-често следствието, последицата от предходното действие. Сказуемното определение може да бъде изразено с причастие, прилагателно име, предложно съчетание или да бъде обособено, като в случаите, когато стои непосредствено след съюза и, подчертава още по-ясно вътрешната логико-граматическа обусловеност между двете части. Например: „Брат му Александър закова своя кон до него и *развълнуван*, на пресекулки рече“ (ДМн). „Една стрела се *шибна* о ризницата му и падна *с претрошен връх*“ (ОВ). „Борис изпи втора чаша коняк и стана *още по-весел*“ (ДД). „То, уморено и съсипано от плач, с хлипане сложи лицето си до лицето на непознатата добра жена и *унесено в нечувания досега шепот*, заспа“ (ЕлП).

1.2.1.6. Значителна група съставляват съединителните двучленни изречения, при които постпозитивната съчинителна единица е *непълна (елиптична) предикативна единица*, с която се изразява накратко резултатът, последицата от глаголното действие в постановката. За непълните изречения в състава на сложното съчинено К. Попов пише: „тук прибавянето на изпуснатия подлог във второто изречение не само е ненужно, но и невъзможно, макар че изречението не е елиптично. Следователно изпускането на една част от състава на непълното изречение е структурна особеност, с която се характеризират този тип изречения и която се обуславя от контекста, диалога или ситуацията.“⁵⁵ Тези типове непълни предикативни единици представляват интерес и от стилистична гледна точка, но ще бъдат разгледани другаде. Непълните изречения, които влизат в състава на сложното изречение, са отделени в „Съвременен български език“, ч. 2, 1957. Според М. Иванов „отделните прости изречения в състава на сложното съчинено се намират във вътрешна логическа връзка и структурно са взаимно обусловени. Изпуснатата във второто и третото изречение обща част ясно показва структурното обединение на трите прости изречения.“⁵⁶ Л. Андрейчин също определя непълното или елиптично изречение „като изречение, в което е пропусната някоя част“⁵⁷.

⁵⁵ К. Попов, Синтаксис, с. 89.

⁵⁶ Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, Съвременен български език, ч. 2, с. 220.

⁵⁷ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, с. 428.

В зависимост от лексикалното значение на глагола — сказуемо в постпозитивната съчинителна единица, отделяме две основни групи: за въвеждане на пряка реч със значение *кажа, рече, произнесе* нещо. Например: „Тя се намръщи леко и каза“ (ДД). „Той изпи последните изстинали капки от чашата и захвана“ (ИВ). „Малкият стана и *попита* (ИлВ). „Тя го погледна и произнесе“ (ДД). „Той съгледа арфата на Агата в ъгъла зад нея и каза“ (ДТ); за означаване начало на действие, движение или възприятие, промяна в положението и състоянието на субекта като резултат от предходното действие (*се изправи, стана, се отдалечи, се отдръпна, погледна, тръгнах, се огледах, спря, замина, забърза, се наведе, излезе и др.*). Например: „Малоумният се обърна с цялото си туловище и излезе“ (ДТ). „Тя дръпна глава назад и *се засмя*“ (ДД). „Той се порадва на утринната почивка в леглото и стана“ (ИлВ). „Кочо написа на кръглата мраморна маса една телеграма и излезе“ (ИВ). Изразяваното темпорално отношение на последователни действия е твърде ясно съчетано с резултативно-следствено.

1.2.1.7. Двучленни структури с отрицателни форми на глаголите сказуеми. Ако в постановката имаме отрицателно действие, то действието в заключението се извършва именно поради невъзможността да се извърши първото. Например: „Петър Богдан нищо *не отговори* и турчинът *продължи*“ (ДТ). „Те *не взеха* присърце, като него, голямото дело и сега той *беше сам*“ (ДТ). „Утринната служба *не продължи* много и веднага след това манастирските братя *се пръснаха* всеки по работата си“ (ДТ). Както се вижда от примерите, обикновено това са разноподложни изречения, което е в единство и с изразяваното смислово-синтактично отношение на условие и следствие. Възможна е и замяната на съюза и с подчинителния съюз *затова*, при което тези отношения изпъкват по-ясно.

Когато отрицателната глаголна форма е в постпозитивната съчинителна единица, обикновено имаме еднородни структури, при които действието в постановката е причината, която изключва възможността за извършване на следващото действие. Например: „Арон го *погледна* гневно и нищо *не отговори*“ (ДТ). „*Затвори*ха вратата зад гърба му и вече *не го пусна*ха в работилницата“ (КК). „Монахините бързо *научиха* вестта и вече *не се сдърж*аха в килиите си“ (ДМн).

1.2.2. Двучленни структури със сказуеми в имперфект.

Докато с форми на аорист в двучленните съединителни структури основно отношение е темпоралното, при което се фиксират последователно извършващи се действия, като в зависимост от съставлящите синтактични части на постановката и

заклучението имаме доминиране на причинно-следствени и целево-результативни отношения, то сформите на имперфект се изразяват също главно темпорални отношения, които обаче означават едновременно, повторителни или постоянно извършващи се действия. Например: „*Те поглеждаха от време на време клоните на дърветата и се питаха от уплаха*“ (ОВ). „*Той слепеше животното с юмруци по очите и търсеше сгоден момент*“ (ГР).

Действието, означено в състава на заключението, обикновено допълва действието в постановката, което се явява причина или предпоставка за тяхното извършване. Едновременно извършващите се действия обаче не са равностойни, поради което сменянето на местата им не е произволно и допустимо във всички случаи. В заключението може да се означава и действие, което разкрива една нова страна на предходното, до голяма степен определяна в зависимост от наличната (въвеждаща по-често) второстепенна част. А тя може да бъде:

1.2.2.1. В постпозитивната съчинителна единица се съдържа обстоятелствено пояснение за начин, което пряко се отнася към означаваното глаголно действие, но, както и при аористните форми, прави качествена характеристика на общия субект. Например: „*Борис лежеше под бряста върху пожълтялата трева и подпрян на лакътя си, четеше книга*“ (ДД). В дадения пример първото действие е предпоставка за следващото, но като че ли не е основно, поради което смислово-граматически може да се обедини с обстоятелственото пояснение за начин, което се вижда от възможната трансформационна замяна: „*Борис, легнал под бряста върху пожълтялата трева, подпрян на лакътя си, четеше книга.*“ Както и при аористните форми, обстоятелственото пояснение за начин е най-често изразено с наречие за начин (*тихо, мълчаливо, философски, ослепително, сегиз-тогиз, едвам, търпеливо, плачливо, полугласно, смешиката, по-силно, дяволито, неспокойно, бързо, неудържимо, възторжено, отегчено, по-силно* и др.) или с предложно-именно съчетание, което в някои случаи може вече да се схваща като адвербиализирано (*като отчаян вик, до дъно, с нетърпение, с разтреперани ръце, като зверове, наравно с мъжете, на всички страни, с негодувание, с мъка, като слънчев лъч, със зяпнали уста, от време на време* и др.). Например: „*Червеното платно рязко нарушаваше тъжния вид на сградата и действуваше на очите като слънчев лъч*“ (ЕММ). „*Сребра се засмиваше и го гледаше дяволито*“ (ИЛВ).

В изразяването темпорално отношение се наблюдават главно едновременно извършващи се повторителни действия, като особено в заключението се подчертават ясно от обстоятелственото пояснение за начин: „*Каруцарят управляваше унило коня и*

от време на време се заглеждаше изкосо в своя пътник“ (ГК). „Христина неспокойно въртеше стъклената вазичка в мургавите си ръце и от време на време поглеждаше Костадиновата шапка, сложена на масата“ (ЕмСт). „Цялото тяло на Хиргифогел горееше в огъня на треската и от време на време потреперваше“ (ДД). „Слушаше Никодим размирнените си другари и клатеше уторгрито глава“ (ОВ), или едновременно извършващи се действия, намиращи се в причинна зависимост: „Климент Беенков викаше и се въртеше на всички страни“ (ДТ). „Сърцето му се затопляше и забиваше по-силно“ (ИлВ).

Обикновено в състава на постановката се означава по-общо някакво действие, състояние, положение на субекта (*седя, стоя* и пр.), което поглъща, включва в себе си действието, означено в състава на заключението, главно по отношение на темпоралното си значение. А това са глаголи, с които се означава реч, възприятия, конкретна дейност или действие и др. Например: „Умислен, Деяна седеше в кметската стая и тихо барабанеше по орфаната мушама на масата“ (ГК). „Майката продължаваше да седи с подкосени крака на стола и наблюдаваше мълчаливо срещата между двамата братя“ (ДД). „Странджев седеше на триножник до огнището и сегиз-тогиз подпитваше по нещо“ (Ан. Стр.).

В определени случаи постпозитивната съчинителна единица заема по-определено място в комуникативната същност на съчиненото изречение, което, както видяхме, се потвърждава и от възможната трансформационна замяна на постановката с обособена част или подчинено изречение. Обстоятелственото пояснение за начин и сказуемото в заключението могат и да образуват ядрото на комуникативната цялост. Например: „А „министерският съвет“ между това, застанал на дирните си крака, мълчаливо клечеше насреща ни и с видимо внимание и любезитство следеше нашата задушевна беседа“ (ГК).

В други случаи е възможно отстраняването на сказуемото от постановката, при което смисловата същност на изречението не се изменя в цяло, макар че не се подчертава ясно продължителността на извършваните действия. Например: „Същата вечер в механата на Прангата, омърлушени и смутени, седяха някои от селските първенци и очакваха с нетърпение идването на кмета“ (ТВл). „Същата вечер в механата на Прангата, омърлушени и смутени, някои от селските първенци очакваха с нетърпение идването на кмета.“ При изреченията с аористни форми такава трансформация е невъзможна.

Не са редки случаите, когато с имперфектните форми на глаголите сказуеми се изразяват последователни действия, които също могат да бъдат повторителни или продължителни. В състава на постановката те означават по-често

възприятия, а в състава на заключението — реч: „Свекърва ѝ я *поглеждаше* с бялото на окоето и уж на шега *често ѝ думаше*“ (ИлВ). „Той *се виждаше* като момък във влажните и сиви като мъглите очи на Стоилка и *току повтаряше*“ (ЕП). „Всичко тя си *върещеше* и я *гледаше накриво*“ (ИлВ). Тези случаи са по-редки, докато при едновременно извършващите се действия може, както вече отбелязахме, да се види ясно причинно-следствената зависимост между съчинителните единици. Причината, посочена в постановката, се конкретизира именно чрез сказуемото в съчетание с обстоятелственото пояснение за начин в постпозитивната съчинителна единица. Ето защо действието в заключението не съпровожда изцяло предходното действие, а се поражда като негово следствие в определен момент от извършването му. Например: „*Губех се* в догадки, в съмнения и предположения и *чаках неспокойно края на месеца*“ (ГР). „Това *усещаше* тя сега и *съзнателно се вливаше все по-силно в тялото на Бимби*“ (ДД). „Тя *изтъгаше* отпред бялата си блуза и *срамежливо го поглеждаше*“ (ИлВ).

II.2.2.2. В постпозитивната съчинителна единица се съдържа пряко или косвено допълнение, което конкретизира не само действието в нея, но разкрива и целта на глаголното действие в постановката. Например: „Радка *ходеше* и в празник, и в делник пременена и чиста и *лъжеше най-добрите момчета в селото*“ (ИлВ). „Протостраторът Велемир често *обикаляше* по зида и *наглеждаше войниците си*“ (ДМн). Изразяваното отношение в посочените случаи — целево-результативно, съчетано с повторителност на глаголните действия, се потвърждава и от възможната трансформационна замяна на съчинителния съюз и с подчинителния *за да*, при което заключението се превръща в подчинено обстоятелствено пояснение за цел, фиксирана с наличното допълнение. Действието при трансформационната замяна е в сегашно време и се извършва след действието в главното изречение. Например: „Те *отиваха* един по един до пламъците и *хвърляха товарите си*“ (ДМ). „Те *отиваха* един по един до пламъците, *за да хвърлят товарите си*.“

Във връзка с изразяваното отношение е и семантичната същност на глаголите сказуеми: в постановката те са най-често за движение (*отиваше, обикаляше, ходеше, носеше се, спущаше се* и др.), а в заключението те се отличават с по-голямо смислово разнообразие: за мисловна дейност, конкретни действия, възприятия и др.

Втора, твърде значителна група съставляват съчинените изречения, в които основно е темпоралното отношение на едновременно извършващи се действия, като сказуемите в заключението са най-често синсемантични със задължи-

телно присъствие на пряко или косвено допълнение. Например: „Седластон постоянно *сновеше* между залата и сцената и *даваше разпореждания безцелни*“ (ИВ). „*Свличаха* камъни от планината и *изравяха корени*“ (ККал). „Селяните *се смееха* и *разнасяха шегата му* из селото“ (ИлВ). Въпреки че в тези случаи изразяваното темпорално отношение на едновременни действия се доказва и от възможността за трансформационна замяна на заключението с обособено деепричастие, то при конкретния смислово-синтактически анализ се установява при този тип двучленни структури и съществуването на причинно-резултативна зависимост. Например: „Знам аз, бре, знам — *махаше* ръка дядо Пенко и *оглеждаше* двойно *огънатия лък*“ (ОВ). „Момчил *стоеше* на отсрещния рид и *дялкаше сплетени нарезки* по дългата си опърлена туктаме на пламък дрянова тояга“ (ОВ). „*Махаше* ръка дядо Пенко, *оглеждайки* двойно *огънатия лък*.“ „Момчил *стоеше* на отсрещния рид, *дялкайки сплетени нарезки* по дългата си опърлена туктаме на пламък дрянова тояга.“ „Мъжете пък само *се оглеждаха* и *дигаха вежди*“ (ИлВ). „Мъжете пък само *се оглеждаха*, *дигайки вежди*“. В посочените примери се вижда отново синсемантичната употреба на сказуемите в постпозитивната съчинителна единица.

В състава на постановката при разглежданата група се употребяват най-често глаголи, означаващи състояние, положение на субекта (*седеше, стоеше, молееше, подрязваше*), възприятия (*споглеждаше, озърташе се, щураше*), издаване на звукове, реч (*викаше, повтаряше, шепнеше, мъркаше*) и др. При глаголите за реч в заключението се срещат глаголи за възприятия, движение, насочено към нещо, конкретно действие и др.: „*Шепнеше* като обезумяла Жечка и *се увиваше около него*“ (ИлВ); при глаголите за състояние, положение на субекта в заключението се срещат глаголи за възприятия, реч и др. «*Стоеше* разкрачен край извора и *гледаше изровения път*“ (ОВ). „Ние с отец Сисой *сядахме* до масата под сянката на лозата и *се радвахме на тоя хубав ден*“ (ЕлП).

Косвеното или прякото допълнение може да присъствува още в постановката като допълнение или несъгласувано определение: „Само тая *мъчителна тежина* в сърцето му *оставаше* все тъй постоянна и *го изпълваше* с тъмна тревога“ (ДТ). „Тя *го преследваше* неотлъчно и *го тласкаше* напред към поставената цел“ (ДТ).

1.2.2.3. Действието в постпозитивната съчинителна единица може да бъде конкретизирано от обстоятелствено пояснение за място, време, което подчертава неговата продължителност или повторителност: „Лъла *се събуждаше* като кошута дори от шумоленето на вятъра и *после веднага заспиваше пак*“ (ДД); или пък засилва причинно следствения характер на изразяваното отношение: „От баирите *се спущаха* нови мъгли, гъсти, сиви, и *се трупаха над*

селото“ (ЕлП). „Александър Христатиев стоеше до прозореца на своя кабинет и гледаше навън, скрит до събраната отстрана завеса“ (ЕмСт).

В случаите, когато имперфектните форми в заключението имат квалификативен характер по отношение на общия субект, се среща употребата на сказуемно определение, изразено с прилагателно име, обособена част или предложно-именно съчетание: „Обсадата продължаваше и ставаше от ден на ден все по-мъчителна“ (ДМн). „В сянката на върбите плаваха диви патици и подплашени от равномерното боботене на парахода, отлитаха на ята надолу по течението“ (ПВеж).

1.2.2.4. Разглежданият тип едноподложни двучленни структури могат да имат и обща второстепенна част, обикновено в началото на постановката: обстоятелствено пояснение за време, място, сказуемно определение и др. Например: „Насядали на дългата ниска маса, те вкусно закусаха и си бърбеха весело“ (ДТ). „Тогова той с хладнокръвието на пълководец въоръжаваше аргатите с шишенета и от стените на подворието откриваше убийствен огън“ (АСтр). „Някъде мучаха говеда и лаеше куче“ (ДД). „Така те спореха и се препираха за много неща, поважни и по-неважни, още в началото на своя задружен живот“ (ДТ).

1.2.2.5. В структурно отношение заключението е не п ъ л н а (е л и п т и ч н а) предикативна единица, която пояснява или разкрива целта на действието от постановката: „Юрталана гледаше през прозореца на кухнята и сумтеше“ (ГК). „Аз гледах гората и мислех“ (ГР). В стилистично отношение този модел се отличава със стегнатост, яснота и заключението се възприема преди всичко като допълнение, уточнение към постановката.

1.2.2.6. Твърде ясно причинно-следствените отношения са изразени в съчинени изречения с отрицателна форма на сказуемото в една от съчинителните единици: „Малчо живееше на края на Парцал махала, до циганите, и ту по чужда работа в полето, ту ратай някъде по градината, и в къщи не се прибираще, кажи-речи“ (Ч). „Той обичаше нежно и не подозираше нищо“ (ИВ). „Камен мълчеше и не я отблъскваше вече“ (ИлВ). Само очите му още блестяха и не сваляше поглед от сина си“ (ДТ). „Той не спеше вече в плевнята и влизаше като господар в къщата на прочутия Хаджи Серафим“ (ДТ).

1.2.3. Двучленни съчинителни съединителни изречения със сказуеми в сегашно време. Изразяването при тях смислово-синтактични отношения са темпорални (за последователни и едновременни действия) и целево-результативни. При едновременните действия обикновено в състава на постановката сказуемото означава по-

продължително, по-общо или типично за субекта действие, което е предпоставка за извършване на следващото действие: „Ти *събираш* сведения и ги *написваш* на български език под формата на статия“ (ДД). И при този тип се наблюдават същите смислови и структурни особености на заключението (постпозитивната съчинителна единица), както при моделите с аорист и имперфект. Глаголът—сказуемо може да бъде синсемантичен, да показва някакво конкретно действие на субекта, пояснено от обстоятелствено пояснение за начин: „Сплита слънцето со трепет нажежени бели жици/ и *безумно се заканва со разпламнала глава*“ (АРАЗ). „Старият циганин *цъка* и *учудено ме гледа*“ (АК); обстоятелствено пояснение за място, време: „Грабвам косата и *бързам към ливадите*“ (АК). „Дигам завесата на прозореца и *поглеждам навън*“ (ИВ). „Слънцето *благославя* мирното селце за *сладък сън* и *се смъква някъде между вечерното небе и гористия баир*“ (ИЛВ). „Едно момиче с бял ръчник поема на рамо менците и *се опира върху гърлото на зеленясалия геран*“ (АК).

При двучленните структури с обстоятелствено пояснение за място в състава на заключението особено добре са изразени целеворезултативните смислово-синтактични отношения, докато при структурите с обстоятелствено пояснение за време се акцентува върху продължителността или повторителността на едновременните действия: „Дядо Христо *стои* на белия камък пред черницата и *цял ден се пече на слънце*“ (АК).

В състава на заключението глаголното действие може да се конкретизира от пряко или косвено допълнение или сказуемо определение: „Острият хлад *прониква* през шинела и *предизвиква тръпки по тялото ми*“ (ХрСм). „Чудовищната тиква го *настига* и *се хвърля върху него*“ (ЕлП). „Седя в стаята си и *гледам пролетта през отворения прозорец*“ (ГР). „Над Узуналан *размахват сини криле щъркелите* с проточени шии и *се спущат към вехтите гробища*“ (АК).

Смислово-логическата зависимост между съчинителните единици се вижда и в случаите, когато имаме обща второстепенна част в началото на постановката: „*На пладне* лягам под тополата и *гледам облаците*“ (АК). „*Почерняло от горещия вятър*, то се хвърля надолу и *залива с плясък и смях върбалака*“ (АК); или глаголите сказуеми са в повелително наклонение: „*Прощавайте и продължете пътя си сами*“ (ОВ). „*Връзвайте бързо овцете и товарете конете*“ (ОВ). Трябва да отбележим, че във функционално отношение разглежданият тип двучленни изречения се различават от предходните както със засилената си фреквенция в поезията, така и в прозата — в пряката

реч и диалога: Например: „Тая нощ над лагера смразяващ дъжд вали и барабани на часовоя върху пелерината“ (МлИс). „Колко сенки в тоя час /около блуждаят/ и с отчаян, гробен глас /нощем тук ридаят!“ (ИВ). „Ха сега да сръбнем по една чашка пелин и да си поприказваме като хората“ (КК).

Разгледаните сега изречения принадлежат към друг модален тип и се отличават от всички разгледани досега, които са чисто фактически. Освен в повелително наклонение глаголите—сказуеми могат да бъдат и в преизказно: „Едно време дели Пейо с два чифта биволи земята дънил и до гърди храна жънал“ (АК). „Направило си момчето хубава къща край кошарите в гората и отвело там младата си булка“ (ОВ). „После колибарите водили Илия на жетва по Добруджа и го карали на убийствен труд по керемидарници“ (АнСтр). „Нарамила жената платното и пръгна-нала“ (НР). „Не по-късно от първата четвърт на 4 в. хуните покорили славяните между Волга, Дон и Кавказ и стигнали до Азовско море“ (ВЗл). По-подробно на тях ще се спрем при разглеждане на тяхната стилистична функция и функционална принадлежност.

1.2.4. Двучленни съединителни изречения със сказуеми в бъдеще време, минало предварително време, минало неопределено и др.: Те се отличават със своето модално значение за предположение, категоричност, „потенциална готовност, способност за осъществяване на действително“⁵⁸, като основното темпорално отношение на последователни и едновременни действия е нюансирано с резултативно-следствен характер: „Ще ви побъбре попът и ще се ожените“ (ИлВ). „Народът ще раздруска юнашката си снага и ще смъкне изедниците от плещите си“ (ЙИ). „Ще стоят ли със скръстени ръце и ще гледат ли спокойно тая борба Австрия, Полша, целият християнски свет?“ (ДТ). „Така ще увлечем противника към езерата и ще го атакуваме в удобно място“ (ДД). Модалността в изразяваните действия във футурум може да бъде подчертана и с лексикални средства (и пак): „Ние по корем ще се влачим и пак ще стигнем крепостта“ (ОВ). „Те ще ни избият и пак ще дигнат стадото!“ (ДТ). „Тогова ще се появят в тила ни и трябва да се оттегляме нощем по сипеите“ (ДД).

Макар и по-рядко, срещат се съединителни изречения със сказуеми в минало предварително време за означаване на резултат, последица от извършените действия: „Луната бе изгряла и бе дигнала над невидимия хоризонт ниските зимни облаци“ (ДТ). „Дойката бе го приспала и сама бе задрямала край мюлката му“ (ДТ); или минало неопределено време: „Той се е отдал на съ-

⁵⁸ В. Станков, Българските глаголни времена, с. 138.

звучие и е създадал прекрасния, но малко студен образ на античния човек — неизбежен исторически етап в развитието на съвременния човек“ (ДД).

1.2.5. Съединителни съчинени изречения с разнородна темпорална реализация на глаголите сказуеми. Дотук разгледаните двучленни структури със съюза и бяха еднопланови, с еднородни глаголни времена. Изразяваните отношения бяха главно темпорални (за едновременни и последователни действия), причинно-следствени и резултативно-определителни. Както видяхме, те могат да бъдат разноподложни и еднородни, като заключението в структурно отношение се отличава обикновено с непълнота, синсемантичност на глагола сказуемо, смислова несамостоятелност и логическа зависимост от постановката. При съчинителните изречения с разнородна темпоралност се наблюдават следните смислово-синтактични отношения, които също са в пряка зависимост от видо-временните форми на глаголите сказуеми:

1.2.5.1. Мотивиращо-следствени отношения, при които сказуемото в постановката е в аорист, изразено с глагол от свършен вид, а в заключението — в имперфект или сегашно време за означаване на продължително, повторително или постоянно извършващо се действие, което се явява като следствие от предходното, извършено непосредствено преди неговото започване или включващо се в неговото времетраене: Например: „Наместникът писа писмо на владиката и чакаше отговор“ (ДТ). „Завъди деца и Камен и трепереше над тях като лист“ (ИЛВ). „Тънката коса засъска около кръста и поваляше високата кощрява, поникнала над главата на поп Еня“ (Ч). „Аз вече пушка нарамих/ и на глас тичам народен срещу врага си безверни“ (ХрБ). „Готка застана край нея, сгушена и уплашена пред тия чужди хора, и току свираще глава под пазухите на баба си“ (ЕЛП).

1.2.5.2. Мотивиращо-резултативно отношение, при което в постановката с формата на имперфект се означава продължително или повторително действие, което се явява мотивиращо по отношение на действието в заключението, изразено с формата на свършен глагол в аорист. Това действие е резултат, последица от предходното и се извършва в един момент от неговото времетраене или е негов естествен, логически край. Например: „Младият воин се задушаваше от гняв и бързо излезе от стаята“ (ДТ). „Двамата ръководеха партизанския щаб и го запознаха подробно с обстоятелствата и хората“ (ДД). „Отец Парчевич ги гледаше със строг, студен поглед и каза“ (ДТ). Възможната трансформация на постановката в подчинено обстоя-

телствено изречение за начин или причина подчертава още веднъж съществуващата логико-граматическа зависимост между предикативните единици в съчиненото изречение. Например: „*Радой държеше поводите на двата коня при бледата светлина откъм откритата врата на воденицата и каза с разтреперан глас*“ (ДТ). „*Като държеше поводите на двата коня при бледата светлина откъм откритата врата на воденицата, Радой с разтреперан глас каза*“. „*Завихме по булевард „Руски“ и пред днешния хотел „България“ неочаквано се намерихме двама с него*“ (НЛ). „*Като завихме по булевард „Руски“, пред днешния хотел „България“, неочаквано се намерихме двама с него*“.

1.2.5.3. Причинно-следствени отношения имаме и в случаите, когато сказуемото на постановката е в с е г а ш н о време, а на заключението — в б ъ д е щ е време, изразено с глагол от свършен вид. Например: „*Всичко гние и ще прогние още повече*“ (ДТ). „*Аз не се отказвам от думата си и ще ти дам дъщеря си Еврика за жена*“ (ОВ). М о т и в и р а щ о р е з у л т а т и в н о е отношението, когато сказуемото на заключението е в а о р и с т, изразено с глагол от свършен вид: „*Влакът с гръм профуча из скалистия пролом между могилата и Голо бърдо край мътните сега вълни на Струма и излезе в една хубава долина, прорязвана във всичката си дължина от тая река*“ (ИВ). „*Имам чин полковник в Светската армия и служих три години в Алмата*“ (ДД).

1.2.5.4. Темпорални (на едновременни действия) отношения и причинно-следствени имаме и в случаите, когато сказуемото на постановката, изразено с глагол в м и н а л о п р е д в а р и т е л н о време, означава статичност или достигнато състояние, а в заключението — формата на и м п е р ф е к т — продължително или повторително действие. Например: „*През гърата бяха изчерпали няколко дребни теми и сега мълчаха*“ (ДД). „*Една буболечка беше паднала на гърба си пред Захари и риташе нагоре с тънките си крачка*“ (ИЛВ). „*Беше напуснала преди пет години този тих кът и сега жадно разглеждаше варосаните къщи, боядисаното с нова розова боя здание на банката*“ (ЕМСт). „*Тук днес се беше опряла Ганка и плачеше*“ (АК). „*Мечката се беше поуспокоила и гризеше един къшей хляб*“ (СтЗ). „*Мойсей бе затворил полка си в Охридската крепост и събираваше войниците с всекидневни военни учения*“ (ДТ).

Когато в постпозитивната съчинителна единица сказуемото е изразено с формите на а о р и с т, се изразяват темпорални отношения на последователни действия, които също се намират в причинно-следствена зависимост от действието в постановката: „*Цани и Андреката се бяха сговорили с Ряпата по отпреди и се върнаха*“ (ЦГ). „*Едно от момчетата беше спряло на нея непо-*

движен поглед и замислено продума“ (ИлВ). Същите отношения се наблюдават при перфектна форма на сказуемото в постановката и сегашно време в заключението: *„Тази нощ то е разтворило ознено око — потопения пълн месец — и гледа небето“* (АК). *„Иванка, синеоката Пенцова дъщеря, е седнала на столче при вратницата на кошарата и дои на стърга овцете“* (ИлВ).

1.2.6. С квалификативен характер се отличават разноплановите двучленни структури, при които в една от съчинителните единици сказуемото е съставно-именно, а така също и при еднопланови структури със съставно-именно сказуемо: *„Той ми е баща и той е господарят в този дом“* (ДТ). *„Агата беше близо три години по-стара от него и тъкмо сега беше в разцветта на своята женска хубост“* (ДТ). *„Очите ѝ са черни като къпини по стърницата и горят като живи въглени“* (АК). *„Жъщата тогава беше малка и се криеше страхливо зад клоните на високите салкъми“* (АК). *„Тя бе като разровено огнище и озаряваше най-много измъченото лице на мама“* (СтЦД). *„Тази група се състоеше само от трима души и беше донякъде лишена от спойка“* (ДД).

1.2.7. Твърде ясни причинно-следствени отношения се наблюдават, когато в заключението сказуемото е съставно глаголно и означава начало на действие като последица, резултат от действието в постановката: *„Момичето се уплаши и хвана да се дърпа“* (ИВ). *„Тя се наведе и почна да плиска лицето си“* (ДД). *„После Ради се отпусна на колене до огнището и взе да разпалва огъня с голямо усърдие“* (ДТ).

2. Многочленни съединителни изречения със съюза и

Многочлените съединителни изречения могат да се разглеждат по същество като усложнен тип съчинени изречения, при които усложнението може да бъде както по отношение на постановката, така и по отношение на заключението. Например: *„Тя нежно притиска страната до неговата, топлият ѝ дъх облива лицето му и разпъва сърцето му в пламтяща радост“* (ФП). *„Изведнъж той се ядоса на себе си, скочи, отиде към прозореца и отдръпна завесата“* (ФП). *„Обади се най-подир едно голошиесто дрезгаво есенче, сподире го с гърлест укор други стар петел и след малко сподавените кукуригания затрептяха от връх на връх и заглъхнаха нататък из незнаята далнина към Бялото море...“* (ОВ). По-често съюзът и е употребен еднократно и затваря веригата на означаваните действия, като включва съчинителна единица, която се явява резултат, следствие от предходните действия,

свързани безсъюзно. Това са действия, две или повече, които се обединяват смислово и интонационно и представляват предпоставката, мотивът за действието в заключващата съчинителна единица, свързана със съюза и като логическо следствие от тях. Например: *«Ирина излезе от къщи, погледна часовника си и тръгна бързо към Медицинския факултет»* (ДД). *«Морният мъж изпи на един дъх бистрото питие, отлетна назад мокрите си от пот коси и заговори»* (ФП).

Както и при двучленните структури, съществено значение в изразяваните смислово-синтактични отношения между съчинителните единици, изграждащи многочленните съчинени изречения, имат видо-временните форми на сказуемите, словоредът на предикативните единици, лексикалното повторение на главни и второстепенни части, второстепенните части в заключението, което се противопоставя на останалите съчинителни единици. Ето защо, макар и да се отличават от двучленните структури по някои структурно-семантични особености, анализът на многочленните съединителни изречения ще се осъществи, както при двучленните със съюза и.

2.1. Многочленни едноподложни структури, при които се изразяват темпорални и причинно-следствени отношения, конкретизирани в зависимост от времето на сказуемите.

2.1.1. Еднопланови съчинени изречения със сказуеми в аорист. Основното отношение при тях е темпоралното за изразяване на последователни действия, които хронологически следват едно след друго, за да приключат именно с действието, въведено със съчинителния съюз и. Най-често при тях е усложнена постановката — дават се няколко последователни действия, които са смислово по-тясно свързани помежду си и се противопоставят общо на заключението. Освен с еднаквите си подлози съчинителните единици се отличават и със своята смислова взаимозависимост и несамостоятелност, в известни случаи със синтактически паралелизъм и наличие на второстепенна част в заключителната съчинителна единица, която се явява като конкретен показател за целта на извършваните действия. Например: *«Еньо удари кончето с махмузите, дръпна сърдито юздата и го замина без поздрав»* (ЕП). *«Василевът се засмя, стана и излезе»* (ФП). *«Изведнаж една жена изписка високо, разкъса дрехите си и завика като безумна»* (ФП).

2.1.1.1. В заключващата съчинителна единица има обстоен пояснение за начин. Въпреки че съществува лексикално разнообразие при глаголите сказуеми, то те могат все пак да се ограничат в определени граници. При

съставляващи постановката, най-често означават конкретни действия, свързани с някаква промяна в положението на субекта, движение или преместване, заемане на ново положение, като се противопоставят на глаголите от заключението, с които се означава главно резултатът от тези действия, конкретизиран и уточнен от обстоятелственото пояснение. То пък от своя страна не се схваща ограничено само като пояснение на последното глаголно действие, а се схваща по-широко като реакция на субекта, извършил и предходните действия. Често глаголите в заключителната съчинителна единица са синсемантични, като тяхната конкретна значимост се проявява именно само в съчетание с обстоятелственото пояснение за начин. Например: *„Извиха тихо, подеха се и се сипнаха като обилни сълзи“* (ЕП). *„Най-сетне тия пухове се разнесоха надолу, слязоха още по-надолу и се разтлаха като бели платна в равнината“* (Хр. Миндов).

Твърде често при разглеждания вид със заключението се въвежда пряка реч (*викна с разтреперан глас, уплашено прошепна, пискливо се разгълчаха една през друга, продума като с чужди уста, подзе на смях, тихо повтори, викна с мъжки глас* и др.). Например: *«Той дръпна пак свещта, погледна Стойна с изкривено лице в горчива усмивка и рече тихо»* (ДТ). *«Жена му сложи лъжичката в чинията, обърса устата на детето и каза неуверено»* (ЕмСт); или се означава начало на действие или движение, преминаване в ново състояние, възприятие: *«Пролетната вечер тихо се надигна, прибра разпръснатата си коса и нагази със запретнати поли през нивята»* (АК). *«Бродниците разчистиха трънаците, отведоха настрана конете и заиграха като в Берлад „засапожната“* (ДМн). *«Огънят за няколко мига поутихна, насъбра сила и изведнаж се разгоря с нова сила»* (ДМн). *«Дядо Еким стовари бохчите до ракличката срещу камината, обърна се и стреснато изгледа Гита»* (КК).

2.1.1.2. В заключващата съчинителна единица има обстоятелствено пояснение за място, което актуализира целта на извършваните последователни действия. Тази актуализация намира израз, от една страна, в лексикалното разнообразие на глаголите сказуеми в съставящите предикативни единици, които могат да означават движение, конкретни действия, промяна в местоположението или състоянието на субекта (*затрептя, слязоха, предадоха, полъхна, разведри, стана, изми се, оправи, взе, отиде, почука* и др.), и, от друга страна, в по-ограничения лексикален състав на глаголите сказуеми в заключението, които са главно за движение, свързано с достигане на някаква цел (*потъна някъде между къщията влезе в черквата, пролази по гърдите до разкритата рана и с, озова на ули-*

и се скри зад вратата, излезе от студената стая, тръгна нагоре по улицата, излезе на „рибарника“, отлетя нанякъде и се покатери на една скала, тръгна към другите складове и др.) Например: «Всички слязоха до заставата, предадоха конете на ординарци зад хълмчето и наскачаха в плит име окопи» (МихКр.). «Старецът скри броеницата, прокара разтреперано ръка по лицето си и шията и тръгна нагоре» (ГР). «Лила стана рано, изми се и отиде веднага в пещерата на щаба» (ДД). «Тя отиде при кабинета на директора, почука и влезе вътре» (ДД).

Еднаквият субект дава възможност усложнената постановка да съдържа не пълни (елиптични) предикативни единици, с които се означават последователни етапи от един момент, краен завършек на който представлява заключителната съчинителна единица. Например: «Станчо се сепна, стана, побягна в сламника и пропадна някъде» (ИлВ). Така също, макар и по-рядко, в заключението се употребяват и глаголи за реч, възприятия, промяна в състоянието. Например: «Учителката мина моста, дойде под каменната стена и погледна нагоре» (ИЙ). «Той се качи отново в стаята си, хвърли се върху тясното легло несъблечен и само се поприсви под широкия си плащ» (ДТ). В основата на изразяваните отношения, както и при двучленните съчинени изречения със сказуеми в аорист, са темпоралните за последователни действия, но нюансирани от целево-результативни и причинно-следствени, които са особено добре подчертани при изреченията със синтактически паралелизъм: «Отвори шише с коняк, извади от долана чашка, нарязва круши, запали цигара и седна на масата срещу портрета» (ППСл).

2.1.1.3. В заключващата съчинителна единица с пряко или косвено допълнение глаголите сказуеми са най-често синсемантични или в тази си употреба задължително изискват пояснение. Например: «Старата се прибра в къщи, намота памука на ръката си и провлече тънките жички» (ГК). «Младен се изви, сложи ръка върху главата на кравата и дигна ръце» (ИлВ). «Иван бръкна в джеба на потурите си, измъкна парче от смачкан вестник, сетне грабна с два пръста малко тютюн и додаде на Дима» (ГК). «Дядо Иван кехаята се изправи на могилата срещу село, сне орфаната си шапка и разтвори гърло» (АК).

Последователно извършващите се действия при безсъюзно свързаните съчинителни единици представят по-пълно и широко логическата мотивираност на действието в заключението, което е възможно да се извърши именно само след тяхното приключване. Тази логическа зависимост и мотивираност на заключителното действие дава отражение и върху неговата структура. Обикновено то е непълно (елиптично), състои се от сказуемо и допълнение

(пряко или косвено), които представят единно резултата от мотивиращите предходни действия. Например: *«Нона остави кабриолета на Мурада, качи се и седна до Галчева»* (ЙЙ). *«Стрина Дойна излезе от село, погледна към изток и пое пътя»* (ЕлП). *«След това се върна, взе пояса с меч и ги скри»* (ФП).

В други случаи в заключващата съчинителна единица е ясно изразено целево-результативното отношение между нея и мотивиращите предикативни единици. Това отношение се схваща като отнасяне на мотив, предпоставка към резултат, постигната цел. Например: *«Най-после Вълчо Бонев се свести, пристъпи към момъка и го хвана за яката»* (П. Стъпов). *«Кост се наклони от седлото, взе факлата от ръката на най-близкия воин българин и я размахна»* (ДМн). При тях е възможна и трансформацията на мотивиращите съчинителни единици, съставляващи постановката, в деепричастни конструкции или подчинени обстоятелствени изречения за време. Съчинителният съюз свързва подчинените изречения (деепричастни конструкции), а с главното изречение (заключението) те се свързват със съюза като. Например: *«Колчо пристъпи, проломоти нещо с разлигавени уста и замахна върху Радка с кривак»* (ИлВ). *«Като пристъпи и проломоти нещо с разлигавени уста, Колчо замахна върху Радка с кривак.»* *«Той накъса рози, направи голяма китка и я спусна на учителката»* (ЙЙ). *«Като накъса рози и направи голяма китка, той я спусна на учителката.»* *«То разбута другарите си, излезе напред и вдъхна смелост на разколебаните стачници»* (ДД). *«Разбутвайки другарите си и излизайки напред, то вдъхна смелост на разколебаните стачници.»*

Изразяваното отношение на съпоставимост се долавя твърде ясно и в случаите, когато една или повече от безсъюзно свързаните съчинителни единици е непълна (елиптична) и само отбелязва (маркира) дадено действие, една от предпоставките за заключващото: *«Един лист, провесен над Младена като зелен щик, притрепера, залюля се и посегна със засъхналото си разцепено острие към него»* (ИлВ). *«Мурад ага го изпревари със своя кон, наведе се и улови за юздата неговия»* (ДТ).

2.1.1.4. В заключващата съчинителна единица се съдържа обстоятелствено пояснение за време, чрез което се актуализира логическият завършек на предходните действия. Например: *«Рада се върна като вихрушка, изкачи се тичешком из стълбата и подир малко слезе»* (ЦГ). *«Дойде си една вечер, легна в къта край огъня и вече не стана»* (ЙЙ). *«Ходи той от град в град, дълго носи чирашката престилка, спа по голите дъски на работилниците, гладува и най-после се измъкна с професия в живота»* (КрВ).

2.1.1.5. Твърде често, както и при двучленните структури, заключението е не п ъ л н а предикативна единица, с която се в ъ в е ж д а п р я к а р е ч: „Кметът разгледа наоколо, прочете фирмата, равна пясък с офицерските си ботуши и каза“ (ЕлП). „Доктор Х сръбна пак чая си, погледна вторачено събеседника си и *продължи*“ (ИВ); означава начало на действие: „Намусен и зъл, Чакъра отиде при умивалника, насапуниса лицето си и *почна да се бръсне*“ (ДД). „Той прекара колата до купчината тор, стегна ги и *почна да товари*“ (ИлВ); к р а й н а д е й с т в и е, действие, свързано с п р о м я н а в п о л о ж е н и е т о н а субекта, и др.: „Той въздъхна, наведе се, плюна и *замълча*“ (ИлП). „Той откачи от стената зимната си наметка, дигна от пода кожената торба с парите на стария комет и *излезе*“ (ДТ). „Погледна го, сложи тепсикката на пода и *стана*“ (ДТ).

2.1.1.6. Многочленното съединително изречение започва с о б щ а в т о р о с т е п е н н а част, която обединява последователните действия и в повечето случаи може да се постави в началото на всяка съчинителна единица. Най-често това е обстоятелствено пояснение за време: „*След туй* тя се изтръгна от прегръдките му, избяга на десетина крачки от беседката и му извика“ (ИИ). „*Тогав*а той се върна надолу към дола, обходи полите на планината и избяга в нейните южни склонове“ (ЕмСт). „*В същия миг* някой се строполи върху ездача, притисна го до земята и ревна в скритите под шлема уши“ (ОВ).

Твърде често при тричленните съединителни структури общото обстоятелствено пояснение за време обикновено се намира пред втората (интерпозитивната) съчинителна единица, обединява я смислово-граматически със заключващата и по този начин се усложнява заключението. С въвеждащата съчинителна единица, съставляваща постановката, се разкрива причината, мотивът или поводът за извършване на следващите действия и изразяваното отношение между постановка и заключение е п р и ч и н н о с л е д с т в е н о. Например: „Почака той няколко мига, *сетне се приподигна и се облегна на купчините възглавници зад гърба й*“ (ДТ). „Отначало броеницата бавно зачука, *сетне престана и падна на земята*“ (ИлВ). „Детенцето трепна цяло, *после се загледа в него със сините си очици и току се усмихна с беззъбата си уста*“ (ДТ).

В началото на многочленната структура може да има с к а з у е м н о о п р е д е л е н и е, което характеризира общия субект: „*Обхванат от някаква нарастваща тревога*, той се изправи, отпусна сключените си ръце и се заоглежда“ (ДТ). „*Вдаден в себе си*, той мина с бавни стъпки през манастирския двор, излезе вън на поляната и се отпрати към близката гора“ (ДТ).

2.1.2. Еднопланови многочленни съединителни структури със сказуеми в имперфект. Както и при двучленните, с формите на имперфект се изразяват главно повторителни, обичайни или квалитативни действия, като в заключението затварящото веригата действие също може да се конкретизира откъм начин: „Наливаше чаша след чаша, облизваше набъбналите си устни и ревеше с всичкия си глас“ (ИВП). „Той се държеше, както винаги, приятелски грубовато, примижаваше с очи и лукаво се усмихваше“ (ДМн). „Само Гита влечеше калния парцал по дъските, мълчеше и подсмърчаше сърдито“ (КК); място: „Пътят минаваше през голи поляни, на места обрасли с магарейски тръне, изкачваше се по насрщното бърдо и се губеше из лозята“ (ЕМСт). „Стоянка се досещаше, наричаше се за нещо и излизаше навън“ (ИлВ); или се допълва от пряко или косвено допълнение: „Дъждът ръмеше насреща им, пръскаше лицата им със студения си пръски капчи и ги захряваше“ (ЕлП). „Д в човят кожи стъхнеха, разперени по клоните, трупаха се ден по ден и препълваха горската колиба“ (ОВ).

2.1.3. Еднопланови многочленни структури със сказуеми в сегашно време, бъдеще време и др. Например: „Откъснати парчета желязо профучават в светла дъга, свирят на тласъци и се забиват някъде с тъп удар“ (МихКр). „Там пеят жътвари, там блясват сребърни мотики и над зелената далечина се вее ръченик“ (АК). „Той ще наведе глава, ще се загледа във върха на левия си цървул, ще премига няколко пъти и ще отсече“ (Ч). Изразяваните смислово-синтактични отношения са темпорални – за едновременни и последователни действия, и причинно-следствени.

2.2. Многочленни съединителни изречения с разнородна темпорална реализация на глаголите сказуеми. Най-често срещаните структурни типове са следните:

2.2.1. Сказуемите в безсъюзно свързаните съчинителни единици, които съставляват усложнената постановка, са в аорист и означават последователно извършващи се действия, които се явяват предпоставка за действието в заключението, което е изразено с формата на имперфект. Имперфектното действие дава резултата, следствието от предходните действия, като продължаващо или повтарящо се. Изразяваните смислово-синтактични отношения са резултативно-определителни. Например: „Младен се уплаши, стана жълт като мъртвец, онемя и седеше вцепенен на колата“ (ИлВ). Резултатът в заключващата съчинителна единица може да бъде фиксиран вече като неизменен факт с формите на минало неопределено време или минало предварително време. Например: „Не се спря, не се успокои, не си отдъхна цели тридесет години и ето сега се е успокоил най-сетне в смъртта“ (ДТ).

2.2.2. Сказуемото във въвеждащата съчинителна единица е в аорист, посочвайки най-общо някакво състояние или действие, което продължава и се конкретизира в следващите съчинителни единици със сказуеми в имперфект, които съставляват усложненото заключение. Например: „Радка се умисли, зъб не обелваше и не излизаше от стаята си“ (ИлВ). „Камен се изравни с градината, уморено минаваше и често мяташе погледи към Жечкини“ (ИлВ). Така също въвеждащата съчинителна единица може да бъде със сказуемо в имперфект, а останалите — в аорист. Изразяваните отношения са причинно-резултативни. Например: „Не можеше да говори повече, тръсна глава и си излезе“ (ДТ). Причината е разкрита в постановката, а следствието, резултатът — в заключението. Това е видно и от възможната трансформационна замяна на постановката с подчинено обстоятелствено изречение за причина. Например: „Тъй като не можеше да говори повече, той тръсна глава и си излезе.“

2.2.3. Сказуемото в една от интерпозитивните съчинителни единици, обикновено втората или третата, е в имперфект, а в останалите — сказуемите са в аорист. Действието, което се именува с имперфектната форма на сказуемото, в същност допълва или пояснява действието от постановката, като в същото време смислово се съотнася и с действието от заключението. Това се потвърждава и от възможната трансформационна замяна на съчинителната единица с имперфектна форма с обособена част. Например: „Бенков се изправи, едвам се държеше на нозете си и каза с отвращение“ (ДТ). „Бенков се изправи, едвам държейки се на нозете си, и каза с отвращение“ „Поправи прозорците, донесе тази масичка, искаше книги за прочит — и свърши с любовни послания“ (ГПСт). „Поправи прозорците, донесе тази масичка, искайки книги за прочит — и свърши с любовни послания.“ Изразяваните смислово-синтактични отношения са причинно-следствени.

2.3. Многочленни съединителни изречения с различни подлози (разноподложни). Те биват три основни типа: тричленни структури, четиричленни структури и многочленни (с пет или повече съчинителни единици) структури.

2.3.1. Тричленни структури.

2.3.1.1. Тричленни структури с два субекта. Във въвеждащата съчинителна единица субектът S извършва действие, което се явява предпоставка за действията на субект S₁ в следващите съчинителни единици, логически свързани и произтичащи от действието на субект S. Например: „Самуил Мокри нито се помръдна, само лицето му изведнаж побледня още

повече и се опъна“ (ДТ). „Самуил започна изтихо, колебливо, мисълта му си проправяше пътя и се изясняваше“ (ДТ). Действието във въвеждащата съчинителна единица е фон, върху който се извършват следващите действия: „Те са като говеда, и той ги мушка, той ги насърчава“ (ДТ). „Перата се разхвърчаваха, аз проточвах шия и кудкудяках най-тревожно“ (ОВ). „По смуглото надменно лице на офицера мина нервна тръпка, черните му строги очи се откъснаха от кученцето и се спряха на близко изправения младеж“ (ЕМСт); или посочва действие, което не се намира в причинна зависимост със следващите, а изгражда само представата за една възможна ситуация или по-сложна обстановка: „Жената на Ханджията лепеше хартии по изпочупените прозорци, другаде изнасяха черги и ги постилаха из плевните и под сушилните“ (Ч). „Целият под, дори до най-далечните ъгли, бе покрит с тъничък слой кал, повечето от прозорците бяха изпочупени и след това затиснати с амбалажна хартия, дъски и стари чували“ (ПВеж).

2.3.1.2. Тричленни структури с еднакъв субект за първата и втората съчинителна единица S и друг субект в заключващата S_1 . При този тип са ясно изразени причинно-следствените отношения, като причината, разкрита в постановката (първата и втора съчинителна единица), се актуализира в заключението. Връзката между двата субекта е смислово-логическа. Например: „Тя се изправи срещу коминчето, пропегна голата си ръка и звънна проточен ясен женски глас“ (АК). „Небето се просени, сетне избеля и звездиците кротко склопиха плахите си мигли“ (ОВ). „Той мълчеше досега, разменяше погледи с архимандрита и червенината по лицето му ставаше по-гъста“ (ДТ).

2.3.1.3. Тричленните структури с три различни субекта се характеризират със смислова и структурна взаимовръзка между отделните съчинителни единици, която намира пряк израз както в повторението на лексикално еднакви части, така и в синтактическия паралелизъм. Например: „Над стърницата се повдигна жетварска песен, обади се под канарите поткътът из дола и мало и голямо се хвана отново за работа“ (ПЮТ). „Беше настъпила новата година, вече седми месец Царевец се държеше и Иван Асен с големи усилия се показваше пред войниците и войводите си спокоен, както преди“ (ДМн). „Малката уличка бе спихнала, слънцето се бе издигнало доста високо и под дългите низи мъниста, по разните стъклъца и тенекени кутийки в дюкяна на Йок весело трептяха разноцветни проблясъци“ (ДТ).

2.3.2. Четиричленни структури с два или повече субекта. Първият субект може да бъде само за въвеждащата съчинителна единица, а вторият — за останалите: „Върви си селянинът по пътя, среща го турчин, дига пушката и

го убива“ (ДТ). „Огромна птица с железен кълвун разби синята му надежда: царят надвисна над ледна празнина и изгуби опора, килна се от престола — и не издаде нито вик“ (НР); или първият субект да бъде да всички безсъюзно (или съюзно с и) свързани съчинителни единици, а вторият субект — само за заключващата: „Играеха по двама — един срещу друг — прилякваша, завъртаха се и при всяко обръщане ножовете се срещаха“ (ДМн). „Маринка жънеше, виеше си вълне, събираше бързо ръкояките на вълнето и при всяко движение младите ѝ форми се очертаваха кораво под тънките летни дрехи“ (ИлВ). Първата и втората съчинителна единица имат общ субект и третата и заключващата — общ: „Небето се изчисти, стана синьо, меко и топло и под него по цял ден грееше и трептеше ясното пролетно слънце“ (ИлВ); или общият субект е за първата, втората и заключващата съчинителна единица, а третата има друг: „Наредиха се всинца зад посипаната с вар черта, приклекнаха според старите правила на някогашните олимпийски игри, ръководителят свирна и всички стремглаво полетяха напред“ (ОВ).

Четричленните структури могат да имат три или четири различни субекта: „Не всички български велможи и войводи последаха примера им — по-малобройната българска войска бе разбита, слабодушиният цар легна болен и пак протегна ръка за милост към Византия“ (ДТ). „Пробуждам се като че от сън, сеицам езика си залепнал о небцето, цялата ми уста гори и отвътре ципата сама се бели от огън“ (ПЮТ). „Пари не се намираха лесно, кражба комай не е останала неразкрита, оставаше само женитбата и за нея Казака се улови като слепец за тояга“ (ГК). „Облакът наблюдаваше и непрекъснато дуднеше; повя студен вятър, замириша на колендро“ (ИлВ).

2.3.3. Многочленни структури с пет или повече съчинителни единици. Те могат да бъдат с два, три или повече субекти. Например: „Влиза през прозореца, чука по огледалото, бие менците и те се люшват като камбани, халосва паниците и те се пръсват на хиляди парчета“ (АК). „Отидох бе, отидох като човек, разправих му работата от край до край, написа ми книгата, платих му триста лева, за марки и засвидет ли отделно му дадох и тръгнах да си ходя“ (Ч). „Тя изпищя, протегна ръце към Станча, той я посрещна, грабна я и паднаха и двамата на сламата“ (ИлВ). „Навън изведнаж притъмня, излезе вятър, дигна се прах, салкъмът пред прозорците се залюшка и зашумя“ (ЙЙ).

От извършения конкретен анализ на сложните съчинени съединителни изречения със съюза и можем да направим следните изводи:

1. Сложните съчинени изречения със съюза и се изграждат от две, три или повече съчинителни предикативни единици, които се отличават от самостоятелните прости изречения както по своята синтактико-граматическа характеристика, така и по отношение на смислово-синтактичното си съдържание. В синтактико-граматически план се наблюдава отсъствие на подчинителна зависимост между съставлящите предикативни единици (препозитивни, постпозитивни, въвеждащи, заключващи), с каквито се отличават подчинителните основи, а в плана на смисловото съдържание наличната връзка и взаимозависимост отговарят на определено смислово-синтактично отношение.

2. Равноправното отношение на съчинителните предикативни единици към съчинителната основа на сложното изречение се изразява и в тяхната структурно-семантична и структурно-граматическа близост, която се заключава в наличието на еднакви главни или второстепенни части, на общи или съотносителни елементи на техния състав и лексикално попълване.

3. Съюзът и е основен формален изразител на съединителното свързване, но съществено място в изразяването смислово-синтактично отношение заемат също видо-временните форми на глаголите сказуеми, словоредът, синтактическият паралелизъм и лексикалният състав на съчинителните единици.

4. Структурно-синтактическият и структурно-семантичният подход при анализа на съединителните изречения със съюза и показват, че разглежданият тип сложни съчинени изречения се характеризира със свои специфични особености, които намират израз както в строежа на отделните съчинителни единици, така и в изразяваните смислово-синтактични отношения. А именно: докато препозитивната съчинителна единица е обикновено двусъставна предикативна част, отличаваща се с по-ясно изразена смислова завършеност и пълнота, а сказуемото е изразено с глагол с по-общо значение, то постпозитивната (заключваща) съчинителна единица е предимно непълна (елиптична) предикативна част, отличаваща се със своята смислова незавършеност, непълнота, синсемантичност на глагола сказуемо, с който се назовават по-конкретни действия, явяващи се последица, резултат, следствие от действието (или действията, ако постановката е усложнена) в предходната част.

5. Изразяваните смислово-синтактични отношения при съединителните изречения със съюза и са два основни типа: т е м п о р а л н и — за последователни, едновременни, продължителни или повторителни действия, и п р и ч и н н о - с л е д с т в е н и, нюансирани от причинни, следствени, целеви, определителни и други резултативни отношения. Те се преплитат взаимно, не могат напълно да се диференцират и с възможните трансфор-

мационни замени на съчинителните единици потвърждават тезата за относителната самостоятелност на съчинителните единици, за тяхната взаимозависимост и обусловеност.

6. Сложното съчинено изречение се състои от равноправни съчинителни единици, които са необратими в словоредата на синтактичната цялост при заложеното в нея смислово-синтактично отношение. Това още веднъж потвърждава характера на съчинителното отношение, при което липсва силно изразената синтактична зависимост и йерархия на единиците, позволяваща тяхното по-свободно разположение при наличната съчинителна съюзна връзка. Съчинителните предикативни единици са равноправно зависими, свързани върху основата на координацията при едно голямо многообразие на смислово-логически и смислово-синтактически отношения, които трябва да бъдат описани на съответни равнища, за да се разкрие структурната и комуникативна същност на съчиненото изречение в съвременния български език.

ПРИЕТИ СЪКРАЩЕНИЯ

АК — Ангел Каралийчев
 АнСтр — Антон Страшимиров
 ГА — Георги Караславов
 ГПСг — Георги П. Стаматов
 ГР — Георги Райчев
 ДД — Димитър Димов
 ДМн — Димитър Мантов
 ДТ — Димитър Талев
 ЕлП — Пелин Пелин
 ЕмСт — Емилиян Станев
 ИВ — Иван Вазов
 ИвП — Ивайло Петров
 ИлП — Илия Волен

ЙЙ — Йордан Йовков
 КрВ — Крум Велков
 КК — Камен Калчев
 НР — Николай Райнов
 ОВ — Орлин Василев
 ПВеж — Павел Вежинов
 ПЮТ — Петко Ю. Тодоров
 СтЦД — Стоян Ц. Даскалов
 ФП — Фани Попова
 ХрБ — Христо Ботев
 ЦГ — Цани Гинчев
 Ч — Чудомир

К ХАРАКТЕРИСТИКЕ СЛОЖНО-СОЧИНЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В СОВРЕМЕННОМ БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКЕ

(Соединительные предложения с союзом и)

(Резюме)

Предмет настоящего исследования — сложносочиненные предложения в современном болгарском языке. Конкретный анализ проводится только на основе соединительных предложений с союзом и. В зависимости от количества предикативных соединительных единиц эти предложения разграничиваются на двучленные и многочленные структуры. Равноправное отношение предикативных единиц к сочинительной основе выражается и в их структурно-семантической и структурно-грамматической близости, которая заключается в наличии одинаковых главных или второстепенных частей, общих или соотносительных элементов в их составе и лексикальном пополнении. Союз и является основным формальным выразителем соединительной связи, однако, существенное место при выражении смысло-синтаксического отношения занимают и видовременные формы глаголов-сказуемых, синтаксический параллелизм, порядок слов и лексикальный состав сочинительных единиц.

Структурно-синтаксический и структурно-семантический подход при анализе соединительных предложений с союзом и показывает, что они имеют свои специфические особенности, которые находят выражение, как при построении отдельных сочинительных единиц, так и при выражении смысло-синтаксических отношений. А именно: тогда как препозитивная сочинительная единица обыкновенно двусоставная предикативная часть, отличающаяся более ясно выраженной смысловой законченностью и полнотой, а сказуемое выражено глаголом с более общим значением, то постпозитивная сочинительная единица это преимущественно неполная (эллиптическая) предикативная часть, отличающаяся своей смысловой незаконченностью, неполнотой, синсемантической глагола-сказуемого, при помощи которого обозначаются более

конкретные действия, являющиеся последовательностью, результатом, следствием действия (или действий при многочленных) в предыдущей части.

Выражаемые смысло-синтаксические отношения подразделяются на два основных типа: *темпоральные* — для последовательных, одновременных, продолжительных или повторяющихся действий — и *причинно-следственные*, нюансированные причинными, следственными, целевыми, определительными и другими результативными отношениями. Они взаимно переплетаются, их невозможно полностью дифференцировать и с возможными трансформационными заменами сочинительных единиц подтверждают тезис об *относительной* самостоятельности предикативных сочинительных единиц, их взаимозависимости и обусловленности.

CONTRIBUTION A LA CARACTERISTIQUE DES PHRASES
A PROPOSITIONS COORDONNEES DANS LA LANGUE
BULGARE CONTEMPORAINE

(Phrases à propositions coordonnées à l'aide de la conjonction и)

Christina Staneva

(Résumé)

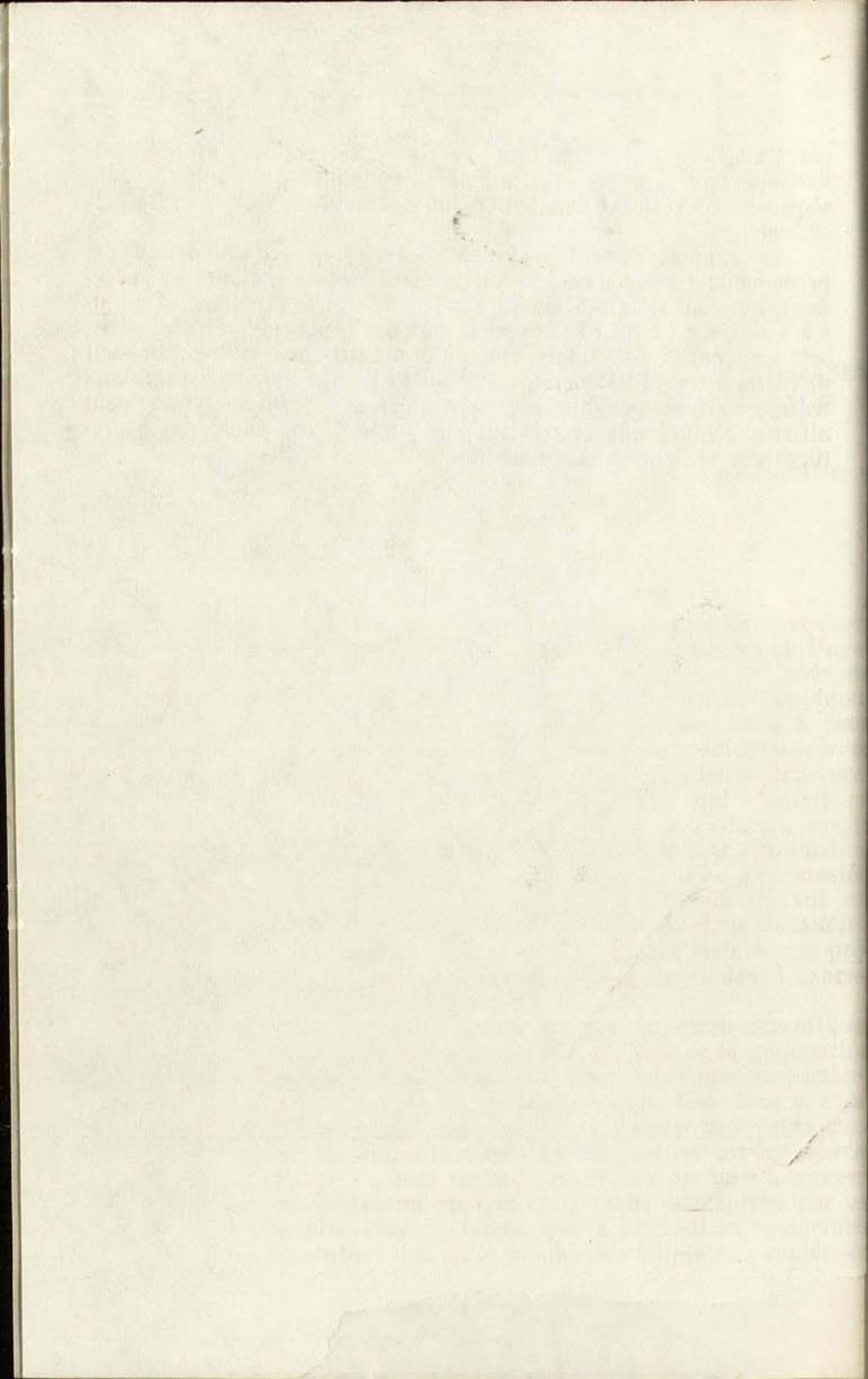
La présente étude a pour objet les phrases à propositions coordonnées dans la langue bulgare littéraire contemporaine, et l'analyse concrète porte sur les propositions coordonnées à l'aide de la conjonction и (et). Selon le nombre des propositions coordonnées prédicatives, celles-ci sont différenciées en structures à deux et à plusieurs termes. Le rapport égal des unités prédicatives avec la base de coordination, est exprimé dans leur proximité structuro-sémantique et structuro-grammaticale, proximité qui consiste en la présence des mêmes parties principales ou secondaires, en la présence des éléments communs ou corrélatifs dans leur composition et dans leur suppléance lexicale. La conjonction и est l'expression formelle principale du lien corrélatif, mais les formes portant sur l'aspect et le rapport temporel des prédicats-verbales, le parallélisme syntaxique, l'ordre des mots et la composition lexicale des propositions coordonnées occupent une place importante dans l'expression du rapport sémantico-syntaxique.

Les méthodes structuro-syntaxiques et structuro-sémantiques de l'analyse des propositions coordonnées à l'aide de la conjonction и montre que celles-ci sont caractérisées par leurs propres particularités spécifiques trouvant de l'expression aussi bien dans la structure des propositions que dans les rapports sémantico-syntaxiques exprimés. Ainsi, la proposition coordonnée positive est en général une unité prédicative à deux termes, caractérisée par un achèvement sémantique plus nettement marqué et le verbe est exprimé par un prédicat à sens plus général, tandis que la proposition coordonnée postpositive est surtout une unité prédicative elliptique caractérisée

par l'inachèvement sémantique, par la synsémantique du prédicat-
verbe servant à exprimer des actions concrètes qui sont une consé-
séquence, un résultat de l'action (ou des actions) dans l'unité pré-
cédente.

Les rapports sémantico-syntaxiques exprimés sont de deux types
principaux: *t e m p o r e l s* — exprimant des actions qui se succè-
dent, qui sont simultanées, qui durent ou qui se répètent; et *c a u s a l o c o n s é c u t i f s*, nuancés par des rapports soit causatifs,
soit consécutifs, soit finals, soit déterminatifs, soit autres. Ils sont
difficiles à être différenciés, parce qu'ils s'entremêlent et grâce aux
transformations possibles des propositions coordonnées on peut
affirmer l'indépendance relative des propositions coordonnées pré-
dicatives et leur interdépendance.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Том XI, кн. 1   Филологически факултет   1973/1974 г.
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“
DE V. TIRNOVO
Tome XI, livre 1   Faculté philologique   1973/1974

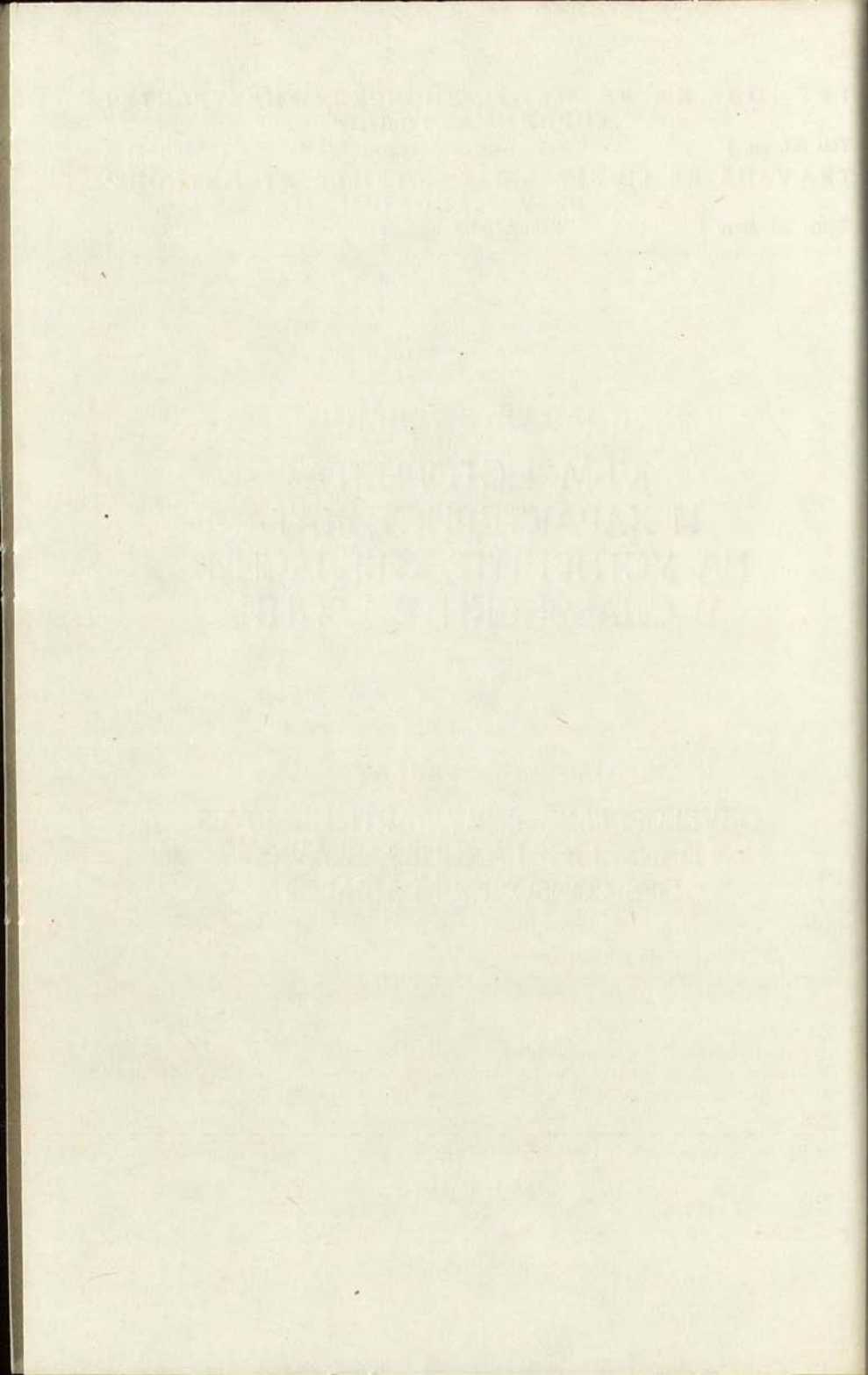

ИОРДАН ЕЛЕНСКИ
КЪМ ИСТОРИЯТА
И ХАРАКТЕРИСТИКАТА
НА УСТНЕНИТЕ СЪГЛАСНИ
В СЛАВЯНСКИТЕ ЕЗИЦИ

YORDAN ELENSKY
DEVELOPPEMENT ET PARTICULARITES
DANS LES LANGUES SLAVES
DES CONSONNES LABIALES

СОФИЯ 1975

Втората половина на нашия век се характеризира с повишен интерес към проблемите на диахронната фонетика и диахронната фонология. В същност това е един своеобразен поврат към проблемите на диахронната лингвистика, защото езикознанието като наука до края на XIX в. се е развивало предимно като историческа наука. Описателен характер му бе придаден едва през първата половина на XX в., особено от тридесетте години насам, когато се разбра, че езиковите факти могат да бъдат описани напълно научно и с методите на синхронната лингвистика.¹

През последните едно-две десетилетия се появиха твърде много славистични работи по диахронната фонетика и диахронната фонология с обобщаващ характер, в които се търсят общите закономерности при фонетичното и фонематичното развитие на дадена славянска езикова система.² Такива обобщаващи работи, разбира се, станаха възможни благодарение на обстоятелството, че дълго време преди това се изследваха и най-малките подробности в развитието на всеки съществуващ в съвременните славянски езици звук.

Въпросите на диахронната фонетика и диахронната фонология в българския език се разработват от българските учени главно от по-старото поколение — проф. К. Мирчев, чл. -кор. Ив. Леков, акад. Вл. Георгиев и някои други. По-младото поколение български учени като че ли се насочва повече към проблемите на граматиката и другите области от историята на българския език. Не бихме могли да твърдим, че всички въпроси от диахронната фонетика и диахронната фонология на българския език са решени

¹ Тази истина стана очевидна особено след появата на трудовете на Е. Д. Сепир върху безписмените езици на Северна Америка, както и след успешното изучаване на живите говори на редица съвременни европейски езици.

² Характерни в това отношение са изследванията из областта на праславянски, старочешки, старополски, староруски, старобългарски и някои други стари славянски езици на К. Хоралек, Ф. В. Мареш, М. Комарек, Е. Кошмидер, З. Щибер, Р. И. Аванесов, Л. Е. Калнин, В. В. Иванов, К. В. Горшкова, Вл. К. Журавлев, Ив. Леков, Вл. Георгиев и много други.

в подробности. Твърде много са още тъмните петна, особено в развитието на отделните звукове.

Настоящата работа има за цел не толкова да реши, колкото да постави на обсъждане някои въпроси около историческото развитие на устнените съгласни в българския език, за решението на които биха могли да се използват достиженията в изучаването на тези съгласни в другите славянски езици. Бих сметнал целта си за постигната дори само ако успея да насоча вниманието и на други изследвачи върху поставените проблеми, които досега, да си признаем, незаслужено са заобикаляни. Това най-вече се отнася до някои езикови явления, запазени само в българския фолклор — песни, приказки, гатанки и пр.

Изводите, които се налагат от внимателния анализ на материала, ме карат да разглеждам регистрираните в българския фолклор, но липсващи в живите български говори, както и в литературния ни език, форми като остатъци на старо живо фонетично явление в българските диалекти, получило обаче твърде ограничено разпространение, тъй като не е успяло да обхване всички отнасящи се към него случаи и поради това рано изчезнало.

В настоящата студия се дават и някои нови обяснения на вече разглеждани в науката езикови явления не само в българския, но и в другите славянски езици, които ми се струват поприемливи. Това особено се отнася до хронологията на отделни фонетични процеси, свързани с развоя на устнените съгласни в славянските езици.

Трябва да си призная, че в редица случаи се налагаше да правя важни теоретични обобщения въз основа на твърде оскъдни сведения, с които разполагах. Този недостатък трябва да бъде извинен с това, че някои важни исторически изследвания по украински, белоруски и руски език и диалектология останаха за мен недостъпни. Особено непълни са сведенията ми в областта на историята на чешкия език и диалектология, затова и констатациите, които се правят за част от западнославянските езици, имат най-общ характер. Като си давам сметка за тези непълноти и пропуски в студията, аз все пак се осмелявам да направя достойние на славистичната наука някои свои съображения и наблюдения върху историята и характеристиката на устнените съгласни, преди всичко меките, в славянските езици.

I

В българските народни песни, приказки, гатанки и пр. от почти всички краища на нашата езикова територия много често се срещат особените на пръв поглед форми *момне(ле)* и *либне*. Те като че ли стоят напълно изолирано, защото освен в нашия нацио-

нален фолклор те почти не се срещат в живите български говори (известно изключение като че ли прави думата *момне*). Не се срещат те и в литературния ни език. В българските тълковни речници обикновено не им се отделя специално място.³ Доколкото ми е известно, тези особени форми не са били обект на изследване досега. Ще се опитам да дам известна представа за употребата им с няколко по-типични примера.⁴

А. 1. Зм'ѝце, мѝмне зм'ѝце,

имъми кравъ ѝалувъ, —
нитѝ съ кравъ зъгѝн'ъ,
нитѝ ѝъ бици устѝв'ът, —
каг дъ ѝъ ц'ърѝ мѝмъ ми?

(СБНУ, 10, 1894, с. 22, гр. Елена).

А. 2. Мѝмнѝо лѝо, мърѝ хѝбава,

зѝмѝаш ма, мѝмнѝо, ни зѝмѝаш,
бѝрям ми кѝтка прувѝди

(СБНУ, 47, 1956, с. 127, с. Сюит, Гьоджеджи, Стан, Новопазарско, запис 1935).

Б. 1. Аничѝрин говѝреше:

— „Убава Тѝде довице,
Та мош ли да го познѝеш
Пръвното *либне* аничѝрин?“
Тѝда му вѝли, говѝри:
— „Мѝга, та какѝ не мѝга:
Ка го земаа аничѝрин,
дѝсна му рака сѝкоа,

³ Формата *момне* може да се намери само в най-старите български тълковни речници, а именно на А. Д ю в е р и у а, Словарь болгарского языка по памятникам народной словестности. . ., Москва, 1888, и на Н а й д е н Г е р о в, Речник на българския език с тълкуване речите на български и руски. Пловдив, 1894—1904. Обаче и в двата речника тя се тълкува непълно — като звателен падеж на думата *мома*, което от своя страна предполага нейната жва употреба. Що се отнася до формата *либне*, то тя не е фиксирана в нито един български речник.

⁴ Примерите, които използвам, са събрани от публикувани материали почти изключително в списанието на Българската академия на науките «Сборник за народни умотворения и народопис (по-нататък съкратено — СБНУ). Липсата на единство в начина на предаването на фонетичните особености на текстовете се обяснява с това, че записите са правени в различно време и от автори с различна филологическа подготовка. За нашата цел обаче текстовете са напълно пригодни, макар че те не отговарят в много случаи на съвременните изисквания за фонетичен запис на диалектна реч. От чисто технически съображения привеждам текстовете с малки изменения. В примерите, които са обект на разглеждане, мекостта на съгласните е твърде важен елемент, но тъй като тя е отбелязвана твърде свободно, отбелязвам я във вид, в какъвто я намирам записана.

лева му рака раня!“
 — „Та кой съм язе, Тодоро,
 можеш ли да ме познаеш,
 не съм ли пръвното либне?“

(СБНУ, 1949, с. 371, с. Неделкова гращица, Кюстендилско.)

А. 3. Той всъдна врана коня,
 Па отиде мѝмни на порти,
 Та повика и потрѝпа

(В. Стоин, Народни песни от Средна Северна България,
 1931, с. 27, Кнежа, Троянско).

А. 4. Пуфали съ Дѝйнъ мумѝ:

Дѝйни ле, кулѝди ле, мѝмни ле, кулѝди ле,
 Снѝшти вечер нъ клѝдинци,
 нъ клѝдинци, нъ ѝзвурѝ
 прѝт мумѝйти, прѝт мумѝйти

(СБНУ, 36, 1926, с. 10, Талашманлий, Каваклийско, запис
 1895).

В семантично отношение не се забелязва почти никаква отлика
 между общоупотребителното в живата българска реч и в книжовния
 ни език *мома* (*моме*) и фолклорното *момне*, както и между на-
 родното, но употребявано твърде често и в книжовния ни език
либе (*любѝ*) и фолклорното *либне* (*любне*).

От примерите, с които разполагам, може да се забележи из-
 вестна разлика в синтактичната функция на фолклорните форми,
 от една страна, и общоупотребителните в живата реч и книжовния
 език, от друга страна. Като че ли по-естествена за фолклорните
 форми е функцията на обръщение и най-често в припева, което
 навярно е и подвело нашите най-стари лексикографи А. Д ю в е р -
 н у а и Н. Г е р о в да ги смятат за нормални звателни форми.
 Ето няколко по-характерни примера за синтактичната им функция:

А. 5. Стѝнъ мумѝ град грѝдѝлъ,
 Стѝно ле, мѝмне ле, кулѝди ле! (СБНУ, 36, 1926, с. 23, с. Мед-
 вен, Сливенско, запис 1895.)

А. 6. Одѝвна ли си, *момне ле*, калѝгерница? (СБНУ, 46, 1939—
 1949, с. 21, Коприешица.)

А. 7. Тръгнѝла момѝ за вѝда
 съз две стѝмни шѝрени,
мѝмне ле хѝбава,
 хей, ягне сугѝре! (Пак там, с. 221.)

А. 8. Мѝмнѝа лѝа, мѝрни хѝбава,
 кой бѝашѝа снѝшта (sic!) дума ти,

на висòкин^еа кьòшк^еув^еа . . .

(СБНУ, 14, 1897, 39, с. Долно Райково, Смолянско.)

А. 9. Мòмн^ьо л^ьо, мòмно (sic!) юрючка,
 прасни ст^ьмната в зимята,
 чи тръгни, мòмне, слът меня (СБНУ, 47, 1956, с. 134, с. Сюит,
 Гьоджеджи, Стан, Новопазарско, запис 1935)⁵.

А. 10. Ас съ в^ькум прув^ькн^ьу:

«Бре стой, мòмне, ни б'агъй. . . (СБНУ, 38, 1930, с. 58, с. Бя-
 ла черква, В. Търновско, запис 1929.).

Разбира се, тази им синтактична функция съвсем не е един-
 ствената, за което говорят многобройни примери от рода на:

А. II. Мòмня си Стув^ян думаше:

«Пуст^ьй, Стув^яне, почакай,
 ст^ьмната да си занеса. . . (СБНУ, 47, 1956, с. 59, с. Гьобел,
 Новопазарско, запис 1935 г.).

Б. 2. Сос пàри си кòн'о исплатило,

девойче му за лóбне останà. . . (СБНУ, 45, 1949, с. 372, с. Не-
 делкова гращица, Кюстендилско.)

Впрочем среща се и обратното явление, когато фолклорните
 форми *момне* и *либне* са употребени в номинативна, а общоупотре-
 бителните форми *моме* и *либе* (*любe*) — във вокативна функция.
 За илюстрация ще приведа само по един пример:

Б. 3. Отишлò е Янкиното лóбне,
 та на Яна вèли и гов.ри:

— «Стàни, Яно, стàни, пръвно лóбe,
 надойд а твой м^ьли брàк'а. . . (СБНУ, 45, 1949, с. 367,
 с. Неделкова гращица, Кюстендилско.)

А. 12. Мòмня за йòда ютòва,

и Стув^ян върв^ьи слет нèхи,

и мòмня върв^ьи след Стув^ян,

след негa, след бърза кòня.

Стув^ян си мòмне думаше. . . (СБНУ, 47, 1956, с. 59, с. Гьо-
 бел, Новопазарско.)

Твърде показателен е пример Б. 3. Въз основа на него можем
 да твърдим, че народната и фолклорната форма на думата *либе* в
 съзнанието на народния творец са напълно идентични. Съвсем
 същото може да се каже и за *моме* и *момне*.

⁵ Следва да се обърне внимание на факта, че в тази песен обръщението
 е предадено в три различни форми, което показва, че в народното съзнание
момне съвсем не е единствената форма за обръщение, нито пък се използва
 само за обръщение.

Що се отнася до другите граматични (морфолого-синтактични) черти на *момне*, от една страна, и *либне* (*любне*), от друга, констатира се известни отличия. На първо място би следвало да изтъкнем, че *момне* се употребява еднакво със и без частицата *ле* (в различните диалекти тя звучи различно — *ле, л'о, л'а* и пр., което е намерило отражение и в записите), а *либне* (*любне*) — без тази частица. Впрочем това се забелязва въз основа само на примерите, с които разполагам. Убеден съм обаче, че отсъствието на тази частица при *либне* сред събраните примери е напълно случайно. Не подлежи на съмнение, че формите *момне* и *либне* (*любне*) както в звуково, така и в граматично отношение са се развивали напълно успоредно (за което ще стане дума по-нататък), макар че формално те са се отнасяли към различни граматични родове⁶ (*момне* — към женски, *либне* (*любне*) — към среден род).

Към морфолого-синтактичните отлики между *момне*, от една страна, и *либне* (*любне*), от друга, ще трябва да отнесем и това, че докато *либне* се среща и в членувана форма, то *момне* се употребява изключително без члена (по всичко личи, че членуваната форма въобще е невъзможна). Ето един характерен пример на членувана употреба на *либне* (*любне*):

Б. 4. . . мѐне ме не жăли,
дѐка сам се млăдо ожѐнило, . . .
На зол свѐкор, на по зла свекрѣва. . .

Я либнето врѣла кеседжия! (СБНУ, 45, 1949, с. 376, с. Страдалово, Кюстендилско.)

Би следвало да изтъкнем още една морфолого-синтактична отлика между *момне* и *либне* (*любне*), която навярно по-скоро е фиктивна. Бие в очи обстоятелството, че от запазените косвени форми (нямаме пред вид формите за звателен и стария винителен падеж) най-често се среща форма, която съответствува на стария дателен падеж *момѣ*, отразена в различни фонетични варианти в различните български говори (или пък различно записан един и същ звук):

А. 14. Мумче дума *момни*:
— Я спи, *момне*, я спи,

⁶ Впрочем възможни са случаи на употреба на *момне* и в значение на среден род, което в същност ще е подвело и акад. Ст. Младенов да счита формата изцяло за умалителна на *мома*. Срв.:

А. 13. Момне ле, мърї хубау,
който ма, мърї рзделї
ют таа севдă гулїма,
данѝ ни види, ни стѝче. . .

(СБНУ, 47, 1956, с. 124, с. Сюит, Гюджеджи, Стан, Новопазарско, запис 1935.)

я спи да пурастеш
тънка и висока,
бяла черноока (ударението липсва, СбНУ, 10, 1894,

Провадия).

А. 15. Момà нива жене,
Офчàр покрài х ди,
Сиво стàдо пасè.

Офчар мòмню дума. . .⁷ (В. Стоян, Народни песни от
Средна Северна България, 1931, с. 331, с. Сушица, В.-търновско).

А. 16. Дъблйчи думъ мòмне ле:

«М мне ле, м мне хубвъв,
пуспрй съ дъ тъ пупитйъм,

уд де си и ут къдъа си... (СбНУ, 22—23, 1906—1907, с. 69,

Сливенско.)

А. 17. Той въсèдна врàна кòня,
па отйде мòмни на порти,

та повика и потрèпа (В. Стоин, Народни песни от Средна
Северна България, 1931, с. 27, Троянско).⁸

Следи от стари косвени форми от *либне* (*любне*) в материали-
те, с които разполагам, не открих. Но това едва ли говори за ня-
каква по-специфична синтактична употреба на *либне* (*любне*)
в сравнение с *момне*.

С това като че ли се изчерпват отликите между разглежданите
думи. Във всичко останало те си приличат. Тук не си поставям
за задача да изчерпвам всички фонетико-граматични сходства на
момне и *либне* (*любне*). Ще се задоволя да изтъкна само някои
чисто синтактични черти.

И двете съществителни могат да се свързват с определения,
изразени чрез съгласувани по род прилагателни — качествени и
като че ли по-често относителни.⁹ Срв. примерите Б. 1 и Б. 3.
Към тях ще прибавя още няколко случая:

А. 18. Гèрги кадъно думàши:

— Кадъно, кадъница м-мне,

зймам та, зймам, кадъно. . . (СбНУ, 47, 1956, с. 84,
с. Гьобел, Яйла, Ягнило, Новопазарско, запис 1935.)

⁷ Формата *момню* може да се тълкува и не непременно като фонетичен
вариант на някакво по-старо *момнй*, от каквато форма би следвало да се
извеждат всички предходни примери. По-приемливо, изглежда, ще е да се
смята, че *момню* е образувана по морфологичен път — по аналогия с дател-
ното окончание *-у* (*'-у*) от мъжки род (ср. *момку* и пр.).

⁸ Формата *момни* в дадения случай (пример А. 17) може да се тълкува
като стар дателен притежателен, но не са изключени и други тълкувания.

⁹ Употребявам термина «прилагателно» в най-широк смисъл, защото
към него отнасям и редните числителни, местоименията и пр.

Б. 5. Свѣкор, свекрѣва на църква,
 зѣлви, дѣвер'е на сѣро,
 прѣвното любне у г ра,
 у г ра при сѣво стадо (СбНУ, 45, 1949, с. 370, с. Недел-
 кова гращица, Кюстендилско).

Може би към несъществените отлики тук ще отнесем това, че определенията към *любне* (*любне*) са винаги в препозиция, докато определенията към *момне* могат да се намират и в постпозиция. Впрочем тази черта би следвало да се отнесе не към чисто синтактичните, а по-скоро към семантико-грамматичните признаци на съществителното *любне* (*любне*), към способността му въобще да образува съчетания. Като че ли то предпочита да се съчетава повече с относителни (и притежателни, ср. *Янкиното* и пр.), а по-малко с качествени прилагателни (срв. примерите). Впрочем прилагателното *прѣвно* (*то*) в много случаи придобива значение на качествено прилагателно. Очакваните качествени прилагателни от типа на *хубаво*, *гиздаво* и пр. не срещнах.

За илюстрация на постпозитивна употреба на прилагателните (качествени и относителни) към съществителното *момне* могат да служат примерите А.2, А.7, А.8, А.9, А.16 и някои други.

Към общата синтактична характеристика трябва да се добави и това, че по принцип теоретически функцията на определения биха могли да изпълняват всички граматически категории думи, за които е характерна тази функция както за живата народна реч, така и за книжовния ни език.

Съществителните *момне* и *любне* (*любне*) могат да бъдат употребявани и във функцията на приложения или да имат при себе си конструкции с функцията на приложения.

Всичко казано, макар и в най-общи линии, дотук ни убеждава в това, че фолклорните форми *момне* и *любне* (*любне*) както по своите семантични и семантико-грамматични, така и по чисто морфолого-синтактични признаци, а, както ще видим, и по звуков състав не се отличават от съответните общоупотребителни съществителни *мома* (*моме*) и *либе* (*любе*), а следователно всичките им характерни признаци са признаци на най-обикновени съществителни в българския език.

От всичко това става ясно също така, че те не са нито специфична форма за звателен падеж, както са ги смятали нашите първи лексикографи А. Д ю в е р н у а и Н. Г е р о в, нито пък *момне* е умалителна форма на *мома*, както мисли акад. С т. М л а д е н о в, макар че нерядко изпълняват и такива функции.

Убеждаваме се накрая още в това, че формите *момне* и *любне* (*любне*), бидейки характерни само за определена сфера на съществуване на българския език — именно за фолклора и по такъв на-

чин те биват винаги стилистично натоварени (тъй като характеризират определен стил), същевременно не представляват нещо изключително или чуждо за българската езикова система. Смятам, че приведените примери илюстрират добре този факт.

II

Настоящата студия представлява опит да се отговори на естествено възникващите въпроси — какво в същност представляват (фолклорните форми *момне* и *либне* (*любне*), как са възникнали те, защо се срещат само и почти единствено във фолклора, а липсват в живата българска реч, както и в книжовния ни език, и т. н.¹⁰? Отговорът на тези въпроси няма да има за нас самоцелен характер. Имам основание да смятам, че този отговор ще хвърли определена светлина върху недостатъчно изучената история и развитие на някои от меките устнени съгласни в българския език (а и в другите славянски езици).

Фонетичните варианти *мѝмне* (*ле*) — *мѝмнѝо* (*льо*) — *мѝмнѝа* (*лѝа*) — *мѝмно* (*льо*) — *мѝмня* (*ля*) и пр. са закономерни рефлексии на една и съща изходна форма *момне* (*ле*), която продължава стара форма *m o m n e (*le*). Можем да не се съмняваме, че изходната форма пък е възникнала по фонетичен път, като фонетично развитие на формата *m o m e. Последната пък може да се тълкува и като най-обикновен звателен падеж на думата *мома*¹¹, и като нормална именителна форма (с умалително значение) на съществително от среден род¹², и като някаква друга косвена форма.

Фонетичните варианти *момни* (срв. Мумче дума *мѝмни*, пример А. 14), *момню* (срв. Офчър *мѝмню* дума, пример А. 15) и *момне* (срв. Стувян си *мѝмне* думаша, пример А. 12), както вече отбелязах, отразяват закономерно (фонетично или морфологично) диалектно развитие на старата дателна форма *m o m ě.

Що се отнася до фонетичните варианти *либне* (*то*) — *любне* (*то*), те също могат да бъдат изведени от една обща стара форма **l'ı b n e* $\geq$ *l i b n e, в която се отразява старата форма за имените-

¹⁰ Картината едва ли бе се изменила, ако приемем за вярно тълкуването на *момне* в «Български тълковен речник», София, 1955, с. 393, като областно 'обръщение към мома'.

¹¹ Общозвестен е фактът, че звателната форма в българските говори твърде често се използват като основна, генерализирана форма при собствените имена, срв. в западните български говори: *Петрѝ* к'е поиде, *Окни го Колѝто*, Мене ме ѝкат *Петрѝ* (*Колѝ*, *Стойнѝ* и пр.). Следователно тук тя ще е била *момѝ*.

¹² Формата *моме* като умалителна е образувана по аналогия с многобройните съществителни от среден род на *-e*, срв. *дете*, *пиле*, *птиче* и пр. Такава употреба е запазена и в някои архаизми в народните ни песни, срв. обикновеното обръщение *малой моме*, възникнало от *малое моме* (проф. К. М и р ч е в, Историческа граматика на българския език, С., 1958, с. 162).

лен и звателен падеж от общобългарската дума *либе* (*то*) — *любе* (*то*)¹³.

Макар че не разполагам с примери за форми, отразяващи други косвени падежи от *либне* (*любне*), например за дателен, не можем да се съмняваме, че те са съществували. Във всички отделни български диалекти те са съвпаднали с формата за *именителен* (=звателен) падеж още твърде рано, във времето, когато е започнал процесът на разпадане на падежната система в живия български език.

Възникването на фолклорните форми *момне* и *либне* (*любне*) а ргогi може да бъде обяснено по два начина — като образувани по фонетичен или като образувани по морфологичен път (по аналогия). Ще разгледаме и двете възможности.

Не е изключено формите *момне* и *либне* (*любне*) да са възникнали благодарение на това, че устнените съгласни *m* и *b* пред предните гласни *e* и *ě* (ѣ) и техните рефлексии (по различните говори — различни) *i*, *ʲa*, *õ* и пр. са развили епентетично *n*. В такъв случай разглежданите форми принципно не се отличават от широко разпространените на територията на западните български говори *зѣмн'а*, *земн'а*. В различните публикувани и непубликувани архивни материали тази дума е предадена от авторите по различен начин, което се обяснява не толкова и не само с различното ѝ звучене, колкото с различната филологическа подготвка на записвачите. Ще се опитам да дам представа за това разнообразие, както го намирам записано.¹⁴

А. земн'а — Трънско (с. Извор), Годечко (с. Чеканец), Софийско (с. Бояна, Драгалевци, Кремиковци), Кюстендилско (с. Трекляно), Пазарджишко (селата Варвара, Величково), Видин и Видинско, Ботевградско (с. Лъжане, СбНУ, 41, 1936, с. 172);

земн'ата — Враца и Врачанско (СбНУ, 41, 172), Ботевградско (селата Лъжане, Скравена и др., СбНУ, 41, с. 172);

земнѣ — *земнѣта* — Кюстендилско (с. Страдалово), Софийско (с. Гайтанево, СбНУ, 45, с. 346);

земн'а — Пазарджишко (с. Величково);

з'мнѣ — Ботевградски говор (СбНУ, 38, с. 115);

От своите лични наблюдения ще приведа още: *земн'ата* —

¹³ В същност в дадения случай още от праславянска епоха е наследена една обща форма за именителен, винителен и звателен падеж при имената от среден род, към които се е числяла и думата *любе*.

¹⁴ Примерите за употребата на думата *земн'а* и разглежданите ѝ връзка с нея, след които не е посочен източникът, са взети от Архива за Идеографически диалектен речник на българския език при Софийския университет. Използвам случая да изкажа моята голяма благодарност на колежта Т. Б о я д ж и е в за възможността, която ми предостави да се запозная с материалите на архива.

Не сѐ рѣди ѣти зѣмн'ата не е пойата — Ст. Димитровско (с. Сапарѣва баня);

Б. зѣмн'а — зѣмн'ата — Самоков и Самоковско, Пернишко (с. Враня стена), Софийско (селата Герман, Мрамор, Лозен, Желен, Лесков дол и др.), Кюстендил и Кюстендилско (селата Церовица, Злогош, Раненци, Гюешево), Трън, ихтиманския говор (Максим Младенов, Ихтиманският говор, БАН, 1966, с. 55, 60 и др.).

зѣмн'а — Софийско (с. Локорско, СбНУ, 14, с. 29), Прилеп и Прилепско;

зѣмня — зѣмнята — Софийско (селата Лесков дол, Мрамор, Бистрица, Илиенци, Локорско), Самоковско (с. Рельово), Кюстендил и Кюстендилско (селата Духомар, Смоличино, Раненци), Петричко (с. Кърналово), Пернишко (с. Враня стена, СбНУ, 44, с. 4), Радомирско (с. Стефаново, СбНУ, 45, с. 382).

зѣмн'ан — зѣмн'ано (гръне зѣмн'ано) — Софийско (гр. Своге, СбНУ, 34, с. 282), Кюстендилско (с. Леска, СбНУ, 40, с. 407), Велес (СбНУ, 16—17, с. 228, Лом (СбНУ, 41, с. 172);

В. зѣмна — без посочване на ударението и мястото на употреба;

Г. зѣвн'а — Трън и Трънско (селата Вукан, Рани луг, Ярловци);

зѣвн'а — Трън;

зѣвню (=косвени форми) — Трънско (с. Мракетинци);

Д. зѣмн'ѣ — Врачанско (с. Тишевица), Белослатинско (с. Враняк).

Ето няколко примера за живата употреба на думата зѣмн'а, зѣмн'а:

а) Еднѣш маанѣ с еднѣ грѣтка зѣмня, да си откъцам нѣкой орѣй, тукѣ она се закачѣ у еднѣ чапѣрка (СбНУ, 45, 1949, с. Духомар, Кюстендилско).

б) На Йордѣновден, кога се закръсти със студѣно врѣме зѣмн'ата, ште е здраф нар да; Там зѣмн'ата е изгорѣла, к'а не м. же да р ди; Ъа си замѣзах по стѣните, к'а по зѣмн'ата (ихтиманския говор).

Освен в живата ни реч думата зѣмн'а, зѣмн'а се употребява широко (много по-широко от момне и либне (любне) и в нашия фолклор — песни, приказки, благословии, гатанки и пр. Ето няколко примера:

а) Пукнѣ се зѣмня длѣб'ко,

паднѣ бащѣ ѡ у нѣя (СбНУ, 45, 1949, с. 355, с. Смоличино, Кюстендилско).

б) На Петрѣте нѣгу дожалѣло,

Та си спаднѣ од враната к н'а,

Та си бръкнѣ у свилни джѣпове,

Та извади това руско ношчѐ,
Пробде се у клѣтото срѣце,

Падна мрѣтов Петрѐ на *земнята* (СбНУ, 45, 1949, с. 346, с. Страдалово, Кюстендилско).

в) Кани Марко това срамно г'ске:
Сѣдѣм краля от сѣдѣм крайнини,
Пет кади от пет кадилѣка,
Црѣн арапин из арапска *зѣмня*,
Момѣ Рада от Бѣлаго града,
Момѣ Вида от Видина града (СбНУ, 44, с. 4, с. Гинци).

г) Колач да режемo, жито да се роди! Бог здраве да дава и на дом, и на челад, на оратни волове, на товарни конове, на крѣмитна стока! Айде аирлия да е! Куде ореме, да се роди, на *земна* да на-тегне! Куде крѣмимо, да се иляди! Боже дай! Колач да пресипимо, а господ да пресипе амбаре с жито, трѣле със стока, куйка с челад, кесия с паре (И в. Х а д ж и й с к и, Бит и душевност на нашия народ, С., 1966, с. 101).

д) Куга турците *зѣмнята* земѣа, цар Сюлман станѣ цар и стотина години цар бидѣ. Он сѣдѣше на людето, а пупѣнецо на животните (СбНУ, 36, 1926, с. 104, с. Кърналово, Петричко, запис 1893).

Освен това формата *земн'а*, *зѣмн'а* образува редица устойчиви словосъчетания, някои от които и във функция на топонимични названия:

Долн'ата зѣмн'а — земите между реките Тополница и Марица;

Долна зѣмн'а — слаба, неплодородна земя;

Йѣлова зѣмн'а мрѣтва зѣмн'а — пласт земя, който е под обработваемия.

Не трябва да се забравя, че книжовната дума *земя* живее в огромно количество фонетични варианти и в източнoбългарските говори: *земѣ* — *земѣтъ*, *зѣмѣа*, *зем'ѣ*, *зѣм'ѣ*, *зѣйм'ѣ*, *зѣм'ѣ*; *земл'ѣ*, *землийѣ* и още много други.

Както виждаме, формите със съгласковото съчетание *тп* в *земн'а*, *зѣмн'а* за разлика от формите *момне* и *либне* (*любне*) се употребяват в живата българска диалектна реч. Те са резултат от фонетичното развитие на мекия съгласен звук *т* пред задния гласен *а*. Че действително това явление е живо и фонетично, свидетелствува фактът, че там, където имаме *земн'а*, *зѣмн'а*, *земн'ѣци*, *зѣмнище*, *земнодѣлие* и пр. (последните два примера са със затвърдял вторично вече звук *п*), намираме още *бѣмн'а*, *ламн'ѣ*, *Дам'н'ѣн* (*Демн'ѣн*, *Дамн'ѣница*, *Демн'ѣница* и пр. производни), *тамн'ѣн*, (*тамн'ѣнец* и други производни), *Семн'ѣн* (*Семн'ѣница* и

много други производни от това собствено име) и още някои с такова епентетично *n*.¹⁵

Териториалното разпространение на съгласковото съчетание *tn* в западните български говори най-добре се вижда от приложените тук карти. Те са съставени въз основа на изследването на Ц в. Т о д о р о в «Северозападните български говори», както и по непубликувани материали от Архива за Идеографически диалектен речник на българския език при Софийския университет и най-вече по непубликувани материали за български диалектен атлас от Института за български език при Българската академия на науките.¹⁶

На картите много добре личи, че съгласковото съчетание *tn* в думата *зем'а*, *зѣм'а* е териториално строго очертано, като образува няколко плътни острова, които се намират:

1. Около градовете Петрич и Сандански — в повече от 40 населени пункта (на север и на изток този остров е обграден от произношение без епентетично *n* в тази дума, а именно *зем'а* (*та*) — *зѣм'а* (*та*)).

2. Около и северно от гр. Самоков през Елин Пелин до София. Този голям остров обхваща повече от 60 населени пункта.

3. Около и северно от гр. Кюстендил чак до гр. Трън със слаб примес от *евн'а* (*та*) с повече от 50 населени места.

4. Северно от Стара планина съгласковото съчетание *tn* в думата *емя* като че ли не образува компактна маса и е разхвърляно по цялата територия западно от мислената линия Лом—Ботевград—Враца.

Ще се опитам да дам представа и за различните фонетични варианти на литературната дума *змия*, както съм я намерил записана в публикувани и непубликувани материали:

замн'а — Ботевградско и Плевенско (селата Тученица и Трънчовица);

зѣмн'а — Пловдивско (с. Секирово) и Плевенско (с. Летница);

замнѣя (ударението *не* отбелязано) — Ботевградско (с. Трудовец);

¹⁵ Вж. Максим Младенов, Ихтиманският говор, Трудове по българска диалектология, БАН, 1966, с.55, 60 и др.; Цветан Тодоров, Северозападните български говори, СбНУ, 41, 1936, с.172 (различни фонетични варианти на думата *земя* авторът привежда още на с. 51, 80, 92, 101, 135, 137, 171, 181, 196, 203, 217, 218, 270, 277).

¹⁶ Считаю за приятен дълг да благодаря на колегите Х р. Т о п а л о в а и специално на ст. н. сътрудник М. М л а д е н о в и другите сътрудниците секцията «Българска диалектология» при Института за български език на БАН които ми предоставиха възможност да се ползвам от материалите за българския диалектен атлас и с полезните си съвети съдействаха при разглеждане на поставените тук въпроси.

зѣмн'ѣ — Никополско (с. Асеново) и Свищовско (с. Ореш и Драгомирово);

замнѣ — Ловешко (с. Голяма Желязна);

замн'ѣ' змии' — Оряховско (с. Гостиля).

Разпространението на съгласковото съчетание *тп* в думите *земн'а*, *земн'а*, *бамн'а*, *ламн'а*, *Дамн'ан* (*Демн'ан* и производните), *тамн'ан* (*темн'ан* и производните), *Семн'он* (*Самн'он* и производните) и пр., както вече се спомена, е териториално обединено във вид на острови и ограничено изключително в западните български говори, така че там, където намираме една от посочените форми с епентетично *п*, можем по принцип да очакваме и всички останали, макар че не са редки и отклонения. Тези отклонения обаче с нищо не изменят картината. Обаче думата *змия* със съгласковото съчетание *тп* заема по-особено положение. Разпространението ѝ прекрива териториалните граници на западните български говори и я намираме далеч на изток от ятовата граница: срв. С йна *зѣмн'а* душлѧ у пазвата ме флѣзнала (с. Драгомирово, Свищовско, жителите на което са преселници от Балкана); Вѣлка е *замнѣ* осойница ('лоша жена', с. Голяма Желязна, Ловешко); Могу мъ ѣ истрай уд *зѣмн'и* (С. Ореш, Свищовско, жителите му са павликяни, езикът на които, както е известно, не е типичен за свищовската езикова територия) и пр.

Би могло да се предполага някакво допълнително условие за по-широкото разпространение на съгласковото съчетание *тп* в *замн'а* (*зѣмн'а*, *зѣмн'ѣ* и пр.). По вероятно е да е играла роля тук някаква аналогия, но е трудно да се каже каква именно. Може би в дадения случай имаме работа със суфикс-*п*-, а не с епентетично *п*.¹⁷ Затова съм склонен да изключая съгласковото съчетание *тп* в литературната дума *змия* от състава на примерите с епентетично *п* в западните български говори.

¹⁷ Не е случаен фактът, че още в старобългарските писмени паметници намираме *зѣмии*, което показва, че още тогава думата *змии* (*зѣми*, *зѣмиѧ*) се е асоциирала със *зем'а* — *земл'а*. Впрочем самото название на живоното е производно от *земя*, т. е. 'що е в земята, що пълзи по земята', вж. С т. М л а д е н о в, Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, с. 193.

За морфологично, а не фонетично явление като че ли говорят и такива образувания в източните български говори като *зѣмински*'*змиийски*' (с. Долна Оряховица, В. Търновско). Срв. още такива образувания като *зѣйно*: *Лѣжи ти*, *Радо*, *другиго*, ала си *зѣйно* не лѣжи (Народни песни, И в. В а з ъ в и К. В е л и ч к о в, Христоматия, т. II, 1884, с. 273).

Що се отнася до различните гласни в корена — *ѣ*, *а* и пр., то те рефлектират стар еров гласен, който намира отражение още в най-старите писмени български паметници.

* * *

В светлината на данните от западните български говори можем да предполагаме, че фолклорните форми *момне* и *либне* (*любне*) някога също са били живи форми, понеже могат да се тълкуват като резултат на фонетично явление, свързано с развитието на меките устнени съгласни, от същото естество, от което са и *зем'а ламн'а*, *бáмн'а*, *Дамн'ан*, *тамн'ан*, *Семн'он* и пр. Но само благодарение на това, че са се превърнали във фолклорни образи, те са станали известни и са се разпространили по цялата българска езикова територия. Същото обстоятелство ги е спасило и от изчезване.

Българският език в своята цялост се отнася към онази група славянски езици, в които се забелязва стремеж към освобождаване от меките устнени съгласни. И вероятно именно за да се освободи от тях, българският език в по-нататъшната си история се е отказал въобще от такива суфикси, които са създавали условия за появата на меките устнени съгласни. Такъв именно суфикс е бил *-j-*, използван най-често при образуването на относителни (притежателни) прилагателни и съществителни от женски род. Срв. писмено зафиксирани неколко количество притежателни прилагателни, вече изчезнали като словообразователен тип в съвременния български език, от рода на *аврамль*, *ионадавль* и пр. Остатъци от този словообразователен тип намираме днес само в относителните прилагателни, образувани от съществителни, чиято основа не завършва на устен съгласен, срв. *овчи*, *пачи*, *гъши*, *говежди* и пр., и в свършено единичните *Игнажден*, *Никулден*. Писмено зафиксирани в старите български паметници форми от рода на *каплі-а*, *кроплі-а*, *куплі-а*, *кръмлі-а* и др. са изчезнали повсеместно.

Можем да предполагаме, че словообразователните типове със суфикс *-j-* са били сравнително широко представени в старобългарския език, за което говорят и старите заимствувания от българските диалекти в другите неславянски езици (напр. в румънския). Но можем да сме също така сигурни, че е имало и такива стари български диалекти, в които тези словообразователни типове или са били слабо представени, или — по-точно — са получили друго развитие (без епентетично *l'*). Историческата граматика на българския език свидетелствува, че суфикс *-j-* като словообразователен елемент при съществителните по-късно е бил заменен в различните говори с най-различни суфикси — *-к-* (срв. *капка*, *по-купка* и пр.), *-ене*, *-ане* (срв. *кърмене* и пр.), *-ия* (срв. *търговия*) и т. н.

Едва ли ще е случаен фактът, че българският език — както в живите говори, така и в книжовната си форма — разполага само с една-единствена общославянска дума от женски род, образувана от основа с устен съгласен + суфикс *-j-*, именно *зем'а* (ако

ве смятаме диалектното зѣм'а). Останалите думи, чиято основа завършва на т', са заемствувани или от гръцки (*лам'а*), или от турски (*бам'а*). Има само още две основни думи — също заемки — от мъжки род с по няколко производни, в които се среща звуко-съчетанието т'а: *там'ан* и собственото име *Дам'ан*.

Такава е приблизително картината и в чешкия език. Това показва, че езиците с по-слаба корелация «твърдост-мекост» на съгласните намират начин да се освободят от словообразователни елементи, които довеждат до образуването на меки устнени съгласни. И, обратно, езици, които са развили твърде силно тази корелация, не само са запазили наследения от праславянския словообразователен тип със суфикс-*j-*, но са го използвали по-късно за образуване на нови думи. Имаме пред вид руски език. Тук общославянските *z e m'ja, *k a p'ja, *k u r'ja, *l o v'ja и пр. не само са дали z e m'l'a, k a p'l'a, k u r'l'a, l o v'l'a и пр., но са се превърнали в модел, по който по-късно са били образувани още значителен брой нови съществителни, като *оглобля*, *топля*, *сопля*, *мямля*, *конопля*, *торговля* и пр. По модела на стария тип притежателни прилагателни със суфикс-*j-* са образувани много нови прилагателни като *ja r o s l a v l'ь*, *pe r e j a s l a v l'ь*, *s v' a t o s l a v l'ь*, *o s t a r l'ь* и пр. Разбира се, и руският език се е освободил от меките устнени съгласни в този случай, като е запазил старото общославянско епентетично l', а устените съгласни са затвърдели.

Въпреки че и руският език съкращава количеството граматически категории, наследени от праславянски език, където се съдържат меки устнени съгласни, в него, от друга страна, се забелязва известно увеличение на честотата на тези съгласни. За тия съществени изменения във фреквентността им тук е изиграло роля чисто случайно за качеството «твърдост-мекост» на съгласните фонетично явление, каквото е съвпадането на *ѣ* с *ă* (преден гласен, смекчаващ предходния съгласен). Това обстоятелство фактически става причина за едно съвсем ново явление за цялата източнославянска езикова област, а именно появата на съчетанията «мек устен съгласен + заден гласен». Срв. в руския език съществителните на - т'а: *брѣмя*, *врѣмя*, *вымя*, *знамя*, *имя*, *пламя*, *племя*, *семя*, *стрѣмя*, *темя* и огромното количество нови отглаголни образувания на - т'а: *плашмя*, *торчмя*, *сломя*, *стоймя*, *лежмя*, *кишмя*, *ливмя*, *ругмя*, *сидмя*, *дрожмя*, *кричмя* и пр. (много от които съществуват само в диалектите и това показва, че моделът е продуктивен). С други думи, всички налични в съвременния руски език форми с краесловно съчетание „мек устен + заден гласен“ (впрочем към посочените вече категории могат да се прибавят още единичното местоимение *себя* и ограничен брой деепричастия от глаголи, чиято основа завършва на

устнен съгласен, срв. *любя, скребя, потупя, слепя, отступя, молея, славя* и пр. са нови.¹⁸ Нови са също така всички думи, които съдържат съчетания „мек устнен + заден гласен“ не в краесловнието от типа на *мясо, мятъ, мяжкий, память, мяч* и пр.; *вяз, вязать, вянуть, звякать* и пр.; *бязъ, бякать* и пр.; *пятъ, пядь, пятно* и пр. и пр.

Що се отнася до обстоятелството, че в българския език има твърде голямо количество глаголни форми на *-т' ъ = 1* лице единствено число и 3 лице множествено число в сегашно време на глаголите от типа на *мамя — мамят, ломя — ломят, задомя — задомят* и т. н., то трябва да се има пред вид, че доста ограничени са говорите, в които се запазва мекостта на предходния устнен съгласен *т*, а там, където все още се произнася мекостта, то от изчезване са я опазили големият брой родствени форми с *т'*.

Като обясняваме възникването на фолклорните форми *момне* и *либне (любне)* по фонетичен път и ги свързваме с живото диалектно явление *тп' ≤ т'*, запазило се в строго определен кръг от думи в западните български говори, в никакъв случай не трябва да ги отъждествяваме, защото условията за появата и разволя на епентетичното *п* в *момне* и *либне (любне)*, от една страна, и *земн'а, бамн'а, ламн'а, Дамн'ан* и пр., от друга, са различни.

Има всички основания да смятаме (за това ще стане дума по-нататък), че фолклорните форми отразяват разволя на епентетично *п* пред предни гласни само след мекия съгласен звук *т*, т. е. за фонетически образувана можем да смятаме само *момне*. Що се отнася до формата *либне (любне)*, то тя би трябвало да се смята за образувана по аналогичен път — по образец на *момне*.¹⁹ Следо-

¹⁸ Без да му е мястото тук, ще изтъкна една особеност при образуването на деепричастията в съвременния руски език (имаме пред вид книжовния), което в граматиките не се отбелязва: глаголите с основа на «устнен съгласен + *-еть*» в инфинитива от *и*-спрежение образуват деепричастия на *-а* твърде рядко, докато от глаголите с основа на «устнен съгласен + *-ить*» в инфинитива те са почти правило.

¹⁹ За аналогично образуване на *либне* косвено свидетелствува и такава съвсем неочаквана форма като *булне'булка*, невеста, млада жена, която в никакъв случай не може да бъде образувана по фонетичен път, тъй като липсват необходимите условия за поява на епентетично *п*. Ето няколко по-характерни примера за нейната употреба:

В. 1. Вѣлю си с кѣвалъ свѣриши,
къту свѣриши дѣмъши:

„Пий, *булни*, ни дупивъй си,

яж, булни, ни дуядъй си. . .“ (СБНУ, 46, 1953, с. 88, с. Войнягово, Карловско.)

В. 2. . . . тя нъ булкѣтъ дѣмъши:

„*Булни ле*, Стуѣнци ле!

куга мрѣкни, дѣ вичѣр'ѣти. . .“ (СБНУ, 36, 1926, с. 715, Казан-

лък.)

В. 3. . . . чи станѣ Ивѣнчу ютиди

вателно според мен във фолклорното *момне* се отразява фонетичната поява (вероятно някога по-широко разпространена) в отделните български диалекти на епентично *n* след *m* пред предгласни. Никак не е изключено това явление да е твърде старо защото то ще е отразявало осъществен на българска почва частен случай от всеславянската тенденция към диспалатализация на меките устнени съгласни чрез отделяне на мекостта в самостоятелен съгласков елемент.²⁰

ю бълници си на порти. . . (СБНУ, 47, 1956, с. 115, с. Гьобел Новопазарско.)

В. 4. Стуйнувът систриць,

а тя бълни си думаша. . . (СБНУ, 46, 1953, с. 35, с. Войнягово Карловско.)

Убеден съм, че трите фолклорни форми — *момне*, *либне* (*любне*), *булне* (*булни*), са се развивали успоредно, защото отразяват един и същ поетичен и духовен свят, един и същ народностен мироглед. За образно разбира се, е послужила фонетично образуваната форма *момне*. Срв. още народно-поетичното *майно* (*ле*, *льо*):

Г. 1. Откогат сей, мила моя *майно льо*,
зора зазорила,

отгогаз сей, мила моя *майно льо*,
войска заредила (нар. песен).

Г. 2. А ти га чуеш, *майно ле*,

че куршум пропей над село. . . (Ботев)

От същия характер са народните *байно*, *брайно* и някои други. Изброните форми свидетелствуват, че при образуването им голяма роля е играла някаква аналогия.

²⁰ Разбира се, пътищата за освобождаване от меките устнени, както въобще от всички останали меки съгласни по славянската езикова територия могат да бъдат твърде различни. Освен по горепосочения начин — чрез отделяне на епентетично *n* това става още:

а) чрез отделяне на мекостта в самостоятелна фонема *l*. Това в същност е най-старият начин на затвърдяване на меките устнени съгласни. Но в отделни говори на най-различни славянски езици този начин може да стане модел за освобождаване и от други меки съгласни. Срв. в това отношение развитието на съвсем новото епентетично *l* след *g* в руските диалекти от род на *пир'а*, *подвир'а* и др. ('перье, подворье') и успоредните образувания в западните български говори — *перл'а*, *перл'аница*, *лозл'а*, *козл'а* и пр. Успоредниците между българските и руските говори в този случай показват колко дълбоко са заложили ония предпоставки за бъдещото развитие на езиковите системи на отделните славянски езици още в праславянска епоха които по-нататък определят същността на историята им;

б) чрез отделяне на мекостта в самостоятелно артикулиращ се звук *l*. И тук се наблюдава успоредница в почти всички славянски езици. За пример могат да служат също така западните български говори и говори от много западни и източни славянски езици;

в) по пътя на простото затвърдяване. Срв. в различните руски диалекти *голуп* ≤ *голуп'*, *руп* ≤ *рубл'*, *кроф* ≤ *кроф'* и пр. В същност това е най-честият срещаният начин почти по цялата славянска езикова територия.

От своя страна живите западнобългарски форми *земн'а*, *ламн'а*, *Дамн'ан* (*Демн'ан* и редица производни), *тамн'н*, *Семн'он* и многобройните образувания от тях представляват същност фонетично развитие на *n*' само пред *j* — както от общославянски произход, така и образувани на българска почва. поред моите предварителни наблюдения в тези случаи епентичното *n*' се развива само пред задни гласни.²¹ Ако се среща някъде съгласковото съчетание *tn* и пред предни гласни, то е аналогично образуване. Това явление (*земн'а*, *ламн'а*, *Дамн'ан* и пр.) също частен случай — но далеч по-типичен за славянските езици — на чисто западнобългарска реализация на споменатата вече сеславянска тенденция на развитие на меките устнени съгласни. Няма никакво съмнение, че то също така е много старо, ако не и по-старо от явлението *момне*. Дали обаче не е някакъв едновременен на явлението *земл'а*, *аврамл'ь* и пр. диалектно български вариант от развитието на праславянския процес „устнен + *j* ≥ устнен + *l*'-образен призвук“? Такива въпроси в българската езиковедска наука отдавна не са поставяни на разглеждане.

В българското езикознание съществуват опити за обяснение на появата на протетичното *n*' в западните български говори в думите от типа на *земн'а*, от които може да се направи заключение, че авторите ги смятат за сравнително ново, късно явление.

Г. п. Иванов например смята, че във формата *темн'ан* имаме *n*' вм. *l*'. Следователно авторът смята, че *темн'ан* се е развило от *темл'ан*.²² Такова обяснение е явно невярно. Едва ли някога в орханийския (ботевградския) говор е съществувала подобна форма. Тази мисъл се споделя и развива и от авторите на новия български етимологичен речник, където намираме специална речникова статия за диалектната дума *зѣмн'а*. Последната се обяснява като получена „от *земля*, с дисимиляция на *ml* ≥ *mn*, както в местното име *R a d i m p a* в Румъния, от **R a d i m (j)* а по личното име *R a d i m ъ*, срв. за дисимиляцията обратно *много* ≤ *многo*“.²³ Авторите обясняват механизма на промяната на

²¹ Отнасям българските гласни *a* и *ѡ* към задните, макар че по място на учленяването в устната кухина те обикновено се класифицират като средни (вж. Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, С., 1964 с. 44), защото по своето «поведение» спрямо предходните съгласни не се отличават от задните гласни, например *и* и *о*. Впрочем гласният *ѡ* по степен на повдигането на езика би трябвало да се отнесе към средните, а не към високите гласни, както това намираме в българските граматики (срв. Ст. Стоянов, пак там, с. 44).

²² Г. П. Иванов, Орханийският говор, СбНУ, 38, 1930, с. 30.

²³ В. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев, Български етимологичен речник, С., 1971, с. 634. Впрочем не е ясно защо авторите са предпочели фонетичния вариант *зѣмня*, а са пропуснали другите не по-малко важни диалектни форми като *земн'а*, *зевн'а* и пр.

зем'а в земн'а като дисимилационен (защо пък именно дисимилационен, а не асимилационен!?) процес.

Малко по-задълбочено ми се струва обяснението на Ц. Тодоров, макар че, ако се вгледаме по-внимателно, то по принцип не се отличава много от това на Г. п. Иванов и авторите на „Български етимологичен речник“, който пише следното: „Колкото се отнася до земн'а, ще трябва по-скоро да го смятаме като резултат на прогресивна асимиляция (подчертано от мен И. Ел.), за да може да се даде обяснение на успоредницата между мл' и мн' (става дума за епентетичното l' в една доста голяма група итеративни глаголи от типа на бивл'ам, повевл'а, годевл'ам издавал'ам се, преживл'ам, пивл'ам, исправл'ам, оставл'ам и др. както и в съществителните от типа на дървл'а, чървл'а, лозл'а перл'а и др., както и формите земл'а, земл'у, земл'ата, земл'ите, земл'ица, земл'янка и пр., които съществуват на територията на западните български говори, И. Ел.). Но никак не е изключено мн' на някои места да се е явило и след изчезването на благозвучното l', което изглежда да е станало в македонските говори а и в северозападните ни говори на север, включително орханийския говор“.²⁴

Първото предположение, съгласно което сонорите m и l в земл'а са се нагодили един към друг по признака насовост (така би трябвало да се разбира терминът „прогресивна асимиляция“ в дадения случай), в резултат на което ml' преминава в mn', предполага съществуването (като това преди него правеше Г. п. Иванов) не само на земл'а, което по принцип едва ли някой би оспорвал, но и на бамл'а, ламл'а, тамл'ан, Дамл'ан, Семл'он и пр. Със съществуването на такива форми някога в който и да е български диалект едва ли някой би се съгласил.²⁵

Второто предположение, на което по всичко личи авторът не настоява, допуска появата на епентетично n' в разглежданите думи независимо от епентетичното l', по-точно след неговото изчезване, което в края на краищата също не изключва съществуването първоначално на бамл'а, ламл'а и пр. Такова обяснение, ако не съдържаеше вътрешни противоречия, би имало значително повече *raison d'être*, но то би трябвало да се развие и обоснове.

Следователно съществуващите в българската езиковедска наука обяснения на появата и развитието на съгласковото съчетание mn' в западните български говори в определен кръг думи не удовлетворява.

²⁴ Ц. в. Тодоров, Северозападните български говори, СбНУ, 41, 1936, с. 172.

²⁵ Успоредницата на мн' с мл' (земн'а и пр. с годевл'ам, пивл'ам, дървл'а, чървл'а и пр.), на която авторът обръща внимание, едва ли би помогнала за обяснението на механизма на появата на епентетичното n' в земн'а и пр., защото сам авторът на с. 173 смята благозвучното l' за ново явление.

Решението на въпросите, свързани с появата и развитието на епентетичното *п'* в западните български говори, би хвърлило обилна светлина и върху редица други въпроси от историческата фонетика на българския език и неговите диалекти. Но това решение трябва да се търси на значително по-широка основа, като се привлекат данни за подобно развитие и от другите славянски езици. Разбира се, в основата на това решение ще трябва да залегнат специфичните артикулационни качества на някои от устнените съгласни — по-специално на *т*, — а не да се прибегва до комбинаториката.

Фактите, които имаме пред вид и с които разполагаме засега, допускат две възможни решения за хронологията на появата на епентетичното *п'* в *момне*, от една страна, и *з мн'а*, *ламн'а*, *Дамн'ан* и др., от друга, както и за съотношението между тях.

1. Епентетичното *п'* е частен случай — развива се само след $t' \leq *tj$, но не и след останалите меки устнени съгласни, както не и след всички меки устнени съгласни, получени от позицията им пред предни гласни — на осъществяване на тенденцията към диспалатализация на меките устнени съгласни, която е характерна за всички славянски езици. От това гледище може да се приеме, че българските говори различно са развили *т'* от $*tj$ (различните говори — по различен начин): едни са развили епентетично *п'*, други — епентетично *п'*, а трети — въобще не са развили никаква епентеза.²⁶ В такъв случай би трябвало да се допусне, че вариантите *zeml'a* — *zemn'a* — *zem'a* по цялата славянска езикова територия (и по-специално на старобългарска почва) са съществували едновременно. Такова едновременно съществуване на различни рефлексни на общославянското съчетание $*tj$ по-късно ще да е било характерно и за българските говори като цяло. За това като че ли говори фактът, че в западната им част намираме епентетично *п'* само пред задни гласни *а*, *о*, *о* (*ъ*) и техните днешни диалектни застъпници, макар че не е ясно защо липсва то пред рефлексите на старобългарската задна носова гласна в глаголите окончания от типа на *мам'ъ* — *мам'ът*, *лом'ъ* — *лом'ът* и пр. В дадения случай обаче не е за пренебрегване и фактът, че в западните български говори, където именно намираме епен-

²⁶ Засега се смята за общоприето, че българският език се е развил на основата на онази група праславянски диалекти, в които съчетанията „устнен + *ј*“ са се развили в „устнен + *л*“. Обаче широко разпространените в българските говори, както и в книжовния ни език форми от типа на *землица*, *землен*, *земляк*, *землянка*, *землище*, *оземлявам*, *поземлен*, *приземляк* 'нисък човек', *земледелие* (срв. и *земноделие* в Плевенско, по лични наблюдения) не трябва да се разглеждат като остатъци от някакво общо старобългарско *земля*, както може да се заключи от някои речници (срв. например Ст. М л а е н о в, Български тълковен речник с оглед народните говори, т. I, с. 792), а като аналогични образувания или най-сетне като най-обикновени русизми.

тетично *n'*, общославянските полумеки съгласни пред предни гласни са затвърдели, а пред задни — едни са развили *j*, като при това са затвърдели, други се превърнали в меки.

От това гледище образуванията от типа на *момне* са необясними или пък трябва да се разглеждат като аналогични по образец на *земн'а* и пр., макар че никак не е ясна връзката между тези две категории.

2. Развитието *zemn'a*, *lamn'a* и пр. в едни от българските диалекти, от една страна, и *zeml'a*, *l'ubl'o* и пр. като общо явление за някои праславянски далекти са две различни по време, причини и фактори явления. Що се отнася до *момне*, то и тук ще трябва да се допусне известен паралелизъм по време и причини със *земн'а* и пр. (макар и при неидентични условия. От това гледище по-лесно обяснимо е обстоятелството, че епентетичното *n'* се е развило не след всички устнени съгласни под въздействието на следващия *j*, а само след *m'*. Обяснението на този привидно странен факт ще трябва да се търси изключително в артикулационните особености на самия устен съгласен *m*.

Засега е трудно да се каже кое от тези две възможни решения е по-приемливо. Това би могло да стане само след детайлно проучване с такъв оглед на старите български писмени паметници, като се обърне особено внимание на дамаскинарската литература, където живата българска реч е запазена в най-чист вид. И все пак ще се опитаме да се ориентираме в тази сложност.²⁷

III

Устенните съгласни във всички съвременни славянски езици представляват обособена микросистема, която се характеризира

²⁷ Разбира се, на *n* в *момне* би могло да се гледа и по-просто — не непременно като на епентетично *n*, а като на някакъв суфикс или нещо подобно т. е. към *момне* да се подхожда като към явление от морфологичен порядък от какъвто действително са *любне* (любне), *булане*, *майно*, *байно*, *брайно* и др. В такъв случай звук *n* е пренесен от някаква родствена форма или пък, ако *момне* действително се е осъзнавала повече като умалителна форма (срв. у Ст. Младенов, Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, с. 303), е могла да бъде повлияна от различни успоредни умалителни образувания в народните говори, като *моменце*.

Не е изключено и влиянието на частицата *ле*, която е могла да проникне в съществителното, така че развитието да е преминало следните етапи: *моме* *ле* $\geq$ *момле* *ле* $\geq$ *момне* *ле* (в резултат на допълнителни фонетични нагаждания), още повече, че в родопските говори действително съществува формата *момле* *ле*.

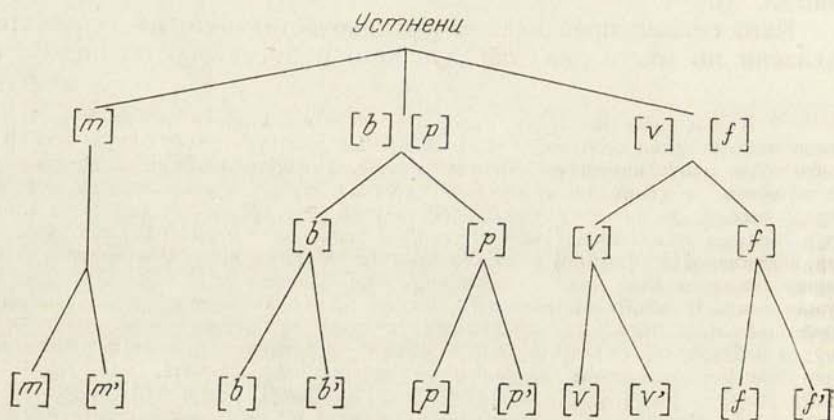
Нищо чудно формата *момне* в отделните говори наистина да се е получила именно по този път, но за цялата българска езикова територия такова обяснение не е приемливо. Такива възможности обаче си остават само в сферата на предположенията, тъй като е много трудно да се очертаят конкретните пътища на развитие.

по начин на образуването не внася абсолютно нищо ново в групировката им, можем да твърдим, че във всички славянски езици ясно се очертава едномерна опозиция (като изключим признаците „твърдост—мекост“ и „звучност—беззвучност“ : по участие на устните и едновременно по начин на пропускане на въздушната струя). От една страна, имаме [p], [b], [m], [pʰ], [bʰ], [mʰ], а, от друга — [v], [f], [vʰ], [fʰ]. Първите са *билабиални* и едновременно *експлозивни*, вторите са *лабио-дентални* и едновременно *проходни* (*фрикативни*). По цялата славянска езикова територия липсват такива устнени съгласни, които да са противопоставени едновременно по тези два признака (по участие на устните и по начин на пропускане на въздушната струя). С други думи, няма такива устнени съгласни, които например, бидейки билабиални, да не са едновременно и експлозивни, а африкати или бидейки лабио-дентални, да не са едновременно и африкати. По-точно става дума за това, че липсват теоретически възможните проходни билабиални от типа на p^i , b^v , m^v , $p^{i'}$, $b^{v'}$, $m^{v'}$, както и възможните лабио-дентални експлозивни от типа на v^b , f^p , $v^{b'}$, $f^{p'}$.³⁰

Тази класификация обаче не дава ясна представа за особеното място, което заема съгласният звук *m* сред другите устнени съгласни. Това най-добре може да се види от следната графична система:

Както се вижда от тази класификация, освен по признака „твърдост-мекост“ (отчасти и по „участие на устните“) [m] няма други общи признаци с останалите устнени съгласни, но затова пък притежава друго качество, което не е характерно за всички оста-

³⁰ Чрез малките букви *v*, *f* горе вдясно искам да предам проходен характер на експлозивните билабиални устнени съгласни, а чрез малките букви *b*, *p* — експлозивен характер на фрикативните лабио-дентални съгласни.

нали — именно носовост.³¹ На това обстоятелство ще трябва да се обърне особено внимание, защото това качество го противопоставя на другите устнени съгласни и до голяма степен предопределя особенния му път на развитие в различните славянски езици, за което ще стане дума по-нататък.

Както е известно, съставът на устените съгласни през различните исторически периоди в развитието на славянските езици е бил различен — липсвал е звук *f*, липсвали са въобще меките устнени съгласни, различен е бил начинът на образуване на звук *v* и пр.

Общата характеристика на устените съгласни не би била пълна, ако не споменем и още една особеност, а именно: меките устнени съгласни се отличават от съответните твърди и по това, че се отнасят към *двуфокусните*, докато твърдите устнени съгласни, както и всички останали твърди съгласни в славянските езици се отнасят към *еднофокусните*. Единият фокус е главното учленително място, където се образуват съответните твърди устнени съгласни, а другият — твърдото небе, т. е. мястото, където се учленява най-мекият съгласен, именно *j*. Известно е, че мекият изговор на съгласните се получава чрез известна добавъчна артикулация към основната характерна артикулация на съответните твърди. Тази добавъчна артикулация се състои в сближаване на средната част на гърба на езика към палатума, тъй че добавъчната артикулация не е нищо друго освен артикулацията на *j*.³² Този момент от артикулацията на меките устнени съгласни е много важен и трябва да се има пред вид, когато се търси ключът за твърде специфичното им развитие в почти всички славянски езици.

Накрая ще обърна внимание и на още една особеност: за да се получи мек съответник на даден твърд съгласен звук, е необходимо да се спази едно важно условие — основната и добавъчната артикулация трябва винаги да са синхронизирани, „та да се сливат в една обща (единна) артикулация. Ако се наруши синхронизацията при учленяването, получава се раздвоение на мекия съгласен, който в такъв случай се изговаря като съчетание от съответния твърд + [й (*j*)] . . . Такова разложено учленяване на меките съгласни пред [a] < [ǣ] се наблюдава например в го-

³¹ В най-новите експериментални изследвания върху българската фонетична система на младия езиковед Б. Т и л к о в се констатира, че звук *m* в българския литературен език не притежава носовост (вж. ИИБЕ, кн. XXI, 1971). Тази констатация би могла да се тълкува само в смисъл, че качеството «носост» не е достатъчно ясно изразено.

³² Ср. Р. И. А в а н е с о в. Фонетика современного русского литературного языка, М., 1956, с. 143—144. Срв. още и Antoni Furdal, Mazowieckie dyspalatalizacje spółgłosek wargowych miekkich, Wrocław, 1955, s. 5.

вора на лица от западните наши краища.³³ Тук веднага трябва да се добави, че синхронизирано сближаване на средната част на гърба на езика с твърдото небце и основното артикулиране на даден твърд съгласен се постига трудно (по-точно ще бъде да се каже — не еднакво лесно и удобно) при всички меки съгласни. Най-лесно се постига то при онези меки съгласни, чийто твърд съответник се артикулира немного далеч от палатума. Почти автоматическа синхронизация се получава например при сорнорните *n'*, *ɾ'*, *l'*, не особено трудно — при задноезичните *k'*, *g'*, *x'*, по-трудно — при предноезичните и най-трудно — при устнените. При последните (и лабио-денталните, и билабиалните) преградата на въздушната струя става в най-предната част на говорния апарат — устните или устните и зъбите, т. е. твърде далеч от палатума. По този повод А. Фурдал пише: „Смекчаването на устнените съгласни изисква второ едновременно артикулиране на средната част на езика. Реализацията на такъв звук е твърде трудна и толкова по-трудна, колкото по-силна трябва да бъде мекостта.“

В езиците с тенденция за силна смекченост настъпват обикновено някакви промени в системата на съгласните, целещи да се премахнат артикулационните трудности. Най-старият пример за това на почвата на славянските езици е появата на така нареченото епентетично *l'*. Под смекчаващото влияние на *j* на предходните съгласни се отделя палаталността на устнените във вид на твърде меко *l'*.³⁴

Ако се разглеждат измененията, които са настъпили в резултат на стремежа да се ликвидират артикулационните трудности при меките устнени съгласни, в исторически план, като се започне още от праславянския език, трябва действително да приемем, че появата на епентетичното *l'* е най-старият резултат от тези изменения. Но този начин на развитие на меките устнени съгласни едва ли ще да е бил единственият даже и в праславянска епоха. Приема се, че по-нататъшните изменения от този тип са свързани с историята вече на отделните славянски езици и техните диалекти. За полските говори този процес е формулиран по следния начин: „Тъй като същината на трудността при синхронния изговор на меките устнени съгласни е в двете места за артикулация: затворените устни или прохода между долната устна и горния ред зъби и сближаването на средната част на езика с твърдото небце, то всякакво опростяване трябва да върви по линията на ликвидирането на тази едновременна, двойна артикулация. Постига се това по два начина: първия — пълно занемаряване

³³ Ст. Стоянов, цит. съч., стр. 47, както и Р. И. Аванесов цит. съч., с. 143—144.

³⁴ А. F u r d a l, цит. съч., с. 6.

на издигането на средната част на езика към палатума, т. е. чрез диспалатализация; другия — нарушаване едновременността на артикулирането на устните и езика. . . , закъсняване с движението на езика по отношение артикулирането на устните, респективно устните и зъбите. Колкото по-късно започва да се издига езикът, толкова по-малко мек е устненият съгласен и толкова по-лесно се отделя палаталността в особен консонантен елемент. Може да се стигне дотам, че лабиалността и палаталността да образуват два последователни, напълно самостоятелни звука, еднородни в артикулационно отношение и несъздаващи никаква трудност при изговора. С това процесът на опростяването може да свърши, но може да отиде и по-далеч. Лабиалният елемент може да изчезне напълно и да остане само съгласният, чиято основна характеристика е палаталността, а степента на отвора на органите на речта зависи от ситуацията, в която тя се осъществява.³⁵

Приведох този доста дълъг цитат, защото смятам, че авторът е успял твърде сполучливо да характеризира механизма на диспалатализационния процес при устнените съгласни. Този механизъм е в основата на развитието на меките устнени съгласни не само в полските говори, но и в другите славянски езици, пък даже и в праславянския.

Праславянските междуморфемни дълги устнени съгласни, получени при въздействие (асимилиране) на следващия j^{36} , дават различни рефлексии в различните славянски езици. Тези нови рефлексии обаче се развиват от един и същ общославянски звук. Смята се, че праславянските устнени съгласни, смекчавайки се под въздействието на следващия j , са получили допълнителна артикулация във вид на съпровождащ l' -образен призвук. Този l' -образен призвук не е бил самостоятелен звук, тъйждествен със съществуващия изконен звук l (например във $vol'a$ и пр.).³⁷

Накратко процесът се заключава в следното:

* $pj \geq *p'l \geq *p'l'$; * $bj \geq *b' \geq b'l'$; * $vj \geq *v' \geq *v'l'$; * $mj \geq *m' \geq *m'l'$

във всички праславянски диалекти, включително и в тия, на ос, новата на които по-късно се развиват всички западни езици — както и българският. Оттук нататък в следващото полухилядолетие (последните два века преди новата ера и първите два-три века от новата ера), когато праславянският език „се разпада на два го-

³⁵ Пак там, с. 6.

³⁶ Имат се пред вид новите именни и глаголни образувания със суфиксден j . Що се отнася до развитието на устнените съгласни + j в рамките на морфемата (най-често коренната), възникнала в по-късна епоха и при други фонетични условия в резултат на монофтонгизацията на дифтонгите ($beud-$ $\bar{b}ud-$ и пр.), то всички славянски езици развиват епентетично l .

³⁷ Срв. Л. Э. К а л и н ы н ь, Развитие корреляции твердых и мягких огласных в славянских языках, М., 1961, с. 4—5.

леми диалекта — западен и източен³⁸, характеристичният *l'*-образен призвук има различна съдба: източният диалект го развива в самостоятелно артикулиращ се епентетичен звук *l'* (т. е. **pl'*, **bl'***vl'*, **ml'*, се разпадат на **pl'*, **bl'*, **vl'*, **ml'*, а западният го изгубва, но палаталността на устнените съгласни се запазва. Българският език обаче по развитието на праславянските меки устнени съгласни се обединява със западния праславянски диалект, макар че по много други фонетични черти говорите, на основата на които по-нататък той се формира, принадлежат към източния праславянски диалект.

Правени са различни опити да се обяснят причините за различното развитие на праславянските съчетания „устнени + *j*“. Едни автори ги търсят в различната степен на мекост на устнените съгласни в различните праславянски диалекти, на основата на които по-късно се формират отделните славянски езици, други отреждат решаваща роля на аналогията, трети търсят причините, без да говорят за това специално, както изглежда, в самите артикулационни особености на праславянския звук, получен след въздействието на *j* върху устнения съгласен, и т. н.

Схващането на А. И. Томсон, възприето и развито след това и от много други учени, например може да се резюмира по следния начин: различната съдба на епентетичното *l'* (има се пред вид, от една страна, всеславянското му развитие в коренни морфемни — *b l' u d o*, *p l' u o t i* и пр., и, от друга, непоследователното му появяване — *z e m l' a* — *z e m' a* и пр.) се обуславя от различните фонетични условия: в междуморфемна позиция епентетичното *l'* се е развило само пред *a* и *u*, но не и пред предни гласни. В коренните морфемни то се е появило пред всички гласни, за да се избегне различният звуков състав на една и съща морфема.³⁹

Н. С. Трубетцкой пък счита, че причините трябва да се търсят в различната степен на омекотяване на устнените съгласни пред *j* в различните праславянски диалекти. Диалектите, развили по-голяма мекост на съгласните въобще и на устнените съгласни в частност, абсорбират *j* и мекостта на устнените съгласни в такъв случай не се отделя в самостоятелно артикулиращ се звук.⁴⁰

Биха могли да се приведат много и най-различни възражения

³⁸ Вж. С. Б. Бернштейн, Очерк сравнительной грамматики славянских языков, М., 1961, с. 211.

³⁹ А. И. Томсон, Эпентетическое *l'* в древнеболгарском языке, Сборник в чест на проф. Л. Милетич, С., 1933, с. 3. Срв. още и у A p d g é V a i l l a n t, Manuel du vieux slave, 1948, р. 78—79, А. М. С е л и щ е в, Старославянский язык, ч. I, с. 316—317, и др.

⁴⁰ N. S. Trubetzkoy, Über die Entstehung der gemeinwestslavischer Eigentümlichkeit auf dem Geliete des Konsonantismus, „Zeitschrift für slavische Philologie“, 1930, VII, H. 3—4, 395—396.

на тези схващания, но това не е сега наша пряка задача (срв. например при различната степен на омокотяване на устнените съгласни в полския и българския език еднаквия резултат от измененията на праславянските съчетания на устнените съгласни с j). Ако все пак трябва да сумираме несъгласието си с тези схващания, ще кажем, че слабата им страна е в предпологаемия от тях праславянски звук (звукосъчетание) — устенен + l' (А. И. Томсон и др.) или „устнен + j “ (Н. С. Трубецкой и др.).

По-приемливо е да се допусне, че праславянските съчетания „устнен + j “ се развиват още на праславянска почва в „устнен + образен призвук“, откъдето могат да бъдат изведени всички съществуващи рефлексии в славянските езици.⁴¹ В самия „устнен + l' “-образен призвук“ се е съдържала възможност за двояко развитие — или призвукът да се обособи в самостоятелен съгласен (в източнославянските езици), или просто да изчезне (в западнославянските и българския).

Много сложен е въпросът, какъв е бил рефлексът (рефлексите) на праславянските съчетания „устнени + j “ в старобългарския език. Сложността идва от противоречивостта на показанията на нашите най-стари писмени паметници. Едни отразяват само „устнен + l' “ (Киевските листове, всички руски и сръбски преписи на старобългарски книги и др.), други — и „устнен + l' “, и „само устенен“ (при определена закономерност — Зографско евангелие, Мариино евангелие, Клоцов сборник, Синайски требник и др.), трети отразяват отсъствие на епентетично l' във всички позиции, но в различна степен (Асеманово евангелие, Савино евангелие, Супрасълски ръкопис и др.).⁴² Трябва да се изтъкне, че всички изследвачи на старобългарските паметници досега са изхождали от едно начално старобългарско съчетание „устнен + l' “. Всички по-нататъшни рефлексии и в старобългарските паметници, и в днешните български говори от това гледище са вторични, по-късни резултати на развитието на това съчетание.

Такова схващане обаче едва ли може да се защитава безрезервно. Много повече право, струва ми се, имат българските изследвачи ак. С т. М л а д е н о в⁴³ и проф. К. М и р ч е в⁴⁴,

⁴¹ Срв. Л. Э. К а л н ы н ь, Развитие категории твердых и мягких согласных в славянских языках, с. 4, 6 и др.; С. Б. Б е р н ш т е й н, Очерк сравнительной грамматики славянских языков, с. 68, 130, 168, 170, 213 и др.

⁴² Подробности могат да се намерят във всички по-сOLIDНИ ръководства по старобългарски език, като се почне от най-първите (А. Л е с к и н, 1871, А. И. С о б о л е в с к и й, 1891, и др.) и се стигне до най-последните издания.

⁴³ S t. M l a d e n o v, Geschichte der bulgarischen Sprache, Berlin und Leipzig, 1929, 149.

⁴⁴ В устен доклад пред катедрата за български език при СУ. В своята „Историческа граматика на българския език“, 1958, с. 39 и 98, обаче К. М и р ч е в смята, че българският език е имал l' , но го е загубил впоследствие.

които допускат, макар и плахо, че още от най-стари времена в българския език е имало диалекти, които въобще не са развили епентетично *l'*. От такова гледище противоречивостта на най-старите български писмени паметници е лесно обяснима — те са по-късни преписи от паметници, отразяващи старобългарски диалект с епентетично *l'*, от автори, в езика на които то е могло и да липсва.

Ако приемем, че диалектните различия в старобългарския език по признака „епентетично *l'*“ не ще да са били кой знае колко по-други от съвременните, то можем да твърдим, че старобългарските диалекти без „епентетично *l'*“ са били много по-широко представени от тези, които са го развили, поне що се отнася до имената (глаголните форми от типа на *пѣля*, *фѣфля* и пр. трябва да се третират отделно, като развили се самостоятелно. Нека се има пред вид, че всички те са от оноματοпоетичен произход).

Забележителен в дадения случай е фактът, че данните на българския език за развитието на праславянските съчетания „устнен + *j*“ напълно се посрещат с данните на полския като цяло: както в единия, така и в другия епентетичното *l'* има рудиментарен характер.⁴⁵ По-нататъшното развитие е процес на опростяване артикулацията на меките устнени съгласни — нарушаване на синхронизацията при устената артикулация и придвижването на средната част на езика към мястото, където се артикулира *j*. Това нарушение довежда в края на краищата до закъсняване на движението на езика. И напълно естествено е „колкото по-късно започва езикът да се издига, толкова по-малко мек е самият устен съгласен и толкова повече палаталността се отделя в самостоятелен консонантен елемент“⁴⁶. Този процес на опростяване в полските диалекти може да бъде доведен до крайност, като допълнителният консонантен елемент се оформя напълно като самостоятелен съгласен звук — в различните диалекти различен — *s'*, *z'*, *x'*, *y'*, *s*, *z*: *pśasek*, *bżały*, *vžaga*, *px'osenka*, *bu'oge*, *vu'ska* и много други от този род. Разбира се, такива крайности в развитието на меките устнени съгласни в българските говори няма, но успоредичата в протичането на процесите в двата езика е повече от очевидна. Що се отнася до развитието на мекия устен съгласен *m*, може да се говори даже за пълен паралелизъм между двата езика.

⁴⁵ Имам намерение в специална работа да разгледам и обясня сходствата в историческия развой на звуковия и граматическия строеж в полския и българския език, като прибавя някои нови данни (езикови, фолклорни и др.) към тия, които преди половин столетие приведе нашият голям учен проф. Б. Цонев, затова тук подробно няма да се спирам на това.

⁴⁶ A. F u g d a l, op. cit., s. 6.

IV

Развитието на m' от различен произход трябва да се отдели от развитието на останалите меки устнени съгласни p' , b' , v' , f' , също от различен произход. Това се налага от факта, че в българските диалекти, пък и в повечето славянски езици са отразени различни рефлексии на тези две категории устнени съгласни.

Както вече се спомена, специфичността на развитието на m' в българските говори, както и въобще по цялата славянска езикова територия се обуславя, разбира се, от особеното място, което звук m заема сред останалите устнени съгласни, определящо се от артикулационните му особености — участието на носовата кухина при образуването на m и m' . Както е известно, артикулацията на последните става при леко спуснато меко небце (малкото езиче, мъжеца, мъждеца, увулата), при което въздушната струя от белите дробове се дели на два потока — единия през носа, другия — през устата.

Можем да предполагаме, че етапите, през които е минало развитието на m' в праславянските диалекти, на основата на които по-късно са се образували самостоятелни славянски езици, до определен период са съвпадали с етапите на развитие и на останалите меки устнени съгласни: ликвидирането на трудността при синхронното устнено-средноезично артикулиране на m' се е движело по същата посока, както и при другите устнени съгласни — разпада се на две последователни артикулации.

Развитието на m' в полските диалекти се представя фигуративно по следния начин⁴⁷:

$$\begin{array}{ccc}
 & \swarrow m'i & \\
 m' & & \\
 & \searrow m & \\
 & \rightarrow mn' & \\
 & \swarrow n' \rightarrow n & \\
 & \searrow mn &
 \end{array}$$

Едва ли можем да се съмняваме, че през такива именно етапи и в такива насоки се е осъществявало развитието на m' и в българските говори (разбира се, без крайния резултат n). От това гледище за никакъв асимилационен (вж. Български етимологичен речник, т. I, А — З, с. 634) или дисимилационен (Г. п. И в а н о в, Ц в. Т о д о р о в и др.) процес не може да става дума. Асимилацията и дисимилацията, към които се прибегва за обяснението на западнобългарските явления $mn'/mn \leq m'$, в основата си са фонетични процеси — акомодиране на един звук към друг, съседен, в резултат на което двата звука стават напълно еднакви или получават общи черти или пък, обратно, стремеж на два еднакви или подобни съседни звука да станат различни. Но такива изменения могат да стават само с вече съществуващи най-малко два звука.

⁴⁷ А. F u r d a l, *ibidem*, s. II.

В нашия случай се изхожда от това, че такива два звука са били непременно m и l' . Това обаче е абсолютно неприемливо. Както видяхме, до mn'/mn може да се стигне без непременно да се мине през съгласковото съчетание ml' .

Появата на съгласковото съчетание $mn'/mn \leq m'$ би могло да се квалифицира като някаква асимилация само ако се съпоставя с явленията от типа на рус. *встреча* $\leq^* v \dot{s} \dot{s} r e t \dot{t} j a$, *страм*, *ндрав* и пр., т. е. с явления, които в общото езикознание се квалифицират като епентетическа асимилация. Но тези явления стоят твърде далеч от разглежданите западнобългарски и западнославянски явления $mn'/mn \leq m'$.⁴⁸

Остава да се реши въпросът — кога са станали измененията на меките устнени съгласни — по-специално на m' — на българска почва.

Няма съмнение, че този въпрос не би могъл да бъде решен, без да бъде съпоставян и в хронологичен план (а не само като фонетичен тип изменения) с историческото развитие на меките устнени съгласни в другите славянски езици. Паралелизмът, който откриваме в стадията (до известна степен и в резултатите) на развитието на тези съгласни в почти всички славянски езици, не ни задължава непременно да отреждаме на тези явления праславянски произход или непременно едновременно осъществяване, макар и на самостоятелна почва. По-вярно ще е обратното: тези явления да са самостоятелно развили се и разновременни.

Историческото развитие на микросистемата на устнените съгласни в славянските езици не би могло да се разглежда откъснато от историческото развитие на другите микросистеми на славянския консонантизъм. Но ако е сравнително по-лесно да се проследи в хронологичен план развитието на другите микросистеми (например на денталите, задноезичните и пр.), същото не би могло да се каже за развитието на микросистемата на устнените съгласни. Причините за това са много и едва ли е нужно тук да се изреждат. Сложността при проследяването на развитието на ме-

⁴⁸ Асимилацията и дисимилацията обикновено се разглеждат като два различни и при това независими един от друг фонетични процеса. В същност обаче това са два противоположни, но кореспондиращи си резултата на една и съща тенденция — фонетичното облекчаване при артикулирането на група съгласни (пък и гласни). Защото еднакво трудно е да се произнесат два много различни в артикулационно отношение звука, както и два напълно еднакви. Това може всеки да провери, като произнесе два пъти един и същ звук (гласен или съгласен). И в единия, и в другия случай стремежът ще бъде един — облекчаване процеса на произнасянето на съчетанието, и конкретните начини на осъществяване на това облекчаване получават различни $\neq$ азвания. Склонни сме да квалифицираме единия процес «асимилация—дисимилация» като процес, резултатът на който довежда в края на краищата до *субституция*.

ките устнени съгласни в хронологичен план без съмнение се обуславя от сложността на самите процеси — преодоляване на обективните трудности при учленяването им. Това преодоляване е ставало по различен начин не само в различните славянски езици, в различните говори на един и същ език, но, по всичко личи, и в един и същ говор в различните периоди на неговото историческо развитие. Красноречиво доказателство в това отношение са данните на българския език.

Без да отъждествяваме хронологическите рамки на развитието на меките устнени съгласни и съгласните от всички останали микросистеми в отделните славянски езици, можем да предположим, че развитието на меките устнени съгласни е вървяло почти успоредно (но като че ли винаги малко по-късно) с развитието на другите меки съгласни. И ако можем приблизително точно да определим хронологията (макар и относителната) на развитието на меките съгласни от другите микросистеми, то това би послужило за добър изходен пункт.

Развитието на меките съгласни от другите микросистеми показва, че съвременните им рефлексии в отделните славянски езици са получени в различно време: например рефлексите на старите t' , d' в полските и кашубските диалекти се отнасят към XII—XIII в.,⁴⁹ в словашките — към XIV в.,⁵⁰ в белоруските — към XVI в.⁵¹ и т. н. Естествено в тези хронологически граници ще трябва да се движим и когато разглеждаме съвременните рефлексии на старите меки устнени съгласни, в който и да е отделен славянски език (разбира се, като имаме пред вид направената вече уговорка). Трябва обаче да се изтъкне, че в историческите граматиките на отделните славянски езици не винаги се поставя пряко въпросът за по-точното хронологическо очертаване на развитието на меките устнени съгласни. Малко са и специалните изследвания на тези съгласни в отделните славянски езици. Съвсем липсват такива изследвания за българския език.

Употребата на меките устнени съгласни в най-старите български писмени паметници е сравнително добре проследена (макар и не много добре обяснена). Извън границите на старобългарския период обаче царя пълна неизвестност в това отношение. А каква голяма услуга на науката биха направили специалните изследвания на писмените паметници от среднобългарския период — XII, XIII и XIV в., че и до XVIII в., с оглед употребата на меките устнени съгласни! Съвременните диалектни рефлексии в съпоставка

⁴⁹ Л. Э. Калнынь, Развитие корреляции твердых и мягких согласных фонем в славянских языках, с. 61.

⁵⁰ J. Stanislav, Dejiny slovenského jazyka, I, s. 499.

⁵¹ Е. Ф. Карский, Белорусы, т. II. Язык белорусского племени, ч. I, Варшава, 1903, с. 435.

с показанията на нашите писмени паметници само по употребата например на *m'* могат да служат като отличен критерий за определяне диалектната принадлежност на всеки паметник и по такъв начин бихме могли безпогрешно да определяме мястото на създаването му (вж. картата за разпределението на съгласковото съчетание *mn* в българските говори).

* * *

Въпросът за развитието на *m'* в хронологичен план в българската диалектология, както и в историческата граматика на българския език (развитието му във времето и пространството) не е поставян.

В най-общи линии хронологическото развитие на *m'* в отделните славянски езици може да бъде представено по следния начин:

В полските диалекти диспалатализацията на *m'* ($m' \geq mn' \geq n; m' \geq m$) е завършила към XV в. Отделянето на мекостта в самостоятелно артикулиращ се съгласен се проследява лесно по старите полски писмени паметници, тъй като този съгласен е намерил графическо отражение.⁵²

Силно изразено е отделянето на мекостта при *m'* от различен произход в самостоятелно учленяван съгласен *n'* (т. е. $m' \geq mn'$) в чешките диалекти. Произношението на съгласковото съчетание *mn* е възприето и в литературния чешки език, срв. *z e m ě, m ě s t o, m ě ř i t i, p a m ě t, m ě l k y* и пр. Срв. още старочешкото *p a m n u e t*, моравското *m ě á s t ≤ m ě s t i* и пр.⁵³ Приведените примери показват, че съгласковото съчетание *mn'* в чешкоморавските говори е краен резултат от развитието на *m'* не само от *mj*, но и от *m*+старите предни гласни *ě* ($\leq \check{e}$), *e* и др.⁵⁴

За да можем да определим хронологическите рамки на развитието на *m'* в чешко-моравските и словашките говори, трябва да използваме за ориентировка следните важни за относителната хронология основни фонетико-фонологически процеси: а) в тези говори богатството на функционалните средства на вокализма

⁵² S. Rospond, Z badań nad przeszłością polskiego języka literackiego, II, Palatalność spółgłosek wargowych, *Język Polski*, XXXIII, s. 19–25.

Това положение се доразвива от A. Furdal, op. cit., 47–53. Разпространението на диспалатализиращия процес от първоначалното му огнище учените отнасят вече към XVI в., срв. K. Nietsch, Co wiemy naprawdę o dialektach ludowych XVI wieku, *Język Polski*, XXXIII, s. 229–230.

⁵³ Vondrák W., Vergleichende slavische Grammatik, I, Göttingen 1924, 287–288.

⁵⁴ Трябва да се има пред вид, че с буквата *ě* в официалния чешки правопис се означава звук, който след устнените съгласни освен *m* се произнася като *je*, а предходните съгласни остават твърди: *b ě h, p ě t, o f ě g a*. След съгласния *m* произношението на *ě* е като *je* или най-често като *n'e*, а *n* си остава също твърд съгласен.

(тъй като количествените различия се превръщат в качествени) се закрепява след XIII в., в тясна връзка с което се намират и процесите на съкращаване на корелацията „твърдост — мекост“ в консонантната система; б) отделянето на мекостта в самостоятелно учленяван съгласен със самостоятелно фонологическо значение е станало преди затвърдяването на съгласните пред $a \leq \ddot{a}$ и i , но след прехода на a след меки съгласни в e ($z e m \ddot{e} \leq z e m j a$). Процесът $a \geq \ddot{a} \geq e$ се е осъществил към XI—XII в.⁵⁵

Като имаме пред вид всичко това, можем сами да определим времето на диспалатализацияния процес чрез отделяне на мекостта при m' в самостоятелно учленяван съгласен. Това ще е станало не по-късно от XIV—XV в.

Източнославянските езици, както е известно, развиват праславянските съчетания „устнен $+j$ “ във всички позиции (в корена и между морфемите) в „устнен $+l'$ “. В това отношение няма отклонения. Обаче новополучените меки устнени съгласни запазват синхронно образуваща се мекост пред всички гласни — и предни, и задни. Тук новополученият m' не прави изключение и се развива успоредно с всички останали меки устнени съгласни⁵⁶. Това общо положение важи за всички руски и повечето белоруски говори. Обаче говорите на украинския език се отклоняват от тази общоизточнославянска посока на развитие: по-голямата част от тях отделят мекостта при новополучените меки устнени съгласни в самостоятелен спират j пред непредни гласни, а самите устнени

⁵⁵ Срв. С. Б. Бернштейн, Очерк сравнительной грамматики славянских языков, 1961, с. 284.

⁵⁶ Не са малко руските говори, в които устнените съгласни в новите съчетания с j , получени след изчезването на еровете, са затвърдели, срв. $b j u$, $v u r j u$, $z d a g o v j a$, $v j u$ и т. н.

За отбелязване е също така, че в някои източнославянски диалекти, особено в западната и югозападната част (североизточните украински и североизточните белоруски и западноруски райони — Великолушки, Смоленски, Брянски и др.), новите съчетания на съгласните с j , получени след изчезването на еровете гласни, се подлагат на почти същите изменения, каквито се предполагат и за праславянския език, тъй че процесите като че ли се повтарят: «съгласен $+j$ » $\geq$ «дълъг мек съгласен», срв. $v'a s'el'l'e$, $v o s'e n'p'u$, $pl a t't'o$, $p o \check{c}'\check{c}'u$ и пр. В други говори пък тези нови съчетания дават съответен мек съгласен, което без съмнение е по-късен процес. Обаче твърде малко са тия говори, които «повтарят» праславянското развитие при новополучени е «устнени $+j$ » $\geq$ «устнени $+l'$ ». И ако все пак могат да се открият, макар и твърде рядко, следи от такова развитие, срв. $z d o g o v l'a$, $p r i s l i v l'a$ и пр. (впрочем такова развитие част от говорите получава също така и rj), то съвсем липсват очакваните s' и $m l'a$ = семья. Както виждаме, и тук развитието на m' не съпада с развитието на другите меки устнени съгласни. За повече подробности вж. А. К. Андреев, Новые сочетания согласных с j в говорах северновеликорусского наречия, Ученые записки Пермского университета, т. XVI, в. I, 1960; Сочетания губных и r с j в говорах восточнославянских языков, Ученые записки Пермского университета, т. XXII, в. I, 1962, и други работи от същия автор.

съгласни са затвърдели (пред *e* и *i* меки устнени съгласни не бихме могли и да очакваме, защото в тази позиция те са затвърдели по-рано заедно с всички останали). В западноукраинските (гуцулските и др.) говори мекостта при новополучените меки устнени съгласни (с изключение на *m'*) се отделя в самостоятелно учленявано *l'* — *ž ě g e b l' a, ž a b l' a č i i, o l o v l' a n i i, s l o u l' l' a k* и пр.⁵⁷

Новополученият *m'* отделя мекостта си във вид на епентетично *n'*.

Ще приведа поне част от отнасящия се към това явление материал от западноукраинските диалекти, който почерпих изключително от Борис Гринченко. Словарь української мови, т. I—4, у Києві, 1907—1909.

1) *імня́*, род. п. *імени́* 'име': Прибери пня, дай йому *імня́*, з нього буде чоловік. Съществуват варианти и без начално *i* от този корен: *мня, мєння* (Давайте з'імо того, у кого погане *мня*);

2) *вімня́*, род. п. *вімня́*'виме' (умалително *вімнячко*);

3) *плємня́*, род. п. *плємня́* (и *плємени́*)' племе': Одна дорога до отця, до матки, а друга дорога до роду, до *плємня́*;

4) *пѳломня́*, род. п. *пѳломня́*' пламък': *Пѳломня́* йде до небес; А він загадав їй рибоньку жарить без вогню і без *пѳломня́*;

5) *сімня́*, род. п. *сімня́*'семе': Поле не оране, *сімня́* не міряне; кто сіе, той розуміє;

6) *тімня́*, род. п. *тімня́*'теме': Патер с проголеним *тімня́м*.

Всички тези примери отразяват запазените в украинските диалекти праславянски думи от среден род *n-основи.

7) *мня́со*' месо'; *мня́сїво*' нещо месно': Столи погнулись від *мнясива*.

8) *мня́та*' дждожен' (умалително *мня́тка, мня́тки*);

9) *мня́ти*' мачкам, меся': Не терши, не *мнявши*, не їсти кача; Лягла не *клята*, встала не *мня́та*. От този корен съществуват и много производни, като *мняло*' дървено чукало', *мнялиця*, дървен уред за почистване на коноп, и др.;

10) *мняч́*' топка': Стреляють було у них, а вони як *мнячі́*, кулі ловлять та назад себе кидають;

11) *мня́кій*' мек'; *мня́йна, мня́котá* и още голям брой други производни от рода на *мня́кість, мня́кїнка, мня́куватий, мня́кїш, мня́кїшечка, мня́кїшка, мня́кїати, мня́кєнько, мня́кєсенько* и пр.;

12) *памня́тáти*' помня', *памня́тїщий* (в речника липсва очакваното *памня́ть*, вероятно чисто случайно).

Примери от този характер могат да се приведат повече, но ми се струва, че и тези са напълно достатъчни, за да можем да си съставим точна представа за явлението *mn' ≤ m'*: епентетичното *n'* се е

⁵⁷ J. Ziłyński, Opis fonetyczny języka ukraińskiego, Kraków, 1932, s. 60.

развило само след m' пред задния гласен a , получен от праславянската предна носова гласна e . В речника на Гринченко не намерихме примери от рода на $mn'asto$, $solomn'apii$ и пр., за каквито съобщава Л. Э. Калнынь⁵⁸. Те обаче не изменят общата картина, а само я допълват: $m' \geq mn'$ не само пред $a < e$, но и пред $a < \ddot{e}$. Примерите показват още, че епентетичното n' се е развило само след новополученото m' , но не и след $m' \leq mj$. Липсват очакваните случаи от типа на $zemn'a$.

Диспалатализационният процес в западноукраинските говори на m' не е спрял дотук. В споменатия речник намираме и характерните примери *някати*, *някнуги*, *нячати* и пр. всички със значение 'мяукам'. Безспорно те са произлезли от $m'n'avka$, както и *няк*, *някання* и пр. 'мяукане' отразяват по-старо $mn'avka$. След като се е развило епентетичното n' , изчезнал е затвърденият m .

Примерът *мавка* 'дете от женски пол, починало некръстено и (по народното поверие) превърнало се в русалка' (Б. Гринченко, II, 395), ако действително е произлязъл от $m'avka$ (съдейки по наличието на *нявка*, с близко значение, без съмнение получено от $mn'avka$, дало по-нататък *навка*, пак там, с. 471), показва, че тук имаме разклоняване на развитието на m' в две посоки — пряко затвърдяване и чрез развитие на епентетично n' . Последното само е затвърдяло. По такъв начин в този пример са представени крайните резултати на двоякото развитие на диспалатализационния процес на m' .

Ако трябва да характеризираме хронологическите рамки на диспалатализационния процес при m' в западноукраинските диалекти само въз основа на данните, които намираме в съвременните му рефлексии, то би трябвало да се задоволим с една обща констатация: появата на епентетичното n' само пред $a \leq e$ (и $\leq \ddot{e}$?) говори, че процесът се е осъществил, след като e е съвпаднало с a . Но това ще е станало относително наскоро след изчезването на носовите гласни, защото m' не само е запазил мекостта си, но я е доразвил в самостоятелно учленяван съгласен. Оттук може да се заключи, че разглежданият процес се е осъществил малко след така нареченото „вторично омекотяване“ на общославянските полумеки съгласни, но преди всеобщото затвърдяване на съгласните пред e и i в украинските говори (иначе бихме очаквали $mn' \leq m'$ и пред e и i). С други думи, диспалатализационният процес в украинските говори се е осъществил не по-рано от X в. (след „вторичното

⁵⁸ Л. Э. Калнынь, цит. съч., с. 54. Тези примери обаче вероятно са от области където се чувства силно полско езиково влияние, за което говори и $a < \ddot{e}$. Известно е, че типичното развитие на праславянския $\ddot{e}$ в съвременните украински говори е в посока на стесняване на дифтогида, откъдето се е получило i , срв. *misto*, *vira*, *lis*.

омекотяване“) и не по-късно от XIV в. (преди общото затвърдяване на съгласните пред *e* и *i*)⁵⁹.

От друга страна, като се има пред вид обстоятелството, че се наблюдават известни общи езикови явления и в други области на фонетиката и морфологията между полските (главно мазовешките и кашубските) и източнославянските (главно западноукраинските) говори, би било неоправдано да пренебрегваме мнението на полските диалектолози за същия процес на полска почва. Както вече казахме, диспалатализацията на меките устнени съгласни от различен произход там се определя като напълно завършен процес в XV в., а неговото разпространение — към XVI в. и по-късно. Би било твърде съблазнително да се възползуваме от тази хронологизация и за украинските явления. Обаче А. F u r d a l ги смята за нови. Срв.: *Co do języków wschodniosłowiańskich trzeba zaznaczyć, że wyodrębnienie palatalności wargowych jest w języku literackim ukraińskim na porządku dziennym, czego nie można powiedzieć o rosyjskim.*⁶⁰

От това може да се извади заключение, че украинските процеси на отделяне на епентетично *n'* след *m'* не само са нови, но и още незавършени. Против такова обяснение обаче трябва решително да се възрази. За твърде ранен (дали и не по-ранен от полския!) процес $mn \leq m'$ в украинските говори има данни още в най-старите източнославянски писмени паметници с украинска диалектна основа. Така например още в така нареченото Евсевиево евангелие от 1283 г. намираме примера *на земни*.⁶¹ Не можем

⁵⁹ Обстоятелството, че епентетичното *n'* се развива само пред $\bar{a} \leq \epsilon$, но не и пред $a \leq \text{прасл. } a$, свидетелствува, че процесът е осъществен още когато $\bar{a} (\leq \epsilon)$ се е отличавал от изконното *a*. Иначе бихме очаквали и случаи от рода на $sem'na \leq *sem'ja$ 'семейство', каквито в същност не намираме. Последният факт се обяснява до известна степен с това, че фонетичните условия при $sem'ja < *sem'ja$, от една страна, и $sem'na \leq *sem'na$, от друга, са били различни (в първия — $m + bj$, във втория — $m + \bar{a}$), макар че след изчезването на еровите гласни условията за развитие на епентетично *n'* в първия случай са станали по-благоприятни, тъй като *m* се оказал пред *j*.

⁶⁰ Ibidem, s. 52.

⁶¹ Евсевиево евангелие 1283 г., Изследования по рускому языку, т. III, в. 2, 1914 г., с. 40. Според това изследване в този твърде ранен паметник са отразени много чисто украински езикови (и фонетични, и морфологични) черти, като $\bar{h} \geq i$ (*никий* = *нѣкии*), изчезване на началното *i* (*мать* = *имати*), наличие на начално *v* пред *o* (*вовця*, *воно* = *оца*, *онъ*), липса на окончание във формите за 3. л. ед.ч. на сегашно време (*приде*, *не може*) и още много други.

Споменатото евангелие в русистиката е известно още под названието Галицко-волинское евангелие и е описано преди това също така и от А. И. Соболевски в «Чтения исторического общества Нестора Летописца», кн. 12. Посочените изследвания обаче останаха замен недостъпни въ реки направените усилия да се запозная с тях. Всички данни и сведения, които тук използвам, са взети от А. А. Москаленко, Питання становлення мови української народності, Праці Міжвузівської наукової конференції що відбулася в Харкові, 15—20 грудня 1959, року с. 85.

да се съмняваме, че това е жива народна форма, случайно попаднала в канонически текст. Но заедно с това трябва да предполагаме, че тя едва ли е напълно закономерна по простата причина, че отразява *mn'* от праславянско* *mj*. Съвременните диалектни данни, както видяхме, говорят, че епентетично *n'* се е развило само след *m'* пред *a ≤ e*, но не и пред *j*. Следователно примерът *на земни* едва ли е типичен за явлението *mn'*. Обяснението може да бъде само едно: формата е аналогично образувана по типа на многобройните живи образци *im n'a*, *m n'a so*, *m n' a ti* и пр. Но тъй като последните са били твърде народни (по-точно преписвачите са ги схващали като простонародни, просторечни), не са могли да проникнат в такъв канонически текст, какъвто е евангелският.

По такъв начин въз основа на данните на Евсевиевото евангелие можем да твърдим, че в украинските говори в 1283 г. е съществувало епентетично *n'* след *m'*. Това ни задължава да приемем онези хронологични рамки за разглеждания процес, които определехме на съвсем други основания. От това обаче следва да се направи един много важен извод: или диспалатализационният процес на *m'* чрез отделяне на епентетично *n'* в украинските диалекти е по-ранен от подобния процес в полските диалекти (където епентетично *n'* възниква след всяко *m'* от полски произход), или ако я приемем за вярна така, както я определят полските диалектолози, хронологията му в полския език трябва да претърпи известни корекции.

Първото предположение се налага не само въз основа на обстоятелството, че епентетичното *n'* по-рано е засвидетелствувано писмено, но и въз основа на известни общи теоретически съображения по относителната хронология във фонетичното и фонематичното развитие на украинските говори.

Второто предположение също не би трябвало категорично да се отхвърля в такъв смисъл, че епентетичното *n'* в полските диалекти може да се е развило малко по-късно, но не толкова късно, както е прието сега в полската езиковедска наука.

VI

От направения бегъл преглед на развитието на меките устнени съгласни в отделните групи славянски езици се натрапват два много съществени извода, които имат пряко отношение към решаване на въпросите, свързани с развитието на меките устнени съгласни в българския език.

I. Специфичните артикулационни особености на меките устнени съгласни в славянските езици предопределят и тяхната понататъшна съдба — *ограничаване* на употребата им до пълното им изчезване.

Склонност към затвърдяване на устнените съгласни се забелязва почти във всички славянски езици. Това затвърдяване е характерно даже и за ония от тях, които са заличили разликата между праславянската позиционна полумекост и праславянската фонематична мекост и са развили в най-пълна мяра корелацията „твърдост—мекост“ на съгласните. Имаме пред вид такива езици като полския, украинския, белоруския, руския и българския (на изток от ятовата граница). В тези езици меките устнени съгласни са затвърдели повсеместно в позиция пред други съгласни. В голяма част от говорите на тези езици те са затвърдели и в краесловието. Без да се спираме специално на въпроса за фонологичните последствия от този процес, ще спомена само, че той не довежда до никакви нарушения в системното противопоставяне на съгласните по признака „твърдост—мекост“, а само до известно ограничаване на фреквентността на използването на признака.

2. Процесът на диспалатализация на меките устнени съгласни във всички славянски езици, общо взето, се развива в една и съща посока, по един и същ начин и приблизително в едно и също време. Разликата в един-два века, както и в подробностите на протичането му в отделните езици и техните говори, едва ли променя съществено картината. Независимо от това, че се наблюдават много общи черти в този процес за всички устнени съгласни, развитието на *m'* е станало напълно самостоятелно. Така че неговото развитие трябва да се проследява съвсем отделно от развитието на другите устнени съгласни. При това първоначалните огнища като че ли би трябвало да търсим не в центровете, където се формират и развиват отделните славянски езици, а в зоните, където се чувства, така да се каже, междуезиково (именно междуезиково, а не между-диалектно) влияние. Имаме пред вид обстоятелството, че диспалатализацият процес на *m'* чрез отделяне на епентетично *n'*, изглежда, се наблюдава именно на границата между украински, белоруски, полски и чешки език. Същото се наблюдава и в българския език, по-точно в оная част на българските говори, където се чувства по-трайно взаимодействие със сръбските говори. Дали не може да се обясни този на пръв поглед странен факт с това, че подобно развитие на диспалатализацият процес се осъществява благодарение именно на кръстосването на две или повече езикови системи (в дадения случай имаме пред вид различното развитие на праславянската позиционна мекост на съгласните)? Носителите на определена степен мекост реализират по един и същ начин диспалатализацията на *m'*: чрез развитие на епентетично *n'*.

Склонен съм да търся първоначалното огнище на украинско-белоруско-полско-чешката озоглосна област на *mn'* някъде в старите галицко-волински земи. Възникнало на тези територии, огнището на това явление обаче бива твърде рано ограничено (и в

пространството, и във времето), защото то успява да обхване строго определени случаи ($m'a \leq m'e$), осъществявали като активен, продуктивен тип в източнославянската езикова област твърде ограничено време. Възможно е подобното на това явление в полските диалекти да е възникнало малко по-късно, но едва ли чак толкова късно — XV в., както го определят К. Н и ч и А. Ф у р д а л. Но тъй като подобният процес в полските диалекти се е осъществил в обстановка на силен стремеж към отделяне мекостта въобще при всички устнени съгласни в самостоятелно учленяван съгласен звук, който по-късно съвпаднал с един от съществуващите меки фрикативни съгласни, то той получава значително териториално разпространение. Попадайки в потока на този общ активен фонетичен, диалектно осъществяващ се процес, явлението $mn' \leq m'$ споделя и всички особености на останалите меки устнени съгласни, а именно като обхваща само новополученото на полска почва m' , но не и старото m' , получено от праславянското съчетание mj .

Какво осветление могат да получат въпросите за времето на поява и начина на развитието на епентетичното n' в българските говори от току-що направените изводи?

Пълният паралелизъм както в начина на осъществяването, така и във времето на протичането на $m' \geq mn'$ между българските говори, от една страна, и всички останали славянски езици, от друга, не подлежи на съмнение. Този паралелизъм се обуславя, както вече се каза, от общата артикулационна природа на меките устнени съгласни във всички славянски езици, както и от обстоятелството, че насоката на такова развитие е предопределена още от праславянско време. Като имаме пред вид всичко това, можем да твърдим следното:

1. Развитието на $m' \geq mn'$ е станало в ония български диалекти, които не са знаели въобще епентетично l' от праславянските съчетания „устнени + j “, или са развили такова l' по-късно (срв. в западните говори наличието на такива случаи като *зѣмл'а, земл'а, зѣмл'у, земл'ите, земл'ица, дѣрвл'а, чѣрвл'а* и др.). Че действително развитието на l' на тази диалектна основа е сравнително ново явление (може би с изключение на думата *земл'а*), свидетелствува фактът, че то се е развило не само на „законно основание“ — след праславянските меки устнени съгласни, но и след други по-късни съчетания с j (преди всичко rj и zj , срв. *перл'а, перл'аница, лозл'а, лозл'е* и пр.).⁶²

И тъй развитието на $m' \leq mn'$ в българските говори се е осъществило, без да е минавало въобще през предполагаемата от някои български езиковеди фаза ml' .

⁶² Цв. Годоров, цит. съч., с. 173.

2. Без да имаме конкретни потвърждения от страна на старите писмени паметници (поради неизученост), можем да сме сигурни, че $mn' \leq m'$ се е осъществило не по-късно от XIII—XIV в. (не е изключено това да е станало много по-рано).

3. В процеса на диспалатализацията на m' в българските говори ще трябва да разграничим два основни периода:

а) развитие на $mn' \leq mj$ — тип $z e m p'a$. По всичко личи, че този процес ще е сравнително по-стар. Твърде е възможно той да е друга, успоредна реализация на праславянското съчетание mj и да е съвременник на ml' в ония говори, които са отразени в нашите най-стари писмени паметници;

б) развитие на $mn' \leq m'$ пред предни гласни e и ъ (и i ?)⁶³ — тип $m o m p e$. Този процес като че ли е по-късен, но едва ли значително по-късен, тъй като в примерите се отразява още синтетичният характер на българския език (падежните флексии са били още в пълна употреба).

Бих се осмелил да свържа, макар и косвено, появата на $mn' \leq m'$ с промяната на широкия e -звук (ъ) в по-тесен звук e в част от българските говори, именно западните. Но тъй като всички данни за такова стесняване на стария ъ в e говорят за едно сравнително късно (не по-рано от XIII в.)⁶⁴ явление, то и появата на $mn' \leq m'$ ще трябва да се приеме за сравнително по-късна от появата на $mn' \leq mj$.

4. Първичните огнища както на $mn' \leq mj$, така и на $ml' \leq m'$ ще трябва да търсим, разбира се, в западните (по-точно в крайните северозападни и крайните югозападни) говори. Явлението $ml' \leq m'$ като по-късен фонетичен процес обаче не се е закрепilo и твърде скоро се е лексикализило. Фонетичната му природа твърде рано е избледняла, тъй като не е успяло да обхване всички случаи на m' . Това от своя страна е ограничило и неговото териториално разпространение, но е успяло да се запази досега само благодарение на това, че неговите лексически остатъци са попаднали в нашия фолклор — песни, приказки, благословии и пр.

⁶³ Звукът, който в най-старите кирилски паметници се бележи с ъ съгласно общоприетото мнение в науката е бил преден гласен, действащ омекоотяващо на предходните съгласни независимо от това, че е бил доста отворен. В българската научна транскрипция е прието да се бележи с ê , а в руската — с ä .

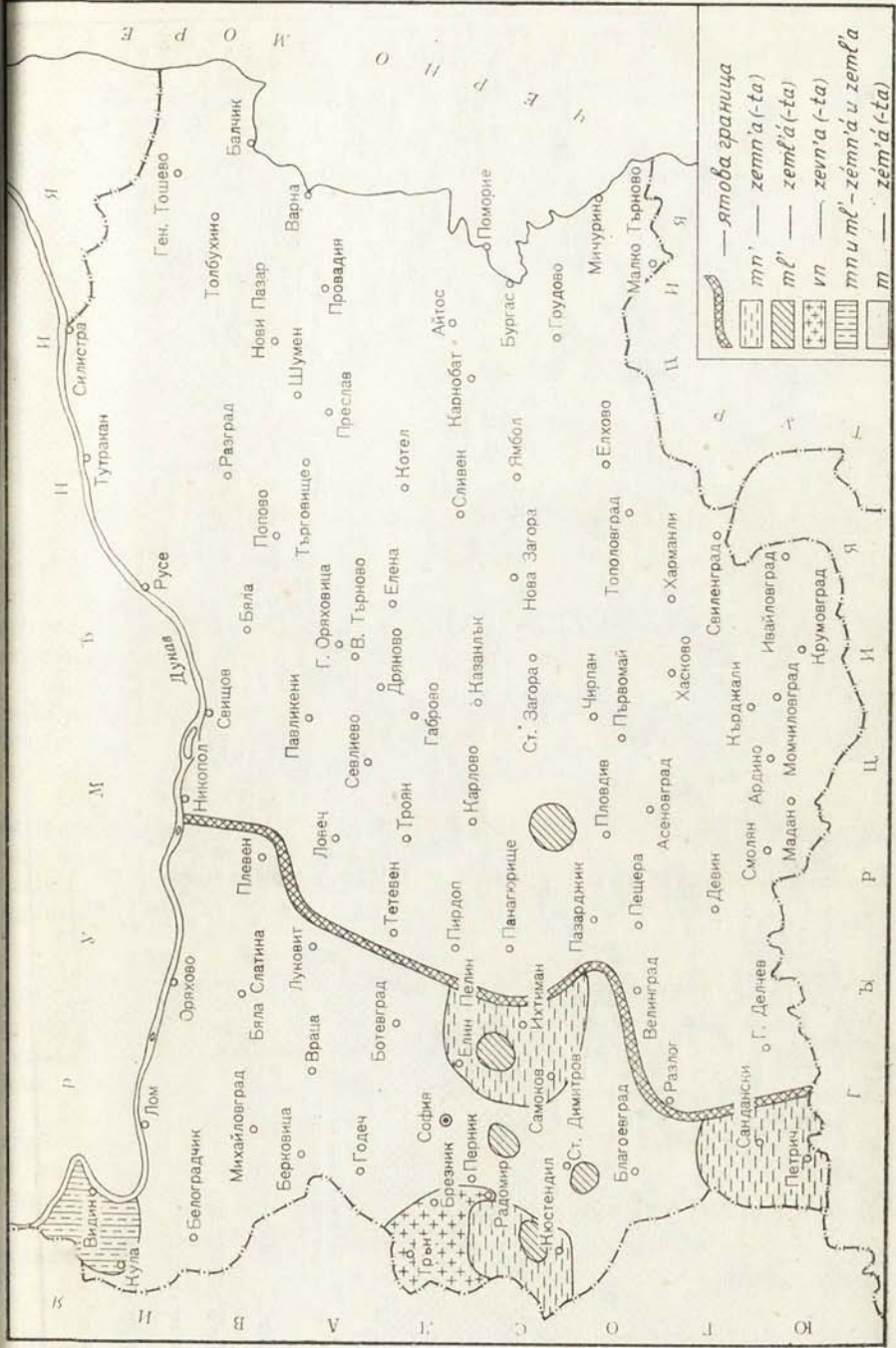
⁶⁴ Вж. Проф. К. М и р ч е в, Историческа граматика на български език, с. 110.

ИЗПОЛЗУВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Аванесов, Р. И., Очерки русской диалектологии, I, Москва, 1949.
2. Аванесов, Р. И., Фонетика современного русского литературного языка, Москва, 1956.
3. Андреева, А. К. Новые сочетания согласных с *j* в восточнославянских языках. Автореферат кандидатской диссертации, Москва, 1963, АН СССР, Института русского языка.
4. Андреева, А. К., Новые сочетания согласных с *j* в говорах северновеликорусского наречия, Ученые записки Пермского университета, т. XVI в. I, 1960.
5. Андреева, А. К., Сочетания губных и *r* с *j* в говорах восточнославянских языков, Ученые записки Пермского университета, т. XVII, в. I Пермь, 1962.
6. Андреева, А. К., Новые сочетания согласных с *j* в восточнославянских языках, Материалы и исследования по русской диалектологии, Новая серия, в. III, Москва, 1962.
7. Гринченко, Б., Словарь української мови, т. I— у Києві, 1907—1909.
8. Иванов, Г. П. Орханский говор, Сборник за народни умотворения и народопис, кн. XXXVIII, 1930.
9. Иванов, Г. П., Софийский говор, Сборник за народни умотворения и народопис, кн. XLIV, 1940.
10. Калнынь, Л. Э., Развитие корреляции твердых и мягких согласных фонем в славянских языках, АН СССР, Москва, 1961.
11. Калнынь, Л. Э., Развитие категории твердости и мягкости в русском языке, Ученые записки Института славяноведения, 1956, т. XIII.
12. Карский, Е. Ф., Белорусы, Язык белорусского народа, в. 2—3, АН СССР, Москва, 1956.
13. Карский, Е. Ф., Труды по белорусскому и другим славянским языкам, АН СССР, 1962.
14. Мирчев, К., Историческая грамматика на българския език, София, 1958.
15. Младенов, М., Ихтиманский говор, БАН, 1966.
16. Москаленко, А. А., Питання становлення мови української народності, Питання історичного розвитку української мови, Праці Міжвузівської наукової конференції, що відбулася в Харкові 15—20 грудня 1959 року, присвячені V міжнародному з'їздові славистів, Харков, 1962.
17. Селищев, А. М., Старославянский язык, ч. I, Москва, 1951, ч. II, 1952.
18. Стойков, С. т., Увод в българска фонетика, второ, преработено издание, София, 1961.
19. Стоянов, С. т., Грамматика на българския книжовен език, Фонетика и морфология, София, 1964.

20. Тодоров, Ц., Северозападните български говори, Сборник за народни умотворения и народопис, кн., ХLI, БАН, София, 1936.
21. Томсон, А., Эпентетическое л' в древнеболгарском языке, Сборник в чест на проф. Л. Милетич, София, 1933.
22. Травничек, Ф., Грамматика чешского литературного языка, ч. I Фонетика, словообразование, морфология, Москва, 1950.
23. Фортунатов, Ф. Ф., Лекции по фонетике старославянского (церковнославянского) языка, Пг., 1919.
24. Цонев, Б., История на българский език, второ посмъртно издание София, 1940.
25. Furdal, A., Mazowieckie dyspalatalizacje spółgłosek wargowych miękkich, Wrocław, 1955.
26. Jakobson, R., Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée avec celle des autres langues slaves, Travaux du cercle linguistique de Prague, 1929, 2.
27. Jakobson, R., Über die Fonologisierung der Sprachbünde, Travaux du cercle linguistique de Prague, 1931, 4.
28. Klemensiewicz, Z., Lehr-Spfiawiński T., Urban uzyk S., Gramatyka historyczna jezuka polzkiego, Warszawa, 1955.
29. Koschmider, E., Die Palatalitätskorrelation im Slavischen, Heidelberg, 1958.
30. Lehr-Spfiawiński, T., Kuraszkiewicz w., Sławski F., Przegląd i charakterystyka jezykow slowiańskich, Warszawa, 1954.
31. Nitsch, K., Co wiemy naprawdą, o dialektach ludowuch XVI wieku, Język Polski, t. XXXIII, Kraków., 1953.
32. Nitsch, K., Wubór polskich tekstów gwarowych, Lwów, 1929.
33. Rospond, S., Z badań nad przeszłością, polskiego języka literackiego, II. Palatalność, spółgłosk wargowych, Język Polski, t. XXXIII, 1953.
34. J. Stanišlav, Dejny slavenského jazyka, I. Bratislava, 1956.
35. Trubetzkoy, N. S., Über die Entstehung der gemeinwestslavischen Eigentümlichkeiten auf dem Gebiete des Konsonantismus, Zeitschrift für slavische Philologie, 1930.
36. Trubetzkoy N.S. Zur Entwicklung phonologischen Vokalsystem des Altkirchen-slavischen, Annales academicae scientiarum fennicae, ser, 13, t. 27, Helsinki, 1932.
37. Vaillant, A., Manuel du vieux slave, Paris, 1948.
38. Vaillant A., Grammaire comparée des langues slaves, I, Lyon—Paris, 1950.
39. Van-Wijk, N., La genèse de la mouillée des consonnes des langues slaves, Slavia, XV, I, Praha, 1937.
40. Vondrák, W., Vergleichende slavische Grammatik, I. Göttingen, 1924.
4. Zilynski, J., Opis fonetyczny języka ukraińskiego, Kraków, 1932.

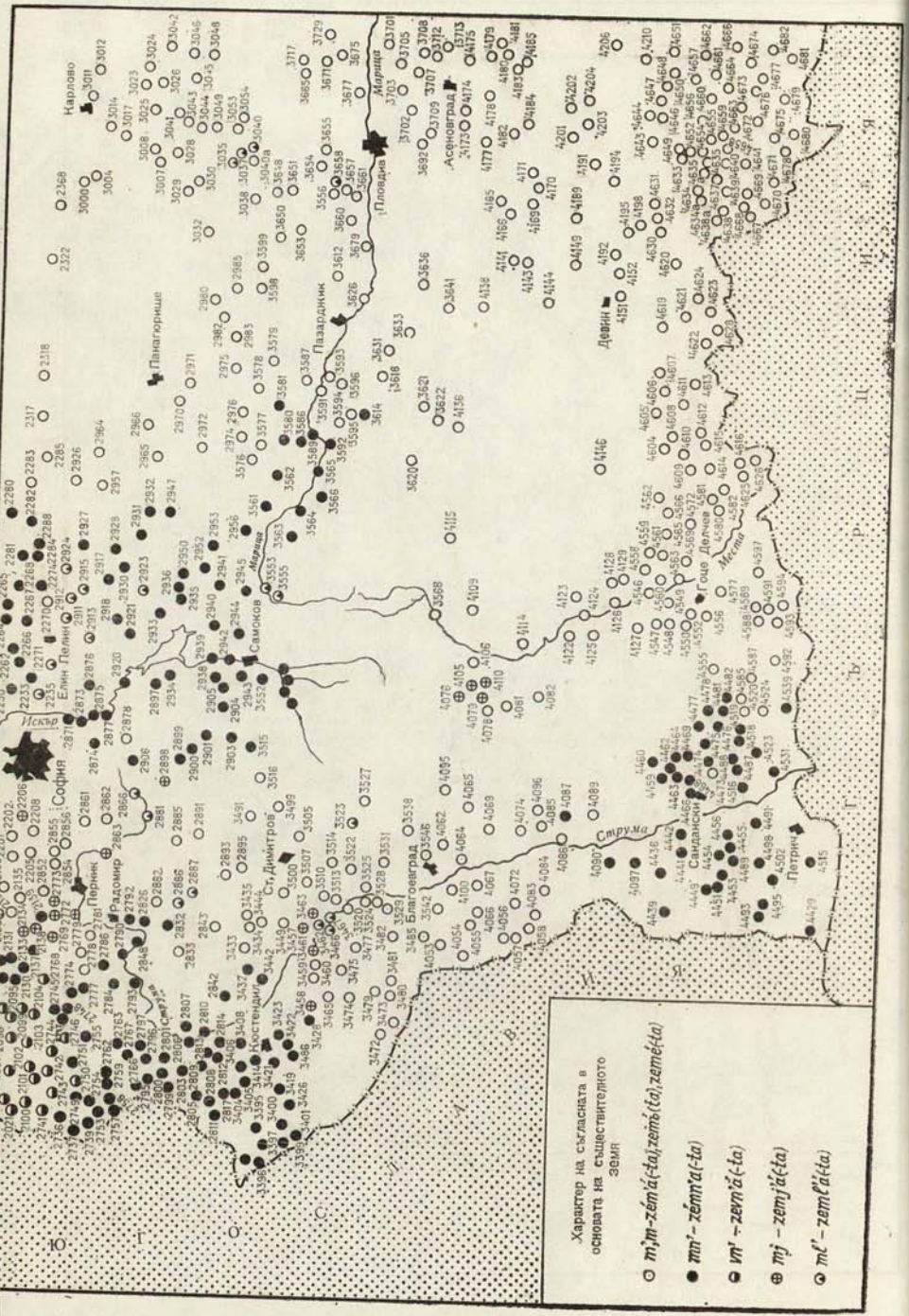

— ятова граница

	<i>m'</i>
	<i>m' (-ta)</i>
	<i>m' (-ta)</i>
	<i>m' (-ta)</i>
	<i>m' (-ta)</i>
	<i>m' (-ta)</i>

Карта № 1

Характер на сгласната в
основата на съществителното
звня

- m'-zém'á(-ta), zém'á(-ta), zém'á(-ta)
- m'n'- zém'n'á(-ta)
- ⊙ m'j'- zém'j'á(-ta)
- ⊕ m'č'- zém'č'á(-ta)

К ИСТОРИИ И ХАРАКТЕРИСТИКЕ ГУБНЫХ СОГЛАСНЫХ В СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ

Йордан Еленски

(Резюме)

Губные согласные во всех славянских языках представляют собой особую микросистему, характеризующуюся специфическими чертами, обусловленными их артикуляционными особенностями, что в некоторой степени предопределяет и их историческое развитие, а именно — ограничение употребления мягких до полного исчезновения.

Микросистема губных (точнее мягких) согласных в болгарском языке и его говорах в лингвистической науке не была предметом специального исследования. Цель настоящей работы — восполнить этот пробел.

Основная концепция автора состоит в том, что современные болгарские фольклорные формы типа *момне* (*ле*) и живые диалектные формы типа *земн'а* и пр. являются результатом диспалатализации мягких губных согласных, отражая разные этапы осуществления этого всеславянского процесса.

Основные выводы сводятся к следующему:

1. Развитие $mn' \leq m'$ осуществилось в тех болгарских диалектах, которые вообще не знали эпентетического *l'* из праславянского сочетания „*губной + j*“, или развили *l'* позже (о чем свидетельствует факт наличия эпентетического *l'* не только после губных, но и после некоторых других согласных).

2. Процесс $mn' \leq m'$ осуществился не позже XIII—XIV в. (возможно и раньше). Это основное положение, однако, нуждается в подтверждении данными письменных памятников среднеболгарского периода.

3. В диспалатализации *m'* в болгарских говорах разграничиваются два основных этапа:

а) развитие $mn' \leq mj$ — типа *земн'а*,

б) развитие $tn' \leq t'$ перед гласными переднего ряда e, ϵ (и i ?) — типа *момне*. Процесс а) древнее процесса б).

4. Первичные очаги как $tn' \leq tj$, так и $tn' \leq t'$ следовало бы искать в крайних северо-западных и крайних юго-западных болгарских говорах, так как автор предполагает, что эпентетическое n' в результате диспалатализации губных развивается не в центре определенного славянского языка, а в зонах интенсивного межъязыкового влияния или взаимодействия, именно в зонах скрещивания двух (и больше) фонетических систем.

Процесс $tn' \leq t'$, будучи более поздним фонетическим явлением, однако, не успел полностью развиться и очень скоро лексикализовался. Это обстоятельство ограничило и его территориальное распространение. Его лексические остатки, однако, дошли до нас только благодаря тому, что попали в фольклор — песни, сказки и пр.

DEVELOPPEMENT ET PARTICULARITES DES CONSONNES LABIALES DANS LES LANGUES SLAVES

Yordan Elensky

(R é s u m é)

Les consonnes labiales forment dans toutes les langues slaves d'aujourd'hui un micro-système particulier se distinguant par des traits spécifiques qui sont à la base de leur articulation. Ces traits conditionnent en grande partie leur développement historique—la limitation progressive de l'emploi des consonnes mouillées pour arriver à leur disparition totale.

On n'a pas encore consacré une recherche spéciale au sujet du micro-système des consonnes labiales, et plus spécialement des consonnes mouillées en bulgare. La présente étude se propose de combler ce vide.

L'auteur croit que les formations folkloriques contemporaines du type *m o m n é* (l é) ainsi que les formes dialectales du type *z é m n ' a*, *D a m n ' a n*, etc. résultent de la dispalatalisation des consonnes labiales mouillées et reflètent des étapes différentes de la réalisation de ce processus commun à toutes les langues slaves.

Les conclusions qui s'imposent sont les suivantes:

1. Le développement de $mn \leq m'$ a eu lieu dans les dialectes bulgares qui n'ont pas connu le *l'* épenthétique de la combinaison „labiale + *j*“ en vieux slave, ou bien ont développé le *l'* plus tard (ce qui se confirme par la présence d'un *l'* épenthétique non seulement après les labiales, mais aussi après d'autres consonnes).

2. Le processus $mn \leq m'$ se termine aux XIIIe — XIVe ss. au plus tard. L'auteur croit que cette supposition se confirmera par les monuments écrits du bulgare moyen.

3. La dispalatalisation de *m'* dans les parlars bulgares comprend deux périodes:

a) le développement de $mn' \leq mj$, type *z é m n ' a*, etc.,

b) le développement de $mn \leq m'$ devant les voyelles antérieures, *e*, *ě* (et *i* ?) — type *m o m n é*.

Le processus a) a précédé le processus b).

4. Les premiers foyers de $mn' \leq mj$ ainsi que de $mn' \leq m'$ ont dû être dans les parlers bulgares du nord-ouest et du sud-ouest. Le phénomène $mn' \leq m'$, en tant que processus phonétique plus tardif, ne s'est pas affermi car il n'a pu embrasser tous cas de m' , et c'est là la raison de sa lexicalisation. C'est ce qui a limité sa propagation territoriale et, s'il a pu survivre, ce ne fut que grâce au folklore chants, contes, bénédictions, etc.

5. Le n' épenthétique a dû se développer non pas dans les centres où se sont formées les différentes langues slaves, mais plutôt dans les zones où se sont fait sentir les influences entre les langues et où se sont croisés les différents systèmes phonétiques.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Филологически факултет 1973/74 г.
Том XI, кн. 1
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“
DE V. TIRNOVO
Faculté philologique 1973/74
Tome XI, livre 1

ТАМАРА Н. МАХРОВА

О ВЗАИМОДЕЙСТВИИ ИНТОНАЦИИ
С ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИМ
СОСТАВОМ ПРЕДЛОЖЕНИЙ
С МЕСТОИМЕННЫМИ И НАРЕЧНЫМИ
СЛОВАМИ

(на материале русского и болгарского
языков)

TAMARA MAHROVA

INTERACTION ENTRE L'INTONATION
ET LA STRUCTURE LEXICO-GRAMMATICALE
POLYVALENTE DE LA PHRASE

(sur le matériel du russe et du bulgare)

СОФИЯ 1975

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

ВВЕДЕНИЕ

Сопоставление двух родственных языков является частью сплошного типологического исследования на всех уровнях с целью „построения многомерной типологической классификации языков, позволяющей выявить истинный объем и характер их сходств и различий“.¹

Описание фактов русского и болгарского языков много раз являлось предметом типологических исследований на уровне лексики, морфологии, синтаксиса. При сопоставлении русского языка с болгарским на уровне интонации эти два близкородственных языка, естественно, не обнаруживают больших различий в потреблении основных интонационных средств, в частности в повышении и понижении тона.² Однако, при более подробном анализе интонации встает вопрос, насколько в двух языках будет совпадать система интонационных контрастов в отношении смысла и стилистических и эмоциональных оттенков предложения.

Для определения фонологической сущности интонации в данном языке необходимо изучение взаимодействия интонации с лексико-грамматическим наполнением предложения. „Есть все основания считать, что факты различного по коммуникативному назначению использования в речи предложений одного и того же лексико-грамматического состава, так же как и более очевидные и всеми признанные факты различия предложений по виду выражаемого в них сообщения, не только заслуживают самого пристального внимания, но и представляют такое „событие“, которое раскрывает особое и наиболее важное свойство предложения и его отличие от всех других речевых образований“³.

Русский язык богат такими лексико-грамматическими составами предложения, которые могут использоваться благодаря

¹ «Принципы типологического анализа языков различного строя», Москва, 1972, стр. 3.

² См. Д. Б о л и н д ж е р, Интонация как универсалия, в сб. «Принципы типологического анализа языков различного строя», М., 1972.

³ И. П. Р а с п о в, Строение простого предложения в современном русском языке, Москва, 1970 г., стр. 27.

интонации в нескольких коммуникативных ситуациях с разными значениями. Эти лексико-грамматические составы называются многозначными. Лексико-грамматические составы предложения, способные выражать только одно значение, называются однозначными. Одним из вопросов сопоставительного анализа для нас будет выяснение наличия и в болгарском языке многозначных лексико-грамматических составов и определение роли интонации в их конкретизации.

В данной работе наш анализ русского и болгарского языков в сопоставительном плане проводится на материале предложений с местоименными и наречными словами.

Русские лексико-грамматические составы со словами *какой, как, сколько, что, кто, где, зачем, почему* при взаимодействии с различной интонацией могут конкретизироваться как вопросительные, оценочные и реже повествовательные предложения. Противопоставительные значения создаются благодаря использованию различных типов ИК (интонационных конструкций). Местоименные и наречные слова в таких предложениях являются или вопросительным словом, или усилительной частицей при эмоционально-оценочных выражениях или наречным и местоименным словом обобщающего характера в повествовании.

С указанными русскими лексико-грамматическими составами сопоставляем болгарские лексико-грамматические составы с соответствующими местоименными и наречными словами *какъв, как, колко, какво, кой, къде, защо*.

Теоретические положения и методика, на основе которых проводится настоящее сопоставление русского и болгарского языков, разработаны на русском материале Е. А. Брызгуновой. Основные положения этой теории изложены в статье „О смысло-различительных возможностях русской интонации“⁴. В этой статье автор анализирует различные случаи, где проявляется многозначность, и выделяет пять типов многозначности. Эти типы различаются на базе характера взаимодействия лексико-грамматического состава предложения с интонацией и результатов этого взаимодействия.

Наибольшее количество конкретизаций в речи имеет многозначный лексико-грамматический состав с местоименным словом. Один из примеров приведен в статье Е. А. Брызгуновой в виде списка:

1

Какой у нее голос. (ИК-1, повествовательное предложение).

⁴ См. «Вопросы языкознания», 1971, № 4, стр. 42.

2

Какой у нее голос? (ИК-2, нейтральный вопрос).

3

Какой у нее голос? (ИК-3, повторение вопроса при ответе).

4а

Какой у нее голос? (ИК-4а, вопрос-припоминание).

4а

Какой у нее голос! (ИК-4а, оценочное предложение; легкое восхищение).

5

Какой у нее голос! (ИК-5, оценочное предложение: глубокое восхищение или возмущение).

5а

Какой у нее голос! (ИК-5а, оценочное предложение: негативная, пренебрежительная оценка)

В нашей работе мы более подробно остановимся на лексико-грамматических составах с *какой* и другими местоименными и наречными словами, указанными выше. С этой же теоретической позиции проанализируем собранный болгарский материал.

При описании материала ведущим в нашей работе является анализ русских лексико-грамматических составов. Сделана попытка выяснить причины и средства ограничения многозначности рассматриваемых лексико-грамматических составов в русском и болгарском языках.

Цели нашей работы определяются линиями сопоставления, по которым проводится анализ русского и болгарского материала:

1) Каковы сходства и различия в структуре русских и болгарских многозначных лексико-грамматических составов с местоименными и наречными словами?

2) Каковы средства ограничения многозначности исследуемых русских и болгарских лексико-грамматических составов; есть ли сходства? в чем различия?

3) Какова роль интонации в этих двух языках, выявляющаяся при конкретизации рассматриваемых лексико-грамматических составов в речи?

Такое сопоставление еще четче оттенит характерную черту русского языка в отношении использования интонационных средств и особенностей лексико-грамматического состава предложения, а также поможет выделению основных функциональных типов интонационных конструкций в болгарском языке. При слабой изученности болгарской интонации подобный анализ можно назвать первым этапом изучения интонационной системы болгарского языка.⁵

⁵ См. Е. А. Брызгунова, Основные типы интонационных конструкций и их функционирование в русском языке, «Русский язык за рубежом», 2, 1973, г., стр. 50—51.

Анализ болгарской интонации проводился на слух: на первом этапе ее изучения, при выявлении функциональной нагрузки интонационных конструкций, слуховой анализ обеспечивает достаточную четкость эксперимента. „Собственно фонетический анализ выделенных (или выделяемых) типов интонационных конструкций“ предполагается на втором этапе изучения интонации языка. В своих выводах по болгарской интонации мы пользовались также представленными в литературе схемами сонографических записей основных типов болгарских предложений: повествовательного (Мара Георгиева), вопросительного (М. Екимова) и общими замечаниями по болгарской интонации со схемами (Ст. Стойков).⁶

Структура работы продиктована самим материалом: дается анализ лексико-грамматических составов с каждым из указанных местоименных и наречных слов сначала на русском и сразу же на болгарском материале. В первую очередь анализируются лексико-грамматические составы предложений, чаще встречающиеся и обладающие наибольшим количеством конкретизаций в речи: со словами *какой—какъв, как—как, сколько—колко, что—каво, кто—кой, где—къде, зачем, почему—защо*.

При интонационном анализе русского материала мы опирались на учение об интонационной системе русского языка, разработанное Е. А. Брызгуновой. Она выделила на основе фонетического и семантического признаков пять типов интонационных конструкций и варианты к некоторым из них (ИК-2а, ИК-4а, ИК-5а)⁷.

⁶ См. М а р а Г е о р г и е в а, Мелодия на простото изявително разширено изречение в българската литератур а реч, Известия на Институт за български език, кн. XIX, София, 1970, стр. 83—89.

М. Е к и м о в а, Интонация на въпросителните изречения в български език в сравнение с английски, «Български език», 1972, кн. 4.

Ст. С т о й к о в, Увод във фонетиката на българския език, София, 1966, с. 155.

⁷ Е. А. Б р ы з г у н о в а. Звуки и интонация русской речи, Москва, 1969.

В данном лингафонном курсе приводятся схемы, отражающие существенные изменения тона основных типов интонационных конструкций (ИК).

ИК 1: *А́нтя́н стои́т на мо́сту.* И И́ Антя́н стои́т на мо́сту.

ИК 2: *Что́ е́ст На́таша́?* ИК 2а: *Та́м о́пасно!*

ИК 3: *Ее́ за́вут На́таша́?* ИК 4: *А́ На́таша́?*

ИК 4а: *Ка́кие́ ту́фли!* ИК 5: *Ка́кой се́годня́ де́нь!*

При сопоставлении перевод используемых предложений оригинала, как правило, не дается, так как очень часто наблюдается несовпадение лексико-грамматических составов параллельных предложений, что соответствующим образом меняет и интонационную картину приведенного предложения. Исключение составляют болгарские и русские лексико-грамматические составы в таблицах с результатами анализа. С другой стороны, вопрос о точности передачи смысла и оттенков смысла при переводе предложений с многозначным лексико-грамматическим составом заслуживает особого внимания и в данной работе не затрагивается.

Русские лексико-грамматические составы с КАКОЙ

1. Многозначность лексико-грамматических составов с общеупотребительной нейтральной лексикой.

По признаку лексического наполнения выделяется группа лексико-грамматических составов с *какой*, в которые входят слова общеупотребительной нейтральной лексики, называющие конкретные предметы и явления, которые в реальной действительности представляют собой самые различные варианты и разновидности этих предметов и явлений и могут характеризоваться в речи поэтому дополнительными лексическими и интонационными средствами со стороны эмоциональной, оценочной или стилистической.

На такие лексико-грамматические составы с нейтральной лексикой может накладываться как вопросительная, так и оценочная, реже повествовательная интонация. При наложении оценочной интонации (ИК-4а, ИК-5, ИК-5а) эти составы конкретизируются в качестве оценочных предложений с именным составным сказуемым, присвяточный член которого выражен местоимением *какой* для обозначения качественной характеристики или эмоциональной оценки предмета: *Какие корабли!* (Л. Соболев, Морская душа), *Какая жизнь в!* (А. Толстой, Аэлита). При наложении вопросительной интонации (ИК-2, ИК-3 с разными интонационными центрами) такие лексико-грамматические составы будут ис-

Конструкцию ИК-5а приведем из статьи Е. А. Брызгуновой «Основные типы интонационных конструкций и их употребление в русском языке», помещенной в ж. «Русский язык за рубежом», 1, 1973 г.

ИК 5а: *какой сегодня день!*

В указанной статье автор подробно освещает фонетическое строение каждого типа ИК, проиллюстрированное графиками, которые были получены на основе осциллографического анализа интонации русского языка.

2

пользоваться в коммуникации как вопрос: *Какие корабли?* или

3

как повторение вопроса при ответе: *Какая жизнь?* ИК-4а с центром на *какой* будет конкретизировать подобные лексико-грамматические составы как вопрос-припоминание, размышление. Если оценка или вопрос даются в момент проявления признака, то связка в этих предложениях опущена. Ср. предложение со связкой: *Какой у нас был повар,⁸ — сказал Левин, — как старался и как любил свое дело!*“ (Ю. Герман, Подполковник медицинской службы).

Выбор интонационного средства со значением оценочности определяется конкретной ситуацией. Положительная оценка может иметь значения *хороший, интересный, забавный, прекрасный* и др. Очень часто такие предложения оформляются ИК-5: *Для этого нужно запастись терпением на полгода, посидеть в этой коробке, но зато — какая жизнь!* (А. Толстой, Аэлита). *А какая погода! Праздник. Поднимешь глаза от счетов — в распахнутом окне синь, блеск, медвяный дух льется в бухгалтерию.* (В. Панова, Ясный берег).

Иногда эмоциональная насыщенность и содержание оценки, заложенной в предложении с многозначным лексико-грамматическим составом, показывают ярко субъективное отношение говорящего к предмету или явлению, выходящее за рамки полярности положительное-отрицательное: *Она шла, виском касаясь плеча мужа, опьячевшая от весеннего воздуха.*

— *Глаза у тебя какие!* — сказал Андрей.

— *Какие?*

— *Сонные - сонные, пьяные - пьяные.*

— *Знаешь, чего я хочу сейчас больше всего? Вернуться домой. Она смотрела на него снизу вверх.*

— *У-у, какие глаза!* (Гр. Бакланов „Современная мудрость“, „Лит. газета“ от 14. II. 1973 г.).

Какие вы! — сказала она хохлу как-то раз. — *Все вам поварщицы — армяне, евреи и австрияки — за всех печаль и радость!* (М. Горький, Мать).

Речевая ситуация — это многогранное явление, которое включает „не только элементы, воспринимаемые чувством в процессе речи, но и все известные собеседникам обстоятельства, которые могут послужить мотивом для их разговора“⁹. При конкретизации рассматриваемых многозначных лексико-грамматических составов встречаются случаи, когда контекст так и не раскрывает ха-

⁸ Синтагматическое членение в работе не отмечается, но в абсолютном большинстве примеров рассматриваемые лексико-грамматические составы при конкретизации обязательно выделяются в отдельную синтагму.

⁹ Ш. Б а л л и, *Общая лингвистика и вопросы французского языка*, М., 1955.

актера оценки. Нужен широкий контекст с привлечением знаний из личного опыта читающего или слушающего, чтобы конкретное содержание оценки стало понятно: *«Весной, пройдя стрессовую подготовку в экипаже, комсомольцы впервые увидели корабли. Какие корабли! . . . Из всего Балтийского флота плавало несколько миниссцев, учебное судно «Комсомолец» и линкор «Марат». Остальные плавали преимущественно по закону Архимеда, то есть лишь теряя в своем весе столько, сколько весил вытесненный им объем мутной воды в Кронштадтской гавани, — без всякой возможности передвижения».* (Л. Соболев, Морская душа). Предложение *Какие корабли!* может быть произнесено с ИК-5, но даже из такого широкого контекста не ясно, какие же корабли: хорошие или нет.

Интонационная конструкция данного типа (ИК-5) является, таким образом, различительным средством многозначных лексико-грамматических составов только с функциональной точки зрения, не раскрывая содержания оценки.

Лексико-грамматические составы выписанных нами вопросительных предложений с именным составным сказуемым без связки и с местоименным словом *какой* (*Какой барометр?* — Макаренко, Пед. поэма, *Какой газ?* — Н. Тихонов, Война) при наложении на них оценочной интонации ИК-5 в соответствующей ситуации прозвучат как оценочные: *Какой барометр!*

При наложении на многозначные лексико-грамматические составы рассматриваемого типа (с общеупотребительной нейтральной лексикой) ИК-5а создается оценочное предложение с негативным содержанием: *Какая зима! Одна слякоть и дождь!* (из разг.). Надо сказать, что по своим акустическим признакам ИК-5а имеет сходные черты с ИК-2: эта конструкция также одновершинна, тон повышается выше среднего или до верхней границы среднего тона и имеет непосредственное понижение сразу же после центральной части ИК, а в ИК-2 понижение следует за усилением напряженности на центре ИК; это усиление может сопровождаться и некоторым повышением.¹⁰ Поэтому при восприятии предложения со значением негативной оценки с ИК-5а у слушающего может иногда возникнуть впечатление, что задается вопрос, но из содержания реплики и контекста ясно, что на этот вопрос-восклицание ответа не требуется. На письме такие предложения оформляются то вопросительным, то восклицательным знаком: *Какой ветер? Никакого ветра — тишь и спокойствие* (из. разг.)¹¹. *Какой ветер! На улице тихо и тепло!* (разг.).

¹⁰ Е. А. Брызгунова, Основные типы интонационных конструкций и их употребление в русском языке, «Русский язык за рубежом», 1973.

¹¹ «Из разг.» означает, что пример взят из живой, разговорной речи. В дальнейшем — сокращенно «разг.».

Приведем примеры из литературы для сравнения вопросительной и оценочной интонации. (Дина) — *С семьей у него что-нибудь*^{5а}

плохое случилось? — (Петрович) *Какая у него семья! Холостякует.* (Б. Полевой, На диком берегу). (Юрий Ник.) — *Леша, может, ты и календарь выбросил?* — (Леша) *Какой календарь?* — (Ю. Н.) *Мой настольный.* (И. Константиновский, Цепь).

Интонация может служить средством различения вопроса и оценки и в некоторых других случаях. Так, например, при перечислении ряда вопросов с вопросительным словом: *Какая погода? Какая растительность? Какая местность? Какой климат?* — в них возможно употребление ИК-4 вместо ИК-2. Центр ИК-4 будет на существительном. Эта интонация подчеркнет сопоставительный смысл каждого члена перечисления, что сближает такие конструкции с вопросительными предложениями с сопоставительным союзом „а“: *А погода? А местность? А растительность?*⁴

А климат? Вопросительным предложениям типа *Какая погода?* противопоставляются оценочные того же лексико-грамматического состава и произносящиеся с ИК-4а: *Какая погода! Какая растительность! Какой климат!* Здесь наблюдаются различия, не совместимые в одной и той же позиции.

Таким же смыслообразительным средством интонация будет выступать и при конкретизации указанных лексико-грамматических составов в качестве вопросительного предложения с стеном⁴

ком отчитывания: *Какие отметки?* — ИК-4 с центром на существительном. ИК-4а придаст предложению оценочный смысл *Какие отметки!* (хорошие или плохие).

Описанные отношения между интонацией и смыслом при конкретизации многозначных лексико-грамматических составов типа *какой день* наблюдаются и при конкретизации составов со

связкой: *Какой был день?* *Какой был день?* *Какой был день?*^{2 3 4а}

Какой был день! *Какой был день!* *Какой был день!* (самый обыкновенный).^{4а 5 5а}

Многозначность сохраняется при глагольном сказуемом: *Ах, какой клуб задумало правление. . . (? !)* (Б. Полевой, На диком берегу).

Тонкие переходы в восприятии интонационно-смыслового содержания предложения при поддержке знаков препинания наблюдаются в том случае, если в лексико-грамматический состав входит глагол *мочь*: *Какие тут могут быть разговоры?* (М. Полохов, Поднятая целина). *Какие могут быть шутки! Ты мое*

самолюбие задел, а я человек горячий. (Л. Соболев, Морская душа). *Я рассмеялся: какие у нас могут быть ссоры, но под напором мамы отступил назад и перепоздорвался. . .* (Л. Соболев, Морская душа). Интонационная характеристика и коммуникативное содержание этих предложений сходно: они произносятся обычно с ИК-5а и означают эмоциональное отрицание.

Включение в рассматриваемые лексико-грамматические составы с общеупотребительной нейтральной лексикой наречных слов *тут, там, еще* не лишает их свойства быть многозначными, если существительное, входящее в данный состав, может быть охарактеризовано на основе отношения к месту (*тут, там*) и по количеству (*еще*): *Какая там жизнь?* (вопрос с ИК-2 или с ИК-3). *Какая там жизнь!* (оценочные предложения с ИК-4а, ИК-5 и 5а

ИК-5а). Ср. в тексте: — *Какая там жизнь, Антон Семенович! Разве это жизнь? Ничего у вас не выйдет с этой колонией. Напрасно бьетесь.* (А. Макаренко, Педагогическая поэма). (Трак-

тирщик) — *Ах, какая там прислуга! Просто бедная девушка у нас живет.* (Н. Островский, Как закалялась сталь).

2. Средства ограничения многозначности лексико-грамматических составов с *какой* и роль интонации в условиях однозначности. —

Изменение порядка слов превращает многозначный лексико-грамматический состав с *там, тут, еще* в однозначный: *Там*

какая жизнь? Еще какая прислуга? или ограничивает возможности лексико-грамматического состава использоваться в разных ситуациях: *Какая прислуга там?* и реже — *Какая прислуга там!*

Различительным и усиливающим признаком оценочности могут выступать частицы *уж, же*: *Какая уж тут геометрия, сплснкой трибунал, — удовлетворенно подсказал флагманский штурман.* (Л. Соболев, Морская душа).

Местоимение первого лица *я, мы* в лексико-грамматическом составе со словом *какой* является показателем сниженной многозначности, так как ограничена возможность постановки нейтрального вопроса с ИК-2 (возможен лишь переспрос или повторение

вопроса при ответе). Ср. *Какой он коммунист?* и *Какой он коммунист!* Но в следующем примере из литературы возможно использование лишь ИК-5а: — *Но ты же коммунист. — По вашему*

недогляду. Какой я коммунист! Меня из партии поганой метлой гнати надо. (Б. Полевой, На диком берегу).

Если существительное, входящее в лексико-грамматический состав с *какой*, не может быть охарактеризовано с качественной стороны или на основе отношения к месту, то введение слов *тут*, *там* создает условия для ограничения многозначности. В этих случаях чаще всего используется оценочная интонация ИК-5а, показывающая негативный смысл высказывания. На письме такие предложения могут быть оформлены вопросительным знаком: *Какие там прощенья?* Ср. в тексте: *Эти хлопцы поймались в первый раз, — сказал я. — На первый раз их нужно простить.*

— *Нет, — сказал рыжий, — какие там прощенья!*» (Макаренко, Пед. поэма).

Предложение с *какой* из следующего примера: — *Зато вы можете много добра сделать, — сказал Киш. (Лантев) — Какое там добро!* (А. Чехов, Три года), однако, имеет многозначный лексико-грамматический состав, так как существительное *добро* может быть конкретным и абстрактным, и наречное слово *там*, соответственно, будет служить наречием или частицей. Большим количеством конкретизаций средствами интонации будет характеризоваться лексико-грамматический состав с существительным *добро* с предметным значением.

Самым сильным и частотным показателем оценочности в рассматриваемых лексико-грамматических составах является качественное прилагательное, выступающее в предложении в роли определения или присвяточного члена именного составного сказуемого: — *Какой ты, Алеша, добрый. . . Какой ты умный. . .* (Чехов, Три года). — *У, какой дьявольский ветер!* (А. Куприн, С улицы). *Старик ходил по песчаному берегу со спиннингом. Я слышала из-за кустов его вздохи и взгласы: — Какое дивное, очаровательное утро!* (Паустовский, Мещерская сторона).

Подобные лексико-грамматические составы с оценочным прилагательным не могут использоваться в коммуникации в качестве вопроса. Но они также могут взаимодействовать с разными интонационными конструкциями. В этих условиях однозначности интонация будет являться сопроводительным признаком предложения, а использование различных типов ИК будет создавать эмоциональные оттенки. Так, оценочные предложения с постпозицией определения при выражении любования, удовольствия, скрытой легкой зависти будут звучать с ИК-4а с центром на существительном: — *Какие грибки кожаные!* — *обицательно заявила девчка, явно стараясь привлечь внимание их неразговорчивого владельца.* (Б. Полевой, На диком бреге). Оттенки восхищения, взволнованности, обеспокоенности, недовольства поддерживаются в предложении с помощью ИК-5: *Какие страшные убытки!* — *Кикая ты бледная, господи!* (Чехов). При использовании ИК-4а с центром на прилагательном в лексико-грамматическом составе с местоимением возникает оттенок любования: *Какой ты умный. . .* Че-

хов). ИК-2 придаст резкость всему высказыванию: *Какая ты сердитая!* (разг.). Уместна резкость замечания и в таком предложении: *Господи, какое у вас дурное помещение!* (Чех.).

Выбор ИК в некоторых случаях зависит от порядка слов в однозначном лексико-грамматическом составе. Так, предложение *Какая молодая вы еще!* (Горький, Мать) естественнее звучит с ИК-2, так как центр высказывания должен быть на слове *молодая* и находиться непосредственно после слова *какая*. Для ИК-5 же характерен замедленный темп, несколько растянутое произнесение, и этот тип интонации чаще всего используется в таких лексико-грамматических составах, которые состоят из двух компонентов, например: *Какая молодая!* или если между этими основными словами оценки находится одно-два распространяющих конструкцию слова: *Какая вы еще молодая!*

В оценочных предложениях с сочетанием „определяемое—определяемое“ второй центр ИК-5 будет находиться на определяемом, хотя основной смысл оценки содержится в качественном прилагательном — определении: *Какая она великолепна женщина! Какой умный человек Владимир!* (Чехов, Моя жизнь).

Неполные лексико-грамматические составы типа *Какая молодая* или с местоимением *Какся она молодая* при взаимодействии с ИК-5а могут реализоваться в речи как предложения со значением

5а

негативной оценки или эмоционального отрицания: *Какая она великолепная! Самая обыкновенная!* (разг.). *Какой умный! Наоборот!* (разг.).

5а

Ограниченными возможностями использования в различных ситуациях характеризуется лексико-грамматический состав со словом *какой* и с отвлеченным существительным, называющим свойство, качество: *Какая красота, Какой стыд.*

Чаще всего подбные лексико-грамматические составы используются в коммуникации как оценочные предложения с ИК-5, ИК-4а. Глубину чувства подчеркнет ИК-5: *Какой аромат, граждане! Какой упоительный аромат!* (К. Паустовский, Мещерская сторона). *Какое унижение!* — говорила она сквозь слезы. — *Жить вместе. . . улыбаясь мне в те времена, как я ему в пьесу, смешно. . . О, какое унижение!* (Чехов, Рассказ неизвестного человека). *Какой стыд! Аня должна была ухаживать за пьяным отцом. . .* (Чехов, Анна нашее). *Дорога испортилась, стало грязно. Подвывая, возвращаясь из города, заезжали обыкновенно к нам во двор. Какой это был ужас!* (Чехов, Мужики). ИК-2 и даже ИК-1 (при возможном ИК-5) могут передать сдержанность чувства: *Какая сила — горы. Какая это мощь — горы.* (Н. Тихонов, Еойна). Эту сдержанность подчеркивает сам автор постановкой точки. Если оценоч-

ное существительное стоит непосредственно после *какой*, то

2

обычно используется ИК-2: *Какая прелесть эта ваша складная мебель!* (Б. Полсвой, На диком берегу). Иногда первые два слова произносятся с интонацией, сходной с ИК-5 (тон выше среднего или идет по верхней границе среднего тона, темп замедленный), но понижение тона происходит на оценочном существительном, и вся остальная часть произносится тоном ниже среднего.

При наложении ИК-5а рассматриваемые лексико-грамматические составы конкретизируются как оценочные со значением эмоционального отрицания:

— *Бедность ведь!* — *вступилась сестра.*

5а

— *Какая бедность! Оно точно, нужда, да ведь нужда нужде*

5а

рознь, сударыня... (Чехов, Мужики). *Какая эта любовь? Тепежь даже смешно все это...* (Чехов, Рассказ неизвестного человека).

При большой частотности использования указанных лексико-грамматических составов в качестве оценочных предложений, они иногда могут конкретизироваться и в качестве вопросительных предложений. Например, с ИК-2 в качестве общего вопроса по

2

ситуации: *Пр кратите безобразие!* — *Какое безобразие? О чем вы говорите?* (раз.) ИК-3 покажет вопрос, ставящий под сомнение

3

3

восклицание собеседника: *Какой ужас!* — *Ужас? Какой ужас?*

2а

Но ничего страшного не произошло! (разг.). При обратном порядке слов подобные лексико-грамматические составы с лексико-семантическим показателем оценочности используются только как оце-

4а/5

5

ночные: *Красота какая! Унижение какое! Ср. многозначный лексико-грамматический состав: Лошади какие?!*

Ограниченность многозначности лексико-грамматических составов с оценочным существительным *Какая красота*, *Какой ужас* проявляется в невозможности их использования в коммуникации в качестве повествовательного предложения.

К однозначным относятся лексико-грамматические составы без выраженности согласования: *Карabanов, державший Приходько за воротник, с силой швырнул его к моему столу: — Вот!*

— *Опять с ножом?* — *спросил я устало.*

— *Какое с ножом? На дороге грабил!* (Макаренко, Пед. поэма).

Несколькими показателями однозначности: усилительные частицы (*уж, же*), качественная семантика существительного или

прилагательного (например, *крыльщик* — значит, знающий дело, *хлебы* — значит, стоящие), а также местоимение или существительное с предлогом: *из меня*, *из тебя* и отсутствие глагола — такими показателями оценочности обладают лексико-грамматические составы с *какой* в следующих предложениях: — *Ну, уж какой из тебя крыльщик! Дед Щукарь лучше тебя кроет, — и громко засмеялась.* (М. Шолохов, Поднятая целина). *Вздыхая, она сказала: — Уж какие хлебы из несеяной муки!* (Горький, Мать). Ср. многозначный и однозначные лексико-грамматические составы: *Какой слесарь?! — Какой уж из него слесарь! Какой же из него учитель! Какой из меня спортсмен!* При введении глагола появляется возможность использования такого лексико-грамматического состава и в качестве вопроса: *Какой из меня получится слесарь? Как вы думаете, какой из него получился врач?*

В лексико-грамматических составах с глаголом и местоименным словом *какой* роль ограничителей многозначности могут играть те же самые слова, что и в безглагольных лексико-грамматических составах: качественное прилагательное или существительное, называющее качество и полнота состава: *Какою безотрадною представилась мне ее жизнь!* (Чехов, Рассказ неизвестного человека). *И каким огромным богатством показался ему этот человек!* (М. Шагинян, Семья Ульяновых).

3. Выводы.

Таким образом, русские многозначные лексико-грамматические составы с *какой* будут сводиться к следующим типам:

1. С нейтральной общепотребительной лексикой при нераспространенности состава: *Какой горд, Какой учитель.* При наложении соответствующей интонации возможно 7 — 8 конкретизаций в речи: с ИК-1 повествование, название; с ИК-2 — нейтральный вопрос; с ИК-3 — повторение вопроса собеседником; с ИК-4 — вопрос при сопоставлении, перечислении; с ИК-4а с центром на *какой* — припоминание, размышление; с ИК-4а с центром на существительном — оценка, легкое восхищение; с ИК-5 — оценка, глубокое восхищение или неодобрение; с ИК-5а — оценка негативная, пренебрежительная, эмоциональное отрицание.

2. Распространенные лексико-грамматические составы с нейтральной лексикой: они также могут использоваться в речи с несколькими значениями (до семи):

Какой тут (там) горд.?!

Какой еще горд.?!

Какой я (он, ты, вы) учитель.?!

Какой тебе (вам, им) горд.?!

Какого тебе (вам, им) учителя.?!

Какой город задумали.?!

Какого учителя взяли.?!

3. Лексико-грамматические составы с оценочным существительным или качественным прилагательным могут иметь до пяти возможностей реализации в речи благодаря интонации:

2

Какой ужас? (вопрос по ситуации: в чем дело? что происходит?)

3

Какой ужас? (повторение восклицания с сомнением, недоверием).

4а

Какой ужас! (оценка без глубины чувства).

5

Какой ужас! (оценка: сильное чувство).

5а

Какой ужас! (негативная оценка, эмоциональное отрицание).

Еще меньшим количеством конкретизаций в речи характеризуется неполный лексико-грамматический состав с качественным

4а

прилагательным: *Какая молодая!* (оценка: легкое восхищение).

5а

Какая молодая! (оценка: глубокое восхищение).

Какая молодая! (негативная, пренебрежительная оценка).

Только одно значение способны выражать следующие однозначные лексико-грамматические составы: *Какой замечательный город!*

Какой уж город! Какой уж учитель! (негативная оценка).

Показателями однозначности здесь являются лексические средства. Морфологическую природу имеет показатель однозначности (негативной оценки) лексико-грамматического состава следующего предложения: *Какой из него учитель!*

Примеры лексико-грамматических составов с синтаксическими средствами ограничения многозначности:

Порядок слов при выраженности вопросительности:

Он какой учитель? Там (тут) какой город? Еще какой город?

Тебе какой журнал? Вам (тебе) какого учителя? Вы какой клуб задумали? Вы какого учителя взяли?

Отсутствие согласования при выражении негативной оценки: *Какое учитель! Какое с ножом!*

При ограниченности лексических, морфологических и синтаксических показателей вопросительности или оценочности роль интонации возрастает, и тогда соблюдение основных фонетических характеристик связано с правильным пониманием смысла предложения. В условиях однозначности интонация является фонетическим, сопроводительным средством коммуникации.

Болгарские лексико-грамматические составы с КАКЪВ (КАКВА, КАКВО, КАКВИ)

Для анализа были использованы произведения И. Вазова, Л. Каравелова, Й. Йовкова, Елина Пелина, Л. Стоянова, Д. Димова, Д. Талева, П. Вежинова и переводы этих произведений на русский язык. Попробуем проследить, какие лексико-грамматические составы с местоименными и наречными словами (*какъв, какво, как, колко, кой, къде, защо*) можно определить как многозначные. Какова роль интонации в различении смысла и оттенков смысла и эмоций?

Большой частотностью характеризуется лексико-грамматический состав с *какъв, какво*. Надо сказать, что сфера употребления этого местоимения в болгарском языке более широкая, чем русского *какой*, так как болгарское *какъв, какво* соответствует русским местоименным словам *какой, что, кто*: **Какво произведение на руски език ще ми предложите?** — **Какое произведение на русском языке вы мне предложите?** **Какво направихте?** — **Что вы сделали?** **Каква сте му?** — **Кто вы ему?** Как видно из примеров, болгарское местоимение *каъв* многозначно: оно употребляется не только при замене признаков, подобно русскому *какой*, но и при соотношении с предметом и лицом.

Проанализируем болгарские вопросительные предложения, в которых *какъв, каква* и т. п. означают вопрос о качестве предмета или явления, и оценочные предложения, в которых эти слова являются средствами, усиливающими оценку при названном или подразумеваемом качестве. Они будут соответствовать русским вопросительным и оценочным предложениям, реже — повествовательным с *какой*.

1. Многозначные лексико-грамматические составы предложений с *какъв* и роль интонации в их разграничении.

Наблюдения над болгарским материалом показали, что лексико-грамматический состав определенной группы вопросительных и восклицательных предложений будет совпадать, то есть указанные предложения, как и подобные им в русском языке, будут различаться лишь интонацией. Это дает основание считать подобные лексико-грамматические составы многозначными, т. к. они способны употребляться в разных коммуникативных ситуациях. Приведем примеры предложений со сходным лексико-грамматическим составом с *какъв*, различающихся по смыслу вопрос-оценка.

— *Той е мекере!* — *изика Мравката.*

— *Не е — каза Странджата.*

— Не е? **А какъв е?**

— Народен, като вас. Аз го видях в битката. . . (И. Вазов, Немили-недраги).

— Чакай — прекъсна го чорбаджи Аврам, — не бързай. Ще дойдат тука и други, по-добри даскали, пък и ти ще учиш от них, каквото не знайш. Те са трима и ти един — четирима.

— А кои са те? **Какви са?** Кой ви ги препоручи?

— Наместникът — пак се бди хаджи Захария. — И владиката! (Д. Талев, Железният светилник).

Приведенным вопросительным предложениям в нашем анализе соответствуют в функциональном отношении оценочные предложения с тем же лексико-грамматическим составом. После *предпазливо, като че се биеше да не ѝ причини болка, гладеше с коравите си пръсти бялата ѝ, заголена до лакът ръка и шепнеше: — Каква си ма... бяла, бяла. . . каква си хубава. . .* (Йовков, Божура). *Тя се спусна тичешката надолу. Тя си мислеше: Да напраща това добро. . . клетнику! Какъв беше! . . .* (Вазов, Българка).

Очевидной является возможность использования лексико-грамматических составов типа *какъв си, каква си, какъв беше* и т. п. в качестве вопросительных и оценочных предложений. Такие предложения свойственны болгарскому языку. Правда, как показал наш материал, процент их небольшой по сравнению с распространенными вопросительными и оценочными предложениями.

При конкретизации лексико-грамматических составов с *какъв* в качестве вопросительных предложений многозначное местоименное слово *какъв* будет осмысляться в зависимости от контекста как местоименное существительное или местоименное прилагательное.

Оценочная интонация предложений при выражении восхищения, удивления, презрения и других эмоций в большинстве случаев указывает на повышенную степень качества какого-либо предмета или лица, и это значение подкрепляется усилительной частицей *какъв*. Интонация, таким образом, конкретизирует не только все предложение в целом по его функции, но и местоименное *какъв*.

Если взять два изолированных предложения с заданными знаками препинания: *Какви бяха?* и *Какви бяха!*, то очевидным будет факт смысловозначительной роли интонации как единственного средства разграничения этих предложений. Она будет характеризоваться качественным изменением мелодики: повышением тона выше среднего или его понижением ниже среднего, или эмфатическим ударением на одном из слогов. Наблюдения над болгарской интонацией дают основание утверждать, что при различении многозначных лексико-грамматических составов, могущих

конкретизироваться в речи как вопрос или оценка, самым важным интонационным средством, как и в русском языке, будет движение основного тона выше среднего. В вопросительных предложениях с центром на местоименном слове тон характеризуется повышением выше среднего с последующим понижением до уровня среднего тона и ниже или с некоторым повышением на заударной

части: *Какъв бѣше?* Повышение на ударной части сопровож-

дается некоторым усилением напряженности артикуляции, иногда это усиление происходит на уровне среднего тона. В восклицательных предложениях тон выше среднего держится на протяжении всей конструкции, темп замедлен, падение тона происходит на одном из последних слогов. Эти качественные изменения в интонации (сходные с изменениями в русских ИК-2 и ИК-5) будут играть роль смысло-различительных признаков при взаимодействии с многозначным лексико-грамматическим составом.

Кроме указанных основных показателей вопросительности или оценочности, предложения могут характеризоваться и другими интонационно-акустическими чертами, выполняющими роль обозначения оттенков смысла и эмоций. Эту роль могут играть колебания в среднем тоне, различный характер резонаторных полостей, изменения тембра.

На основании прослушанного материала можно говорить о большом сходстве русской и болгарской интонации, оформляющей предложения указанного типа (с вопросительными местоимениями и с усилительными частицами).

Описанные выше лексико-грамматические составы (*какъв бѣше, каква си и др.*) отличаются лексической неполнотой, незавершенностью. В некоторых случаях автор сам указывает на эту недоговоренность постановкой многоточия: *Каква си ма. . . Какъв сте. . .* В этих предложениях интонация будет характеризоваться ровным движением с небольшим плавным понижением в конце или даже без осязательного понижения. Такая невопросительная интонация при соответствующих условиях контекста исключает возможность восприятия подобных предложений в устной речи в качестве вопроса (в письменной речи показателем будет знак препинания и широкий контекст). Эти предложения являются оценочными.

Лексико-грамматическим наполнением подобных нераспространенных составов могут быть личные местоимения: *Какъв си ти?! Каква си ти?! Какви бяха те?! Какъв бѣше той?! и т. п.* (знаки?! означают две возможности конкретизации этих лексико-грамматических составов). Эти составы многозначны. Выведение из них глагола-связки невозможно ни в одном из глагольных

времен (ср. в русском языке опущение глагольной связки с настоящим времени: *Какие вы!*)

Многозначными будут и лексико-грамматические составы с общеупотребительными и нейтральными словами, называющими предмет или лицо, могущие быть оценены с разных сторон по качеству (положительно или отрицательно). Такие лексико-грамматические составы могут использоваться в разных речевых ситуациях и конкретизируются как вопросительные, оценочные и реже повествовательные. Примеры: — *Какво има? — Тоя Косан не го бива днес. Искам да река, че е добър соколджия, но сега умът му е другаде. Ефендим — севда! Взела му е ума една гяурка. И каква мома е, ефендим, каква мома е! Ей, и аз като Косан бих ял такъв бой зарад нея!* (Йовков, Най-вярната стража).

Русский лексико-грамматический состав *Какая девушка*, соответствующий болгарским *Каква мома е*, *Каква е мома*, *Каква е момата*, *Каква мома*, гораздо более емкий по количеству заложённых в нем значений и смысловых оттенков, т. к. в русском языке отсутствует грамматически выраженная категория определенности-неопределенности и опускается глагол-связка, позволяющая в болгарском языке создавать те или иные оттенки смысла, связанные с порядком слов в предложении.

Разнообразие типов указанных болгарских лексико-грамматических составов (в это понятие входит и порядок слов) дает возможность для выбора более точного описания той или иной ситуации, в которой осуществляется оценка или вопрос. Некоторые из этого ряда лексико-грамматических составов становятся более употребительными для определенного типа предложений. Так, оценочное предложение чаще всего конкретизируется при наложении соответствующей интонации на лексико-грамматический состав в существительном без членной формы и иногда без глагола-связки: *Каква е мома! Каква мома е! Каква мома!* Примеры:

— *Няма да ходя никъде* — каза момчето.

— *Искаш да останеш тук?*

— *Искам да вървя по моя път. . . Само това искам. . .*

Бащата вече не плачеше, но бузите му бяха все още мокри.

— *Какъв път, сине!* — каза той сломено. — *Това път ли е — да се катериш с кофа вар по скелите. . .* (П. Вежинов, Момче).

Като видя, че невестата му е жива и здрава, че нищо не се бе случило, той въздъхна: — Уф! Аман веке. . . Измъчиха ме. Какви люде! Граждани уж. . . (Д. Талев, Железният светилник).

Едва сега избухна Стоян, огорчен, разтъжен: — Ама какви люде сте вие, гражданите, бре, какви люде сте! Уф! (Д. Талев, Там же).

Какъв човек! Той дори научи немски, за да кореспондира с фирмата в Дрезден. (Л. Стоянов, Сребърната сватба на полков-

ник Матов). Интонация, конкретизирующая данные лексико-грамматические составы как оценочные предложения, по фонетическим признакам сходна с русским типом ИК-5. Так же, как и в русском языке, эта интонация играет функциональную роль, отграничивая оценочные предложения от вопросительных и повествовательных.

Членная форма существительного в лексико-грамматических составах типа *Как а е момата* чаще всего, как показал наш материал, сигнализирует о вопросительности со значением чистого вопроса:

— *Мечо, сигурен ли си, че телефонистката не те подслуша?* — *Бъди спокойна, мойто момиче, говоря по прекия телефон. Каква ти е днес програмата?* (П. Вежинов, Процесът). В определенных ситуациях вопрос мог бы прозвучать и без распространяющих слов: *Каква е програмата?*

Многозначные лексико-грамматические составы могут включать местоимения *тая, тия, тази, този* и т. н. *Той постави книгата в джоба си и взе един грозд.* — *Каква е тази книга?* — *попита Ирина жадно.* (Д. Димов, Тютюн). *Женда сви рамене и нищо не каза.* — *Слушай, булка — рече баба Ана строго, — остави хорските мъже и си гледай своя. Срамота е и грехота. Какъв е тоз Цариград, какво е туй море! Мъжа си да гледаш, че знаш ли се. . .* — *Е, че какво да му правя! Не съм господ душа да му дам!* (И. Йовков, Постолови воденици). При конкретизации лексико-грамматических составов с данными указательными местоимениями в качестве оценочных предложений происходит уточнение смысла оценки: слова *тая, тия, тази, този* и т. п. являются в подобных случаях при соответствующей интонации морфологическим показателем отрицательной оценки. Фонетически она характеризуется повышением тона на *какъв* и резким его падением на следующем слове. Такой интонацией подчеркивается оттенок раздражения, недовольства. Имеется сходство с русским типом ИК-5а, выражающим негативную оценку.

Еще одним примером болгарского многозначного лексико-грамматического состава, использующегося в коммуникации как вопросительное или оценочное предложение, является состав без вспомогательного глагола и с существительным без членной формы: *Каква мома*. При конкретизации их в качестве оценочных предложений интонация сходна с русским типом ИК-5: тон на оценочном слове *какъв* поднимается и держится на протяжении всего предложения, опускаясь на ударном слоге последнего слова: *Какъв човек! Какъв воденичар!* Темп в таких предложениях замедлен.

При употреблении таких лексико-грамматических составов в качестве вопросительных предложений интонация будет харак-

теризоваться более резким повышением тона с последующим его падением ниже среднего (или с незначительным повышением в конце). С функциональной точки зрения, эти вопросительные предложения представляют собой переспросы, повторение вопроса собеседника или вопрос по ситуации. На такие вопросы, содержащие интерес, сомнение, удивление, недопонимание и т. п. собеседник дает ответ-разъяснение по ситуации, а не по качествам лица, предмета. В некоторых случаях подобные вопросы содержат эмоциональное отрицание. (Мария) — *Навън чака един младеж, който иска да ти говори. Моля да го приемеш веднага. — Какъв младеж? — попита татко Пиер.* (Д. Димов, Тютюн).

— *Ти не можеш да ми направиш една услуга?*

— *Каква услуга? — тревожно попита Борис.*

— *Един наш другар в затвора. . .*

— *Е?*

— *Екзекуцията му трябва да се отмени.* (Д. Димов, там же).

— *Е, Пенко — каза му, — ще ги сечем ли?*

— *Да сечем ли? Какво да сечем?*

— *Зелките.*

— *Какви зелки, дядо Русе?* (Й. Йовков, Юнашки глави).

Те же значения (вопрос по ситуации с удивлением, раздражением) наблюдаются в предложениях с существительными, обозначающими оценку и качество: — *А какво ти пише оная мръсница? — Как? Каква мръсница? — в недоумение попита той.* (Л. Стоянов, Сребърната сватба на полк. Матов).

Для чистого вопроса о качестве предмета, лица в болгарском языке более употребительна конструкция с существительным в членной форме: *Какъв е човекът?* Русское вопросительное предложение такого же типа *Какой человек?* функционирует шире, употребляясь как чистый вопрос о качествах предмета, лица и как общий вопрос по ситуации.

2. Ограничение многозначности лексико-грамматических составов с *какъв*.

Лексические средства могут ограничивать возможности использования того или иного лексико-грамматического состава в разных ситуациях. Например, употребление в рассмотренных выше составах местоимения *ти* превращает их в однозначные: *Какъв ти наш владика!* (Д. Талев, Железният светилник). Конкретизирует такие лексико-грамматические составы оценочная интонация, близкая к русскому типу ИК-5а, передающая значение эмоционального отрицания.

— *Женски работи, нали знаете. Такива са всички — искат всичко да им е в ред.*

— *Какъв ти ред! . . . Само на мене не говорете за ред.* (Л. Стоянов, Среб. с.).

— *Не прилича на Голак, а, господин стариши? — пита Лазар и сочи налените с плодове дървета в съседните градини.*

— *Какъв ти господин стариши. . . остави тия глупости — отвърщица Илия и сочи събраната си риза.* (Л. Стоянов, Холера).
Ср. рус. *Какой тебе (еще) порядок!*

Другим признаком ограниченной многозначности лексико-грамматического состава с именным составным сказуемым является, как и в русском языке, прилагательное со значением оценки, качества. *Шибил махна с ръка и ги спря. После се обърна, изправи се на целия си ръст и отвисоко измери с очи момата. Какво бяло лице!* (Йовков, Шибил).

Какво хубаво време! . . . Да взема да прекопая градината — мислеше си Стояна, загледал нататък. . . (Д. Талев, Железният светилник).

Сякаш че зад нейния могъществен гръб някой далечен, презморски пожар заливаше лазура с равния префинен отблясък на своите невидими пламъци. Какво чудно, ненагледно зрелище! . . . (Вазов, Непсздравил).

Каква ужасна нощ! Всички призраци на живота го душеха безмилостно и сега му се струваше, че се ражда за нов живот. (Л. Стоянов, Среб. с.).

Лексико-грамматические составы, содержащие существительные со значением качества, характеризуются сниженной многозначностью. Чаще всего они конкретизируются как оценочные предложения с интонацией, близкой к русскому типу ИК-5: *Какво обаяние за очите, каква услада за душата!* (Вазов, Пейзаж). *Каква самоувереност!* (Л. Стоянов, Среб. сватба). *Какъв срам!* (Д. Талев, Жел. светилник). *Какъв юнак, какъв хубавец!* (Йовков, Шибил). *Каква лисица е той!* (Елин Пелин, Ветрената мелница). *Каква е дива кокошица!* рус. — *Экая пава!* (Елин Пелин, Ветрената мелница). *Каква фигура — помисли момчето, а какъв свръхум. . .* (Вежинов, Момчето с цигулката).

Предложения с существительными, обозначающими оценку и качество, отмеченные автором как вопросительные, в функциональном отношении иногда являются вопросом по ситуации со значением эмоционального отрицания, возмущенного удивления: — *Абе, моля ви се, господин Додов, какво е това безобразие — започваше Матей Матов с плачевен тон и страдалческа гримаса.*

— *Какво безобразие? Избирайте думи, моля!* (Л. Стоянов, Среб. сватба).

3. В ы в о д ы.

Таким образом, русскому многозначному лексико-грамматическому составу типа *Какой город, Какой учитель* соответствует ряд болгарских многозначных лексико-грамматических составов, отличающихся друг от друга наличием или отсутствием глагола-связки (в настоящем времени), порядком слов и членной формой входящего в состав существительного. Наибольшее число конкретизаций возможно при наложении различной интонации на лексико-грамматический состав типа *Какъв е градът, Какъв е учителят*. Приведем список возможных конкретизаций в речи данного лексико-грамматического состава:

Какъв е градът. (интонация, сходная с русский ИК-1: понижение тона в центре высказывания. Повествование, объявление, название и т. п.)

Какъв е градът? (интонация, сходная с русской ИК-2: происходит усиление напряженности на местоимении или существительном; выражается вопрос об общих качествах предмета, лица)

Какъв е учителят? (повышение тона на существительном, сходное с основной характеристикой русского типа ИК-3; выражается повторение вопроса при ответе)

Какъв е учителят? (повышение тона начинается на ударном слоге слова *какъв* и держится на протяжении всей конструкции, интонация, сходная с русским типом ИК-4а; выражается припоминание, размышление)

Какъв е градът? (повышение тона начинается на ударном слоге слова *какъв* и держится на протяжении всей конструкции, интонация, сходная с русским типом ИК-4а; выражается припоминание, размышление)

Какъв е градът! (повышение тона на существительном, сходное с повышением в русском типе ИК-4а; выражается оценка: легкое восхищение)

Какъв е градът! (повышение тона начинается на слове *какъв*, держится на протяжении всей конструкции и опускается в конце: интонация, сходная с ИК-5 русских типов; выражается оценка: глубокое восхищение или реже возмущение)

Какъв е градът! (интонация, сходная с ИК-5а русских типов, выражается негативная, пренебрежительная оценка, эмоциональное отрицание).

Лексико-грамматические составы с существительным без членной формы и без глагола-связки и с другим порядком слов

удут иметь не все указанные типы конкретизаций в речи с помощью интонации. Так, невозможна конкретизация составов типа *Какъв е град*, *Какъв град е* и *Какъв град* в качестве повествования, объявления, названия. Редко используется в качестве вопроса лексико-грамматический состав типа *Какъв е град*. Вопрос *Какъв град?* чаще всего означает общий вопрос по ситуации, иногда с долей недоумения. Вопросительное предложение типа *Какъв град е?* выражает заинтересованность говорящего о специфических признаках названного предмета или лица и сходно с вопросом *Какъв е като град? Какъв е като учител?* Ср. вопрос *Какъв е учителят?*, на который можно дать широкое перечисление разных признаков. Остальные конкретизации можно представить так: повторение вопроса при ответе: *Какъв е град? Какъв град е? Какъв град?*

припоминание:
почти не используется *Какъв град е? Какъв град?*
оценка, легкое восхищение:
редко используется *Какъв град е! Какъв град!*
оценка, глубокое восхищение:
Какъв е град! Какъв град е! Какъв град!
негативная оценка:
редко используется *Какъв град е! Какъв град!*

Другие типы многосмысленных лексико-грамматических составов:
Каква е тази книга?!
Градът какъв е?!

Какво обаяние? — вопрос по ситуации и оценка: *Какво обаяние!*
Как показал наш материал, наиболее частотным ограничителем многосмысленности рассматриваемых лексико-грамматических составов является лексико-синтаксическое средство: местоимение *ти* без выраженности согласования: *Какъв ти ред! Какъв ти господин старши!*

Ограниченными возможностями использования в речи характеризуются и составы с измененным порядком слов: *Тая книга каква е?*

Лексическим показателем однозначности (оценочности) может выступать качественное прилагательное при существительном: *Какъв хубав град е! Какъв хубав град!* и реже — *Какъв е хубав град!* Они соответствуют русскому предложению: *Какой красивый город!*

Ко всем данным выше выводам можно добавить следующее заключение: несмотря на то, что потенциальные смысловые различия между формами болгарской интонации формально совпадают с возможностями русской интонации при конкретизации соответствующих лексико-грамматических составов, однако в самой болгарской речи лексико-грамматические средства (гла-

гольность, порядок слов, членная форма) таковы, что сужают роль интонации.

Русские лексико-грамматические составы с КАК

1. Лексико-грамматический состав со спрягаемой формой глагола.

Частотность употребления вопросительных и восклицательных предложений с наречным словом *как* в русском языке большая. Многозначность самого слова *как*, а также широкие возможности его употребления с различными частями речи являются основными условиями существования многозначных лексико-грамматических составов с *как*. Чаще всего в качестве вопроса и оценки может выступать лексико-грамматический состав типа *Как он поет*. В вопросительных предложениях *как* будет местоименным наречием и такое предложение обозначает вопрос об обстоятельствах, образе действия. Глагол в этих случаях относится к общеупотребительной лексике, к словам без эмоционально-экспрессивной окраски.

— *Как вы всегда говорите, Андрюша!* — воскликнула мать.

— *А как говорю?*

— *Да будто вас никто никогда не обижал...* (М. Горький, Мать).

— *Ах, беда! Плох, совсем плох! А как пел!* (Б. Полевой, На диком берегу).

Употребление стилистически окрашенного глагола ограничивает использование лексико-грамматических составов с *как* в качестве вопроса: — *Черт возьми! Как ты эту пепельную гамму хватил! Шлифовочка!* (Тендряков, Свидание с Нефертити). — *Ах, чертовы самосвалы, как же они режут!* (Б. Полевой, На диком берегу).

Возможность постановки вопроса ограничивается и тогда, когда в лексико-грамматический состав входит местоимение первого лица: *Уж как мы тебя, Павел Васильевич, ждали!* (Б. Полевой). — *Как мы ошибались, не принимая в расчет этого мужа!* (Тендряков). Ср. *Как они ждали? Как она ошибалась?*

Лексико-грамматический состав с многозначным глаголом (например, *отстать, опуститься* и т. п.) конкретизируется в контексте средствами интонации и в функциональном, и смысловом отношении: — *Как вы отстали?* — *Задержался в буфете.* (разг.) или — *Как вы отстали! Вам нужно заниматься!* (разг.).

Лексико-грамматические составы с глаголами, выражающими чувства и эмоции (напр., *страдать, тронуть за сердце, смеяться, хохотать, ненавидеть, любить, желать* и др.) чаще всего используются в коммуникации как оценочные предложения с интонацией ИК-4а, ИК-5 и ИК-5а. — *Как я страдаю!* — *сказал он наконец.* — *Я как в аду, я с ума сошел!* (Чехов, Три года). —

), как я ненавижу вас, и критику искусства, факултеты ценят! (Куприн, К славе). — Как я желаю тебе удачи! (Тендряков, Свидание с Нефертити). Слово как в таких предложениях является показателем высшей меры проявления чувства, эмоции: Как хохотала! Как ненавижу! Очень редко подобные глаголы, лексически выражающие качество действия, могут вызвать у слушателя вопрос о способе, образе действия: Как хохотала? — Громко. (ср. невозможное «тихо»). Эти редкие случаи иногда возможны, когда, например, в образном мышлении писателя или говорящего возникает выражение метафорического характера, например: внутренне хохотал, слепо ненавидел и т. п. В большинстве же случаев указанные лексико-грамматические составы конкретизируются в качестве оценочных предложений со значением высшей степени проявления чувств или эмоций.

Таким же обобщающим усилительным словом со значением высшей степени проявления действия, состояния является наречие как в однозначных лексико-грамматических составах, включающих стилистически нейтральный глагол и качественное наречие: Как хорошо он помнит этот день! (М. Шагинян). А как туго и высокомерно учились в гимназии дети дворян, как вяло обучались его сверстники! (Шагинян, Семья Ульяновых). Как неразумно были упущены эти летние, горячие дни! (А. Толстой, Аэлита).

К такому же ограничению многозначности, как мы показали выше, приводит введение оценочного слова и в лексико-грамматических составах с какой. Ср. Какой день?! — Какой ужасный день! Как они встретились?! — Как поздно они встретились!

2. Лексико-грамматические составы с кратким прилагательным или наречием.

Лексико-грамматические составы типа Как он мил в зависимости от лексического наполнения могут быть однозначными и многозначными.

В большинстве случаев эти лексико-грамматические составы употребляются в качестве оценочных предложений: Как я несчастна! Как он мил! Смысловые оттенки, различающие употребление полных и кратких прилагательных, сохраняются и в оценочных предложениях данного типа: О, как я несчастна! — думала она. — Зачем я так несчастна? (Чехов, Анна на шее). Как он мил, когда трезв! (там же). Как хороши, как свежи были розы! (Тургенев). Как вы были прекрасны сегодня! (Куприн, Как я был актером). Как ничтожен человек в сравнении со вселенной (Чехов, Моя жизнь).

Чаще всего показателем однозначности являются краткие

прилагательные, сбозначающие черты характера человека, его душевное состояние (*зол, добр, сердит, прекрасен*) или другие качества человека (*Как вы догадливы! неразумны! наивны!* и т. п.).

По сравнению с лексико-грамматическими составами с *какой* + полное прилагательное рассматриваемые лексико-грамматические составы более ограничены в функциональном отношении: оценка качества будет полностью совпадать с семантикой употребленного прилагательного: *Как вы низки! Как вы добры!* (разг.). Ср. возможность негативной оценки средствами интонации при

5а

конкретизации лексико-грамматических составов с *какой*: *Какая она прекрасная! Совсем обыкновенная!* (разг.). Как мы показали выше, нередко подобные предложения оформляются вопросительным знаком и функционируют как вопросы со значением негативного отрицания: *Какой он упрямый? Очень даже сговорчивый!* (разг.). Таким предложениям с негативной оценкой близки по смыслу предложения с *как* со значением

2

возражения, удивления: — *Они очень добры. — Как добры? Он очень*

2

болен. — Как болен? Неужели?

Краткие прилагательные и наречия (качественные и количественные) со значением признака действия или предмета допускают чистый вопрос о мере и степени проявления признака или действия. Этот вопрос может выяснять более или менее точные сведения. Наречное слово *как* в подобных вопросительных предложениях соответствует наречию *насколько*: *Как сильно? = насколько сильно? Как часто? = насколько часто? Как велик? = насколько велик? Как глубоко нырнул? = насколько глубоко нырнул?* Поэтому указанные лексико-грамматические составы с *как* считаем многозначными: они могут конкретизироваться с ИК-2, ИК-3 и ИК-4 в качестве вопросительных предложений и с ИК-4а, ИК-5 в качестве оценочных: *Как сильно! Как часто! Как велик! Как глубоко нырнул!* В некоторых случаях средствами интонации конкретизируется не только само предложение по его функции, но и семантика использованного прилагательного: *Как он низок?* (напр., насколько низок этот шкафчик, сможет ли уместиться под полкой?) и *Как он низок!* (как ничтожен!)

В разных коммуникативных ситуациях различно конкретизируются лексико-грамматические составы неполных предло-

2/4

жений с *как*: *Как муж ваш?* — это вопрос с ИК-2 или ИК-4 о здоровье, о самочувствии. Этот же состав прозвучит с ИК-3 как вопрос при уточнении для сравнения:

3

— *Брат устроился работать инспектором. — Как муж ваш?*

Изменение порядка слов и употребление частиц — *то, же*

сопоставительного союза „а“ превращает эти лексико-грамматические составы в однозначные: *Тебе как? Тебе-то как? Как же муж ваш? Клуб-то как?* — это всегда вопросы о состоянии здоровья, состоянии дел и т. п.

При наложении различной интонации на лексико-грамматический состав *как же* он может конкретизироваться как вопрос, восклицание, ответное предложение. Надо подчеркнуть большую эмоциональную насыщенность ситуаций, при которых употребляется *как же*. Совмещение смысловозначительной и фонетической роли интонации и семантическая недостаточность лексического наполнения состава создают широкие возможности для передачи тончайших оттенков смысла и чувств: — *Как же?* — вопрос с интересом, с недоверием, с вызовом, переспрос с опаской и т. д. *Как же!* — глубокое недоверие или подтверждение чего-то само собой разумеющегося. *Как же, как же* — ответ с удовлетворением, с раздражением, небрежный ответ, ответ с горечью и т. д. Широкий контекст и конкретная интонация говорящего в речевой ситуации, эмоциональная восприимчивость, пластичность нервных процессов аудитора¹² — все это условия для полного восприятия смысла подобных предложений и ситуаций.

3. Лексико-грамматический состав с инфинитивом.

Лексико-грамматический состав типа *Как любить, Как не любить* чаще всего конкретизируется с ИК-5 и ИК-5а как восклицание. По смыслу и интонационному оформлению предложения с ИК-5а представляют собой эмоциональное утверждение или отрицание. Автор средствами пунктуации может вложить в предложение большую или меньшую долю вопроса, недоумения, а в других случаях — полную убежденность в обратном смысле восклицания. *Как же я мог не подражать ему?* (Н. Тихонов, Вамбери). *Мать тоскливо взывала: — Не сердись! Как мне не бояться! Всю жизнь в страхе жила — вся душа обросла страхом.* (Горький, Мать).

В подобных составах возможен и чистый вопрос с ИК-2: *Как читать? Как работать?*

4. Лексико-грамматические составы с *это*

Лексико-грамматические составы с *это* типа *Как это непонятно* или *Как это любить* могут конкретизироваться в разных ситуациях как оценочные предложения или вопросы с оттенком удивления, недоверия. Причиной многозначности таких составов является многозначность слова *это*: оно может выступать в пред

¹² Г. И. Рожкова, Восприятие эмоциональных интонаций, Москва 1972 г., с. 15.

ложении как местоимение и частица. Ограничение многозначности может проходить двумя путями: изменением порядка слов (*Это как любить? Как это любить?*) или распространением состава предложения: *Как это любить такого ужасного человека? Как это любить такую музыку?* (разг.). *Как это вам удалось отыскать дом Паганини?* (М. Шагинян, Четыре урока у Ленина). Если глагол в лексико-грамматическом составе непереходный, то слово *это* будет выступать в качестве частицы, и весь лексико-грамматический состав является однозначным: *Как это умер?! Как это сиди?!* — выражено значение возражения, удивления, недоверия.

5. К р а т к и е в ы в о д ы.

Таким образом, русский лексико-грамматический состав с *как* наибольшее количество конкретизаций имеет при наличии глагола без эмоциональной нагрузки. *Как он поет.* (ИК-1 название, сообщение). *Как он поет?* (ИК-2, нейтральный вопрос).

3 4а
Как он поет? (повторение вопроса при ответе). *Как он поет?*

4а
(припоминание). *Как он поет!* (оценка, легкое восхищение).

5
Как он поет! (оценка, глубокое восхищение или возмущение).

5а
Как он поет! (оценка, пренебрежение, эмоциональное отрицание).

Меньшим количеством конкретизаций обладают следующие типы лексико-грамматических составов: *Как это любить?!* (знаки обозначают два вида конкретизаций). *Как работать?! Как болел?! Как важно работать! Еще как?! Как он низок?! Как мама?!*

Однозначными лексико-грамматическими составами будут являться составы следующего типа: *Как хорошо он поет!* (с качественным наречием). *Как хохочет!* (с эмоциональным глаголом). *Как он хорош!* (с кратким качественным прилагательным). *Как это заболел?* (с частицей *это*). *Как не работать?*

Ограничители многозначности могут иметь морфологическую природу: *Как не любить!* *Как я ждала!* (частица, местоимение); лексическую: *Вот как это называется!* *Как жаль!* *Как томительно идет время!* *Как грустно!*; синтаксическую: *Тебе как?* *Как назвать это?*

Болгарские лексико-грамматические составы с КАК

1. Многозначные лексико-грамматические составы с наречным словом *как*.

Болгарский материал, собранный нами, показывает наличие в болгарском языке, как и в русском, многозначных лексико-грамматических составов с *как*, которые могут использоваться в разных коммуникативных ситуациях. При этом смысловозначительную роль также играет интонация. По нашим наблюдениям, по употребительности на втором месте после многозначных лексико-грамматических составов с *какъв* находятся составы с *как*.

Яркими примерами многозначных лексико-грамматических составов являются предложения со стилистически нейтральным глаголом общеупотребительной лексики: *Как се освобождава България?! Как мина тази нощ?! Как пее този човек?!*

Приведем примеры вопросительных предложений с многозначным лексико-грамматическим составом:

— *Как отивате с дечурлигата? Слушат ли ви?* (Вазов, Чичовци). — *Как изглеждаше?* — *попитах аз любопитно.* — *Като замачана слива — стърна злогядно той.* (П. Вежинов, Образцов дом).

Обязательным показателем интонации этих предложений с *как* является усиление словесной напряженности с незначительным повышением тона в центре высказывания; в конце фразы тон тоже может повышаться, но не обязательно.

Примеры оценочных предложений с многозначным лексико-грамматическим составом: — *А как пее този хаджи Генчо — за чудо и за приказ!* (Люб. Каравелов, Българи от старо време). *Как викна той тогава!* (Стоянов, Среб. сватба). *Как мина тази нощ!* (Стоянов, Холера). — *Ой, как изглеждаш! Като че ли си излязъл от умивалника.* . . . (П. Вежинов, Баща). *И как тя произнасяше името си!* (Елин Пелин, Ангелина). Наречное слово *как* в данных предложениях является показателем высшей меры проявления признака. Интонация не раскрывает содержания этой оценки: *как пее!* *как мина тази нощ!* — хорошо или плохо?

Использование особой оценочной интонации обязательно при конкретизации многозначных лексико-грамматических составов в следующих, например, ситуациях: — *Боже, защо не сме там да видим как се освобождава България!* „*Как се освобождава България!*“ — *чуеш ли, разбираш ли в душата си всичко страшно влишебство на тия думи?* (Вазов, Шуми Марица). „*Как се чувствуваш!* *Цял живот не те е попитала как се чувствуваш, та сега, когато вижда, че умираш, решила да те съжали!*“ (Л. Стоянов, Среб. сватба).

Болгарские неполные лексико-грамматические составы типа *Как избягали* являются многозначными. Они могут конкретизироваться в качестве чистого вопроса с дополнительными оттенками удивления, недоверия и т. п. Однако чаще всего вопросительная интонация используется здесь не для выяснения способствования или совершившегося действия (ср. *Как заминали? — Пеш.*), а для выражения эмоциональных значений удивления, недоверия, восхищения, упрёка, возражения и т. п. при неожиданном повороте событий, очевидцем которого оказался говорящий

В стаята влезе полковникът и каза озадачен:

— *Чудно нещо, долу няма нито доктори, нито прислуга. . .*
Заминали.

— *Как заминали? — обадиха се едновременно всички болни полуизправени в леглата.*

— *Тъй, заминали. . .* (Л. Стоянов, Холера).

В подобных ситуациях эмоциональный вопрос может возникнуть не только по поводу действия, но и как замечание относительно предмета, лица, образа мыслей собеседника и т. п.: — *Глупости! — обади се една госпожица. — Как глупости? Вие говорите, а не разсъждавате.* (Елин Пелин, Кал). — *Неизвестно — каза подир малко двоумение студентът. — Как неизвестно? Напротив, известно.* (Вазов, Чичовци). — *Майка ли ви е? — Как майка? . . . На майка ми майка!* (П. Вежинов, Лош ден).

Типичные для болгарского языка лексико-грамматические составы с *ли* считаем многозначными, т. к. они могут конкретизироваться в зависимости от лексического наполнения в качестве вопросительных предложений с большей или меньшей степенью вопросительности и в качестве оценочных предложений с различными оттенками эмоций и стиля. „*Как ли ще да побеснее хаджи Генчо!*“ (Л. Каравелов, Българи от старо време). „*Как ли живее тая жена?*“ (Елин Пелин, Гераците).

2. Лексико-грамматические составы с ограниченной возможностью реализации в речи.

Введение в лексико-грамматические составы с глаголом качественного наречия превращает их в однозначные: *как мъчно мина тази нощ! как странно изглеждаш!* Такие же преобразования возможны и в лексико-грамматических составах предложений с расчлененным сказуемым: *Как беше облечена?! Как хубаво беше облечена!* (разг.). *Как сладко се диша тука!* (Вазов, Пеизаж). *Как хубаво щеше да тръгне всичко.* (Л. Стоянов, Среб. сятба). *Как смешно и театрално стоеше тя тогава пред мен, как трагично повтаряше: — О, как лъжеш, как лъжеш!* (Елин Пелин, Кал).

Собранный материал показал, что для болгарского языка типичны лексико-грамматические составы, включающие наречное слово *как* с качественным прилагательным (болгарские прилагательные имеют только одну форму, сопоставительно с русским языком — краткую: *висок, бос* и др., ср. русские — *высокий, высок, босой, бос* и т. п.) или наречием. Мы встретили лишь один пример лексико-грамматического состава, соответствующего русским *как близко, как шумно*. Этот пример у Вазова: *Дунавът величествено и тихо се синее между тях и нея* (България — Т. М.), *като една бара. Една крачка само — в нея садин вик само — ще ги чуе. Как е близко и как е далеко! О, Българияйдо, никога не си тъй мила, както кога сме въвн от тебе!* (Непили-недраги). Обычно же русским предложениям типа *Как тихо! Как красиво! Как близко!* и т. п. соответствуют болгарские восклицательные предложения с *колко*: *Колко е тихо! Колко близко!*

Как и в русском языке, лексико-грамматические составы с *как* и глаголом, обозначающим эмоциональное действие (*любить, ненавидеть, хохотать, лгать* и др.), чаще всего конкретизируются в качестве оценочных предложений с интонацией, близкой к русскому типу ИК-5 (тон выше среднего держится, темп замедленный), но могут быть и другие интонационные показатели в этих условиях однозначности. *Но как светеха оците ѝ и как беше приятно да я гледа човек.* (Йовков, Шибил). *Как се унесла Катерина!* (Талев, Жел. светилник). *Как се разкайваше тя за своя глупав идеализъм!* (Среб. сватба). *Как викна той тогава!* (там же). *Как ти мразя сега!* (Елин Пелин, Край воденицата). *Тя го обича. Ах, как го обича!* (Елин Пелин, Любовь).

К однозначным лексико-грамматическим составам относим такие, которые включают глагол со значением сильного желания: *Откога, откога той не е играл на топ! Как му се е доиграло!* (Елин Пелин, Спасова могила). *Как бих запушил!* (Елин Пелин, Душата на учителя).

Многозначные лексико-грамматические составы с *да* (*как да и да, как да ти помогна*) с помощью интонации конкретизируются как чистый вопрос (*Все пак как да се мне реката?* (Холера) и восклицание (иногда в виде риторического вопроса): *Как да ти помогна! Не мога.* (Елин Пелин, Андрешко). Отрицание при глаголе в подобных лексико-грамматических составах, однако, чаще всего указывает на отсутствие вопроса при очевидности факта: *Как да не те хване холерата.* (Л. Стоянов). *Как да не ми прилича? Коя съм аз, не знайши ли, та ще ходя в дрипи!* (Железн. светилник). *Как да не го боли, Ния!* (там же).

Лексико-грамматические составы с указательными местоимениями и наречиями *така, туй, тъй* и др. обычно конкретизируются

как оценочные предложения с соответствующей интонацией. Наличие показателей оценочности лексического характера в предложении, однако, ослабляет роль интонации. *Умря! Как тѣй умря без отпуска? И это ти мѣмрения, глоби, уволнения.* (Елин Пелин, Душата на учителя). — *Не знам — казва ти тихо.* — *Как така не знаеш?* (Вежинов, Дѣх на бадеми). — *Как тѣй подмазване! Откъде-накъде!* (Вежинов, Рожденият ден на Захари).

В данной работе мы не затрагиваем вопроса о роли синтагматического членения при конкретизации многозначных лексико-грамматических составов, поэтому не описываем очевидные случаи типа: *Как в стихове! Как! В стихове? Как наши! — Как Наши?* и т. п.

Наречное слово при подлежащем, выраженном существительным, называющим лицо, или личным местоимением с соответствующей формой глагола *сѣм*, составляют однозначные лексико-грамматические составы типа *Как си? Как е? Как е той?* Эти составы всегда будут конкретизироваться как вопрос о состоянии здоровья, духа, о настроении собеседника.

Если в лексико-грамматический состав с *как* входит глагол *сѣм* в третьем лице и имя существительное, то он конкретизируется как чистый вопрос или вопрос-припоминание: *Как ти е шмето? Как беше другия стих?* (Вазов, Немили-недраги).

3. В ы в о д ы.

Болгарские многозначные лексико-грамматические составы с *как* сводятся к следующим типам: *Как мина тази ноц.* (= *Как прошла эта ночь.* — сообщение, название). *Как мина тази ноц?* (нейтральный вопрос). *Как мина тази ноц?* (повышение тона на *ноц*, повторение вопроса при ответе). *Как мина тази ноц?* (припоминание, размышление). *Как мина тази ноц!* (центр интонации на слове *ноц*, оценка, легкое восхищение). *Как мина тази ноц!* (оценка, глубокое восхищение). *Как мина тази ноц!* (пренебрежительная оценка).

Несколько возможностей конкретизации в речи благодаря интонации допускают лексико-грамматические составы с *ли*: *Как ли живее тая жена?! с да: Как да се мине тази река?!.* (*Как перебраться через реку?!.*) *Как са болните? Как е майката?*

Однозначные лексико-грамматические составы с *как* имеют средства ограничения многозначности, сходные с подобными в русском языке. *Как лошо мина тази ноц!* (оценка). *Как глупости?* (вопрос-удивление, возмущение по ситуации). *Как ги мразя сега! Как ли ще да побеснее той!* (предложение с эмоциональным глаголом). *Как е близко!* (редко, чаще: *Колко е*

близко!) Предложения со значением сильного желания: *Как му се е доизграло! Как бих запушил!* Вопрос о самочувствии: *Как си?* Вопрос-возражение: *Как майка? Не!* Нейтральный вопрос с существительным: *Как ти е името?* Восклицание-возражение: *Как да не ми прилича!* Удивление: *Как тѣй умря?*

При сопоставлении с русским языком можно сделать следующие выводы:

1. В обоих языках существуют многозначные лексико-грамматические составы с *как*. С помощью интонации возможно семь различных конкретизаций в речи в зависимости от ситуации. Акустико-артикуляционные показатели вопросительной и оценочной интонации в русском и болгарском языках очень сходны.

2. Имеются сходные черты и в структуре многозначных и некоторых однозначных составов: *Как пришла нощь?! — Как мина нощта?!*

Как их ненавижу! — Как ги мразя!

Как глупости? — Как глупости?

Специфика болгарских лексико-грамматических составов заключается в необходимости в большинстве случаев употреблять глагола-связку в настоящем времени и в соответствующих случаях членную форму: *Как больные? — Как са болните?* В связи с этим резко отличаются между собой лексико-грамматические составы типа: *Как е майка (та).?* и *Как майка!* (ср. рус. *Как мать.?!*). Малоупотребительными являются болгарские лексико-грамматические составы с прилагательным и с *как*. Чаше употребляется наречное слово *колко*: *Колко е близко?! — рус. Как близко?!*

3. Наблюдаются сходства и в средствах ограничения многозначности подобных русских и болгарских лексико-грамматических составов: оценочное слово (*хорошо — хубаво* и др., *ненавижу — мразя* и т. п.) и различные частицы (*Как это умер! — Как тѣй умря?! Как любить?! — Как не любить! Как да се мине реката.? — Как да не се мине реката!*).

Русские лексико-грамматические составы со словом СКОЛЬКО

1. Многозначные лексико-грамматические составы со словом *сколько*.

Рассматриваемые лексико-грамматические составы могут употребляться в качестве вопроса, оценки и режиссуры повествования: *Сколько лет прошло?!* Конкретизирующие средства могут иметь интонационную, семантическую, морфологическую или синтаксическую природу.

В лексико-грамматических составах, включающих данное местоименное числительное, в сочетании с существительным, обозначающим предмет, который поддается счету или измерению, интонация будет основным средством, конкретизирующим состав в качестве вопроса, оценки или повествования: *Сколько звуков?! Сколько мыслей?! Сколько воды?! (разг.). Сколько часов провели они в ползущей коробке в температуре печки, не смея высунуть голову? (Н. Тихонов, Война). Сколько за них дал? (Шагинян).*

Лексическое наполнение может ограничивать употребление вопросительной интонации: *И подумай, ведь этот народ был насильственно, словно древний раб, закрепощен помещику... Сколько же талантов он даст освобожденный! (Шагинян, Семья Ульяновых).*

Интонация ИК-5а конкретизирует рассматриваемые составы в качестве предложений с негативной оценкой: *Сколько комнат? Ни одной. (разг.). Сколько набрали! Ничего!*

Ср. использование ИК-5 при выражении эмоциональной оценки, обычно восхищения, удивления при виде большого количества чего-либо: *Сколько комнат! Сколько набрали! (разг.). И сколько еще необыкновенных мыслей заложено было в этой речи! (Семья Ульяновых).*

Невопросительная интонация будет характеризовать устойчивые оценочные предложения: *Сколько лет, сколько зим! Сколько воды утекло!*

2. Однозначные лексико-грамматические составы со словом *сколькo*.

Однозначными надо признать лексико-грамматические составы, включающие существительное, которое обозначает явление, не допускающее вопроса о количестве: *Красота какая, Ни колай Иванович, а? И сколько везде красоты этой милой, — а все от нас закрыто и все мимо летит, не видимое нами. (М. Горький, Мать).*

Болгарские лексико-грамматические составы с КОЛКО

Гораздо большей частотностью отличаются болгарские лексико-грамматические составы с *колко* в сравнении с русскими со словом *сколькo*.

Интонация вопроса используется в соответствующей ситуации и конкретизирует данные составы как вопросительные предложения о количестве, мере: *Колко струва тази книга? Колко души ще те последват? Колко платихте на настийника му? (Д. Димов, Тютюн).*

Если спрашивающему известно количество, о котором он говорит, тогда слово *колко* обозначает „очень много“, и такие лексико-грамматические составы в подобной ситуации произносятся с восклицательной интонацией: *Колко пъти съм го минавал аз, и с кола, и пеши, и. . .* (Елин Пелин, Андрешко). *Колко неща трябва да се купуват!* (Среб. сватба). *Колко войни, колко жертви, колко създи — мислеше Матей Матов — все по негова вина.* (Стоянов, Среб. сватба).

Особая интонация (сходная с ИК-5а русских типов) характеризует предложения типа риторических вопросов, хотя в болгарском тексте они иногда оформляются восклицательным знаком или точкой: *Колко ти струва мяс глас.* (Елин Пелин, Летен ден). *Колко научих аз при даскал Божина. . .* (Железният светилник). При другой интонации в соответствующей ситуации подобные лексико-грамматические составы будут конкретизироваться как вопросительные предложения. Однако, при этом надо учитывать, что постановка вопроса более естественна при глаголе не в первом, а в третьем, втором лице: *Колко си научил при даскал Божина?* (возможный вопрос).

В сравнении с русским языком особенностью в употреблении отличаются лексико-грамматические составы с *колко* в сочетании с качественным наречием типа *хубаво, добре* (рус. *Как хорошо!*) или с качественным прилагательным: *щастливи, красиви* и т. п. Глагол-связка может отсутствовать: *Колко невинно!* (Среб. сватба). *Колко е хубаво!* (Вежинов, Испанская холера). *Колко е високо!* (Ветрената мелница, Елин Пелин). Примеры с глагольным сказуемым: *Колко жално плаче, с какъв слаб гласец!* (Железн. светилник). *Мили боже, колко страшно става!* (Жел. светилник).

Быше мы уже говорили, что в исследуемой нами литературе нам встретился только один болгарский пример, полностью соответствующий русскому предложению с *как*: *Как е близко и как е далеко!* (И. Вазов).

Частица *ли*, как и в других случаях (с *какъв*, с *как* и т. д.), не меняет возможностей конкретизации средствами интонации рассматриваемых лексико-грамматических составов. Однако употребление этой частицы придает предложению более тонкие эмоциональные оттенки: *Колко ли ще ти хване на сметката майстор Кочо. . .* (Железният светилник) — вопрос с чувством большой заинтересованности.

В ы з о д ы.

Таким образом, русскому многозначному лексико-грамматическому составу *Сколько книг*, насчитывающему до семи конкретизаций в речи, соответствует несколько болгарских, отличающихся меньшими возможностями взаимодействия с интонацией: *Колко са книгите, Колко книги са, Колко книги.*

Лексико-грамматический состав *Колко са книгите* чаще всего взаимодействует с вопросительной интонацией и обозначает нейтральный вопрос. Реже он может использоваться в качестве сообщения, названия документа при выражении значения: количество книг. Как вопрос и оценка чаще всего используется лексико-грамматический состав *Колко книги?!* Как вопрос чаще конкретизируется лексико-грамматический состав *Колко книги са?*

Роль интонации при конкретизации подобных многозначных лексико-грамматических составов сходна.

Наречное слово *колко* шире используется, выступая в роли оценочного слова в предложениях с качественным наречием или прилагательным: *Колко е хубаво! Колко са щастливи!*

Лексико-грамматические составы с *колко—сколько*, включающие эмоционально окрашенную лексику (глагол или прилагательное) обычно являются однозначными: *Сколько красоты!* — *Колко са хубави!*

Русские лексико-грамматические составы с ЧТО

1. Многозначные лексико-грамматические составы с *что*.

Подобные лексико-грамматические составы также могут быть многозначными. При конкретизации средствами интонации в различных ситуациях они функционируют как вопросительные, оценочные и реже — повествовательные предложения. — *Что ты знаешь?* — *Я знаю пять языков.* (Н. Тихонов, Вамбери). — *Что же я ему полчаса врать буду?* (Л. Соболев, Морская душа). *Что же вы хотите от этих людей!* (Чехов, Мужики). — *Не то!* *Что вы мне подаете!* (Тендряков, Свидание с Нефертити). *Что такое хлсчатник.* (Семья Ульяновых).

Уже эти несколько примеров показывают, что при конкретизации возможны тонкие переходы и нюансы в сторону вопроса, восклицания или сообщения в зависимости от лексико-грамматического наполнения и речевой ситуации. Вопросительное предложение прозвучит с ИК-2. Оттенок восхищения, удивления и других чувств будет передан в восклицательном предложении с помощью. ИК-5. Негативная, пренебрежительная оценка — с ИК-5а. Как и в описанных выше случаях с *какой*, решающую роль в различении многозначных лексико-грамматических составов будет играть интонация.

Местоименное слово *что* может выступать в вопросительном предложении в роли подлежащего или прямого дополнения, которые при ответе на этот вопрос должны быть названы соиседником: — *Что там растет?* — *Ель.* (разг.). — *Что вы хотите?* — *Билет.* или *Питье.* (разг.). — *Что вы тут записываете?* — *Ни-*

чего. (Свидание с Нефертити). — *Что вы сейчас читали?* — «Исторические письма». (Семья Ульяновых).

Если в лексико-грамматических составах типа *Что ты смотришь* отсутствует название того объекта, на который распространяется действие (ср. *Что ты смотришь этот журнал? Он ведь старый!*¹³), то первичной функцией предложений, конкретизированных с помощью вопросительной интонации (ИК-2), будет побуждение собеседника дать соответствующую информацию. Если же ситуация показывает, что спрашивающий был свидетелем действия или осведомлен о нем с чьих-то слов, то в предложении возникают субъективно-модальные значения, снижающие возможность постановки вопроса. В таких ситуациях говорящий выражает самые различные эмоции, экспрессивные и оценочные значения, используя соответствующую интонацию (ИК-5, ИК-5а; ИК-4а, ИК-2). — *Ступай, Анюта!* — *Чего я там не видела!* — *тихо проговорила Анюта.* (Чехов, Анюта). *Что случилось бы с этой красавицей-комнатой, если б дети пришли сюда как они есть!* (Шагинян, Семья Ульяновых). *Нет более волшебной картины, чем лист нетронутой бумаги. . . Что может быть прекраснее?* (Свидание с Нефертити). Эмоциональные значения восклицательных предложений с ИК-5 с глаголом в несовершенном виде могут быть следующие: удивление при виде происходящего: *Что он делает!* возмущение или радость: *Что вы говорите! Что вы подаете!* предостережение: *Что вы делаете! Остановитесь!* оценка происходящего или будущего: *Что его ждет!* запрещение в виде совета: *Что вы записываете! Надо слушать!* Как видно из примеров, лексико-грамматические составы с глаголом несовершенного вида конкретизируются с ИК-5 в ситуациях для выражения непосредственных чувств говорящего при виде происходящего.

Лексико-грамматические составы с глаголом совершенного вида в невопросительных ситуациях чаще всего конкретизируются с ИК-5а для выражения негативного утверждения или эмоциональ-

ного отрицания: *Что он сделает! Да ничего не сможет!* (разг.). *Что он написал! Ничего особенного!* (разг.). *Что мы съели! Да только один пирожок и чай!* (разг.).

ИК-5, однако, тоже может использоваться при конкретизации подобных лексико-грамматических составов и будет выражать тогда удивление, возмущение: *Что он сказал! Что он написал! Кошмар!* (разг.).

¹³ Пример взят из лекции А. Е. Брызгуновой, прочитанной в МГУ в 1972 г.

Лексико-грамматические составы с глаголом несовершенного
2/5

вида (*Что вы делаете?!*) очень редко взаимодействуют с ИК-5а для выражения негативной оценки.

Лексико-грамматические составы типа *Что человек* (вопросительное слово + имя) или типа *Что дома* (вопросительное слово + наречие или форма косвенного падежа существительного с общим значением обстоятельства места) являются многозначными. При конкретизации этих составов с ИК-2 или с ИК-4 с центром на втором компоненте возникает нейтральный вопрос: *Что дома? Что на работе?* (разг.). — *Ну, что соседки? Что Татьяна? Что Ольга резвая твоя?* (А. Пушкин, Евгений Онегин). Такие вопросы означают: каково положение там? как там дела? в каком состоянии? каково самочувствие?

При использовании ИК-2 с центром на *что* предложение звучит как переспрос или восклицание со значением негативного утверждения. Восклицание может звучать и с ИК-5: *Что Запад!* (Свидание с Нефертити).

Использование глагола-связки *есть* ограничивает возможность конкретизации подобного лексико-грамматического состава в качестве восклицания: *Что есть истина?* (Свидание с Нефертити).

Лексико-грамматический состав с устойчивым началом *что* (*это*) *за*... также может конкретизироваться как вопросительное или восклицательное предложение. — *Что это за штука?* — *Барометр.* — *Какой барометр?* — *Погоду у нас предсказывает.* (Макаренко, Педагогическая поэма). *Что за овраги и болота! Боже, как хороша моя родина!* (Чехов, Панихида). Восклицательные предложения могут содержать положительную оценку: *Что за герои!* (Куприн, Штабс-капитан Рыбников), отрицательную: *Что это была за комната! Крошечные окна, низкий и кривой потолок.*... (Куприн, К славе), усиление оценки: *Что за скука!* (разг.).

2. Лексико-грамматические составы с *что* с ограниченными возможностями использования в речи.

Устойчивым вопросительным началом является выражение *что такое*. Лексико-грамматические составы типа *Что такое хлопчатник* чаще всего конкретизируются как вопрос с ИК-2 или сообщение с ИК-1.

Употребление в лексико-грамматических составах с *что* дополнения, на которое распространяется действие, указывает на сниженную многозначность и невозможность постановки чистого вопроса: *Женщины! Что вы с вашей молодостью подписываете*

бумажи! (Н. Тихонов, Белое чудо). Роль интонации как различителя смысла снижается, и возможности использования различных типов ИК для выражения эмоций расширяются. Предложения могут выражать резкий совет, недоумение, раздражение (часто в этих случаях используется ИК-2 с двумя центрами): — *Что они заладили какую-то муть?* (В. Панова, Свадьба как свадьба). — *Ну что вы все глаза вылупили?* (Свидание с Нефертити). — *Что вы на меня любуетесь, господин писатель?* (Куприн, Штабс-капитан Рыбников).

Если в лексико-грамматическом составе нет синтаксической связи между глаголом и местоимением *что*, то такие составы могут конкретизироваться с вопросительной интонацией как вопросительные предложения со значением причины, цели: *Что вам торопиться?* (разг.). *Витя невольно вскрикнул: — Что же они повторяются-то?* (Шагинян). Такие предложения характеризуются меньшей степенью вопросительности и иногда оформляются восклицательным знаком: *Что ж тут разговаривать еще! Для меня всё кончено, и ничего мне не нужно.* (Чехов, Рассказ неизвестного человека). Оттенки удивления, недовольства и другие признаки разговорной интонации поддерживаются употреблением частиц *же, ну, еще, всё* и др.

Употребление частиц *только не* в лексико-грамматическом составе с *чего* обычно сигнализирует об однозначности этого состава: *Чего только не изобретает Болыцани у себя в мастерской!* (Шагинян). — *Господи, чего мы только не проделали за наши 15 лет замужества!* (Куприн, Мученик моды).

Устойчивое начало *до чего* сигнализирует о том, что такой состав может использоваться в речи как оценочное предложение с ИК-5: *До чего же они тебе идут, ты бы видела!* (В. Панова, Свадьба, как свадьба). — *Ох, до чего же я знаю тебя!* (На диком бреге).

В качестве восклицательных предложений часто используются лексико-грамматические составы с формами *чем, о чем, за что при чем, с чего* и др.: *При чем здесь ты! К чему спорить!* (разг.),

3. Выводы.

Таким образом, многозначность лексико-грамматического состава с местоимением *что* во многом зависит от семантики включаемого в состав глагола и от наличия или отсутствия дополнения к этому глаголу. Многозначный лексико-грамматический состав типа *Что он (с) делает* может иметь до семи конкретизаций в речи: сообщение, нейтральный вопрос, повторение вопроса при ответе, припоминание, оценочное предложение с легким или глубоким восхищением и негативная оценка. Такими же конкретизациями характеризуются лексико-грамматические составы типа *Что дома?! Что сын?! Что завещи?!* Таким лексико-грамматическим составам нет формально адекватных в болгарском языке.

Ограниченными возможностями конкретизации в речи характеризуются лексико-грамматические составы типа: *Что такое хлопчатник, Что вам торопиться.*

Собранный материал дает возможность выделить однозначные лексико-грамматические составы с *что*: *Еще что делать?* (всегда вопрос). *До чего же они идут тебе!* (оценка). *К чему спорить! Чего только не бывает там!*

Болгарские лексико-грамматические составы с КАКВО в значении ЧТО

1. Многозначность лексико-грамматических составов с *какво* и средства ее ограничения.

Лексико-грамматический состав, включающий местоименное слово *какво*, соотносящееся с лицом или предметом (с русским соответствием *кто, что*), может употребляться в различных коммуникативных ситуациях, конкретизируясь средствами интонации как вопросительное, оценочное и реже повествовательное предложение.

При анализе предложений наблюдаются дифференцированные случаи: чистый вопрос — повествование — восклицание. Однако, в каждом конкретном предложении очень часто обнаруживаются и другие различные оттенки смысла и эмоций. Часть смысла передается автором постановкой знака препинания: *Какво знаеш ти за блнкерите Ешкенази!* (Димов, Тютюн). *Но какво търсиш ти между тях!* (Д. Талев, Железният светилник). — *Какво каже началството.* (Л. Стоянов, Холера). Из примеров видно, что первые два предложения сходны по своей функции и интонации (*Какво знаеш? = Нищо не знаеш! Какво търсиш! = Няма какво да търсиш тук!*).

Избыточные местоимения в таких лексико-грамматических составах могут являться показателем ограниченной многозначности: *Какво ми дрънкате вие мене!* (Й. Йовков, През чумавото).

Наличие или отсутствие вопросительности или появление в предложении оттенков смысла, не соответствующих предметному значению местоимения *какво* (русское *-я что*), в некоторых случаях можно объяснить различными возможностями реализации в них семантико-синтаксических связей. Если в лексико-грамматическом составе, кроме местоимения, есть существительное, управляемое использованным глаголом, то это местоимение становится дублирующим. В таком лексико-грамматическом составе синтаксические позиции реализованы, и в предложении появляется значимые причины или выражение эмоционального отрицания, негативного утверждения и т. д., таким образом можно выразить

некоторые эмоциональные оттенки: удивление, раздражение, сомнение, уверенность (ср. рус. *Что ты смотришь этот журнал! Он же старый!*) Болгарские примеры: *Какво заграждаш царски път? — изрева един исполин, който влезе в кръчмата и грубо отмахна ръката на хъша.* (Вазов, Немили-недраги). *Какво ще го правим само хляб!* (Стоянов, Холера). *Залозиха ме и мене жените, ела, думат, да ни пазиш. Какво ще ги пазя аз! Ама пък сами сме, без мъжка челяд сме. . .* (Й. Йовков, Индже).

Ср. возможность образования чистого вопроса при конкретизации лексико-грамматического состава средствами интонации в случае наличия семантико-синтаксической связи между местоименным словом и глаголом: *Какво ще правиш? — Ще работя каквото намеря.* (Вазов, Немили-недраги). *Навеждам се над него и подлагам ухо на устата му. Какво шепне той? Какво иска? Едва долавям смисъла на думите му. . .* (Стоянов, Холера). — *Какво търсеше пред театъра? — запита полицейският.*

— *Демонстрирах — каза момчето.* (Вежинов, Момчето с цигулката). В этих предложениях местоимение *какво* является заместителем неизвестного слова. В соответствующей ситуации, когда спрашивающему необходимо выяснить это неизвестное, на данный лексико-грамматический состав накладывается вопросительная интонация. Однако, если из ситуации известно, о чем идет речь, и говорящий выражает различные эмоции, то предложение в конкретизации, является оценочным: *Какво направих аз, клетки!* (Вазов, Непоздравил). *Какво плеще моя тиквеник. . .* (Стоянов, Холера). *Една нощ той се събуди от слаб шум в съседната стая, стана и отвори вратата. Какво да види!* (Среб. сватба). *Какво беше, какво стана!* (Жел. светилник). *Какво имаме ние с владиката!* (там же).

Многозначные лексико-грамматические составы с глаголом в будущем времени обладают теми же возможностями конкретизации при использовании соответствующей интонации. Чистый вопрос: *Какво ще правиш в чужбината?* (Тютюн). Эмоциональное отрицание (как и в предыдущих примерах, такие предложения могут оформляться и вопросительным знаком): *Какво ще стане! . . Нищо няма да стане!* (Тютюн). *Стар съм, от какво ще се бзя. . .* (Индже). — *Платете двадзет и осем франка!* — *Нямам, какво ще ти платя?* (Немили-недраги). Другие эмоциональные оттенки (переживание, раздражение, волнение, разочарование) передаются в предложениях с интонацией, близкой к ИК-5 (тон выше среднего, темп замедленный): *Какво ще кажат братята ти!* (Елин Пелин, Гераците). *Какво ще се смее — каза сърдито бзят, — не знае ли какво има да стане?* (Шибил). *Какво ще прави то бз майчица?* (Гераците). *Какво ще ми дойде до главата!* (Непоздравил, Вазов).

Частотность употребления в болгарском языке лексико-грамматических составов с *какъв* большая, чем русских с *какой*, так как болгарское местоимение, как мы уже отмечали, соотносится не только с признаком, но и с лицом и предметом. Кроме того, наблюдаются типичные для болгарского языка особенности сочетаемости некоторых глаголов с существительными (*гледам, правя* и др.) и местоимениями в полной и краткой форме (*ти, ми, си* и др.). Это создает особые условия, в сравнении с русским языком, для возникновения многозначных лексико-грамматических составов.

2. Лексико-грамматические составы с *какво ли*.

Это типичный болгарский штамп, с которого могут начинаться и вопросительные, и оценочные предложения. Однако степень вопросительности в таких вопросительных предложениях значительно снижена, и в функциональном отношении они сближаются с соответствующими им по составу оценочными. Частица *ли* указывает на наличие в предложении различных эмоциональных оттенков, поддерживаемых соответствующей интонацией. Так, оттенок неопределенности содержится в следующих предложениях: *Какво ли ги чака! Какво ли ги чака миличките? — мислеше с тъга той и ги гледаше мило и дълго, като че никога не беше ги виждал.* (Гераците). — *Какво ли ни чака там!* (Холера). Оттенок неудовлетворенности, бесполезности намерения в таком, например, предложении: *Какво ли ще види там, в черните кървави дупки!* (Железн. светилник). *За какво ли пък на нея се скарах?* (Вежинов, Обедна почивка). Оттенок восхищения многообразием, величием картины поддерживается частицей *ли* в таком предложении: *Между един ден и друг има дълбока пропаст — нощта. Какво ли не поглъща тя, какви ли не тайни, престъпления, заговори!* (Холера). Оттенок недоверия: *Какво ли пък толкова се е преуморил!* (Вежинов, Лош ден).

Примеры показывают, что частица *ли* в таких лексико-грамматических составах сигнализирует о разных оттенках эмоциональности, снижая таким образом роль интонации в разграничении вопроса и оценки. Степень вопросительности незначительна. Интонация в большинстве случаев является сопроводительным, фонетическим средством. Установка автора средствами пунктуации может дать читателю представление о незначительном смещении в сторону вопроса или оценки в каждом конкретном предложении.

3. Лексико-грамматический состав —
диночное местоимение *какво*.

Роль интонации в различении вопроса и оценки в болгарском языке можно наблюдать и при использовании в разных ситуациях одиночного местоимения *какво*.

Это могут быть вопросы с большей или меньшей степенью опросительности: — *Не! — отговори твърдо Павел. — Моите амерения са други.*

— *Какви?*

— *Искам да залоя търговия в града. (Гераците).*

— *Значи, правиш опити с моето търпение, а това е опасно.*

— *Какво? . . . Ще ме застреляш ли? — усмихна се Борис. (Тютюн).*

Оценочные предложения:

— *Ама български паша? — пита той, запхтян от възмущение.*

— *Български, ами какъв! (Вазов, Дядо Йоцо гледа).*

— *Само ти можеш да ми помогнеш, татко!*

— *Какво! — пресече го баща му и стана. — Ами какво ще кажат ратята ти! (Гераците).*

4. Выводы.

Болгарское местоименное слово *какво* с глаголом обычно отвечает русскому *что*. Однако, в эллиптических выражениях, восстанавливаемых в контексте или ситуации, *какво* может переводиться русским местоимением *какое* и *кто*:

Какво имате? — Что у вас?

(Какво се роди?) — Какое дитя у вас?

— *Кто родился? Мальчик или девочка?*

В определенных условиях болгарские лексико-грамматические составы могут иметь разные конкретизации с помощью интонации. Так, лексико-грамматический состав с нейтральным глаголом может иметь до семи конкретизаций в речи: *Какво направи той? Какво направи той? Какво направи той!* (возмущение или осхищение) и другие уже приведенные значения.

Как и при анализе русских предложений с *что*, при изучении болгарских предложений с *какво* встает вопрос о том, как семантико-синтаксические связи между местоименным словом и глаголом отражаются на значении вопросительного предложения.

Интонация болгарских предложений с многозначным лексико-грамматическим составом во многом сходна с русской.

Специфическими для болгарского языка являются средства ограничения многозначности лексико-грамматических составов: частица *ли*: *Какво ли ги чака там? Какво ли не поглъща тя!*; частица *ето*: *Ето какво се случи.*

Русские лексико-грамматические составы с КТО

Вопросительная семантика слова *кто* очень сильна, поэтому многочисленны примеры вопросительных предложений с местоимением *кто*. Почти во всех этих предложениях лексико-грамматический состав многозначный. ИК-2, ИК-3 или ИК-4 конкретизируют многозначные составы как вопросы, переспросы, повторения вопросов при ответе, припоминания: *Кто это сделал?* (Свидание с Нефертити). — *А кто будет читать? Где эти мудрецы, которые могут предусмотреть каждый возможный случай?* (Свадьба как свадьба). *Кто тебе позавидует?* (там же). *Да кто тебя там держать будет?* (Морская душа).

Если говорящий был или является свидетелем происходящего и для вопроса нет объективных условий, то лексико-грамматические составы приведенных предложений могут конкретизироваться как оценочные или со значением негативного утверждения или эмоционального отрицания: *Кто пришел! Кто это сделал! — лучший мастер! Кто будет читать! — лучший лектор! Кто тебя там держать будет! (никто!) Кто же не хочет? (все хотят)*. Таковы возможные предложения с конкретизацией с ИК-5 или ИК-5а.

Многозначные лексико-грамматические составы с началом *кто только не...*, *кого только не...* чаще всего конкретизируются в качестве восклицаний: *Кого только он не встретил там!* (разг.). Но не исключается возможность употребления подобных составов и в качестве чистых вопросов: *Кому (только) он не купил подарка? — Только Саше.* (разг.).

Болгарские лексико-грамматические составы с КОИ

Проиллюстрируем наличие многозначных и однозначных лексико-грамматических составов с *кой*: *Кой ти е позволил?! Кой беше по-учен и по-умен от него?! Кой друг може да бъде?! Кой ще поверва?!* (лексико-грамматические составы предложений из романа „Железният светилник“).

Частица *ето* превращает многозначный состав в однозначный: *Ето кой беше по-учен и по-умен от него!*

Общие выводы по русским и болгарским лексико-грамматическим составам с *кто* и *кой*.

Русскому лексико-грамматическому составу *Кто пришел* соответствуют болгарские *Кой е дошел, Коя е дошла, Кои са дошли, Кой дойде (коя, кое дойде), Кои дойдоха*. Таким образом, русское местоимение шире по объему заложенных в нем значений по сравнению с болгарским. Самым общим значением будет обладать болгарское местоимение *кой*.

Всем русским конкретизациям будут соответствовать болгарские со сходной интонацией: 1) *Кто пришел.* (сообщение с ИК-1) — *Кой е дошел.* 2) *Кто пришел?* (с ИК-2 и с ИК-3 с соответствующими значениями) — *Кой е дошел?* 3) *Кто пришел?* (с ИК-4а с центром на *кто*, припоминание, размышление). *Кой е дошел?* 4) *Кто пришел!* (оценочные предложения: с ИК-4а с центром на глаголе, с ИК-5 и с ИК-5а — негативная оценка) — *Кой е дошел!*

Ограничителями многозначности в обоих языках выступают частицы: *Еще кто пришел?! Вот кто пришел! Это кто пришел? Кто только не приходил! Это кой е дошел! Кой ли е дошел?! Кой пък е дошел?*

Русские лексико-грамматические составы с ГДЕ

Приведем примеры предложений с многозначным лексико-грамматическим составом с его конкретизацией в качестве чистого вопроса, когда говорящий интересуется, где тот или иной предмет или лицо: *Он где-то уже слышал этот хрустальный голос. Но где, когда?* (Аэлита). *Нужен глубокий разведчик, где найти его? Вот мое горе.* (А. Толстой, Рассказы Ивана Сударева). *Где начнется ее новая жизнь?* (Семья Ульяновых). *А где ковер? Где вагачьи туфли?* (Свидание с Нефертити).

Оценочные предложения — чаще всего со значением негативного или эмоционального отрицания (*где? — нигде! негде!*). Используется ИК-5 или ИК-5а: *Но где же тут диспропорция?* (Шагнрян). — *А здесь? — Валерий Вениаминович кивнул на последнюю работу. — Все цвета приблизительноны . . . Рисунок, форма соблюдены более или менее, а где же живопись, где цвет? Раскрашено.* (Свидание с Нефертити). — *А Онь — река! Где такую увидишь!* (На диком берегу).

Вопрос может содержать эмоциональные оттенки: беспокойство: — *Где же молодые? Что они там застряли?* (Свадьба как свадьба); возмущение: *Слушайте. . . Где у этой дамы лицо?* (Свидание с Нефертити).

Различные эмоциональные оттенки поддерживаются не только интонацией, но и употреблением частиц *же, уже, еще* и т. п.

Частица *вот* указывает на однозначность лексико-грамматического состава: *вот где надо искать!*

Болгарские лексико-грамматические составы с КЪДЕ (ДЕ)

Чистые вопросы возможны в ситуации разыскивания лица, предмета: *Къде си? Къде се загуби, сине?* Эти же лексико-грамматические составы могут использоваться в качестве восклицания в ситуации, не вызывающей вопроса: например, к моменту речи

разыскиваемое лицо предстает перед спрашивающим. В этих случаях средствами интонации могут выражаться и различные оттенки эмоций: удивление, раздражение, нетерпение и др. *Пред къщата най-напред го срещна Шаро, сетне пред него се изпречи майка му. — Къде се загубл, сине — прошепна тя и едвам докосна с ръка разголените му гърди, негли да провери, че е той.* (Железният светилник). *Къде ходите вие, аз ви търсих в училището. . .* (Холера).

Введение местоимения *ти* делает подобные лексикограмматические составы однозначными и тогда выражается эмоциональное отрицание: *Понякога мене полиция, подпята дали не се навъртат хора пазарен ден да искат да купят брашно на черно. . . Къде ти! — казвам. — То беднотия!* (Радичков, Хляб).

Как и в русском языке, при отсутствии грамматической связи между наречным словом *къде* (*де*) и глаголом, лексико-грамматический состав конкретизируется средствами оценочной интонации и имеет значением отрицательного утверждения или эмоционального отрицания: *Де ще я разбереш таз лъжкия.* (Индже). *Де ще те познавам, ф нди.* (Индже). *Луд човек! Къде ще ни впрега по това време.* (Радичков, Милойко).

— *Хм — де ще издържи той такава нещю!* (Железн. светилник).

Общие выводы по сопоставлению лексико-грамматических составов с ГДЕ и КЪДЕ.

Болгарское местоимение *къде* шире по лексическому значению: оно при переводе означает или *где*, или *куда*: *Къде ходиш? = Где ходишь? Куда ходишь?*

При наложении разной интонации на многозначные лексико-грамматические составы типа *Где книга* (*Къде е книгата*) возможны разные виды конкретизаций: вопрос, переспрос, повторение вопроса при ответе, припоминание, легкое удивление, глубокое восхищение (*Где летит!*), негативная оценка.

Средствами однозначности в русских составах может быть порядок слов: *Траву где искать? Ковер где?* или частицы: *Куда там! Где уж! Вот где книга!*

Болгарские частицы *ти*, *ето* также являются средствами ограничения многозначности лексико-грамматических составов с *къде*.

Русские лексико-грамматические составы с ЗАЧЕМ и ПОЧЕМУ

Степень вопросительности зависит от семантики глагола: насколько он допускает вопрос о цели действия, — и от конкретной ситуации: *Зачем вы едете туда? — Учиться. Зачем вы едете туда! Не стоит!*

Подобные лексико-грамматические составы конкретизируются средствами интонации. Использование инфинитива часто показывает сниженную степень вопросительности и различные оттенки эмоций: сожаления, недовольства и др. *Зачем вас стесняют? Зачем так говорить? Зачем спорить?* (разг.).

Лексико-грамматические составы с *почему* гораздо реже используются в качестве восклицательных предложений, т. к. сильна семантика самого слова *почему*. Однако степень вопросительности может быть различной. При использовании ИК-5а возникает предложение с негативным утверждением или эмоциональным отрицанием: *Почему не пойдешь! Пойдешь!* (разг.). *Почему в лесу? В поле!* (разг.) Возможно использование ИК-2.

Снижение степени вопросительности возникает при употреблении глаголов особых семантических групп: — *Почему вы называете мне свой вкус? — Потому что вы пришли ко мне учиться.* (Свидание с Нефертити).

Лексико-грамматический состав с *почему бы не* осмысливается как вопрос-совет, вызов, решительное намерение: *Великий Ван Гог при жизни был презираем, почему бы мне не радить его участь?* (Свидание с Нефертити). *Почему бы вам не пойти туда?* (разг.). *Почему бы и нет! Сходим.* (разг.).

Болгарские лексико-грамматические составы с ЗАЩО (ЩО)

Пример вопросительного предложения с оттенком совета, намерения: *Защо да не стидем на кино?* На русский язык такие предложения переводятся конструкциями *почему бы нет, почему бы не*: *Почему бы нам не пойти в кино?* (разг.).

Болгарский лексико-грамматический состав без отрицания: *Защо да ходим на кино!* (разг.) переводится с русским словом *зачем*: *Зачем ходить в кино! Погуляем по парку.* (разг.).

При наложении невопросительной интонации на лексико-грамматические составы с *защо* возникают восклицательные предложения с самыми разными оттенками эмоций: сожаления, упрека, недовольства, совета, согласия и т. д. *Деца, деца, защо се ядете!* (Гераците). — *Дети, дети, чего вы ссоритесь!* *Що ме питааш!* (Жел. светилник) — *Зачем спрашиваешь!* *Защо не ми каза, защо не ми каза!* (Жел. свет.). — *Почему мне не сказала!* *А защо не вземете и неговата книжка!* (Вежинов, Баща ми). — *Почему не бзрете и его книжку?!*

Выводы по лексико-грамматическим составам с *зачем* (*почему*), *защо*.

Сильная вопросительная семантика рассматриваемых слов ограничивает возможность использования данных лексико-грамматических составов в качестве оценочных предложений. При наложении на русские лексико-грамматические составы ИК-5 и

ИК-5а создаются предложения со значением сожаления, упрека, недовольства, совета. Сходная интонация характеризует и болгарские предложения с данными значениями.

Вопросительная интонация ИК-2 и ИК-3, ИК-4а конкретизирует эти лексико-грамматические составы в качестве нейтральных вопросов, повторений вопроса при ответе и припоминаний:

2 2

Почему она здесь? Зачем она пришла? и т. д.

Как в русском, так и в болгарском языке, роль интонации снижается при употреблении глаголов эмоционального действия. В таких случаях возможно использование ИК-2 русских типов: *Зачем ссоритесь!*

ВЫВОДЫ

Анализ русских и болгарских лексико-грамматических составов с местоименными (наречными) словами показал, что наибольшее число конкретизаций в речи благодаря интонации имеют, как в русском, так и в болгарском языке, лексико-грамматические составы со словами *какой, как, сколько* (какъв, как, колко).

Местоименное слово *какой*, по определению В. В. Виноградова, «местоименно-указательное прилагательное», входит в замкнутую группу местоименных слов, которые обозначают «свойства и качества, возникающие на основе личных, пространственных, количественных, эмоционально-оценочных, обобщенно-ипизирующих и неопределенно-квалифицирующих или других указательных отношений говорящего лица или субъекта к лицам, предметам и явлениям»¹⁴. По тем же причинам, легко и естественно взаимодействует вопросительная и оценочная интонация с лексико-грамматическими составами, включающими слова *как, сколько*. Лексико-грамматические составы со словами *кто, где, зачем* — *кой, какво, къде, защо* чаще конкретизируются как вопросительные. При наложении оценочной интонации (русских типов ИК-4а, ИК-5, ИК-5а) возникают предложения, которые лучше называть восклицательными, а не оценочными. В них выражены различные эмоциональные значения: недовольство, удивление, вопрос с другим содержанием (напр. *Что не*

5

садитесь = *Почему не садитесь?*), возражение (*Что вы мне подаете!*) и эмоциональное отрицание или негативное утверждение (*Что он сказал! — Какво каза! Нищо! Кто не хочет! — Кой не иска!*).

Структура русских и болгарских лексико-грамматических составов, как это было показано, отличается своеобразием, ха-

¹⁴ В. В. Виноградов, Современный русский язык, вып. II, Москва, 1938 г., стр. 188.

рактарным для всего языка в целом. В болгарском особую роль играют глагольные времена, членная форма, порядок слов.

Есть различия в лексическом значении самих местоименных (наречных) слов и в их сочетаемости, что сразу же показывает специфику языка: *какво=какое, кто, чт*; *защо=зачем, почему; къде=куда, где*. При конкретизации лексико-грамматических составов с данными болгарскими словами происходит и их конкретизация в функциональном и лексическом направлении. На основе проделанного анализа можно выделить в болгарском языке минимальные пары предложений, различающихся только средствами интонации на основе одного и того же лексико-грамматического состава. Это может послужить первым этапом для выявления основных типов интонационных конструкций в болгарском языке.

Сообщение — вопрос.

1	
Какой город.	Какъв е градът.
2	
Какой город?	Какъв е градът?

Въпрос — переспрос.

2	
— Как вас зовут?	— Как се казвате?
— Николай.	— Николай.
3	
— Как?	— Как?

Вопрос — повторение вопроса при ответе.

2	
— Кто пришел?	— Кой е дошел?
3	
— Кто пришел? Саша.	— Кой е дошел ли? Саша. (отличие от русского языка в употреблении частицы <i>ли</i>).

Сообщение (название) — оценочное предложение

1	
Что он сделал.	Какво направи той.
5	
Что он сделал!	Какво направи той!

Вопрос — оценочное предложение

2	Сколько книг здесь?	Колко книги има тука?
4а	Сколько книг здесь! (легкое всех 10 е)	Колко книги има тука!
5	Сколько книг здесь! (глубокое восхищение)	Колко книги има тука!
5а	Сколько книг здесь! (негативная оценка)	Колко книги има тука!

Вопрос — вопрос с оттенком досады

2	Зачем она пришла?	Защо е дошла?
5	Зачем она пришла?	Защо е дошла?

Вопрос — вопрос-припоминание

2	Как прошла ночь?	Как мина ноцта? Как е минала ноцта?
4а	Как прошла ночь?	Как е минала ноцта? (редко) (чаще — Как ли е минала ноцта?)

Сопоставление возможностей интонации в обоих языках на этом участке дает основание сделать вывод о большом сходстве интонационной нагрузки в них при конкретизации лексико-грамматических составов.

Задачей дальнейшего изучения русской и болгарской интонации в сопоставительном плане будет последующее выделение минимальных пар предложений с другим лексико-грамматическим составом (например, без вопросительного слова). Далее должно быть проведено исследование фонетического аспекта изучаемых явлений. Главное внимание должно быть обращено на изменение тона, играющего смысловозначительную роль в болгарском языке.

ЗА ВЗАИМОДЕЙСТВИЕТО НА ИНТОНАЦИЯТА С МНОГОЗНАЧЕН ЛЕКСИКАЛНО-ГРАМАТИЧЕН СЪСТАВ НА ИЗРЕЧЕНИЕТО

(по материал из руския и българския език)

Т. Н. Махрова

(Резюме)

Съществуването в руския език на многозначни лексикално-граматични състави на изречението, които благодарение на интонацията могат да се използват в различни комуникативни ситуации, привлича вниманието както на учените, които се занимават с руски синтаксис, така и на тия, които изучават интонацията на руския език. В съвременната лингвистика се правят също така опити да се съпоставя в такъв аспект руският език с други и да се изясни доколко дадените явления са характерни за всеки от съпоставяните езици. Още първоначалните наблюдения над разни езици дават възможност да се види, че многозначността на лексикално-граматични състави на изречението е не само руско явление. Структурата на различните видове многозначност обаче може да бъде различна в отделните езици.

В настоящата работа са направени съпоставителни наблюдения над руския и българския език. Изследвани са лексикално-граматични състави на руски и български изречения с местоименни и наречени думи (*какой — какъв, что — какво* и др.). Показано е наличието на български многозначни лексикално-граматични състави, сходни по структура със съответните руски, и ролята на интонацията като различител на въпросителните и възклицателни изречения в тия състави.

Руските и българските въпросителни изречения с многозначни лексикално-граматични състави функционират благодарение на специални (често пъти сходни) интонационни средства (по-голямо напрежение на учленението, особено движение на тона). Руските и българските възклицателни изречения с много-

значни лексикално-граматични състави също така си приличат в интонационно отношение.

По-нататъшното изучаване на двата езика в дадената насока ще помогне да се изяснят техните сходства и различия на нивото на смисъла, стилистичните и емоционалните отсенки.

INTERACTION ENTRE L'INTONATION ET LA STRUCTURE LEXICO-GRAMMATICALE POLYVALENTE DE LA PHRASE

(sur le matériel du russe et du bulgare)

Tamara Mahrova

(Résumé)

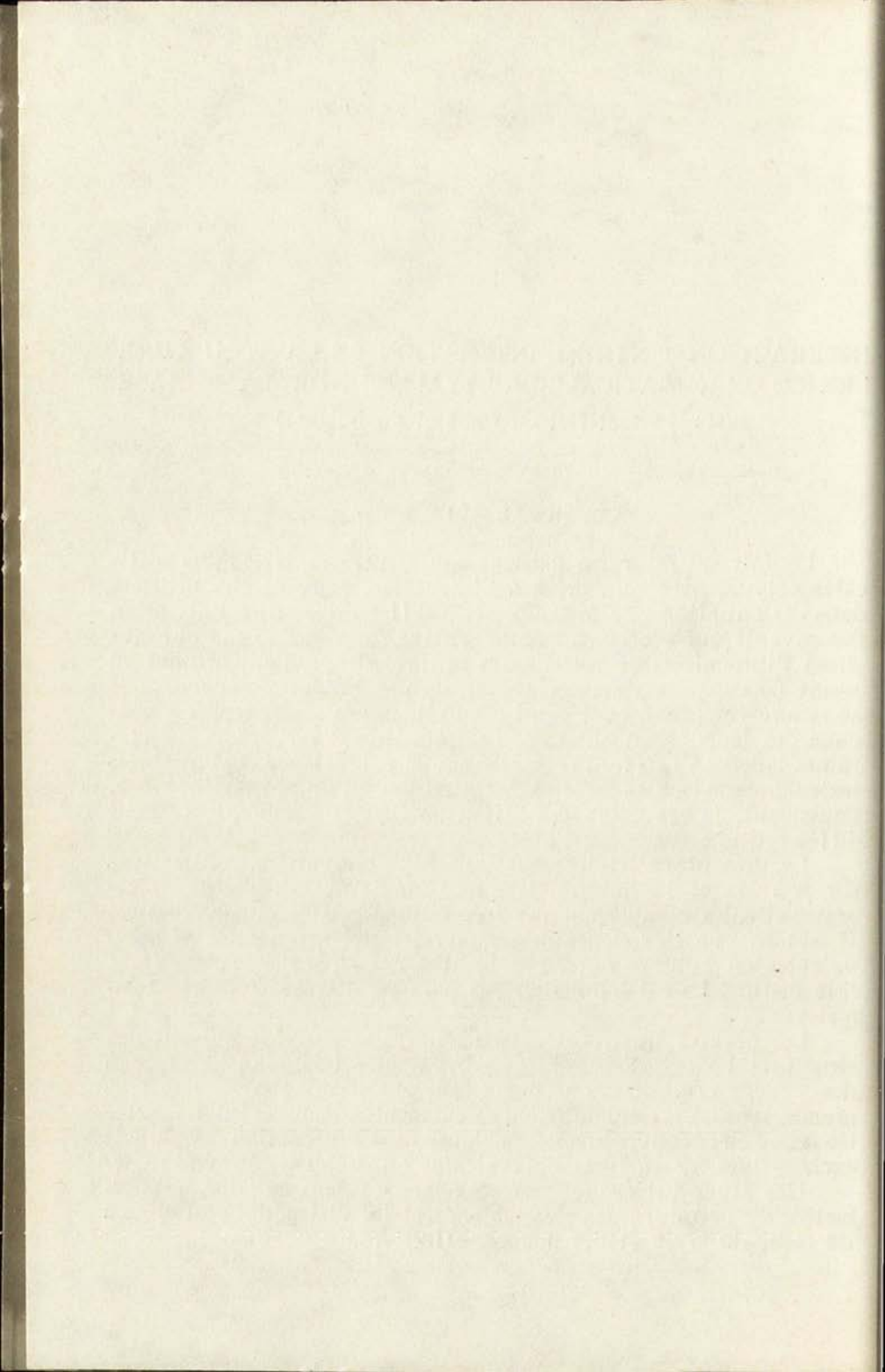
Le fait qu'en russe existent des structures lexico-grammaticales polyvalentes qui, grâce à l'intonation, peuvent être utilisées dans des situations de communication différentes, attire l'attention des savants qui s'occupent de la syntaxe russe et de ceux qui étudient l'intonation du russe. Dans la linguistique d'aujourd'hui on essaie de comparer, sous cet aspect, le russe à d'autres langues pour se rendre compte à quel point ces phénomènes sont propres à chacune des langues en question. Les premières observations sur certaines langues nous font constater que la polyvalence des structures lexico-grammaticales de la phrase n'est pas qu'un phénomène russe. Cependant, la structure des différents types de polyvalence peut différer d'une langue à l'autre.

Le présent article est basé sur des observations contrastives sur le russe et le bulgare. L'auteur étudie des structures lexico-grammaticales comportant des formes pronomiales et adverbiales. Il met en vue l'existence de structures lexico-grammaticales polyvalentes en bulgare qui ressemblent à des structures russes et le rôle distinctif de l'intonation des phrases interrogatives et exclamatives.

Les phrases interrogatives en bulgare et en russe qui ont des structures lexico-grammaticales polyvalentes fonctionnent grâce à des moyens prosodiques spéciaux (souvent semblables) — une plus grande tension articulatoire, un mouvement particulier du ton, etc. De même on découvre une ressemblance dans l'intonation des phrases exclamatives à structures polyvalentes en bulgare et en russe.

Une étude ultérieure des deux langues dans ce domaine permettra de découvrir les ressemblances et les distinctions au niveau du sens, du style et des nuances affectives.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Филологически факултет 1973/1974 г.
Tome XI, kn. 1
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“
DE V. TIRNOVO
Faculté philologique 1973/1974

ИГНАТ ГЕОРГИЕВ
К ВОПРОСУ О СЕМАНТИЧЕСКОЙ
СТРУКТУРЕ БЕЗЛИЧНЫХ
ПРЕДЛОЖЕНИЙ

IGNAT S. GUEORGUIEV
CONTRIBUTION AU PROBLEME DES STRUCTURES
SEMANTIQUES DES PROPOSITIONS IMPERSONNELLES

СОФИЯ 1975

К ПОРЯДКУ ДНЕВНОГО ПОРЯДКА
ОПЫТЫ РЕДАКЦИИ
ЛИБРАРИИ

CONTRIBUTION TO THE
LIBRARY OF THE
LIBRARY OF THE

Формально-грамматический и семантический уровни в синтаксисе считаются изоморфными. Однако в безличных предложениях встречаются значительные расхождения между их первичной (конгруэнтной) функцией и коммуникативно-семантической нагрузкой на члены предложения. Вот почему очень часто бросается в глаза фраппирующее несоответствие между планом выражения и планом содержания.

Разнообразие формально-синтаксического построения безличных предложений в русском и болгарском языках велико и при их сопоставлении, и в любом из сравниваемых языков. Но их содержательный состав реализуется в границах инвариантности. Поэтому исследование безличных предложений следует начинать с определения их специфической семантики.

1. Взгляды на семантику безличных предложений. Семантическую, как и формальную, характеристику безличных предложений очень часто проводили на основании противопоставления личных и безличных конструкций. Такой подход бинарной оппозиции является и необходимым и результативным, но он вскрывает только структурные отличия, не проникая в глубину семантических взаимоотношений. Под этот принцип трудно подвести все безличные предложения, характеризующиеся богатством семантических нюансов и по своему смысловому содержанию отстоящие на различных дистанциях от семантики «подлинно» двусоставных предложений.

Размежевание этих двух видов предложений обычно проводилось: 1) в зависимости от семантической характеристики субъекта, т. е. от его наличия или отсутствия (эта семантическая особенность давно подмечена и поэтому нашла в литературе соответствующее терминологическое оформление: «Subjektlose Sätze» или «Impersonalien») и по мере устранения (убывания) субъектности¹; 2) в зависимости от семантики выражаемого ска-

¹ См., например: А. А. Потёбня, Из записок по русской грамматике, т. III. М., 1968, стр. 333, 370; Д. Н. Овсянко-Куликовский, Из синтаксических наблюдений. К вопросу о классификации бес-субъектных предложений, ИАН ОРЯС, т. V, 1900, кн. 4, стр. 1151—1155; сторонниками подобных взглядов являются представители современного языкознания.

зуемым признака (действия или состояния), т. е. по мере активной направленности к (убъекту²; 3) между этими крайними точками зрения стоят многочисленные определения по признаку отсутствия соотносительности действия с его производителем (носителем) или по признаку сочетания представлений о них в составе единственного главного члена³. Разнообразие мнений доходит вплоть до отрицания правомерности понятия безличности⁴ или до ее абсолютного утверждения, с одной стороны, в качестве первичной основы индоевропейских языков (А. В. Попов, И. И. Мещанинов и др.)⁵ и, с другой, при подчеркивании ее наращения в современном языке⁶. Взгляды на семантику безличных предложений невозможно точно классифицировать, потому что ее исследование проводилось при отсутствии единых принци-

² На формирование взглядов о приоритете содержания сказуемого глагола значительное влияние оказали Фр. Керн и Фр. Миклосич. Частично к такой точке зрения примыкает А. М. Пешковский, ср.: Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956, стр. 179—181, 342—345; см. также работы представителей второго поколения болгарских лингвистов: Ст. Младенов и Ст. П. Василев, Грамматика на българския език. С., 1939, стр. 321—322, 324, 349; П. Калканджиев, Българска граматика. Пловдив — София, 1938, стр. 317—331; в более новое время — В. В. Виноградов, Русский язык (Грамматическое учение о слове). М., 1972, стр. 370—372; е го ж е: Основные вопросы синтаксиса предложения, „Вопросы грамматического строя“. М., 1955, стр. 397, 402; Е. И. Шендельс устанавливает семантическую дистрибуцию глаголов в зависимости от степени их направленности на объект. При этом безличные глаголы характеризуются абсолютной интранзитивностью. См.: „Многозначность и синонимия в грамматике“. М., 1970, стр. 12—13.

³ А. В. Попов, Сравнительный синтаксис именительного, звательного и винительного падежей, „Филологические записки“, вып. IV, V, 1879 — 1881, стр. 305; А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка. Л., 1925, стр. 32; А. Б. Шапиро, Очерки по синтаксису русских народных говоров. М., 1953, стр. 136; М. Г. Рожновская, Безличные предложения в современном болгарском литературном языке. Сб. „Вопросы грамматики болгарского литературного языка“. М., 1959, стр. 379; К. Псков ссылается на мысль Пешковского об устранении подлежащего не только из речи, но и из мысли. Ср.: К. Попов, Съвременен български език, Синтаксис. С., 1963, стр. 68.

⁴ А. М. Пешковский, Русский синтаксис. . . , стр. 343; И. Хаджов, Грамматични бележки, сп. „Учител“. С., 1911, кн. 8—9, стр. 527.

⁵ Подробнее по вопросу см.: С. Д. Кацнельсон, К генезису номинативного предложения. М. — Л., 1963; М. М. Гухман, Конструкции с дательным-винительным падежом лица в индоевропейских языках. ИАН СССР, ОЛЯ, т. IV, 1945, вып. 3—4; е е ж е: Конструкции с дательным/винительным лица и проблема эргативного прошлого индоевропейских языков. Сб. „Эргативная конструкция предложения в языках различных типов“. Л., 1967, стр. 58—73.

⁶ Д. Н. Овсянко-Куликовский, цит. соч., стр. 1178; А. М. Пешковский, цит. соч., стр. 345; также: И. П. Распопов, Система синтаксиса и синтаксическая система языка. Сб. „Вопросы общего и русского языкознания“. Оренбург, 1967, стр. 85.

пиальных установок, и это очень часто приводило к противоречивым и непоследовательным выводам⁷.

В последнее десятилетие дифференциальные признаки безличности продолжают устанавливаться в зависимости от имплицитности субъекта, от его неопределенности, диффузности⁸ или от пассивности, замкнутости действия. Современные авторы предлагают все же доводы в свете актуального членения и трансформационные методы, устанавливающие функциональную направленность и функциональную нагрузку на те члены предложения, которые соответствуют глубинным позициям субъекта и предиката⁹.

2. Безличность и ее отношение к грамматической категории лица. Во всех этих (и в любых возможных) трактовках безличных предложений центральным представляется вопрос о категории лица. Поэтому решение проблемы о семантическом основании безличных предложений прежде всего зависит от правильного понимания содержания этой грамматической категории¹⁰. Стоит отметить тот показательный факт, что лучшие наблюдения над категорией лица были сделаны в связи с ее отсутствием. И это не случайно, так как нулевая реализация какой бы то ни было семы предоставляет наиболее удобные условия вскрытия ее дистрибуции и определения ее коррелятивов.

⁷ Е. М. Галкина Федорук, например, определяет основные типы безличных предложений „по значению“ в зависимости от признаков: 1) выражения интеллектуального восприятия действительности и 2) выражения воли и эмоции человека. См. ее работу: „Безличные предложения в современном русском языке“. М., 1958, стр. 128. Но эти признаки не относятся единственно к безличным предложениям и вообще не имеют определенного отношения к семантике безличности. На этот факт справедливо указывает В. Л. Георгиева, К изучению типов простого предложения русского языка в советском языкознании, Учен. зап. Ленингр. гос. пед. ин-та им. Герцена, т. 373. Л., 1968, стр. 94.

⁸ Т. Б. Алисова, Семантико-коммуникативный субстрат безличных предложений. Кн. „Инвариантные синтаксические значения и структура предложения“. М., 1969, стр. 27—36; И. Ф. Вардоль, Очерки потенциального синтаксиса японского языка. М., 1964, стр. 85—92.

⁹ Ср., например: Р. Ружичка, О трансформационном описании так называемых безличных предложений в русском литературном языке, „Вопросы языкознания“, 1963, № 3, стр. 22—31; Х. Вальтер, Към проблемата за възвратните глаголи в съвременния български език, „Български език“, 1964, кн. 4—5, стр. 359—376; К. Иванова, Опит за моделиране на залоговите отношения, „Български език“, 1970, кн. 4, стр. 328—331; И. П. Распопов, Строение простого предложения в современном русском языке. М., 1970; В. Г. Гак, К проблеме семантической синтагматики. Кн. „Проблемы структурной лингвистики — 1971“. М., 1972, стр. 367—395.

¹⁰ В. В. Виноградов отмечает, что „категория лица и категория безличности соотносительны“. См.: „Русский язык“, стр. 370.

Категорию лица очень часто санкционируют в качестве морфологической. С такой точки зрения и ходят многие современные определения, в том числе и дихотомическое противопоставление 1-го и 2-го лица, со своей стороны противопоставляющихся 3-му (которое „может обозначать безличность“)¹¹. Большинство же авторов категорию лица справедливо определяет в качестве синтаксической. По мнению В. В. Виноградова, глагол служит сказуемым именно потому, что „способен указывать на лицо“; главнейший признак сказуемого есть лицо¹². Принимая во внимание и функциональную, и формальную направленность этой категории на осуществление связи между подлежащим и сказуемым, ее следует принимать как синтаксическую.

Такой взгляд на категорию лица имеет своим следствием аналогическое определение „безличности“. Правильным даже будет подвести „личность“ и „безличность“ под общий знаменатель в границах коррелятивной пары единой синтаксической категории личности-безличности.

Это понимание вызывает необходимость определить синтаксические способы выражения этой категории и их доминанты в плане содержания. На поверхности категория лица выражается в осуществлении связи между элементами, репрезентующими предикцируемый признак и его носитель (в традиционном смысле, между сказуемым и подлежащим), а ее антипод (безличность) — в отсутствии такой прямой связи, обычно по причине нулевой реализации второго из господствующих составов. Но если в плане выражения реализация категории личности-безличности осуществляется в двух противоположных (привативных) значениях, то нельзя ожидать аналогической дистрибуции семантики в глубине. Двойственности поверхностной структуры там соответствует единое начало глубинного субъекта.

3. Категория синтаксического субъекта. Для того чтобы подойти к выводам о формах соответствия между глубинными и поверхностными структурами безличных предложений, необходимо, прежде всего, выяснить онтологию

¹¹ Ср.: Грамматика современного русского литературного языка АН СССР, 1970, стр. 302—303. Там эта категория определяется как словоизменительная. А. В. Изаченко, определяя лицо на основании набора семантических признаков, также имеет в виду морфологическую категорию глагола. См.: А. В. Изаченко, Бинарность, привативные оппозиции и грамматические значения, „Вопросы языкознания“, 1963, № 2, стр. 39—56.

¹² В. В. Виноградов приводит цитату из работы В. Ф. Андреева „Знаменательные и служебные слова в русской речи“, Журнал министерства народного просвещения, 1895, № 9, стр. 258. См.: В. В. Виноградов, Русский язык, стр. 361, также стр. 360, 364.

еские основания вычленения синтаксической категории субъекта и ее номинативную сущность.

В связи с номинативным аспектом интерпретации содержания предложения принимаем, что в основании его лингвистической реальности лежит объективная действительность, отрезок ситуации, нелингвистическая субстанция.

Первичная ассоциация звукового комплекса и смысла производится в т. н. вербальной сцепке¹³, которая и есть акт номинации. Вербальная сцепка — это тот изначальный момент познания, в котором заключено триединое начало практики, мышления и языка. Субстанция является необходимой предпосылкой существования практики и мышления¹⁴. В качестве неязыкового денотата предложения референт субстанции является важнейшим элементом его содержательной структуры.

В основании любого предложения лежит самое общее представление о некоторой предметной субстанции, которой приписывается предцируемый признак. Это представление и составляет понятие о субъекте синтаксической семантики. Таким образом субъект в качестве референта субстанции наличествует в глубинной структуре любого предложения.

Собладание синтаксическим субъектом приписывается и личным и безличным предложениям, хотя в последних он очень часто содержится имплицитно. Такое понимание субъекта не предполагает его обязательное соотнесение с определенными формами поверхностной структуры в неизменном составе лишь одного члена предложения (подлежащего). Противопоставляясь многим опытам логико-лингвистического параллелизма, эта трактовка дает возможность считать субъект подлинно лингвистической реальностью и предупредить возможное его отождествление с логическим субъектом¹⁵.

4. Особенности проявления субъекта в безличных предложениях. Специфика содержания категории субъекта в безличных предложениях может быть предметом детального исследования только в связи с условиями ее проявления в их отдельных разновидностях. Поэтому сле-

¹³ П. Сотнякин, Основные проблемы языка и мышления. Ереван, 1968, стр. 77.

¹⁴ П. С. Попов утверждает, что суждение может быть бес субъективным, но что наличность его предмета является обязательной. См.: П. С. Попов, Суждение и его строение, „Философские записки“, т. VI М., 1953, стр. 78.

¹⁵ С другой стороны, это разграничение может облегчить поиски в области взаимного проникновения форм языка и мышления и подкрепить стремление выяснить характер этого проникновения при безличных предложениях.

дующим шагом описания их семантического субстрата¹⁶ следует быть выяснение общих условий проявления специфики содержания и дистрибуции субъектности в позициях глубины по сравнению с личными предложениями.

Особенность проявления субъекта в безличных предложениях неправильно искать в зависимости от возможного эллипса от неполной (конституативно обусловленной) реализации структурной схемы предложения. Это можно проиллюстрировать противопоставлением: 1) *Помню* — 2) *Мне помнится*; 3) *Думаю* — 4) *Мне думается*. Парадоксальной на первый взгляд может показаться двусоставность первых и односоставность вторых предложений из предложенных синонимических пар. Однако если в 1-ом и в 3-ем можно обнаружить присутствие активного субъекта 1-го лица в флексии глагола и можно полностью развернуть структуру: *Я помню*, *Я думаю*, этого нельзя сделать во 2-ом и в 4-ом предложениях, при которых структурная схема оказывается полностью развернутой. Следовательно, их специфика заключена в них самих, в их структурной схеме, которая и предполагает известную долю редукции субъекта.

Если в безличных (и в любых других) предложениях скаывается определенная специфика семантики, то ее следует искать в глубине. Именно специфика глубинного содержания диктует определенную структурную схему, оптимально ее выражающую. Поэтому безотносительной синонимии не может быть. Семантический субъект в безличной конструкции не соответствует семантической природе субъекта, выражаемого в форме подлежащего. Его реализацию в „нетипических“ позициях нельзя считать случайной. Она обусловлена спецификой отрезка внелингвистической ситуации, сущностью генерируемого содержания. Транспозиция субъекта в другие члены предложения глубоко функциональна, маркирована.

В этом отношении Т. Б. Алисова правильно начинает уточнение границы безличности с выяснения семантических и коммуникативных условий, лежащих в основе устранения „полноты информации о субъекте“¹⁷. Надо еще иметь в виду, что семантическая стоимость субъекта не является абсолютной и независимой величиной и не является производной лишь одного аргумента. Семантическую сущность субъекта в безличных предложениях нельзя определить, не принимая во внимание всех тех компонентов, на которых зиждется вся их специфическая семантика. Речь идет именно об ее обусловленности теми элементами глубинных структур и отношениями между ними, которые соот-

¹⁶ Пользуемся удачным термином Т. Б. Алисовой.

¹⁷ Т. Б. Алисова, цит. соч., стр. 23.

ответствуют сложившимся условиям ситуации, и о которых судим по форме реализации структурной схемы предложения.

5. Трехкомпонентный состав структурной схемы предложения. В целях удобства оперирования семантическим содержанием безличных предложений очень удобно принять, что структурная схема состоит не из двух, а из трех элементов: наряду с позицией субъекта (S) и предиката (P) выступает и третья позиция (A), выражающая атрибутивное содержание, непосредственно относящееся к предикатируемому признаку и реализующаяся на поверхности в позициях дополнений и обстоятельств. Такой трехэлементный состав структурной схемы¹⁸ не только удовлетворяет формальным потребностям трансформации в глубине, но и более точно отвечает условиям реализации инвариантного значения безличных предложений в поверхностной структуре:

а) При редукции семантического объема субъекта, выражаемого позицией подлежащего, его долю берут на себя остальные два состава, соответствующим образом осуществляя связь между предикатируемым содержанием и понятием о субстанции, которой оно приписывается: *Пие ми се вода, Ядат ми се круши*¹⁹.

б) То же самое происходит и при полном устранении позиции подлежащего: *В комнате душно, Петру нездоровится, Прозръвя му*. По мнению А. А. Потемни, в аналогических случаях „среда действия не безучастна к самому действию“, а дательный падеж „синонимичен с именительным подлежащего“²⁰.

в) Идея о субъекте содержится имплицитно и при наличии единственно позиции сказуемого. Это очень рельефно сказывается при ее заполнении глаголом: *Моросит, Распогодилосъ, Съмна, Вали*. При сказуемом, выраженном безлично-предикативными словами, субъект опять же наличествует и в нем, и в примыкающих к его группе элементах (клитиках²¹): *Мъка му е, Грустно (кому?)*.

¹⁸ Выбранная модель с опорой на трех элементах во многих отношениях соответствует идее В. С. Юрченко, который принимает инвариантную структуру предложения за трехчленную и очень удобно пользуется ею при проведении параллели между структурой предложения и суждения. См.: В. С. Юрченко, О взаимосвязи мышления, языка и речи на коммуникативном уровне, „Язык и мышление“. М., 1967, стр. 136—152.

¹⁹ По вопросу об условиях десемантизации позиции подлежащего см.: И. Георгиев, Един случай на функционална ограниченост на подлога в съвременния български език, „Български език“, 1971, № 4, стр. 319—328.

²⁰ См.: А. А. Потемня, Из записок по русской грамматике, т. III, стр. 335—336.

²¹ На сигнализацию субъекта со стороны энклитических форм личных местоимений в болгарском языке справедливо указывает Г. А. Тагамлицкая, сравнивая их функции с глагольными флексиями. См.: Г. Тагамлицкая, Някои особености в употребата на местоименията в руски и български език. Кн. „Славянска филология“, т. III, С., 1963, стр. 273.

Субъект может заключаться даже в предикативной обобщенности единственной нефлективной формы: *Грехота, Срамота*.

6. Всякий объект есть скрытый субъект. Универсальность синтаксического субъекта служит глубинным основанием категории лица. Совершенно в ладу с такой современной интерпретацией этой категории находится трактовка А. М. Пешковского, сыгравшая огромную роль в развитии взглядов на семантику безличности: „Лицо есть необходимая категория языковой (да и не только языковой) мысли, присущая ей по самой ее сущности: ведь без лица говорящего не может быть речи, лицо говорящее необходимо предполагает лицо слушающее, а оба эти лица необходимо предполагают внешний мир, их объемлющий, являющийся для них 3-м лицом. Три лица — это три основные точки языкового сознания“, и дальше: „безличность в собственном смысле слова есть то же, что „внеличность“, т. е. понятие метафизическое“, „Сознанию, что какая то форма устранена, неизбежно должно сопутствовать и смутное представление о том, какая это была бы форма“²². Даже при полном устранении субъекта из плана выражения, в той или иной мере он остается присутствовать в плане содержания. И так как нельзя игнорировать его присутствие, остается вопрос об определении объективных критериев его измерения. Однако трудность этой задачи усугубляется тем, что имплицитное присутствие субъекта не всегда можно обнаружить в определенных актантах глубины. И если даже его наличность сосредоточена в данной позиции, то ее присутствие там является следствием совокупности всех взаимоотношений в семантической триаде S—P—A. Поэтому целесообразным будет определить и совокупность семантики предложения, и ее важнейшие параметры (каким является субъектность) через характеристику индивидуального семантического наполнения каждого за элементов триады и через характеристику коррелятивных оппозиций, находящихся в основании их дистрибуции.

Следует принять, что наполнение каждого из актантов не является нейтральным к содержанию остальных. Можно также предположить, что общее количество „субъектности“ в плане содержания является неизменной константой при всех разновидностях парадигмы предложения и что оно компенсируется и уравнивается в своем присутствии в той или другой позиции и глубины²³. Таким же способом стоимость субъекта проецируется

²² А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, стр. 343, 344.

²³ Понятие присутствия неизменной стоимости субъекта в глубине нельзя идентифицировать со степенью его эксплицитности в подлежащем и в остальных членах предложения, о котором будет особо сказано в дальнейшем.

через поверхностный уровень. Если ее нельзя вскрыть в позиции „S“ по причине отсутствия подлежащего или десемантизации его содержания, следует искать ее в другом полюсе, в позиции „А“, сигнализированной дополнением или обстоятельством. Если и эта позиция оказывается без семантики субъекта, значит последняя полностью сосредоточена в позиции „Р“, в сказуемом, в глаголе.

Способностью сигнализировать субъект обладает не только подлежащее. Эта способность, наверное, связана с самой номинативной функцией предложения и его компонентов, определенным образом относящихся к неязыковой субстанции. Первенство в этом должно быть отведено подлежащему. Но вопрос об относительности противопоставления подлежащего дополнениям давно стоит перед вниманием крупнейших лингвистов. По мнению Г. Шухардта, „всякий объект есть не что иное, как скрытый субъект“, и дальше: Номинатив и аккузатив внутренне адекватны. . .²⁴

В. Г. Гак, расширяя границы этого отождествления, утверждает, что „Трансформация может привести не только к устранению или добавлению субъекта подлежащего, но и к замене подлежащего любым из второстепенных членов предложения“²⁵. Последнему надо отдать справедливость и в том, что, ссылаясь на Теньера, он сводит все субстанции, имеющие отношение к процессу, в единую категорию актанта в²⁶.

7. Конструктивная база предложения. Такая трактовка производится при учете центральной позиции глагола-сказуемого в структуре предложения и в установленной триаде S—P—A. Она вообще должна основываться на структурной конститутивности понятия процесса в глубине. На поверхности этот факт сказывается в функционировании сказуемого (глагола) в качестве конструктивной базы предложения²⁷. Вот почему одно лишь присутствие глагола может быть

²⁴ Г. Шухардт, Избранные статьи по языкознанию. М., 1950, стр. 103; см. также: О. Есперсен, Философия грамматики. М., 1958, стр. 182—183.

²⁵ В. Г. Гак, Е. Б. Ройзенбит, Очерки по сопоставительному изучению французского и русского языков. М., 1965, стр. 42.

²⁶ L. Tesnière, Éléments de syntaxe structurale. Paris, 1959, стр. 102; В. Г. Гак, цит. соч., стр. 41.

²⁷ Фр. Керн утверждает, что глагол есть „ядро“, „корень“ предложения. См.: F. Kern, Zur Reform des Unterrichts in der deutschen Satzlehre, Berlin, 1884, стр. 5. Как известно, представители и логико-грамматического, и историко-психологического, и формально-грамматического направлений в русском языкознании считают сказуемое важнейшей частью предложения. С такой точки зрения смотрят на роль глагола-сказуемого многие представители болгарского языкознания, например: „глаголът излиза като център на предложението, а подлогът, допълнението и обстоятелствените думи служат да отбележат елементите, косвено съзначавани от глагола“ (И. Пеев-Плачков, Идеологическа класификация на българските предлси, Пловдив, 1899, стр. 8); см. также: Ив. Хаджов, цит. соч., стр. 518; П. Кал

признаком структурной законченности предложения. Сокращение или расширение структуры налево²⁸ или „направо“ от центра зависит единственно от категориальных и семантических качеств лексемы глагола или его заместителя в позиции сказуемого.

На поверхности выбор той или другой формы является оптимальным вариантом реализации содержания глубины. Предикативная связь между сказуемым и подлежащим имеет глубокое семантическое основание. Направление осуществления этой связи тоже заложено в глубине. Субъектность, как основной семантический компонент глубины, находит типическое выражение в позиции подлежащего. Эту позицию можно считать основным, центральным вариантом реализации субъекта, но не единственным. Позиционные же варианты могут быть реализованы во всех дополнениях и обстоятельствах, непосредственно относящихся к содержанию сказуемого.

Таким образом производится и сигнализация предикативной связи глубины. Предикация²⁸ заключена еще в самом акте номинации. Поэтому связь между субстанцией и предикцируемым признаком следует обнаружить и в двусоставном, и в любом односоставном предложении²⁹. Но так как при безличных предложениях не может быть и речи о такой связи между сказуемым и подлежащим (даже если последнее формально выражено, ср., например, фр.: *Il fait chaud Il neig*, болг.: *Пие ми се вода*), следует искать ее эксплицитное выражение в отношениях между сказуемым и другими членами предложения или имплицитное — в самой форме сказуемого. Следовательно, безличные предложения тоже могут быть конструктивно двусоставными (двухкомпонентными) или односоставными (однокомпонентными).

к а н д ж и е в, цит. соч., стр. 317. Самостоятельной оригинальностью отличается взгляд А. Т.-Б а л а н а: „глаголът е гръбнак на нашата реч; ала гръбнак не като дума, а като представа“, см.: През нашата синтакса, „Философски преглед“, 1934, № 2, стр. 173. Замечателен факт, что, хотя это понимание и психологическое, оно проникает в сущность семантического основания предложения. С современных позиций определяет структурную конститутивность глагола Л. Андрейчин: „присъствието на глагол се явява нормално най-важният и най-характерен белег в нашата съвременна езикова система“. См.: Основна българска граматика. С., 1944, стр. 422.

²⁸ Ср. Тезисы Пражского лингвистического кружка: „Основное синтаксическое действие, соиздающее вместе с тем и предложение, выражается предикацией“. Цит. по кн.: „Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX вв.“, М., 1956, стр. 432.

²⁹ И. Леков указывает на разницу, которую можно установить между полной, настоящей предикацией, заключаемой между подлежащим и сказуемым, и безличной или потенциальной, содержащей только в сказуемом. Ср.: И. Леков, Колелания между подложна и безподложна сказуемост при т. нар. безлични изречения в славянските езици, в его кн. „Особености на синтактичния тип на славянските езици“ С., 1972, стр. 29.

8. Субъектное и объектное спряжения. Универсальность категории лица. Направление реализации структурной схемы предложения, обусловленное на поверхности валентностью лексемы сказуемого, оказывается или прямой проекцией, или трансформацией предикативной связи глубины. Со своей стороны, направление этой связи³⁰ определяет конкретно изъяснение субъекта: 1) „налево“ от „Р“ — в активных формах а г е н с а; 2) „направо“ от „Р“ — в страдательных формах п а ц и е н с а; 3) в среднем положении между двумя полюсами субъект находит выражение в самой форме сказуемого, в его „синтаксической обобщенности“³¹. И. И. Мещанинов утверждает, что „Субъект и предикат могут быть представлены в одной общей форме сказуемого“³². Это происходит при полной авалентности его категоремы и осуществляется путем взаимного проникновения синтагматической и лексической семантики.

Сигнализация субъекта формой сказуемого предопределена глубиной структурой. Идея о субъекте заложена в самой позиции сказуемого. Поэтому субъектное или объектное спряжение³³ глагола является абсолютной языковой универсалией. Именно позиция санкционирует всегда подлинно „личную“ форму глагола и вообще категорию лица в языке. Поскольку категория лица, наряду с категориями времени и наклонения, неразрывно связана с глагольностью, надо отметить и тот факт, что в позиции сказуемого даже неглагольные лексемы приобретают качества „личности“, „глагольности“:

³⁰ Т. Б. Алисова, ссылаясь на А. Сешез и А. М. Пешковского, отмечает, что понятие переходности-непереходности надо интерпретировать функционально „как наличие или отсутствие необходимой связи между глаголом и его дополнением“. См.: Т. Б. Алисова, Опыт семантико-грамматической классификации простых предложений, „Вопросы языкознания“, 1970, № 2, стр. 92. Эга трактовка изъясняет и функциональный характер связи между субъектом и предикатом при ее реализации в отношениях между сказуемым и дополнениями.

³¹ Ст. Георгиев, Безглагольные изречения в съвременния български език, Дисертация за присъждане на научната степен „Кандидат на филологическите науки“. В. Търново, 1969, стр. 34.

³² И. И. Мещанинов, Члены предложения и части речи, М. — Л., 1945, стр. 169.

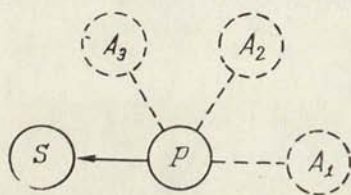
³³ Г. А. Цыхун употребляет понятие „объектное спряжение“ при сочтении глагола с местоименными проклитиками, на основании которых выводит парадигму этого спряжения: *ми дава, ти дава, му (ѐ) дава* и т. д. См.: Г. А. Цыхун, Синтаксис местоименных клитик в южнославянских языках, Минск, 1968, стр. 127. На логико-психологическую идентичность *я* и *мы* указывал еще М. В. Класовский, см. его работу: „Нерешенные вопросы в грамматике“. СПб., 1870, стр. 28—29.

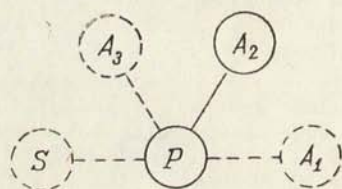
<i>мне холодно</i>		<i>нам холодно</i>
<i>тебе</i>	..	<i>вам</i>
<i>ему (ей)</i>	..	<i>им</i>

9. Варианты реализации структурной схемы предложения. Разграничение безличных предложений по признаку „внутренняя (конструктивная) двухкомпонентность-однокомпонентность“ может послужить одним из оснований их семантической классификации³⁴. Если возможно установить парадигму безличных предложений на основании такой глубинной дистрибуции субъектности, вариант однокомпонентности (замкнутости субъекта) оказался бы центральным в парадигматических рядах. В идеале только в нем может быть достигнуто классическое проявление безличности при полной замкнутости действия в самом себе, безотносительно к деятелю и независимо от любой возможной субъектной или объектной направленности. Именно этот идеальный случай имел в виду А. Т.-Балан, утверждая, что в безличных предложениях действие и деятель слились, и деятель исчезает в действии³⁵. Однако такой классический случай взаимного проникновения деятеля и действия в категореме сказуемого может существовать только при полной абстракции форм языка от экстралингвистических условий номинации, так как движение в качестве абсолютного атрибута субстанции мотивирует ее извечную активность.

Варианты реализации структурной схемы предложения могут быть представлены графически в следующих схемах:

Сх. № 1

Сх. № 2

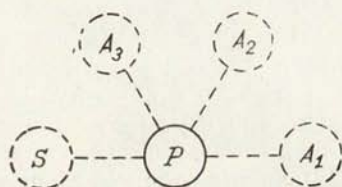
³⁴ Т. Б. Алисова проводит такое разграничение по признаку расчлененности-нерасчлененности представления о субъекте и его признаке. См. ее работу: „Опыт семантико-грамматической классификации...“, стр. 96.

³⁵ „Глагол прирок в изречение означава вършител, който по наше мнение е определен, та стои, съществува вън от самото вършене, напр. ловец гърми, дъжд вали, мълнии святкат, илие неопределен, та стои вътре в самото вършене, напр. гърми, вали, святка се (кой? шо?). В първия случай глаголт прави изречение лично, е 'личен', а во втория случай изречение безлично, е 'безличен'. Разликата между лични и безлични изречения почива върху значението на глагола прирок, а не върху облиците на глагола...“ (в последнем предложении разр. моя — И. Г.), см.: А. Т.-Балан, Състояние на българската граматика. С., 1947, стр. 197.

Схема № 1. Реализация структурной схемы двусоставного предложения с отмеченными потенциальными возможностями транспозиции субъекта при конструктивно двухкомпонентных безличных предложениях.

Схема № 2. Вариант реализации структурной схемы предложения с трансформированным субъектом при одной из разновидностей конструктивно двухкомпонентных безличных предложений.

Речевая иллюстрация: „Обсим было очень весело“ (А. Коптяева); „Не знаю, вам, может быть, кажется, что даже растапливая печь, генералу не пристало колебаться, но когда Панфилов, подсунув бересты, чиркнул спичкой, в печке сразу затрещало“ (А. Бек); „Наистина ли е хубава или само на мене ми се струва така?“ (Сл. Хр. Караславов); „Значи с нас е свършено?“ (Р. Игнатов).

Сх. № 3

Схема № 3. Вариант реализации структурной схемы предложения при конструктивно однокомпонентных безличных предложениях.

Речевая иллюстрация: „Было мертвенно тихо. Нигде ни единой души“ (И. Бунин); „Совсем светло стало“ (он же); „Было холодно, ветрено“ (А. Бек); „ — Приехали сюда, а тянет обратно“ (А. Коптяева); „Недей, жено, недей! Грехота е!“ (Д. Мантов); „ — Ще съмне ли скоро? — попита глухо Алуспан. — Ще съмне, господарю. . .“ (П. Стъпов); „Застудяваше. Духна вятър, в градината засъска жълтата капала шума“ (Л. Стоянов); „Беше приятно хладно, даже унасяше малко на сън“ (К. Цачев).

10. „Убывание личности“ или погружение субъекта в глубину? Выражение субъекта в

„нетипических“ позициях нельзя считать суррогатом субъекта. Надо согласиться с О. Есперсеном, который считает и подлежащее и дополнение первичными компонентами³⁶. А при отсутствии подлежащего первичность может заключаться опять же в номинации субстанции, выступающей в качестве субъекта, но уже в первичном дополнении.

Однако как в фонологии с максимальной перцептивной силой выступает фонема в сильной позиции, так в предложении сильной позицией сигнализации субъекта является подлежащее. Отдаление от этой позиции сопровождается редукцией, убыванием эксплицитности субъекта. Г. Шухардт считает, что дополнение — это помещенное в тени подлежащее³⁷.

Трактовка убывания эксплицитности субъекта не вступает в противоречие с высказанной мыслью об его инвариантной стоимости, о том, что во всех видах предложений количество субъектности остается постоянной величиной. Надо провести разграничение между содержанием субъекта в глубинной структуре и возможностями экспонирования этого содержания со стороны различных членов предложения поверхностной структуры. В безличных предложениях субъектность, сигнализированная побочными позициями, не исчезает, а лишь погружается в глубину, увеличивается степень ее имплицитности. Поэтому семантическое „измерение“ безличности следует проводить не в зависимости от уменьшения „личности“, а по мере имплицитности в плане выражения, являющейся результатом погружения в глубину.

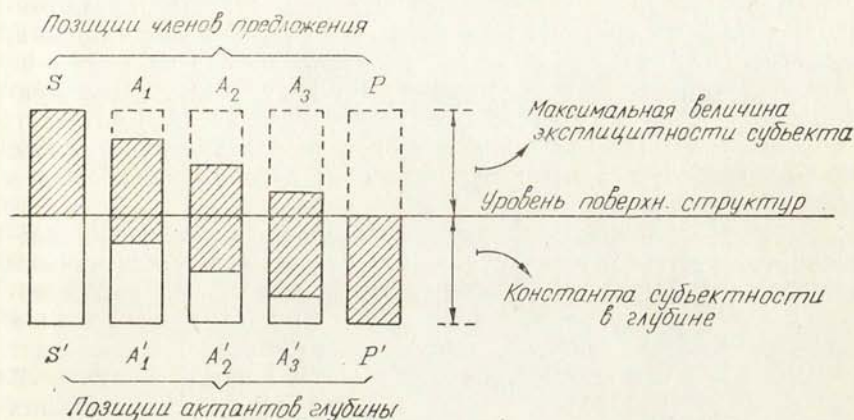
Таким образом следовало бы вообще понимать и отграничение видов односоставных предложений в зависимости от градации по степени уменьшения личности, проводимое в традиционной грамматике (определенно-личные, обобщенно-личные, неопределенно-личные и безличные предложения).³⁸ Понятие „устранения лица“ (устранения субъектности) надо принимать именно как устранение или уменьшение интенсивности выражаемого содержания субъектности. Убывание эксплицитности субъекта в результате его погружения в глубину, которое проявляется при безличных предложениях, может получить графическое изображение в форме пересекающихся контуров (см. схему на стр. 221).

³⁶ О. Есперсен, *Философия грамматики*, стр. 183.

³⁷ Ср.: Г. Шухардт, *Избранные статьи по языкознанию*, стр. 103.

³⁸ Процесс обобщения и устранения лица, по В. Г. Гаку, проходит следующие этапы: 1) конкретно-личный субъект; 2) совокупный субъект; 3) собирательный субъект; 4) обобщенно-личный субъект; 5) неопределенно-личный субъект; 6) неопределенно-указательный субъект; 8) бессубъектность. См.: В. Г. Гак, Е. Б. Ройзенблит, *Очерки по сопоставительному изучению французского и русского языков*, стр. 40.

Максимум сигнализации субъекта может быть зарегистрирован только в позиции подлежащего³⁹, минимум же — в самодовлеющей замкнутости сказуемого. Между двумя крайними пунктами расположены разновидности конструктивно двухкомпонентных безличных предложений. В них репрезентантом минимума субъектности (с ден татом неопределенной, диффузной субстанции) бывает обстоятельство: *Темно вокруг, Холодно утром, „В усадьбе было тихо и скучно“* (И. Бунин); *„В окне уже светало...“*

(Е. Евтушенко); *„В лагера беше тихо. . .“* (Й. Йовков); *„Наокол се стъмняваше“* (П. Тодоров). Максимум субъекта изъвляется в косвенном дополнении, которое приобретает некоторую независимость и даже предъявляет требование полностью заменить подлежащее: *Мне хочется спать*, ср. болг. диалектное: *Аз ми се спи*; *На парня у нас с тобой уговору не было* (Л. Леонов); *„Мне очень, очень хочется пойти с тобой куда угодно!“* (А. Коптяева); *„— На мен ми е интересно!“* (П. Славински); *„Весело им е. И на всички е весело“* (Л. Стоянов).

11. Коннотативное актуализирующее содержание. Полная, частичная или условно „нулевая“ сигнализация субъекта предопределена денотативно. Она находится в зависимости от соотношения позиций глубинных и поверхностных структур. Прямая или обратная номинация по существу глубоко функциональна. Она конститутивно санкционирована формой сказуемого (осуществителя предикации⁴⁰), но как синтаксема более точно приведена в соответствие со структу-

³⁹ Имеются в виду языки с номинативным строем предложения.

⁴⁰ И. Лесков, цит. раб., стр. 28.

рой ситуации. Такую направленность имеет и суперсегментно надстраивающееся актуализирующее содержание.

При обратной номинации в пассивных безличных предложениях актуальное членение перераспределяет коммуникативную нагрузку⁴¹ между членами предложения и ставит их в другое соответствие с актантами глубины, подкрепляя изъяснение субъекта в любых позициях поверхностного уровня. Основная (тема) высказывания принимает на себя такую коммуникативную нагрузку, которая почти полностью соответствует семантическому содержанию подлежащего в активных двусоставных предложениях: *Солдату умирать не хочется. Он идет в бой не умирать, а жить* (А. Бек); *Варе не раз уже приходилось краснеть от резкости уважаемого всеми профессора. Но сейчас... она приводит все известные ей доводы за активное лечение* (А. Коптяева); *„Хем на него ще му олекне, че (той) е изкупил вината си, хем на момчетата няма да им тежи, че (те) заради него работят в неделя* (К. Цачев).

При интенсивной поддержке со стороны актуального членения содержание субъектности, выражаемое неноминативными формами, приближается к объему подлежащего. Но это содержание активного субъекта лишь в отдельных случаях (диалектное отклонение, на которое было указано) приобретает самостоятельность и стремится нарушить каноны системы. В общем же актуальное членение при безличных предложениях (как и вообще) надстраивается над существующим формальным планом и только приспособливает общую семантику предложения к условиям коммуникации. Инвариантные глубинные структуры включают единственно содержание пропозитивной номинации, исключая т. н. модальный конституент.⁴² Но лишь пропозиция не отличается наличием структурной достаточности семантической информации, необходимой для осуществления акта предикации. Для этого обязательно надо включить в содержательный план и отношение к условиям коммуникации, к реферлируемому отрезку ситуации. А это и есть модальное отношение, отличающееся в безличных предложениях особенной интенсивностью. Конкретное содержание этой модальности может быть объектом исследования только в связи с конкретной семантикой и формальной структурой отдельных видов безличных предложений.

⁴¹ И. П. Распопов, лит. соч., стр. 113.

⁴² Ch. Fillmore, The case for case, „Universals in linguistic theory“. N. Y., 1968, стр. 23. Филлмор расчленяет высказывание на пропозицию (P) и модус (M). В P он включает единственно элементы номинации, а в M — элементы, которые относятся ко всему составу предложения. Ср.: „Общее языкознание (Внутренняя структура языка)“. М., 1972, стр. 298—299.

Модальность, как элемент совокупного коммуникативного содержания предложения, реализуется средствами актуального членения — интонацией и порядком номинации денотативного содержания. Обратная номинация, создаваемая трансформацией поверхностных структур или перестановкой актантов глубины (по нашему мнению, вторым), создает ту нетипическую нагрузку на члены предложения, которая выводит семантику за границы нейтральности, отмечая ее тем специфическим экспрессивным оттенком, который неоднократно был подмечен исследователями⁴³. Наверное, именно эти надстраиваемые субъективно-модальные оттенки имеет в виду Е. М. Галкина-Федорук, когда выделяет интеллектуальное и эмоциональное выражение и восприятие действительности⁴⁴.

12. В конечном итоге вопрос о семантической структуре безличных предложений сводится к следующему:

а) Определяющее место в семантике безличных предложений занимает синтаксическая категория личности-безличности. На поверхности она получает реализацию в двух противоположных направлениях — через наличие или отсутствие подлежащего. Семантическим субстратом этой категории является единое содержание синтаксического субъекта.

б) В качестве референта внелингвистической субстанции субъект наличествует в глубинном основании любого предложения. Таким образом, значение субъектности можно считать инвариантным.

в) Субъект в безличных предложениях отличается спецификой, подчиненной общей специфике этих предложений. В основном она отражает структуру кодируемой ситуации. Эта специфика соответствующим образом отражается в форме реализации структурной схемы предложения.

г) При редукции семантического содержания субъекта, выражаемого подлежащим, или при нулевой реализации последнего, его долю берут на себя дополнение, обстоятельство или же сам состав сказуемого.

д) Центральная позиция сказуемого в структурной схеме предложения обуславливает относительность противопоставления подлежащего дополнениям. „Всякий объект есть скрытый субъект. Категория лица атрибутивно связана с самой позицией сказуемого и является языковой универсалией.

⁴³ „для современного языкового сознания безличные предложения являются особой, семантически и стилистически обусловленной (мотивированной) разновидностью выявления двусоставного в своей основе акта мышления.“ (Куре современного украинского литературного языка, под ред. Л. А. Булаховского, т. II, Синтаксис. Киев, 1951, стр. 52).

⁴⁴ Е. М. Галкина-Федорук, цит. соч., стр. 127.

е) Направление реализации структурной схемы „налево“ или „направо“ от сказуемого является прямой или обратной проекцией предикативной связи глубины. Подлежащее является стандартной (немаркированной) формой выражения субъекта. Выражение же субъекта в безличных предложениях другими позициями оказывается редуцированным и с экспрессивной модальной окраской. Субъект полностью наличествует и в безличных предложениях, но не в полной мере эксплицитно „всплывает“ на поверхность.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА СЕМАНТИЧНАТА СТРУКТУРА НА БЕЗЛИЧНИТЕ ИЗРЕЧЕНИЯ

(Резюме)

В статията се изследва семантичната структура на безличните изречения, като се изхожда от тяхната речева реализация предимно в руски и български език. Приема се, че определящо място в семантиката на тия изречения заема единната категория личност—безличност. Макар на повърхността последната да се реализира в две противоположни направления (чрез наличието или отсъствието на подлог), нейна дълбинна основа е единното съдържание на семантичния субект. Субектността като основен семантичен компонент на изречението се счита инвариантна.

Семантичната структура на субекта в безличните изречения е подчинена на кодираната ситуация. По съответен начин нейната специфика е отразена в реализирането на структурната схема на изречението. При редукция на семантичното съдържание на субекта, изразяван от подлога, или при нулева реализация на последния неговият дял се поема от допълненията, обстоятелствата или от самия състав на сказуемото. Последното заема централна позиция в структурната схема на изречението. Противопоставянето на подлога и допълненията е относително. Категорията лице е атрибутивно свързана с позицията на сказуемото и представлява езиков универсал.

Реализирането на структурната схема «наляво» или «надясно» от сказуемото е пряка или обратна проекция на дълбинната предикативна връзка. Подлогът представлява стандартна (немаркирана) форма за изразяване на субекта. При безличните изречения субектът се изразява от нетипични позиции и затова се оказва редуциран и с експресивна модална окраска. Неговият обем в дълбочина е постоянен, но при безличните изречения той не напълно експлицитно изплува на повърхността.

CONTRIBUTION AU PROBLEME DES STRUCTURES SEMANTIQUES DES PROPOSITIONS IMPERSONNELLES

Ignat Stéphanov Guéorguiev

(R é s u m é)

Le présent article étudie la structure sémantique des propositions impersonnelles du point de vue de leur réalisation dans la langue parlée, surtout dans les langues russe et bulgare. L'auteur admet que la catégorie unanime forme personnelle — forme impersonnelle occupe une place déterminante dans la sémantique de ces propositions. Quoique celle-ci se réalise à la surface dans deux directions opposées (par la présence ou par l'absence d'un sujet grammatical), sa base profonde représente le contenu unanime du sujet sémantique. Le sujet, tant la partie intégrante sémantique fondamentale de la proposition, est considéré comme une invariante.

La structure sémantique du sujet dans les propositions impersonnelles est subordonnée à la structure codée. Sa spécificité est reflétée par des moyens terminés dans la réalisation du schéma structural de la proposition. S'il y a réduction du contenu sémantique du sujet, exprimé par le sujet grammatical, ou s'il y a une réalisation zéro de ce dernier, sa fonction est remplie par les compléments d'objet, par les compléments circonstanciels ou par le prédicat. Le verbe occupe une position centrale dans le schéma de la proposition. L'opposition du sujet grammatical et des compléments d'objet est relative. La catégorie personne est attributivement liée à la position du verbe et représente un universel linguistique.

Le réalisation du schéma structural «à gauche» ou «à droite» du verbe est une projection directe ou inverse du lien profond prédictif. Le sujet grammatical représente une forme non marquée de l'expression du sujet. Dans les propositions impersonnelles le sujet est exprimé de positions «non typiques» et c'est pourquoi il s'avère réduit et la nuance modale expressive. Son volume en profondeur est constant, mais dans les propositions impersonnelles il «monte» non entièrement explicite à la surface.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Филологически факултет 1973/74 г.
Том XI, кн. I
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“
DE V. TIRNOVO
Tome XI, livre I Faculté philologique 1973/74

ПЕТЪР Н. ДЖАМБАЗОВ

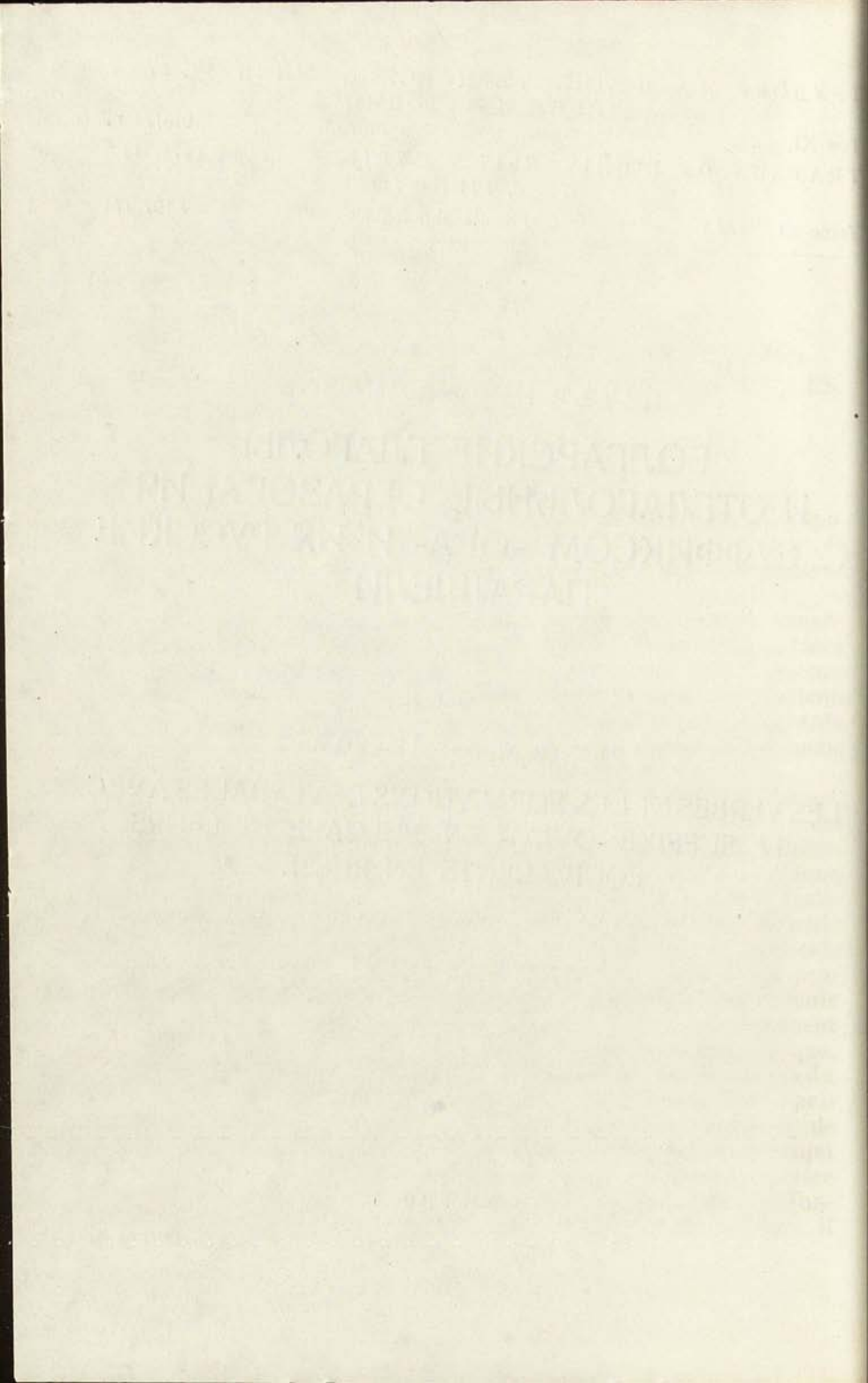
БОЛГАРСКИЕ ГЛАГОЛЫ
И ОТГЛАГОЛЬНЫЕ ОБРАЗОВАНИЯ
С СУФФИКСОМ -ОВА- И ИХ РУССКИЕ
ПАРАЛЛЕЛИ

PETAR N. DJAMBAZOV

LES VERBES ET LES FORMATIONS DEVERBALES AVEC
LE SUFFIXE -OV(A)- EN BULGARE ET LEURS
EQUIVALENTS EN RUSSE

СОФИЯ 1975

Об объекте исследования

Предметом наших наблюдений стали болгарские глаголы и отглагольные образования, выбранные по формальному признаку. Это глаголы на *-овам* и отглагольные образования, оформленные суффиксом *-ов(а)-* или сложным суффиксом *-иров(а)-*, *-изиров(а)-*, *-фициров(а)-*, *ствов(а)-*.

Выбранный нами языковой материал отличается большим разнообразием и пестротой. Во-первых, в его состав входят слова, принадлежащие различным частям речи: глаголы (*фурнировам, опаковам* и т. п.), имена существительные (*трамбовка, пресоване, преобразование, опаковач, армировчик, преобразовател*), отглагольные прилагательные (*гумировъчен, обандерован, преобразователен, преобразователски, циментируем*), наречия (*самопожертвователно*). Во-вторых, только незначительная часть исследуемых нами слов являются исконно болгарскими, причем — это болгарские по происхождению слова, вернувшиеся в современный болгарский общелитературный язык из церковно-славянского или русского (*очаровам, пожертвование* и т. п.). Преобладающее же большинство болгарских глаголов и отглагольных образований с *-ов(а)-* заимствованы из других языков (классических, развитых западноевропейских, русского). Заимствование из классических и западных языков осуществлялось, как правило, через русский. В болгарском языке есть и значительное число слов с выбранным нами формальным признаком, образованных от иноязычной основы на болгарской почве. В-третьих, исследуемые нами слова принадлежат различным стилям современного болгарского языка (чаще всего они входят в отдельные его терминологические подсистемы). В-четвертых, большую часть этих слов составляют неологизмы (словарь болгарского языка активно пополняется новыми словами, образованными по их словообразовательным моделям).

Из сказанного становится ясно, почему отдельные вопросы, связанные с изучаемым нами языковым материалом, решались во многих лингвистических исследованиях, посвященных болгарскому суффиксальному и префиксальному словообразованию,

в работата об иноязычных элементах в болгарском языке, в литературе, посвященной влиянию русского языка на современный болгарский язык, авторами, изучающими активные изменения в современном болгарском языке¹.

Болгарским глаголам с суффиксом *-ова-* и отглагольным образованиям этого типа специально посвящены указанные в первой сноске работы К. Ивановой, М. Москова и Л. Андрейчина.

К. Иванова рассматривает историю исконно болгарского суффикса *-ов(а)-*, пути и степень его распространения в современном болгарском языке и вопросы нормативности некоторых образований с этим суффиксом.

В небольшой работе М. Москова рассматриваются, в основном, вопросы о месте суффикса *-ов(а)* в современном болгарском литературном языке. Автор приходит к следующему выводу: «Според нас е трудно в това отношение да се разчита на нормализиращата роля на речника и граматиката във въвеждането на формите с *-увам* и за да се постигне тази цел, ще са нужни постоянни усилия, които в скоро време не биха довели до очевиден резултат» (стр. 109).

Указанная нами статья Л. Андрейчина посвящена только глаголам на *овам* в современном болгарском языке. Автор характеризует эти глаголы, сопоставляя их с глаголами на *-увам* и (что очень важно) с их русскими параллелями. Включив в свой список только глаголы на *-овам*, имеющиеся в русском языке точные соответствия на *-овать*, проф. Андрейчин пришел к правильному выводу, что эти глаголы попали в болгарский язык из русского. Надо отметить, однако, что в болгарском языке есть также глаголы на *-овам*, образованные на болгарской почве (*нитовам*, *обандеровам*, *самообразовам се*, *струговам*, *щанцовам* и др.). Автор статьи обратил внимание на очень существенный

¹ Прямое отношение к исследуемому нами языковому материалу имеют следующие работы: Л. Ванков, Към историята на глаголният суфикс *-ирам* в български език, сб. Езиковедски изследвания в чест на акад. Младенов. София, 1957, стр. 141—155.

Калина Иванова, За наставката *-ов(а)-* в българския книжовен език, „Български език“. София, 1958, кн. 2, стр. 158—160.

Й. Симеонов, За вида на глаголите от чужд произход на *-ирам* и *-увам* (*-овам*), „Български език“. София, 1959, кн. 2, стр. 160—164.

М. Москов, За една неотбелязана в граматиките глаголна наставка, „Български език“. София, 1962, кн. 1—2, стр. 107—109.

Л. Андрейчин, Български глаголи на *-овам*, „Български език“. София, 1971, кн. 2—3.

См. также: Станьо Георгиев, Към въпроса за лексикалното развитие на съвременния български език в периода на социалистическото строителство, „Език и литература“. София 1969, кн. 5, стр. 40—47 (с библиографией).

М. Б. Петров, Семантическое переформление русизмов в болгарском языке, АКД, М., 1971, и др.

факт: „Прави впечатление, че глаголите, оформени в български език с наставка *-овам*, са преходни...; докато глаголите, също от руски произход, оформени в български език с наставка *-увам*, са предимно непреходни. . .“ И дальше: Разликата между спрежението на преходните и непреходните глаголи на *-овать* в руски език е тази, че преходните имат страдателно причастие на *-ованный*, докато непреходните нямат такава форма. Оказва се, че това обстоятелство е от решаващо значение за обяснението на разглежданото явление. . . При взаимоотношенията между сродни езици страдателните причастия могат да се заемат и като отделни форми, преди да е оформен моделът на съответния тип глаголи в заемащия език“ (стр. 156).

Приведенные мысли проф. Андрейчина и сделанные им выводы направляют внимание читателя на важную сторону процесса заимствования слов из близкородственного языка, на роль формально-семантической соотносительности в рамках словообразовательного гнезда. Заимствуемое слово чаще всего входит в соответствующее словообразовательное гнездо заимствующего языка, а в тех случаях, когда такого гнезда не существует, оно, как правило, в процессе своего функционирования обзаводится⁴ таким гнездом, обростаая однокоренными образованиями или притягивая к себе те слова из языка-источника, с которыми его параллель в этом языке находится в тесных формально-семантических отношениях. Принятие или непринятие заимствующим языком того или другого из родственников заимствованного слова, разумеется, зависит от того, необходимо ли это слово заимствующему языку и удобно ли оно для заимствования.

Функционируя в новом окружении, заимствованное слово проходит сложный процесс формально-семантического приспособления, в котором не только испытывает на себе влияние своих непосредственных и более отдаленных соседей по словообразовательному гнезду, но и само влияет на них (в основном, своей семантикой).

Эта вторичная формально-семантическая соотносительность между заимствованными словами (включая местные слова, имеющие в своей структуре иноязычные элементы) и их соседями по словобразовательному гнезду очень часто существенно отличается от исконной соотносительности, т. е. от соотносительности, сложившейся в процессе словообразования.

Выявление и учитывание этих особенностей может способствовать преодолению целого ряда затруднений, с которыми сталкиваются исследователи при изучении словообразовательной мотивации в общетеоретическом плане.

Именно с этой точки зрения интересным объектом исследования являются болгарские глаголы и отглагольные образования

с суффиксом *-ов(а)*. Кроме того, комплексное изучение этого интересного языкового материала способствовало бы решению некоторых важных вопросов влияния русского языка на современный болгарский язык и вопросов болгарского морфологического словообразования, лексикологии, семантики, грамматики. Целесообразнее всего проводить такое исследование в сопоставительном плане, а этот метод привел бы исследователя к интересным русско-болгарским параллелям на всех уровнях систем двух языков.

Об источниках исследуемого языкового материала

Перед нами был выбор: тексты или словари? Тексты дают возможность предложить читателю новые, все еще мало известные языковые единицы, исследование которых является бесспорным вкладом в науку. Но тексты предлагают пишущему зыбкий языковой материал, выступающий в конкретном окружении. Для решения стоявших перед нами задач нам были нужны устойчивые, проверенные речевой практикой и специалистами и у максимальной степени обобщенные языковые факты. Поэтому источником нужного нам языкового материала стали словари, на первом месте толковые словари современного болгарского и современного русского языков. Языковые факты, ставшие объектом нашего исследования, извлечены из следующих словарей: 1. Речник на съвременния български книжовен език, т. I, II, III. София, 1955—1959 гг. (в дальнейшем у нас РСБКЕ). 2. Български тълковен речник. София, 1963 г. (БТР). 3. Речник на чуждите думи в българския език. София, 1970 (РЧД). 4. Български етимологичен речник. София, 1971 (БЕР). 5. Правописен речник на българския език. София, 1965 (Пр. Р.). 6. Словарь в монографии П. Пашова «Българският глагол». София, 1966 (Паш.). 7. Словарь русского языка, тт. I—IV. М., 1957—1961 (МАС). 8. Словарь современного русского литературного языка, тт. I—17. М., 1950—1965 (БАС). 9. Словарь иностранных слов. М., 1955 (Сл. ин. сл.). 10. Новые слова и значения. Словарь-справочник. М., 1971 (Н. сл. и зн.). 11. Словоуказатель в монографии Н. С. Авиловой «Слова интернационального происхождения в русском литературном языке». М., 1967 (Ав.). 12. Болгаро-русский политехнический словарь. М., 1968 (БРПС). 13. Русско-болгарский политехнический словарь. М., 1965 (РБПС). 14. Болгарско-русский и русско-болгарский словарь по деталям машин. М., 1970 (Сл. по Д. М.). 15. С. Б. Бернштейн, Болгаро-русский словарь. М., 1966 (Б). 16. Руско-български речник, т. I, II. София, 1960 (РБР).

О п л а н е и с с л е д о в а н и я

Исследование проведено в словообразовательном плане в трех аспектах: а) определены словообразовательные значения глаголов на *-овам* или глаголов, мотивирующих отглагольные образования с суффиксом *-ов (а)-*; б) определена словообразовательная структура каждого из исследуемых слов с суффиксом *-ов (а)-*; в) выявлена словообразовательная семантика этих слов.

Словообразовательные значения названных выше глаголов определены путем распределения этих глаголов по семантико-словообразовательным типам². Мотивированные глаголы, т. е. глаголы, семантика которых выводима из более простой в семантическом (чаще всего и в структурном) отношении основы однокоренного слова, в нашей классификации распределены на следующие шестнадцать семантико-словообразовательных типов: 1. 'Снабжать чем-нибудь'. 2. 'Осуществлять что-нибудь, лишая чего-нибудь'. 3. 'Действовать чем-нибудь'. 4. 'Воздействовать чем-нибудь'. 5. 'Превращать во что-нибудь'. 6. 'Подвергать чему-нибудь, осуществлять что-нибудь'. 6. 'Заниматься чем-нибудь, действовать в соответствии с чем-нибудь'. 8. 'Определять что-нибудь'. 9. 'Находиться в каком-нибудь состоянии'. 10. 'Приспособлять для чего-нибудь'. 11. 'Обладать чем-нибудь'. 12.³ 'Проводить какой-нибудь отрезок времени'. 13. 'Быть кем-нибудь, действовать как кто-, что-нибудь'. 14. 'Причислять к чему-нибудь'. 15. 'Делать каким-нибудь'. 16. 'Действовать в каком-нибудь месте'.

При распределении исследуемых нами глаголов по семантико-словообразовательным типам был использован метод подстановок, примененный, например, З. М. Волоцкой³.

Вслед за лексическими единицами, объединенными в перечисленные семантико-словообразовательные типы, рассматриваются немотивированные глаголы на *-овам* и отглагольные образования с суффиксом *-ов(а)-*, мотивированные немотивированными гла-

² Определение термина „словообразовательное значение“ см. в кн. Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970, стр. 37 (критику этого определения см. в статье В. Н. Хохлачевой, Некоторые вопросы теории словообразования, „Вопросы языкознания“, 1973, № 3, стр. 99—101), а о понятии „структурно-семантический тип“, сходном с нашим „семантико-словообразовательный тип“, см. в книге Н. С. Авиловой, Слова интернационального происхождения в русском литературном языке нового времени (глаголы: заимствованной основой), С. М., 1967, стр. 4.

³ См.: З. М. Волоцкая, Семантическая классификация и способы образования отыменных глаголов (в сб. „Структурная типология языков“, М., 1966, стр. 165—180). См. также: З. М. Волоцкая, Опыт описания системы словообразовательных значений, АКД. М., Институт славяноведения, 1968 г.

голами (немотивированными являются слова, семантику которых нельзя вывести из семантики других однокоренных слов).

Словообразовательные цепочки во всех случаях даются в алфавитном порядке.

При исследовании словообразовательной структуры слова надо ответить на вопрос, что чем мотивировано.

✓ Многие исследователи считают, что при установлении словообразовательной структуры важна... идентификация конечного акта словообразования, ибо только это позволяет установить характер соотношения производное—производящее и, следовательно, определить как наличие отношений словообразовательной производности, так и ту модель, которая лежит в основе настоящего производного⁴. Автор цитируемой мысли, Е. С. Кубряксова, как и многие другие исследователи⁵, понимает словообразовательную структуру слова как бинарную конструкцию. Другая точка зрения на словообразовательную структуру обоснована в работах П. А. Соболевой: „Производной единицей словообразовательного уровня является словообразовательная структура слова, которая определяется как конечное множество деривационных шагов...“ И дальше: В плане содержания словообразовательная структура слога соответствует конечному множеству словообразовательных значений. В плане выражения—конечному множеству словообразовательных формантов⁶.

Этой точки зрения на словообразовательную структуру слова придерживаются и другие исследователи⁷.

Такой способ исследования словообразовательной структуры дает возможность проследить в синхронном плане словообразовательную историю мотивированного слова и варьирование словообразовательной семантики, что для нашего случая особенно важно. Поэтому в данной работе мы пользуемся именно этой методикой исследования словообразовательной структуры изучаемых нами слов. Результатом ее применения является выявление словообразовательной цепочки мотивирующих и мотивированных элементов.

⁴ Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972, стр. 360.

⁵ Г. О. Винокур, Заметки по русскому словообразованию, в кн.: „Избранные работы по русскому языку“. М., 1959, стр. 440—441; Н. М. Шанский, Очерки по русскому словообразованию. М., 1968, стр. 5 и др.

⁶ П. А. Соболева, Словообразовательное моделирование и словообразовательный анализ. Ученые записки Пермского университета им. М. Горького, № 243. Вопросы грамматики. Пермь, 1972, стр. 4.

⁷ См. И. С. Удуганов, Словообразовательная мотивация и ее виды. Известия АН СССР. Серия литературы и языка, т. XXX, вып. I. Москва, 1971, с. 37—48.

А. Е. Тихонов, Проблемы составления глоссового словообразовательного словаря современного русского языка. Самарканд, 1971.

Отказавшись от терминологии и символики генеративных грамматик, в своем описании словообразовательных цепочек мы пользуемся традиционными средствами.

В словообразовательной цепочке наблюдаются две линии связи между мотивирующими и мотивированными словами, направления которых не всегда совпадают. Е. А. Земская пишет: „Для словообразования характерна двойная связь производного слова с производящим: *структурная* (производная основа представляет собой производящую основу, осложненную каким-либо аффиксом) и *семантическая* (значение производного слова мотивировано значением слова производящего) ⁸. Этот свой тезис Е. А. Земская сформулировала, исходя из преобладающих в языке „классических“ случаев словообразования.

От формальных и семантических отношений мотивирующих и мотивированных основ в „классических“ случаях словообразования из родного материала, как уже было сказано, очень часто отличаются (в рамках одного и того же словообразовательного гнезда) отношения между основами заимствованных слов и слов, образованных на родной почве из заимствованных элементов.

Во всех случаях ведущими, сносными являются именно семантические связи между мотивирующими и мотивированными основами. Поэтому при словообразовательном анализе очень важным представляется исследование словообразовательной семантики в рамках словообразовательной цепочки.

Термин *словообразовательная семантика* несей, и его смысловая нагрузка все еще не определена в литературе по словообразованию. Ср.: „Актуальной задачей в области *словообразовательной семантики* (выделено нами — П. Д.) является изучение семантических отношений производного и производящего (мотивированного и мотивирующего) слов ⁹. На необходимость изучения этих отношений обратили внимание Б. Н. Головин¹⁰ и А. Н. Тихонов¹¹ еще в 1967 г. Этому вопросу уделяется большое внимание и в книге А. Н. Тихонова Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря. . .“: „Производящие

⁸ Е. А. Земская, Заметки по современному русскому словообразованию, „Вопросы языкознания“, М., 1965, № 3, стр. 102.

⁹ А. М. Артемов, В. В. Лопатин, А. Н. Тихонов, И. С. Улукханов, О некоторых актуальных проблемах русского словообразования. В кн. „Актуальные вопросы русского словообразования“, I, Материалы республиканской научной конференции (12—15 сент. 1972 г.). Самарканд, 1972, стр. 290.

¹⁰ Б. Н. Головин, Замечания к теории словообразования, „Ученые записки Горьковского университета“, вып. 78, 1967, стр. 33.

¹¹ А. Н. Тихонов, О семантической соотносительности производящих и производных основ, „Вопросы языкознания“, М., 1967, № 1, стр. 112—120.

и производные слова связывает не какое-то общее значение, не какая-то общая идея, заложенная в корне слова и свойственная всем однокоренным словам. Каждое производное слово возникает на базисе строго определенного значения производящего. Семантическая общность однокоренных слов базируется на конкретных лексических значениях, свойственных производящим словам словарного гнезда (стр. 179).

Мы называем *словообразовательной семантикой* тот пучок семантики, который начинается с базового слова словообразовательной цепочки или словообразовательного пучка, проходит через все их ступени и прерывается на последнем шаге словообразования. Этот пучок то расширяется, то сужается, то разветвляется, но никогда не прерывается, т. к. между отдельными значениями любого полисемантического слова всегда существуют ощутимые смысловые связи.

Об одном подходе к исследуемым нами языковым единицам

Выше было сказано, что исследование выбранного нами языкового материала ведется в словообразовательном плане. Термином *словообразование* в современной лингвистике называют по крайней мере три разных явления: а) *структуру слова*, б) *структурно-семантические связи между однокоренными словами*, в) *образование новых слов*.

Мы исследуем *структурно-семантические связи* между однокоренными словами.

Уже было сказано, что изучаемый нами языковой материал отличается большим разнообразием. Было отмечено, что только небольшая часть слов, ставших объектом нашего исследования, являются исконно болгарскими, что значительная их часть заимствована из классических или из отдельных западноевропейских языков, что большинство этих заимствований пришло в болгарский язык через посредство русского языка. Многие из исследуемых нами слов образованы на болгарской почве, чаще всего от заимствованных основ и по соответствующим болгарским или русским словообразовательным моделям.

Мы проводим свои наблюдения над современным срезом изучаемого нами языкового материала в синхронном плане. Это освобождает нас от обязанности интересоваться этимологией и историей этих слов, хотя только их этимологией и историей можно объяснить целый ряд особенностей структурно-семантических отношений между отдельными звеньями изучаемых нами словообразовательных цепочек (эти особенности не входят в задачи нашего исследования).

Формальные расхождения между отдельными мотивирующими и мотивированными основами во многих болгарских словообра-

звательных цепочках не дают возможности учитывать существующие между ними формальные соотношения. Ср. *риск* → *рискувам* → *рискован* или *оркестър* → *оркестрирам* → *оркестровка*. Ясно, что основа мотивирующего глагола *рискувам* не входит целиком в основу мотивированного прилагательного *рискован*, а основа глагола *оркестрирам* — в основу существительного *оркестровка*, как это имеет место в соответствующих русских словообразовательных цепочках: *риск* → *рисковать* → *рискованный*, *оркестр* → *оркестровать* → *оркестровка*. Семантическая соотносительность между компонентами приведенных болгарских словообразовательных цепочек, однако, не отличается существенно от семантической соотносительности между компонентами соответствующих русских. Поэтому при построении словообразовательных цепочек мы исходим исключительно из семантической соотносительности между отдельными однокоренными словами¹².

Надо отметить также, что в целом ряде случаев семантическая соотносительность между отдельными словами тоже отличается своими особенностями. Дело в том, что эта соотносительность, как было сказано выше, не является исконной, а формировалась по мере вхождения заимствованного слова в соответствующее болгарское словообразовательное гнездо.

Перечисленные особенности исследуемого нами языкового материала определили и выбор терминов *мотивирующая* и *мотивированная* (основа). Мы считаем, что прозрачная этимология терминов *производящая* и *производная* делает их неудобными при словообразовательном анализе заимствованных лексических единиц.

Об основных лингвистических терминах, используемых в работе

В этом разделе будут приведены те значения употребляемых нами основных лингвистических терминов, в которых они выступают в данной работе, за исключением термина словообразовательная семантика, определение которому было дано выше. Будут объяснены следующие термины: *словообразовательное значение*, *семантико-словообразовательный тип*, *словообразовательная цепочка*, *словообразовательная мотивация*, *обратная мотивация*, *семантическая структура*, *семантическая емкость и вечащая алгмнсть*.

¹² т. е. это дает нам право существование хорошо обоснованной в лингвистической литературе точки зрения, что при анализе словообразовательной системы языка надо опираться прежде всего на изучение семантических отношений между отдельными лексическими единицами. См. Р. И. Лихтман, К вопросу об основных понятиях словообразования. Изв. АН СССР, серия литературы и языка, т. XXXII. М., 1973, вып. 2, стр. 132—140.

Акад. В. В. Виноградов писал: „Чаще всего и больше всего глаголы образуются от имен¹³“.

Все мотивированные глаголы, входящие в приведенные нами болгарские и русские словообразовательные цепочки, отыменные. Все они обладают общим, в высшей степени отвлеченным значением „отношение к имени“. „Словообразовательное значение“ исследуемых нами глаголов является гораздо менее обобщенным, гораздо более частным. „Словообразовательное значение“ в нашей работе, как и во многих других исследованиях, — это обобщенное значение мотивированных основ группы слов одной части речи и одной словообразовательной модели, сложившееся из общих лексических значений мотивирующих основ и из семантики общего словообразующего форманта.

Ряд таких мотивированных слов, объединенных общим словообразовательным значением, составляют „семантико-словообразовательный тип“, являющийся основной единицей словообразовательного анализа. В лингвистической литературе в этом значении употребляются термины „структурно-семантический тип“¹⁴, „словообразовательный тип“¹⁵.

„Словообразовательная цепочка“ в нашей работе представляет собой деривационный ряд слов (ветка словообразовательного гнезда), первым звеном которого является немотивированное (базовое) слово, а последним — слово, словообразовательную структуру которого мы выявляем.

Понятие „мотивированность“ тесно связано с понятием „соотносительность“. Под *соотносительностью* в современном словообразовании понимается структурно-семантическая связь двух слов, при которой одно из них объясняется при помощи другого. Связь между словами при соотносительности двусторонняя. В рамках соотносительной пары выделяется однонаправленная связь мотивирующего слова с мотивированным. Именно эту связь и называют *словообразовательной мотивацией*. Основой этой связи является то, что семантика (или часть семантики) мотивирующего слова является базой семантики мотивированного слова.

И. С. Улуханов считает, что „словообразовательная мотивация... — это отношение между двумя разными словами, обладающими следующими признаками: 1) оба слова имеют один и тот же корень; 2) значение одного из них полностью входит в

¹³ В. В. Виноградов, Современный русский язык. Грамматическое учение о слове. Выпуск II. М., 1938 г., стр. 343.

¹⁴ См. сноску 2.

¹⁵ См.: Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX в., Изменения в словообразовании и формах существительного и прилагательного. М., 1964, стр. 279.

значение другого. . .¹⁶ Второй из указанных автором приведенной цитаты признаков вызывает возражение с нашей стороны. Если под словом „значение“ И. С. Улуханов понимает то значение мотивирующего слова, на базе которого развилась семантика мотивированного, он прав, но его определение все же страдает отсутствием четкости. Если же он считает, что вся семантика мотивирующего слова входит в семантику мотивированного, то он неправ. Есть много случаев, когда семантика мотивированного слова развивается на базе только части семантики многозначного мотивирующего и обогащается новыми значениями, отсутствующими в мотивирующем слове. Ср. болг. *маска* → *маскирам*, а также рус. *маска* → *маскировать*.

С нашей точки зрения, *словообразовательная мотивация* — это соотносительность между двумя однокоренными словами, обладающими общим элементом семантики.

Мотивирующим является то из однокоренных слов, которое обладает меньшей семантической сложностью, мотивированным — то, которое является семантически более сложным¹⁷. Мы будем учитывать также (чаще всего имплицитно) и структурную сложность отдельных слов.

В процессе исследования мы будем обращать внимание, в основном, на непосредственную мотивацию (о видах словообразовательных мотиваций см. работы И. С. Улуханова, указанные в сносках 7 и 16).

Обратной мотивацией мы называем такую соотносительность между однокоренными словами, которая состоит в том, что генетически мотивирующее слово (или заимствованное слово, оформленное по модели генетически мотивирующего) в синхронном плане является мотивированным, и наоборот — генетически мотивированное слово (или оформленное по его модели заимствованное) является мотивирующим. В этих случаях структурный элемент генетически мотивированного слова, усложнивший его структуру и его семантику в диахронном плане, в синхронном плане оказывается десемантизированным.

Отношения обратной мотивации существуют между некоторыми отглагольными существительными и глаголами, от основ которых они образованы. Ср.: 2. *лак* → *лакировать* (I) ← *лакировка*

¹⁶ И. С. Улуханов, Виды формально-семантической мотивации и проблемы описания словообразовательной семантики, в кн. „Вопросы грамматики. Ученые записки Пермского государственного университета“, № 243. Пермь, 1972 г., стр. 72.

¹⁷ В данном случае речь идет не о сложности семантической структуры (в таком смысле, в каком она употребляется в этой работе), а о степени сложности семантического элемента, общего для мотивирующего и мотивированного слова. В мотивированном слове этот элемент усложняется семантикой, входящей в структурный словообразовательный компонент.

(2). Отглагольное образование *лакировка*, в своем втором, предметном, значении обладает семантической сложностью, одинаковой с семантической сложностью базового существительного *лак*.

Термин *семантическая структура* в нашей работе обозначает строение семантики лексической единицы из отдельных значений и оттенков значений. Самой простой семантической структурой, разумеется, обладает однозначное слово.

Семантическая емкость у нас обозначает объем семантики слова, который находится в прямой зависимости от его дистрибуции.

Термин *валентность* введен С. Д. Кацнельсоном при изучении синтаксической сочетаемости глаголов с другими словами. Вот что пишет Кацнельсон об этом термине: «Полновесное вещественное слово в каждом языке не есть слово вообще, а слово с конкретными синтаксическими потенциями, позволяющими употреблять его лишь строго определенным образом, предугазанным уровнем развития отношений в языке.

Это свойство слова определенным образом реализоваться в предложении и вступать в определенные комбинации с другими словами можно было бы назвать *синтаксической валентностью*¹⁸.

В наше время в лингвистической литературе встречается термин «внутренняя валентность» — способность языковых единиц (чаще всего морфем) в рамках слова сочетаться с другими языковыми единицами — и «внешняя валентность» — способность слов сочетаться с другими словами.

Валентность относится к дистрибуции так, как потенциальное относится к реальному.

О подаче исследуемого материала

Выше было сказано, что изучаемый нами языковой материал распределен по *семантико-словообразовательным типам*. Основной единицей подачи и анализа материала внутри семантико-словообразовательного типа является *словообразовательная цепочка* (в случаях, когда цепочка имеет ответвления — *словообразовательный пучок*)¹⁹. Эта цепочка отражает словообразовательную историю анализируемого слова в синхронном плане. Син-

¹⁸ С. Д. Кацнельсон, О грамматической категории. Вестник ЛГУ. Л., 1947, № 2, с. 114—134.

¹⁹ Наши семантико-словообразовательные типы объединяют бесприставочные глаголы, обладающие одинаковым словобразовательным значением. Словообразовательные значения приставочных глаголов и остальных отглагольных образований в работе не определены. Мы считаем, что в нашем случае вполне достаточно определить словобразовательное значение стержневого слова цепочки. Таким словом является бесприставочный глагол, являющийся базовым для всех остальных глагольных образований.

хронная история заимствованного слова, вошедшего в болгарское словообразовательное гнездо, разумеется, расходится с его диахронной историей. Мы проводим свои наблюдения в синхронном плане.

Рядом с болгарской словообразовательной цепочкой мы приводим соответствующую русскую и проводим свои наблюдения в сопоставительном плане. Целесообразность такого способа работы не вызывает сомнений, т. к. исследуемые нами слова или являются русизмами, или образованы на болгарской почве русским суффиксом. Направление словообразовательной мотивации мы отмечаем стрелками. Знак $\rightarrow$ указывает на прямую, а знак $\leftarrow$ на обратную²⁰ мотивацию. Отсутствующее звено в словообразовательной цепочке отмечается знаком $\emptyset$. Слово, следующее за $\emptyset$, образовано способом чересступенчатого²¹ словообразования, характерного для словообразовательных гнезд русских глаголов с суффиксом *ова-* и для гнезд их болгарских параллелей. Равномотивированные слова мы даем за вертикальной чертой. Знак* перед словом сверху указывает на то, что оно устарело. Тот же самый знак по сл е слова указывает, что слово потенциально возможно, но не отмечено словарями. Болгарские слова с суффиксом *-ова-* и их русские параллели выделены курсивом. Болгарские слова даются по РСБКЕ, а русские по МАС. В тех случаях, когда базовое или многозначное слово взято из другого источника, оно снабжено соответствующей пометой. Цифры, данные в скобках после слова, указывают на соответствующее значение этого слова, ставшее базой семантики мотивированного им слова, следующего в цепочке за ним. Эти цифры дают возможность следить за варьированием словообразовательной семантики в рамках словообразовательной цепочки (словообразовательного пучка).

БОЛГАРСКИЕ ГЛАГОЛЫ И ОТГЛАГОЛЬНЫЕ ОБРАЗОВАНИЯ С СУФФИКСОМ -ОВ|А|- И ИХ РУССКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ

Семантико-словообразовательный тип со значением 'снабжать чем-нибудь'

арматура (1) $\rightarrow$ армирам $\leftarrow$ $\rightarrow$ *армировка* $\rightarrow$ *армировъчен*
 $\rightarrow$ *армировчик*

арматура (2) $\rightarrow$ *армировать* $\rightarrow$ *армирование*

²⁰ В тех случаях, когда отношения обратной мотивации имеют место на первой ступени словообразования, имя предшествует глаголу и обратная стрелка указывает на направление генетической мотивации. На остальных ступенях словообразования обратная стрелка указывает на направление синхронной мотивации.

²¹ См. по этому вопросу в книге А. Н. Тихонова (сн. 7), стр. 204—218.

Значению действия болгарского существительного *армировка*, адекватному семантике существительного *армиране*, соответствует русское существительное *армирование*. Его предметному значению соответствует русское существительное *арматура* в своем втором значении. Ср.: 'нареждане на армировка' — 'вязка арматуры'. Болгарским прилагательным *армировъчн* и *арматурен* соответствует русское *арматурный*. Ср.: 'армировъчни работи' — 'арматурные работы'. Болгарским именам деятеля *армировчик* и *арматурист* соответствует русское *арматуристик*.

баластра → баластирам → баластиране → *баластировъчен*
балласт (2) → балластировать → балластировка → *балластировочный*

Слова обеих словообразовательных цепочек терминологичны и (за исключением базовых существительных) однозначны. Болгарское прилагательное *баластировъчн* входит в состав названия 'баластировъчна (баластова) машина' — 'балластировочная машина'.

бандерол (2) → ∅ → *обандеровам* → *обандерован*
бандероль (1) → ∅ → *обандеролить* → *обандероленный*

Формальные расхождения болгарских слов первой и второй словообразовательной ступени с их русскими соответствиями не приводят к семантическим расхождениям.

грим → гримирам → *гримировка*
грим (2) → гримировать → *гримировка*

В одном из своих значений (по РЧД) болгарское существительное *грим* дублируется соответствующим значением существительного *гримировка*.

гума (1) → гумирам → *гумировка* → *гумировъчн*
гумми (1) → гуммировать → *гуммировка* → *гуммировочный*

Семантическая структура болгарского существительного *гума* сложнее семантической структуры русского *гумми*, адекватного существительному *камель*. Второе значение глагола *гуммировать* (*прорезинивать, накладывать резину*) расширяет его семантическую емкость по сравнению с семантической емкостью мотивирующего существительного. Болгарскому существительному *гумировка* чаще всего соответствует русское *обкладка*. Ср.: 'гумировка на валци' — 'обкладка валков'. Болгарскому прилагательному *гумировъчн* обычно соответствует русское *промазочный*. Ср.: 'гумировъчен каландър' — 'промазочный каландр.'

драперия → драпирам → *драпировка* → *драпировъчен*
 драпри → драпировать → *драпировка* → *драпировъчный*

Семантическая структура болгарского существительного *драперия* сложнее семантической структуры русского *драпри*, обладающего одним единственным значением, дублирующим третьим значением существительного *драпировка*. Болгарское существительное *драпировка*, как и его русская параллель, кроме значения действия, обладает также предметным значением. Это предметное значение находится с глаголами в отношениях сратной мотивации.

2. екип → екипирам → *экипировка*
 ∅ → экипировать → *экипировка*

Русский глагол *экипировать* является немотивированным. Семантике болгарского существительного 2. *екип* соответствует предметное значение русского существительного *экипировка*. Семантическая емкость болгарского слова *экипировка* одинакова с семантической емкостью его русской параллели. С этими предметными значениями болгарское существительное *экипировка* дублирует семантику существительного *екип*. Следовательно, этим своим значением оно, как и его русская параллель, входит в мотивирующий глагол в отношении обратной мотивации.

этикет → этикетирам → *этикетировка*

1. этикет (этикетка) → ∅

Отсутствие параллели болгарского существительного *этикетировка* в русском языке показывает, что это существительное возникло на болгарской почве.

иллюстрация → илюстрирам → *иллюстриран*

иллюстрация (2, 3) → иллюстрировать → *иллюстрированный*

Одинаковая структурная сложность болгарских и русских имен существительных на *-ация*, *-изация* с соответствующими глаголами на *-ирам*, *изирам*, *-изировать* (*-изовать*), особенности их семантической структуры (чаще всего они обладают значениями действия и предметными значениями), их большая автономность (многие из этих существительных появляются и функционируют в языке независимо от того, существуют или нет соответствующие глаголы, а существительные на *ация*, как правило, не связаны с соотносительными с ними глаголами отношениями производности)²²

²² См. по этому вопросу: А. И. Васильев, О словообразовании существительных на *-ация*, *-изация* со значением действия. В кн. Киргизский университет. Научная конференция профессорско-преподавательского со

затрудняют определение направления их мотивационных отношений с этими глаголами.

Здесь мы имеем дело с одним из „легких“ случаев: болгарское существительное *илюстрация* не имеет значения действия, а значение действия (первое) русского существительного *иллюстрация* дублируется значением существительного *иллюстрирование*.

Формальное расхождение болгарского отглагольного прилагательного *илюстриран* с его русской параллелью и с болгарским словом *илюстриран*, ограниченность его внешней валентности а также его морфологическая однозначность показывают, что это отглагольное образование восходит к устаревшему русскому глаголу *иллюстрировать*, зарегистрированному словарем Даля.

име (1) → именувам —	→ наименувам (2) ← <i>наименование</i>
	→ преименувам → <i>преименование</i> (устар.)
имя (1) → именовать —	→ наименывать → <i>наименование</i>
	→ переименовать → <i>переименование</i>

Русские глаголы и отглагольные существительные приведенной словообразовательной цепочки отличаются стилистической отмеченностью и употребляются гораздо реже, чем их болгарские параллели. Вместо них употребляются глаголы *назвать*, *называть* и их производные. Болгарское слово *наим новани*, почти полностью потерявшее свою глагольность, воспринимается носителем болгарского языка как мотивирующее глагол *наим нувам*. Этот случай обратной мотивации можно объяснить семантической и функциональной дифференциацией между болгарскими отглагольными существительными на *-ние* и *-ие* типа *наим новани* и *наименуване*²³.

корона (1) → *коронувам* → *коронован* → *некоронван*

корона (1) → *коронувать* → *коронованный* → *некоронванный*

Семантическая емкость отдельных слов приведенной болгарской словообразовательной цепочки одинакова с семантической емкостью соответствующих русских.

л. лак → л. лакирам —	→ <i>лакировка</i> → <i>лакировачи</i> и
	→ <i>лакировач</i>

става филологич. факта, посвященная 40-тию Великой Окт. соц. революции. Секция языкознания и литературы. Тезисы докл. Г. Фрунзе, 1957, стр. 12—13.

²³ См. об этом: Елена Георгиева, Семантическая характеристика на отглаголните съществителни на *-ие* и *-ние* в българския книжовен език. Славистически сборник. София, 1963, стр. 225—233.

сложности с глаголом. Такую мотивацию можно было бы назвать *взаимной*.²⁴

орнамент → орнаментирам — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{орнам нтировка} \\ \rightarrow \text{орнам нтовка} \end{array} \right.$
 орнамент (1) — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{орнаментировать} \rightarrow \text{орнаментировка} \\ \rightarrow \text{орнаментовать} \rightarrow \text{орнаментовка} \end{array} \right.$

Предметное значение болгарского существительного *орнаментировка* (по БТР) отличается от предметного значения своей русской параллели (по БАС), получившего узкую специализацию.

патент → патентовам — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{запат нтовам} \\ \rightarrow \text{пат нтован} \\ \rightarrow \text{пат нтован?} \end{array} \right.$
 патент → патентовать — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{запатентовать} \\ \rightarrow \text{пат нтованный} \\ \rightarrow \text{пат нтовани} \end{array} \right.$

Семантическая структура и семантическая емкость отдельных слов болгарской словообразовательной цепочки совпадают с семантической структурой и семантической емкостью их русских параллелей. Наблюдаются некоторые расхождения в их истрибуции. Ср. 'патентована котва'—'плавучий якорь'.

пломба (2) → пломбирам → пломбиране → *пломбировъчен*
 пломба (1) → пломбировать → пломбировка → *пломбировочный*

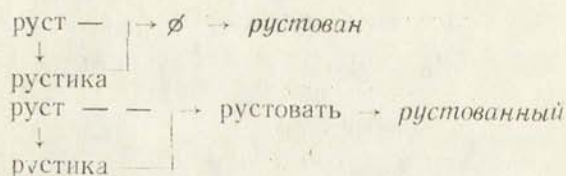
Прилагательные *пломбировъчен*, *пломбировочный* встречаются в расчлененном термине 'пломбировъчни (пломбажни) клещи'—'пломбировочные клещи'.

привилегия → привилгировам — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{привилгирован} \rightarrow \text{привилгированост} \\ \rightarrow \text{привилгирован?} \end{array} \right.$
 привилегия → *привилгировать → привилгированный → *привилегированность*

Глагол *привилегировать, отмеченный этимологическим словарем М. Фасмера, в современном русском языке не употребляется, а существительное действия на *-ие*, мотивированное им, в наших материалах отсутствует.

²⁴ См.: Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка. М., 1966, стр. 59.

Приведенные базовые существительные, термины строительства, однозначны. Мотивированные ими существительные *рустика* обладают расширенным значением, мотивированным бросающимся в глаза внешним признаком денотата базового существительного. Этим расширенным значением, наряду с основным, обладают и соответствующие отглагольные прилагательные. Этим фактом можно объяснить данное РЧД толкование прилагательного *рустован* посредством существительного *рустика*.

тапет — — — — — → тапицирам → *тапицировка*
тапицeрия — — — — —

Болгарским словам приведенной словообразовательной цепочки в русском языке соответствуют слова с другой звуковой оболочкой и с другим графическим оформлением. Глагол *тапицирам* многоструктурный²⁵.

фарш (1 по РЧД) → ∅ → *фарширован*
фарш → фаршировать → *фаршированный*

Приведенные болгарские слова обладают незначительной частотностью даже в языке работников кулинарного производства, так как они дублируют семантику исконно болгарских слов *пълнеж* и *пълнен*.

фланец → *фланцовам*
фланец (2) → *фланцевать*

Болгарский глагол *фланцовам* своей сочетаемостью и семантикой чаще всего соответствует русскому глаголу *фланцевать* — 'отгибать фланец' (в его втором значении) и в этих случаях относится к следующему семантико-словообразовательному типу. Русскому глаголу *фланжировать* ('снабжать фланцами') обычно соответствует болгарский глагол *фланцувам*. Дифференциация, однако, не доведена до конца.

флюс (2 по РЧД) → *флюсовам* → *флюсоване*
2. флюс → *флюсовать* → *флюсование*

Трудно определить семантические структуры этих трех болгарских слов и степень их сходства с соответствующими русскими,

²⁵ Термин А. Н. Тихонова (см. сн. 7, стр. 312).

т. к. они не зарегистрированы толковыми словарями болгарского языка.

фрита → $\emptyset$ → *фритован*

фритта → $\emptyset$ → *фриттованный*

Приведенные отглагольные прилагательные употребляются в термине керамики 'фритован грундов емайл'—'фриттованная грундовая эмаль'. Словарями зарегистрированы также отглагольные существительные *фритуване* (болг.) и *фриттование* (рус.).

фурнир → *фурнировам*

фэнера → *фэнеровать*

Несмотря на то, что болгарское существительное *фурнир* и русское *фан ра* восходят к одному и тому же источнику (немецкому), они расходятся в звучании и графическом оформлении. Своей звуковой оболочкой болгарское существительное ближе к соответствующему французскому глаголу *fournir*.

футер (РЧД) → *футеровам* (РЧД)

футер → *футеровать*

Приведенные болгарские и русские слова подчеркнута терминологичны и семантически адекватны.

хром → хромирам → хромиране → *хромировъчн*

хром (1) → хромировать → хромировка → *хромировъчнй*

Двум русским отглагольным существительным *хромирование* и *хромировка* соответствует одно болгарское — *хромиране*, которое (при отсутствии существительного на *-овка*) мотивирует семантику прилагательного *хромировъчн*.

цимент → циментирам → *цимнтируем*

цемент → цементировать → *цемнтируемй*

Болгарское отглагольное прилагательное *цимнтируем* оформлено суффиксом *-у-*, заместителем русского глагольного суффикса *-ова-* в основах настоящего (будущего простого) времени. Это прилагательное встречается в составном термине 'цементируема стомана'—'цементируемая сталь'.

цинк → $\emptyset$ → *поцинковам* —

→ *поцинковане*

→ *поцинкован*

→ *поцинковач*

цинк → цинковать → *оцинковать* — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{оцинковани}$
 $\rightarrow \text{оцинкованный}$
 $\rightarrow \text{оцинковщик}$

Как существительное *цинк*, так и перечисленные его производные, кроме существительного деятеля *поцинковщик*, несут на их терминологичность, являясь общепотребительными. Ср. да поцинкован ламарина — 'сцинковать кровельное железо'; 'поцинкован(а) тел' — 'сцинкованная проволока'; 'псцинковане на стоманен проводник' — 'сцинкование стального провода' и т. п.

шифър → *шифровам* — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{разшифровам} \rightarrow \text{разшифроване}$
 $\rightarrow \text{шфроване}$
 $\rightarrow \text{дошифровам}$
 $\rightarrow \text{дшифровам}$
 $\rightarrow \text{шифрован}$
 $\rightarrow \text{шифровка}$

шифр (1) → *шифровать* — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{разшифровать}$
 $\rightarrow \text{шифрование}$
 $\rightarrow \text{дшифровать}$
 $\rightarrow \text{шифровальный}$
 $\rightarrow \text{шифровка}$

Семантическая структура болгарского существительного *шифър* проще семантической структуры русского *шифр*. В болгарском существительном отсутствует соответствие устаревшему значению русского 'верзель, составленный из инициалов'. Семантической параллелью болгарского отглагольного существительного *разшифроване* является русское *расшифровывание*.

шплинт (РЧД) → *шплинтовам*
 шплинт → *шплинтовать*

Подчеркнутая терминологичность, ограниченная внешняя валентность и однозначность являются причинами семантической адекватности приведенных болгарских слов и их русских параллелей.

стрих → *стриховам* — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{застриховам} \rightarrow \text{застрихован}$
 $\rightarrow \text{стрихване} \rightarrow \text{позстриховам}$
 $\rightarrow \text{стриховка} \rightarrow \text{назастриховам}$

штрих (1) → *штриговать* — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{зштриговать} \rightarrow \text{зштрихованный}$
 $\rightarrow \text{штригование}$
 $\rightarrow \text{штриговка}$

Болгарские глаголы *назищриховам* и *позащриховам* отличаются стилистической отмеченностью. Отсутствие в словарях современного русского языка их формальных параллелей не обозначает, что этих параллелей вообще нет, но надо учесть и тот факт, что в болгарском языке гораздо чаще встречаются глаголы со сложными приставками, чем в русском.

*Семантико-словообразовательный тип со значением 'осуществлять что-нибудь, лишать что-нибудь'*²⁶

баланс (1, 3 по РЧД) → балансирам (2 по РЧД) → *балансировка* → *балансиро чен*

1. баланс (1, 2) → балансировать (1, 2, 3) → *балансировка* → *баланс ровочный*

Болгарские слова *балансировка* и *балансировачи* и их русские параллели специализировались в области техники, и поэтому их семантическая емкость ограничена. Ср. 'балансировачен автомат' — 'балансировачий автомат', 'балансировачен стенд' — 'балансировочный стенд'.

2. волт (1 по РЧД) → волтижчрам (РБР) → *волтижировка* (РЧД)

2. вольт (1) → *вольтжировать* → *вольт жиро.ка*

В обеих словообразовательных цепочках семантическая емкость глагола и существительного действия больше семантической емкости первого значения базового существительного.

1. дифференциал → дифференцирам → *дифернцирум*

дифференциал (1) → дифференцировать (2) → *диффернцирумий*

Отглагольное прилагательное *дифференцируем*, оформленное суффиксом *-у-*, заменителем суффикса *-ова-* в русской глагольной основе настоящего времени, употребляется в расплывчатом математическом термине 'дифференцируема функция' — 'дифференцируемая функция'.

интерес (1) → интересувам → *заинт р совам → *заинт р сован* → *заинт ресованост* → *н заинтересозаност*

интерес (1) → интересовать → *заинт ресвать* (1, 2) → *заинтересованный* → *заинтересованность* → *незаинтересованность*

Русский глагол *заинтересовать* обладает более сложной семантической структурой, чем непосредственно мотивирующей его глагол *интересовать*. В своем втором значении глагол *заинтере-*

²⁶ Словообразовательным значением „лишать чего-нибудь“ обладают приставочные глаголы этого типа, оформленные приставками, обозначающими уничтожение результата.

совать мотивирован прямо третьим значением базового существительного *интерес*. Эта расширенность емкости семантики приставочного глагола сохраняется до последней ступени словообразовательной цепочки. Такой же расширенной семантической структурой обладают и болгарские глаголы *заинтересувам* и **заинтересовам* и мотивированные ими слова.

кант (2 по РЧД) → кантувам (БРПС) → кантуване → *кантовъчен* (РБПС)

1. кант (2) → кантовать (3) → кантовка.

Болгарское отглагольное прилагательное *кантовъчен* употребляется в составном термине 'кантовъчен чук'—'кромкозгибочный молоток'. Это прилагательное, не имеющее формальной параллели в русском языке, является результатом словообразования по аналогии. Ограниченность его внешней валентности вызвана ограниченностью употребления существительного *кант* в значении 'рыб'.

конюгация → ∅ → *конюгован!*

Словарями современного болгарского языка не зарегистрировано другого значения существительного *конюгация*, кроме терминологических значений в биологии и грамматике. Однако наличие в технической терминологии словосочетания 'конюгована матрица'—'сопряженная матрица' дает нам основание утверждать, что это существительное уже обладает расширительным значением, мотивирующим приведенное нами прилагательное, несмотря на свою одинаковую структурную сложность с потенциально возможным глаголом *конюговам**.

копие (1) → копирам —[!] → копиране → *копировъчен*
→ *копировач* → *копировачка*

копия → копировать (1) — → копировка → *копировочный*
→ *копировщик* → *копировщица*

Так как в этом болгарском словообразовательном пучке отсутствует отглагольное существительное на *-овка*, прилагательное *копировъчен* мотивируется существительным *копиране*. Существительное *копировачка* является не только названием лица женского пола по профессии, но и названием машины ('копировъчна машина'). Русское существительное *копировщица* однозначное. Для названия машины в русском языке употребляется словосочетание 'копировальный станок'.

копула (1 по РЧД) → копулирам (РБР) → копулиране → *копулировъчен*

∅ → копулировать (1) → копулировка → *копулировочный*

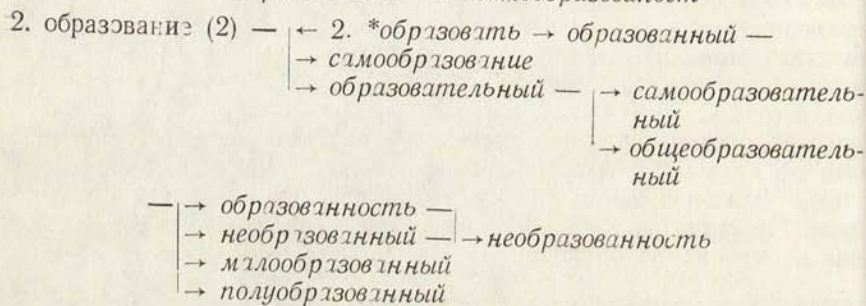
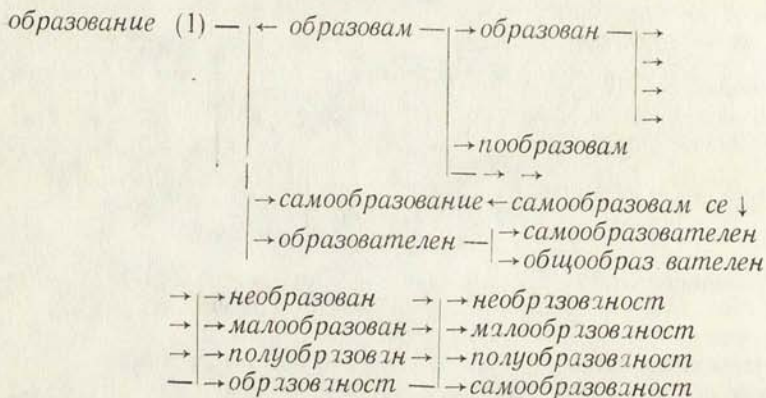

Малоупотребительному болгарскому существительному *нют* в русском языке: соответствуют *паз*. Болгарское существительное *нют* образовано способом чересступенчатого словообразования, а его русская параллель немотивирована.

нюанс (1, 2) → ню нсирам → *нюансировка*
 нюанс → нюансировать → *нюансировка*

Ели судить по соответствующей статье РСБКЕ, болгарское существительное *нюансировка* не обладает предметным значением.

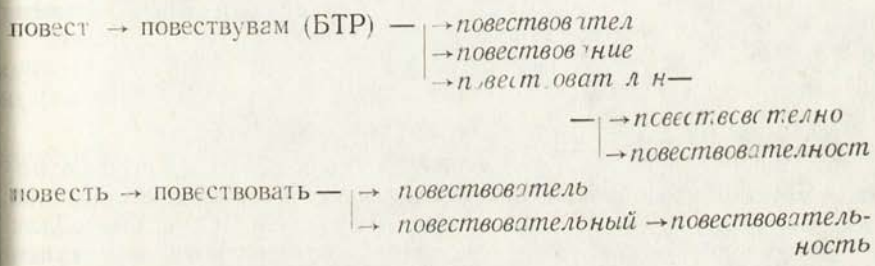
Генетическая связь малоупотребительного болгарского глагола *образам* и устаревшего русского 2. *образовать* с существительным *образ* уже мертвая. Глаголы в наше время уже не соотносительны с этим существительным. Общеизвестное болгарское и русское слово *образованье*, обладающее высокой частотностью и сильной внешней валентностью, воспринимается носителями соответствующих языков как первичное. Глаголы воспринимаются как мотивированные этим генетически производимым от них существительным. Этой обратной мотивации способствует отвлеченная семантика отглагольного существительного. Отношения обратной мотивации

существуют также между болгарским глаголом *самообразвам се* и отглагольным существительным *самообразованне*. Это существительное сохранило значение действия, но действия абстрактного, выступающего скорее в качестве результата действия. Носителем четко выраженной глагольной основы является почти неиспользуемое болгарское существительное *самообразоване*.

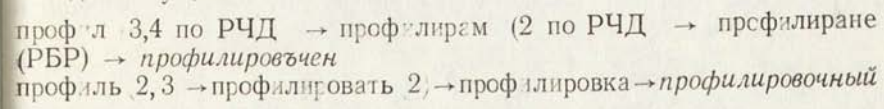
Болгарские отвлеченные существительные *необразованост*, *мал образованост*, *полуобразованост* и русское *необразованность* отличаются многоструктурностью. Они мотивированы отвлеченным существительным *образованост(образованность)* и соответствующим прилагательным.

Сопоставление показывает, что словообразовательный пучок болгарского существительного *образованне* сложнее словообразовательного пучка его русской параллели.

Болгарскому глаголу *самообразвам се* в русском языке соответствует выражение 'заниматься самообразованием', а существительному действию *самообразованне* — часть семантики существительного *самообразование*. Болгарский глагол *пообразвам* не имеет параллели в русском языке. Отсутствуют также параллели отвлеченным существительным *малообразованост*, *полуобразованост* и *самообразованност*.

Глагол *повествувам* малоупотребителен в современном болгарском языке. Не случайно он не зарегистрирован трехтомным толковым словарем. Это болгарский глагол и его русский параллель *повествовать* семантически мотивированы только расщепительным значением существительного *повест(повесть)* — 'рассказ о каком-нибудь событии'. Существительное *повествование* и прилагательное *повествователен (повествовательный)* обладают большой выразительностью и высокой частотностью в языке литературоведов. В этой подсистеме языка они очень часто мотивируются непосредственно исходным существительным *повест повесть*.

Прилагательное *профилировъчен* принадлежит подсистеме технической терминологии. Ср. 'профилировъчна машина' — 'профилировочный стан'. Семантическая емкость слов приведенных словообразовательных цепочек идет по нисходящей линии. Самой сложной семантической структурой обладают базовые существительные *профил*, *профиль*; самой простой — отглагольные прилагательные *профилировъчен*, *профилировочный*. Существительного *профилировка** пока еще нет в болгарском языке, наверно, потому, что его семантика дублировала бы семантику существительного *профилиране*.

пунктир ← пунктирам (1) → *пунктировка* (РЧД)

пунктир ← пунктировать (1 по БАС) → *пунктировка* (по БАС)

Генетически базовой основой приведенных словообразовательных цепочек является существительное *пункт*. Болгарский глагол *пунктирам* и русский *пунктировать* в синхронном плане, однако, не соотносительны с этим существительным, так как оно ни в болгарском, ни в русском языке не имеет значения графического знака. Существительное *пунктир* в обоих языках имеет значение результата действия и сохранило признаки отглагольного образования, каким оно является генетически. Это существительное находится с соответствующим глаголом в отношениях обратной мотивации.

ретуш ← ретуширам → *ретушировка*

ретушь ← ретушировать → *ретушёвка*

Наше утверждение, что существительные *ретуш*, *ретушь* находятся с глаголами *ретуширам*, *ретушировать* в отношениях обратной мотивации, может вызвать возражения. Основанием для таких возражений может послужить яркая глагольность существительных. Наши соображения следующие: во-первых, в формальном отношении существительные *ретуш* и *ретушь* по отношению соответствующих глаголов; во-вторых, действия по этим глаголам обычно называются существительными *ретуширане*, *ретушировка* и *ретуширование*, *ретушёвка*; в-третьих, в существительных *ретуш* и *ретушь* выделяется компонент *-туш*, *-тушь*, связывающийся носителями болгарского и русского языков с соответствующей краской; в-четвертых, существительные *ретуш* и *ретушь* не лишены предметного значения. Ср. 'фотография не особенно хороша, бледна и много ретуши' (Репин И. Е., Письмо к Стасову В., 8 апреля 1874 г.). (Этим примером иллюстрируется слово *ретушь* в МАС и БАС).

рисунок → рисувам (2) → обрисувам → *обрисовка*

рисунок → рисовать → обрисовать (1, 2, 3) → *обрисовка*

Семантическая структура русского глагола *обрисовать* сложна, семантической структуры болгарского *обрисувам*, мотивированного только вторым (переносным) значением глагола *рисувам*. Поэтому и семантическая емкость русского отглагольного существительного *обрисовка* больше семантической емкости болгарского слова *обрисовка*, употребляемого исключительно для названия действия (чаще результата действия) в области художественной речи.

ифла (РБПС) → рифелувам (БРПС) — | → *рифелован*
| → *рифеловане*

ифля → рифлеть → *рифлений*

Болгарские слова *рифелован* и *рифеловане*, термины резинового стекольного производства, сигнализируют об употреблении в болгарской речи глагола *рифеловам**, тем более, что эти термины возникли на болгарской почве. Бросается в глаза формальное расхождение на обеих ступенях болгарской словообразовательной цепочки. Расхождение имеет место и на второй ступени русской словообразовательной цепочки. Существительное *рифление*, семантическое соответствие болгарского *рифеловане*, сигнализирует об употреблении глагола *рифлить** в русской речи.

Наряду со словами *рифелован* и *рифеловане* в указанных выше болгарских терминологических подсистемах употребляются и их морфологические варианты *рифелуван* и *рифелуване*.

следствие ← следвам²⁷ → *следовател* → *следователски*
2. *следствие* ← ∅ → *следовател* → *следователский*

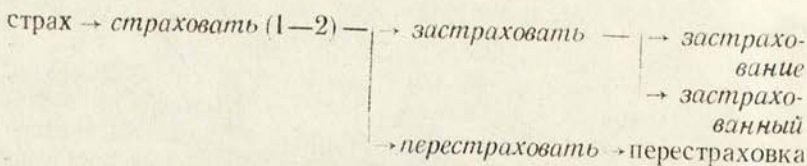
Болгарское существительное *следствие* находится с указанным разговорным значением глагола *следвам* в отношениях обратной мотивации. Русское существительное *следовател* (с синхронной точки зрения) является звеном чересступенчатого словособоразования.

страх → ∅ → *застраховам* —

—	→ <i>презастраховам</i>	—	→ <i>презастраховане</i>
	→ <i>позастраховам</i>		← <i>презастраховка</i>
	→ <i>назастраховам</i>		
	→ <i>застрахователен</i>		→ <i>презастрахователен</i>
	→ <i>застраховане</i>		→ <i>презастраховане</i>
	← <i>застраховка</i>		→ <i>презастраховка</i>
	→ <i>застрахован</i>		

²⁷ Глагол *следвам* здесь имеет значение 'разследвам', не отмеченное словарями современного болгарского языка.

Связь существительного *страх* с остальными звеньями приведенных нами болгарской и русской словообразовательных цепочек ослабленная, но все еще хорошо ощутимая. Болгарскую словообразовательную цепочку можно было бы начать с существительного *застраховка*, которое обладает только предметными значениями и находится с глаголом *застраховам* в отношении обратной мотивации. Связь базового существительного *страх* с глаголом *застраховам* ослаблена не только специализацией семантики этого глагола, но и отсутствием бесприставочного соответствия русского глагола *страховать*.

Наличие существительного *страховка* в русском языке является причиной отсутствия в нем приставочной параллели болгарского существительного *застраховка*. Семантическая параллель болгарского глагола *презастраховам* в русском языке, глагол *перестраховать*, мотивирована непосредственно глаголом *страховать*. Этот приставочный глагол, со своей стороны, мотивирует существительное *перестраховка*.

траса → *трасирам* → *трасировка* → *трасировъчен*
 трасса (I) → *трассировать* → *трассировка* → *трассировочный*

Болгарское существительное *траса* имеет значение 'новая дорога без каменного настила'. Ср. 'Трасето е вече готово, започваме настилането' (из живой речи). Это значение более специализированное по сравнению с соответствующим русским. Ср. 'автомобильная трасса'.

фалц (1, 2, по РЧД) → *фалцовам* —

- *фалцоване*
- *фалцовален*
- *фалцовник*

фальц (1, 2, 4) → *фальцевать* —

- *фальцевание*
- *фальцевальный*

Самую сложную семантическую структуру и в болгарской и в русской словообразовательной цепочке имеет базовое существительное. Болгарскому названию *фалцовник* в русском языке соответствуют *зензубель* и *шпунтубель*. Семантическая емкость болгарского существительного *фалцоване* больше семантической емкости его русской параллели *фальцевание*. Болгарское слово является термином машиностроения, деревообработки и судостроения, в то время как в языке русских деревообделочников чаще употребляется слово *калевка*, а в языке судостроителей — *фланжировка*.

сус (1, 2) → фокусирам → разфокусирам → *разфокусировка*
 сус (1) → фокусировать → расфокусировать → *расфокусировка*²⁸

Однозначный болгарский термин физики *разфокусировка* и его русская параллель обладают одинаковой семантической емкостью.

цѣтр (1, 2) → *центровам* (2) — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{разцентровам} \rightarrow \\ \rightarrow \text{центроване} \rightarrow \\ \rightarrow \text{центровчик} \end{array} \right.$

$\left. \begin{array}{l} \text{—} \\ \text{—} \end{array} \right\} \begin{array}{l} \rightarrow \text{разцентроване} \\ \rightarrow \text{центровъчен} \end{array}$

нтр (1, 2) → *центрировать* — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{центрирование} \\ \rightarrow \text{центрировка (центровка)} \rightarrow \\ \rightarrow \text{центровщик} \end{array} \right.$
 → *центровочный*

Сложность семантической структуры слов приведенных словообразовательных пучков уменьшается по мере возрастания их терминологичности. Самой большой семантической емкостью обладают существительные: *център* и *центр*, меньшей — глаголы *центровам* и *центрировать*, а слова последней ступени словообразования однозначны и отличаются ограниченной валентностью.

Словообразовательной семантике словообразовательного цепочки глагола *центровам* соответствует часть словообразовательной семантики цепочки болгарского глагола *центрирам*.

пунт (1 по РЧД) → *шпунтовам* → *шпунтоване*
 шпунт (1) → *шпунтовать* → *шпунтование*

Как болгарское, так и русское базовое существительное обладает более сложной семантической структурой, чем мотивированные от него слова. Семантическая емкость отдельных болгарских слов этой словообразовательной цепочки одинакова с семантической емкостью их русских параллелей.

Семантико-словообразовательный тип со значением 'действовать чем-нибудь'.

бакелмашина (бакел) → $\emptyset$ → *бакеловане*

Этим болгарским терминам кожевенной промышленности в русском языке соответствует сочетание 'разбивочная машина' и 'разбивка'.

биг → $\emptyset$ — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{биговане} \\ \rightarrow \text{биговка} \end{array} \right.$

биг → $\emptyset$ → *биговка*

²⁸ Последние два слова впервые объяснены в книге Новые слова и значения, словарь-справочник. Москва, 1971, но зарегистрированы они еще БРПС.

Слова узкотерминологические. Ср. 'биговане на корица'
'биговка обложки'.

валц(и) → валцовам —	→ рѣзвалцовѣм → рѣзвалцовѣне
	→ валцувачка → трѣбовалцовачка
	→ валцовѣн —
	→ валцовчик —
	→ валцовѣне → валцовѣчен —
	→ трѣбовалцовѣчен
	→ стомѣновалцовѣчен
	→ резвалцовѣчен
валцы → валцевать —	→ рѣзвалцевать → развалцовка
	→ валцовѣнный
	→ валцовчик
	→ валцевѣние
	→ валцовка → валцовочный

Словособразовательное гнездо болгарского существительного *вал* (мн. ч. *валци* и *валцове*) служит хрещимъ иллюстрацией сосуществования глагольных образований с суффиксами *-ув(а)-* и *-ов(а)*. Ср. *валцувам* и *валцовѣм*, *валцовѣне* и *валцоване*, *развалцуван*, *развалцован*, *валцувач* и *валцовчик*, *валцувачка*, но *трѣбовалцовачка* и т. п.

Многие из болгарских слов приведенного словособразовательного гнезда, наряду с образованиями, формально и семантически мотивированными русским существительным *валцы*, имеют в русском языке и семантически параллельные мотивированные глаголы *катать* (б. Ср. 'трѣбовалцовачка' — 'трубопрокатный стан'; 'завалцовѣм' — 'закачивать'; 'студеновалцова' — 'холодскатый'; 'горещвалцовѣн' и 'топлвалцовѣн' — 'горячекатый'; 'резвалцовѣчен' — 'резьбонакатый'; 'трѣбовалцовѣчен' — 'рубонакатый'; 'стмано валцовѣчен' — 'сталепркатый').

декатир (БРПС) → декатирам → декатиране → декатировѣчен.
∅ → декатирозитъ → декатирозка → декатирсвѣчный

Русский глагол *декатировать* немотивированный. Мотивирующее болгарское глагол существительное *декатир* называет машину известную еще и под названием 'декатировѣча машина' — 'декатировочная машина'.

зенкер (БРПС) → зенкерѣм → зенкерѣне
зенкер → зенкерѣть → зенкерѣние
а также:

сер → зенкувам → *зенковане* → *раззенковане*
 совка ← *зенковать* → *зенк. влие* → *раззенкование*

Все слова приведенных словообразовательных цепочек строго терминологичны и однозначны. Семантика каждого болгарского за адекватна семантике его русской параллели.

Русское существительное *зенковка*, название режущего инструмента, входит с глаголом *зенковать* в отношения обратной мотивации.

андър (РЧД) → каландрирам → *каландрировчик*
 андр → каландрировать — *каландрировщик*

Перечисленные слова терминологичны, однозначны и обладают той же внешней валентностью. Семантика отдельных болгарских за адекватна семантике их русских параллелей.

апулта (З по РЧД) → катапултирам → *катапултируем*
 апульта (I по Н. сл. и зн.) → катапультировать → *катапультируемый*

Прилагательное *катапултируем*, оформленное заменителем компонента *-овът*, — компонентом *-у*, употребляется в расчлененном значении 'катапультируема седалка' — 'катапультируемое кресло (иденье)'.
 лка → ∅ → *малковка* → *малковъчен*
 лка → ∅ → *малковка* → *малковочный*

Приведенные болгарские слова и их русские параллели являются терминами судостроения. Базовое существительное болгарской словообразовательной цепочки *малка* (приспособление для измерения углов между шпангоутами и обшивкой судна) является явным синонимом с узкой сферой употребления. Эта его природа обуславливает однозначность и терминологичность также мотивированных слов. Ср. 'малковъчна машина' — 'малковочный станок'; 'малковъчен чук' — 'малковочная кувалда'.

1. преса (I) → *пресовам* —

→ <i>напресовам</i>	
→ <i>запресовам</i>	→ <i>запресоване</i>
→ <i>пресоване</i>	→ <i>изпресоване</i>
→ <i>допресовам</i>	
→ ∅	→ <i>подпресовка</i>
·	→ <i>недопресовка</i>
→ <i>пресован</i>	

пресс (2) → прессовать —	→ напрессовать	
	→ запрессовать	→ запрессовка
	→ прессовка	→ подпрессовка
	→ прессованный	→ недопрессовка
	→ прессование	

В приведенных словообразовательных пучках только базисные существительные многозначны. Семантика отдельных болгарских слов соответствует семантике их русских параллелей.

В словарях современного русского языка нет формальной параллели болгарскому глаголу *допрессовам*, но ее употребление вполне возможно.

Кроме приведенного словообразовательного пучка, болгарское существительное *1. преса* возглавляет также словообразовательный пучок глагола *пресувам*. Этот глагол и мотивированные им слова отличаются оттенком разговорности.

райбер → райберовам → райбероване

Эти три болгарских термина металлообработки не имеют формальных параллелей в русском языке. Их русскими семантическими соответствиями являются слова *развертка* (инстр.), *развертывать* и *развертывание*.

свредел (свредло) → ∅ → свредловане

Семантическими параллелями этих двух болгарских существительных в русском языке являются *сверло* и *сверлиние*. Очевидно, что появлению болгарского слова *свредловане* способствовало русское *сверловка*, синоним существительного *сверлиние*.

спринцовка ← спринцовам

спринцовка (2) ← спринцовать → спринцовка (1)

Болгарское существительное *спринцовка*, заимствованное из немецкого языка через русский, обладает только предметными значениями (по РЧД — двумя), в то время как его русская параллель называет также действие по значению глагола *спринцовать*.

струг → струговам —

→ поструговам
→ наструговам
→ изструговам
→ доструговам
→ стругосане
→ стругован

Глагол *струговам* и мотивированные им слова сосуществуют с глаголами *стругувам* и *стругоссам* и их производными. Между

ними время глаголами уже существуют стилистические различия. В современной технической литературе обычно употребляется глагол *стругосам*. Глагол *стругусам* отмечен оттенком разговорности, а *стругосеам*, даже в речи деревосделочников, звучит как старевший и просторечный.

В русском языке по ителям семантики, соответствующей семантике перечисленных болгарских слов, являются слова от другого корня или других структурных типов. Ср. *струговам* — 1. *строить* (дер.-обр.); 2. *тсчить*, *ытачивать* (мет. обр.).

филтър → *филтровам*
филтър → *филтровать*

Болгарский глагол *филтровам* и более употребительный его морфологический вариант *филтрирам*, по данным словарей современного болгарского языка, однозначны. Русский глагол *фальтировать*, кроме своего основного (терминологического) значения, развил также переносное значение; БАС регистрирует и третье — *зпитывать*.

фрезмашина (фреза) → *фрезовам* → *фрезование* — | → р зб фр зование
| → электр фр зование

фрезер (фреза) → *фрезеровать* → *фрезерование* — | → р зб фр зование
| → электр фр зование

Хотя русский глагол *фрезеровать* формально мотивируется существительным *фрезер*, обладающим только первым значением существительного *фреза*, он имеет также значение, мотивированное вторым значением существительного *фреза*. Ср. 'фрезерованный торф' (МАС).

Кроме глагола *фрезосам*, в болгарской технической терминологии употребляются также глаголы *фрезусам* и *фрезрам*. Глагол *фрезусам*, хотя и отмечен оттенком разговорности, часто встречается в языке машиностроителей и столяров. Ср. также *фрезусание* — рус. *фрезерование*; *фрезусача* — рус. *вертикально фрезерный станок*.

Глагол *фрезирам* встречается гораздо реже, наверно, из-за его омофонии с глаголом *фрезирям*.
хонингмашина (хонинг) → *хонингосам* → *хонингование* → *хонингование*

хон → *хонинговать* — | → *хонингование*
| → *хонинговальный*

Носитель болгарского языка не воспринимает существительное

Возможны два толкования словособразовательной структуры глагола *швартовать*: 1. Основа этого глагола состоит из корня *шартв-* и словобразовательного суффикса *-а* (*шартв-а-ть*). При таком толковании надо признать, что в основе настоящего времени *-у-* является заменителем отрезка *-ов-* корня и суффикса *-а-* инфинитивной основы. 2. В основе глагола *шартвовать* имеет место наложение (по терминологии Н. М. Шанского — аппликация) суффикса *-ов(а)-* на финаль базовой основы *-ов(шартв-ова-ть)*²⁹.

Глагол *шартвовать* имеет абсолютный синоним *шартвить*. Интересно отметить, что русский глагол *найговить*, словособразовательная структура которого аналогична словособразовательной структуре глагола *шартвить*, не имеет синонима на *-овать*.

После всего сказанного можно утверждать, что основы болгарских глаголов *найтвам* и *шартвовам* надо членить на мотивирующую основу *найтв(шартв)* и словособразовательный суффикс *-а*, т. е. *найтв а м*, *шартв а м*. Следовательно, неправильно выделять суффикс *-ова-* в этих двух болгарских глаголах и в остальных представителях их словособразовательных гнезд.

Надо отметить, что нельзя считать болгарское существительное *шарт* (запасной якорь корабля) мотивирующим глагол *шартвовам*, так как семантика глагола расходится с его семантикой.

шевер → ∅ → *шевинговане* → *шевинговъчен*

шевер → ∅ — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{шевингование} \\ \rightarrow \text{шевинговальный} \end{array} \right.$

Словарями современного русского и современного болгарского языков не зарегистрировано глагола приведенных словособразовательных цепочек, но он потенциально возможен. Причины формальных расхождений между корнями мотивирующего существительного и мотивированных отглагольных образований можно найти в языке-источнике.

шпакла → *шпакловам* — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{шпакловане} \\ \rightarrow \text{шпакловка} \end{array} \right.$

шпатель(1, 2) — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{шпатлевать} \\ \rightarrow \text{шпаклевать} \end{array} \right. \left. \begin{array}{l} \rightarrow \text{шпатлевание} \\ \rightarrow \text{шпатлевка} \\ \rightarrow \text{шпаклевание} \\ \rightarrow \text{шпаклевка} \end{array} \right.$

²⁹ Наложение морфем мы передаем способом, предложенным А. Н. Тихоновым. См. сноску 6, стр. 370.

Формальные расхождения между базовыми существительными болгарского и русского словообразовательного пучка произошли в процессе заимствования иноязычного слова соответствующими языками.

шпредингмашина (шпрединг) → $\emptyset$ → *шпрединговане*
 $\emptyset$ → $\emptyset$ → *шпредингование*

В русском языке эта машина носит название 'клеепропиточная (клеепромазочная) машина', и поэтому существительное *шпредингование* является немотивированным. Это существительное соперничает с существительным *прорезинивание*, а его болгарская параллель с *гумиране*.

шприц (2,3) → *шприцовам* — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{шприцоване} \\ \rightarrow \text{шприцован} \end{array} \right.$
 шприц (2) → *шприцевать* — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{шприцевание} \\ \rightarrow \text{шприцованный} \end{array} \right.$

Расхождения болгарских слов с их русскими параллелями в семантике вызваны тем, что они употребляются в разных терминологических подсистемах. Приведенный болгарский глагол и его образования являются терминами строительства и пищевой промышленности, а их русские параллели встречаются только в терминологии пищевой промышленности.

щампа (РЧД) → *щамповам* — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{щамповане} \rightarrow \\ \rightarrow \text{щампован} \\ \rightarrow \text{щамповач} \end{array} \right.$
 → *щамповъчен* — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{листощамповъчен} \\ \rightarrow \text{ковашко-щамповъчен} \end{array} \right.$
 штамп(2,3) → *штамповать* — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{штампование} \\ \rightarrow \text{штамповка} \rightarrow \\ \rightarrow \text{штампованный} \\ \rightarrow \text{штампосчик} \end{array} \right.$
 → *штамповсчый* — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{листоштамповсчый} \\ \rightarrow \text{ковсчно-штамповсчый} \end{array} \right.$

Все слова обоих словообразовательных пучков чаще всего функционируют как технические термины, но почти все они, за исключением слов последней словообразовательной ступени, обладают также расширительными значениями и тем самым являются достоянием общелитературного языка. Словообразовательное

гнездо болгарского глагола *щамповам* большей своей частью дублирует семантику словообразовательных гнезд глаголов *щамповам* и *щампирам*.

щанца → *щанцовам* — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{щанцоване} \\ \rightarrow \text{щанцован} \\ \rightarrow \text{щанцовач} \end{array} \right.$

Приведенные слова являются синонимами соответствующих звеньев предыдущей словообразовательной цепочки, и их параллелями в русском языке являются соответствующие слова, мотивированные существительным *штамп*.

Семантико-словообразовательный тип со значением 'воздействовать чем-нибудь'

анкер(анкър) (2 по РЧД) → $\emptyset$ → *анкероване*

анкер(2) → $\emptyset$ → *анкерование*

Данные слова являются терминами строительства.

байц → *байцовам* (БЕР)

Глагол *байцовам* встречается гораздо реже своих абсолютных синонимов *байцам* и *байцувам*. Он не имеет производных и, как правило, не отмечается словарями, даже техническими. Болгарскому существительному *байц* в русском языке соответствуют *протрава*, *морилка*, *травильный раствор*, а глаголу *байцовам* (*байцам*, *байцувам*) русские глаголы *протравливать*, *морить*, *травить*.

бинт → *бинтовам* — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{разбинтовам} \rightarrow \text{поразбинтовам (Паш.)} \\ \rightarrow \text{доразбинтовам (Пгш.)} \\ \rightarrow \text{сбинтовам (Паш.)} \rightarrow \text{посбинтоувам (Пгш.)} \\ \rightarrow \text{досбинтовам (Паш.)} \\ \rightarrow \text{забинтовам (Паш.)} \\ \rightarrow \text{бинтоване} \\ \rightarrow \text{бинтовка} \\ \rightarrow \emptyset \rightarrow \text{бинтовачка} \end{array} \right.$

бинт → *бинтовать* — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{разбинтовать} \\ \rightarrow \text{забинтовать} \\ \rightarrow \text{бинтование} \\ \rightarrow \text{бинтсвка} \end{array} \right.$

Кроме как в медицине, слова приведенных словособразовательных пучков употребляются также в терминологии производства некоторых резиновых изделий. Ср. 'бинтоване на маркуч' — 'оберт-

марината(маринада) (1 по РЧД) → *мариновам* — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{мариноване} \\ \rightarrow \text{маринован} \end{array} \right.$
 маринад(1) → *мариновать* — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{маринование} \\ \rightarrow \text{маринованный} \end{array} \right.$

Болгарский глагол *мариновам* и мотивированные им слова однопозначны. Русский глагол *мариновать*, кроме прямого, обладает также и переносным значением, которое он передал и своим производным.

нит → *нитовам* — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{нитоване} — \left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{электронитоване} \\ \rightarrow \text{нитовъчен} \end{array} \right. \\ \rightarrow \text{нитовач} \rightarrow \text{нитовачка} \rightarrow \text{занитовачка} \end{array} \right.$

Русские семантические параллели перечисленных болгарских терминов машиностроения образованы от других корней.

Как во многих из приведенных в настоящей работе словообразовательных цепочек, и в данном случае прилагательное на *-ъчен*, из-за отсутствия существительного действия на *-овка*, мотивируется существительным на *-не* (*нитоване*). Встречается графический вариант рассматриваемого прилагательного на *-ачен* ('нитовачен' — 'нитовачна машина'). Такое написание находит поддержку в графическом оформлении остальных двух названий этой же машины: 'нитовачка', 'занитовачка'.

политура(1,2) → *полировам* — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{полирване} \\ \rightarrow \text{полировка} — \left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{электрополировка} \\ \rightarrow \text{полировъчен} \end{array} \right. \\ \rightarrow \text{полировач} \rightarrow \text{полировачка} \end{array} \right.$

политура → *полировать* — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{полирвание} \\ \rightarrow \text{полировка} — \left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{электрополировка} \\ \rightarrow \text{полировочный} \end{array} \right. \\ \rightarrow \text{полиросщик} \rightarrow \text{полиросщица} \end{array} \right.$

Русское существительное *политура* обладает узкоспециализированной семантикой. Его семантическая ограниченность и его одинаковая с глаголом *полировать* структурная сложность усугубляют отношения обратной мотивации между глаголом и предметным значением генетически мотивированного им существительного *полировка*.

Болгарское существительное *политура* тоже отличающееся одинаковой структурной сложностью с мотивированным им глаголом, обладает разветвленной семантикой. Третье значение существительного *политура* мотивируется глаголом *полировам*, а

второе и третье значение существительного *полировка* мотивируют глагол.

Болгарское существительное *полировачка*, в отличие от русского *полироещица*, называет не только работницу — специалиста по полированию, но также приспособление и машину. Ср. болг. 'полировачка' — рус. 'лощилка', 'полировальник', 'доводочный станок'.

Более употребительным, чем *полировам*, в болгарском языке является глагол *полирам*, обросший приставочными образованиями *дополирам*, *изполирам*, *преполирам*.

спирт → ∅ → *спиртоване*

спирт → спиртовать → *спиртование*

Болгарское существительное *спиртоване* принадлежит подсистеме химической терминологии и в семантике расходится со словом *спиртосване*. Его эквивалентом в русском языке является существительное *алкоголизация*.

стипца (1) → ∅ ← *стипцовка*

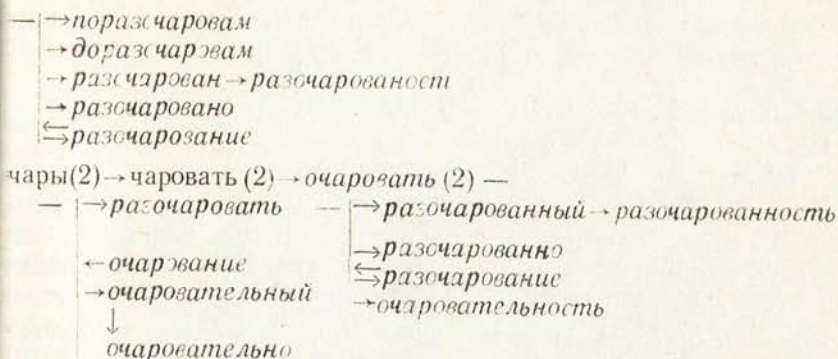
Существительное *стипцовка* — название кiselоты (рус. *протрава*). Оно находится с потенциально возможным глаголом *стипцовам** в отношениях обратной мотивации. В болгарской химической терминологии и в быту употребляются глаголы *стипцувам* и *стипцосвам* и существительные действия *стипцуване* и *стипцосване*. Русские семантические параллели этих болгарских слов мотивированы существительным *квасцы*.

1. туш → 1. туширам (1) — $\begin{cases} \rightarrow \text{тушировка} \\ \leftarrow \text{тушовка} \end{cases}$

туш → тушевать (1) → тушевка

Болгарское существительное *тушовка* расходится в формальном отношении с глаголом *туширам*, с которым оно находится в отношениях обратной мотивации. Это существительное является названием чертежного инструмента. Русское существительное *тушевка* обладает значением действия и предметным значением, обозначающим результат действия.

чар → ∅ → *счаровам* — $\begin{cases} \rightarrow \text{разочаровам} \\ \rightarrow \text{посчаровам} \\ \rightarrow \text{насчаровам} \\ \rightarrow \text{заочаровам} \\ \leftarrow \text{счарование} \\ \rightarrow \text{дочаровам} \\ \rightarrow \text{очарователен} \rightarrow \text{счарователност} \\ \downarrow \\ \text{очарователно} \end{cases}$

Все слова приведенного русского словообразовательного пучка и их болгарские параллели принадлежат художественному стилю. Болгарские глаголы с двойными и тройными приставками, не имеющие формальных параллелей в русском литературном языке, отличаются стилистической отмеченностью. Отглагольные существительные на *-ние* в обоих словообразовательных пучках имеют значение результата и находятся с соответствующими глаголами в отношениях обратной мотивации.

школа(2) → школувам → школовка

Болгарское слово *школовка* не имеет формальной параллели в русском языке, так как русская семантическая параллель глагола *школувам*, глагол *школить* относится к другому словоизменительному типу.

Многочисленное существительное *школа* передает глаголу *школувам* только одно из своих значений. Семантика глагола, однако, расщепляется по линии переходности—непереходности. Эти два значения по указанному признаку являются значениями-антонимами. Такое явление мы называем *антонимической полисемией* (см. дальше). Существительное *школовка* обладает значением действия и значением результата действия.

шнур(1) → ∅ → прошнуровам —

→	напрошнуровам
→	прошнуроване
→	прошнуровка

шнур(1) → шнуровать(2) → прошнуровать → прошнуровка

Все слова данного болгарского словообразовательного пучка, за исключением базового существительного, однозначны.

Русский глагол *прошнуровать*, кроме результативного значения, обладает еще значением 'шнуровать некоторое время', отсутствующим в его болгарской параллели. Семантическими соот-

жертва (4, 5) → *жертвоват* в → *пожертвоват* в → *пожертвование* → *самопожертвование*

Словообразовательный пучок болгарского существительного *жертва* гораздо богаче словообразовательного пучка его русской параллели. Это можно объяснить фактом, что в болгарском языке слово *жертва* является родным, а в русском — заимствованным. Болгарское существительное *самопожертвование* имеет двойную мотивацию. Его мотивирует глагол *самопожертвувам* се и существительное *пожертвование*. Русская параллель этого существительного мотивирована только существительным *пожертвование*, т. к. глагол отсутствует. Двойной мотивацией (многоструктурностью) отличаются также прилагательное *самопожертвователен* и отвлеченное существительное *самопожертвователност*.

2. кадр (по РЧД) → ∅ → *разкадровам*
кадр → ∅ → *раскадрова* в

Отсутствующий в словарях современного болгарского языка глагол *разкадровам* зарегистрирован Словарным архивом Института болгарского языка при БАН в следующем контексте: «Когато е правил режисьорския си сценарий, когато е *разкадровал* филма и е навлязъл в стадия на техниката, Петър Б. Василев е трябвало да запази поезията» (газ. «Народна култура», № 2 за 1958 г., стр. 6). Русский глагол *раскадрова* в впервые зарегистрирован словарем новых слов и значений.

креп → ∅ ← *креповачка*
креп → ∅

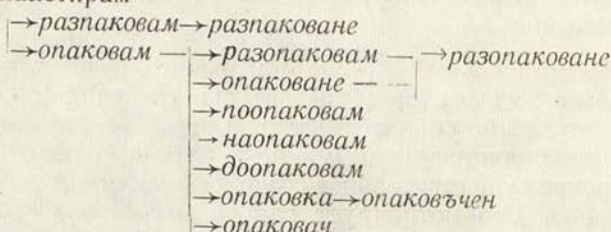
Болгарское слово *креповачка*, зарегистрированное только РЧД, является названием прибора для мелкой завивки волос. Из этого следует, что слово *креп* мотивирует слово *креповачка* своей формой и бросающимся в глаза признаком своего денотата.

2. лист (1) → ∅ → *листовален*
лист (2) → ∅ → *листовальный*

Болгарское прилагательное *листовален* употребляется в составном термине 'листовален каландър' — 'листовальный каландър'. Эти два семантически эквивалентных слова отличаются строгой терминологичностью и ограниченной внешней валентностью.

пакет→пакетирам —

пакет (1)→паковать —

→	распаковать	→	распаковка
→	упаковать	→	упаковка→упаковочный
		→	упаковщик

Болгарский глагол *разпаковам* и мотивированное им существительное *разпаковане* дублируют семантику глагола *разпаковам* и существительного *разпаковане*. Первый из этих глаголов, как и глагол *опаковам*, является результатом чересступенчатого словообразования. Несмотря на то, что в глаголе *опаковам* приставка четко выделяется (ср. глагол *пакетирам*), этот глагол двувидовой. Двувидовость расширяет его словообразовательные возможности и его внешнюю валентность. По семантической емкости этому болгарскому глаголу соответствуют три русских: *паковать*, *упаковать* и *запаковать*. Болгарское существительное *разопаковане* является многоструктурным. Многоструктурными являются и русские существительные *упаковка* и *запаковка*, мотивированные глаголом *упаковать*, *запаковать* и существительным *паковка*.

плаке (РЧД)→плакирам→плакировка

плаке (Сл. ин. сл.)→плакировать→плакировка

Существительное *плаке* в обеих словообразовательных цепочках обладает семантикой, являющейся результатом действия по первому значению глагола. Семантические структуры глаголов и отглагольных существительных сложные.

форма (1, 2)→формовам —

→	формоване
→	формовка→формовъчен
→	формовчик

форма (1, 5)→формоватъ —

→	формование
→	формовка→формовочный
→	формовщик

→нашлифовам		
→изшлифовам		
→зашлифовам		
→шлифовчик		
→шлифовач →шлифовачка —		→плоскошлифовачка
→шлифовалник		→кръглошлифовачка
→шлифоване →резбошлифоване		→резбошлифовъчен
→шлифовка →шлифовъчен —		→плоскошлифовъчен
→шлифован		→кръглошлифовъчен
→шлифовален		→зъбошлифовъчен
		→вътрешношлифовъчен
		→безцентровошлифовъчен

шлиф →шлифоватъ —

→пришлифоватъ —	→пришлифовка
→пошлифоватъ	→пришлифованный
→зашлифоватъ	
→шлифовщик	
→шлифование →резбошлифование	
	↓
→шлифовальный	→резбошлифовальный
→шлифовальныйник	→плоскошлифовальный
→шлифовка	→круглошлифовальный
→шлифованный	→зубошлифовальный
	→внутришлифовальный
	→бесцентровошлифовальный

Как българското, так и руското съществително *шлиф* осъществява в главен образ формална мотивация съответстващото разветвено словообразователно гнездо. Ето семантичката емкост е твърде тесна по сравнение с семантичката емкост на мотивирания им глагол. Освен това, това съществително е номинация на резултата на глаголно действие.

Семантичките структури на глаголите *шлифовам*, *шлифоватъ* усложнени са преносимостта на значението, линията на която, обаче, прерива се на следващата степен на словообразование. Отсутствието на руското словообразователно гнездо паралели на някои звънове на съответното българско е обусловено структурни причини.

Как представители приведенного болгарского словообразовательного пучка, так и их русские параллели выступают главным образом в роли терминов обработки металла, стекла, дерева. Ключениями являются переносные значения некоторых из перечисленных слов.

се→шосирам→шосировка
есе→шосировать

Болгарское существительное *шосировка*, не имеющее параллели в русском языке, кроме значения действия, обладает также едметным значением (покрытие из щебня и песка), находящимся в лаголом в отношениях обратной мотивации.

мантико-словообразовательный тип со значением 'подвергать чему-нибудь, осуществлять что-нибудь'

окировка (1 по РЧД) — ←блокирам (2 по РЧД)
  →блокировъчен
  →автоблокировка

окировка (2) — ←блокировать
  →блокировочный
  →автоблокировка

Болгарское и русское существительное *блокировка* указанным своим значением — 'система сигнальных устройств. . .' соотносится со вторым значением глагола *блокирам* (*блокировать*) находится с ним в отношениях обратной мотивации.

ар(3)→дарувам←дарование
ар(2)→даровать←дарование (2)

Болгарское существительное *дарование* и его русская параллель употребляются в художественном стиле. В семантическую структуру русского существительного, кроме отвлеченного значения, входит также значение действия (правда, устаревшее), а болгарское обладает только отвлеченными значениями, синонимическими мотивирующему значению базового существительного. Схожесть между звеньями приведенных словообразовательных цепочек ослаблена различиями в стилистической отмеченности отдельных слов и даже отдельных значений одного и того же слова.

диктат (2 по РЧД)→диктувам→(2 по РЧД)→диктовка (4 по РЧД)
диктат (2)→диктовать (2)→диктовка (1, перен. по БАС)

диктовка (1, 2 по РЧД) ← *диктувам* (1 по РЧД) → *диктовка* (3 РЧД)

диктант (1) → *диктовать* (1) → *диктовка*

Приведенные словообразовательные цепочки служат доказательством тому, что в данном случае надо говорить не об отдельных значениях слов, а о разных словах — омонимах: 1. *диктувам* и 2. *диктувам*; 1. *диктовка* и 2. *диктовка*; 1. *диктовать* и 2. *диктовать*; 1. *диктовка* и 2. *диктовка*. Семантическая емкость болгарского существительного 2. *диктовка* соответствует семантической емкости двух русских существительных: *диктант* и *диктовка*

знамение → (о)знаменувам ← знаменование → *предзнаменование*
знамение(2) → знаменовать ← знаменование (2 по БАС) → *предзнаменование*.

Стилистическая отмеченность, слабая внешняя валентность всех звеньев приведенных словообразовательных цепочек и значительные семантические расхождения между ними в значительной степени ослабили их словообразовательные связи.

обет → ∅ → *обетован*

обет → ∅ → *обетованный*

Прилагательные *обетован*, *обетованный*, являющиеся результатом чересступенчатого словообразования, употребляются только

устойчивом сочетании 'обетована земля' — ' *земля обетованная*'.

помощ → ∅ → *спомоществовател* → *спомоществователка*

помощь → *вспомоществовать*

Устаревшие болгарские существительные *спомоществовател* и *спомоществователка* не имеют формальных параллелей в русском языке.

цивилизация → *цивилизовам* — *цивилизовам*
→ *цивилизовам*

цивилизация(1, 2) → *цивилизовать* → *цивилизированный*

В русском языке отсутствует отглагольное существительное соотносительное с глаголом *цивилизовать*, хотя для его появления нет структурных препятствий.

Семантико-словообразовательный тип со значением 'заниматься чем-нибудь, действовать в соответствии с чем-нибудь'

марш(1)→марширувам→*маршировка*

1. марш(1)→маршировать→*маршировка*

Как видно из приведенных цепочек, иноязычное базовое существительное мотивирует глагол только своим основным значением. Глагол и отглагольное существительное однозначны, но обладают сильной внешней валентностью.

2. пас(2)→пасирам (1 по РЧД)→*пасировка*

2. пас→пасовать→*пасовка*

Болгарское слово *пас* (в качестве спортивного термина) выступает или как междометие, или как существительное. Глагол *пасирам* встречается как спортивный термин, с общеупотребительным значением 'воздерживаться от действия' и со значением 'пропускать продукт через сито'. Все три русских слова являются однозначными спортивными терминами.

фрахт (1 по РЧД)→фрахтувам→*фрахтовщик*

фрахт(1)→фрахтовать→*фрахтовецик*

Слово *фрахтовщик* зарегистрировано в русском графическом оформлении РБПС в статье существительного *наниматель*. Русскому суффиксу *-щик* в болгарском языке соответствуют суффиксы *-чик* и *-ач*.

Рассматриваемое болгарское слово следует писать *фрахтовчик*. Семантика существительных *фрахтовчик*, *фрахтовщик* мотивирована значением глагола: 'предоставлять судно для перевозки груза'. Такого значения глаголов *фрахтувам*, *фрахтовать* словарями не отмечается. Эти глаголы зарегистрированы только в одном значении 'наемам кораб за прекарване на стока' (РЧД), 'нанимать судно для перевозки груза' (БАС и МАС). Вероятнее всего, в данном случае имеет место не отмеченный словарями пример антонимической полисемии.

Семантико-словообразовательный тип со значением 'определять что-нибудь'

бонитет→∅→*бонитировка*→*бонитировочен*

бонитет→*бонитировать* (Ав.)→*бонитировка*→*бонитировочный*

В словарях каждое из приведенных слов дается с узкоспеци

лизированным значением, причем значения относятся к разным, хотя и близким областям действительности. При существительном *бонитет* в МАС дана помета *лес.*, при *бонитировка* — *с.-х.*, а глагол *бонитировать* Н. С. Авилова снабдила пометой *охотн.* Если судить по этим данным, надо признать перечисленные слова несоотнесенными. Это, однако, будет ошибкой. Семантическая емкость приведенных болгарских и русских терминов больше, чем зарегистрированная словарями. Незначительна только семантическая емкость прилагательных, обладающих слабой внешней валентностью. Ср.: 'бонитировъчен ключ' — 'бонитировочный ключ'.

доза → дозирам — | → дозировка → дозировачен
 | → дозировчик
 | → дозировач

доза → дозировать — | → дозировка → дозировачный
 | → дозировщик

Болгарское существительное *дозировач* обычно называет не действующее лицо, а прибор. Ср. 'дозировач—смесител', рус. 'дозатор—смеситель'.

Калибър (1, 4 по РЧД) → калибровам —

— | → калиброване → калибровъчен
 | → калиброван
 | → калиброващ
 | → калибровчик
 | → калибровач

калибр (2, 4) → калибровать — | → калибровка → калибровочный
 | → калибрование
 | → калиброванный
 | → калибрующий
 | → калибровщик

Наряду с глаголом *калибровам* и мотивированными им словами в болгарской технической терминологии употребляются глаголы *калибрирам* и *калибрувам* с их производными. Русский глагол *калибровать* тоже имеет морфологический вариант — *калибровать*.

ниво (РЧД) → нивелирам → нивелировка → нивелировачен
 ∅ → нивелировать → нивелировка → нивелировочный

Базовое существительное болгарской словообразовательной цепочки *ниво* и мотивированный им глагол обладают одинаковой сложностью семантической структуры. Русский глагол *нивелировать* является немотивированным, но он, как и болгарский глагол *нивелирам*, находится в отношениях обратной мотивации с семантически менее емким существительным *нивелир*.

норма → нормирам — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{нормировка} \rightarrow \text{нормировъчен} \\ \rightarrow \text{нормировчик} \\ \rightarrow \text{нормировач} \rightarrow \text{нормировачка} \end{array} \right.$

норма(1,2) → нормировать — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{нормировка} \rightarrow \text{нормировочный} \\ \rightarrow \text{нормировщик} \end{array} \right.$

Семантическая емкость отдельных болгарских слов совпадает с семантической емкостью их русских параллелей, т. к. они обладают одинаковой с ними внешней валентностью.

Сорт → сортировам — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{посортировам} \\ \rightarrow \text{насортировам} \\ \rightarrow \text{изсортировам} \\ \rightarrow \text{засортировам} \\ \rightarrow \text{досортировам} \\ \rightarrow \text{сортировач} \rightarrow \text{сортировачка} \rightarrow \text{картофосортировачка} \\ \rightarrow \text{сртирване} \rightarrow \text{платносортировачка} \\ \rightarrow \text{сортировка} \rightarrow \text{сортировъчен} \rightarrow \text{семесортировъчен} \end{array} \right.$

сорт → сортировать — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{насортировать} \\ \rightarrow \text{сортировщик} \rightarrow \text{сортировщица} \\ \rightarrow \text{сортирование} \\ \rightarrow \text{сортировка} \rightarrow \text{сортировочный} \rightarrow \text{семясортировочный} \end{array} \right.$

Болгарский глагол *сортировам* менее употребителен, чем его морфологический вариант *сортирам*, но мотивированные им слова, за исключением приставочных глаголов и существительного действия *сортироване*, не имеют морфологических вариантов. Русское существительное *сортировщица* называет только лицо по занятию, в то время как болгарское существительное *сортировачка* называет также машину. В русском языке эту роль взяло на себя слово *сортировка*. Ср. 'картофосортировачка' — 'картофелесортировка'.

*Семантико-словообразовательный тип со значением
'приспособлять для чего-нибудь'*

инструмент(3)→инструментирам→*инструментировка*
инструмент(2)→инструментовать→*инструментовка*

Болгарское существительное *инструментировка* возникло на болгарской почве. Это видно из его формального расхождения с русским существительным *инструментовка*. Налицо и некоторые семантические расхождения между этими словами. Русское существительное имеет в своей структуре значение, выступающее в роли литературного термина. Болгарское же существительное всеми тремя своими значениями относится к музыкальной терминологии. Наряду с термином *инструментировка* в болгарском музыковедении употребляется его абсолютный синоним *инструментация*.

оркестър→оркестрирам→*оркестровка*
оркестр(1)→оркестровать→*оркестровка*

Семантика болгарского существительного *оркестровка* адекватна семантике его русской параллели. И этот болгарский музыкальный термин имеет абсолютный синоним на *-ация* — *оркестрация*.

сцена(2)→инсценирам (1 по РЧД)→*инсценировка*
сцена(1)→инсценировать(1)→*инсценировка*

Семантическая структура и семантическая емкость каждого из приведенных болгарских слов соответствует семантической структуре и семантической емкости его русской параллели. И болгарский и русский глагол являются результатом префиксально-суффиксального способа словообразования.

*Семантико-словообразовательный тип
'обладать чем-нибудь'*

вяра(3)→вярвам→*верующ*→*неверующ*
вера(2)→веровать(3)→*верующий*→*неверующий*

Болгарские отглагольные прилагательные *верующ* и *неверующ* оформлены суффиксом *-у-*, заменителем суффикса *-ова-* в русских глагольных основах настоящего времени. Эти два слова устарели и принадлежат пассивному словарю языка. Широкой известностью пользуется, однако, ироническое устойчивое сочетание 'блажени верующи'.

милост(1) → ∅ → I. помилвам → *помилуй* → *помилуйте*
 милость(1) → *миловать* → *помиловать* → *помилуй* → *помилуйте*

Эти две глагольные формы употребляются как призыв при богослужении и вообще не употребительны в общенародном болгарском языке.

Семантико-словообразовательный тип со значением 'проводить какой-нибудь отрезок времени'

зима → зимувам — | → *зимовище*
                                   | → *зимовина*
                                   | → *зимовник*

зима → зимовать (I) — | → *зимовище*
                                   | → *зимовник*

Между некоторыми из приведенных болгарских слов и их русскими параллелями существуют семантические различия. Так, например, болгарское существительное *зимовище*, кроме значения соответствующего русскому *зимовье*, имеет и значение 'запасы продуктов на зиму'. В русском языке нет формально-семантического соответствия болгарскому существительному *зимовина*.

лято → летувам — | → *летовник* → *летовничка*
                                   | → *летовище* → *летовищен*³²

лето → летовать (БАС)

Русская словообразовательная цепочка прерывается на ступени просторечного глагола.

Семантическая связь составляющих приведенный словообразовательный пучок болгарских слов с базовым существительным значительно ослаблена. Глагол *летувам* реже функционирует в своем значении 'прекарвам лятото' и чаще в значении 'на лятна почивка съм'. Именно это более активное значение глагола мотивирует семантику слов на следующих двух ступенях словообразования.

Семантико-словообразовательный тип со значением 'быть кем-нибудь, действовать как кто, что-нибудь'

джигит → ∅ → *джигитовка*
 джигит → *джигитовать* → *джигитовка*

Оба приведенных болгарских слова являются очевидными

³² Существительное *летовище* создано А. Теодоровым Баланом.

русизмами и имеют ту же семантику и ту же сферу функционирования, как и их русские параллели.

Семантико-словообразовательный тип со значением 'причислять к чему-нибудь'

2. брак→бракувам→бракуване→браковъчен
2. брак→браковать→браковка→браковочный

Русский глагол *браковать*, кроме значения 'признавать негодным', соответствующего семантике болгарского глагола *бракувам*, обладает значением 'определять сорт товара, изделия'. Семантика глагола переходит в мотивированные им слова. Поэтому емкость семантики болгарского прилагательного *браковъчен* меньше емкости его русской параллели. Под влиянием русского языка, однако, появляется тенденция расширения этой емкости. Ср. 'браковъчен калибр' — 'браковочный калибр'.

Семантико-словообразовательный тип со значением 'делать каким-нибудь'

Глаголы этого типа мотивированы именами прилагательными.

полярен (по РЧД)→поляризирам→поляризован→неполяризован
полярный (2)→поляризовать→поляризованный→неполяризованный

Отглагольные прилагательные *поляризован* и *неполяризован* встречаются в терминах электротехники: 'поляризовано реле', 'неполяризовано реле' — 'поляризованное реле', 'неполяризованное реле'. Наряду с этими русизмами в приведенных составных названиях встречаются и прилагательные *поляризирано* и *неполяризирано*, семантика и форма которых мотивированы глаголом *поляризирам*.

регулярен (1 по РЧД)→регулирам (2 по РЧД) —

→регулировка→регулировъчен
→регулируем→нерегулируем
→регулировчик

регулярный→регулировать —

→регулировка→регулировочный
→регулируемый→нерегулируемый
→регулировщик

Приведенные болгарские слова, оформленные суффиксом *-ов-* или его заменителем *-у-*, функционируют, в основном, в роли

вербувам → *вербовка* (Паш.)
 вербовать → *вербовка*

В болгарском языке обычно употребляется существительное *вербуване*, семантически адекватное русскому *вербовка*. Русизм *вербовка* редко встречается в болгарской речи и поэтому не отмечается словарями.

декапирам (БРПС) → *декапировка* (РЧД)
 декапировать (РБПС) → *декапировка*

Болгарское существительное *декапировка* и его полный синоним *декапиране* — термины металлообработки. Их семантика адекватна семантике русского существительного *декапировка*.

дресирам — $\begin{cases} \rightarrow \text{дресировка} \\ \rightarrow \text{дресировач} \end{cases}$
 дрессировать — $\begin{cases} \rightarrow \text{дресировка} \\ \rightarrow \text{дресировщик} \end{cases}$

Семантическая емкость болгарских слов и их русских параллелей одинаковая. Существительные *дресировач* и *дресировщик* мотивированы только прямым значением соответствующих глаголов.

2. завеждам (I) → *заведующ*
 заведовать → *заведующий*

Приведенный русизм вытеснен из болгарского языка болгарским субстантивированным причастием *завеждащ*.

изследвам → *изследовател* — $\begin{cases} \rightarrow \text{изследователски} \rightarrow \text{научноизследователски} \\ \rightarrow \text{изследователство} \end{cases}$
 исследовать → *исследовател* → *исследователский* → *научно-исследовательский*

Семантика и сочетаемость перечисленных болгарских слов соответствует семантике и сочетаемости их русских параллелей. И те и другие принадлежат книжному стилю. Их семантическая связь с существительным *следа* (*след*) утрачена.

командирам — $\begin{cases} \rightarrow \text{прикомандирам} \rightarrow \text{прикомандиране} \\ \rightarrow \text{командиране} \\ \rightarrow \text{откомандирам} \rightarrow \text{откомандиране} \end{cases}$

Семантика приведенного болгарского отглагольного прилагательного и наречия адекватна семантике их русских параллелей. Соотносительность данных слов с мотивирующими их глаголами ослаблена, чему, по-видимому, способствует различная стилистическая отмеченность (мотивирующие значения глаголов встречаются главным образом в разговорном стиле, а мотивированные слова — в художественном). Семантика болгарских слов соответствует выражению 'няма да се размине без. . .'.

1. наказвам → наказуем — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{ненаказуем} \text{ — } | \\ \rightarrow \text{наказуемост} \text{ — } \rightarrow \text{ненаказуемост} \end{array} \right.$
1. наказывать → наказуемый — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{ненаказуемый} \\ \rightarrow \text{наказуемост} \end{array} \right\} \rightarrow \text{ненаказуемост}$

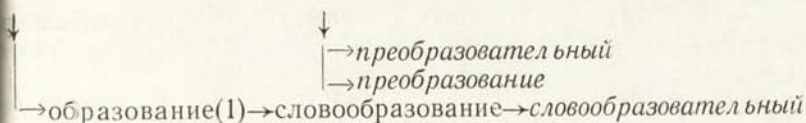
Приведенные болгарские отглагольные прилагательные мотивированные ими существительные являются русизмами. Формальная соотносительность адекватных им по семантике и стилистической отмеченности их русских параллелей ослаблена т. к. эти русские слова восходят к устаревшим формам глагола *наказую, наказуешь* (см. БАС, т. 7). Семантическая соотносительность приведенных болгарских и русских слов с мотивирующими их глаголами нечеткая.

- негодувам → негодование
негодовать → негодование

Причины существующих различий в соотношениях между мотивирующим и мотивированным в болгарской и русской словообразовательной паре надо искать в большей абстрактности болгарского существительного *негодование* по сравнению с его русской параллелью. Часть семантики русского существительного *негодование* соответствует семантике болгарского *негодуване*.

- образувам(1) — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{преобразувам} \text{ — } \left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{преобразовател} \text{ — } \left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{токопреобразовател} \\ \rightarrow \text{преобразователски} \end{array} \right. \\ \rightarrow \text{преобразователен} \\ \rightarrow \text{преобразование} \end{array} \right. \\ \rightarrow \text{образуване} \rightarrow \text{словообразуване} \rightarrow \text{словообразователен} \end{array} \right.$

1. образовать — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{преобразовать} \text{ — } \rightarrow \text{преобразователь} \rightarrow \text{преобразовательский} \\ \downarrow \end{array} \right.$

Болгарские глаголы *образувам* и *преобразувам* и их русские параллели обладают одинаковой семантической емкостью. Семантика болгарского существительного *преобразование* заметно отличается от семантики русского. Она более абстрактна и состоит из обозначений результата. Русское существительное включает в себя значения, соответствующие семантике двух болгарских существительных — *преобразование* и *преобразуване*. В семантическую структуру болгарского существительного *преобразовател* и русского *преобразователь* входят по два значения (деятеля и прибора). Для номинации одного из самых распространенных денотатов второго значения этого слова (преобразователь тока) в болгарском языке чаще всего употребляется композита *токопреобразовател*.

Несмотря на то, что отглагольные существительные на *-тельный* (болг. *-телен*) мотивируются соответствующими глаголами³⁵, прилагательное *словообразовательный* (болг. — *словообразователен*) надо признать мотивированным сложным существительным *словообразование* (*словообразуване*). Соотносительность прилагательного с существительным усугубляется отсутствием непосредственно мотивирующего глагола. Кроме того, бросается в глаза целый ряд случаев, как в болгарском, так и в русском языке, когда соотносительность отглагольного прилагательного на *-тельный* (болг. *-телен*) с соответствующим существительным действия выступает на первый план. Этим фактом можно объяснить толкование одноязычными словарями прилагательного посредством существительного. МАС, например, толкует прилагательное *преобразовательный* как 'относящийся к преобразованию. Предназначенный, служащий для преобразования'. РСБКЕ дает прилагательному *преобразователен* следующее толкование: 'който се отнася до преобразование'. Ср. также сложные прилагательные типа рассмотренного нами *резьбошлифовальный*.

не опиша(1) → неопишум

не описать(1) → неопишемъи

Русское отглагольное прилагательное *неопишумый*, оформленное суффиксом *-у-*, восходит к старому глаголу *описую* см). БАС, т. 8). В наше время семантика русского прилагательного *неопи-*

³⁵ См. Грамматика современного русского литературного языка, изд. АН СССР. М., 1970, стр. 291.

суемий соответствует выражению 'не описать', семантика болгарского — выражению 'не можеш описа'.

∅ → *понсировка* (РЧД)

∅ → *понсировка* (Сл. ин. сл.)

Данные слова образованы по аналогии с остальными русскими и болгарскими словами на *-овка*. Они пока не имеют словообразовательных гнезд. Семантическая структура русского слова *понсировка* сложнее семантической структуры его болгарской параллели. Кроме двух значений действия, адекватных соответствующим значениям болгарского существительного, русское существительное имеет еще и два предметных значения, названия материалов воздействия.

пудлувам (РБПС) → *пудлинговане*

пудлинговать → *пудлингование*

Наряду с существительным *пудлинговане*, расходящимся в формальном соотношении с мотивирующим глаголом, в языке болгарских чугунолитейщиков употреблялись также его абсолютные синонимы *подлингуване* (БРПС) и *пудлуване* (РБПС).

Приведенные болгарские и русские слова уже устарели, т. к. устарел называемый ими способ переработки чугуна.

рекогносцирам (РЧД) → *рекогносцировка* (РЧД) → *рекогносцировъчен*

рекогносцировать → *рекогносцировка* → *рекогносцировочный*

Несмотря на то, что (по данным РЧД) болгарский глагол *рекогносцирам* однозначен, его сочетаемость показывает, что его семантическая емкость соответствует семантической емкости русского глагола *рекогносцировать*. Русское существительное *рекогносцировка* зарегистрировано МАС с одним значением³⁶. РЧД дает болгарское существительное *рекогносцировка* с тремя значениями. Семантическая емкость и валентность русского существительного, однако, не меньше семантической емкости и валентности его болгарской параллели.

Семантическая структура русского прилагательного *рекогносцировочный* сложнее семантической структуры его болгарской параллели. Кроме как в военной и геологоразведочной терминологии, в которых употребляется и болгарское слово *рекогносцировъчен*, русское прилагательное *рекогносцировочный* встречается и в

³⁶ БАС приводит это слово в двух значениях.

сельскохозяйственной терминологии. Ср. 'рекогносцировочный посев' (пример заимствован из БАС).

∅ → рицовка (РЧД)

Этот термин картонажного производства не имеет формальной параллели в словарях русского языка. В болгарском языке он одинок.

рокирам* → рокировка

рокировать (ся) → рокировка

Приведенный шахматный термин является русизмом, изредка встречающимся в болгарском языке на месте общеупотребительного *рокада*.

∅ — | → съревновавам се → съревноване
           ↓
           → съревнование

соревноватъся → соревнование

Русизм *съревнование* остается формально немотивированным в болгарском языке из-за отсутствия глагола *съревновая се**.

Болгарское существительное действия *съревноване* употребляется намного реже, чем *съревнование*. Существительное *съревнование*, обладающее сильной валентностью, сохранило значение действия в большей мере, чем многие другие болгарские существительные на *-ние*. Этому способствует и тот факт, что семантически оно мотивируется глаголом несов. вида. Существительное *съревноване* кажется носителям болгарского языка лишним, и они избегают его. Семантическая емкость болгарского глагола *съревновавам се* и существительного *съревнование* меньше семантической емкости их русских параллелей. Эти болгарские слова не употребляются в спортивной терминологии, где русские *соревноваться* и *соревнование* очень распространены.

татуирам → татуировка

татуировать → татуировка

Болгарский и русский глаголы моносемантичны. Существительные обладают значением действия и предметным значением.

трактувам (2 по РЧД) → трактовка

трактовать — | → трактовка
 трактоваться — |

Семантическая емкость русского существительного *трактовка*, мотивированного двумя многозначными глаголами, го-

раздо повече семантической емкости болгарского *трактовам*, мотивированного только одним из двух значений глагола *трактувам*.

трамбувам — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{трамбован} \\ \rightarrow \text{трамбовка} \rightarrow \text{трамбовъчен} \end{array} \right.$

трамбовать — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{трамбованный} \\ \rightarrow \text{трамбовка} \rightarrow \text{трамбовочный} \end{array} \right.$

Семантическая структура болгарского глагола *трамбувам* сложнее семантической структуры его русской параллели. Кроме значения, соответствующего семантике русского глагола *трамбовать*, болгарский глагол *трамбувам* обладает и просторечным значением 'долго ходить'. В строительной терминологии глагол *трамбувам* вытесняется своим морфологическим вариантом *трамбовам**. Этот глагол не зарегистрирован словарями, которыми мы пользовались, но он встречается в специальной научной литературе. Его укреплению в языке способствуют приведенные отглагольные образования с суффиксом *-ов*³⁷. Второе, предметное значение болгарского и русского существительного *трамбовка* входит с соответствующим глаголом в отношения обратной мотивации.

тренирам → *тренировка* → *тренировъчен*

тренировать → *тренировка* → *тренировочный*

Семантика приведенных болгарских слов адекватна семантике их русских параллелей.

тълкувам → *тълкование*

толковать(I) → *толкование*

Хотя русизм *тълкование*, в котором преобладает значение результата, устарел и вытесняется из языка словом *тълкуване*, он все еще нередко встречается в книжном стиле. Его семантическая емкость гораздо уже емкости его русской параллели. Причины этого надо искать в меньшей семантической емкости мотивирующего глагола *тълкувам* по сравнению с русским *толковать*, в ограниченной валентности самого существительного *тълкование*, в его стилистической отмеченности.

³⁷ См. например, Л. Андрейчин, Български глаголи на *-овам*. „Български език“. София, кн. 2—3, 1971, стр. 155.

фехтувам (по РЧД) — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{фехтовчик}^{38} \\ \rightarrow \text{фехтовка} \end{array} \right.$

фехтовать — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{фехтовальщик} \\ \rightarrow \text{фехтование} \end{array} \right.$

Из приведенных словообразовательных цепочек видны формальные расхождения болгарских слов с их русскими параллелями. Заметных семантических расхождений между ними, однако, нет.

КРАТКИЕ ВЫВОДЫ

Болгарские глаголы и отглагольные образования, оформленные суффиксом *-ов(а)-*, представляют собой интересный и важный объект лингвистического исследования. Всестороннее углубленное изучение словообразовательных гнезд этих слов привело бы исследователя к важным выводам в трех планах.

1. В общетеоретическом плане это изучение пролило бы свет на некоторые особенности механизма заимствования из близкородственного языка и на важные вопросы формальной и семантической соотносительности между однокоренными словами различного происхождения в рамках словообразовательного гнезда.

2. С точки зрения исследователя болгарского языка, изучение этих словообразовательных гнезд дало бы ценные сведения о некоторых лексических, семантических, словообразовательных и грамматических изменениях, происходящих в болгарском языке нашего времени, главным образом, под влиянием русского языка и заметных процессов интернационализации современных развитых языков.

3. Обстоятельное исследование словообразовательных гнезд болгарских глагольных и отглагольных лексических единиц с суффиксом *-ов(а)-* в сопоставлении с их русскими соответствиями способствовало бы расширению и углублению знаний о важных русско-болгарских языковых параллелях, являющихся результатом сложного взаимодействия близкородственности русского и болгарского языков, процессов тысячелетнего взаимного влияния и специфики законов и путей развития каждого из них.

Такое исследование можно будет осуществить на достаточно высоком уровне только тогда, когда в лингвистике углубленно и в деталях будет разработана теория словообразовательного гнезда.

Ограничившись решением конкретных задач синхронного

³⁸ Григор Марков считает, что в болгарском языке надо употреблять только слово *фехтувач*, но не и *фехтовчик*. См. Григор Марков, фехтувач — фехтовчик, „Български език“, София, 1957, кн. 4, стр. 364—365.

словообразовательного анализа изучаемых нами болгарских слов и их русских параллелей в сопоставительном плане, мы все же считаем возможным сделать следующие предварительные выводы:

1. а) Важную роль в процессе заимствования болгарским языком слов из русского языка играют формально-семантические связи русских параллелей уже вошедших в болгарский язык русизмов с однокоренными словами их словообразовательного гнезда и с членами соответствующего болгарского гнезда.

б) Заимствованные из русского языка слова или входят в готовые болгарские словообразовательные гнезда, или обрастают новыми заимствованиями и новообразованиями (одиночками остаются, как правило, ненужные русизмы, ср. 'рокировка'). Вхождение отдельного русизма в болгарское словообразовательное гнездо сопровождается процессом его формального и семантического приспособления к остальным членам гнезда. Большого совершенства достигает семантическая соотносительность заимствованных слов с их соседями по гнезду (ее обычно нельзя отличить от исконной). Формальное же приспособление некоторых заимствованных из русского языка слов, обычно образованных от иноязычной основы, нередко сталкивается с серьезными препятствиями, главным образом, структурного характера.

Этот факт заставляет исследователя (при синхронном словообразовательном анализе заимствованных слов) направлять свое основное внимание на семантическую соотносительность этих слов с остальными членами словообразовательного гнезда и игнорировать некоторые формальные расхождения в их основах.

2. а) Заимствованные из русского языка болгарские глаголы и отглагольные образования, оформленные суффиксом *-ов(а)-*, и образованные по их словообразовательным моделям на болгарской почве слова значительно обогатили и продолжают обогащать лексику современного болгарского языка.

б) Эти слова вызвали заметные семантические сдвиги, в основном, в словообразовательных гнездах, в которые они вошли.

в) Возрождение утраченного болгарским языком в процессе исторического развития суффикса *-ов(а)-* вызывает значительные изменения в системе болгарского морфологического словообразования. Особого внимания заслуживают находящиеся в состоянии динамики болгарские «смешанные» словообразовательные гнезда, состоящие из слов с формантами *-ира-*, *-ува-*, *-ва-*, *-ова-*, характер семантической соотносительности между которыми не отличается от характера семантической соотносительности между членами словообразовательного гнезда, оформленными одним из этих суффиксов. Науке о болгарском языке предстоит

решить вопрос, в каких из этих случаев имеют место суффиксы-омонимы и в каких — алломорфы.

В рамках словообразовательных гнезд болгарских глаголов и отглагольных образований с суффиксом *-ов(а)-*, как правило, соперничают также имена деятеля на *-чик* и *-ач* типа 'дозировчик' и 'дозировач' и отглагольные прилагательные типа 'бомбардировъчен' — 'бомбардировачен'.

Надо отметить, что на болгарской почве образованы и продолжают образовываться при помощи глагольного суффикса *-ов(а)-* слова различных частей речи (*райберовам, конюгован, биговане, тапицировка, хонинговъчен, повествователно*).

Этот факт служит доказательством того, что суффикс *-ов(а)-* прочно входит в болгарскую словообразовательную систему.

г) С точки зрения морфологической специального внимания заслуживает видовая характеристика болгарских глаголов на *-овам*, но ответ на этот вопрос не входит в наши задачи. С точки зрения синтаксической, интерес представляет сочетаемость болгарских слов с суффиксом *-ов(а)-*, которая в нашем случае служит основой определения их внешней валентности и семантической емкости.

3. Одна из основных задач проведенного нами исследования была выявить семантические и формальные сходства и расхождения между изучаемыми нами болгарскими словами и их русскими параллелями, подчеркнуть особенности семантической и формальной соотносительности между звеньями соответствующих болгарских и русских словообразовательных цепочек, определить структуру этих цепочек.

Эту задачу мы решали, проводя словообразовательный анализ в сопоставительном плане.

Сходства и различия были отмечены как в исконно славянских словах, так и в словах с иноязычной основой. Особого внимания заслуживают те из них, которые отличаются большей или меньшей регулярностью.

На первом месте надо отметить тенденцию семантического выравнивания многих из исследуемых нами болгарских слов (главным образом терминов) с их русскими параллелями. Эта тенденция вызвана сильным влиянием русской и интернациональной лексики на болгарскую.

Из расхождений надо обратить внимание на количественные, структурные, семантические, грамматические, стилистические и т. п. различия в области приставочных образований, на частые случаи мотивации болгарских прилагательных на *-овъчен* существительными действия на *-не* (ср. *калиброване* → *калибровъчен*)

из-за отсутствия существительных на *-ка*³⁹ и на специализацию многих болгарских существительных деятеля на *-овачка* в названии орудия действия (*креповачка, нитовачка, полировачка*).

Особого внимания заслуживают встречающиеся в обонх языках случаи, когда отглагольные существительные своими значениями действия входят с соответствующими глаголами в отношения прямой мотивации, а предметными значениями — в отношения обратной мотивации.

Интерес вызывают также отмеченные нами случаи антонимической полисемии и не затронутый нами вопрос наличия у некоторых многозначных глаголов более одного словообразовательного значения. Эта особенность отдельных многозначных глаголов дает возможность включать их более чем в один семантико-словообразовательный тип (например, *формовам* — 'превращать во что-нибудь' и 'осуществлять что-нибудь').

³⁹ По подсчетам Д. Митева "... на каждую тысячу существительных на *-не* (редко *-ние*) приходится в среднем 12—15 отглагольных существительных с суффиксом *-к(а)*". См. Д а м я н М и т е в, О роли сопоставительного изучения языков при решении некоторых проблем словообразования. Сб. „Актуальные проблемы русского словообразования“. II, Материалы респ. конференции. Самарканд, 1972 г., стр. 74.

БЪЛГАРСКИТЕ ГЛАГОЛИ И ОТГЛАГОЛНИ ОБРАЗУВАНИЯ С НАСТАВКАТА -ОВ(А)- И ТЕХНИТЕ РУСКИ ПАРАЛЕЛИ

П. Н. Джамбазов

(Резюме)

В настоящата студия се прави словообразователен анализ на българските глаголи на *-овам* (от типа на *фурнировам, опаковам*)¹ на съществителни (*трамбовка, пресоване, преобразование, опаковач, армировчик, преобразовател*), на отглаголни прилагателни (*гумировъчен, обандерован, преобразователен, циментирuem*), на наречия (*самопожертвователно*).

Словообразователният анализ е проведен в три аспекта:

- а) определено е словообразователното значение на безприставъчните глаголи на *-овам* и на глаголите с други наставки, мотивиращи думите с наставката *-ова-*;
- б) разкрита е словообразователна структура на изучаваните от нас думи с наставката *-ов(а)-*;
- в) показана е словообразователната семантика на всяка от тези думи.

Словообразователното значение на посочените по-горе глаголи е показано чрез тяхното разпределение на семантико-словообразователни типове. Словообразователната структура и словообразователната семантика на отделните думи е разкрита чрез построяването на словообразователни вериги, илюстриращи словообразователната история на всяка от тях думи в синхронен план и даваща възможност да се проследи варирането на тяхната словообразователна семантика.

Работата се състои от две основни части. В първата част, съставена от няколко раздела, се прави характеристика на обекта на изследването, разглеждат се основните теоретични и методологични въпроси и се дават определения на основните лингвистични термини, употребени в студията. Втората част е посветена на словообразователния и семантичен анализ на изучаваните български думи и техните руски паралели в съпоставителен план.

В края на работата са направени кратки изводи.

LES VERBES ET LES FORMATIONS DEVERBALES AVEC LE SUFFIXE -OV(A)- ET LEURS EQUIVALENTS RUSSES

Pétar Djambazov

(R é s u m é)

Dans la présente étude on fait une analyse des éléments constituant les lexèmes bulgares en -o v a m : verbes (fournirovam, opakovam), substantifs (trambovka, pressované, préobrazovanié, opakovatch, armirovtchik, préobrazovatel), adjectifs déverbaux (goumirovatchen, obandérován, préobrazovaten, tsimentirouem), adverbes (samopojertvovatelno). Cette analyse des éléments lexicaux est réalisée sous trois aspects:

a) On a défini la valeur dérivative des verbes en -ovam non préfixés et des verbes ayant d'autres suffixes qui motivent les mots en -o v a-;

b) On a établi la structure des mots en -o v a qu'on se propose d'étudier;

c) on a démontré la sémantique de chacun de ces mots dérivés.

La valeur dérivative des verbes en question ressort de leur distribution en types sémantico-structuraux. On a procédé à l'élaboration de chaînes dérivatives pour mettre en vue la structure et la sémantique de chaque mot. Ces chaînes permettent de tracer le chemin de ces mots sur un plan synchronique et de se rendre compte des variations dans leur sémantique.

L'étude est constituée de deux parties. La première, qui comprend quelques chapitres, se fixe le but de définir l'objet de la recherche et d'éclaircir les principales questions théoriques et méthodologiques et les termes linguistiques que l'auteur emploie très souvent. La deuxième partie est consacrée à l'analyse comparée au point de vue sémantique et structural des mots bulgares en question et de leurs équivalents russes. A la fin de l'étude l'auteur arrive à certaines conclusions concernant ce problème.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Филологически факултет 1973/74 г.
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“
DE V. TIRNOVO
Faculté philologique 1973/74
Том XI, кн. 1
Tome XI, livre 1

ПАИСИЙ ХРИСТОВ

ГЛАГОЛНИТЕ ПРЕДСТАВКИ
И НАЧИНИТЕ НА ДЕЙСТВИЕ
В БЪЛГАРСКИ И ВЪВ ФРЕНСКИ ЕЗИК

PAISSY CHRISTOV

LES PREFIXES VERBAUX ET LES MODALITES
DE L'ACTION EN BULGARE ET EN FRANÇAIS

СОФИЯ 1975

1. СЪЩНОСТ НА НАЧИНИТЕ НА ДЕЙСТВИЕ

При изразяване на пространствени отношения глаголните представки служат да локализируют действието по отношение на околната среда. При изразяване на временни отношения локализацията става по отношение на един момент във времето или по отношение на друго действие. Особеност на префиксалните глаголи, изразяващи качествени отношения, е, че представката показва въвеждане в (или извеждане от) едно качествено състояние, а носител на качествената характеристика е изходната глаголна основа. Не е трудно да се долови връзката между посочените значения. И при временните, и при пространствените значения става дума за локализация на глаголното действие, само че по отношение на различни обективно съществуващи показатели. Свидетелство за това е фактът, че една и съща представка има подобни значения и в пространствен, и във временен аспект: *долетя* — *доживея*. От друга страна, въвеждането в едно качествено състояние би могло да се определи като атрибутивно отношение, а изливането от определено качествено състояние — като привативно отношение в широкия смисъл на тези термини. Тази близост в семантиката на представките, изразяващи посочените отношения, ни позволява да ги обособим в една по-голяма група, която се противопоставя на онези представки, внасящи в представъчните глаголи значения, свързани със самата същност на действието, с неговата вътрешна характеристика (с фазите на процеса, със степента на извършването му и пр.). В исторически аспект значението на представките, които засягат същността на действието, произтича от пространствените им значения. Др. Матеев казва за представката *по-* в глаголи като *почувствувам* и за *пре-* в глаголи като *преживея*, че „това са все пространствени значения на представките, употребени преносно, за да означат непространствени отношения между непредметни същности. . . Самите пък представки пренасят по-късно значението си и към областта на времето и вече

¹ Др. Матеев, Семантика на глаголните представки. . . ИИБЕ, кн. 1, 1952, с. 69.

почват да означават направо моменти от времето или състоянието в глагола, без да загатват за пространство.¹ Същите основания има и М. Лилов, когато разделя функциите на представката *по-* (а това е валидно и за повечето от останалите представки) на „пространствени (първични, материални) — тези, които представляват пряко проектиране на пространствени отношения в граматическо-лексикален план, и непространствени (абстрактни, вторични) функции, при които тези отношения вече са избледнели и представката изразява други, вече много по-специфични абстрактно-граматични моменти от действието“². Критерий за това подразделяне на представките е различната степен на тяхната граматикализация. Колкото по-ясно е изразено лексическото значение на представката, толкова по-слаба е степента на нейната граматикализация, без да се стига до изчезване на перфективиращата ѝ роля. И, обратно, колкото повече една представка се отдалечава по смисъл от конкретните (пространствени, временни и пр.) отношения, толкова по-ясно личи нейната граматическа функция. „В зависимост от степента на граматикализация в съвременния руски език могат да се набележат три групи глаголни представки: 1) представки, определящи характера на протичането на действието: това са само тези представки, които внасят допълнителен оттенък в характера на протичането на действието; 2) представки, изменящи лексическото значение на глагола; 3) представки, изменящи само вида на глагола — граматикализирани префикси... Първата група представки често се наричат видови, видо-временни или количествено-временни, представки модификатори, а втората — представки с лексическо значение, представки квалификатори.“³

Количествено-временната характеристика на глаголният процес се изразява в начините на действие. Подробни сведения за начините на глаголното действие могат да се намерят в много изследвания на съветски и на наши автори.⁴ На този въпрос се спира и Ю. С. Маслов върху материал от български език.⁵

¹ М. Лилов, Из семантичната история на глаголната представка *по-* в бълг. ез., Бълг. ез., 1961, кн. 5—6, с. 419.

² М. А. Теленкова, К вопросу о лексических и грамматических приставках в современном русском языке, Ученые записки МГПИ, № 216, с. 206—207. Вж. също А. В. Исаченко, Грамматический строй русского языка, Братислава, 1960, с. 222—223.

³ Св. Иванчев, Проблеми на аспектуалността в славянските езици, С., 1971; М. А. Теленкова, цит. произв.; А. В. Бондарко, Л. Л. Буланин, Русский глагол, Ленинград, 1967; А. А. Спагис, Парные и непарные глаголы в русском языке, М., 1969.

⁴ Ю. С. Маслов, Глагольный вид в современном болгарском литературном языке, Сб. Вопросы грамматики болгарского литературного языка, М., 1959; Система основных понятий и терминов славянской аспектологии, Сб. Вопросы общего языкознания, ЛГУ, 1965, с. 53—81.; Морфология

Понятието „начини на действие“ се схваща от почти всички изследвачи в доста широк смисъл. То означава не само как, в каква степен се върши действието, но също така и фазите на неговото протичане. Ю. С. Маслов определя начините на действие като семантически разреци глаголи, които „се очертават на основата на сходствата в протичането на действието и на разпределението му във времето, но не представляват рубрики за единна класификация и следователно в широки мащаби се кръстосват помежду си“⁶.

В по-широк аспект разглежда начините на действие и К. Иванова в статията си „Начини на действие при глаголите с представки *с-* и *у-* (с оглед към правописа)“⁷: „Обикновено начините на действие дават сведения за пространствената координация, за насочеността, за интензитета на глаголното действие. При представъчните глаголи носител на семантиката на начините на действие е глаголната представка. Свързвайки се с основния глагол, тя не само изменя граматичната му характеристика, като го прави свършен по вид, а му придава и един друг оттенък в значението, с което го причислява към един или друг начин на действие.“ К. Иванова отбелязва, че „системата на начините на действие е извънредно разчленена“ и само на базата на представъчните глаголи с *о-* и *у-* изброява такива начини на действие като резултативно-панкурсивен, резултативно-циркумкурсивен, резултативно-инкурсивен, резултативно-екскурсивен и пр. (с. 424 и следващите). Явно е, че авторката се придържа към семантиката на различните глаголни основи, а не само към тази на представките.

Тъй като различните автори по различен начин схващат обема на значенията, които влизат в начините на действие, то и броят им не е точно определен. Ю. С. Маслов изброява 25 начина на действие⁸; Спагис пък отбелязва, че лексическите значения на представките са около 200⁹ (тук влизат всички видове значения на представките). Тъй като във френски език ролята на представките е по-незначителна, отколкото в български език, ще се опитаме да групираме големия брой нюанси, които предлагат начините на действие, и ще ги разгледаме поотделно въз основа на фактическия материал. Ще бъдат разгледани само онези начини на действие, които са изразени чрез представка поне в един от двата езика, тъй като има начини на действие, които не са изразени пред-

глаголно вида в современном българском литературном языке, АН СССР, Л.—Л., 1963. Вж. също А. М а з о н, *Emploi des aspects du verbe russe*, Paris, Champion, 1914, p. 257.

⁶ Ю. С. М а с л о в, Система. . . , с. 71. Вж. също А. В. Б о н д а р к о, Л. Бу л а н и н, цит. произв., с. 11.

⁷ К. И в а н о в а, цит. произв., Българ. ез., 1970, кн. 5, с. 422—431.

⁸ Ю. С. М а с л о в, Система. . . , с. 75 и следв.

⁹ А. А. С п а г и с, цит. произв., с. 9.

ставъчно и те не са обект на това изследване. Изразените с представка начини на действие се наричат още „характеризирани“¹⁰, или „морфемно изразени“¹¹, а другите — нехарактеризирани, или морфемно неизразени.

В тясна връзка с въпроса за начините на действие стои и въпросът за пределните и непределните глаголи. Пределните глаголи са наричани още терминативни, или конклюдзивни, или точковидни, а непределните — курсивни, атерминативни, или линейни.¹² „Пределните глаголи изразяват действие, насочено към някоя цел, към известен предел, който може би няма да бъде постигнат, но който е, така да се каже, предвиден от самата природа на даденото действие“¹³ (*дойда—дохождам, донеса—донасям, запиша—записвам*). А непределните глаголи изразяват „действие или състояние, ненасочено към цел, несъдържащо в себе си никакви предпоставки за завършване на това действие поради вътрешната му изчерпаност; едно такова действие по принцип може да трае безгранично, то не е започнато с цел да се свърши след достигането на известен, предвиден от самото действие резултат“¹⁴.

По думите на Ю. С. Маслов подразделението на глаголите на пределни и непределни се явява „висша абстракция“¹⁵ в областта на начините на действие. Към това определение Павел Петков отбелязва, че „цялото богатство на глаголни групи, отделени според начина на действие, е следствие на по-точното определяне мястото и естеството на този предел, а също така и протичането на действието към него“¹⁶. Пределни глаголи са например: *дохождам, донсям, записвам, протичам, отварям*, а непределни — *стоя, лежа, плача, спя, обичам*. Пределността на глаголите има отношение към начините на глаголното действие. Това отношение ще бъде открито при проучване на отделните начини на действие, но още отсега можем да отбележим констатацията на някои изследвачи, че непределните глаголи по своето естество не могат да имат терминативно значение. „Непределността е общо свойство на редица начини на действие, свързани само с несвършен вид.“¹⁷

¹⁰ А. В. Бондарко... цит. произв., с. 14.

¹¹ Ю. С. Маслов, Система... с. 72.

¹² Пак там.

¹³ и ¹⁴ Ю. С. Маслов, По въпроса за видовата дефективност (не съотносителност) на глаголите от свършен и несвършен вид в български и руски език, Бълг. ез., 1958, кн. 6, с. 507.

¹⁵ Ю. С. Маслов, Морфология... с. 7.

¹⁶ П. Петков, Някои наблюдения върху взаимоотношенията между категориите начин на действие, вид и време, Бълг. ез., 1961, кн. 4, с. 222

¹⁷ А. В. Бондарко... цит. произв., стр. 28.

действието на един пределен глагол „може да бъде ограничено само във времето, без да се изчерпи“¹⁸.

Необходимо е да се направи една забележка, която не се среща в изследванията на посочените автори. Пределността зависи и от употребата, от дистрибуцията на даден глагол. Глаголите *чета* и *пиша* например са непределни, когато означават съответно действието, т. е. това е една виртуална употреба. Като такива те могат да бъдат ограничени във времето, да има „прекъсване“, но не и „изчерпване“ на процеса¹⁹: *чета — спирам да чета*, *ligе — cesseг de ligе* (прекъсването на процеса е изразено аналитично). Но в изразите *чета книга* и *пиша писмо* същите глаголи се явяват като пределни тъй като действието е заочнато с цел да се свърши и идва един пределен момент, когато може да се каже *прочетох, дочетох, написах, дописах*, т. е. изразява се изчерпване на глаголното действие синтетично — с помощта на представки (във френски език: *finir de ligе*, *finir d'écrigе*).

От друга страна, един чисто пределен глагол като *влизам* (*влизам в стаята*) може да има непределно значение в изрази като: «*В числото на загиналите влизат и няколко наши сънародници.*»

Тъй като в повечето случаи представката има перфективизираща роля в български език, налага се да се спрем на отношението между начин на действие и вид. Проблемът ще бъде засегнат само частично, тъй като такъв проблем не се поставя във френски език, където видовете различия не са префиксално изразени, следователно не могат да бъдат обект на сравнително проучване.

Най-общо казано, начините на действие засягат фазовото изчленение на глаголния процес и неговата количествено-временна характеристика, т. е. налице е една ясна лексикална отянка, внасяна от представката в производния глагол. Тук представките могат да се определят, ако не като чисто лексически и еднозначни, то като лексико-граматически. А когато една представка има само перфективизираща роля, без да внася какъвто и да е лексикален нюанс в значението на производния глагол, тя се определя като чисто видова (или още „празна“, „формализирана“, „граматикализирана“, „*gréverbe vide*“²⁰). Във връзка с това Д. С. Маслов отбелязва, че „не трябва да смесваме две понятия — вид, т. е. една чисто граматическа опозиция на свършен и несвър-

¹⁸ Й. Симеонов, За вида на глаголите от чужд произход на грам и -увам (-овам), Бълг. ез., 1959, кн. 2, с. 160.

¹⁹ Й. Симеонов, Глаголният процес като хомогенна цялост. . . , Бълг. ез., 1970, кн. 4, с. 332.

²⁰ Ю. С. Маслов, Система. . . , с. 58.

шен вид, и начин (или способ) на действието, т. е. известна отсянка в лексикалното значение на дадения глагол, свързана с начина на самото протичане на изразеното с глагола действие²¹. Той нарича глаголи като *пиша*—*напиша*, *чета*—*прочета* „синоними, образуващи видови двойки“, а представките *на-* и *про-*—чисто видови или празни.²²

Ясно личи разликата между *напиша*, при който действието е представено в своята завършеност, и *допиша*—терминативен глагол, показващ последната фаза от извършването на действието. Затова с право Е. А. Земская отбелязва, че „начинателните и терминативните значения не бива да се смятат за граматически“²³.

Преплитането между видови и лексико-граматически значения е характерно явление за славянските езици и то се дължи на факта, че представките в повечето случаи имат граматическо значение. Избледняването на лексическото значение води до десемантизация на глаголните представки.²⁴

Има и случаи, когато смисълът на глагола не позволява на представката да измени неговия вид и тогава се говори за „едновидови представъчни глаголи“²⁵ или за „видова дефективност“ или „несъотносителност“ на глаголите.²⁶

В цитираните по-горе изследвания (Бондарко, Спагис, Маслов) са разгледани както маркираните, тъй и немаркираните начини на действие. Маслов прави опит за уточняване на терминологията, свързана с начините на действие.²⁷ Несъответствията между различните автори не се дължат само на смесването на славянски и неславянски термини, а и на това, че някои автори при определяне начините на действие се влияят и от семантиката на изходната основа и по този път стигат до много детайлно подразделение на глаголите от гледна точка на начините на действие. Така например посоченото от Спагис значение за напълване на предмета при глаголи като *надувам*, *наливам*, *наsipвам* пряко произтича от смисъла на съответните изходни основи и не може да се определи само като внасяно от глаголната представка. За липсата на точен критерий при определяне начините на действие свидетелствува и следното образно изказване на Ю. С. Маслов: „... системата от начини на действие напомня не шкаф с

²¹ Ю. С. Маслов, По въпроса за... , с. 500.

²² Пак там, с. 502.

²³ Е. А. Земская, Типы одновидовых приставочных глаголов в современном русском языке, Сб. Исследования по грамматике русского литературного языка, М., 1955, с. 8.

²⁴ К. Иванова, Десемантизация на глаголните представки в съвременния български книжовен език, С., 1966.

²⁵ Е. А. Земская, цит. произв., с. 5—42.

²⁶ Ю. С. Маслов, По въпроса за... , с. 499—513.

²⁷ Ю. С. Маслов, Система... , с. 58 и сл.

полици и чекмеджета, а по-скоро лист хартия, начертана с кръгове с различна големина, частично покриващи се един друг. . .²⁸.

В настоящото изследване начините на действие ще бъдат разгледани във връзка с хронологията на глаголният процес. Л. Андрейчин дава конкретен пример за това, как чрез префикси могат да се изразят фазите на глаголният процес: „Глаголът *залея* означава като някаква отделна, закръглена и самостоятелна цялост (отделно действие) само започването на дадено по-общо действие — *нея*, а *до нея* означава като отделна цялост само неговото довършване.“²⁹ Теоретически въпросът е разгледан по-късно на материал от български и френски език от Й. Симеонов.³⁰ „Всеки глаголен процес, възприеман като извършена или завършена цялост и включващ идеята за известна продължителност, може да бъде разчленен (сегментиран), както следва:

- I) възникване — протичане — прекъсване (извършена цялост);
- II) възникване — протичане — изчерпване (завършена цялост).³¹

Посочените три фази на глаголният процес са валидни както за безпредставъчните глаголи *тръгвам — вървя — спирам пристигам*, така и за представъчните, но при тези последните не винаги е възможно от една глаголна основа, която изразява централната фаза на протичане, да се образуват с помощта на представки глаголи за изразяване на останалите фази. Само за илюстрация ще цитираме два примера: Глаголният процес *«чета»* може да се сегментира по следния начин: *зачета* (възникване) — *чета* (протичане) — *дочета* (изчерпване). Фазата прекъсване тук може да се изрази аналитично (*спрях да чета*). Глаголният процес *«боли ме»* (*главата*) се сегментира така: *заболя ме — боли ме — преболя ме/отболя ме*. Идеята за прекъсване е изразена синтетично (с представка), а идеята за изчерпване е несъвместима с действието на този глагол, тъй като той е неопределен.

Фазата „протичане“ от своя страна подлежи на различни количествени и временни оценки, чрез които се реализират и повечето начини на действие. Впрочем именно на този етап от развитието на глаголният процес може да се говори за начин на

²⁸ Ю. С. Маслов, Глагольный вид, с. 188.

²⁹ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, С., 1940, с. 190.

³⁰ Й. Симеонов, Глаголният процес. . .; Опит за идеогеничен анализ на лексемите *вземам — давам*, Български език, кн. 4, 1972, с. 347—351. Сегментно-аспектологичен анализ на глаголните синтагми от типа *ядох — изядох*, Български език, 1970, с. 46—49. Y. S i m é o n o v, Analyse des relations chronologiques en français contemporain, ГСУ, Ф-т по западни филологии, т. 63, кн. 2, С., 1969, с. 101—146.

³¹ Й. Симеонов, Глаголният процес. . ., с. 332.

действието в истинския смисъл на думата, защото се касае за оценка на самото действие, а не за неговите фази. Термините, свързани с началната фаза на процеса (начинателен, ингресивен, нехоативен начин на действие) и с крайната му фаза (терминативен, комплетивен, резултативен и пр. начин на действие) не отговарят на точното съдържание на термина „начин“. Тук ще ги употребяваме за по-голямо удобство, тъй като те са общоприети в езиковедската литература, без да забравяме, че се касае не за начин на действието, а за фаза или момент от неговото протичане.

В зависимост от фазите на глаголния процес проучването на начините на действие ще стане в три раздела: начини на действие, свързани с възникването на глаголния процес, начини на действие, свързани с протичането на глаголния процес, и начини на действие, свързани с изчерпването или прекъсването на глаголния процес.

II. Начини на действие, свързани с възникването на глаголния процес

Както беше посочено и по-горе, фазовата поредица, отразяваща глаголния процес, се състои от три сегмента — начален, среден и краен. „Характерно за елементите на една фазова поредица е, че те се намират в отношение на логическо предпологане. . . . Началният елемент играе ролята на пораждащ термин.“³² В това се състои и спецификата на глаголите, които изразяват началната фаза на действието. Те означават, че по една или друга причина несъществуващото до даден момент действие от този момент, означен в езиковия контекст или подразбиращ се от извънезиковата ситуация, става реалност.³³

Началната фаза на глаголния процес може да бъде изразена аналитично и синтетично. Аналитичното изразяване става най-често с фазовия глагол (*за*)*почвам да*. По-рядко като негови синоними се употребяват (*за*)*хвана да*, *взема да*. „Генеративната функция на сегмента *взема*, който поражда съответно *имам* или *държа*, се проявява при съчетания от типа *взема да*+форма за сегашно време (срв. *взема да плача*), при което *взема* се явява като началнофазов глагол, т. е. става синоним на *запсчна да*+форма за сегашно време.“³⁴ Началнофазовите глаголи се употребяват при „необходимостта да се подчертае началният момент на действието“³⁵.

³² Й. Симеонов, Анализ на хронологическите отношения (на френски ез.), с. 104.

³³ М. А. Шелякин, Функции и словообразователные связи начинательных приставок в русском языке, Сб. Лексико-грамматические проблемы русского глагола, Новосибирск, 1969, с. 12.

³⁴ Й. Симеонов, Опит за идеологичен анализ. . . , с. 348.

³⁵ М. Москов, Как да изразим началността на глаголното действие, Септември, 1956, кн. 1, стр. 189.

Нас ни интересува префиксалният (синтетичен) начин за означаване възникването на действието.

В зависимост от семантиката на изходния глагол началната фаза може да има по-голяма или по-малка продължителност. Във връзка с това Св. Иванчев пише, че „трябва да различаваме в същност две разновидности на този начин на действие (начинателния — бел. авт.) — една, която означава абсолютното начало на действието, така да се каже, предела между бездействието и действието и поради това не може да се представи във вид на процес“ (*той заговори* — *il s'est mis à parler*), и „втора, която означава началната фаза на действието, например при глаголи от типа на *заплетам/заплитам*. . ., при които вече можем да имаме както непроцесно, така и процесно представяне на действието“³⁶.

В български език първата разновидност може да бъде изразена и с глаголи, които са маркирани суфиксално — *светна*. Във френски език опозицията между първата и втората разновидност се изразява чрез противопоставянето на фазовите глаголи *se mettre à*, който изразява просто, че „започва изпълнението на едно действие без идея за продължителност“, и *se mettre à (d e)*, който означава, че „действието, което започва, има известна продължителност“.³⁷

За назоваване начинателния начин на действие се употребяват още термините „ингресивен“ и „инхоативен“, като обикновено не се прави разлика между тези два термина. Може би това е дало основание на Ю. С. Маслов да не препоръчва начинателния начин на действие да се подразделя на ингресивен и инхоативен. Но някои езиковеди споделят мнението на Ф. Ф. Фортунатов, който говори за два вида начинателност: „инхоативно значение, т. е. настъпване началото на някакво явление, съществувало и по-рано, и ингресивно — настъпване на явление, което по-рано не е било характерно за човека или предмета“³⁸. Това разграничение не е само логическо. То има и своето формално изразяване. Противопоставянето между ингресивни и инхоативни глаголи се проявява в противопоставянето на някои представки. Така например представките *за-* и *про-* в случай като *запеля — пропеля, заходя — проходя* служат да изразят именно тази опозиция. По-дробно на този въпрос ще се спрем при конкретното разглеждане на отделните модели в български език и на тяхното предаване във френски език.

³⁶ Св. Иванчев, Проблеми за аспектуалността в славянските езици, С., 1971, с. 61.

³⁷ Н. В é n a c, Dictionnaire des synonymes, Paris, 1956.

³⁸ М. А. Т е л е н к о в а, цит. произв., с. 207.

Както при изразяване на всички останали отношения, така и при начинателните се поставя въпросът, кои глаголи са съвместими с идеята за начинателност. Съвсем естествено е, че ако изходната глаголна основа е от свършен вид, от нея не може да се образува произведен глагол с начинателно значение, тъй като липсата на процесуалност изключва началната и крайната фаза на действието. Това се отбелязва от почти всички изследователи на начините на глаголното действие. Е. А. Земская пише, че „в съединение с глаголи от свършен вид представката *за-* не изразява начинателно значение“³⁹, и изброява различните от семантична гледна точка групи глаголи, които са съвместими с идеята за начинателност, и онези, които не са съвместими с тази идея. Подробно проучване на представките с начинателно значение в руски език прави М. А. Шелякин. Той също посочва, че „първата словообразователна зависимост се открива в отсъствието на начинателни образувания от пределните глаголи“⁴⁰. Под пределни глаголи очевидно авторът разбира тези, които означават предела на глаголното действие, т. е. терминативните глаголи. Но не всички непределни глаголи допускат производни с начинателно значение. Това е в зависимост от семантичната характеристика на глаголите. „Всички глаголи, изразяващи било лексически, било функционално-синтаксически значението за извънвременна, постоянна даденост на действието или състоянието, . . . не образуват нито синтетически, нито аналитически начинателен начин на действие.“⁴¹ Авторът се спира на четири такива лексико-семантични групи:

1. Глаголи със значение „разположен съм по някакъв начин в пространството“ (*книгата лежи на масата*).

2. Глаголи, означаващи действие, което е присъщо на предмета или на лицето — касае се за една виртуална употреба (*птицата лети, човекът ходи, рибата плува*), която се противопоставя на реалната употреба на същите глаголи, при която е допустимо начинателно значение: *рибата заплува във водата; птицата полетя към висините*.

3. Глаголи със значение за постоянно осъществяващо се действие. Тук е от значение не семантиката на отделния глагол, а контекстът, в който той влиза. Когато даден глагол отразява явление, началото и края на което не се побират в нормалните човешки представи, то естествено е, че началната и крайната фаза не са допустими. Теоретически може да съществува «*Земята се завъртя около Слънцето*» (ако се направи по някакъв начин модел, който да изобразява движението на Земята около Слънцето.

³⁹ Е. А. Земская, цит. произв., с. 9.

⁴⁰ М. А. Шелякин, цит. произв., с. 27.

⁴¹ Пак там, с. 16.

този, който наблюдава момента на пускането на модела, съвсем естествено би могъл да каже «*Земята се завъртя около Слънцето*»). За разлика от този пример «*козелото се завъртя*» е съвсем естествено и не изисква специални условия.

4. Глаголи със значение за извънременно съществуване на един факт: *съм, присъствавам, съществувам* и пр.

Позеолихме си да използваме същото подразделение, което е направил М. А. Шелякин. Но допълнителните коментари към отделните лексико-семантични групи показват, че в действителност не навсякъде се касае за групи глаголи. В някои случаи (подгрупи 2 и 3) става въпрос за по-специална употреба на глаголите, която зависи от контекста.

Във френски език почти няма представъчни глаголи, които да изразяват началната фаза на глаголното действие. Само в съвсем редки случаи, като *s'e n d o r m i r* (*заспивам*), *s'a s s o u r i r* (*задремвам*), *s'é r g e n d r e* (*влюбвам се*), представъчните форми действително показват началната фаза на процеса, чието протичане се изразява съответно с *d o r m i r*, *ê t r e a s s o u r i*, *ê t r e a m o u r e u x*. Характерно за тези началнофазови глаголи е, че те показват възникване на ново състояние, а този въпрос засяга по-скоро представъчните глаголи, които изразяват промяна в качествената характеристика или в състоянието на лицата или предметите. Когато трябва да се изрази началото на действителен процес, във френски език се употребяват фазовите глаголни изрази *se m e t t r e à* и *com m e n c e r à* (*d e*). Поради липсата на съответни представъчни глаголи във френски език материалът ще бъде разгледан въз основа на моделите в български език, като се обърне внимание на съответствията между синтетичните форми в български език и аналитичните форми във френски език. Тъй като най-често във френски език решаващо значение има контекстът, съответствията не винаги са точни и ще бъдат отбелязвани със знака $\cong$. Когато на българските представъчни глаголи във френски език не отговарят префиксални еквиваленти от системата на езика, ще прибегваме до речевите способности за изразяване на същата идея.

За изразяване началната фаза на действие в български език се използват следните модели:

1. *За-* + глагол. Това е най-често срещаният модел в български и руски език. „С това си значение представката *за-* обладава п а т и ч е с к и неограничена продуктивност.“⁴² Представъчните глаголи със *за-* могат да се разглеждат като немаркирани случаи от семантична гледна точка, тъй като те изразяват в най-чист вид

⁴² В. В. Б а р а т о в а, К вопросу об определении лексического значения глагольных приставок в совр. русском языке, Автореферат, Харьковский Г. У., 1967, с. 10.

възникването на процеса в сравнение с другите модели начинателни глаголи, при които към основното значение се прибавя друг нюанс.

Б. Н. Головин прави опит да обясни начинателното значение на представката *за-*, като изхожда от първичните значения на представките — пространствените. „... Решаваща роля при формирането на това значение (начинателното — бел. авт.) е принадлежала на семантиката на представката, изразяваща преместване на предмета зад друг предмет (най-напред пространствено, а после временно); този оттенък се разпростира и върху процесите, които също почват да се означават като идващи един след друг, оттук и възниква идеята за начинателност, формирала се явно и сложно, и дълго при участието на много фактори.“⁴³

В зависимост от това, към каква глаголна основа се прибавя представката *за-*, различаваме:

а) Начинателни глаголи, образувани от безпредставъчни глаголни основи. На тези глаголи във френски език отговарят аналитични форми, образувани с фазовите глаголи *se mettre à commencer à (de)*. Вече посочихме разликата между *se mettre à* и *commencer à*. Фазовият глагол *commencer* може да се конструира както с предлога *à*, тъй и с предлога *de*. *Commencer à* означава „началото на едно действие или състояние, което трябва да продължи, да се развие“: *Le lait commence à sentir l'aigre*. *Commencer de* „означава началото на едно действие, без да се има пред вид продължителността: *L'orateur commençait de parler*“⁴⁴

Смисловата разлика между *se mettre à* и *commencer à* не се изразява формално в български език, тъй като представката *за-* може да образува глаголи с начинателно значение, без да има отношение към идеята за продължителността на началната фаза. Впрочем и фазовият глагол (*за*)*почвам да* също няма отношение към тази идея: *заваля (почна да вали)* — *il s'est mis à pleuvoir*, *Той зачете доклада си (Той почна да чете доклада си)* — *Il s'est mis à lire son rapport*, *Вятърът задуха* — *Le vent s'est mis à souffler*, *Гълъбите загуха* — *Les pigeons se mirent à roucouler*, *Заживяхме спокойно* — *Nous avons commencé à mener une vie tranquille*, *Плодвете загиват* — *Les fruits commencent à pourrir*, *Во-*

⁴³ Б. Н. Головин, Словообразовательные типы глаголов с приставкой *за-*. Уч. зап. Горьковского университета, серия лингвистическая, вып. 68, 1964, с. 69.

⁴⁴ Grand Larousse Encyclopédique. Paris, Larousse, 1960.

дата завира—L'eau commence à bouillir, *Времето застудява* — Il commence à faire froid.

Понякога е възможна употребата на *se mettre à* и *commencer à* в един и същ контекст, но идеята за продължителност, макар и слабо изявена, се запазва: *Той заговори за своите бъдещи планове* — Il s'est mis à (commencé à) parler de ses projets à venir.

Необходимо е да се направи следната забележка във връзка с аналитичното и синтетичното предаване на начинателността. При превод от френски на български език обикновено се употребява аналитичната форма с глагола *почвам*, като се следва точно френският модел и се забравя голямото богатство, което предлага в нашия език синтетичното изразяване възникването на глаголният процес. Синтетичните форми дават по-голяма динамика на изложението и са за предпочитане: *La peste commence à sévir* — *Чумата завърлува*. Естествено има случаи, когато в български език няма синтетична съответка и прибавянето до фазовия глагол е неизбежно: *Il commençait à travailler quand nous arrivâmes*. *Той започваше да работи, когато ние пристигнахме*.

Трябва да се има пред и това, че при синтетичното изразяване идеята за началност се явява като вътрешно проявление на действието, като негова неразделна същност, а при употреба на началнофазови глаголи тази идея идва отвън, получава се едно раздвояване, дължащо се на това, че фазовият глагол назовава начален момент изобщо, несвързан конкретно с някакво действие, а пълнозначният глагол назовава действието, без то да се свързва с някаква представа за фаза, и само благодарение на взаимодействието на двата елемента се стига до една по-обща идея, която е сбор от идеите на фазовия и пълнозначния елемент. Представката *за-* обаче сама не изразява конкретна идея, тъй като тя е многозначна и отделните значения се реализират само при взаимодействието с изходна глаголна основа. За това свидетелствува и семантичното противопоставяне на непълните елементи *аз започнах да*, *je pe suis mis à*, *j'ai commencé à*, от една страна, и *аз за-* . . . , от друга. При първите идеята за начинателност е явна и неизбежна, а при *аз за-* . . . тя е само скрита, потенциална, тъй като от решаващо значение е следващият елемент. Срв. *Аз зачетох книгата* и *Аз захвърлих книгата*.

Във връзка с изразяването на начинателността в български език М. Москов пише следното: „Напоследък в езика и стила на нашия печат, както и на художествените произведения все повече се среща съставното сказуемо с глагола «започна». . . То се използва неправилно, когато не се налага“ да се подчертае началният момент на действието. М. Москов дава следните примери,

при които е наложително да се изрази аналитично началната фаза: *Шибил започна да брои, за да види колко години ще живее. Започнахме да ходим на лов.*⁴⁵

Тук се налага едно обобщение. Когато трябва да се изрази началната фаза от времетраенето на един процес, който се повтаря през определен период от време, тогава не е възможно начинателността да се изрази синтетично и се налага прибягването до аналитично изразяване: *Започнахме всяка сутрин да се разхождаме в парка — Chaque matin nous avons commencé à nous promener dans le parc.*

Въпросът за неаналитичното изразяване на началната фаза на действието за френски език е разгледан от Й. Симеонов в статията „Наблюдения върху вида на глагола във френски и български език“⁴⁶. Авторът подчертава, че „за разлика от българските глаголи френският глагол се характеризира със своята пластичност, която му позволява при определени условия и благодарение на комбинираното действие на фактори като глаголно време, лексикално значение и контекст да изрази не само основните видови значения, но и допълнителни видови нюанси (разновидности на глаголното действие)“⁴⁷. Ето и някои от примерите на автора, от които се вижда, че фазите на действието могат да се изразят и по синтактично-контекстов начин:

Кръвта се раздвижи — Le sang circula.

Г. изведнъж запя — G. chanta brusquement.

Щом като я видях, я обикнах — Dès que je l'ai vue, je l'ai aimée.

Ето и един литературен пример от А. Камю: *Il s'est retourné et il a marché sur le mur.*

Тези няколко примера свидетелствуват за това, че идеята за начинателност може да бъде изразена и префиксално (*запя*), и суфиксално (*обикнах*), и аналитично, и по синтактично-контекстов начин (*je l'ai aimée, il a marché*).

б) Начинателни глаголи, образувани от представъчни глаголни основи. Твърдението, че действително представката се отличава с голяма продуктивност при изразяване възникването на глаголния процес, се доказва и от факта, че тя се комбинира с вече префигирани глаголи и запазва своето начинателно значение: *заразпитвам, заразправям, заиззваждам, занадничам*. Тук стои въпросът за статута на представките, които се намират пред изходната основа. За да установим дали представките се ползват с известна самостоятелност по отношение една на друга, ще приберем

⁴⁵ М. Москов, цит. произв., с. 189—190.

⁴⁶ Й. Симеонов, Годишник на СУ, Ф-т по западни филологии, т. 61, 2, с. 317—341, 1967.

⁴⁷ Й. Симеонов, Наблюдения... с. 323.

нем до метода на комутациите. На експеримент ще подложим представъчни глаголи с две представки. В български език може да има производни с повече от две представки, но очевидно за тях ще бъдат валидни същите изводи. При разглеждане на случаи като *заразпитвам*, *заизваждам*, *занадничам*, *запровирам*, *запрегръщам* и пр. се вижда, че независимо от това, каква е следващата представка, *за-* се проявява с начинателно значение. Ако глаголите *разпитвам*, *изваждам*, *надничам*, *провирам* подредим в парадигма, имаща за постоянен елемент представката *за-*, то можем да заключим, че начинателното значение на *за-* не зависи от естеството на представките, с които са образувани съответните глаголи. Това ни дава основание към същата парадигма да прибавим и производни от безпредставъчни глаголи (*говоря*, *скачам*):

за+разпитвам
за+изваждам
за+надничам
за+провирам
за+говоря
за+скачам.

До същата идея можем да стигнем и с помощта на семантичната перифраза, прилагайки я както към глаголи с различни представки, така и към безпредставъчни глаголи. И в двата случая тя ще бъде една и съща и ще отговаря на аналитичното изразяване на начинателната идея както в български език, тъй и във френски: *Занадявам се* — *почвам да се надявам* (*От вчера съм се занадявал да дойдеш* (БТР) — *Depuis hier je me suis mis à espérer que tu viendrait*. *Заразглеждам* — *почвам да разглеждам* (*Той ме зараглежда с голямо внимание* (БФрР) — *Il s'est mis à me dévisager avec une grande attention*.

Зачитам — *почвам да чета* (*Зачетох интересна книга* — *Je me suis mis à lire un livre intéressant*.

— Тук представъчните глаголи имат един специфичен нюанс, който ги отличава от аналитичните изрази: при първите идеята за начинателност като че ли е свързана с някаква идея за постоянно подновяващо се действие, което в някои случаи води до по-голяма широта при представяне на процеса.

Тъй като един представъчен глагол може да се комбинира и с фазовата представка *до-*, а също така и с модални представки то това е ново доказателство за самостоятелността, за независимостта, която съществува между двете представки: *заразглеждам*, *поразглеждам*, *доразглеждам*; *заизваждам*, *поизваждам*, *доизваждам* и т. н.

Горните разсъждения ни дават основание да не говорим за сложни представки, а просто за наслагване на представки при една глаголна основа, при което всяка представка се проявява със своето основно (от синхронна гледна точка) значение:

Интересен е и въпросът за съвместимостта на представките, който се свежда до съвместимостта на лексикалните и граматическите идеи.

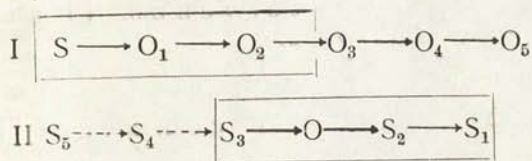
Представката *за-* като носител на начинателно значение естествено е несъвместима с представките, които изразяват крайната фаза на глаголното действие (*до-*, *про-* и т. н.). Представката *за-* е несъвместима също така и с останалите представки, изразяващи начините на действие (*по-*, *на-*, *раз-* и пр.). Глаголи от рода на *походвам*, *поядвам*, *накупувам*, *набрулвам*, *разгарям се*, *развилявам се* не допускат идеята за начинателност, тъй като те самите служат за означаване на специфична страна от централната фаза на протичане на глаголния процес, по този начин се изключва първата фаза. Налага се заключението, че представката *за-* е съвместима теоретически с онези представки, които не са свързани с начините на действие, т. е. с представките, изразяващи предимно пространствени отношения: *запровирям се*, *завъзкачвам се*, *заизваждам*, *запристигам*, *заразглеждам*. *За* може да се съчетае също с представъчни глаголи за означаване на действие, противно на действието, изразено с изходната глаголна основа, защото тези глаголи нямат отношение към фазите и начините на глаголното действие: *зараздиплям*, *заотгръщам*, *заразкопчавам*, *заотварям*.

За- е несъвместима с представките за изразяване на временни отношения, тъй като чрез тези отношения глаголният процес вече се дефинира по отношение на времето и на времетраенето: *поглеждам*, *поспивам*, *предвиждам*, *превалява* и пр. *За-* е несъвместима и с представките, изразяващи въвеждане или навлизане в ново качествено състояние, тъй като тази идея включва до голяма степен идеята за начинателност и нерядко съответните представки се явяват синоними на *за-*: *забелявам*, *побелявам*, *избелявам*, *разбелявам (се)*.

Някои представъчни глаголи за изразяване на пространствени отношения имат пределно, терминативно значение. И все пак те могат да се комбинират с начинателната представка *за-*. Но при тях *за-* има по-особено значение — към начинателността се прибавя допълнителен смисъл, включващ множественост по отношение на обектите и субектите и оттук — идеята за повторителност. Така например глаголите *пристигам*, *свалям*, *изваждам*, *прехвърлям*, *превземам* означават еднократно действие, без да изразяват отношение към количеството на обектите или на субектите. (*Изваждам книгата*, *Изваждам книги от чантата*). С прибавянето на представката *за-* се получават глаголите: *запристигам*, *засвалям*,

заизваждам, запрехвърлям, които показват началото на едно действие, засягащо един след друг много обекти или субекти: Той отвори библиотеката и заизважда книгите — Il a ouvert la bibliothèque et s'est mis à sortir les livres un à un. Тя запрехвърля през ума си събитията на деня — Elle s'est mise à se remémorer les événements de la journée. Гостите запрестигаха — Les invités se mirent à arriver. Ние засваляхме кифарите от колата. Те запреглеждаха списъците.

В повечето случаи тези глаголи включват множественост на обектите, но се срещат и глаголи, които предполагат множественост на субектите: Хората заизлизаха от домовете си — Les gens se mirent à sortir de leurs maisons. Те се запровираха през дупката — Ils se mirent à se fauïiler par le trou. Глаголът запровирам се може да предполага и множество обекти, през които се извършва действието: Запровирах се през дупките. Ако с S_1, S_2, S_3 и т. н. означим субектите, а с O_1, O_2, O_3 и т. н. — обектите, то двете употреби на запровирам се могат да бъдат представени така:

На схемата правоъгълниците ограждат онзи отрязък от действието, който се покрива от запровирам се, т. е. от началната фаза. Възможен е и трети случай на множественост — както на обектите, тъй и на субектите: Те се запровираха през дупките.

2. Про- + глагол. Л. Андрейчин и Ст. Стоянов посочват, че представката про- означава начало на действие, което се проявява „за пръв път“⁴⁸.

Още Л. Тениер споменава за българския префикс про-, който изразява или навлизане в едно действие (което се предава на френски език с COMMENCER À, SE METTRE À — пропивам, проигравам) — при глаголи с един актант, т. е. с един агент, или крайната граница на действие и тази граница трябва да се схваща пейоративно (което се предава на френски език с perdre: пропивам богатството си, проспивам времето си, проигравам състоянието си — perdre sa richesse au bitrot, perdre son temps en buvant, perdre

⁴⁸ Л. Андрейчин, цит. произв., с. 170; Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, С., 1964, с. 311.

⁴⁹ L. Tensnière, *Éléments de syntaxe structurale*.

sa fortune au jeu). При втория смисъл глаголите имат два агента — субект и обект.

Както беше отбелязано по-горе, представките *за-* и *про-* служат за изразяване на опозицията инхоативност/ингресивност, на която във френски език отговаря опозицията между фазовите глаголи *se mettre à* и *commencer à*. *Детето проговори* — *L'enfant a commencé à parler. Той заговори за новите си планове* — *Il se mit à parler de ses nouveaux projets. Той загледа нататък, откъдето идваше шумът* — *Il regarda (se mit à regarder) dans la direction d'ou venait le bruit. Пази, боже, съямо да прогледне* — *Dieu nous garde d'un avegle qui commence à voir.*

С ингресивно значение са още глаголите *пропушвам, пропивам, прописвам, прояждам*. Те, освен че означават действие, което става за първи път, могат да означават и действие, което се подновява след продължително прекъсване по една или друга причина: *Експлозията го беше ослепила. Ако не бяха лекарите, той нямаше да прогледне* — *L'explosion l'avait aveuglé. Si les médecins n'étaient pas intervenus, il n'aurait pas recouvré la vue. проговарям* — (БФРР) — *recouvrer le don de la parole. болният прояде* — *le malade a recommencé à manger.*

Възобновяването на действието във френски език се предава и с итеративния префикс *ге-*, прибавен към фазовия глагол: *Той пропуши* — *il a recommencé à fumer.*

От ингресивния глагол *пропивам* се получава възвратният глагол *пропивам се*, който се е отдалечил от начинателното значение и изразява висока степен на действието *пия* (употребявам алкохол), стигащо до крайност, до нежелан резултат. Тук се чувства и пространственото значение на *про-* за проникване във вътрешността на нещо: *Той се пропи* — т. е. пиянството е проникнало в неговата същност.

Не винаги производните глаголи с *про-* имат ингресивно значение. Един и същ глагол според контекста може да има както ингресивно, така и друг вид значения. Инхоативното значение на глаголите със *за-* се отличава от значението на глаголите с *про-*. При последните действието е представено „точковидно“, то се изчерпва веднага след като възникне. Това са най-често глаголи, действието на които предизвиква слухово възприятие: *проговарям, продумвам, промънкавам, промърморвам, промъглявам, пробичавам, процвилявам, проблейвам*. Те не бива да се разглеждат нито като начинателни, нито като терминативни, а като моментални

(семелфактивни или едноактни). Във френски език те не се предават с помощта на фазови глаголи, а със съответния прост глагол: *Той не проговори нито дума* — *Il ne dit pas un seul mot.*

Възможно е във френски език да се употреби изразът *se faire entendre*, имащ за подлог отглаголно съществително, назоваващо възприемания слухов дразнител: *Нещо пробуча* — *Un grognement se fit entendre*, или пък *faire entendre*, имащ за допълнение името на съответния дразнител: *Той промълви нещо неразбрано* — *Il fit entendre un murmure indistinct.*

Освен това глаголят *проговарям* като неингресивен стои извън фазовата поредица *заговоря* — *говоря* — *спирам да говоря* и може да се съпостави само с *говоря*, който означава действие в развитие (*action ligne*) за разлика от *проговоря*, чието действие е моментално.

Нека да отбележим още, че глаголите с *про-* могат да означават и действие, което става от време на време, като се запазва нюансът за моменталност, т. е. изразява се повтарящо се от време на време моментно действие: *прокукувам* — *coucouer de temps en temps*, *пр бл ѝсам* — *bêler de temps en temps*, *прогърмява* — *il tonne de temps en temps*. Този нюанс не е свързан с начина на протичане на действието, а с неговото локализиране във времето и зависи до голяма степен от контекста. Затова няма да се спираме на него по-подробно.

Представката *про-* с начинателно значение не може да се съчетава с префигирани глаголи. В развитието на езика тя е имала значително по-слаба продуктивност от *за-*.

3. *Раз* + глагол. Като второ по важност значение на представката *раз-* Л. Андрейчин посочва значението за „навлизане в действие с по-голяма сила“⁵⁰.

На представката *раз-* с начинателно значение в руски език се спира М. А. Шелякин. Начинателността на глаголите с представката *раз-* е маркирана прекъснато — с помощта на една прекъснатата морфема, състояща се от представката *раз-* и възвратната морфема *-ся* (се в български език). М. А. Шелякин подчертава, че *раз- . . . -ся* „означава начало не на самото действие, а на неговото усилено проявление“⁵¹. Авторът прониква още по-дълбоко в проблема и отбелязва, че в глаголите с представката *раз-* „трябва да се различават два начина на действие: начинателен и начално-аугментативен или еволютивен. . . Разликата в значенията на тези два начина на глаголното действие се отразява и на тях-

⁵⁰ Л. Андрейчин, цит. произв., с. 170.

⁵¹ М. А. Шелякин, цит. произв., с. 7.

ното образуване: начално-аугментативният начин се образува с помощта на едновременното присъединяване към глаголната основа на *раз-* и на *-ся* (болеть — разболеться, говорить — разговориться), а начинателният начин — с помощта на *раз-*, прибавена към глаголни основи на *-ся* (*сердитъся — рассердитъ я*)⁵².

За аугментативното начинателно значение на *раз-... се* свидетелствуват и обясненията на някои глаголи в Български тълковен речник: *разблейва се — почва (силно) да блее, разбръмчавам се — почвам (силно) да бръмча, разбушувам се — почвам силно да бушувам, разбързвам се — почвам много да бързам*.

Комбинираното действие на прекъснатата морфема *раз-... се* се изразява, от една страна, в начинателно-аугментативното значение на производните глаголи, а, от друга — във възвратното им значение. По-често за изходна основа служат непреходни глаголи: *беснея, блея, бръмча, буца, бумтя, бушувам, викам*. Някои от така образуваните възвратно-средни глаголи с непреходно значение могат да получат преходно фактитивно значение при отпадане на *се*. Това явление се наблюдава сравнително рядко. Начинателното значение на представъчния глагол се запазва: *Като агънице заблея, цялото стадо разблея* (нар. песен), *Колко е майки разплакал* и пр.

Когато преходен глагол служи за изходна основа, най-напред се получава преходен невъзвратен глагол с помощта на *раз-* (*разбунтувам, разпалвам, разплаквам, разгневявам, раздвижвам*), а след това може с помощта на *се* да се стигне и до възвратно-среден глагол (*разбунтувам се, разплаквам се, разгневявам се* и пр.).

Във френски език глаголите от този модел се предават по няколко начина:

а) С помощта на фазовите глаголи *se mettre à, commencer à*, следвани от съответен пълнозначен глагол: *развиквам се — se mettre à crier, разкипявам се — se mettre à bouillir, разблейвам се — commencer à bêler, разбушувачам се — se mettre à gronder*. При френските аналитични изрази се губи аугментативното значение на *раз-*. Този нюанс в значението би могъл да се постигне благодарение употребата на някои допълнителни лексикални средства: *разяждам се — se mettre à manger avec un grand appétit, развиквам се — se mettre à pousser des cris forts*.

б) С помощта на израза *se mettre en*, следван от съществително име, назоваващо състоянието, в което навлиза субектът: *Разгневявам се — se mettre en colère, раздвижвам се —*

⁵² М. А. Шелякин, цит. произ., с. 16.

se mettre en mouvement, *разбеснявам се* — se mettre en furie.

в) Когато глаголт, образуван с представката *раз-*, е преходен и има фактитивно значение, на него във френски език отговаря аналитична конструкция, състояща се от *faire* и пълнозначен глагол: *разблейвам* — *faire bêler*, *разплаквам* — *faire pleurer*. Фактитивното значение на представката *раз-* при гия глаголи проличава добре, ако те се сравнят с глаголи като *разбунтувам*, *разгневявам*, *раздвижвам*. Изходните основи *бунтувсм*, *гневя*, *движа* са преходни и самите те означават, че субектът съобщава някакво действие на обекта. Представката *раз-* има при тях само начинателно-аугментативно значение. А при *разблейвам*, *разплаквам* изходните основи са непреходни глаголи (*блея*, *плача*), на които *раз-* придава също така и фактитивно значение.

г) Чрез по-свободни изрази, които приблизително предават идеята на българския глагол: *спорът се разгореци* — *la discussion s'anima* (БФРР), *разблявам се* — *tomber malade*, *разплавам смелостта на* — *enflammer le courage de*.

4. *Въз-* + глагол. Начинателното значение на *въз-* не се отбелязва в граматиките на Л. Андрейчин и Ст. Стоянов. Е. А. Земская говори за такова значение при глаголи като *възнегодувам*, *възнамерявам*, *възрадвам се*.⁵³ М. А. Теленкова уточнява с какви изходни основи *въз-* има начинателно значение: „Значението за начало на действието се внася и от представката *въз-* при съединяването ѝ към глаголи за говорене или за психическо състояние: *воскликнуть*, *взревть*, *возгордиться*.“⁵⁴ Й. Симеонов прави идентичен анализ на глагола *вземам* и го разглежда като пораждащ глагол по отношение на *имам* и *държа*. „Етимологията на лексемата *вземам* показва експлицитно съдържащия се в нея базисен глагол *имам*, за което говори и дублетната форма *взимам*. Представката *-въз-* <*въз-* изпълнява ролята на генеративния компонент I_1 от идеогеничната структура $I_1 + h$, т. е. *правя*₁ + *да имам*.“⁵⁵

Начинателното значение на представката *въз-* се вижда и от обясненията в БПР: *възнамерявам* — *поражда се у мене намерение*, *замислям да сторя нещц*; *възнегодувам* — *почвам да негодувам*, *възненавиждам* — *почвам да ненавиждам*. Глаголи като *възбунтувам*, *възрадвам се*, *възлюбвам*, *възжелавам* са изместени от производни със за-: *забунтувам*, *зарадвам се*, *залюбвам*, *заже-*

⁵³ Е. А. Земская, цит. произв., с. 12.

⁵⁴ М. А. Теленкова, цит. произв., с. 209.

⁵⁵ Й. Симеонов, Опит за идеогеничен анализ. . . , с. 349.

лавам. „Един от факторите, повлияли за загубата на продуктивността на *въз-* с начинателно значение, е и този, че в съответствие със *съвсията* пространствена природа представката *въз-*, означаваща движение нагоре (срв. *възбежатъ*, *въздернутъ*), придава на начинателното значение по-голяма напрегнатост и интензивност, отколкото *за-*.⁵⁶

Могат да се отличат два нюанса в начинателното значение на глаголите с представката *въз-*.

а) Действието се проявява за пръв път. Почти при всички глаголи се чувствува някакво движение отдолу нагоре, но в най-общ смисъл. Ако при *възпламенявам* това значение е по-осезаемо (*пламъкът се устремява нагоре*), то при *възнесоудвам*, *възгордявам се*, *възненавиждам* идеята е по-абстрактна и все пак остава впечателна, че породеното чувство се движи нагоре, за да обхване нашето съзнание, нашата психика. На френски език някои от тези глаголи могат да се предават с парасинтетично образувани представъчни форми (*възгордявам се* — *s'enorgueillir*, *възпламенявам* — *enflammer*). При останалите случаи във френски език се употребява или прост глагол (*възниквам* — *При разискванията възникнаха много въпроси* — *Au cours des discussions surgirent beaucoup de questions*), или представъчен глагол, но тук би било неуместно да се търси съответствие в моделите, тъй като няколкото български глагола на *въз-*, ако имат представъчни съответки във френски език, то тези последните са с различни представки: *възбуждам* — *inciter*, *exciter*, *възпалявам* — *enflammer*, или пък с подходящ глаголен израз: *възнамерявам* — *avoir l'intention*.

б) Чрез действието се цели да се възстанови нещо, което е съществувало по-рано, което се е развивало, но чието развитие е било прекъснато за известно време. Значението за подновяване е близко до значението за повторителност и затова тези глаголи от български език имат префиксални съответки във френски език от представката *ге-*: *възкресявам* — *ressusciter*, *възбъхвавам* — *gépouveler*, *възраждам се* — *gépâître*. Глаголът *възстановявам* в зависимост от дистрибуцията си може да се предава на френски език с различни синонимни глаголи, всичките образувани с представката *ге-* (вж. БФрР): *restaurer*, *rétablir*, *restituer*, *reconstituer*; *réhabiliter*, *réintégrer*.

5. *По-* + глагол. Макар че начинателното значение на *по-* второстепенно и не се отразява в българските граматика, то е еривлякло вниманието на лексикографите и на някои изследвачи.

⁵⁶ М. А. Шелякин, цит. произв., с. 25.

БТР отбелязва начинателното значение на глаголите с *по-* (*по-вява* — почва да вее — „Понесъл поздрав благ, долнякът свеж по-вее, от влажната земя мъглявий плащ отвее“ (П. П. Славейков), *понасям* — почвам да нося — Реката понесе счулените дървета).

На това значение се спира и М. Лилов в статията си „Из семантичната история на глаголната представка *по-* в български език“⁵⁷.

Начинателното значение на *по-* се отбелязва и в редица проучвания на материал от руски език. Е. А. Земская отбелязва, че „представката *по-* придава начинателно значение не на всички глаголи, а само на тези, които означават изменение на положението на предмета в пространството, движение“⁵⁸. Такива глаголи са например *побягам*, *политам*, *повеждам*, *повличам*, *понасям* и пр. Но има и глаголи, които не означават конкретно физическо действие и все пак могат да се комбинират с *по-* за изразяване на начинателно значение. Тези глаголи показват началния момент на промяната в душевното състояние на субекта. Такива са: *почувствувам*, *повярявам*, *понравя се*, *повлиявам*, *побоявам се*, *пожелавам* и др.

Характерно за всички начинателни глаголи с *по-* е, че те означават първия момент на проява на действието и затова при тях това действие не може да се схване като процес. На това се дължи и несъответствието между тези синтетични форми и аналитичните варианти със *започвам*. Очевидна е разликата между *политам* и *сап чам да летя*, *побягам* и *започвам да бягам*. „Невъзможността за синонимическа замяна на глаголите от типа *полюбитъ*, *почувствозавать* и подобни с аналитическа начинателност (не бива да се казва „он начал любитъ ее и женился на ней“, „он начал ч встзсвать боль и вскрикнул“) още не доказва, че тези глаголи не са начинателни.“⁵⁹

Възможни са различни начини за предаване на тези глаголи на френски език.

а) Чрез представъчни глаголи, които изразяват отдалечаване, отделяне, но това отделяне по-скоро е свързано с началния момент на действието: *побягам* — *s'enfuir*, *политам* — *s'en voler*, *повличам* — *entraîner*.

б) По синтактично-контекстов начин: *Той почувствува силата на тези думи* — *Il sentit la force de ces mots*. *Поведението му не ми се понрави* — *Sa conduite n'em'a pas plu*. *Той взе камъка и го понесе към стената* — *Il prit la pierre et la porta vers le mur*.

в) Чрез аналитични изрази, състоящи се от глагола *prendre*, който именно означава началната фаза на състоянието или дви-

⁵⁷ М. Лилов, Бълг. ез., 1961, с. 418—435.

⁵⁸ Е. А. Земская, цит. произв., с. 13.

⁵⁹ М. А. Шелякин, цит. произв., с. 15.

жението, следван от съществително, назоваващо това състояние или движение: *политам — prendre son vol, побягвам — prendre la fuite, поболявам се — prendre peur*. Последният начин най-точно изразява начинателността. Подобно значение могат да имат и изразите по модела *tomber*+прилагателно: *tomber malade — поболявам се, tomber amoureux — влюбвам се*.

6. До-+глагол. Едно от значенията на представката до- е свързано с достигане до „желание за дадено действие“⁶⁰. В. Константинова говори за три особени значения на представката до-, които могат да бъдат отнесени към началната фаза на процеса. Тя разграничава глаголите, които изразяват „стигане до желание за извършване на някакво действие“ (*дояжда ми се, допива ми се, допушва ми се*), от онези, които изразяват стигане до желание „за преминаване в някакво състояние“ (*доспива ми се*).⁶¹ В същност става дума за едно и също значение на представката до- в „третолични средни глаголи“, при които стигането до желание за извършване на някакво действие или за преминаване в ново състояние може да се разглежда като резултат от въздействието на такива фактори, които пораждаат това „желание“ и то се проявява като вътрешна необходимост на човека. Към друга група В. Константинова отнася представъчните глаголи с до-, изразяващи „преминаване в ново състояние“ и по-точно „започване-то на едно ново състояние“⁶² (*досрамя го, достраша го, дотежа му*).

Необходимо е обаче да се отбележи, че значението на до-като началнофазова представка в нашия случай се ограничава само в стигането до някакво желание или в преминаването в някакво качествено състояние. А за да се изрази желание за извършване на някакво действие, в български език се употребяват безлични средни глаголи, в състава на които влиза кратката форма на личното местоимение в дателен падеж, изпълняваща ролята на атрибутивно допълнение (*complément d'attribution*), т. е. допълнение, което показва кого засяга, към кого е насочено действието. Тази идея във френски език се предава или с фазовите глаголи *se mettre à, s'occuper de, s'attacher à*, или синтактично, а за изразяване на желание за извършване на някакво действие се използва перифразата *avoir envie de* или пък фразеологичен израз, състоящ се от глагола *avoir*+съществително: *Додряма ми се и спях колата — J'ai eu envie de dormir et j'ai arrêté la voiture, Допуши ми се —*

⁶⁰ Л. Андрейчин, цит. произв., с. 166; вж. също С. т. Стоянов, цит. произв., с. 308.

⁶¹ В. Константинова, Семантични функции на предлог до и представка до-, Бълг. ез., 1966, кн. 3, с. 235.

⁶² Пак там, с. 236.

J'ai eu envie de fumer, *Дояжда ми се* — Je сом-
pense à avoir faim, *Доспива ми се* — je сом-
pense à avoir soif.

Стигането до желание за извършване на някакво действие най-общо може да се изрази чрез прибавянето на до- към безличните глаголи за желание: *иска ми се* — *доиска ми се*, *ще ми се* — *дошя ми се*. Във френски език се употребяват съответно личните форми.

За да се изрази започването на едно вътрешно състояние с представката до-, в български език се прибавя до безлични парасинтетични глаголи, които имат в основата си съществително, показващо някакво душевно състояние (срам, страх, жал и др.) и в състава на които влиза кратката форма на личното местоимение във винителен или дателен падеж за означаване на лицето, което изпитва промяна в душевното си състояние. Във френски език начинателното значение се предава с фазов глагол или синтактично, а идеята за състояние — с avoir + съществително или с перифраза: *досрамява ме* — je сом-
pense à avoir honte, *достраша ме* — j'ai eu peur. *докиселя ми* — cela m'a donné un goût aigre.

Всички посочени френски семантични еквиваленти имат тази особеност, че изразяват не настъпването на новото състояние, а самото състояние. Само в даден контекст и при подходяща употреба на перфектно глаголно време може да се изрази идеята за начинателност: *Достраша ме, като чух, че камбаните бият по-сред нощ* — J'ai eu peur d'entendre sonner les cloches en pleine nuit.

Синтактично-контекстовата възможност за изразяване на начинателност позволява да се избегне употребата на фазовия глагол сом-
penser, която прави стила по-тромав, по-малко изразителен. Но ако се търси точно предаване на един глагол като *дострашава ме*, във френски език трябва да се прибегне до аналитичната форма с сом-
penser: сом-
penser à avoir peur.

Сравняването на френските глаголни изрази галицизми по модела avoir + съществително име с българските им префиксали или непрефиксали семантични съответки ни позволява да проникнем по-дълбоко в значението на галицизмите. На пръв поглед няма никаква разлика между avoir faim, avoir soif, avoir sommeil, avoir peur, avoir honte, avoir chaud, avoir froid. Но avoir faim, avoir soif, avoir sommeil отговарят на семантичната перифраза avoir envie de за разлика от avoir peur, avoir honte, avoir froid, avoir chaud и др., на които не съответствува подобна перифраза.

Докато първите изразяват проявление на една вътрешна необходимост, която може и трябва да се задоволи, то при вторите става дума за едно състояние, дължащо се на външен фактор.

7. *При-* глагол. Близо до начинателното значение на представката *до-* е и начинателното значение на *при-*. *При-* изразява „достигане до желание за дадено действие) (с по-силен емоционален оттенък в сравнение с *до*).⁶³

За начинателното значение на *при-* говори К. Ничева при безлични глаголи като *прилошава ми*.⁶⁴

Както при дистрибуцията на начинателната представка *до-*, така и при представката *при-* може да се говори за две основни значения на безличните глаголи. Първото — стигане до желание за извършване на някакво действие (*приплаква ми се, припушва ми се, прияжда ми се, прислива ми се, приисква ми се*) и второто — преминаване към ново състояние, свързано с някакво внезапно усещане (*притъмнява ми, примъчнява ми, причернява ми, припарва ми, приболява ме сърцето*). Както се вижда от примерите, в повечето от случаите е възможно изразяване на началната фаза както с *до-*, тъй и с *при-* (*дояжда ми се — прияжда ми се, домъчнява ми — примъчнява ми, докиселява ми — прикиселява ми*). Разликата между представъчните глаголи с *до-* и тези с *при-* е, че *при-* внася идеята за внезапно, неочаквано проявление на краткотрайно действие или за внезапно стигане до желание за извършване на някакво действие. За това свидетелствуват и преводите на френски език, които се дават в Българо-френски речник на някои български глаголи: *приплаква ми се — avoir soudain envie de pleurer, припушва ми се — avoir soudain envie de fumer, примъчнява ми — érgrouver soudain de la peine*. Наречието *soudain*, изразявайки неочаквано проявяване на желанието, в същност се доближава до начинателното значение на представката *при-*.

Представката *при-* изразява идеята за внезапно възникване на действието и в лични глаголи: *прилая куче — un chien se mit soudain à aboyer* (БФрР), *прималявам — perdre soudain ses forces, défaillir, притронвам — se mettre à frapper soudain*. От преводите на френски език се вижда, че идеята за внезапно проявяване на действието се предава с фазовия глагол *se mettre à*, който изключва продължителността на началната фаза. В това се изразява разликата между производните глаголи със *за-* и тези с *при-* от една и съща изходна основа. *Зафучавам, заскъгъцам, за-*

⁶³ Л. Андрейчин, цит. произв., с. 169.

⁶⁴ К. Ничева, Към въпроса за връзката на лексикалните значения на гл. в бълг. ез., Сб. в чест на акад. Романски, с. 325.

трупвам, *залайвам* не включват идеята за внезапно възникване на едно краткотрайно действие.

Глаголът *приспивам* може да се разглежда като началнофазов фактитивен глагол по отношение на глагола *спя*. Той има за съответка във френски език *en dormir, faire dormir*. Получава се така, че на българските глаголи *заспивам* и *приспивам* отговарят съответно *s'en dormir* и *en dormir*, т. е. залоговата опозиция е изразена в български език представъчно, а във френски език — чрез противопоставянето възвратен — невъзвратен глагол.

8. Освен гореизброените модели на представъчни глаголи с начинателно значение в български език съществуват и други, порядко срещани, за които само се споменава в някои изследвания или пък изобщо не са били обект на проучване.

а) За начинателното значение на прелставката *о-* (*об-*) в руски език говори М. А. Теленкова. „Нито един автор не отбелязва значението за начало, което възниква у някои глаголи, означаващи психическо състояние при присъединяване на прелставката *о-* (*об-* или *обо-*)“⁶⁵ Същото би могло да се каже и за някои български глаголи, като *опечалявам* (*attrister, endeuiller*), *озлобявам* (*aigrir, rendre méchant*), *ободрявам* (*gaïficher, raviver*). В същност тук се касае за въвеждане в ново качествено състояние, а това значение е обект на отделно изследване, при което се разглеждат подробно и френски модели.

б) В глагола *изгривам* (*Слънцето изгрива* — *Le soleil se lève*) *из-* е носител на начинателно значение. Но в случаи като *издъжавкам* (*japper soudain, faire entendre un jappement*), *иззвънтявам* (*sonner, tinter, se mettre à sonner*), *изпищявам* (*pousser soudain un cri aigu*) се касае за внезапно възникване на краткотрайно действие, при което трите фази (възникване — противичане — прекъсване) като че се сливат в едно.

в) Георги Попиванов вижда начинателно значение в глаголи с прелставката *с-* като *сбутвам*, *сръгвам*.⁶⁶ Но и тук това значение е във връзка с идеята за неочаквано и краткотрайно действие: *сбутвам* — *бутам внезапно и бързо* (БТР), *сръгвам* — *почвам да ргвам набързо и за кратко* (БТР).

г) С начинателно значение са и някои глаголи с прелставката *на-*: *нагазвам* — *entrer dans quelque chose (dans l'eau, dans l'herbe)* изразява началото на процеса, изразен с *газя*, и се противопоставя на *изгазвам*, но тази опозиция (*нагаз-*

⁶⁵ М. А. Теленкова, цит. произв., с. 208.

⁶⁶ Г. Попиванов, Глаголите с прелставка *с-* в български език, Сб. в чест на акад. Ст. Романски, С., 1960, с. 283—293.

вам в калта — изгазвам из калта) е по-скоро пространствена. Близко до начинателното значение е и значението за „частично засягане или засягане в слаба степен на прекия обект от глаголно действие, например: *начупвам (хляб), напивам (вода, вино), наяждам (плод)*. . .⁶⁷. На всички тези глаголи във френски език отговаря по-общият глагол *enflammer*.

С ясно изразено начинателно значение са и представъчните глаголи *влюбвам се (s'éprendre, se prendre d'amour pour)*, *подкарвам (faire avancer, pousser en avant)*, *подгонвам (se mettre à la poursuite de, donner la chasse à)*.

От направения дотук преглед на средствата, с които се изразява възникването на глаголният процес в български и във френски език, може да се стигне до следните основни заключения:

I. За български език

а) *За-* е основната представка за изразяване на началната фаза на действието, характеризира се с голяма продуктивност, комбинира се с безпредставъчни и с представъчни глаголи, което се дължи на факта, че тя като носител на значение за пораждање на глаголният процес обикновено не внася допълнителен смисъл към семантиката на изходния глагол. Останалите представки, които имат начинателно значение, не могат да се комбинират с префигирани глаголи.

б) Противопоставянето между представъчните глаголи със *за-* и тези с *про-* изразява опозицията инхоативност — ингресивност.

в) Представката *раз-* подчертава усиленото проявление на глаголният процес.

г) Представката *въз-*, макар и в слаба степен, все още пази своето пространствено значение за движение нагоре. Освен това в някои случаи с нея се изразява подновяване на действието или състоянието.

д) Начинателните глаголи с *по-* показват започването като моментно проявление, а не като процес и по това се отличават от начинателните глаголи със *за-* (срв. *Той побягна* и *Той заработи с нови сили*).

е) Представките *до-* и *пр-* образуват производни глаголи с начинателно значение, които означават стигане до желание за извършване на някакво действие или преминаване в ново състояние. В повечето случаи това са безлични глаголи.

II. За френски език

а) Рядко във френски език началната фаза на действието се изразява синтетично (*s'éprendre, s'enfuir, entraîner, enorgueillir, enflammer*).

⁶⁷ Ст. Стоянов, цит. произв., с. 309.

б) *Se mettre à* изразява началната фаза на процеса като моментна проява, за разлика от *se mettre à*, който включва известна продължителност на началната фаза. Във връзка с тази продължителност е специализирането на *se mettre à* при изразяване на ингресивност.

в) Безпредставъчните глаголи във френски език се ползват с много по-голяма пластичност от българските и затова те могат да изразят началната фаза по синтактично-контекстов начин.

г) За изразяване възникването на процеса във френски език се употребяват глаголни словосъчетания, при които носител на основното значение е именната част, а глаголът се десемантизира и добива някакво спомагателно значение, свързано с началната фаза: *prendre son vol, prendre la fuite, mettre en fuite, mettre en mouvement, tomber amoureux, tomber malade.*

В изрази като *prendre la fuite* и *mettre en fuite* опозицията между *prendre* и *mettre* може да се определи като залогова.

III. НАЧИНИ НА ДЕЙСТВИЕ, СВЪРЗАНИ С ПРОТИЧАНЕТО НА ГЛАГОЛНИЯ ПРОЦЕС

Протичането на глаголният процес може да бъде характеризирано от много страни, тъй като то е свързано с интензивността му, със степента на неговото проявление и на въздействието му върху обекта или субекта, с еднократното му или многократно проявление, с броя или обема на обектите или субектите, които са включени в действието, и пр. Изследвачите на начините на глаголното действие не ги класират в строг ред в зависимост от различните отношения, с които те са свързани, не ги дават в нужната последователност според някакъв критерий. Ето например в какъв ред са разгледани начините на действие в някои изследвания: А. В. Бондарко и Л. Л. Буланин, *Русский глагол*, Ленинград, 1967, с. 11—30 — начинателен, усилителен, ограничителен, продължително-ограничителен, смекчителен, резултативен (финитивен, комплетивен), интензивен, кумулативен, разпределителен, многократен, прекъсващо-смекчителен, продължително-смекчителен, съпроводителен, взаимен и пр.; *Грамматика современного русского литературного языка*, АН СССР, М., 1971, с. 346—349: начинателен, еднократен, умалителен, финитивен, усилителен, смекчителен, резултативен (тук са отнесени по-скоро глаголи, които изразяват свършен вид с някои подтипове — завършителен, интензивен, кумулативен, разпределителен, терминативен, тотално-обектен), инхоативен, многократен, усложнено-интензивен, продължително-разпределителен, прекъсващо-смекчителен, съпро-

водителен, взаимен и пр. Опит за разграничение на начините на действие прави Св. Иванчев: „Като чисто темпорални начини на действие могат да се смятат начинателният (*запиша*), компле- тивният (*допиша*) или финитивният (*отпишмя*), еднократният, многократният, статалният и др.“⁶⁸ „Начини на действие с коли- чествено значение (с по-малко или повече подчертан темпорален нюанс) са ограничителният (*по-*), пердуративният (*про-*), интен- зивният (*раз-*), сативният (*на-*). Тук трябва да се отнесе и дистри- бутивният начин на действие.“⁶⁹ Към тях той прибавя и смекчи- телния и ограничено-смекчителния начин на действие.

Тъй като във френски език категорията вид на глагола не се изразява морфемно, не би трябвало да отнасяме към начините на действие онези резултативни значения, които представят процеса в неговата завършеност и са определени в изследванията като ре- зультативни начини на действие. Глаголите *напиша* и *допиша* са от свършен вид и имат резултативно значение, но представката *на-* в *напиша* е носител на видово значение и не засяга нито фа- зите на действието, нито начина на неговото протичане за раз- лика от представката *до-* в *допиша*, която изразява завършване на действието. Че това е така, можем лесно да се убедим при преда- ването на тези глаголи на френски език: *Аз мога да напиша писмото* — *Je peux écrire la lettre. Аз мога да допиша писмото* — *Je peux finir (d'écrire) la lettre.* От тези примери е явно, че свършеният вид на *напиша*, *прочета* се предава по синтактично-контекстов начин, а значението за из- черпване на процеса се предава с допълнителни лексеми, тъй като то включва допълнителен лексикален смисъл. В нашето сравни- телно проучване ще бъдат разгледани само онези представки, които, освен че перфективират основния глагол, внасят в него и ново зна- чение, отнасящо се до начина на протичане на действието или до неговите фази.

Някои представъчни глаголи изключват продължителността на глаголния процес. Те се противопоставят на изходната гла- голна основа по това, че означават действие, което възниква из- веднъж, неочаквано и веднага се изчерпва. Това са така нарече- ните пунктуални глаголи (*verbes d'action point*). В някои из- следвания те се наричат семелфактивни или едноактни. Момент- ното действие, изразено с тези глаголи, може да бъде доуточнено с едно или друго допълнително значение. Така например производ- ните глаголи с представката *из-* означават неочаквано възник- нало действие, което действа мигновено или за много кратко време на нашите възприятия: *избля* — *pousser un bête- ment*, *извиквам* — *s'écrier* (рядък случай на представъчна

⁶⁸ и ⁶⁹ Св. Иванчев, Проблеми на аспектуалността... с. 53.

съответка във френски език), *изграча* — *faire entendre et pressentir*. Аналогично е значението на производните с представката *про-* от същата изходна основа (*проблея*, *пробуча*, *пробумтя* и пр.). Но при съчетаното въздействие на представката *про-* и на суфикса *-вам* върху изходната основа се получава значение за повторителност на краткотрайно проявяващо се действие, например: *проблейва*, *пробръмчава*, *пробучава*. Подобно значение не се открива при *изблейва*, *избръмчава* и пр. Представката *про-* внася и други нюанси. Глаголи като *профучавам*, *пробучавам*, *пролетявам* означава: ързо преминаване покрай нещо. В глаголите *проплаквам* (*съдове*) — *rinçer la vaisselle*, *пропирам* (*бел-о*) ≅ *faire la lessive*, представката *про-* означава набързо извършено действие. Представката *при-* също може да означава моментно действие, а в съчетание с *-вам* — повтарящо се краткотрайно действие, например: *прифучавам* — *se mettre à siffler, siffler de temps en temps*. *Конят привили* — *Le cheval hennit*. Тъй като във френски език моментно действие се изразява най-често по синтактично-контекстов начин — с безпредставъчен глагол в някакво перфектно време (*Влакът извири* — *Le train siffla*), по-подробно проучване на този вид значение не се налага.

Начините на действие, свързани с протичането на процеса, могат да бъдат разгледани в два основни аспекта: а) от гледна точка на проявлението на действието и б) от гледна точка на броя или обема на включените в действието обекти или субекти.

А. Начини на действие, свързани с проявлението на глаголният процес.

Ако един непрефигиран глагол се разглежда като немаркиран по отношение на степента на проявление на действието, то префигираните с помощта на определени представки глаголи могат да изразяват по-силна или по-слаба степен на проявление на действието. Тази количествено-степенна характеристика също не е еднородна: в едни случаи тя се явява като субективна оценка на действащото лице (*недоядох си*, *наядох се*, *преядох*), в други тя включва темпорален нюанс (*поразходих се*), а са възможни и други нюанси, например при сравняване интензивността на две еднородни действия (*надбъчвам*, *надигровам*) или пък при абсолютното (а не по отношение на друго действие) изразяване на интензивността (*разприказвам се*). Всички тези нюанси са в пряка връзка с количествената характеристика на глаголният процес и затова ще бъдат разгледани в един раздел — начини на действие с количествено-степенно значение.

1. Начини на действие за изразяване на недостатъчно проявление на глаголният процес както по отношение на времетраенето му,

така и по отношение на интензивността. Производните глаголи за изразяване на това значение следват модела *недо-* + глагол. Този модел е характерен и за български, и за руски език. Редица автори⁷⁰ споменават за него, без да му отделят особено внимание. Ю. С. Маслов в „Система основных понятий и терминов славянской аспектологии“ и „Грамматика современного русского литературного языка“ (1970 г.) не го споменават, когато изброяват начините на действие. Л. А. Вараксин⁷¹ отбелязва, че „в антонимичните двойки, изразяващи количествени значения, глаголите назовават крайните полярни точки в развитието на някакво действие (*недожарить* — *пережарить*)“⁷², а на друго място говори за три момента в развитието на действието от гледище на степента на неговото проявление — недостатъчност, завършеност и прекомерност.⁷³

В български език такива глаголи са *недосягам си, недоспивам си, недояждам, недопичам* и пр. Представката *недо-* „представлява срастване на отрицателната частица *не-* с представката *до-*“, тя внася в глаголите „значение за непълнота, недостатъчност на действието“⁷³. *Недо-* има самостоятелен статут, нейната семантика не е сбор от семантиката на съставлящите я елементи. Глаголите с представката *недо-* трябва да се разглеждат в синхронен план не като образувани от представъчните глаголи с *до-* с прибавено към тях отрицание *не-*, а като резултат от комбинацията на сложната представка *недо-* с изходната глаголна основа. Ето защо глаголите *недоулавям, недочувам, недосяждам, недоспивам* не се разглеждат като отрицателни съответки на **доулавям, дочувам, досяждам, доспивам*, а като антоними на глаголите *разбирам, чувам, насяждам се, наспивам се*. И една друга съпоставка се явява в полза на твърдението, че *недо-* се явява неразделна семантична цялост: *не досяждам* има отношение към обекта, а *недосяждам* засяга само субекта и означава „храня се недостатъчно, по-малко, отколкото трябва“ (БТР). Затова е възможен израз като *Не доядох яденето, защото се наяхдох*; срв. още: *Не догледах филма* и *Недосяждам някоя неща в работата си*. Вероятно поради това, че глаголите *недосяждам, недоспивам* се отнасят до субекта, те могат да имат и дублетни възвратни форми със *си*: *недосядох си, недоспах си*.

За предаване на идеята за недостатъчност във френски език се употребяват глаголни перифрази в отрицателна форма, които обикновено съдържат наречията *assez* или *suffisamment*.

⁷⁰ В. Г. Гак, Беседы о французском слове, М., 1966, с. 197 и следв.; М. А. Геленкова, цит. произв., с. 217.

⁷¹ Л. А. Вараксин, Однокорневые префиксальные гл.-антонимы, Автореферат, Куйбышев, 1970, с. 6—7.

⁷² Пак там, с. 14.

⁷³ Грамматика совр. русского языка, 1953, с. 588.

ment: *недостигвам си* — *ne pas assez dormir*, *не pas dormir suffisamment*, *недосяждам си* — *ne pas manger assez*, *не pas manger à sa faim*, *недосърявам* — *ne pas mûrir suffisamment*. Възможни са и други перифрази, в които по различни начини се изразява идеята за недостатъчност на действието: *недоவிждам* — *avoir la vue basse*, *недоочувам* — *entendre mal*, *avoir l'oreille dure*.

Трябва да се отбележи, че във френски език съществува и префиксална възможност за изразяване на недостатъчно извършено действие с представката *sous-*. И. А. Малахова отбелязва, че „системно-функционалното значение“ на представъчните глаголи със *sous-* се състои в снижение ефективността на действието.⁷⁴ Тъква глаголи са *sous-évaluer*, *sous-estimer* — *недооценявам*, *sous-entendre* — *подразбирам*, *sous-alimenter* — *недохранвам*. От конкретното пространствено значение на *sous-* (*soutirer*, *soutenir*) се развиват тези производни значения за недостатъчна ефективност, за степен на проявление на действието под нормалната граница. Книжовният префикс *sub-*, който отговаря на народния *sous-* не се проявява със значение за недостатъчно действие.

2. Ограничителен начин на действие

Към този начин на действие ще отнесем всички значения на представъчните глаголи, свързани с непълно проявление на действието както по отношение на времетраенето му, тъй и по отношение на неговата интензивност. В изследванията върху руски език по този въпрос се говори за няколко начина на действие, дадени поотделно: ограничителен (делимитативен), смекчителен (атенуативен), умалителен (деминутивен), прекъснато-смекчителен, продължително-смекчителен.⁷⁵

Тъй като във всички тези случаи става дума за извършване на действие, което по интензивност и времетраене е под нормално очакваните норми, то всички тези значения можем да ги отнесем за по-голяма прегледност към ограничителния начин на действие.

Когато ограничението засяга времетраенето на глаголното действие, тогава би трябвало по-скоро да се говори за временни отношения, изразени чрез глаголни представки. Така например представката *po-* в глаголи като *погладувам*, *подишам*, *поживея* изразява действие, траещо кратко време. При други глаголи същата представка изразява действие, което става от време на време (*поработвам*, *походвам*). За изразяване на протичащо от време на време действие се употребяват и производни глаголи по

⁷⁴ И. А. Малахова, Исследования по французской лексикологии, с. 79.

⁷⁵ Вж. вече цитираните произведения на Бондарко, Маслов и Спагис.

моделите *про-* + глагол (*прогърмява, процвилва*), *пре-* + глагол (*превалява, прекапва*). На тези значения на представките може да се отдели специално място при проучване на временните отношения.

Ограничителният начин на действие, когато е във връзка с интензивността на действието, може да се изрази чрез следните модели представъчни глаголи:

а) *По-* + глагол. При производните глаголи от този модел идеята за кратковременно протичане на действието е тясно свързана с идеята за непълната степен на неговото проявление. Л. Андрейчин групира в едно значенията „за извършване на действието за кратко време или в слаба степен“ и нарича това значение „умалително“.⁷⁶

Др. Матеев разграничава темпоралното значение на *по-* (*посеоя*) от модалното (*постана, повидя*).⁷⁷ В „Граматика на руски език“ от 1953 г. (с. 597) се посочва, че представъчните глаголи с *по-* могат да изразяват „проявяване на действието в неголяма степен“, представката има значението на „леко“, „немного“.

Докато за изразяване на кратковременно действие във френски език се употребяват изрази като *un peu, un certain temps, un moment*, то за изразяване на неинтензивно действие обикновено се прибегва до наречията *légèrement, doucement* или пък до перифраза с прилагателните *léger* или *doux*: *побутвам — pousser légèrement, повъздъхвам — pousser un soupir léger, погалвам — caresser doucement, подръбвам — tirer légèrement. Полъхва вятър — Il souffle un vent léger.* Възможни са и други перифрастични съответствия: *похапна — casser la croûte, поиграя (карти) — en faire une partie*.⁷⁸

За разлика от руски език, където „тази група глаголи с малко продуктивна и ограничена лексически“ (Граматика на руски ез., 1953, с. 597), в български език този словообразователен модел е много продуктивен. Представката *по-* се комбинира не само с безпредставъчни глаголи (*попера, попека, попел*), но също така, и то твърде често, с вече префигирани глаголи. Нещо повече, за подчертаване на слабото проявление на действието, за предаване нюанс на смекчителност представката *по-* може да бъде удвоена: *попобутвам, поповдигам, попоглаждам*.

Когато представката *по-* се комбинира с вече префигирани глаголи, тя има самостоятелно значение, т. е. *по-* не образува със следващата представка една лексико-семантична цялост, както

⁷⁶ Л. Андрейчин, цит. произв., с. 168.

⁷⁷ Др. Матеев, цит. произв., с. 78.

⁷⁸ В. Г. Гак, Беседы... , с. 199 и следв.

беше случаят с *недо-*. Все пак *по-* може да се проявява с един или друг нюанс в зависимост от значенията, изразени при първичната префиксация. Тези значения могат да бъдат:

Начинателно значение, изразено с представката *за-*: *позадрямам* — *s'assoupir légèrement*, *позаприказвам* — *entrer en conversation pour un moment*, *позашумявам* — *commencer à faire un bruit léger*. От българските примери и от преводите им на френски език се вижда, че начинателното значение се запазва и към него се прибавя идеята за интензивно проявление на процеса.

Аугментативно (или усилително) значение, изразено с *раз-*: *поразсвиждам* — *mouvoir un peu*, *пораздразвам* — *irriter*, *агасер* *un peu*, *поразвеселявам* — *rendre un peu gai*, *поразгорявам се* — *s'enflammer*, *se rallumer un peu*. Тази комбинация на *по-* и *раз-* е твърде интересна. Нека сравним глаголите *пвеселя се*, *развеселя се* и *поразвеселя се*. Представката *по-* в *пвеселя се* има по-скоро темпорално значение, отколкото количествено значение за интензивност. В *поразвеселя се* значението на *по-* се отнася явно до интензивността на протичащото действие, тъй като, макар че *пораз-* не представлява семантична цялост, двете представки си взаимодействуват — *раз-* диктува количествено степенно значение на *по-*, а *по-*, от своя страна, ограничава усилителния смисъл на *раз-*.

Деминутивно (смекчително) значение при глаголи с представките *на-*, *под-*, *при-*: *понаболява ме кракът* — *la jambe me fait un peu mal*, *плодовете понагарчат* — *les fruits sont un peu amers*, *поприподигам* — *soulever un peu*. (Възможни са още комбинациите *приповдигна*, *поприповдигна*, *поприпекна* и пр.)

Представката *по-* се комбинира с голям брой префигурани глаголи, в които първичната представка има предимно перфективиращо значение: *понадупчвам* — *percer par-ci, par-là*, *понапивам се* — *s'enivrer un peu (de temps en temps)*, *понапоявам* — *arroser (irriguer) un peu*, *поизброявам* — *énumérer une partie de*, *поизчитам* — *lire presque tout*. В посочените глаголи *из-* и *на-* представят действието в неговата завършеност и всеобхватност, а представката *по-* със значението си за действие, което се извършва слабо, отчасти или за кратко време неутрализира до известна степен значението на *на-* и *из-*.

По- се съчетава с префигурани глаголи с пространствено значение и тогава има отношение към количеството или броя на участващите в действието обекти или субекти или пък към повторителността на действието: *подоносям* — *apporter un peu de quelque chose (ou de temps en temps)*.

подохождам — *venir pour peu de temps* (ou de temps en temps), *поотдалечавам се* — *s'éloigner un peu*, *поотлепвам* — *décoller en partie*, *поотвивам* — *découvrir un peu*, *поотвинтвам винт* — *dévisser un peu une vis*, *поиздърпвам* — *tirer un peu*, *поизвървявам* — *parcourir une partie de*.

По- се съчетава и с представъчни глаголи които се отнасят до качествената характеристика на предметите, и изразява слаба степен на навлизане в ново качествено състояние или на придаване на такова състояние: *поизбелявам*, *позабогатавявам*, *поолеквам*, *поразведрям*, *поразвеселявам*, *поуголямявам* и пр.

Някои представъчни глаголи с *по-* с ограничително значение могат да се употребяват в възвратното местоимение *си* и добиват по-широк смисъл — за извършване на обичайно действие, свързано с някакво удоволствие за субекта, с известна насита от продължаващо сравнително дълго време действие. В зависимост от смисъла на изходната основа тази насита може да бъде свързана с удоволствие, какъвто е случаят при *подишах си чист въздух* — *ce que j'ai pu respirer l'air frais*, *пояхохме си дивеч* — *ce qu'on a pu manger du gibier*, *попихме си вино* — *on a bu du vin à satiété*, или с неудоволствие — *пожадувахме си* — *on a eu longtemps soif*, *погладувах си* — *ce que j'ai pu souffrir de faim*.

Възвратната дателна форма *си* само в съчетание с производни глаголи с представката *по-* може да изрази горното значение. Взети поотделно, *си* и *по-* (*гледам си*, *погледам*) изобщо не предполагат действие, което се върши по продължително време и което предизвиква насита у субекта. Това значение не може да се разглежда като сбор от *погледам* и *гледам си*. Погледам означава краткотрайно действие, а *си* не внася нова семантична отсянка в изрази като *пия си кафе*, *ходя си по пътя*, *чета си книги*, сравнени с *пия кафе*, *ходя по пътя*, *чета книги*. *Си* служи по-скоро да внесе известна близост между действието и неговия вършител и се доближава до така наречения в латински език *д а т и в у с е т и к у с*. Следователно комбинацията *по-... си* би трябвало да се разглежда като прекъснат знак (*marque disjointe*), изразяващ едно определено отношение.

Известен брой представъчни глаголи с *по-* при образуване на вторичен несвършен вид с наставката *-вам* изразяват действие, протичащо с прекъсвания, нерегулярно действие.⁷⁹ Идеята за повторителност се дължи на взаимодействието на представката

⁷⁹ Вж. Грамматика современного русского лит. языка, 1970, с. 349, и Ю. С. Маслов, Система основных понятий. . . , с. 75 и следв.

и- и наставката *-вам*. Това значение се отнася към темпоралните отношения (*покрадвам, ползвам*).

б) Представъчните глаголи по модела *при-*+глагол също могат да имат смекчително значение в рамките на ограничителния начин на действие и обикновено означават „действие в слаба степен, неосъществено в пълна мярка“⁸⁰. Както се отбелязва в „Граматика русского языка“ (1953, с. 596), глаголите с представка *при-* за разлика от съответните глаголи без представка могат да изразяват непълно действие. В български език такива глаголи са *приподигам — soulever un peu, пригладнявам — avoir légèrement faim, припламвам — se mettre à lamber légèrement*. И в този случай във френски език се употребяват описателни изрази и наречия за означаване непълнота на действието (*légèrement, à demi, un peu* etc.).

Представката *при-* не може да се присъединява към вече пригигирани глаголи освен във редки случаи, като *приповдигам, приповтарям* (БТР).

в) Моделът *на-*+глагол подобно на предходните два модела също изразява непълнота в извършването на действието или действието, което става от време на време. На френски език той няма съответка и умалителната идея се предава с прилагателни или наречия от рода на *léger, petit, légèrement, un peu, de temps en temps* etc.: *наболява ме главата — la tête me fait légèrement mal (ou de temps en temps), тази сланина награнява — ce lard a un petit goût de rance, плодовете нагорчават — les fruits ont un goût légèrement amer, гроздето акиселява — le raisin est un peu aigre*. Представъчните глаголи за непълно действие с *на-* са ограничени семантично — те могат да се получат от изходни глаголи, означаващи най-вече вкусово или телесно възприятие. В по-редки случаи е възможно и при други глаголи *на-* да изразява частично засягане или засягане в слаба степен на прекия обект на глаголното действие, например: *начупвам (хляб), напивам (вода, вино), нааяждам (плод); назнайвам, накуцвам*. . .⁸¹. Първите три глагола могат да имат във френски език обща съответка — *entamer*.

г) *Под-*+глагол. Макар че и Ю.С. Маслов („Система основных понятий. . .“, с. 74 и следв.) и „Граматика совр. русского лит. языка“ (1970, с. 347) споменават за смекчителното значение на някои глаголи, образувани по този модел (*подз.бить*), той е непродуктивен и се ограничава само в няколко производни глагола.

⁸⁰ Л. Андрейчин, Основна бълг. граматика, с. 169.

⁸¹ Ст. Стоянов, цит. произв., с. 309.

Това значение на *под-* се отбелязва и от Л. Андрейчин (цит. произв. с. 168) и Ст. Стоянов (цит. произв., с. 310). За пример можем да отбележим глаголите *подгрявам* — *réchauffer* (*la soupe*) *подкляквам* — *fléchir légèrement les genoux*. Значението на непълнота на глаголната действие при посочените глаголи може да се свърже до известна степен с пространственото значение на тази представка. С глаголи за движение тя обикновено означава, че действието се върши под някакъв обект (*подлагам* — *слагам нещо под друго*, *подвяхвам* — *вея*, *духам отдолу под нещо*, или пък отдолу нагоре в пряк и в преносен смисъл (*поддържам*, *подгордявам се*). Тази идея за действие „под нещо“ се е развила до идеята за действие, чиято интензивност е под обичайната, по-нормалната.

Във френски език освен с представката *so u s-*, за която беше казано, че може да образува производни глаголи, отговарящи на глаголите с представка *недо-*, ограничителният начин на действие може да бъде изразен и с представката *entre*: *entrapercevoir*, *entrevoir* — *съзирам*, *entrebâiller*, *entrouvrir* — *полуотварям*, *открехвам*. Това значение на *entre* се отбелязва от И. А. Малахова (цит. произв., с. 80), която дава следното пояснение на глагола *entrapercevoir* — *apercevoir d'une manière indistincte ou pendant un court espace de temps*.

В своята *Morphologie du français moderne* Т. Томов също отбелязва, че глаголите с *entre* могат да означават „действие, извършено наполовина“ (с. 35). В български език представката *полу-* съответствува точно на френското *entre-*.

3. Усилителен или аугментативен начин на действие

Основната представка, която изразява този начин на действие в български език, е *раз-*. Това значение на *раз-* да определя висока степен на действието спада към количествено-временните значения.⁸² Високата степен е свързана или с „усиленост на действието“ (Ст. Стоянов, цит. произв., с. 311), или с „осъществяване на действието в пълна мярка“ (Л. Андрейчин, цит. произв. с. 170). На усилителния начин на действие се спират и изследваните на руската префиксална система. В „Грамматика современного русского лит. языка“ (1970, с. 347) се отбелязва, че при този начин на действие „затвореност в сферата на субекта действие притича особена интензивност“. Значението за действие, затворено в сферата на субекта, се предава с възвратната форма *се*. Комбинираното въздействие на *раз-* и *се* върху глаголната основа позволява да се изрази „действие, достигнало (в някои случаи в резултат на

⁸² М. А. Теленкова, цит. произв., с. 212.

постепенно нарастване) до особена, понякога прекомерна сила, активност, интензивност⁸³. Този вид глаголи нямат представъчни съответки във френски език и идеята се предава с помощта на подходящи за даден конкретен случай лексеми: *развилявам се* (*развихрям се*) — *être en furie, faire rage, разжънвам се* — *se mettre à moissonner avec enthousiasme, раздърдорвам се* — *se mettre à bavarder un peu trop*. Понякога е трудно да се предаде на френски език идеята за усилване, ако глаголът е взет извън даден контекст, и вероятно затова БФРР превежда само начинателното значение на глаголите с *раз-*, макар че то е придружено от ярко изразено усилително значение: *разкикотвам се* — *se mettre à rire sottement, разкипявам се* — *se mettre à bouillir*.

Възможно е изразеното усилено действие да се насочва към някакъв обект, т. е. представъчните глаголи да са преходни, без възвратно местоимение *се*: *разгневявам* — *mettre en colère, раздражнявам* — *irriter, énerver, раздвижвам* — *mettre en mouvement, гетуер, agiter*.

Ж. Дюбуа и Л. Гилбер в статията „Образуване на интензивната префиксална система в съвременния френски език“ (на френски език)⁸⁴ разглеждат производните с представките *ultra-, extra-, super-, sur-, hyper-, per-* (от латински и гръцки произход), които са свързани по-точно с изразяването на подчертано интензивно действие, стигащо до превъзходна степен на проявление. Но те не споменават нищо за такива представки като *é-* (*ex-, es-*), *dé-*, *ge-*, *roug-*, *рго-*, които изразяват интензивно действие, без да се стига до прекомерност.

Във френски език, за да се изрази усилено действие, се употребяват някои глаголи с представката *é-* (с варианти *ex-, es-*). Понякога това са парасинтетични форми, които на български език имат съответки с *раз-*: *ébruiter* — *разгласявам* (*новина, тайна*), *écheverler* — *разрошвам, разчорлям*, *échauder* — *опарвам, попарвам*. В други случаи те са отглаголни производни: *ébranler* — *разклащам, раздрусвам*, *élançer* — *тикам, тласкам със сила*, *exciter* — *възбуждам*, *s'exclamer* — *възкликвам*. Разликата между българските глаголи на *раз-* и френските на *é-* (*ex-, es-*) е, че *раз-* изразява не само интензивно действие, но и широк обхват на действието, което е свързано с пространствено-разпределителното значение на представката, а френската представка, чието конкретно пространствено значение е привативно, показва само по-силно проявление на процеса. За разликата в интензивността на действието, изразено с непре-

⁸³ А. В. Бондарко, цит. произв., с. 15.

⁸⁴ *Le Français dans le monde*, 1961, 2, с. 87—112.

фигиран и префигиран глагол свидетелствува синонимният речник на Н. Вѐнас. *Chauffer—échauffer*: „...si échauffer a rapport à une source extérieure de chaleur, c'est chauffer quelque chose de grand, chauffer progressivement ou avec soin: Le soleil échauffe la terre. Les oiseaux échauffent leurs petits de leurs ailes.“ „*Se lancer—S'élançer*: „Se lancer marque plus abstraitement l'action. S'élançer... la peint ou est relatif au point de départ ou marque une action plus impétueuse: Dans la profonde mer OÉnone s'est lancée (Rac). Le sanglier s'élançait rapidement comme la foudre (Fén).“ *Branler—ébranler*: „Branler implique une simple impulsion pour imprimer un balancement: branler les cloches. Ebranler enchérit: c'est branler violemment en frappant ou en secouant de façon à rendre moins ferme: Samson ébranla le temple.“

Френската представка *dé-* също може да изразява подобно значение, придавайки на глаголното действие по-голяма сила, по-ярка изразеност, по-голяма пълнота на проявление: *déverser—изливам*, *dévouer—посвещавам*, *délimiter—разграничавам*, *démontrer—показвам*, *dénièr—отричам*, *dénoter—именувам*. Разликата между изходната основа и производните глаголи с *dé-* понякога не се дава в тълковните речници. Но тя съществува и нейното отразяване е наложително в синонимните речници. Ето как синонимният речник на Бенак разграничава изходната основа от производните глаголи с *dé-*: *Sécher—Dessécher*: „*Sécher, ôter à un corps une humidité en général accidentelle ou superflue. Dessécher, enlever à un corps son humidité essentielle, son suc, sa sève de façon qu'il devienne dur, sans saveur et sans vie: Le soleil sèche les feuilles après la pluie; les dessèche en les brûlant...*“ *Nier—Dénier*: „*Nier, dire qu'une chose n'est pas vraie, on n'est pas. Dénier enchérit pour exprimer, surtout en jurisprudence, la négation formelle d'un crime, d'une dette, d'un dépôt, ou la rétraction d'un aveu*“ *Vouer—Dévouer*: „*Vouer, donner ou offrir à Dieu, Dévouer enchérit et, surtout avec pour complément un nom de per-*

sonne, marque la plénitude du renoncement, le sacrifice total: On est voué à Dieu par le baptême, dévoué par le martyre.“

„В просторечието широко се употребява префиксът *de-* (*dé-*), който като че ли разширява, усилва действието: *déperdre*, *débriser*. Такова усилително значение има и префиксът *es-* (*ex-*) в глаголите *s'esbalancer*, *esblinder*, *esbloquer*.“⁸⁵

Любопитно е да се отбележи, че глаголт *dérégir* (*слабей*, *чезна*, *вехна*) изразява по-слабо изразено действие, отколкото *régir* — *загивам*.

Представката *ge-* (с вариант *gé-*) също може да показва интензивно, усилено действие. К. Togeby сравнява представките *ge-* и *dé-* с вариантите им *gé-* и *dis-* и отбелязва: „On peut caractériser ces préfixes par leur extension: *ge-* est extensif par rapport à *gé-* qui n'apparaît guère que devant une voyelle; *dé-* est extensif par rapport à *dis-* qui n'entre que dans une seule construction parasyntétique. . . Sémantiquement aussi *gé-* et *dis-* sont intensifs par rapport à *re-* et *dé-*: *gé-* indique des nuances plus spéciales que *re-* (*réformer* — *reformer*, *recréer* — *recréer*, *réparer* — *réparer*) et *dis-* a le sens particulier de distribution (*disposer* — *déposer*, *dispenser* — *dépenser*).“⁸⁶

За усилителното значение на *ge-* говори и Е. Ф. Гринева, отбелязвайки, че то е свързано с идеята за „постоянно усилващо се действие“⁸⁷.

Само в редки случаи на френските представъчни глаголи с *ge-* в български език съответствува представъчен глагол за изразяване на същата идея: *gescuire* — *препичам*, *prevarier* — *преварявам*, *gegogger* — *препълвам се*, *preliver* — *преливам*, *isobiliter* — *изобилствувам*, *gescouber* — *превивам*, *pregever* — *прегъвам*. В остяналите случаи в български език има един глагол, който съответствува и на изходния, и на представъчния глагол във френски език: *luire*/*reluire* — *блестя*, *emplir*/*remplir* — *пълня*, *sentir*/*ressentir* — *чувствувам*, *celer*/*gesceler* — *укривам*. Разликата между изходния и производния глагол във френски език е често пъти във връзка с дистрибуцията и най-добре може да се види при разграничаване на тези глаголи като синоними. *Luire* — *jetter*, *répandre de la lumière*, *reluire* — *luire*

⁸⁵ Е. Ф. Гринева, Некоторые особенности словообразования стилистически окрашенных форм французской разговорной лексики, Вестник Московского университета, Филология, 1969, № 1, с. 56.

⁸⁶ К. Togeby, Structure immanente de la langue française, Paris, 1965, с. 168.

⁸⁷ Е. Ф. Гринева, цит. произв., с. 56.

avec force, emplir — rendre entièrement plein d'un seul coup un petit espace, un vase de médiocre capacité, remplir — ajouter ce qui manque pour qu'une chose soit tout à fait pleine: Celer — garder avec soin un secret... Receler enchérit et se dit surtout d'un sentiment inavouable. (D'après H. Bénac).

Трябва да се отбележи, че в зависимост от контекста представячните глаголи с *ge-*, които означават интензивно действие могат да означават и повтаряне, възобновяване на действието *reluire — luire de nouveau*.

С усилително значение във френски език се явяват още представките *pour-* (*pourchasser — преследвам*, *pourfendre — разсичам*) и *pro-* (*procurer — доставям в изобилие*, *prodiguer — щедро раздавам, прахосвам*). „Латинският префикс *per-*, който има значение за превъзходна степен (*perhorridus*, *perhumanus*, *perfacilis*) успоредно с *pra-* (*praelongus*), подновява своята употреба най-вече в химическата терминология (*peroxide*), а оттам минава и в индустриалния и търговския речник (*persavon*, *persil*).“⁸⁸ Но тези именни образувания стоят далеч от глаголи като *permuter*, *persuader*, *pervertir*, където интензивното значение на *per-* почти не се чувства, тъй като основата на тези глаголи е несамостоятелна.

От направения преглед на начините на изразяване на интензивно действие в двата езика може да се заключи, че е трудно да се установи строго семантично съответствие между представячните глаголи от български и френски език. Това се дължи на факта, че по различен начин се схваща идеята за интензивност в двете езикови системи. За български език интензивността се проявява с по-голяма широта и пълнота на действието, което най-често завладява изцяло самия субект, докато във френски език аугментативното значение е свързано с по-ярко проявление на действието, без то да е представено като заключено в субекта. Освен това в български език представката *раз-* изразява една по-комплексна идея за постепенно усилващо се действие, примесена с идеята за начинателност. Така например *Огънят се разгоря*, най-точно погледнато, означава *Огънят започна да гори силно*. При френските представячни глаголи усилителната идея е по-чисто изразена: *reluire* означава *блестя силно*, без допълнителни нюанси в значението.

⁸⁸ L. Guilbert, op. cit., p. 88.

В български език има една група глаголи с прекъснатата морфема *за- . . се*, които по значение не стоят далеч от интензивните глаголи на *раз-: зачета се, заиграя се*. Специфичното за тази група е, че усилителното значение се схваща по-скоро от гледна точка на времетраенето на процеса, отколкото на неговата интензивност. Те изразяват продължително действие, стигащо един момент на несъзнателност, на безконтролна задълбоченост. Субектът се оставя да бъде завладян изцяло от действието, стига се до самозабрава. Подобен модел се среща и в руски език. „Група глаголи, съчетавайки се с представката *за-* или едновременно с представката *за-* и с частицата *-ся*, означават прекомерност, излишество на действието.“⁸⁹

„Грамматика руского языка“ (1953, с. 584) уточнява още по-добре значението на тази група глаголи: „излизане на действието извън пределите на обичайната норма — по отношение на неговата продължителност или на степента, до която обектът потъва в действието“. Ю. С. Маслов отнася този вид значение към специално-резултативните начини на действие.⁹⁰ Тези значения не се споменават в българските граматики, но са отбелязани в БТР, в някои други речници, както и в БФрР, откъдето са взети следните примери: *залеждавам се — se laisser long temps aller, забелязвам се — s'enivrer, s'oublier à boire, заблеждавам се — s'attarder à badauder, заигравам се — se laisser entraîner au jeu*. От преводите на френски език на тези глаголи се констатира, че смисълът на *за- . . се* се предава чрез глаголи като *s'attarder, se laisser, s'oublier*, следвани от глагол, отговарящ на изходния глагол в български език.

4. Сативен (сатуративен) начин на действие (по терминологията на Ю. С. Маслов). В руски език „Глаголите с представката *на-* и частицата *-ся* означават действие, интензивността и продължителността на което предизвикват състояние на удовлетвореност или на преситеност.“⁹¹ За български език този начин на действие се отбелязва от К. Ничева, която го свързва с особеностите на възвратно-средния залог. „Може да се посочат много примери, когато средният глагол има ново лексикално значение, различно от деятелната форма на съответния глагол. При това такива случаи наблюдаваме не само при средните глаголи със *се*, но и при

⁸⁹ В. В. Баратова, К вопросу об определении лексического значения глагольных приставок в совр. русск. языке, Автореферат. Харьков-ский государственный университет, 1967, с. 11.

⁹⁰ Ю. С. Маслов, Система основных понятий. . . , с. 74 и сл.

⁹¹ А. В. Бондарко, цит. произв., с. 19.

средните глаголи със *си*.⁹² Посочват се глаголи като *нагълтвам се*, *отпивам си* и др.

Естествено, сативното значение на тези глаголи се дължи на комбинираното действие на представката и на възвратната форма (*се* или *си*). В българските граматики това значение е дефинирано като „извършване на действието до насита“ (вж. Л. Андрейчин, цит. произв., с. 167; Ст. Стоянов, цит. произв., с. 309).

Щом като действието може да продължи толкова дълго, че да задоволи до насита субекта, то следователно няма предел, т. е. „глаголите, които означават извършване на действието до насита (*належа се*, *наиграя се*, *насмея се* и пр.), са производни само от неопределни глаголи“⁹³. Трябва да се отбележи, че този модел в български език е твърде продуктивен. Образованите по него глаголи могат да бъдат както непреходни (*находих се*, *насмях се*, *натичах се*. *Това лято се напътувах с автомобил*), така и преходни (*начетох се интересни книги*, *нагледах се хубави пейзажи*). При преходните глаголи допълнението може да се конструира пряко или с помощта на предлога *на*: *Ела на кониерта да се послушаме на хубава музика* (БТР). Според контекста могат да се различат два нюанса в значението за насита: а) наситата е свързана с удовлетвореност, със задоволство, както в посочените по-горе примери, и б) наситата е свързана с досада, с неудоволствие — тогава конструкцията с допълнение е наложителна, за да се посочи причината на породеното състояние — *наслушах се на твоите приказки*, *нагледах ѝ се* (т. е. не ми се иска вече да я гледам).

Във френски език няма възможност сативният начин на действие да се предаде префиксално. Затова пък аналитичното изразяване на идеята се осъществява с разнобразни адвербиални средства, с перифрази: *нагладувах се* — *j'ai souffert longtemps de la faim*, *наиграхме се* — *on a joué autant que l'on voulait*, *нагледах му се* — *j'en ai assez de le regarder*, *не можеш да му се нагледаш* — *tu ne peux te laisser de le regarder*, *tu n'en as jamais assez de le regarder*, *нагледах се* — *j'en ai vu des choses*, *наработих се* — *j'en ai abattu (de la basogne)*.⁹⁴

За изразяване на сатуративния начин на действие в български език служи и моделът *от-* + глагол + *си*. Ст. Стоянов отнася тези глаголи към битово-разговорната реч (цит. произв., с. 31). Сативното им значение се отбелязва както от българските речници, така и от ЪФрР, от който са взети следните примери: *отпивам*

⁹² К. Ничева, Към въпроса за връзката. . . , с. 321.

⁹³ П. Петков, цит. произв., с. 323.

⁹⁴ В. Г. Гак, Беседы о французском слове, 1966, с. 199 и сл.

si — *dormir assez*, *отхождам си* — *aller quelque part autant qu'on veut*, *отяждам си* — *manger à satiété*, *отлеждавам си* — *rester dans le lit autant qu'on veut*, *отпивам си* — *boire tout son soûl*. От тези примери се вижда, че във френски език представъчните глаголи по модела *на- . . . се* и *от- . . . си* се предават с едни и същи изразни средства (срв. още: „*Quand on aura beaucoup dansé, beaucoup trop dansé; quand on aura beaucoup fumé, beaucoup trop fumé. . .*“ (Chanson de G. Bécand)).

Между българските представъчни глаголи с *на- . . . се* и тези с *от- . . . си* има известна разлика — при втората група глаголи е подчертано отношението на действието към субекта, изразяващо се най-често в удоволствие, „действието се схваща като особено приятно“ (Л. Андрейчин, цит. произв., с. 168) — *отядох си*, *отгледах си*; а по-рядко в неудоволствие (*отгладувах си*, *отстудувах си*). Тази разлика в нюансите се дължи до известна степен на дателната форма *си*, която се явява изразител на някаква вътрешна, интимна връзка между действието и субекта.

Понякога представките *на-* и *от-* могат да изразят сативния начин на действие в комбинация с възвратно-средни глаголи: *возя се* — *навозя се*, *отвозя се*, *люлея се* — *налюлея се*, *отлюлея се*. От тези примери се вижда, че подчертаното отношение между действието и субекта не се дължи само на дателната форма *си* или на винителната *се*, а на взаимодействието им с представките.

5. Представъчни глаголи за означаване висока степен на проявление на действието в резултат от съревнование между два или повече субекти. Това значение на представката *над-* е в тясна връзка с пространственото ѝ значение. Ако *надстроявам* изразява действие, което се извършва на по-високо ниво по отношение на вертикалната ос, то *надбягвам*, *надхвърлям*, *надвиравам* изразяват действие, което превъзхожда друго подобно действие, извършва се в по-висока степен. Превъзходството може да бъде изразено в различни отношения в зависимост от смисъла на изходния глагол:

а) по отношение на дистанцията, която се преодолява: *надбягвам* — *dépasser à la course*, *надвишявам*, *надраствам* — *dépasser, surpasser en hauteur*, *надплувам* — *dépasser à la nage*, *надпреварвам (изпреварвам)* — *dépasser, surpasser*, *надскачвам* — *sauter plus haut (plus loin) qu'un autre*;

б) по отношение на количеството и обема на получения в резултат от действието продукт: *наджънвам* — *moissonner plus qu'un autre, rivaliser avec quelqu'un à qui moissonnera le plus*, *надбелвам* (при белене на

царевница) — *éplucher plus de maïs qu'un autre*;

в) по отношение на качеството на извършеното действие: *надсвирвам* — *jouer mieux qu'un autre*, *надпявам* — *surpasser quelqu'un dans le chant, chanter mieux qu'un autre*;

г) по отношение на времетраенето на действието: *надживявам* — *survivre à*, *надсвирвам* (този глагол може да има отношение и към времетраенето) — *jouer plus longtemps qu'un autre*;

д) по отношение на интензивността на глаголното действие: *надвиквам* — *crier plus fort qu'un autre*;

е) критерият, по отношение на който се реализира превъзходството, може да бъде по-частен и да е характерен само за дадената изходна основа: *надхитрям* — *se montrer plus rusé qu'un autre*, *наддумвам* — *surpasser quelqu'un en bavardage*, *надлъгвам* — *mentir plus qu'un autre*,

ж) представката *над-* може да изразява излишество, прекомерно прибавяне или отнемане на нещо — при глаголи, свързани с идеята за движение в пряк или преносен смисъл: *надвзимам* — *prendre en plus*, *наднасям* — *apporter, verser en surplus*, *наддавам* — *donner plus qu'il ne faut*. Тези глаголи с *над-*, сравнени с пространствено-атрибутивните глаголи *довнасям*, *добавям*, *додавам*, *придавам* и пр., означават превъзходна степен на прибавяне.

Подреждането на българските представъчни глаголи в зависимост от критерия, според който се реализира превъзходството, не е самоцелно. То ни помага да систематизираме средствата за предаване на тази идея във френски език.

Най-често това става чрез сравнителната степен за превъзходство на онова наречие във френски език, което отговаря на отношението, изразено в български език: за разстояние *loin*, за височина *haut*, за количество *beaucoup*, за качество *bien*, за интензивност *fort*.

Когато на френски език трябва да се изрази превъзходство, сполучливо могат да се употребят и представъчните глаголи *surpasser* или *dépasser*, следвани от адвербиален израз, уточняващ в какво отношение се осъществява превъзходството (вж. примерите по-горе).

Ще споменем още, че във френски език превъзходството може да се изрази с глагола *surmonter*, както и с атрибутивен глагол, следван от сравнителна степен на прилагателното, което е в основата на българския глагол: *надхитрям* — *se montrer plus rusé qu'un autre*.

Интерес представлява значението, което придобиват представящите глаголи с *над-* при комбиниране с възвратната форма *се*. Във връзка с това К. Ничева отбелязва следното: „Цяла група взаимни глаголи с представката *над-*, образувани от глаголи, в които представката означава *'надминавам (обикновено при състезание, съревноване)* някого в нещо по отношение на количество, степен и качество', получават ново значение *'състезавам се, надпреварвам се с някого'*⁹⁵ (*наджънвам — наджънвам/е*) *се, надпявам — надпявам се, надплувам — надплувам се* и т. н.).

Във връзка с конструкцията на глаголите с *над-* трябва да се отбележи и следното: когато се изразява превъзходство, глаголят се конструира с пряко допълнение (*надпях всички*), а когато се изразява съревнование или състезание, глаголят се поставя или в множествено число, при което възвратното местоимение *се* има ясно определена роля на пряко допълнение (*наджънваме се*), или пък в единствено число, следван от допълнение за взаимност, въведено с предлога *с* (*наджънвам се с Иван*).

Идеята за превъзходство, както и идеята за състезание, включва сумарност на субектите агенти. Даже когато глаголят е в единствено число, той съдържа идеята за множественост, тъй като формалният субект (*надиграх брат си*) или името, въведено с предлога *с* (*надигравам се с брат си*), са фактически агенти на действието.

Във френски език изразяването на идеята за състезание може да стане най-добре с адвербиалната конструкция *à qui mieux mieux*, употребена след възвратен глагол: *Les enfants s'ient (chantent) à qui mieux mieux*.

Употребата на наречия, като *réciiproquement*, *mutuellement*, или на местоименни изрази: *l'un l'autre*, *les uns les autres*, само подсилва идеята за взаимност, без да внася значение за надпревара (срв. *pous pous regardons l'un l'autre*).

Представката *пре-*, чието пространствено значение е свързано с преодоляване на разстояние или препятствие, в глагола *преборвам* (*triumpher de, vaincre*) има значение за превъзходство над противник.

6. Представящи глаголи за изразяване на прекомерно действие. Този начин на действие би могъл да се нарече *ексцесивен* (от фр. *excessif* — прекомерен). Най-често срещаният модел в български език е *пре-* + глагол. Представката *пре-* внася в значението на глагола идеята за твърде висока степен на проявление, която надминава общоприетите норми (*препичам, преяждам*). Представящите глаголи с *пре-* образуват антонимни двойки с

⁹⁵ К. Ничева, цит. произв., с. 322.

глаголите с представката *недо-*, „изразявайки крайните полярни точки в развитието на някакво действие“⁹⁶. Този словообразователен модел е твърде характерен и за руски език и се отличава с продуктивност и в двата езика („Ты, братец, местами недопонял местами перепонял“)⁹⁷.

Във френски език идеята за прекомерно действие също може да бъде изразена представъчно. Въпросът за интензивната префиксална система във френски език е разработен в статията „Formation du système préfixal intensif en français moderne et contemporain“⁹⁸. Авторите се спират не само на френски представки, но също така и на представки от гръцки (*hyper-*) и италиански произход (*archi-*). Те засягат както глаголната, тъй и именната, и адективната префиксация. За изразяване на прекомерно действие във френски език се използват представките *sur-*, *super-*, *outr-*.⁹⁹

При сравняване на този вид глаголи в двата езика се налага следното заключение. Обикновено на българските преходни глаголи с *пре-* отговарят във френски език преходни глаголи с представката *sur-*: *претоварвам* — *surcharger*, *претоплям*, *прегръвам* — *surchauffer*, *преуморявам* — *surmener*, *превъзхождам*, *превишявам* — *surpasser*, *пренаселявам* — *surpeupler*. Но не навсякъде могат да се търсят подобни съответствия. На някои български глаголи с *пре-* във френски език отговарят аналитични изрази, включващи адвербиален елемент за означаване на прекомерна степен на развитие на действието: *пресолявам* — *mettre trop de sel*, *преизпълвам* — *remplir trop*, *препичам* — *cuire trop*. Аналогично се предават и непреходните глаголи от български език: *презрявам* — *mûrir trop*, *препивам* — *boire trop* (*outr mesure*), *прежаднявам* — *éprouver une soif extrême*, *avoir trop soif*.

От своя страна френските глаголи с представката *sur-* винаги имат в нашия език еквивалент с *пре-*; възможни са и други представъчни съответки: *survivre à* — *надживявам*, *surestimer* — *надценявам*, *suralimenter* — *храня изилено*, *sur saturer* — *свърхнасящам*, *surproduire* — *възпроизвеждам*, *свърхпроизвеждам*.

Както се вижда от примерите, ексцесивният начин на действие може да се осъществи в български език и с представките

⁹⁶ Л. А. Вараксин, цит. произв., с. 6—7.

⁹⁷ Пак там, с. 7.

⁹⁸ L. Guilbert, J. Dubois, in *Le Français moderne*, 1961, № 2, P., pp. 87—112.

⁹⁹ Пак там, с. 87. Вж. също И. А. Малахова, *Исследования по французской лексикологии*, с. 77 и сл.

въз- (*възварявам, възвеличавам*) и *над-* (*надживявам, надценявам*). Тези глаголи не включват идеята за съревнование или превес.

От пространствената представка *super-* (*superproser*) се развиват допълнителни значения за действие, което се извършва за последен път с цел да се упражни контрол (*superviser, supervisioner*), за прекомерно действие (*super saturer, superexceller*), както и за изразяване на идеята за максимално усъвършенствуване (*superhermetiser*).¹⁰⁰

Към числото на представките с ексцесивно значение във френски език може да се прибави и представката *gré-*: *grédominer* — *преобладавам*, *grévaloir* — *превъзхожда*, *gréféger* — *предпочитам*.

От направения анализ на ексцесивния начин на действие се налага впечатлението, че представъчно той е еднакво добре застъпен и в двата езика. Този факт се обяснява с това, че преходът от пространствената идея за превъзходство във вертикален план към по-абстрактната идея за превъзходство по отношение на качеството и обхвата на действието става лесно на базата на близостта на тези идеи, които и в двата езика се изразяват с едни и същи представки.

7. Повторителен (итеративен) начин на действие

От чисто лексикалната повторителност, която се изразява в „непрекъснато повтаряне през по-малки интервали на определени краткотрайни действия“¹⁰¹ при глаголи като *бода, трпам, чукам*, ще разграничим онази повторителност, която е префиксално изразена и най-често се състои в повторно извършване на действието, без да се стига до многофазовост. В цитираните по-горе трудове на А. В. Бондарко и Л. Л. Буланин, на А. А. Спагис, на Ю. С. Маслов, както и в „Грамматика современного русского литературного языка (1970) изразеното с представки значение за повторно извършване на процеса не е отбелязано като начин на действие. А то е свързано с количествената характеристика на процеса, по-точно с броя на неговите проявления. Освен това моделите, с които се предава този начин на действие, са живи и продуктивни и в двата езика. В българските граматики се посочва, че значението за повторно извършване на действието е едно от основните значения на представката *pre-*. Представъчното изразяване на това значение във френски език също се отбелязва от всички речници и от много изследвания във връзка с префиксацията.¹⁰²

¹⁰⁰ И. А. Малахова, Исследования. . . , с. 81.

¹⁰¹ С. В. Иванчев, Проблеми. . . , с. 37.

¹⁰² К. Тогобу, *op. cit.*, с. 164—169; Е. Ф. Гринева, *цит. произв.*, с. 53—61, F. Вгнот, *La pensée et la langue*, Paris, 1936.

И в двата езика съществува по един словообразователен модел за изразяване повторно извършване на глаголното действие, а именно: *пре-* + глагол и *г е-* (*г é-*) + глагол.

Вече бяха изследвани някои количествено-степенни значения на глаголите по посочените модели. Обикновено към изразяване на повторно извършване на действието са склонни онези глаголи, които изключват идеята за степен на проявление на действието, като например *избирам* [*é l i g e — преизбирам*] *г é é l i g e*. Ако глаголната идея допуска да бъде конкретизирана от гледна точка на степента на извършване на действието, то представките *пре-* и *г е-* се проявяват със своето усилително или ексцесивно значение. В някои случаи един и същ глагол според контекста може да се схване в два аспекта: *преварявам* може да означава *варя повече, отколкото трябва* и *варя повторно*.

Макар че теоретически почти всяко действие може да бъде повторено, естествено не в буквално същото проявление, практически не всеки глагол може да образува представъчни производни за повторителност. Префиксално изразената повторителност както в български, тъй и във френски език е свързана със специфични лексикални значения, които не се изразяват в чисто повтаряне на вече извършено действие.

Преди всичко трябва да се отбележи, че в български език за изразяване на идеята за повторителност с представката *пре-* могат да се комбинират само преходни глаголи и те най-често намират точни морфосемантични съответки във френски език: *преизграждам* — *г е б â t i r*, *прекропявам* — *г е с о u p e r*, *г е t a i l l e r*, *премивам* — *г е l a v e r*, *премислям* — *г е р е n s e r*. Това е така, защото в български език представъчно изразената повторителност е свързана с промяна на резултата от първоначално осъществено действие, а във френски език тя може да се отнася не само до резултата от предшестващото проявление на действието, но и до подновяване на едно прекъснато по някакви причини действие. Именно на тази основа се открояват съответствията и различията между български и френски език.

а) И в двата езика повтарянето на действието може да има за цел подобряване и усъвършенстване на резултатите от него: *препирам* — *г е б l a n c h i r*, *преправям* — *г е f a i r e*, *г е t a n i e r*, *преустройвам* — *г е с о n s t r u i r e*.

б) Идеята за повтаряне на действието е във връзка с някаква външна промяна в субекта в резултат на замяна на един обект с друг: *преобувам се* — *с h a n g e r d e c h a u s s u r e s*, *преобличам се* — *с h a n g e r d e v ê t e m e n t s*, *с e c h a n g e r*, *преобличам дете* — *с h a n g e r u n e n f a n t*, *преименвам се* — *с h a n g e r d e n o m*, *преориентирам се* — *с h a n g e r d ' o r i e n t a t i o n*. Макар че тези глаголи са ограничени на

рой, тяхната семантика е ясно изразена. Свидетелство за това е и фактът, че от представъчните глаголи с *pre-* само тези имат за съответка във френски език аналитичен израз с глагола *с h a p e r*. В това отношение те стоят близко до някои пространствени значения на представката *pre-* (срв. *премествам се* — *с h a p e r l e p l a c e*).

в) Повтарянето може да не бъде свързано с някаква специфична идея, а просто да означава проявяване на едно действие за втори път с цел да се постигне същият или по-друг резултат: *пробоядисвам* — *г e r e i n d r e, r e t e i n d r e, превъоръжам* — *г é a r m e r, преписвам* — *г é i n s c r i r e, преизбирам* — *г é é l i r e, издавам* — *г é é d i t e r*. Не навсякъде обаче може да има съответствие между представъчните глаголи в двата езика: *презастраховам* — *г e n o u v e l e r u n c o n t r a t d' a s s u r a n c e, пресявам* — *с e m e r d e n o u v e a u, преоравям* — *с o u m e t t r e à u n n o u v e a u l a b o u r; г é a d a p t e r* — *стчово приспособявам, г e b l a n c h i r* — *отчово белосвам, г e s o r i e r* — *преписвам*. От това значение на глагола *преписвам* (пиша нещо за втори път) се е стигнало до значението за възпроизвеждане на нещо от оригинала: *Не преписвайте от другарите си* — *N e c o p i e z p a s s u r v o s r a t a g è s*.

г) Френските глаголи по модела *г e-* + глагол могат да имат значения, които не са присъщи на българските глаголи. Възможно е те да изразяват още:

Подновяване на едно прекъснато действие. Най-общо тази идея се предава с глагола *с e r e m e t t r e à* (*започвам отново да*), в който представката *г e-* е носител на смисъла на наречното отново: *с e r e m e t t r e à l i r e, à é c r i r e* — *започвам отново (пак) да чета, да пиша*. Нейното предаване е възможно и при по-конкретно значение на изходния глагол. *R e p a r t i r* означава *тръвам отново* (след като съм спрял). *R e p r e n d r e*, когато служи за представяне на пряка реч (*E t v o u s c r o y e z q u e c' e s t v r a i, г e p r i t l e g a r ç o n*), има значение на *продължавам реч, разговор* и пр.

Представъчният глагол с *г e-* се явява вторичен антоним на глагол с отрицателно значение, образуван с представката *dé-*. Получава се една антонимична поредица от три глагола, при която средният член се противопоставя на другите два, а третият член изразява действие, което цели да се възстанови резултатът от действието, означено с първия член: *а c c r o c h e r* — *d é c r o c h e r* — *г a c c r o c h e r, e m b a l l e r* — *d é b a l l e r* — *г e m b a l l e r, e n c a i s s e r* — *d é c a i s s e r* — *г e n c a i s s e r, e m b o u r s e r* — *d é b o u r s e r* — *г e m b o u r s e r*.

Извършване на движение в посока, обратна на посоката на

движението, което е предшествувало неодавна. Това значение свързано с пространствени отношения. В паметта на говорещи има още следи от извършеното преди движение и следващото движение с посока, обратна на тази на първото, е представено като негово продължение, подновяване: *aggriver* — *gerpartitomer* — *se relever, aller* — *revenir*. Ако глаголът *partir* изобразим графично с насочената права a то глаголът *gerpartir* би трябвало да се представи графично

така където b означава извършеното действие;

вие; означено с *aggriver*.

В тясна връзка с идеята за повторителност са и пространствените значения на *pre-* в глаголи като *preliver, prepraver, prepasser* — *transvaser*. Тези глаголи обикновено предполагат празен и пълен съд и ако може тук да се схване някаква повторителност, то тя е свързана с това, че и след извършване на действието (преливане, преправане) пак има наличие на пълен и празен съд.

Както представката *pre-*, тъй и *re-* могат да се прибавят към вече префигурирани глаголи, изразяващи отношения, свързани с фазата на протичане на процеса. Както видяхме по-горе, само в редки случаи във френски език може да се изрази по синтетичен начин повторение на началната фаза (*gerpartir, gerpendre*), а синтетичното изразяване на повторителност при крайната фаза е невъзможно: *зачета* — *чета/прочета* — *дочета*

зачета отново — *препрочета* — *дочета отново, пак,*
за втори път.

se mettre à lire — *lire* — *finir (cesser)* de *lire* *se remettre à lire* — *relire* — *finir de lire pour la deuxième fois.*

Ето и няколко примера, при които представките *pre-* и *re-* се прибавят към вече префигурирани глаголи — между двата езика не винаги има съответствие: *превъръждавам, превъплъщавам, преписвам, произдавам* — *réaffirmer, réinscrire, rééditer, но réaffirmer (отново потвърждавам)* и *remboîter (намествам изключено)* са без префиксални съответки в български език.

В редки случаи с повторително значение в български език се проявяват представките *въз-* *възпроизвеждам* — *gerproduire, възсъздавам* — *gercréer, (възраждам* — *gergénérer, възраждам се* — *gernaître)* и *по-* (*повтарям* — *gerpéter, повтор-*

п.м — faire quelque chose pour la troisième fois). От конкретните значения на *повторя* (казвам за втори път) и *подновя* (правя нещо по-ново, да изглежда по-ново) са се развили такива значения, при които *повторя* и *подновя* могат да бъдат разглеждани като глаголи-заместители с аспектиално-фазово значение. Срв.: *Аз му ходих веднъж на гости и няма да повторя. Подписвиха маневрите, т. е. почнаха отново да провеждат маневри.*

Съществува идея за повторителност и в някои специални употреби на френската представка *sous-*: *sous-louer* — *аренамам*, *sous-vendre* — *препродавам*, *sous-affecter* — *преотстъпвам на изполица*.

Б. Значение на представъчните глаголи, свързани с количеството и броя на ангажираните в действието субекти или обекти

Тъй като тези значения не конкретизират пряко начина на проявление на глаголния процес, ние ще избягваме да ги наричаме начини на действие, макар че в езиковедската литература се срещат термините сумарен, дистрибутивен, кумулативен, взаимен и пр. начин на действие (вж. цитираните по-горе изследвания на Ю. С. Маслов, А. В. Бондарко, Св. Иванчев и др.).

1. Представъчни глаголи със сумарно значение. Сумарно ще бъде значението на онези глаголи, които предполагат задължително участие в процеса на много субекти или на много обекти, или, както изтъква П. Петков, „действието протича към своя предел, като се извършва от много или от всички субекти или пък е насочено към много или към всички обекти“¹⁰³. От това определение следва, че идеята за сумарност е в тясна връзка с идеята за разпределителност.

а) Глаголът предполага множество субекти. Като проучва връзката на лексикалните значения на глаголите в български език с някои техни граматически особености, К. Ничева отбелязва: „Някои значения се употребяват само в множествено число и в грето лице единствено число. Касае се за такива глаголи с представки, типични за български език, които означават сборно действие, с много подлози: *наскачам*, *наставам*, *надохождам* и др.“¹⁰⁴ Сумарното значение на представката *на-* се отбелязва и в граматиката на Ст. Стоянов, според когото тук става дума за „едновременно извършване на глаголното действие от много субекти върху ограничено пространство“ (вж. цит. произв., с. 309).

Събирателното значение на представката *на-* е в тясна връзка със сативното ѝ значение. Това се вижда при глаголи като *наваля* (*сняг*), който може да означава и *падна достатъчно сняг*, и *падна много сняг*. Неброимото съществително име *сняг* се явява субект

¹⁰³ П. Петков, Някои наблюдения. . . , с. 222.

¹⁰⁴ К. Ничева, цит. произв., с. 322.

на по начало безличния глагол *вали*. Макар че сумарното значение е свързано с идеята за голямо количество, то не изключва смекчителни уточнения с деминутивната представка *по-*: *понавалснях, понадойдоха хора, понавъдиха се шарани в този язовир*. При превеждането на тези примери на френски език могат да се употребят някои адвербиални изрази за количество или за последователно извършване на едно действие от много субекти, за поякога идеята се предава приблизително точно и без такива изрази: *Надохождаха хора — Des gens arrivèrent l'un après l'autre, une quantité de gens arrivèrent. Децата насядаха — Les enfants s'assirent prirent place.*

Освен с представката *на-* сумарен подлог може да се изрази и с представката *по-*. Значението на представъчния глагол е свързано с „разпределеност (дистрибуция) на действието, което се върши едновременно обикновено върху определено пространство, например: *попадаме (ябълките попадаха от вятъра), клоните се покършиха от плод, стените се попукаха от земетресението* (вж. Ст. Стоянов, цит. произв., с. 310, а също така Л. Андрейчин, цит. произв., с. 168).

Със сумарно значение се проявява при някои глаголи и представката *из-*. Тя означава изчерпаност на глаголното действие, което има много субекти, например: *измръха, изкапаха, изгинаха* и др.

Посочените по-горе представки *по-*, *на-* и *из-* могат да влизат в различни комбинации помежду си и да образуват сложни представки за сумарност. Възможни са следните комбинации: *изпо-*: *Цветята изповехнаха от жегата* (БТР), *Колко народ изпогина през войните* (БТР), *Изпокапваме от смях* (БТР); *изна-*: *Щом свирна тръбата, всички изнаизлязоха от окопите* (БТР), *Изналягахме под сенките край реката* (БТР); *наиз-*: *Жените наизлязоха на улиците* (БТР), *Ще наизскачаме през прозореца* (БТР), *Всички граждани наизскочиха да видят чудната манифестация* (БТР); *пона-*: *Духна вятър и понападаха ябълки* (БТР). Освен този пример в БТР няма посочени други глаголи с *пона-*, нито пък има глаголи с *поиз-* за изразяване на сумарно значение. Това е така, защото почти винаги когато *по-* влиза като първи елемент в комбинация с друга представка, тя запазва деминутивното си значение (даже и в *понападаха*) и следователно, ако в случаи като *поизкапаха листата, поизгина народ* е налице сумарно значение, то се дължи не на взаимодействието на двете представки, а само на представката *из-*.

И ако все пак съчетанието *пона-* се среща (много по-често с несумарно значение: *поналежах се, понагледах се*), то съчетанието *напо-* е изключително рядко: *Напостилаха черги и килими* (БТР)

Това се дължи на несъвместимостта между сумарното значение на *a-* и деминутивното значение на *po-*. Ако идеята за извършване на едно действие до насита може да допусне допълнителен нюанс (насмехаване, за изразяване на известно удоволствие (*понаядох се, понаспах се*), то идеята за недостатъчност, за кратковременно извършване на действието, изразена най-често с *po-*, не е съвместима с идеята за сумарност или за действие, стигащо до насита.

С *po-* особена продуктивност се ползува съчетанието *изпо-*, което може да се прибавя и към вече префигирани глаголи: *изпоизлизаме* (БТР), *изпоналягаме* (БТР), *изпоразболяваме се, изгоболяваме се* и пр. Необходимо е да се отбележи, че в този случай представката *po-* не се проявява с деминутивно значение, даже в някои случаи няма и сумарно значение (*повяхвам — изповехнаха*).

Всички посочени сумарни глаголи имат и тази особеност, че субектът е най-често количествено определен, което допълва количествената идея, внасяна от представките.

Във френски език представките не могат да имат сумарно значение и идеята за множественост на субектите се предава само лексикално: *В тази борба изпозинаха много хора* — *Beaucoup de gens ont péri (succombé) dans cette lutte* (БФрР), *Много хора се изподавиха при наводнението* — *Beaucoup de gens se sont noyés durant l'inondation* (БФрР), *Другарките ѝ се бяха вече изпоженичили* — *Ses compagnes s'étaient déjà mariées (l'une après l'autre)*.

Сумарно значение може да има и представката *за-*, когато се прибавя към вече префигирани глаголи (вж. по-горе), а в някои случаи и при непрефигирани основи: *Листата западаха* — *Les feuilles commencèrent à tomber*; *Колите се занизаха* — *Les voitures se mirent à défiler*. След като простите глаголи *падам и нижа се* не означават сумарност, тогава остава да заключим, че успоредно с идеята за начинателност *за-* внася в тези глаголи и сумарно значение.

б) Глаголът предполага множество обекти. Глаголите, изразяващи сумарен обект, се отнасят към кумулативния (руск. накопительный) начин на действие. Те следват почти същите модели, които са характерни за глаголите, изразяващи сумарен субект.

На- + глагол. Изходният глагол обикновено не е свързан с идеята за множественост на обектите (*вземам, вся, влека, возя* могат да имат в зависимост от контекста и единичен, и сумарен обект). След префиксацията получените глаголи вече изразяват голямо количество или достатъчно количество по отношение на обекта, по този начин те изключват идеята за единичност. Само в

редки случаи изходният глагол може да предполага множественост на обектите (*бруля, бера*) и тогава при представъчните глаголи се наблюдава известна десемантизация на представката *на-* тъй като самият глагол предполага сумарен обект, смисълът на представката отслабва и тя проявява само перфективиращата функция.

Във френски език няма съответен лексико-семантичен модел и идеята се предава описателно: *наварявам* — *faire cuire beaucoup de choses*, *навесвам* — *accrocher plusieurs choses*; *навземам* — *prendre plusieurs choses*; *Той навлече сума нарцд* — *Il a amené un tas de monde*, *Тя наговори куп лъжи* — *Elle a dit un tas de mensonges*.

Из- + глагол. При съпоставянето на глаголите от този модел с глаголите от предходния можем да констатираме следното. Сумарните глаголи с представка *на-* се конструират с допълнение, което може да бъде или да не бъде определено количествено: *набрулих орехи, набрах гъби, навесих всичките дрехи да съхнат*. Глаголите с представката *из-* обикновено не могат да се конструират с количествено неопределено допълнение: *вълкът издуши (издави) няколко (много, всичките) овце*, но не може да се каже *издави овце*; *изклаха много (всичкия) дсбитък*. От друга страна, глаголите с *из-* рядко са съвместими с точната определеност, изразена в брой: *Избих мухите (много мухи), но убих 10 мухи*.

„Често пъти това значение на *из-* се съединява и с разпределителната наставка *по-*“ (Л. Андрейчин, цит. произв., с. 166), а е възможно изразяването на сумарен обект и с тройната комбинация *изпона-*. Във всички тези случаи във френски език се употребява обикновен глагол, а количествената определеност засяга само допълнението: *Чумата е изпомогнала населението* — *La peste a décimé la population* (БФрР), *Изгоубих всички мъниста от гerdана* — *J'ai perdu une après l'autre toutes les petites perles de mon collier* (БФрР), *Пчелите ми изпозилиха ръцете* — *Les abeilles m'ont riqué les mains en plusieurs endroits*.

Сумарно значение може да се търси и в глаголите *реброявам* (*compter, dénombrer*) и *преглеждам* (*examiner, réviser*) (срв. също така руските глаголи на *пере-*: *перепеть все песни*¹⁰⁵). Френските представъчни глаголи *emmêler, enlacer* (*преплитам, оплитам, заплитам*) също предполагат множество обекти (или поне два), но това значение е залегнало до голяма степен в самата изходна основа. Още по-подчертано е то при съответните глаголи с представката *entre-*, която изразява и взаимност: *entremêler, entrelacer*.

¹⁰⁵ М. А. Теленкова, К вопросу... с. 212.

2. Множественост на субектите се наблюдава и при така наречения дистрибутивен начин на действие. Носител на дистрибутивното значение в български език е представката *раз-*. Разпределителният смисъл на *раз-* е в тясна връзка с нейното пространствено значение да показва „насочване на действието в различни посоки“ (вж. Ст. Стоянов, цит. произв., с. 311). След като има разпръскване на действието в различни страни, това предполага или сумарен субект, т. е. много вършители, или сумарен обект, т. е. много предмети или лица, на които се съобщава някакво движение. Българските глаголи имат точни лексико-семантични съответствия във френски език с представката *dis-*: *разполагам* — *disposer*, *разсейвам* — *disséminer*, *разпределям* — *distribuer*, *разпръсквам* — *dissiper*, *разхвърлям* — *disperser*. И в двата езика са налице синонимни гнезда за означаване на почти едно и също действие, но с известни нюанси, свързани с изпълнението му или със спецификата на обектите, върху които се въздействува. В голям брой случаи тези глаголи могат да се явят като пълни синоними, например българските глаголи *разсейвам*, *разпръсквам*, *разхвърлям* или пък френските *dissiper*, *disséminer*, *disperser*.

Френският глагол *disperser* може да има и по-широко значение и да съответствува на по-конкретни глаголи от български език: *разгонвам* — *disperser*, *mettre en fuite*, *разбягаме се* — *nous nous dispersons*, *те се разотидоха* — *ils se sont dispersés*. Естествено е, че означаващите сумарен обект глаголи с някои изключения (*разгонвам*, *разбутвам*) във възвратен залог ще означават сумарен субект: *разпръсквам(е) се* — *se disperser*, *разсейвам(е) се* — *se dissiper*. Тук могат да се направят интересни наблюдения във връзка с това, как е маркирано сумарно-разпределителното значение при множественост на субектите. Оказва се, че възвратното местоимение *се* не се явява само като елемент на залогова трансформация, а образува с *раз-* прекъснатата морфема за означаване на сумарен подлог. При *разпръсквам* — *разпръскваме се* можем да разгледаме *раз-* само като носител на сумарност, а *се* — само като белег за възвратен залог. Но изходните основи *бягам*, *хвърча*, *отивам*, които са непреходни и следователно нямат нужда от залогова трансформация, не могат да образуват дистрибутивни глаголи само с *раз-*, а трябва да се комбинират с прекъснатата морфема *раз-. . . се*, за да изразят множественост на субектите: *децата се разбягаха*, *птиците се разхвърчаха*, *гостите се разотидоха*.

Не винаги обаче при тези глаголи има ясно проявена множественост на субектите или на обектите. Възможно е в качеството на субект или на обект да се яви името на предмет, който в резултат

на въздействие се разделя, разпръсква на много части и по този начин сумарността се явява не като предпоставка за действието, а като резултат от него. В този смисъл можем да противпоставим *Птиците се разхвърчаха* и *Ударих камъка с чука и малки парчета се разхвърчаха във всички посоки*.

Тъй като българската представка *раз-* има много по-широк семантичен диапазон от френската представка *dis-*, то тя проявява много по-голяма комбинаторност и в случаите, когато има дистрибутивно-сумарно значение. В български език има повече глаголи с такова значение, отколкото във френски език. Всичките имат една обща черта — изразяват действие, свързано с изменение на положението в пространството. На френски език те се предават по-свободно: *разкарвам* — *charrier, transporter, envoyer à droite et à gauche, разквартирувам* — *loger, installer, разнасям* — *porter çà et là, répandre, разсаждам* — *repiquer (des plants), разблъсквам* — *pousser des coudes, écarter les gens, se frayer un passage*.

3. Близо до дистрибутивното значение на току-що разгледаните глаголи е разделителното значение на някои парасинтетично образувани глаголи с представката *раз-*. Те имат за изходна основа съществително име, което назовава подразделенията, получени в резултат от действието. В някои случаи се срещат точни съответки във френски език (*разчленявам* — *démembrer, раздвоявам* — *dédoubler*), в други случаи се предават описателно или с подходящ непредставъчен глагол: *разграфявам* — *diviser en colonnes, разклонявам* — *ramifier, разчертавам* — *ligner, tracer des lignes*.

Като разделително може да се разгледа и значението на глаголите *разполовявам* — *partager en deux, прерязвам, пресичам, разсичам* — *couper en deux*.

Противно на разделителното значение е мултипликативното значение при ограничен кръг глаголи с представката *у-*: *удвоявам* — *doubler, утроявам* — *tripler, учетворявам* — *quadrupler, удесеторявам* — *décupler, умножавам* — *multiplier*. Вижда се, че на парасинтетичните образувания от български език отговарят само суфиксални форми във френски език. Те са характерни предимно за малките числа с изключение на френското *septupler* и българския народен израз „*Да хилядиш!*“.

4. Представъчни глаголи със значение за събирателност. Това значение се отличава от досега разгледаните сумарни значения по това, че тук не става дума за въздействие върху сбор обекти, а за „събиране на отделни обекти на едно място, сближаването им или свързването им в една цялост“ (Ст. Стоянов, цит. прсизв.,

с. 311). Носител на това значение в български език е представката *с-* (*сѣ-*), а във френски език—*со-* (*соп-*, *сом-*): *соп-рег* — *сравнявам*, *сопденсер* — *сѣстявам*, *сопвокет* — *свиквам*, *сопфронтер* — *сѣпоставям*, *соопдонпер* — *сѣгласувам*. Посочените примери говорят за съответствие при изразяването на социативната идея в двата езика, а това се дължи на факта, че тя е маркирана еднозначно — само с по един специализиран суфикс.

5. Българската представка *с-* (*сѣ-*) и френската *со-* (*соп-*, *сом-*) служат за изразяване и на действие, което може да се разглежда като сумарно по отношение на субектите. Това значение се нарича взаимно или комитативно. За разлика от сумарното значение, изразено с *на-*, *из-*, *раз-* и пр., в този случай субектите си взаимодействуват, действуват едновременно по отношение един на друг или пък единият (едните) проявява ответна реакция по отношение на другия (другите), за да се стигне до взаимност. Между двата езика също е налице едно добре изразено съответствие: *соорегер* — *сѣтруднича*, *согреспондре* — *сѣответствувам*, *сомерсер* — *сношавам се с*, *сопатир* — *сѣчувствувам*, *соверсер* — *сѣбеседвам*, *соинсидер* — *сѣпадам*, *соллоберер* — *сѣтруднича* и т. н. Случаите на несъответствие са по-редки, при тях идеята за взаимност се предава с помощта на предложно допълнение (впрочем такова допълнение може да има и в случаите на съответствие): *сработвам се с* — *travailler de concert avec*, *сѣпътствувам* — *aller avec*, *aller de pair*, *acomпагнер*; *софинер а* — *граница с*, *совергер* — *стремим се към една обща точка*.

За изразяване на взаимност във френски език се прибегва често до продуктивния модел *s'entre-* + глагол. От една страна, идеята е изразена чрез префиксално употребения предлог *entre*, а, от друга — чрез възвратното местоимение, което подсилва смисъла. Този модел е без еквивалент в български език, където взаимността се предава с възвратни глаголи, а за подчертаване на тази идея се употребява наречието *взаимно* или местоименните изрази *един друг*, *една друга*, *едни други*. Тези глаголи предполагат задължителна сумарност на субекта: *s'entr'accuser* — *обвиняваме се един друг*, *взаимно*, *s'entraider* — *помагаме си (взаимно)*, *s'entr'attaquer* — *атакуваме се*, *s'entr'admirer* — *възхищаваме се един от друг*. На пръв поглед *Тези хора се самоизяждат* и *Ces gens s'entredévoient* се покриват напълно по значение и затова БФРП ги сочи като съответки. Но ако смисълът е един и същ, идеогеничният анализ показва, че едно и също действие е представено от две гледища. В българския случай „тези хора“ се взема като едно цяло, без идея

за противопоставяване между съставлящите го, като че тази група сама себе си „изяжда“, а във френски език с уготрбата на е n t r e- се постига идеята за взаимност, индивидите са противопоставени един на друг и в резултат на това се получава същият резултат, както при българския пример. Посоченият глагол със само- най-много се доближава до френския глагол с e n t r e-. В останалите случаи в български език само- просто засилва значението на възвратните глаголи, които не предполагат сумарен подлог: *самонсблюдавам се* — *s'observer*, *самособразвам се* — *s'instruire*, *самосограничавам се* — *se limiter*, *се бои* — *se peur*.

До какви заключения може да се стигне след детайлното разглеждане на значенията на представките, свързани с проявлението на глаголният процес?

1. Глаголният процес може да бъде характеризиран от две основни гледища във връзка с представъчната му характеристика: от страна на неговата интензивност и повторителност и от страна на количеството или броя на агентите, заети в него.

2. Българските представки, които имат отношение към интензивността на процеса, са се отдалечили от първоначалното си пространствено значение в много по-висока степен от френските представки. Трудно е да се открие пространствен нюанс в представъчни глаголи с ограничително значение или със значение за недостатъчност (*недовиждам*, *набляга ме*), а съвсем лесно се долавя такова едно значение при глаголи от съответните френски модели на *sous-* и *entre-* (*sous-alimenter*, *entrevoit*). И ако френските глаголи от този вид са по-малко от българските, то е, защото пазещата своето пространствено значение представка има много по-малки възможности да се комбинира с глаголи за изразяване на непространствени отношения.

3. Изразяването на аугментативен начин на действие и в двата езика може да стане префиксално, но тук не бива да се говори за лексико-семантични съответствия при моделите, тъй като различните езикови системи по различен начин изразяват идеята за интензивност.

4. Сативният начин на действие в български език се изразява префиксално, а във френски — само афалитично.

5. Начините на действие, свързани с висока степен на проявление на глаголният процес, по смисъл могат да бъдат изведени от пространствените отношения за положение над определено живо и затова в двата езика се констатира съответствие в моделите.

6. Френската представка *re-* подобно на българската представка *пре-* изразява повторителност на действието, но придава много по-богати нюанси на значението на глагола.

7. От значенията, свързани с количеството и броя на агентите, заети в процеса, само разпределителното, събирателното и взаимното значение могат да бъдат изразени представъчно във френски език, тъй като сумарността на представката *dis-* произтича от пространственото значение за движение в различни посоки, което може да се извършва само от множество обекти или субекти. За изразяване на събирателност и взаимност във френски език има специална представка — *co-* (*со-*, *соп-*).

IV. ТЕРМИНАТИВЕН НАЧИН НА ДЕЙСТВИЕ

Последният елемент от фазовата поредица може да означава прекъсване или изчерпване на глаголният процес (вж. по-горе). Изразяването на крайната граница на процеса не бива да се смесва със свършения вид на глагола. Разликата между терминативното значение на някои български представки и видовото перфектно значение на други представки най-добре може да проличи при търсенето на семантичните им варианти в друг език, в случая във френски език. Предаването на видовата опозиция във френски език става обикновено по синтактично-контекстов начин, без да се прибавят към глагола модифициращи елементи (вж. Й. Симеонов, Наблюдения върху вида на глагола във френски език, Годишник на СУ, Западни филологии, т. 61, кн. 2, с. 317—341, 1967). А изразяването на последната фаза на процеса става със специални перифрази във френски език, а в български език — с представки или също с перифрази. Така представъчните глаголи от свършен вид *прочета*, *напиша*, *изям* ще се предадат на френски със съответните прости глаголи *lire*, *écrire*, *manger* в подходящо време. А крайната граница на действието във френски език се изразява „с помощта на перифразата *finir de* + инфинитив, когато завършъкът на продължителността на проявление на процеса съвпада с достигането до някакъв предел или резултат, или пък с помощта на *cesser de* + инфинитив, когато перифразата включва просто идеята за прекъсване, например: *cesser d'aimer*, *cesser de croire*, *cesser de vivre* — *mourir*, *cesser de dormir* — *se réveiller*. . . (Y. Siméonov, *Analyse des relations*. . ., op. cit., p. 138).

Макар че глаголите *изора* и *доора* изразяват завършеност на действието, между тях има съществена разлика. Завършеността, изразена чрез *из-* (и чрез другите перфективиращи представки), е по отношение на цялостния процес, тя обхваща започването, протичането и изчерпването на действието и ги представя като единен резултат. Не така стои въпросът при глаголите с *до-*, където завършеността засяга един по-продължителен или по-кра-

тък краен период от извършването на процеса. *Ще изора нивата* не изключва началната фаза на процеса (*Ще започна да ора в 7 ч. сутринта и ще изора нивата за 8 часа*), а *доора* изключва началната фаза и има отношение само към онази част, която остава да се довърши, след като вече е изтекъл известен период на действие. Подобна е разликата между *прочета* и *дочета*, *изям* и *доям* и пр. От това сравнение се вижда, че различното представяне на завършеността на процеса се отразява върху количествената определеност на обекта. Ако следваме констатациите на Й. Симеонов, че *„аз ядох шоколад“* (*какво?*) — *j'ai mangé du chocolat* (*quoi?*) изразяват качествена определеност на обекта, а *аз издох шоколада* (*колко?*) — *j'ai mangé le chocolat* (*combien?*) изразяват количествена определеност, то *аз доядох шоколада* — *j'ai fini de manger le chocolat*, *j'ai mangé le reste du chocolat* ще изразяват частична количествена определеност, която семантично отговаря на перифразата *това, което остава* (*ce qui reste*) или просто на *остатъка* (*le reste*).

Във вече цитираните произведения на А. В. Бондарко и Л. Л. Буланин (с. 18), Ю. С. Маслов, Система (с. 74 и сл.), както и в „Грамматика современного русского литературного языка“ (1970, с. 347—348) се говори за финитивен или цесативен начин на действие при глаголи с представката *от-*, които означават „прекрътяване на действието, а понякога подчертано изразяват значение за абсолютен край, за пълно прекрътяване на действието или дейността“ (*отболеть, отгреметь, отслужить, отстрадать* — А. В. Бондарко, цит. произв., с. 18) и за комплетивен или завършителен начин на действие при глаголи с *до-*, изразяващи „крайната фаза на действието, довеждане до неговия предел“ (пак там). Тези две значения се срещат и в български език и ние можем да ги обединим в по-общото — терминативно значение, което обхваща както прекръшването на процеса, така и изчерпването му (вж. също Св. Иванчев, Проблеми на аспектуалността. . ., с. 62). С други думи, предстои ни да видим как в български и във френски език се изразява идеята за прекръшване или за изчерпване на глаголният процес.

А. Комплетивен (завършителен) начин на действие. Изразяване на идеята за изчерпаност на действието в български и във френски език.

Основният модел за изразяване на това значение в нашия език е *до-* + глагол. Представката *до-* се свързва най-общо с идеята за „предел или граница на действието (в пространство, време и степен)“ (вж. Кирил Бабов, Зависимост между представки и предлози при глаголните словосъчетания. . ., Годишник на СУ, т. 57, кн. 2, 1963, с. 510). С това си значение представката *до-*

е твърде продуктивна и затова изследвачите не пропускат да я отбележат (Ст. Стоянов, цит. произв., с. 308, Л. Андрейчин, цит. произв., с. 165, В. Константинова, Семантични функции на предлог *до* и представка *до-* в съвременния книжовен български език, сп. Български език, 1966, кн. 3, с. 224—236), Б. Н. Головин, Словообразователна типология руских приставочных глаголов, Славянское языкознание, М., 1959, с. 144).

На представъчно изразеното изчерпване на глаголният процес в български език (*добирам, добявам, доглеждам, допивам, дописвам*) във френски език отговарят аналитични изрази с глагола *finir* или още с *achever, terminer*, следвани от инфинитив: *achever (finir, terminer) de cueillir, d'éplucher, de peler, d'écrire*; или пък съчетания от безпредставъчен глагол с допълнение, конкретизиращо какво още остава да се извърши: *voir la fin, le reste, boire ce qui est resté*.

В редки случаи се употребяват производни от представката *раг-*, която придава на глагола успоредно с аугментативното значение и значение за предел: *parachever, parfaire* — довършвам, *parvenir* — *достигам*. Нейната съчетаемост обаче се ограничава само в няколко производни глагола.

Сродно на комплетивното значение на *до-* е значението за достигане на всякакъв количествен предел: *допълвам* — *compléter, ajouter, допълвам* — *payer une somme supplémentaire, payer le reste, payer une surface*. Пределът може да се схване също в темпорален (*доживя до*) и в пространствен (*достигна до*) смисъл.

С терминативното си значение представката *до-* „много често. . . се свързва с префигурани глаголи, чиято първа представка вече е внесла значение на изчерпаност на действието. В тези случаи нейното значение е да го подкрепи и да го направи по-ясно или пък да го нюансира — да означава завършване на едно по-рано започнало действие“ (В. Константинова, Семантични функции. . ., с. 234).

Представката *до-* преди всичко може да се комбинира с преходни глаголи, при които изчерпването на действието е свързано с пълно обхващане на обекта. Естествено не се изключват и производни от непреходни глаголи. Първично префигурираните глаголи могат да имат следните значения:

- пространствено — броят на вторично префигурираните глаголи не е голям: *довнеса, доизнеса, доизвадя*;
- усилително с представката *раз-*: *доразцъфтявам, доразнищвам*;
- дистрибутивно-сумарно значение: *доизрежа, доизколя, доизчета*;

г) негативно значение: *доразкривам, доразплитам*.

Най-често *до-* се прибавя към вече префигирани глаголи с представките *о-* (*дообелвам, дообяснявам, дооздравявам, доощенявам*) и *из-* (*доизбирам, доизбистрям, доизграждам*). БФрР посочва 52 глагола със сложната представка *доиз-*.

Естествено е, че представката *до-* е несъвместима с представъчните форми, изразяващи начинателен или ограничителен начин на действие.

Б. Финитивен (цесативен) начин на действие. Този начин на действие е свързан с прекъсването, преустановяването на глаголният процес. Всеки глаголен процес, който се характеризира с известна продължителност, може да бъде прекъснат, преди да е стигнал до изчерпване. И в български, и във френски език идеята за прекъсване на глаголният процес се изразява аналитично с помощта на фазовите глаголи *спирам да* и *cesser de: спирам да пая* — *cesser de chanter, спирам да говоря* — *cesser de parler*.

При ограничен кръг глаголи в български език, поречето от които назовават някакво състояние на субекта, е възможно представъчно да се изрази прекъсването на състоянието или на действието с глаголи по модела *пре-* + глагол. Този модел няма съответка във френски език, идеята се предава с перифраза или с фазовия глагол *cesser de: прежалвам* — *se résigner à être privé de quelque chose, faire son deuil de quelque chose, sacrifier une chose; Никога няма да го прежалм* — *Je ne cesserai jamais de pleurer sa mort; Преболя ме збъбът* — *La dent a cessé de me faire mal; Ще тръгнем, след като преваля* — *On partira quand il aura cessé de pleuvoir, пресърдвам се* — *cesser d'être fâché* (примерите са по БФрР). БТР посочва още *прегоръ* (*Огънят скоро ще прегори*) и *претляя* (*Огънят претляя*). При превод на френски език е възможно да се прибегне и до отрицателна трансформация: *Преболя ме кракът* — *Je n'ai plus mal à la jambe, преваля* — *il ne pleut plus, пресрамах се* — *je ne me gêne plus*.

На цесативното значение на представката *пре-* може да се даде следното обяснение. Пространственото значение на тази представка е свързано с движение през някаква среда (*прекосявам*). Оттук идва и нейното разделително значение (*пресичам, прерязвам*). Конкретният глагол *пресичам* включва в значението си, най-общо казано, идеята за прокарване на граница през някакъв обект, в резултат на което той престава да бъде същият, прекратява се едно предишно състояние. На основата на това значение се развиват допълнителните преносни значения на този глагол:

млякото се пресече (т. е. не е вече, каквото беше), пресече на сняг (т. е. дъждът премина в сняг), пресичам опити, агресия и пр. Виждаме, че от конкретното значение на пресичам се стига до едно фазово значение, близко до това на спирам да, с тая разлика, че цесативният импулс при спирам да идва от самия вършител на действието, а при пресичам (Пресичам нахъчването на чуждите войски) цесативният импулс идва от един субект, за да прекрати действието на друг субект. Така представката пре- добива допълнително значение за прекратяване на действие или състояние, несвързани с пространствени отношения. На глагола пресичам (прекратчвам) във френски език отговарят *interrompre, couper court à*.

Както беше отбелязано, освен ярко изразеното цесативно значение при производните от пре- изследвачите на руската глаголна система гозорят за финитивно значение на представъчните глаголи с представката от-. По своя смисъл тези глаголи заемат средно положение по отношение на глаголите с до- и тези с пре-, тъй като преустановяването на действието може да предполага или не достигане на желания резултат (вж. Е. А. Земская, Типы одновидовых приставочных глаголов. . ., с. 14). Много по-често се срещат глаголи, които нямат отношение към резултата на действието, т. е. действието не достига до определен резултат. На френски език те се предават най-често с глаголната перифраза *cesser de + инфинитив*, като инфинитивът назовава действието или състоянието, което се прекратява: *отехтявам — cesser de tenter, отщумлям — cesser de sonner, de tinter, отщумлям — cesser de faire bruit, de tenter*. Понеже финитивното значение може да бъде разгледано като отрицание на едно действие, при предаването на българските глаголи на френски език може да се употреби отрицателна трансформация: *отгорявам — ne plus éprouver de peine, отсърдвам се — ne plus en vouloir à quelqu'un, отяжда ми се — ne plus avoir envie de manger*. В зависимост от контекста може да се прибегне и до по-свободна перифраза: *отгъвявам — rompre le jeûne, отживявам — faire son temps*.

Финитивните глаголи, които имат отношение към резултата на действието, са само няколко на брой: *отработвам — s'acquitter en travaillant (d'une dette), отслужвам (за военна служба) — faire son service militaire*.

От разгледаните начини за изразяване на последната фаза на процеса се налага заключението, че във френски език и прекъсването, и завършването на процеса се изразяват аналитично, а в български език преобладава синтетичният способ при изразяване завършване и аналитичният — при изразяване прекъсване на дей-

ствието. Представъчните глаголи с *пре-* и *от-* са ограничени на брой.

З а к л ю ч е н и е. Целта на настоящото изследване беше да се открият приликите и различията при изразяване начините на глаголното действие чрез представки в български и френски език. Вниманието ни беше насочено към основното значение на производните глаголи, което отговаря на определена семантична перифраза. Допълнителните значения, които глаголът може да добие в контекста, не са били предмет на това проучване. Издирването на средствата за изразяване на начините на действие при всяка фаза на процеса бе последвано от необходимите изводи. Накрая се налага да направим още една констатация. Макар че не всички глаголи в български език допускат в еднаква степен да бъдат характеризирани от гледна точка на начините на действие, примерите показват, че българските производни глаголи могат да се разглеждат като елементи на една парадигма, а това свидетелствува за голямата продуктивност на префиксацията в български език. За илюстрация ще посочим само няколко примера: *говоря — заговоря, проговоря, наговоря, поговоря, разговоря се, сговоря се* и др.; *горя — загоря, погоря, прегоря, разгоря се, догоря, доизгоря* и др.; *играя — заиграя, прочерая, наиграя се, поиграя си, разиграя се, доиграя, доизиграя* и т. н. (по въпроса за морфемния строеж на българските глаголи вж. П. Пашов, Българският глагол, I, С., 1966, с. 93 и сл.). Във френски език не може да се наблюдава толкова богата гама от представъчни форми. Значенията, свързани с началната и крайната фаза на действието, се изразяват най-често аналитично. Синтетично могат да бъдат изразени усиляването на действието, проявлението му във висока степен, разпределителността, сумарността и повторителността на процеса, тъй като тези значения стоят близко до конкретните пространствени отношения.

СЪКРАЩЕНИЯ

БТР — Български тълковен речник, София, 1955 г.
БФрР — Българско-френски речник, София, 1964 г.

ГЛАГОЛЬНЫЕ ПРЕДСТАВКИ И СПОСОБЫ ДЕЙСТВИЯ В БОЛГАРСКОМ И ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКАХ

Паисий Христов

(Резюме)

Цель настоящего исследования — открыть сходства и различия при выражении способов глагольного действия при помощи представок в болгарском и французском языках. Внимание автора направлено к основным значениям производных глаголов, которым соответствует определенная семантическая перифраза. Дополнительные значения, которые глагол может приобрести в контексте, не являются предметом настоящего исследования. Обнаружение средств о выражении способов действия при каждой фазе процесса сопровождается необходимыми выводами. Три основные фазы действия (начало, ход действия и конец) рассматриваются в связи с их количественной характеристикой. Автор приходит к выводу, что болгарские производные глаголы могут рассматриваться как элементы одной парадигмы, а это свидетельствует о большой продуктивности префиксации в болгарском языке.

Во французском языке нельзя обнаружить такой широкой гаммы представочных форм. Значения, связанные с начальной и конечной фазой действия, выражаются чаще всего аналитически. Синтетически могут быть выражены усиление действия, его проявление в высшей степени, распределительность, суммарность и повторительность процесса, так как эти значения происходят из конкретных пространственных отношений.

LES PREFIXES VERBAUX ET LES MODALITES DE L'ACTION EN BULGARE ET EN FRANÇAIS

Païssy Christov

(R é s u m é)

La présente étude se propose de découvrir les points communs et les différences dans l'expression des modalités de l'action verbale en bulgare et en français. L'attention de l'auteur ne s'arrête que sur le sens de base qui correspond à une périphrase sémantique. Les significations supplémentaires que le verbe peut obtenir dans le contexte n'ont pas été objet de cette étude. Les trois phases de l'action (commencement, déroulement et achèvement) sont étudiées au point de vue de leur caractéristique quantitative. On constate que les verbes dérivés bulgares peuvent être considérés comme des éléments d'un paradigme, ce qui est un témoignage de la grande productivité de la préfixation en bulgare. En français, au contraire, l'expression du début et de l'achèvement de l'action se réalise par des procédés analytiques. Les préfixes français sont aptes à exprimer le renforcement de l'action, la répétition du processus, la pluralité des sujets et des objets, etc. Ces significations sont en rapport avec les valeurs spatiales concrètes des préfixes.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Том XI, кн. 1   Филологически факултет   1973/74 г.
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“
DE V. TIRNOVO
Tome XI, livre 1   Faculté philologique   1973/74

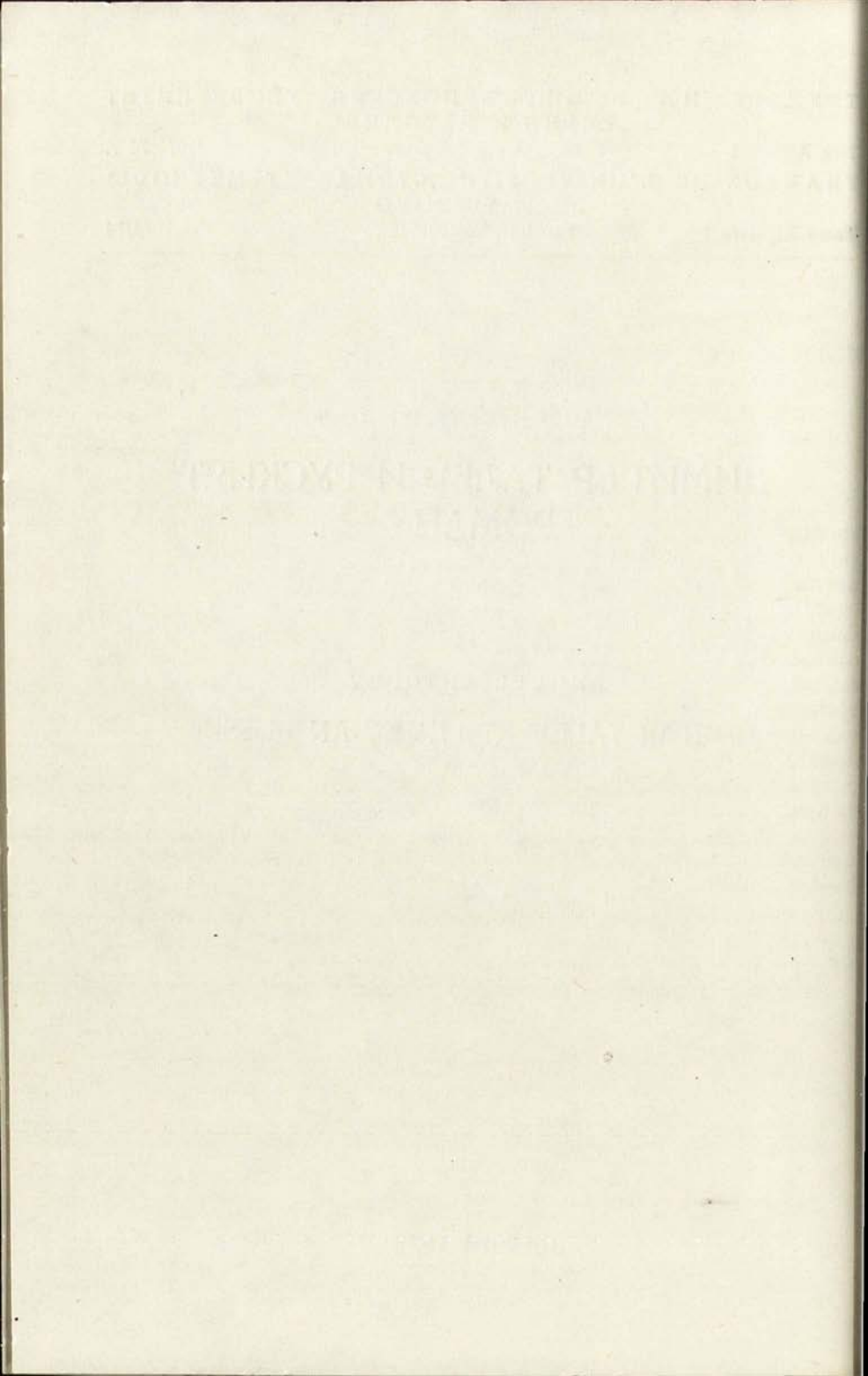
АНГЕЛ АНЧЕВ
ДИМИТЪР ТАЛЕВ И РУСКИЯТ
РОМАН

ANGUEL ANTCHEV
DIMITAR TALEV ET LE ROMAN RUSSE

СОФИЯ 1975

Колкото Талев да е оригинален като талант и творческа изява, не прави изключение от общото развитие на нашата литература по отношение на традиция и новаторство. И той се е учил, и той като всички останали наши творци се е влиял при формирането си като художник от един или друг свой предходник, бил той наш или чужд. Но това влияние при големите творци е трудно уловимо. Такова е то и при Талев. И все пак не е невидимо, още повече, че в много случаи и сам писателят ни го подсказва и ни насочва към неговото разкриване.

В едно интервю, печатано в сп. «Септември», кн. 9, 1962 г., Талев се изказва, макар и накратко, върху различните аспекти на взаимовръзките и влиянията. Тук се проявява неговото положително отношение към културния обмен между нациите. Той счита, че културата е резултат от духовните постижения на всички народи, затова и трябва да бъде общочовешко достояние. За разлика от политиката тя не разединява хората, а ги обединява, сближава ги. Културата не познава граници и нейните постижения обслужват цялото човечество.

В това интервю, както и на други места, Талев, като прекрива границите и преградите, които се поставят между духовната изява на различните народи, не отрича нейната национална самобитност. Напротив, той счита, че истинското народно изкуство е подчертано национално и само като такова то може да бъде принос в съкровищницата на общочовешката култура: «... всеки народ — казва Талев — трябва да прави своя книжнина, да изобрази себе си в нея; от свое народно гледище да пристъпва и към по-широките, общочовешки проблеми. Така се създава едно живо, плодотворно съревнование и сътрудничество в същото време между различните народи. Това е път и за естественото развитие на всеки народ поотделно.»¹ Върху една такава платформа се изгражда и оформя като творец и авторът на «Железният светилник». Може би и затова повече, отколкото всеки друг съвременен писател той е олицетворение на най-хубавите традиции на нашата и чуждата литература.

¹ Димитър Талев, За романа, сп. Септември, кн. 9, 1962, с. 23.

Талев търси разумното разрешение при определяне на външното влияние върху националната ни литература. Той не е склонен нито да го омаловажава, нито да го преувеличава. Всяко увлечение по чуждите образци може да попречи на националната ни самобитност: «Взаимното влияние е неизбежно и полезно — забелязва писателят, — ала понякога чуждото влияние може да попречи за правилния израз на една народност. . . »² Може да култивира чувство на малоценност у народ и интелигенция. Затова те трябва да се стремят към оригинална творческа изява, а когато заемат, трябва да знаят кое е ценно и кое не, кое ще бъде в полза и кое във вреда. «Върховен дълг е на всеки народ — пише Талев — да пази себе си, своите достойния; да знае кое да приеме и кое да отхвърли. Чуждото влияние може да предизвика нечиста мътилка или покорство, или чувство за малоценност. От друга страна, народите имат и в областта на културата, на книжнината големи общи задачи.»³ При тяхното решаване могат да се проявят благородните творчески стремежи на народите, «творческото им съревнование»⁴. И това става особено интензивно в епохи на мирно съжителстване между народите, когато те по-свободно и пълно се опознават и сближават.

И друг един много важен момент има в изказването на Талев — това е, че за решаването на интернационалните задачи на изкуството трябва да се мине през националните: «Големите общи задачи — според него — са в същност големи задачи на културата изобщо. Но до тях ще се стигне чрез националните. Така всеки народ ще запази своята самобитност, творческата си свобода, за да влее най-хубавото от своето в общото.»⁵ Този въпрос е един от големите въпроси на нашата социалистическа култура и изкуство. Той е занимавал и редица идеолози и учени, занимава и Талев. Талев подхожда към неговото решаване преди всичко като писател и творец, като човек на изкуството, който повече от всеки друг чувства връзката на националното с общочовешкото в литературата. Той много добре съзнава, че постиженията на човешкия гений се изграждат върху постиженията на нациналния гений и че те не противостоят, а взаимно се обуславят.

От националното към общочовешкото — такава е естетическата програма на Талев. Както ще видим, Толстой му е бил необходим, за да почувствува по-пълно националното в българина, в лавина, а оттам и в човека изобщо. Така че влиянията и взаимо-

² Димитър Талев, За романа, сп. Септември, кн. 9, 1962, с. 23.

³ Пак там, с. 23.

⁴ Пак там, с. 23.

⁵ Пак там, с. 23.

ръзките като литературно-творчески проблем са занимавали Талев още от оня момент, когато той е насочил своя поглед към литературното творчество, макар и да е изразил своето отношение много по-късно, когато се изявява като голям национален творец. И това ни могло да се синтезира в израза — без националното е немислимо общочовешкото.

I. ТАЛЕВ И ЛИТЕРАТУРНИТЕ НИ ТРАДИЦИИ

Първата духовна и творческа изява на народа, с която Талев за пръв път се среща още в своето детство, е фолклорът. Той е първият духовен катализатор, който съдействува за неговото развитие по пътя на словесното творчество. Някога в Прилеп близо до неговия дом е живял един сладкодумен старец, който е събирал и съчинявал народни песни. Той е първият човек, който му е вдъхнал любов и уважение към народния гений и е обърнал неговия жаден поглед към това неизчерпаемо богатство. Но истински, дълбоко и системно той започва да го проучва като студент в София, където чете сборниците с народни песни, които издава Министерството на народната просвета. В тях е сътрудничел и прилепчанинът Марко Цепенков. Тези първи срещи на бъдещия писател с духовната изява на народа, с неговото изкуство, оставят трайни следи във впечатлителната детска душа и подхранват творческото му въображение.

Талев неведнъж се изказва за художествената стойност и емоционалното въздействие на народното творчество. С чувството на голям творец той разкрива неговата вътрешна сила: «Народната песен е неопенимо съкровище — говори Талев. — Тя е отражение на най-дълбокия вътрешен живот на народа ни. Една такава песен може издъно да ме трогне. Наистина в повечето случаи идеята е разбита на късове и човек трябва да ги събира, за да възстанови цялото. Но аз съм се заглеждал и съм намирал цели човешки драми в тези непоследователни разхвърлени късове.»⁶ Разбира се, влиянието, което оказва народната песен върху естетическия вкус на Талев, не е механично, а дълбоко импулсивно. В него няма да намерим нито мотиви, нито художествени и езикови средства, заимствувани от народното творчество. Той сам ни осведомява за това: «Заглеждал съм се в езика на народната песен, но не съм черпил непосредствено от него. Народната песен е разгоряла у мене любовта ми към езика, но като суров материал не съм го използвал. Много рано пред мене се изпречи силата на новия народен език. Още като дете съм мечтал да стана толкова сладко-

⁶ Ганка Найденова-Стоилова, сп. Литературна мисъл, 1957, кн. 3, с. 92.

думен като стареца до нас например, когато можех да слушам с часове, прихласнат до самозабрава. Още тогава съм се мъчил да доловя с какви думи, по какъв начин се постига това сладкодумие.»⁷ Следователно не толкова с усвояване на езиковия арсенал, колкото със своята тоналност и образност е влиял фолклорът върху изграждането на Талев като художник. Талев още като дете е почувствувал вътрешната емоционална сила на народното изкуство. Тя се е вляла в него непосредствено, направо от народа, може би и затова оставя толкова трайни следи в неговото творчество. И това не е останало незабелязано от погледа на някой от нашите литературни критици. Те са почувствували връзката между фолклора и творчеството на Талев преди всичко в образността и емоционалността на рисунъка, в отношението на човек към труда и свободата, към живота и смъртта, към красотата на жената и т. н.⁸ Но тук въздействието може да дойде и по друга линия — по линията Газов, Йовков и Лев Толстой, които авторът на «Преспанските камбани» високо е ценял.

Талев и фолклорът е една колкото интересна, толкова значима и неразработена тема. Тя ни отвежда до народните извори в творчеството на този наш голям романист, възкресил, както никой друг в най-ново време, традициите на народното творчество в литературата.

Почти всички наши учени, които са писали за творчеството на Талев, отбелязват връзката му не само с народното творчество, но и с Иван Вазов. Тази връзка те я виждат предимно във възрожденския патос на неговите творби, в чистото му синовно чувство към родината.⁹

Вазов влиза в духовния свят на Талев твърде рано. Той е първият български писател, който със своя възрожденски патос покорява юношата, прави го съзвучен на неговата душевност. Не случайно наред с майката и бащата на твореца стои името на патриарха на българската литература. В момента на душевен подем или кризис той винаги се е обръщал към него за подкрепа или вдъхновение. Затова и Талев през целия си живот му остава благодарен. Първите стихотворни опити на бъдещия голям писател са направени под прякото въздействие на Вазов: «Подтик за тия стихотворения — разказва Талев — получих от Вазов. Зачел се бях в една негова сбирка и знаей, че нещо особено ме трогна. Не разбирах още до е ритъм. Опитвах се да налучквам римите. Наредих думитегоре-

⁷ Пак там, кн. 3, с. 92.

⁸ Вж. Боян Ничев, Димитър Талев, литературно-критически очерк, БП, С., 1961, ст. 101.

⁹ Вж. Боян Ничев, Димитър Талев, литературно-критически очерк, БП, С., 1961, с. 12; Пантелей Зарев, Преобразена литература, БП, С., 1969, с. 286.

делу в редове и преписях двете стихотворения в най-хубавата си тетрадка.¹⁰ Още при тази първа среща Талев открива във Вазовата поезия нещо, което го «трогва» и приковава вниманието му завинаги. Особено трайно в съзнанието на бъдещия голям романист влиза романът «Под игото» със своята тематика, идеи и образи. Героите на Вазовия роман стават близки и родни на Талев. И той години наред живее с тях: «Ако има една книга, която е била мой учител в ранната ми младост, това е «Под игото» — признава писателят.¹¹ Към нея той се връща много пъти, за да черпи не само творчески опит, но и вдъхновение.

И по-късно, когато Талев е ученик в Солун, той продължава системно и упорито да се учи от народния поет. Стихотворните му опити от този период, посветени на природата, са пак подражания на Вазов. По-важното е друго, че именно под въздействието на Вазов се оформя интересът му на творец. Вазов събужда творческото въображение на Талев, подтиква го към съзнателна творческа изява. Може би за това е допринесла много и неговата «вродена стеснителност». Тя му е позволила да се потопи във Вазовия поетичен свят, да обикне трайно и завинаги неговите герои и техния неугасим стремеж за свобода и национална независимост, насочила го е към едно творческо вглъбяване и вътрешно съзерцание — толкова необходимо за големия художник.

Да се счита, че по време на ученическите си години извън пределите на България Талев е познавал цялостното творчество на Вазов, е пресилено. Той е познавал само една част от него — това, което е срещал в учебници, антологии или отделни книги. Но това не му е попречило да почувствува основния патос в творчеството на народния поет, значимостта на неговите художествени творби за освободителното и патриотично дело на българския народ. Не случайно и първият печатан разказ на Талев напомня разказа «Иде ли?» на Вазов. Подобно на своя учител той е направил опит да разкрие важни моменти от живота на нашия народ по време на войната. Доколко е успял — това вече е друг въпрос. Важното е, че Вазов въвежда Талев в света на поетическото творчество, запознава го с националноосвободителните борби на българския народ срещу турското робство — нещо, което го е направило особено близък, мил и роден на мечтаещия да служи на победения си край юноша. Вазов заедно с устното народно творчество поражда у Талев първите творчески импулси и извиква у него първите поетически чувства, първите радости от творческите успехи. Вазов допада на бъдещия голям писател преди всичко със

¹⁰ Ганка Найденова-Стоилова, сп. Литературна мисъл, 1957, кн. 1, с. 101.

¹¹ Пак там, кн. 1, с. 101.

своите теми, идеи и образи, със своя патос на творец. Той е първият учител от нашите писатели на автора на «Железният светилник».

Вазовите традиции в творчеството на Талев са също една от големите, но непроучени теми. Тя може би е само маркирана в изследванията на нашите литературоведи, но не и разработена. Псочено е, че тя върви по линията на възрожденския патос, но как е осъществена на този по-висок етап от развитието на нашата духовна изява, какви художествени средства е използвал Талев, за да я реализира, все още никой не е определил. Разбира се, че тази традиция е обогатена с нови идейни и психологически аспекти и отразява една по-висока степен на националното ни съзнание. Това също би трябвало не само да се отбележи, но и да се докаже. В същност в този най-общ план нашата съвременна наука вижда и открива традициите на Вазов в творческото реализиране на художника Талев. Но те могат да се открият и в тематичната и идейната основа на неговите романи, в реализирането и разкриването на художествения образ, в композицията на романа и най-вече в художествения метод — в този особен вазовско-талевски ъгъл на виждане и отразяване на живота. Но това предполага един сравнителен и конкретен анализ на тяхното творчество, което не влиза в нашата задача.

Не само към Вазов, но и към Пенчо Славейков Талев е изпитвал известен пиетет. И той е оставил трайни следи в творческото съзнание на бъдещия писател, и то преди всичко като поет-патриот и родолюбец. Това подчертава и сам Талев: «Първите писателски имена, които съм запомнил още от най-ранна възраст, са имената на Иван Вазов, Пенчо Славейков и Лев Николаевич Толстой. . . Обичта ми към П. Славейков започва със стихотворението му «Цар Самуил», но още повече с моята първа и последна среща лично с него в двора на църквата в родния ми град в Македония през месец септември 1908 година, когато аз бях тъкмо на десет години.»¹² Това е едно от паметните събития в живота на Талев. Впечатлението, което му е направило пристигането на Народния театър в Прилеп и преди всичко неговият директор Пенчо Славейков, е било толкова силно, че то завинаги остава в неговото съзнание. Турнето на нашите артисти в градовете на Одринска Тракия и Македония според думите на Талев не е било «обикновено турне», а «тържествено шествие», «блестящ празник на българската култура, на българското име». Навсякъде, където Народният театър и неговият знаменит ръководител са минали, са извиквали

¹² В. Народна воля (вестник на българо-македонците в Америка), 1972, №6 от 1 юни.

«неудържимо патриотично въодушевление»¹³ и национална гордост в българското население.

Театърът остава в родния град на Талев само няколко дни и дава 3—4 представления, но това е било достатъчно, за да се издигне до висините патриотичното чувство на поробеното българско население, да забрави то своето робско положение, да види в униформите и инструментите на музикантите «истинска българска войска», която «зримо» и «осезаемо» реализира техните «робски блянове и копнежи». А в средата на цялото това шествие на българския дух е стоял исполинският ръст на големия поет, който е завършвал в съзнанието на бъдещия писател-патриот величествената картина. Навярно е било последният ден от престоя на театъра в Прилеп, когато въодушевлението е било особено високо. Тогава именно той вижда поета, «облегнат с двете ръце на бастуна си», сред хилядния и ликуващ народ да стои обграден от първите хора на града «като владика или. . . като войвода». «Лъскавите тръби на музиката — си спомня Талев — подзеха някаква позната мелодия. Колебливо се понесоха след тях няколко гласове, после и други наоколо — все повече и по-силно. Малко по-късно пееха вече стотици, хиляди люде заедно с музиката една и съща песен. По онова време българите навред пееха едни и същи песни. Мощно пъхтяха големите тръби пред един общ хилядоглас вик, който изричаше някакви безстрашни, горди думи. Говореше в песента си насъбралият се тук народ, говореше смели мисли, за своята борческа воля, за своите оживени надежди и за близкото свое освобождение от чуждо иго. Славейков стоеше все така неподвижен и слушаше. После аз видях как той се облегна само с едната си ръка на бастуна, а другата ръка подигна към очите си и с върха на пръстите обърса крайчеца на едното си око, сетне крайчеца на другото. И като че ли отведнаж се сепна, бързо, трепетно плъзна ръка към брадата си, обхвана я с цяла шепа — да прикрие види се това, което само преди един миг бе направил. И мене ми се струва сега, че тогава само аз видях сълзите, които искаше да скрие.»¹⁴ Приведох този сравнително дълъг цитат от спомените на Талев, защото той като че ли се е таил в душата на твореца векове и сега намира своя израз така спонтанно и силно, така неудържимо, че всяко негово разкъсване би нарушило емоционалното му въздействие. Тук е и вековната мечта на роба за свобода, тук е и неговата силна и с нищо незаглушима любов към майката родина, тук е и голямото му, почти мистично преклонение пред големия национален поет.

¹³ П а к т а м.

¹⁴ П а к т а м, в. Народна воля, 1972, №6 от 1 юни.

И нищо чудно, че това впечатление ще се материализира по-късно, когато Талев ще се срещне с творчеството на поета. Тогава ще почувствува не само външното, но и вътрешното му обаяние и сила. Детските спомени от първата среща ще прераснат в «безценно богатство на душата». Авторът на «Железният светилник» ще изпита «възхищение и благог веен трепет пред силата на неговия дух, пред изключителната му дарба на поет и мислител, пред волята му на борец и културен поборник, пред огненото му българолюбие, пред неговия български гняв и неговата българска скръб»¹⁵. До такава недосегаема висота се издига в съзнанието на юношата образът на родния поет, неговото величие не само на творец, но и на «борец и културен поборник», на родолюбец.

И не е чудно защо, когато по време на войната в Прилеп се събират стотина ученици и студенти, предмет на техните разговори наред с другото ще бъде пак Пенчо Славейков. И все пак истинското творческо възприемане на поезията на автора на «Кървава песен» от страна на Талев ще се реализира по-късно като студент в Софийския университет през 1921—1923 г., когато ще го проучи с интереса на писател. Тогава именно той трайно ще навлезе в духовния свят на Талев и ще се нареди до Вазов. «Аз и до днес особено много тача Пенча Славейков — изповядва Талев. — Основната насока на творчеството му, която за мене е дълбоко реалистична, връзката му с народното творчество, ми е дала извънредно много. Особено високо ценя и статиите му, дори съм му позавиждал на езика в тези статии, как богато, остроумно ги изгражда.»¹⁶ В същност този пример на своя голям предходник следва и Талев, но само като пример, не и като подражание.

По такъв начин тази случайна първа среща в Прилеп с Пенчо Славейков насочва Талев трайно към творчеството на българския писател. В негово лице той открива не само вдъхновения певец, но и патриота, психолога и епика, който, както никой друг, вниква в душата на българина и разкрива неговия исполински и неспокоен дух. За младия Талев това е било достатъчно, за да види в негово лице идеен и духовен водач на нацията, пример, който трябва да се следва.

Талев не е безразличен както към творческото дело, така и към съдбата и на друг един от нашите най-големи поети — П. К. Яворов. Тук, разбира се, се намесва не само интересът към поезията на изключителния талант Яворов, но и интересът към личността на македонския революционер Яворов. «Извънредно дълбока е била винаги връзката ми с Яворов — говори Талев. — И това

¹⁵ Пак там, в. Народна воля, 1972, № 6 от 1 юни.

¹⁶ Ганка Найденова-Стоилова, сп. Литературна мисъл, 1957, кн. 1, с. 91.

е било не само благодарност към такъв голям поет. Тук се намесва и отношението на Яворов към Македония. От неговата биография на Гоце Делчев съм получил много черти за героя си Петър Смилев от първия си роман «Усилни години». В много тежки мигове на живота си аз съм намирал нравствена опора в личността и делото на Яворов.»¹⁷ И може би именно тук е връзката на Талев с Яворов — в неговия морален подвиг на поет и македонски революционер, на родолюбец, за когото творческото вдъхновение и националният дълг вървят ръка за ръка.

Да се търси обаче някакво творческо или естетическо влияние на Яворов върху Талев, каквото му е оказал един Вазов, ще бъде пресилено. Друга творческа традиция продължава Талев, макар да черпи опит и вдъхновение от живота и творчеството на Яворов.

Затова пък влиянието на Йовков върху Талев е повече от очевидно. То се движи по линията Вазов—Пенчо Славейков (колкото и да изглежда тази линия неединна), но докато към тях той е изпитвал някакъв пиетет, то към Йордан Йовков неговото отношение е по-непосредствено, по-близко. С творчеството на автора на «Земляци» той се среща по-късно, през 20-те години, като студент в София. Тогава именно го проучва основно, и то не като обикновен читател и поклонник, който следи всичко, което излиза от него, а като бъдещ писател — с определено отношение. «Аз и днес смятам — отбелязва Талев, — че «Старопланински легенди» са един от върховете на българската литература.»¹⁸ Тази висока оценка е израз и на предпочитание, на духовна и естетическа близост, каквато безспорно съществува между двамата автори. И все пак върху каква плоскост се осъществява тази близост, кое привлича Талев в творчеството на нашия класик Йовков? Вероятно неговото преклонение пред красотата, неговият етичен идеал, народностната и патриотичната основа на творчеството му. А може би и художественото му майсторство. Заедно с Вазов и Пенчо Славейков той му подсказва много от тайните на изкуството. «Защото тогава вече четях всичко със съзнанието на бъдещ писател. Заглеждах се как е направено това, задавах си въпроса, защо е направено така, и пр.»¹⁹ — признава Талев.

Традиционните връзки между отделни писатели и етапи от литературното ни развитие в повечето случаи са само фиксирани от нашата наука, без да са цялостно разработени. Така е не само с Вазовите и П. Славейковите традиции, но и с Йовковите традиции в творчеството на Талев. Това, което е набеязано, е, че те трябва да се търсят по линията на нравственото отношение към пробле-

¹⁷ П а к т а м, кн. 1, с. 91.

¹⁸ П а к т а м, кн. 3, с. 92.

¹⁹ П а к т а м, кн. 3, с. 92.

мите на живота, по линията на красотата на жената и т. н. «И тук — пише П. Зарев — усещам мястото на Талев между Вазов и Йовков. Ако от Вазов идват някои художествени начала: дирене на героинята, навлизане в домашния свят на българина, типично битово изобразяване на народния живот, то Йовков му внушава друго: етичната проблематика, с която се бори душата на българина, преклонението пред красотата на човека, чувството за тежката драма, извикана от измяната на нравствената съвест.»²⁰ Но това влияние би могло да се открие и в отношението към човека, в търсене на доброто и човечното и в най-отрицателните герои, какъвто е случаят с Добра от «Илинден». И точно това е, което обединява може би най-вече Йовков и Талев и ги свързва с великия руски писател Лев Николаевич Толстой, от когото те не скриват, че са се учили. А колкото до красотата на жената, до нейното естетизиране, явно е, че Талев не повтаря Йовков, а доразвива неговите традиции. При него тя като че ли добива по-реални очертания, става по-земна, чувствава се в нея повече колоритът на епохата. «У него и обаянието на женската красота, и трастите на женското сърце са по-здраво вплетени в единството на цяло тиня човешки характер — произлизат от него и го озаряват. А самият характер е пусал здраво корени в чернозема на епохата си»²¹, пише Б. Ничев. Йовков не търси тези проекции на красотата. За него тя е от бога дадена за радост и щастие на хората.

Но може би това влияние върви и по друга линия — по линията на изразните средства. Не случайно, когато говори за езика на своите произведения, за неговата връзка с народния и книжовния език, Талев признава, че е търсил неведнъж обяснението в какво се състои разказваческият чар на Йовков: «Чувствувал съм у Йовков умението му да разказва, мъчил съм се да си го обясня» — признава той.²² Навярно от него Талев се е учил да подрежда фразата съобразно нейната вътрешна музикална ритмика, учил се е на пластичност на рисунъка и т. н. Но да се търсят някакви заемки или външни аналогии у двамата писатели е безсмислено. Общото е в тяхното преклонение към всичко народно, в това число и към езика на народа.

Така че както у Вазов и П. Славейков, така и у Йовков Талев наред с всичко друго — преклонение пред женската красота и човешката доброта, се учи на художествено майсторство, на използване богатите възможности на народния език в словесното

²⁰ Пантелей Зарев, Преобразена литература, БП, С., 1969, с. 300.

²¹ Боян Ничев, Димитър Талев, литературно-критически очерк, БП, С., 1961, с. 14.

²² Ганка Найденова-Стоилова, сп. Литературна мисъл, 1957, кн. 3, с. 93.

изкуство. Ако възрожденският патос на Талев преминава през Вазов, духовното величие на българина — през П. Славейков и Яворов, то търсенето на душевната и физическата красота ни отвежда към Йовков. Но всичко това по талевски асимилирано и художествено претворено. В развиването и обогатяването на техните традиции Талев отива далеч напред, за да създаде едно високо художествено и оригинално творчество.

II. ТАЛЕВ И РУСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Безспорно Талев е един от тези наши писатели, който повече от всеки друг е сраснат с родните традиции. Той, както никой друг, развива творческата линия на Вазов с нейния възрожденски патос и родолюбие. Но в същото време Талев израства като писател и върху най-хубавите и хуманистични традиции на световната литература и на първо място върху традициите на руската литература — най-вече върху тези на Лев Толстой. От неговите изказвания се вижда, че той основно е познавал произведенията на Пушкин, Тургенев, Достоевски, Гончаров и др. руски класици. Не случайно в «Преспанските камбани» има едно място, където е изразено благоговейното отношение на Вардарски към Пушкин: «Вардарски взе книгата, разтвори я, прочете на първата страница: «А. С. Пушкин. Полтава. Борис Годунов». И така, с поглед в книгата, рече:

— Пушкин. Велик руски книжовник. Чел съм, чел съм. . .

— Да, да — повтори след него Иля Андреевич. — Велик руски поет.

Вардарски притисна книгата на гърдите си, кимна живо: — Благодарен съм ви много!» (319)

Но сърцето на автора на «Железният светилник» и «Илинден» е било дълбоко развълнувано не толкова от Пушкин или Лермонтов, колкото от исполина на руския дух, от сърцеведа и хуманиста Лев Николаевич Толстой. От него той се е учил как да хваща и изобразява диалектиката на човешката душа, учил се е на епичност и художествен размах. Безспорно на Талев са му допаднали неподправеният патриотизъм на Толстой и неговото отношение към човека и живота, етичният му и нравствен идеал, неговото световъзприемане.

Съвсем естествено — близък до Толстой, Талев стои далеч от Достоевски в естетическите си позиции и в художественото си творчество. Нито отношението на Достоевски към човека, нито неговото предпочитание към изключителното го привличат. Но той го е чел, проучвал го е, без да може да се сближи с него, въпреки че е имало моменти, когато му се е струвало, че Достоевски ще «измести» в него Толстой: «Аз съм от онова поколение — подема

Талев. . . , — което живееше с руската литература, даже изключително с нея. Освен с Толстой твърде много съм се занимавал с Достоевски. Имаше дори един период, когато Достоевски като че ли измести у мене Толстой. Въздействието му върху мене беше толкова силно, че аз съм търсил в живота героите му. Търсил съм Соня и Мармеладов и съм изпадал в много неприятни положения при тези търсения.»²³ Но това е само временно увлечение у Талев. Скоро той е почувствувал, че Достоевски със своето предпочитане и изображение на болезненото и злото у човека му е чужд като творец, че светът на Достоевски му е противен на душата. «Постепенно обаче разбрах — продължава Талев, — че Достоевски ме е въвеждал в заблуждение, че животът в голямата си същност не е животът от романите на Достоевски. Има нещо, което решително не ми харесва у него — той търси изключителното, онова, което може да ни поразя, бих казал, сензационното. Достоевски не дири типичното, а събира черни краски и създава нещо като криминалистика на духовния свят на човека.»²⁴ Както се вижда, Талев стига до пълно отричане на идейно-естетическия свят на автора на «Престъпление и наказание». Той въобще не приема нито етиката на Достоевски, нито неговия ъгъл на виждане и разкриване на живота и човека. И точно това е, което отдалечава Талев от Достоевски, това е, което го поставя в отвъдната страна и го противопоставя на руския писател — подходът и отношението му към човека. Той намира, че Достоевски твърде много преувеличава вроденото зло в него. А Талев е убеден, че не то, а доброто се налага у човека и че той е създаден, за да бъде щастлив, а не за да страда — една чисто толстоевска теза, която авторът на «Гласовете ви чувам» е почерпил от своя учител и кумир.

Явно е, че Талев стои твърде далеч от Достоевски. Не само влияние, но и типологическо сходство в зрялото творчество на нашия писател с това на руския не би могло да се открие. Може би само романът «Усилни години» прави изключение. В него се чувствува твърде фрапиращото въздействие на Достоевски. Сам Талев признава, че в образите на Виларов и Ирина подобно на Достоевски съзнателно е търсил изключителното и необикновеното, парадоксалното в техните духовни и психологически превъплъщения. По това време, когато е писал романа, той е «живял» с Достоевски и е направил опит да му подражава. Но тъкмо това подражание е направило образите неубедителни и изкуствени, неживи. Това именно говори, че увлечението по Достоевски не е било породено от вътрешна близост, от духовно родство, затова е било и случайно нетрайно и неплодотворно. Талев много бързо е почувствувал,

²³ П а к т а м, кн. 2, с. 93.

²⁴ П а к т а м, кн. 2, с. 93.

че Достоевски му е чужд, и е побързал да се отдалечи от него. Сще тогава той е разбрал, че срещата му с Достоевски не е нищо друго освен едно разминаване, довело до «съчинителство», както и сам се изразява, но не и до художествени постижения. Истинското творческо влияние, както ще видим, идва от Л. Толстой. То се гради върху близостта на светоусещането и световъзприемането, върху близо тта на отношението към живота и човека; гради се върху оная «религия на живота», която изповядват двамата писатели, изразена от автора на «Война и мир» във формулата «Животът е всичко. Животът е бог!».

Може би от руските писатели след Толстой най-близък на Талев е бил Тургенев с неговото нежно и топло отношение към жената, която буди в човека възвишени чувства и го тласка към подвиг и саможертва. «Той Тургенев — А. А.) много ме е възлунвал, особено с женските си образи — признава Талев. — Жените у него, любовното чувство са ме интересували твърде много като писател. Той е укрепвал моето убеждение, че жената по своята природа е по-благородна. Разбира се, Тургенев ми е въздействувал особено силно и с «Навечерието» с образа на Инсаров. «Навечерието» бях чел още в Прилеп.²⁵ И по тази линия би могло много общо да се открие между Талев и Тургенев. Този пиетет, който изпитват пред жената двамата писатели, това топло и нежно чувство, което тя поражда у тях и техните герои. Но по художествени похвати, по начин на виждане и отразяване на живота Талев стои далеч от Тургенев. Неговите герои се разкриват не толкова в отношението си към любимата жена, колкото в отношението си към родината и обществото — както е при Толстой.

Макар да е познавал не по-лошо творчеството на Гогол, Щедрин и Гончаров от това на Достоевски и Тургенев, Талев остава чужд на тяхното художествено виждане. Не случайно той се изказва отрицателно за автора на «Обломов» — той не му импонира. Талев намира, че в него има «нещо пресилено», което го прави необедителен: «Голям талант, но — подчертава Талев — липсва онова, което ценя високо в изкуството — мярката. Може да бъде остро до кръв, но все пак писателят тр бва да спазва мярката.»²⁶ И Талев се спира твърде нашироко на въпросната «мярка» в изкуството, която при несъблюдаване, както е при Гончаров, може да разруши художествената убедителност и достоверност. Интересно, че това неспазване на «мярката» е отблъсквало Толстой от Гогол и Щедрин. Хиперболата, заострянето на определени отрицателни черти се е възприемало от автора на «Ана Каренина» като нещо опасно, което може да разруши художественото впечат-

²⁵ П а к т а м, кн. 2, с. 93.

²⁶ П а к т а м, кн. 2, с. 93.

ление и жизнената правда, и изкуството изобщо. Както виждаме, «мярката» се издига в критерий за достоверност и художествена убедителност и от Талев. Близки в естетическите си норми, двамата писатели често са стигали до едни и същи оценки за отделни автори или произведения.

През последните години на своя живот по един или друг повод Талев е изразявал своето отношение и към съветската литература и нейния художествен метод. С право той счита, че най-високото постижение на социалистическия реализъм е романът «Тихият Дон» на Шолохов. Талев не скрива, че той е имал съдбовно значение в неговия живот: «Лично аз получих много от този метод — признава писателят. — Наистина нямам склонност към теорията и винаги съм предпочитал да се уча от живото творчество. Затова срещата ми на един кръстопът на живота с «Тихият Дон» на Шолохов даде решителен тласък на развитието ми.»²⁷ Това не е само голяма декларация, това е самата истина. Тя се е отразила и в художественото виждане и светоусещане на писателя. Талев се издигна на висотата на българската класика благодарение на своето ново идейно и творческо отношение към живота, което му позволи по нов начин да види и преосмисли миналото и съдбините на своя народ и нация. Той не измени на своите художествени и естетически принципи, но ги попълни с нови елементи, с нов, по-висок идеен патос и това се оказа решаващо за неговото творчество. С нищо незабележимият преди талант на писателя при новите условия и идейна ориентация се издигна на непостижима висота. Не случайно Талев вижда в социалистическия реализъм единствения и най-действен и пълноценен художествен метод на нашето време, който «дава възможност писателят да се вглежда по-дълбоко в живота от обикновения реалист, да види неговите закономерности, да почувствува неговото движение напред»²⁸, да отправи взор в бъдещето. Наред с това той връща писателя към народа, прави го съпричастен на неговия социален възход. «Аз бих се отрекъл дори от вечна омировска слава, ако заради нея би трябвало да стоя далеч от народа си»²⁹ — се изповядва Талев, когато говори за идейно-естетическото си преустройство и социалистическия реализъм като предпочитан метод. Не може да не се види и нещо друго — това, че Талев възприема новия художествен метод преди всичко чрез Шолохов — най-големия съветски романист, който се счита за непосредствен продължител на творческите традиции на автора на «Война и мир», но вече в съветската епоха. Така че и тук връзката на Талев с Шолохов отвежда до «великия писател на руската земя» — Л. Н. Толстой.

²⁷ П а к т а м, кн. 3, с. 103.

²⁸ П а к т а м, кн. 3, с. 103.

²⁹ П а к т а м, кн. 3, с. 103.

Разбира се, когато говорим за интереса на Талев към чуждите литератури, не бива да го ограничаваме само до руската класика. Той е един от културните наци творци, който е ползвал и чужди езици. Безспорно Талев е познавал творчеството на най-големите западноевропейски майстори на словото. С тяхното изкуство той се среща по-късно, като студент на Запад и в София. Като начеващ писател той е търсил в него онова, което може да му послужи, онова, което може да го насочи в собственото му творчество. Безспорно то чрез своите най-добри образци е повдигнало критерия на младия писател към собствените му произведения. Но от признанията на Талев можем да съдим, че нито един западен автор не му е допаднал така, както Толстой. Дори Балзак, този всепризнат гений на художественото слово, не е успял да го покори така, както руският писател. Той се е вглеждал в него, проучвал е отношението му към човека, художествените средства, които е използвал, но му е останал чужд. Дори се опитва да го критикува. Намира, че «у него подробностите понякога удавят същественото», нещо, което го прави за читателя «уморителен». Не е допаднал на Талев и Цвайг. Той му се е сторил твърде изкуствен. «Неговите чисто белетристични творби са правени, съчинени. Друг е въпросът с биографичните му романи, които имат по-голяма стойност. . . »³⁰ Но Цвайг му е «подказал» какво огромно значение в работата на писателя може да има «интелектуалният багаж». Затова пък в лицето на Мопасан вижда истински художник и nepocтижим белетрист. Изглежда, че той е оставил най-трайни следи в творческото съзнание на Талев. Не случайно авторът на «Преспанските камбани» признава, че от западните писатели най-вече Мопасан му е «разкривал майсторството на художника»³¹. Подобна висока оценка за автора на «Bel-amí» откриваме и у Толстой. Тук прозират пак естетическите виждания на нашия и руския писател — изкуството да не бъде съчинено, измислено, а преживяно; да отразява големи обществени и нравствени въпроси и възмущения на хора и народи.

Руската литература за Талев е била близка, родна литература. Нея той е възприемал с духовната нагласа на българина — непосредствено, направо, а може би и в оригинал. Това, което в нашата литература не го е намерил, той го е открил в руската. Руският писател и преди всичко Толстой му е подказал какво трябва да бъде естетическото верую на художника, научил го е да търси и в «звера човека», да издига личните, регионални и национални интереси в общочовешки проблеми.

И действително Л. Толстой се нарежда неотменно и непосредствено до българските учители на Талев. «Първите писателски

³⁰ П а к т а м, кн. 2, с. 92.

³¹ П а к т а м, кн. 2, с. 95.

имена, които съм запомнил още от най-ранна възраст, са имената на Иван Вазов, Пенчо Славейков и Лев Николаевич Толстой...», пише авторът на «Илинден».³² В Прилеп, Солун, Скопие или София — където и да се е намирал, Талев е търсил духовна опора и вдъхновение в творчеството на Толстой. То го съпътствува през целия му живот. «Война и мир» става негова настолна книга, към която той много пъти в живота си се връща, чете и проучва с неотслабващата жажда и страст на човек и творец, до безкрайност влюбен във великия маг на руската земя.

Не е случайно това, че вече като зрял творец и класик на нашия роман Талев ще намери време да посети Съветския съюз и да се поклони над гроба на своя велик учител в Ясна поляна, ще разгледа с нескрито възхищение Толстоевия музей в Москва и ще посети, обхванат от не по-малък трепет, московския дом на гениалния творец. По такъв начин той ще циментира, ще «заякчи» още повече връзката с титана на руския дух, ще я направи още «по-реална» и «по-видима»³³, както и сам се изразява.

Началните творчески импулси у Талев се зараждат не само под влияние на Вазов, но и на Толстой. Още първите произведения — «Казаци» и «Хаджи Мурад», на които попада Талев, извикват в неговата душа наред с възхищението и едно радостно чувство на съпреживяване, на горещо желание да следва творческия пример на великия писател. «На особено място и в паметта, и в сърцето ми стои Лев Толстой — съобщава Талев. — Не си спомням точно кое от неговите произведения съм прочел най-напред и още като дете там, в родния ми град, но то беше или «Казаци», или «Хаджи Мурад», а може би и двете по едно и също време. Ведно с моето детско непосредствено възхищение, с едно дълбоко чувство на душевно задоволство, на яснота и пълнота спомням си, че още тогава с детската си наивност почувствувах желание да стана писател като Лев Толстой.»³⁴ Тук е и самоиронията на Талев — искал е да постигне непостижимото, но тук е и неговото преклонение пред големия творец, оня начален момент, когато той е почувствувал връзката си с автора на «Хаджи Мурад». Този духовен афинитет няма да се прекъсне вече никога. Нещо повече — с всяка измината година той ще се задълбочава и увеличава, за да се издигне на оная висота, когато ще стане изповед и прозрение.

В поробена Македония произведенията на Толстой проникват по различни пътища, но преди всичко през България. В края на миналия и началото на настоящия век той е един от най-много пре-

³² В. Народна воля, 1972, №6 от 1 юни.

³³ Сп. Литературна мисъл, кн. 5, 1960, с. 10, статия на Д. Талев «Лев Толстой в моята памет».

³⁴ П а к т а м, с. 10.

вежданите руски писатели. Само за един кратък период от време излизат в български превод «Изповед» през 1898 г., «Крайцера соната» през 1890 г.; «Война и мир» през 1892 г., «Ана Каренина» през 1899 г.; «Възкресение» и «Що е изкуство?» през 1900 г. и още много други.³⁵ Голямо количество от тях се пренасят в българските училища в Цариград, Солун, Скопие и по целия поробен край, където има българско население и интелигенция. Но в същото това време редица творби на великия руски писател, завладял сърцата и умовете на хората, се издават и в самата Македония. Така например българското неделно училище в Битоля през 1896 г. издава в български превод «народните разкази» на яснополянския мъдрец — «С какво живеят хората» и «Господар и слуга». Ще припомним, че Толстой влиза трайно в културното ежедневие на подрастващото поколение, към което принадлежи и Талев по онова време, и чрез училищните читанки и учебници, които са били едни и същи за свободна България и за поробените краища. Като прибавим към всичко това и многобройните списания и вестници, които никнат едни след други и редакторите на които считат за пръв свой дълг да запознаят читателите с гениалния художник и мислител Л. Толстой, ще добием една пълна представа за оная атмосфера, която руският писател създава сред младежта у нас. Не случайно още тогава се появяват и първите съидейници на Толстой — първите толстоисти, които изграждат колонии от съмишленици, създават издателства и правят всичко възможно теоретически да изяснят неговото религиозно-етично учение и практически да покажат неговата осъществимост.³⁶

В Прилеп сред приятелите, с които е дружил Талев, е имало един ученик толстоист от Цариградската семинария. Той често е говорел за религиозните и нравствените възгледи на своя духовен учител и водач. Навярно Талев се е заслушвал в неговата изповед, след като той му е направил такова впечатление, че го е запомнил за цял живот. Но нали в тази ученическа група, която се е формирала в Прилеп от разпуснатите ученици и студенти по време на войната, е имало младежи с най-различни възгледи и убеждения — социалисти, нищезанци, анархисти и т. н., които също така са правели впечатление на още политически неангажирания бъдещ писател. Всичко това показва колко противоречиви и нееднородни са били възгледите на обществото, в което се е движел Талев.

³⁵ Библиографска справка за проникването на Толстой в България вж. в книгата «Защо се хората упоаят и празникът на просвещението в Русия», превел С. Т. Ничов, С., 1899; в справката «Толстоевата литература у нас», сп. Възраждане, год. II (1908), кн. 7—8; в статията на В. Кехлибарев, «Толстой у нас», в. Литературен фронт, год. IX/1953, бр. 36.

³⁶ Вж. Г. Константинов, Л. Н. Толстой и влиянието му в България, НК, С., 1968.

Но имало е нещо, което обединява тази ученическа и студентска компания от поробения край — стремежът им към свобода и знания. Те са поглъщали всичко ново, което е достигало, макар и със закъснение, в неосвободените земи, и за тях то е било израз на прогреса и движението напред, на свободната изява на човешкия дух. Както и в свободна България, така и в Македония толстоизмът се е схващал в оня ранен период на неговото проникване като социалистическо учение. «Аз и досега добре помня времето — пише П. Ю. Тодоров, — когато почнаха да проникват Толстоевите произведения у нас. Беше през втората половина на 80-те години — тогава почваше измежду учениците в гимназиите онова смъртно идейно брожение, от което по-сетне се оформи социалистическата партия. Социализмът се състоеше в пеење на руски студентски песни и в четене на руски писатели. Най-далеч, догдето този социализъм отиваше, беше — да се четат и по-сетне да се превеждат брошурите на Бакунина, Кропоткина, Писарева, Чернишевски, между които попаднаха и няколко малки разказа на Толстой. Скоро след това интересът към Толстой излезе от тази среда, разшири се и обхвана цялата българска интелигенция».³⁷ Може днес това да ни се вижда пресилено, но в същност то е било факт, реална действителност, през която са преминали или са се съприкосвявали редица наши литературни, научни или обществени дейци от онова време. Не само П. Ю. Тодоров, но и Йовков, и Талев са дишали тази атмосфера, макар и при различни условия, и при различно отношение към нея. Техните погледи на бъдещи творци са били притеглени от едни и същи произведения на великия писател, от едни и същи проблеми на неговите естетически и нравствено-етични възгледи. Навярно Талев, след като среща интересната и колоритна фигура на младия прилепски толстой т, след като е слушал неговите концепции за света и човека, не може да не е потърсил техните първоизточници в нравствено-религиозните студии на Толстой — «Изповед» и «Моята вяра», които са били едни от най-разпространените по онова време. Чел преди това «Казаци» и «Хаджи Мурад», а може би и някои други още художествени произведения на големия творец-хуманист, Талев навярно е търсил връзката на нравствено-религиозните възгледи на великия писател с неговото литературно творчество. Нали точно в «Казаци» и в «Хаджи Мурад» те напълно отсъствуват — там се налага «религията на живота» — «Животът е всичко. Животът е бог», от позициите на която са написани и най-хубавите произведения на Толстой отпреди идейната криза в края на 70-те и началото на 80-те години на миналия век, включително «Война и мир» и «Ана Каренина». Тази «религия на живота» е дала широк път на ху-

³⁷ П. Ю. Тодоров, Събрани произведения, т. III, С., 1958, с. 448.

дожествената стихия на Толстой и е позволила да се реализира най-пълно неговата творческа мощ. Жизнелюбивият талант на писателя е намерил своята естествена идейна основа. Вероятно това е почувствувал и Талев, то му е и допаднало, защото той е подходил към Толстой не като религиозен мислител, а като творец, влюбен в хората и живота. Нещо подобно имаме и от страна на Йовков към автора на «Война и мир». И това е напълно естествено и обяснимо — художникът Талев се е интересувал от твореца, а не от нравствения проповедник Толстой. Това ще потвърди и самият Талев, когато след много години ще признае, че религиозната философия на руския писател още при първата среща с нея не му е допаднала. «В Прилеп, както казах, имаше възпитаници на Цариградската семинария, които ми говореха за неговата нова религия. Философът Толстой обаче не ми харесваше.»³⁸ В същност това е единственото, което не е харесало на Талев в неговия учител. Това той ще потвърди и при други поводи и на други места, като подчертае именно несъответствието между жизнения талант на големия художник и неговата религиозна теория от последните години на живота му, която някогаш въздигат до пророчество. «Много от схващанията на Лев Толстой аз не споделям. . . — пише Талев. — В известен смисъл и в известни случаи нравствените му схващания са в пълно противоречие и с неговата собствена творческа природа. Ние чувствуваме неговата изключителна мощ като художник най-много там, дето престава да бъде морализатор и проповедник.»³⁹ И това действително е така! Но в късния Толстой има нещо друго, което обикновено се пропуска и не се оценява по достойнство — това е, че той си остава независимо от всичко голям художник. Но вече обогатен с една нова нравствена идея, която внася промени в неговия художествен метод, в неговия почерк на писател. Той става по-критичен към живота на руското общество, отрича държавата и църквата като институти, които утвърждават и узаконяват социалното зло. Но в същото време той призовава не към активно, революционно премахване на това зло, а към несъпротивене на злото с насилие, към единичното добро. Но всичко това той върши страстно, с увлечение, свяра в истин остта на своите идеи, с вяра в човека и неговото светло бъдеще. Точно това е забелязал и високо оценил авторът на «Гласовете ви чувам». «Ала и в тоя случай ние чувствуваме силата на един необикновен човешки дух или може би възраждащата топлина на едно човешко сърце — говори Талев. — Неговата мисъл за непротивене на злото може да ни е съвсем чужда, но ние не можем да не се възхитим,

³⁸ Ганка Найденова-Стоилова, сп. Литературна мисъл, 1957, кн. 2, с. 92.

³⁹ Димитър Талев, Лев Толстой в моята памет, сп. Литературна мисъл, кн. 5, 1960, с. 11.

да не се поучим, да не се насърчим от непоколебимата му вяра и увереност, от неговата смелост и настойчивост, от апостолската пламенност, с която е пропита всяка дума в неговата пръска. Ние не можем да приемем неговата вяра, но от него можем да се научим как трябва да се вярва и как да се защитава една вяра.⁴⁰ Тоест на оня огън, който гори в човека и без който той не би бил творец. А този огън в Толстой е особено силен. Талев го е почувствувал още при първата си среща с него, когато е чел «Казаци» и «Хаджи Мурад». А когато по-късно прочита «Война и мир», той просто е бил потресен. Пред него се разкриват цялото величие на таланта на гениалния руски писател, неговият непостижим дух, неговият художествен размах, дълбочината на философските му прозрения, простотата на жизнената правда, отразена с най-прости художествени средства. Не случайно за цял живот той остава запленил от това художествено произведение на Толстой и много пъти след това се връща към него, за да се убеди, че то е върхът на духовните измерения на човечеството, че второ като него не съществува. «В казармата прочетох за пръв път «Война и мир» ... Престорих се на болен и в няколко дни при денонощно четене жадно погълнах целия роман. Порази ме. Много пъти след това съм го чел и нищо не можа да го надмине. За мене той остава най-голямата творба от своя род.»⁴¹ Това първо впечатление не само ще се запази, но с годините постоянно ще се обогатява. Талев ще навлиза все по-надълбоко в творческата лаборатория на автора на «Война и мир». Ако първите му срещи с произведенията на великия писател в Прилеп, Солун или във войската бележат интереса му на читател, то едва по-късно, като студент в София, той започва да се вглежда кое как е направено. «Безхитростният», жаден за естетическа наслада поглед на читателя се заменя с проникновения поглед на търсещия писател, на учещия се на художествено майсторство бъдещ голям творец. Това е момент, когато обикновено настъпва разочарованието от кумирите, от предходниците. Но такава охлаждане на Талев към Толстой не става, напротив, той открива нови неща в него — открива неговия естествен подстъп към отразяване на живота — това, което го отличава от другите и го издига над тях — прави го непостижим. Само с това можем да си обясним тази страст, с която Талев още от началото е четял, а след това и в естранно разучавал творчеството на Толстой. «Но от «Война и мир» аз не се разочаровах — съобщава Талев. — Този роман е стоял винаги на масата ми и аз съм могъл всеки момент да го разгърна тъй, където ми попадне, и да се зачета с дълбок интерес. Даже и сега бих се нахвърлил на него със същата жаж-

⁴⁰ Пак там, с. 12.

⁴¹ Ганка Найденова-Стоилова, сп. Литературна мисъл, 1957, кн. 2, с. 92.

да.»⁴² Този роман, както и другите художествени творби на руския писател, не е бил само пример на голямо изкуство, но е бил духовна необходимост, творчески импулс в реализирането на художествените задачи, които са стояли пред нашия писател. През целия си живот той търси съприкосновение с него, допитва се до него, сверява своите творчески замисли с него и т. н. В интервюто си с Ганка Найденова, състояло се през последните години от неговия живот, там, където говори за творческия процес и за интереса към вече написаните си книги, Талев съобщава: «Ето в момента чета отново «Ана Каренина», не зная за кой път.»⁴³ Романът «Война и мир» според признанието на нашия писател е винаги на масата му. Така е, когато един творец се чувствава духовно близък на друг творец — той става негов спътник в живота.

Може да се предполага, че още в оня ранен период в Прилеп или Солун Талев се запознава и с естетическите идеи на Толстой, с неговите статии и изказвания за изкуството. Ще припомним, че още през 1900 г. бива преведена на български студията на великия писател «Що е изкуство?», която извиква редица отзиви в печата. Това обръща погледа на нашата тогавашна интелигенция вътре в страната и вън от нея — в поробените краища, където легално или нелегално са се получавали българска оригинална или преводна литература, списания и вестници. Именно в това свое произведение Толстой изказва редица важни и ценни мисли върху същността, целите и предназначението на изкуството, които не може да не са допаднали на Талев. Според стария писател литературата трябва да слъжи на високи идейни, нравствени и етични цели. За него изкуството е призвание, тежък и неумореч труд, вечно търсене на истината в живота, на щастието на народа. Не изкуство за самото изкуство, а изкуство, което да възпитава, нравствено да възвиси човека, да го прави по-добър и по-благороден. Като излиза от тези свои естетически и етически принципи, авторът на «Що е изкуство?» подлага на унищожителна критика философската и художествената същност на руското и западноевропейското декадентство. За Толстой, който открива в основата на декадентството човеконенавистническата философия на Ницше, става още в началото ясна неговата естетическа концепция, неговият стремеж да се обособи като изкуство на избраници, които да противопостави на народните маси. Писател с изключително съзнание за обществен дълг, той енергично възразява в своята студия, пък и в редица други изказвания на декадентите, на стремежа им да сведат изкуството до «проста забава» на един малък кръг от хора, които живеят върху гърба на народа. За демокра-

⁴² Пак там, кн. 2, с. 92.

⁴³ Пак там, кн. 3, с. 102.

тично и свободолобиво настроения патриот, какъвто е бил младият Талев, това е било откровение, висш принцип на неговия живот — да служи на своя народ със своето творчество, а не да му се противопоставя. Не случайно той е изпитвал естетическа неприязън към декадентството, и то в един период, когато нашата творческа интелигенция се е увличала по време на войните и след това по него. Талев е бил винаги свързан със здравите реалистични принципи на нашата и руската литература, която той винаги е чувствувал като родна. Но и тук вероятно Толстой е спомогнал той да си създаде сравнително висок и в същото време широко демократичен, народностен критерий за изкуството.

Един интересен факт в творческата биография на Талев, който може би има някакво отношение към изказванията на Толстой, е отказването на нашия писател от поезията. «Смятах я — съобщава той — за нещо много важно. Четях и пишех по цели дни — от тъмно до тъмно. Но някак неочаквано у мене настъпи разочарование от стиховете. Видях ми се несериозно човек да се занимава със стихове и пре танах да ги пиша. След това не съм написал вече нито един единствен стих и се насочих към прозата.»⁴⁴ Известно е, че в късния Толстой има твърде парадоксални мисли — една от които е отрицателното му отношение към поезията. Той счита, че тя сковава твореца и не му позволява да разгърне своите мисли и съждения. Навярно творческият и естетически кумир на Талев — авторът на «Война и мир» и «Що е изкуство?», му е повлиял и го е насочил към белетристиката. Може да се предположи и нещо друго — Талев просто е почувствувал, че неговият талант ще се изяви по-пълно в прозата, отколкото в поезията, и затова се е преориентирал. Подоб и случан в литературата са често явление. Ще припомним за Гогол, Тургенев и нашия Йовков. Може би срещата с Толстоевото творчество, с неговите естетически идеи да е станала причина за известна преориентация от страна на формиращото се съзнание на бъдещия голям романист, което е и най-вероятно. Не случайно още с прочитането на «Казаци» и «Хаджи Мурад» юношата Талев замечтава да стане като автора на възхитилите го произведения. «Ведно с моето детско непосредствено възхищение. . . , още тогава, с детската си наивност, почувствувах желание да стана писател като Лев Толстой. . . На тая ранна възраст ние искаме да приличаме на тях, от които се възхищаваме най-много и които най-много обичаме. И когато не сме се излъгали в своята обич, тях наши чувства остават непроменени през всичките ни възрасти»⁴⁵ — пише Талев. И примерът действи-

⁴⁴ П а к т а м, кн. 2, с. 88.

⁴⁵ Д и м и т ъ р Т а л е в, Лев Толстой в моята памет, сп. Литературна мисъл, кн. 5, 1960, с. 10.

телно заразява бъдещия автор на «Илинден», той му позволява да намери себе си, да реализира най-пълно след време своите творчески замисли.

Толстой става не само естетически и критически съветник на Талев, критерий за истинското голямо изкуство, но и творческа школа. Никой друг писател не е представлявал обект на толкова задълбочено проучване от страна на Талев, както Лев Толстой. Това му е дало основание вече като голям и утвърден класик да каже: «аз дължа най-много на Толстой»⁴⁶. Великият руски писател го е «научил» не само на сериозно и отговорно отношение към изкуството, но и на художествено майсторство. В това отношение Талев сам отбелязва художествените похвати, които му е подсказал Толстой като белетрист. «Толстой ме е научил — призема той, — че е много важно как ще пишеш книгата. Той ме е научил че разказът трябва да бъде интересен, разнообразен. Една от най-важните задачи е да въведеш читателя в епохата. Хората и случките трябва да са характерни за времето. От Толстой аз научих много и за мярката на писателя. Аз съм го проучвал от тази страна. От него съм дсбил и мярката за важната подробност, научил съм кое трябва да се каже и кое не. Разбрал съм и нещо особено важно — да запазиш в творбата непосредствения живот, а не да го умъртвиш в литературата.»⁴⁷ Не може да не се признае, че Талев е открил в художника Толстой много неща, които и най-проникновеният критик не би видял. С погледа на творец той забелязва много, и то специфични моменти от художественото майсторство на автора на «Война и мир». Той е открил она особен начален абзац в романите на Толстой, в който като във фокус е центрирано идейното съдържание на произведението. «Всички щастливи семейства си приличат, всяко нещастно семейство е нещастно по своему» — започва Толстой «Ана Каренина», за да ни въведе след това в идейно-образния свят на своя роман и ни докаже, че това действително е така. Но тази начална мисъл на писателя, изказана открито и смело, хваща читателя и го заставя да тръгне по дирите на разказа. Човешките проблеми и проблемите на епохата ще се разкрият чрез семейните отношения на героите. Трагедията на героинята ще се превърне в трагедия на една цяла епоха, на един човешки живот, неизменно и органически свързан със съдбата на обществото, на родината и човечеството. Нещо подобно, разбира се, в идейните и творческите аспекти на творбата имаме и при Талев: «Едва-що бе преминала голямата чума в лето 1833, която лежало дълго, като тъмна, отровна мъгла над цялата страна. По това време Стоян Глаушев забягна от родното си село Гранче, което

⁴⁶ Пак там, с. 10.

⁴⁷ Ганка Найденова-Стоилова, сп. Литературна мисъл 1957, кн. 2, с. 95.

беше на около три часа път от град Преспа. . . » (1, 7). Съдбата на Стоян Глаушев ще вплете в себе си съдбата на целия поробен народ — с неговата орисия започва «Железният светилник». Тук в бягството на Стоян е заложено неговото бъдеще, което авторът прави предмет на своя разказ. В Глаушевата къща ще се отразят и битът, и честта, и стремежът към щастие и свобода, изобщо възрожденският патос на една нова ера. Още с първите редове на романа авторът ни потапя в епохата, заставя ни да живеем с нейните герои и проблеми — така както прави и Толстой. Разбира се, това е свързано с идейните и философските виждания на двамата писатели с техните исторически концепции, на които по-късно ще се спрем. Важното в случая е, че нашият творец не на думи, а на дело е усвоил един от композиционните похвати на автора на «Ана Каренина — да центрира идейния замисъл на произведението още в неговите първи редове и да направи разказа «интересен, разнообразен», като въведе читателя в епохата и свърже съдбата на героя със съдбата на времето.

А колкото до «художествената мярка» у Толстой, която е направила силно впечатление на Талев и която той безспорно е усвоил, е свързана с чувството на великия писател за реалност и убедителност, за художествена достоверност. Тя е органически свързана с неговия стил, с неговото светоусещане и световъзприемане. Тя запазва жизнената правда в нейните измерения и я прави видима и осезаема. «Като съм чел например разказа на Толстой «Планомерът» — съобщава Талев, — аз съм усещал мириса на коне, на обор, толкова силно е съумял да ни даде авторът усещането на непосредствения живот. Мярката на писателя му дава възможност да знае как трябва да постигне това — защото въпросът не се отнася до преразказване на живота — толкова той може да бъде умъртвен, а до художествено пресъздаване на живота. Големите писатели на световната литература владеят в най-висока степен тази художествена мярка.»⁴⁸ Тя им позволява да запазят естествената сетивност на пресъздавания свят, неговата релефност и физическо присъствие, нещо повече — слуховото и сетивното въздействие върху читателя. Към това се е стремял и Талев. И може би той пръв в нашата литература е успял да пресъздаде живота в художествените си творби — особено в четирилогията, в цялата му видимост и осезаемост. Той не само насън разговаря със своите герои, но той ги вижда, чувствава, усеща по миризмата тяхното присъствие, тъй както младият селянин Стоян Глаушев чувствава «полхващия мирис на разкопаната земя» (1, 44). Това се предава и на читателя, той съприживява с цялото богатство на своите усещания живота, който авторът пресъздава. А принос за това без-

⁴⁸ П а к т а м, кн. 2, с. 94.

спорно има Толстой, който подсказва на своя талантлив български поклонник и последовател «мърката» на художественото въздействие и нейната многаспектност запазването на действителността и нейните живи форми и очертания. Благодарение на творческото внушение на Толстой Талев обогати съвременната ни литература с едно ново, по-широко претворяване на живота.

На Талев е направила впечатление и «изключителната честност» на автора на «Казаци». Той никога няма да подведе читателя, никога няма да го излъже. В същност по тези въпроси се е изказвал и самият Толстой в студията си «Що е изкуство?» — там, където говори за «заразяващата» сила на художествената творба. Той счита, че за да «заразява» изкуството, то трябва да изразява чувство, което е породено от вътрешната потребност на неговия автор да каже нещо ценно на хората. «Най-хубавата част от своя живот поетът отнема и я влага в своето съчинение»⁴⁹ — пише Толстой. Творецът пристъпва към изкуството само когато чувствава, че не може да не гсесри. Този именно смисленално-творчески момент е изгз на искрено стиснение на автора към проблемите, които го вълнуват. Толстой счита, че «толкова повече се увеличава степента на заразителността на изкуството, колкото повече се увеличава степента на искреността на художника»⁵⁰. Искреността изразява както вярата на художника в собствената му идея, така и честното му отношение към предмета на неговата творба. Без искреност няма правдивост, няма обективност — те са задължителни за писателя дори и тогава, когато не отговарят на неговите понятия за нравственост и етичност. Тази мисъл Толстой изказва и в «Предислорието» към съчиненията на Мопсан: «Художникът именно за това е художник, защото той вижда предметите не такива, каквито той иска да ги види, а такива, каквито са те в същност»⁵¹. В стомениите си А. А. Стахвич гсесри, че авторът на «Живият труп» не сбичал да ходи на театър, защото «всяка невярна интерпретация му дразни слуха»⁵². Този е един от многобройните примери, които гсесрият за изключителното чувство у Толстой към фалшивите тисве, които разрушават връзката между творец и зрител или между автор и читател. Талев не толкова е видял, колкото е почувствувал искреността на великия писател, неговата непоквнена честност, неговата висока творческа принципност по отношение на жизнената правда. Още при първата среща с неговото творчество той е бил удивен от искрения му патос, от откровенния му тон. Едва след години обаче ще оцени по достойнство това ценно качество на Толстоевата проза. «По-късно, ко-

⁴⁹ Л. Н. Толстой, Полное собр. соч., т. 48, с. 116.

⁵⁰ Пак там, т. 30, с. 150.

⁵¹ Пак там, т. 30, с. 20.

⁵² «Толстоевский ежегодник», 1912, с. 28.

гато младежкото ми удивление от майсторството на Лев Толстой трябваше да отстъпи място на една трезва преценка — пише Талев, — на една професионална заинтересованост, аз установих, че това, което прави писателското му дело така внушително, така убедително и въздействащо, то е преди всичко неговата изключителна почтеност. Читателят знае, че Лев Толстой никога няма да го излъже, няма да го излъже и подмами дори и със своите заблуждения, със своите грешки. Видими, ясни са и неговите заблуждения, и грешките му, както всяко нещо у него.»⁵³ Талев открива, че Толстой не лъже дори и когато греши — толкова искрен и почтен е той към хората. Макар великият писател да не е чужд на някои художествени прийоми за приковаване вниманието на читателя, както е в началото на «Ана Каренина», «хитроумието» не е в неговия стил на писане. «С първите няколко реда, както например в «Ана Каренина» — отбелязва Талев, — Толстой загатва за съдържанието на книгата и това е в същност приветлива подкана към читателя. Хитроумието е съвсем чуждо на писателската природа на Лев Толстой, а към хитроумие и разни професионални ловкости прибегват дори писатели като Достоевски. Искам да кажа, че професионалната ловкост не е чужда и на най-голямото изкуство, но толстоевската почтеност е все пак за предпочитане.»⁵⁴ «Фантастично почтен» към хора и събития, които рисува, дори тогава, когато изпада в заблуждение, както е в «Крайцерова соната», Толстой не лъже, не подвежда — той говори само истината. И тази истина особено високо цени Талев като читател и като писател. Тя не е чужда и на неговото творчество, изпълнено с толкова любов и мъка по роден край. С това можем да си обясним въздействието на Талевите романи, любовта и увлечението на читателите към тях и постоянно нарастващата популярност на техния автор. Хората обичат и четат ония автори, на които вярват — Толстой и Талев са от тях.

Нашият писател се възхищава и от гениалната простота на Толстоевото творчество, от неговата «яснота». В природата на изкуството е да бъде ясно и достъпно. От простотата на неговата форма зависи и широтата на неговото въздействие. В статията си «За това, което наричат изкуство» яснополянският мъдрец иронизира всички онези творци, които се утешават с мисълта, че ако не съвременниците, то потомците ще ги разберат. «Щом веднъж художникът си е позволил — пише Толстой — да каже думите: мене не ме разбират, но ще ме разберат в бъдеще, веднага отваря вратата за всякаква безсмислица, за всякакво безумие.»⁵⁵

⁵³ Димитър Талев, Лев Толстой в моята памет, сп. Литературна мисъл, кн. 5, 1960, с. 10.

⁵⁴ Пак там, с. 11.

⁵⁵ Л. Н. Толстой, Полное собр. соч., т. 30, с. 265.

Така могат да говорят само хора, които търсят оправдание на своето бездарно и безсъдържателно съчинителство. «Великите предмети на изкуството само за това са велики, защото те са достъпни и разбираеми за всички» (15, 136). Това добре го е разбрал още в началото на своята творческа дейност и Талев. Той е имал за пример гениалните по своята простота и «яснота» художествени произведения на автора на «Хаджи Мурад». Талев открива в тях не само идейна дълбочина, но и изящна простота и достъпност на художествената форма. «Творчеството на Лев Толстой има още един рядък и много ценен белег — подчертава той, — това е яснотата в него или, бих казал, чистата светлина в него. В творчеството на Толстой няма никакви примамващи или измамни загатвания, недоизказвания или полусветлини и полусенки, които у много други автори са любими изобразителни средства, макар и не винаги сполучливи и уместни.»⁵⁶ Навярно тук Талев има пред вид Достоевски. Той често противопоставя двамата автори, за да подчертае своето предпочитание пред Толстой и неговото здраво и естествено отношение към хората и живота. «Лев Толстой вижда света и людете ясно, със силици, здрави очи, така и ги предава в книгите си.»⁵⁷ Той притежава «необикновено остро зрение», заглежда далеч напред, разкрива душата на човека със своя ясен и лъчезарен стил. Не тъмните краски, а светлите и топли тонове са характерни за неговия художествен почерк. Подобен на него според Талев е Шолохов. Нали и той като нашия писател не крие своите връзки с автора на „Война и мир“. Толстой, без да е създал някаква творческа школа, както един Гогол например, без да е свързан с някакви течения и направления в литературата, както един Байрон, сам е бил школа и направление не само за литературата на XIX в., но и за тази на XX в. Няма голям романист, който да не се е учил от него. В това отношение Толстой е неизчерпаем океан от творчески идеи и запаси. Влиянието, което е оказал и оказва на литературата, е влияние творческо, възвисяващо и водещо към високите върхове на голямото изкуство. Такова е то и върху автора на «Илииден».

Талев ни съобщава и друга една подробност по отношение на творческия опит, който му е подсказал Лев Толстой. Става дума за подбиране на «детайла» при изграждане на художествения образ и на художествената творба изобщо. Може би истинското майсторство на писателя започва с умението му да детайлизира, да подбира същественото и да изоставя незначителното. Това е забелязал и Талев. «Ще завърша бележките си — пише той — с две думи за най-голямата полза, която съм имал като писател

⁵⁶ Сп. Литературна мисъл, кн. 5, 1960 г. с. 11.

⁵⁷ Пак там, с. 11.

от Лев Толстой, доколкото съм бил в състояние да се поуча от великия учител и майстор на художественото слово. Отнася се до детайла, до необходимата, характерна подробност, до живите елементи, с които се изгражда цялостният образ, цялостната картина и цялостният разказ (разказ, повест, роман). Мога да кажа, че тъкмо у Толстой аз усетих и познах голямото значение на детайла и колко трудно е да се открие и подбере най-подходящият, най-нужният детайл. И в тоя случай майсторството на безсмъртния руски писател е изключително.»⁵⁸ При един анализ на творчеството на автора на «Ана Каренина» се вижда «как умело са подбрани» и «колко живи» са тези елементи, които съставят цялото — всичко е подчинено на основната идея, на основната мисъл. Независимо къде се намира Ана Каренина — в Русия или в Италия, независимо къде се движи — в семейството или в обществото, тя е преследвана от една мисъл — какво ще стане с нея, с детето, което е изоставила. Защото Ана не е само жена, която обича до самозабрава Вронски, тя е и майка, напуснала своето семейство, любимото си дете заради личното си щастие. В раздвоението, в невъзможността да съедини Серьожа и Алексей Вронски е нейното нещастие и трагедия. В същност това е и основната мисъл в романа. И всеки елемент, всеки детайл е подбран съобразно нейното художествено реализиране. «Толстой описва по такъв начин — забелязва Талев, — че описаното от него изпъква, оживява с всичките си страни и белези, дори, да речем, и със свойствената си миризма. Тая изразителност и яркост се дължи до голяма степен на умело подбраните и най-характерните подробности, от които е съставено цялото.»⁵⁹ Чрез умелото съединение на характерните детайли Толстой създава особена, невидима, но действаща дори върху обонянието атмосфера, предава не само духовния свят на човека, но и неговите физически усещания.

Не отбягва от погледа на Талев и грижата на Толстой за читателя. Тази грижа, която осигурява и на най-невнимателния читател следенето на действието и развитието на героите, която не му позволява да изпусне от погледа си най-важните черти на техния характер и поведение. Това глосемият художник осъществява чрез «повторението», чрез многократното обръщане на вниманието на читателя върху определен външен или вътрешен белег. «... Толстой често прибягва — разсъждава Талев — и до друг един свой похват—повторението, припом янето на важната, необходимата подробност, на характерния белег. За вживяващия се, бдителен и задълбочен читател тия повторения и припомняния

⁵⁸ Сп. Литературна мисъл, кн. 5, 1960, с. 12.

⁵⁹ П а к т а м, с. 12.

понякога са може би и досадни, ала за недостатъчно внимателния читател, каквито са повечето читатели, те са нужни и са едно полезно улеснение. Ето и с тая своя грижа за читателя, а това е още повече грижа за произведението — да бъде то възприето с пълната му сила, и с тая своя грижа Лев Николаевич Толстой се разкрива като творец и писател — велик и в най-малкото свое дело.»⁶⁰ В същност Талев не е първият, който е забелязал тази особеност в художествения стил на великия руски писател, но той може би е първият в нашата литература, който се е възползвал от нея. Той добре е осъзнал колко съществен момент в изграждането на образа е акцентуването на фрапиращите черти в неговия физически или духовен портрет. Много пъти Толстой ще обърне погледа ни към малките, бели и пухкави ръце на Наполеон — израз на неговия нетрудов живот; или към големите лъчисти очи на Маря Болконска — израз на нейния вътрешен духовен живот. Много пъти авторът на «Война и мир» ще обърне внимание на интонацията и движенията на Наташа Ростова — винаги естествени и преливащи от живот; на сънливостта на Кутузов, която го заставя да спи по време на военните съвети — нали в крайна сметка тактиката и стратегията няма да решат войната и тези съвещания са излишни. Безброй са подобните примери в творчеството на Толстой. И Талев не само ги е видял, не само ги е отбелязал, но и ги е възприел като творчески похват. Ще припомним, че той нашироко използва акцентуването и «повторението» на определени белези, за да изгради по-релефно психологическия или физическия портрет на редица образи в четирилогията. Така по-силно и убедително се налагат «хубостта» на Ния, волевият характер на Султана, добротата на Стоян Глаушев, алчността на Боболеви, развратността на Таки Бршнарков и т. н. Към «повторенията» и подчертаванията той се стреми отначало съзнателно, но след това те стават органическа част от неговия стил и почерк на писател. Това, изглежда, не са могли да разберат коректорите и редакторите, които често са му създавали неприятности, като са посягали върху тях.

Явно е, че Талев набелязва в своите статии и изказвания за Толстой ония моменти, които не само са му направили впечатление, но и от които се е учил като творец. За нито един наш или чужд писател той не говори така под обно какво е научил и какво му дължи, както за автора на «Война и мир». Талев дори замисля поредица от разкази, в които подобно на руския писател да отрази «как умира нашият човек». Навярно идеята за тези разкази се е появила у него след прочитане на «Три смърти» и «Смъртта на Иван Илич» на Толстой. Разбира се, че Талев е искал да изоб-

⁶⁰ П а к т а м, с. 12.

рази съприкосновението със смъртта, преминаването от сбитието в небитието на «нашия човек», на българина, за да разкрие съществени черти от неговата психика, от неговия национален характер и отношение към проблемите на света.⁶¹ Но не е трудно да се открие в изказването на писателя, пък и в самото му творчество общата трактовка на проблема за живота и смъртта у него и Толстой. За разлика от модернистите те отхвърлят болезненния страх от смъртта и търсят хармонията между нея и живота. Животът и смъртта за тях са две начала на единния и естествен процес в природата. За трудовия човек природният закон стои над всичко. Той му дава сила и в най-тежките моменти да живее — нали животът е даден да се живее! И точно тук е общото в жизнената философия на Талев и Толстой — в утвърждаването на живота, в неговата непреодолима сила и красота. Сякаш Толстой а не Талев е казал: «Аз искам да подчиня смъртта на законите на живота, за да изтъкна още по-ясно неговата сила, силата на живота. В «Илинден» има наистина много смърт. Но това е смърт, от която се ражда живот. У мене има една непреодолима вяра в силата на живота, в победата на неговите по-високи обществени форми.»⁶² Тези идейно-философски прозрения циментират връзката между Талев и Толстой. От тях е излизал нашият писател, когато е оценявал руския художник, когато го издига до критерий, до висша оценка не само на творческа проява, но и на читателски вкус, на национална и духовна изява на един народ — и на цялото човечество.

Изказванията на Талев за влиянието, което му е оказал Толстой, не е само израз на преклонение към големия творец, но и реален факт. Него ние ще открием в цялостното му творчество — в отношението му към човека, към родината, в етичния идеал, в художествената нагласа на неговото съзнание, в жанра на романите му и т. н. Родината и човекът, патриотизмът и хуманизмът са неразделните теми в творчеството на Талев. Човекът в неговите нравствено-етични и патриотични измерения в епохата на националноосвободителните ни борби през турското робство става основен проблем на неговото творчество.

Талев може да търпи идейни заблуди, но тези заблуди са продиктувани от неговия искрен патриотизъм, от неговия стремеж на всяка цена да види своя роден край свободен и присъединен към родината. За него свободна България от най-ранно детство е привлекателна сила, мечта. Езикът, който е говорел, и книгите, които е четял, са били «единствената жива връзка с тази светла

⁶¹ Вж. Ганка Найденова-Стоилова, сп. Литературна мисъл, 1957, кн. 3, с. 98.

⁶² Пак там, кн. 3, с. 98.

ана»⁶³. По-късно тази голяма любов ще го насочи към писателското поприще. Той ще направи всичко възможно, за да се подготви да служи на своя поробен край като творец. «Имаше — си спомня той по-късно — само едно нещо, което беше реалната основа на тези мечти — синовната ми любов към Македония.»⁶⁴ Тази привързаност към роден край става лейтмотивът на неговото творчество. Няма произведение на Талев, в което тя да не се встъпува, в което тя да не звучи с пълен глас. В «Железният етиленник», където народът се пробужда от петвековния сън, мите на преходящия монах: «Отвори очите си, дете, пази се от чужди заблуди, познай себе си и своя народ» (1, 147), звучат като прелюдия към свободата. По-късно този зов ще възпита десетки, стотици и хиляди борци, които ще кажат чрез Лазар Глаушев: «... аз държа за народа и сто пъти повече, отколкото за тебе си» (1, 215). Това са борци, които умират «за род и вера» (364). И тук се налага едно от съществените сходства в творчеството на Талев и Толстой. Каквито и теми да разработват, каквито и герои да изграждат, те винаги се разкриват в отношението си към съдбата на род и родина. И много често в съдбата на героя се оглежда съдбата на народа и обратно. «Биографията на семейството е тясно преплетена с биографията на цялата нация.»⁶⁵ Чрез семейство Болконски, семейство Ростови и т. н. в «Война и мир» се осъществява народностната линия на най-голям патриотизъм и саможертва в името на Русия. В «Ана Каренина», в която «семеината мисъл» заема най-важно място, сюжето на романа е построен върху няколко семейства — Каренини, Левини и т. н. Изобщо това е любим Толстоев похват на отразяване на действителността и живота на народа и обществото — през семейството. Нещо подобно имаме и у Талев. Това е забелязал и Боян Ничев, който пише: «В основата на Глаушевата епоха Талев «вгради» сянката на цяла една епоха.»⁶⁶ И това, както на друго място отбелязахме, действително е така. Талев ни отапя в семейния бит на Глаушевци, за да ни покаже чрез него нивото на епохата. В това отношение той се е учил от Толстой, който чрез семейство Ростови, Курагини и Болконски по повтарим начин изгради образа на една цяла епоха в историята на Русия. Разбира се, Толстоевата епоха е изградена на една по-широка историческа основа и философският ѝ смисъл е по-дълбок,

⁶³ Пак там, кн. 2, с. 87.

⁶⁴ Пак там, кн. 2, с. 96.

⁶⁵ Михаил Василев, Проблеми на съвременната проза, НП, 1971, с. 97.

⁶⁶ Боян Ничев, Димитър Талев, литературно-критически очерк, П. С., 1961, с. 19.

но нали и мащабите и ролята на този народ са несравнимо по големи от тези на нашия народ.

Оттук и предпочитанието у двамата автори към епичното верността им към историзма и поетизацията на народния дух. Всичко, което е свързано с народа или е израз на неговия дух и стремежи, ги привлича. Това определя и историческата мащабност на техните творби, широкото въвеждане на събития и моменти от националното минало на народа. Може да се допусне че от Толстой и по-специално от «Война и мир» Талев се е учил на фона на историческите събития на епохата да вгражда характеристиките на героите; в сложната тъкан на произведението, както е в «Илинден», да включва исторически герои и публицистични отклонения и т. н. Но ако у Толстой тези отклонения носят предимно философско-етически характер и засягат проблемите на войната и мира, на историята и личността, на доброто и злото, на хуманизма и фатализма и т. н., то при Талев те са сравнително по-лирически и са изказ на неговата синовна любов към злочестата му родина. Но и при единия, и при другия те са израз на развълнуваната им съвест, засегната от неразумните постъпки на хората, от големите национални и човешки проблеми на времето. В същност още в «Усилни години» се чувствава стремежът на автора към епичните платна, към многосюжетния роман и към изграждане на богати и епични образи на герои, и то на фона на големите исторически и социални събития на времето — нещо което подсказва школуването у Толстой, усвояването на неговия творчески подход при изобразяване на хора, събития и епохи. Подобно на своя учител Талев не само свързва съдбата на отделния човек със съдбата на целия народ, но и хваща и отразява непрекъснатия ход на живота. Като вълни идват в неговата епична четирилогия хора и събития. Едни умират, други се раждат — и всички те със своите грижи и тревоги, със своите мисли и стремежи, които са част от грижите и тревогите, от мислите и стремежите на целия народ, на цялата епоха. Нещо подобно, както знаем, но в по-широките мащаби на нацията и историята имаме у Толстоевата епопея «Война и мир».

И по друга линия може да се търси сходството в моделирането на света у Толстой и Талев — в трактуването на минало и на настоящето. Техният поглед е обърнат към миналото на народа, бе да остават при това минало. За тях то е само изходен пункт за намиране отговор на измъчващите ги въпроси. В този смисъл Пантелей Зарев много вярно забелязва, че в творчеството на Талев «съвременността се пречупва... през миналото като надежда за нов живот»⁶⁷. И единият, и другият търсят «дълбокия въ

⁶⁷ Пантелей Зарев, Преобразена литература, БП, С., с. 281.

шен смисъл на епохата: душата на човека»⁶⁸, нейните най-високи измерения в моменти на народно изпитание — когато се ушат едни норми и се създават други норми. Не случайно традицията, нейното разрушаване получават драматическа окраска живота на героите. Като че ли всеки от тях идва със своя традиция, за да разруши традицията на своя предходник, но в същото време да я продължи и обогати. Родовата традиция е непинаната история на народа — неговата хармония в живота. «Този път — пише Талев — хаджи Серафимовата внука хвърли камък в тихата вода. Смелата постъпка на Султана предизвикваше изсилната злоба на всички, които отдавна бяха загубили всякаква смелост, нейната самонадеяност предизвикваше недоизричана ярост в тия, които никога не са имали своя свободна воля» (1, 58): По-късно същата тази хаджи Серафимова внука, която не се побоява да излезе срещу остарелите и консервативни норми на обществото, самата ще стане пречка за идването на новите преобразования в битието и в човешкия живот. Но във всички случаи и във всички поколения остава копнежът за свобода, който обединява и ръководи. Авторът отразява чрез невидимите пътища на живота законите на битието. «Нека всяко нещо върви по своя си ред и своето си време — това осигурява спокойствието на къщата» (2, 8) — размишлява Султана. В Талевата героиня има много житейска мъдрост, присъща на българката от миналите времена. Тя казва на Лазар: « — Не ме залъгвай, Лазе, като малко дете. Нас къщата ни свързва най-напред, ето това огнище, дето ме се събрали. Влезеш ли в друга врата, ти веќе си друг човек. Гужд човек си веќе» (2, 266). Така е и с човека, той изглежда гужд, архаичен, когато прекрачи прага на друга епоха. При Толстой тези въпроси са усложнени, те се преплитат и с някои нравствено-етични проблеми. При него традицията се изразява не само в оловка в запазване на дом и семейство — белег, характерен за българина, за неговата народопсихология, а в запазване на родовите принципи за чест и морал. Да си спомним необичайната и ексцентрична фигура на стария княз Николай Болконски от «Война и мир», който казва на сина си — княз Андрей, когато заминава на фронта: «Помни едно, княз Андрей, ако те убият, ще ми бъде тъжно. . . Ако разбере, че ти си се държал не като син на Николай Болконски, ще ми бъде. . . срамно!» (4, 154). Бащата със своето самочувствие на горд, но честен родолюбец просто припомня на родовете принципи на семейство Болконски за чест и дълг. Когато синът му отговаря: «Това бихте могли да не ми говорите, тате» (4, 155). В същност, колкото и близко да са в моделирането на епохата, не бива да се забравя, че Талев и Толстой отразяват две

⁶⁸ П а к т а м, с. 291.

различни действителности, две различни народопсихологии. Това неминуемо се отпечатва върху съзнанието на героя, върху неговото отношение към семейство, родина, близки и далечни перспективи и т. н. Българинът е по-свързан със земята, с домашния праг, който той всеки ден прекрачва — той е по-домовит и пестелив. За него измеренията на човека включват не само отношението му към родината, но и към семейния кът, това, което той ще остави на своите наследници. Българинът държи да наследи от своите предшественици не само чест и достойнство, но и семейно огнище — за него то е най-здравата връзка с бащи и деди.

Талев е писател, който схваща живота не само в неговите национални измерения, но и в неговите полюси — на радост и скръб, на щастие и страдание. Наред с радостта стои и тъгата «неуловимият копнеж по нещо загубено или непостигнато» (1, 68). И все пак се налага жизненото, радостно усещане от живота. Акс при Толстой «религията на живота», умението да се живее са намерили обобщен израз във формулата «Животът е всичко. Животът е бог», то при Талев — «Чуден беше животът, в скърби и радости» (1, 80). Може народът да е поробен, може «радостите» да са «потулени», но те са радости! Те съществуват и без тях животът е немислим. Макар «под чужда власт», хората продължават да живеят: «Живот по милост и все пак те бяха живи люде и сърце човешко биеше в гърдите» (1, 88). Вярно е, че Ния и Иванка Руменова, и редица още герои минават през страданието, но то не е преднамерена теза — то не пречиства душата, както е при Достоевски, а изпитание на живота.

Много моменти от отношението на Талев към човека, бих казал, се покриват с тези на Толстой. И това е най-реалната и сигурна основа, върху която се градят връзките на нашия писател с руския. Както авторът на «Ана Каренина», той търси в човека преди всичко доброто и красивото, а не злото и болезненото, както е у Достоевски. «У мене над всичко остава все пак човешкото у човека — подчертава Талев, — защото аз обичам и вярвам в човека. . . . Аз искам да разкрия човека и да вдъхна вяра и обич в човека. Колкото и да съм се сблъскавал с низостта, не мога да убия вярата си в човека. Аз твърдо вярвам например, че светлото, доброто е преобладаваща сила в живота. И това не е някаква фикция. Срещал съм хора, които решително са подкрепили вярата ми в човека. От онзи миг, в който тази моя вяра би била убита, аз не бих могъл да напиша нито един ред.»⁶⁹ Тази изповед на големия творец разкрива най-пълно отношението му към човека, вярата и любовта му към него. Той е убеден, че доброто е заложено в човешката натура. Оттук и предпочитанието му към високо

⁶⁹ Ганка Найденова-Стоилова, сп. Литературна мисъл, 1957, кн. 1, с. 93.

етични и човечни натури, като Стоян, Лазар и Борис Глаушеви. Пристигналият в града, за да търси спасение и прехрана, Стоян Глаушев печели хората с «добрата си воля и всичката доброта на сърцето си» (1, 71). Лазар пише на Ния от заточение за смъртта на другаря си Лев Койчев, за неговото отзивчиво сърце, което не е могло да понесе човешката мъка. А когато Ния и Лазар кръщават своя син Борис, му пожелават: «Да бъде силен мъж, борец. . .», «. . . да бъде добър човек, чист и хубав». Явно Талев е писател с предпочитание към благородните и подчертано етични герои. Той търси и изобразява нравствените измерения в душевността на нашия човек и на националния ни характер изобщо. Не може да не се признае, че постиженията, които Талев има в това отношение, до голяма степен се дължат и на връзките му с руската литература и на първо място с Толстой. До този извод е стигнал и Пантелей Зарев в своя очерк за автора на «Железният светилник»: «Отново долавяме близостта — пише нашият учен — с традициите на голямата руска литература от XIX в., традициите на Тургенев и Толстой. Едно всеславянско преклонение пред човечното, широко обобщаване на моралната тема за човешината се сплитат сега с един социален и патриотичен идеал. Талевата тетралогия е тъкмо в потока на тази голяма литература, която е повик за човешчина и разгадаване тайните на човешината, но през една национална проблема. Като у руските първомайстори и у нашия автор е заложена мъдрост, която преминава в истините на творчеството му.»⁷⁰ Както отбелязва и нашият голям учен, на преден план в Талевите герои излиза етичният момент, но съпоставен с големите национални задачи на времето. Подобно на Толстой Талев отразява «сърдечната близост» между хората, красотата на техния нравствен и патриотичен подвиг. Дори в отрицателните му герои, като Аврам Немтур и Добра, има нещо човешко или поне проблясъци на човешка съвест. Те не са лишени от чувство за вина към народа. Не случайно Добра се самоубива.

Но при Талев етичното за разлика от Толстой често се съчетава с красивото. Авторът на «Железният светилник» идеализира жената и нейната хубост. Неговите героини са носители не само на оная задушевна атмосфера, характерна за домашния бит, но и на идейните концепции на писателя — на неговото отношение към красотата и човека, към живота и неговия смисъл. В това отношение, както и на друго място се отбеляза, Талев е твърде близък с Йовков. Като него той идеализира красотата и ѝ предава етична окраска. «Идеализацията на Ния — пише П. Зарев — е израз в същност на Талевото очарование от хубавото — и ста-

⁷⁰ Пантелей Зарев, Преобразена литература, БП, С., 1969, с. 303.

рото, и новото. Старото време се разпада, отхожда, но нравствената сила и нравствената хубост се прераждат — запазват се.»⁷¹ Може би с изключение на романтиката и преклонението пред красотата на жената — една линия в нашата литература, унаследена от фолклора и утвърдена от Йовков, всичко друго — етичното у човека, чистият патриотизъм, стремежът да се хванат вътрешните движения на човешката душа и нейните нравствени измерения и т. н., идва от великия писател на руската земя, но по талевски — талантливо и творчески възприет и реализиран. Като него той особено разчита на жената за разкриване на потенциалните възможности на човека и живота за щастие и красота. «Жената по своята природа е по-благородна — говори Талев. — У нея има големи творчески залежи. Тя създава голяма част от народното творчество. Жената има по-дълбоко чувство за топлина, за онова, което създава хармония в живота.»⁷² И тук се налага друго сравнение с Толстой, който също акцентува на природното предназначение на жената, на нейната съзидателна роля. Жената има велико предназначение, отредено ѝ от съдбата — да ражда и възпитава живота. Никаква еманципация, никакви буржоазни измишльотини за свобода и равнопоставеност с мъжа не могат да заменят отреденото ѝ от природата предназначение. Олицетворение и художествена реализация на тази Толстова мисъл са Наташа Ростова от «Война и мир» и Кити от «Ана Каренина». Както видяхме, Талев не ѝ е чужд. «Хармонията» и за двамата писатели е «висш принцип на жив та»⁷³, който най-пълно се претворява от жената. Героините на Толстой и Талев чувствуват това. Нарушената «хармония», както е в началото при Ния, извиква в нея безпокойство и дълбоко душевно страдание и, обратно — възвърнатата «хармония» след раждането извиква безкрайното ѝ щастие. Ако у Толстой това е повече идея, у Талев може би е повече житейска истина. Но общият подход на двамата писатели при решаването на този въпрос и общият отговор, който му дават, идват да ни подскажат близостта в тяхното светоусещане. Трудно може да се определи на кого принадлежи мисълта — дали на Талев или на Толстой, за най-висшето единение на живота — любовта: «Аз смятам, че мъжът и жената са еднакво необходими един на друг като части на една голяма хармония и затуй онова, което се нарича любов, е толкова голямо, едва ли не обхващащ целия живот. Затуй то ражда живота.»⁷⁴ На тях съвсем естествено им е чужда неплодната любов — любовта, която не пресъздава, не съзижда,

⁷¹ Пак там, с. 297.

⁷² Ганка Найденова-Стоилова, сп. Литературна мисъл, 1957, кн. 1, с. 97.

⁷³ Пак там, кн. 2, с. 89.

⁷⁴ Пак там, кн. 2, с. 90.

не обновява живота — любовта, която нарушава естествената хармония на света. При героите на Толстой и Талев духовното е винаги свързано с физическото за разлика от тези на Достоевски, където физическото, плътското у жената почти винаги отсъства. Любовта при Талевите герои носи същите белези на телесно-чувствителното влечение, както е при Толстой. Те чувствуват «някаква мекота, топлота, някакъв свеж дъх на чиста женска плът»⁷⁵. Тяхната любов е земна, силна, упояваща, чувствена любов — за разлика от неземната любов, от любовта състрадание на героите на Достоевски. Тя е «рана — . . . огнена и сладка с болката си. . . » (1, 208). В чисто толстоевски дух са думите, казани за Ния: «та девойката идва на света само за радост, за хубост, за обич» (1, 274). И те напомнят много тези, които са казани за Маряна от «Казаци» на Толстой: «. . . Грях ли? Какъв грях? . . . Да погледнеш хубаво момиче грях ли е? Или да го залюбиш е грях? . . . Та за това е създадено, за да го обичат и да му се радват» (3, 222). Тук въпросът не е толкова до аналогията на думите, а до тяхното вътрешно съдържание, породено от духовната близост между нашия и руския писател. Не случайно любовта на техните герои прераства в опиянение от красотата на чувството и от влечението на сърцето. Такава е тя у Лазар към Ния, у Левин към Кити, у Ана към Вронски и т. н. Лазар вижда Ния в сънищата си «премалаял от наслаждение, разляло се по тялото му, пропило всяка клетка. . . » (1, 296). Нещо повече дори — любовта у двамата автори прераства в хармония, в блаженство, в наслаждение, в «ситост на душата» и във възвишеност на духа. Особено силно е предадено чувството у жената, нейното самоотричане в името на любовта, когато тя на всичко е готова. Не е така при героите на Достоевски — при тях любовта съжителствува с омразата. Ако не е любов-състрадание, ще бъде любов-омраза, но никога любов щастие. Нали злото е заложено в човешката натура и за да се пречисти, той трябва да страда, пък дори и в любовта! — Това е теза, която авторът на «Братя Карамазови» упорито и последователно следва. Тази теза е противна както на Толстой, така и на неговия български поклонник — Димитър Талев. За тях човекът по начало се ражда добър, доброто е заложено в неговата природа. Следователно той няма защо да страда, още повече пък в любовта — това най-висше чувство на душевна хармония, от което се ражда животът. Оттук и общата им идея — всичко, което пречи на човешкото щастие — като неразумно устройство на живота, робство и т. н., — трябва да бъде премахнато. Техните герои се борят не да си спасят душата, а да си построят един справедлив, свободен и щастлив живот на земята.

⁷⁵ П а к т а м, кн. 3, с. 95.

Съвсем естествено е преклонението на Толстой и Талев и към жената майка. Тя заема съществено място в тяхното творчество. Майката създава живота, тя е най-пълно олицетворение на неговите закони. В името на своите деца майката е готова на саможертва, на подвиг. Султана прекарва много дни и нощи над главата на ранения и борещ се със смъртта Лазар, вдъхва му вяра и сили. Ще припомним колко жестоко осъжда Толстой Ана Каренина от едноименния роман само защото е напуснала своето семейство, своя любим син, потъпкала е тяхното щастие заради своето лично егоистично щастие. Влюбен в душевната красота на своята героиня, дълбоко уважаващ нейната искрена и силна любов, той не иска да ѝ прости за това, че не се е съобразила с природните и нравствените закони на съпруга и майка. Не случайно епиграфът към романа гласи: «Мне отмщение, и аз въздам». Има една сила, има една нравствена съвест, която следи за постъпките на всеки — и тежко му на този, който не съблюдава нейните предписания! Наташа и Кити остават верни на своя семеен и майчин дълг, макар да загубват много от предишното си очарование. Затова пък намират истинското си призвание в «семейното гнездо». През погледа на еманципираната и модерна съвременна жена това изглежда прозаично, но от гледището на Толстой и от етиката на естествените закони на природата това е истинска поезия. При Талев жената майка много често е предадена като мъченица. В робската действителност, в която живее, мъките ѝ се удесеторяват. Затова и тя като че ли най-пълно олицетворява народната скръб. Нейното щастие е «приглушено», но затова пък не по-малко силно, оставащо за цял живот. С майката могат да се сравняват само «големите неща» в живота — толкова несъизмеримо величава е нейната роля, нейната радост и скръб. «Около майката е всичко ясно и добро. Така е с всички големи неща в чвешкия живот Отечество, народ, бог, правда, истина. . . » (3, 295) — мисли си Борис. Жената майка съвсем логично в творчеството на Толстой и Талев заема своето важно място във всеобщата хармония на света. Не би могло да бъде и другояче — те са писатели, които търсят и отразяват не само високите пориви на душата, но и нейните нормални, здрави и естествени очертания и измерения — нейното съзвучие с целия «божи свят», наречен «природа».

Писатели с подчертано чувство за хармония, Толстой и Талев търсят у човека трайните измерения, свързани с неговата генеалогия, с кръвта на предците. С право П. Зарев пише: «Подобна тема — за родовата генеалогия — нашата литература не познава. В нея обикновено индивидът е проста, откъсната от рода си личност.»⁷⁶ Талев изследва етиката на индивида, неговото поведение

⁷⁶ Пантелей Зарев, Преобразена литература, БП, С., 1969, с. 298.

във връзка с «родовата му генеалогия». Глаушевци, брашнаровци, боболевци и т. н. носят в себе си нещо трайно, неизменно и характерно само за техния род. Глаушевци се отличават със своята вродена доброта и простота; боболевци — с алчност и студенина и т. н. Султана носи в паметта си не само образите на своите предци, но и техния опит. Тя се «държи здраво за дървото, на което е израснала като последен цвят и плод» (1, 50). В нея говори преди всичко здравият разум на природата за продължение на рода, за запазване на традициите от поколения. В нея говори преди всичко «гласът на кръвта» (1, 50). Тази «родова генеалогия» е може би най-същественният момент в определяне характерологията на личността в творчеството на Толстой. Върху такъв принцип са изградени образите на повечето от главните герои. Родовите черти се налагат в «ростовската порода» — с нейната доброта; в курагинската — с нейната неискреност и чувственост; в болконската — с нейния краен индивидуализъм и патриотизъм и т. н. Съобразно родовите черти на своите герои Толстой определя и тяхната етика, тяхното отношение към живота и заслугите им към народ и родина. Разбира се, че те са живи хора, които се развиват и променят, но винаги в рамките на възможното — те никога не изменят на своята природа. Интересно, че тази генеалогия върви не само по родова, но и по съсловна линия. Това, което е влязло в кръвта на човека, то става трайно. Нали навикът е втора природа на човека. Селянинът в творчеството на Толстой и Талев си остава докрай верен на себе си независимо от настъпилите в живота му промени. Дори на фронта той заменя само ралото с пушката. За него войната е един непосилен труд, какъвто е трудът му на полето. И тук той си остава винаги скромен, винаги тих, винаги безличен — такъв, какъвто си е в живота. Не без известна ирония Талев пише за стремежа на Султана да пограждани своя съпруг — но се променят само дрехите, а Стоян си остава същият: «Като го накара Султана — пише авторът на «Железният светилник» — да облече такъв кюрк, искаше тя да заличи всяка следа от селския му произход, макар Стоян и под кюрка да си остана такъв, какъвто си беше създаден» (1, 277). Селянинът навсякъде си е селянин — свързан със земята, с потулена радост и скръб, със сериозно отношение към всяка работа. На това го е научил тежкия му живот, на това са го научили неговите деди — в крайна сметка това е негова съдба.

Не е случайно това, че героите на Талев, подобно тези на Толстой, се раждат със своя «звезда». Султана казва за Ния: «Такава е звездата ѝ. . . , гори, грей на челото ѝ, силна и хубава» (2, 8). Всеки се ражда със своя съдба и никой не може да я измени. Когато Ния и Лазар пожелават на техния новороден син Борис да бъде достоен син на своето отечество и човек с голямо сърце,

баба Султана отсича: «Каквото сърце му е дал господ, такъв ще бъде» (2, 643). В понятията на Талевия герой обаче съдбата не означава покорно приемане на живота, а, напротив, борба, стремеж към свобода и щастие. Съдбата за него е предзнаменование, природна определеност — всеки се ражда и идва в живота със своята «звезда». Такива са били житейските понятия на нашия човек от миналата епоха и писателят не ги е коригирал не само защото е искал да бъде верен на жизнената правда, но и защото те са му допаднали. И това се чувствава в неговото отношение към разсъжденията на героите, в поетизирането на атмосферата, която те създават, и т. н. При Толстой проблемите за съдба, за всесилни и безсилни на човека са по-философски проектирани върху широкия екран на всемирната история. Според него, ако човек е безсилен пред законите на историята, то той е всесилен да устрои своя живот така, както той би желал. Великият писател счита, че в личния си живот всеки малко или много е Наполеон — да бъде ли той щастлив или не, зависи от самия него. Щастието влиза във вечната хармония на света — то е даденост, заложена в човешката природа, то е съдба. Дали Талев се е влиял от тези философски концепции на автора на «Война и мир», е трудно да се каже, но явна е близостта в осмислянето на един такъв голям проблем, какъвто е проблемът за човешката съдба у двамата творци. Може би това сходство се налага от общото им светоусещане на творци. Но и в този случай не бива да се забравя, че светоусещането на художника Талев се формира до голяма степен под влияние на това на Толстой.

Сходството в духовната организация на героите на Талев и Толстой би могло в най-общ типологичен план да се открие и по линията на интуитивното начало, което се налага като ръководно в техните действия. Нали в крайна сметка интуицията е израз на вроденото, а не на придобитото, т. е. и тя е природна даденост и е в кръвта на човека. Стоян Глаушев бяга от селото в града не само защото разсъждава върху евентуалната закрила, която би намерил там, а защото «чувствава с цялото си сърце притегателната му сила» (1, 27). Дори Лазар — този идеен ръководител на поробенния народ, постоянно се вслушва в това, какво ще му подскаже вътрешният глас, — той «винаги вървеше със сърцето си» (1, 309) — пише Талев. У Катерина се проявява «болезнено предчувствие» (1, 320) преди смъртта. Сърцето на Султана по отношение на Ния е винаги неспокойно, то ѝ подсказва, че тя не е като другите и към нея трябва да се подхожда не така, както към тях. А Лазар казва на сина си Борис: «Виждаш ли какъв човек си ти? Тебе те води сърцето» (3, 415). Изобщо не само в «родовата генеалогия» на Глаушевци интуицията играе такава важна роля, но и във всички положителни герои на българския писател ѝ се от-

режда почетно място. Тя е естественият глас на сърцето, който никога не лъже и не мами, който казва само истината. Може би затова всяко нарушение на хармонията между интуицията и разума предизвиква неспокойствие у героите на Талев, особено силно изразено у Борис. Вярно е, че раздвоенето, общо взето, е чуждо на Талевите герои. Той търси в тях хармонията и душевното равновесие, но при Борис то излиза на преден план. Той не може да намери толкова желаното съзвучие между гласа на сърцето и гласа на разума. Това го прави и едно изключение от иначе целните, устремени и уравновесени герои на Талев. Характерологически и типологически този герой стои извън предпочитанията на писателя, макар и да му е отделил толкова голямо внимание и място в четирилогията си. Той отдалечава писателя от самия себе си, нарушава неговите естетически норми и модели. Но това е друг въпрос. Важното в случая е, че духовната нагласа на героите на Талев с изключение на Борис, тяхната интуитивна способност да чувствуват света ги сближава с тези на Толстой. Авторът на «Война и мир» счита, че интуицията издига, възвисява Кутузов до нивото на голям полководец за разлика от един Наполеон. Тя е, която му подсказва хода на войната, решителния момент, когато моралният дух на руския войник ще си каже думата за поврат в нейното развитие. Кутузов не само знае от опит, но той чувствава, че не тактиката и стратегията, т. е. умозрителните планове и комбинации, ще решат войната, а моралният фактор, самоотверженият дух на руския човек, който брани своята родина. И той не се излъгва — Бородино, макар да е отстъпление за русите, е тяхна победна, повратен пункт в хода на войната от 1812 г. Не само Кутузов е надарен с това чувство, но и Наташа и Николай Ростови. Николай, макар и да не притежава ума и способностите на един княз Андрей, никога не греша в своите постъпки и действия. Защото той повече чувствава, отколкото разсъждава, и това го спасява от погрешни ходове. За автора на «Война и мир», както и за неговия български следовник интуицията е проява на природата, тя е вродена, тя е божия дарба и не всеки може да я притежава. Но който я притежава — той рядко греша!

Писателите от рода на Толстой, Йвков и Талев, свързани с народа, непосредствено и силно чувствуват природата като естествена среда и като пейзаж. Още от дете в тях се създава култ към нея. В интервюто си с Ганка Найденова Талев се изповядва: «Природата още като дете ме е вълнувала дълбоко. Всичко в нея ми е било интересно, всичко е спирало погледа ми. . . »⁷⁷ Подобно на Толстой и Йвков той одухотворява природата, чувствава

⁷⁷ Ганка Найденова-Стоилова, сп. Литературна мисъл, 1957, кн. 2, с. 85.

я като жива. За него, както вече отбелязахме, тя е олицетворение на истинската хармония. Природата извиква у писателя особено чувство на хипноза, каквато извиква например музиката на Бетховен. Природата и музиката са за него висша проява на хармония: «Напротив — говори Талев, — и сега като изляза ноще сред природата и наблюдавам този огромен звезден мир над мене, тази велика хармония, аз съм изпадал неведнаж в състояние, може би сродно на един религиозен екстаз. Същото чувство изпитвам, когато слушам музиката на Бетховен. Хармонията е за мене висш принцип на живота. . .»⁷⁸ Оттук и разглеждане, и изобразяване на природната среда като нещо живо, със свой образ и поведение. Не случайно предметният свят както при Толстой и Йовков, така и при Талев е одухотворен — «къщата живее», тя «има душа», има «физиономия».⁷⁹ Творци с предпочитание към хармонията в живота, към неговите здрави и красиви прояви, те обичат светлите природни картини. При тях обикновено небето е «ведро» и «светлее», извиква радостно чувство и приповдигнатост на духа. Земната топлина най-често се предава на човешкото тяло, за да го стопли и влее живот в него. «Бързо и широко се разтваряше под ударите на копачката му черната тучна пръст — пише Талев за младия Стоян Глаушев. — Потеклата по челото му пот хладнееше приятно като милувка, но той и цял се чувствуваше разнежен, радостен, щастлив в безспирната си работа, упоен от полъхващия мирис на разкопаната земя и с тая жива топлина на тялото му, вътре в него, в душата му» (1, 44). Подобно на своите български и руски учители Талев е жизнелюбив талант. Всичко земно го вълнува и радва. Неговите герои постоянно чувствуват «зова на земята» (1, 70) и колкото са по-близко до нея, толкова тяхната радост от живота е по-трайна и по-силна. Затова и природните картини винаги контрастират на смъртта. След жестоката смърт на Катерина, която потапя в скръб и мъка семейството на Глаушеги, настъпва необикновена, разкошна, пълна с живот и красота пролет: «Настана такава хубава пролет — пише Талев, — такава зеленина избуя и такива цветя се разцъфтяха, че и людете бяха радостно възбудени и весели, както никога...» (1, 338). Като че ли наново започва животът по-хубав, по-красив, с повече слънце и светлина. Разкошната пролет с нейната ярка зеленина, с «прозрачния въздух», с веселите и игриви песни на птиците и високото кръжение на орела над планинските върхове връща към живота и убитата от скръб по мъртвото си дете и съпруг Дона: «. . . Тая хубост ту в слънчев сая, ту в лунен здрач, буйният копнеж на живота навред около нея, песните на славеите през топлите ведри

⁷⁸ П а к т а м, кн. 2, с. 89.

⁷⁹ П а к т а м, кн. 3, с. 97.

нощи примамваха, притегляха тъжната млада жена далеч от нейните два гроба. . . . никога преди не бе мислила толкова много за своята собствена смърт. Ала заедно с това растеше и новата сила в сърцето ѝ. . . » (3, 798). Така житейски и философски, подобно на своя велик предшественик и учител Л. Толстой, Талев е осмислил контраста и хармонията в природата и живота. Всичко, което идва от природата, е разумно и прекрасно, а от общественото и социалното устройство — несправедливо и неразумно!

По отношение на стил, сюжет, жанр, изграждане на художествен образ, език и т. н. биха могли да се открият много общи моменти у Толстой и Талев. Не всичко тук е случайно съвпадение. Напротив, то потвърждава съзнателния стремеж на нашия писател да се учи творчески от автора на «Война и мир» на художествено майсторство. Без да си е поставял за цел да търси подобно влияние на Толстой върху Талев, нашият учен Ст. Каролев в много отношения в своето изследване «Епопея на народния живот» го е набелязал. «Разбира се — пише той, — всеки значителен писател си има свой художествен език и по свой начин прави психологическите си анализи. Няма нищо по-погрешно и вредно да се канонизира един стил като всеобщ, па макар той да принадлежи на най-могъщия гений. Аз не искам да натрапвам на Талев стила на Толстой, защото ценя и уважавам неговия собствен стил. Искам само да посоча някои негови увлечения. . . »⁸⁰ Интересно, че точно за тези «увлечения», в които нашият учен обвинява писателя, като прекалено използване на повторенията, синтактична неправилност, а на места и неясност на фразата поради търсене на вътрешната ѝ изразителност и интонация и т. н., на времето е бил критикуван и Толстой. Те са характерни за творци, които се стремят да доближат своя език до народния език, до неговия синтаксис и в същото време се стремят да подчертават определени психологически моменти в преживяванията на героите си. Това е една грижа и за най-невнимателния читател, както правилно забелязва Талев в статията си за Толстой. Може би тя определя и не така стройната, но пределно проста композиция на техните творби, която цели да включи в произведението възможно по-широк кръг от образи и явления, от събития и човешки съдби. Самото фабулиране е подчинено на същите принципи за достъпност, простота и яснота. Както на Толстой, така и на Талев не му допада сложната и съзнателно усложнена и объркана фабула на романите на Достоевски. По начало те са писатели, които обичат да изобразяват естественото, здравото и хармонично развитие на човека и света. Всичко болезнено, неестествено и хаотично им е противно — това се е отразило и върху техния почерк на творци. Дори

⁸⁰ Стоян Каролев, Замисъл и образ, БП, С., 1959, с. 266.

движението на живота в техните романи е запазило своя естествен ход. И това се е отразило върху сюжетното действие — в повечето случаи спокойно и без излишни катаклизми — толкова характерни за художествения стил на Достоевски. Както при Толстой, в основата на Талевия сюжет ляга семейството и чрез него се разкриват човекът, обществото, историята на народа. В това отношение явно Талев много е почерпил от Толстой. «Семейният летопис» прераства в исторически летопис, в летопис на времето, на епохата. Може би това е дало основание за различни мнения по отношение на жанровото своеобразие на Талевата четирилогия, които много ни напомнят мненията за «Война и мир». Те тръгват от семейната хроника, преминават през историческия и психологическия роман, за да стигнат до епопеята.⁸¹ В същност в епопеята винаги присъствува историята, без нея тя едва ли би била епопея, едва ли би се видял героизмът на народните маси, широтата на социалните и националните борби и т. н. Тя е едно многопланово повествование с широк обхват, със съчетаване на индивидуалното с общонационалното, на социалното с общонародното.

Явно е, че Талев подобно на Толстой търси и осъществява съобразно с творческата си задача многоплановите връзки в произведението, които ще му позволят да осъществи широтата на епическото повествование. То е, което се налага в четирилогията на писателя, макар и в различните ѝ части да съществуват някои жанрови различия и особености, които ги отдалечават една от друга.⁸² Но като цяло четирилогията на Талев е един роман-епопея на борбите на българския народ в поробена Македония. Епопея, в която трагичното и героичното съжителствуват. На пръв поглед трагичното изключва епичното, но при Талев то получава по-своеобразна изява. Трагизмът в живота на героите и на народа не носи песимизъм и отчаяние, а вяра в тяхното бъдеще. Всяка жертва ражда нови герои, поражда нови перспективи и увереност в успешния край на борбата. Вярно е, че за епопеята са характерни масовите сцени, а Талев не е «майстор на масовите сцени.»⁸³ Толстой е нещо друго — той е ненадминат в изобразяването на движението на масите. Да си спомним само описанието на бородинското сражение и дислокацията на войските във «Война и мир». Но нека не забравяме, че Талев не работи с такъв материал и с такива мащаби — той е принуден да се съобразява с историчес-

⁸¹ Вж. Стоян Каролов, Замисъл и образ, БП, С., 1959, с. 181; Тончо Жечев, Съвременни образи и идеи, БП, С., 1964, с. 64; Боян Ничев, Димитър Талев, литературно-критически очерк, БП, С., 1961, с. 72.

⁸² Вж. Боян Ничев, Димитър Талев, литературно-критически очерк, БП, С., 1961, с. 71—72.

⁸³ Пак там, с. 74.

ката правда. Има и нещо друго — това са големите и дълбоки философски размисли и отклонения в произведението на Толстой, които също липсват в четирилогията на Талев. Но нали точно това още повече подчертава своеобразната жанрова форма на роман-епопея, която Талев ползува или по-точно създава. Той творчески е подходил към традициите на своя велик предходник — нещо, което определя и големите му и безспорни успехи на романист.

Интересно е това, че Толстой и Талев са творци, които избягват комичното и мелодраматичното.⁸⁴ Те не са в техния стил на писатели. Не е случайно това, че Толстой не е проявявал интерес към белетристиката на Гогол. Струва ми се, че и Талев не е проявил нужното внимание към автора на «Мъртви души». Хуморът на Гогол като средство за критика на обществените недъзи е останал чужд и на двамата писатели. А колкото до мелодраматизма и до сантименталните прояви в живота — те са не само чужди, но и противни както на Толстой, така и на Талев. И това е лесно обяснимо — комичното, сантименталното и мелодраматичното отразяват изкривената и деформирана физиономия на света и на човека, диспропорциите в нея. А Толстой и Талев са писатели с подчертано чувство за съразмерност, за хармония. Те не могат и не искат да си представят света друг освен такъв, какъвто той е създаден от природата в неговите естествени измерения. И тук, както и при други случаи, си казва думата тяхното светоусещане и световъзприемане, което определя и почерка им на писатели. В Талевия стил обаче на места се чувства известна приповдигнатост на тона, която му налага неговото пристрастие към борбата и съдбата на народа — немного характерна за стила на Толстой. Руският писател е по-сдържан и по-философски вгълбен, без, разбира се, да е безпристрастен към това, което изобразява. Тази особеност в стила на двамата художници особено добре се извяват в авторовите отклонения — при Талев по-лирични, а при Толстой по-философски. Наред с образния рисунък, осъществен през външен израз или чрез душевна обагреност, чрез интонационното разнообразие и т. н., авторовите отклонения осмислят картината на живота. Те са една от характерните черти на многоплановия роман — на романа-епопея, в който са включени не само безброй човешки съдби, но и съдбата на целия народ и най-върховните моменти на неговата история.

Може би едно задълбочено сравнително разглеждане художественото време в епопеите на Толстой и Талев би разкрило много ипологически сходства в неговото художествено реализиране.⁸⁵

⁸⁴ Вж. Стоян Каролов, *Замисъл и образ*, БП, С., 1959, с. 266 и 267.

⁸⁵ Ако времето в романите на Талев е в основни линии проучено, то това

Тук самият подход към отразяване на действителността, самият модел на епически повествование е наложил близкото решаване на въпроса за времето като обективен и субективен процес, като индивидуален и обществен субстрат. Не може да не се види, че и двамата творци се придържат към «естественото» време, към неговото логично и последователно протичане и в същото време се придържат към «историческото» време. Те не обичат да нарушават естествения ход на живота, не обичат изкуствено да съгъстват събития и моменти, а се стремят да спазват всеобщата хармония и съизмеримост на «индивидуалното» с «историческото», на субективното с обективното време. Затова пък писателското време намира своя израз в авторовите отклонения. То носи до голяма степен оценъчен характер и не е така подвижно, както «индивидуалното» или «историческото» време — нещо повече, то ги «изключва», защото времето е в героите и в събитията. Но и у двамата художници има един стремеж да сблизят «авторското» време с «индивидуалното» време на героите. Това става в тези случаи, когато писателят съзнателно или несъзнателно хвърля мост между себе си и героите си. Толстой е вложил много от себе си, а следователно и от своето време, в Пиер Безухов, а Талев в Лазар Глаушев. Тези размисли, които са ги вълнували, те са предали на любимите си герои. Но и тук се е проявило тяхното чувство за хармония във времето и пространството — толкова характерно за светоусещането им на писатели.

Тази близост, за която говорим, между Толстой и Талев, може да се открие и в способите на изграждане на художествения образ. Те потвърждават съзнателния стремеж на нашия писател, нещо, което и той сам признава, да се учи на художествено майсторство от автора на «Война и мир». Толстой му е подсказал кога и как да въведе героя в действието, как да вплете личната съдба на героя със съдбата на целия народ, на цялата епоха, т. е. как да направи героя епически съразмерен със своето време. Не случайно неговите герои и в най-битовите си превъплъщения съпреживяват епохата. От великия писател на руската земя Талев е научил как да вгради и изрази идейната доминанта в образа на героя, как да го одухотвори. Той лови «диалектиката на човешката душа» както прави Толстой — отвътре, издълбоко проследява зараждането и развитието на чувството в нея. По начало Талев е писател с психологически натюрел, който умеє да разкрива с еднаква художествена сила «физическия и духовния образ» на човека. Сам авторът на «Железният светилник» признава: «Привлича м

не може да се каже за романите на Толстой. Вж. Розалия Н. Ликова, Съвременни автори и проблеми, НИ, С., 1968, статията «Времето в героите на Талев».

повече онова, което клокочи, което гори в душата на човека.»⁸⁶ При един сравнителен анализ не само на изказванията, но и на творчеството на Талев ще се види, че той подобно на Толстой е предимно творец на аналитичната проза. Той проследява движението на чувството в неговите етически измерения, в неговите възвишени патриотични пориви. В този смисъл той не търси чистите измерения на безцелния и самонатрапващ се психологизъм и не прекалява с него. И тук той търси хармонията между физическото и духовното, диалектичката връзка между тях. Духовното винаги получава своята външна физическа изява в движения, израз, очи, интонация и т. н. Нека отбележим, че портретната характеристика при Талев, както при Толстой, е и психологическа характеристика. Преживяванията на героя се отразяват върху неговите очи, върху израза на лицето му и т. н. Израз на сърдечна доброта е «постоянната усмивка» и «светлият и чист» поглед на Лазар Глаушев; «големите, живи черни очи» (2, 311) на Атанасица говорят за нейния жив и пъргав ум. Затова пък в очите на Катерина често се появяват «лукави искри» (1, 161) и една постоянна игривост, закачливост, напълно съответстващи на нейния жизнен и открит характер. При хващане на вътрешните движения, на «диалектиката» на чувствата Талев подобно на Толстой често ползува като художествен похват безсловесния език на героите, изразен в размяната на погледи, в израза на лицата и т. н. Макар и Ангелика и Борис никога да не са разговаряли за техните чувства, «говорили бяха само очите им, светлината по лицата им, неясните звуци в техните. . . поздрави» (4, 146), но това е повече от достатъчно, за да се разберат и да разкрият един друг душите си. Ще отбележим, че точно този безсловесен контакт използва Толстой, за да свърже завинаги Николай Ростов и Маря Болконска. За тях повече значат погледите, отколкото думите. Думите могат да прикрият чувствата, но очите никога не лъжат — те казват истината. Не случайно нашият писател често използва «двойния разговор», който водят неговите герои — с думи и с очи, тъй както го използва и неговият велик предходник. Всичко това говори за съзнателния стремеж на Талев да се учи на психологическо майсторство не от друг, а от Лев Толстой. Това потвърждава и използването на Толстоевия модел на вътрешен монолог при психологическото изграждане на образите — израз преди всичко на една здрава, целенасочена и хармонична душевност. Може би изключение, и то само в известни моменти, прави вътрешният монолог при Борис, където раздвоението се налага и разрушава хармонията на неговите преживявания и тяхната изява. Но дори и при Борис раз-

⁸⁶ Ганка Найденова-Стоилова, сп. Литературна мисъл, 1957, кн. 1, с. 94.

двоението е резултат на съмнения, на търсене на истината, но не и на болезнена душевност. Вътрешният монолог при Талевите герои е израз на логично съзнание и на здрава психика. И тук писателят остава верен на себе си и на своите естетически предпочитания. Майстор на пластичните ситуации, на релефното и психологическото изграждане на образа, той търси техните естествени очертания.

Следователно влиянието на Толстой върху Талев не е случайно и временно явление, каквото е било увлечението му по Достоевски. С автора на «Война и мир» той се среща в своето детство, за да се влюби в него за цял живот. Толстой става негов настолен писател, към когото той често се обръща, за да черпи творчески опит и вдъхновение. Толстой му допада със своето отношение към живота и човека, с вярата си в доброто и светлото начало в тях. В негово лице той вижда един жизнерадостен талант, влюбен в хората и вярващ в тяхното бъдеще. Но в същото време Талев открива в Толстой един истински патриот и родолюбец, ратуващ за свободата не само на своя народ, но и на всички поробени народи. Всичко това го сближава с автора на «Война и мир», прави неговата душевност съзвучна с тази на великия руски писател. В същото време обаче Талев отхвърля религиозната проповед на късния Толстой, неговата теория за непротивене на злото с насилие, която влиза в противоречие и с жизнената философия на писателя отпреди идейния му прелом. Не жизнената формула «Бог е всичко. Бог е животът», а «Животът е всичко. Животът е бог» е възхищавала автора на «Илинден». Оттук и това предпочитание към естествената изява на човека, към търсене на хармонията в неговата душевност. Не болното и ненормалното, както при Достоевски, а здравото и красивото в човешката психика го е привличало. Този подход към човека и неговия свят определя и художествения модел на Талев — неговото предпочитание към епичното. От Толстой Талев се е учил как да свързва националния характер с националната съдба, как да направи човека съразмерен със задачите на епохата. Съвсем естествено като начеващ писател, пък и по-късно, Талев се е вглеждал в художественото майсторство на автора на «Война и мир». И навярно Толстой много неща му е подсказал по отношение на въвеждане на героя в действието, по отношение на психологическото изграждане на неговия образ. Не случайно, както при Толстой, в основата на Талевия сюжет ляга семейството и чрез него се разкрива животът на личността и на народа. «Семейният летопис» прераства в летопис на времето и на епохата. И този пределно прост Талев език с неговите повторения и вътрешна интонационна изразителност още повече ни убеждава в съзнателния стремеж на нашия писател да се учи на художественото майсторство от автора на «Хаджи Мурад». Но

всичко това е по талевски осъществено. Толстой е повлиял върху неговия светоглед, върху неговия естетически вкус, съдействувал е за формиране в него на определен творчески модел при пресъздаване картината на света. С една дума, Толстой е съдействувал на Талев да се изяви като голям и самобитен талант.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Димитър Талев е голям и самобитен творец, макар и твърде неравностоен като художник в различните си произведения. В съзнанието на читателя той остава преди всичко с историческите си романи и повести и със своята четирилогия, в която най-пълно и всестранно се е изявил неговият талант, неговото умение да свързва съдбата на отделната личност със съдбата на целия народ, да модифицира «семеиния летопис» в летопис на епохата. Тук епическата широта на пресъздаване борбите на нашия народ за национално освобождение позволява най-пълно да се изяви творческото дарование на Талев, неговото светоусещане и световъзприемане, неговият подход при отразяване на живота, неговият художествен стил. И в същото време четирилогията е, която може да ни подсказва доколко Талев е ползувал постиженията на наши и чужди традиции, за да се издигне до нивото на голямата литература. В същност и статиите, които пише, и изказванията, които прави авторът на «Железният светилник» върху проблемите на изкуството, отразяват творческите му постижения от последните години. И точно затова са интересни, защото са свързани с класическия период на неговото развитие, защото са направени от един голям писател с определено отношение към себе си и към своите предходници, който може открито и авторитетно да заяви своето естетическо верую, да отрече или утвърди официални мнения и постановки. Да се надникне в творческата лаборатория на твореца Талев, да се разкрият неговите естетически принципи и тяхното формиране под въздействието на наши и чужди материални и духовни фактори е въпрос интересен, но и труден. Не случайно именно проблемите, свързани с формирането на Талев като творец, неговите връзки с национални и извъннационални духовни ценности засега са само загатнати, и то дотолкова, доколкото имат отношение към някои негови признания или моменти от творческата му биография. А това са големи и интересни теми. У Талев си дават среща възрожденският патос на Вазов и исполинският и неспокоен дух на българина у П. Славейков с етичните и естетични измерения на човека у Йовков. Навярно Вазов и Йовков повече от всички други са му подсказали тайните на изкуството, особено що се отнася до пластичност на рисунъка, до вътрешната изразителност на фразата, до хващане на националните черти у

героя и т. н. Но в никой случай Талев не повтаря традициите на Вазов, П. Славейков или Йовков, а ги доразвива на един по-висок етап от духовната изява на нашия творчески гений. Те са го подпомогнали да си изработи свой, Талевски модел на света, свой подход при отразяване на действителността, свой художествен стил. В това отношение безспорна заслуга имат и руските писатели и преди всичко Лев Толстой. Той се нарежда в неговото съзнание наред с имената на Вазов и П. Славейков и е един от първите, които влияят за оформянето на творческия критерий и вкус, на светоусещането и световъзприемането на бъдещия автор на «Железният светилник». Докато интересът му към Достоевски е временно и краткотрайно явление, то този към Толстой не само се запазва, но с годините става по-голям, по-дълбок и по-траен. Великият писател на руската земя го е поразил не само със своя гениален талант, със своя художествен размах, с простота на жизнената правда, отразена в неговите произведения, и то с най-прости средства, но и с дълбочината на философските си прозрения, със своята любов и преклонение пред човека и живота. Той смята, че човек по начало се ражда добър, че доброто е заложено в неговата натура. Това определя и потенциалните възможности у него към етични и благородни постъпки. Навярно на Талев му е допаднала жизнената философия на автора на «Война и мир» — тази «религия на живота», която изповядват неговите герои, намерила израз във формулата «Животът е всичко. Животът е бог». Животът е даден да се живее, и то не само етично и разумно, но и щастливо. Това зависи от самата личност — тя трябва така да си осмисли съществуването, че да намери истинската хармония, а тя е в стремежа към лично и алтруистично щастие, в живота за себе си и живота за другите. Това активно отношение към битието ние откриваме и у героите на Талев. Като своя гениален руски предходник той търси и отразява не само високите пориви на човешката душа, но и нейните нормални, здрави и естествени очертания и измерения — нейното съзвучие с целия «божи свят», наречен природа. Не само доброто, но и щастието влиза във вечната хармония на света — то е даденост, заложена в човешката природа, то е съдба, на която никой няма право да посегне. Не случайно и двамата писатели търсят трайните измерения у човека, свързани с неговата генеалогия, с кръвта на предците. Тази «родова генеалогия» е може би най-същественният момент в определяне характерологията на личността в тяхното творчество. Това, което е влязло в кръвта, то си остава трайно. Сходството в духовната организация на героите на Толстой и Талев би могло в най-общ типологически план да се открие и по линията на интуитивното начало, което се налага като ръководно в техните действия. Нали в крайна сметка то е израз на вроденото, а не на придобитото, т. е. и то е природна

даденост и е в кръвта на човека. Интуицията е естественият глас на сърцето, който никога не лъже. Не случайно към «висшия принцип на живота» — «хармонията», те отнасят жената и любовта, които раждат и пресъздават живота, които в същото време, напълно реализират стремежа на човека към щастие. За тях природата не е мъртво и абстрактно, нищо не означаващо понятие. Напротив, в тяхното въображение и творчество тя «живее», тя е одухотворена и има свой физически и духовен образ. Тя е в непосредствено съприкосновение с човека. Всичко, което идва от нея, е разумно и прекрасно, а от обществото и социалното устройство — несправедливо и неразумно. Затова и природните картини винаги контрастират на смъртта и убийството, всякога те са светли и радостни, изпълнени с живот.

Влиянието на Толстой върху Талев може да се открие не само в отношението му към човека, в търсенето на неговите етични и патриотични измерения, в разкриване на всеобщата хармония в света, но и в художествената нагласа на неговото съзнание, в моделите на неговите романи — в техния сюжет, композиция, стил, език и т. н.; в изграждане на художествения образ, в решаване въпросите на художественото време и т. н. В статията си за Лев Толстой Талев нашироко се спира на това, което е «научил» от великия писател — «как да започнеш книгата», «как да въведеш читателя в епохата», как да спазиш «мърката за важната подробност», как «да запазиш в творбата непосредствения живот», как да свържеш съдбата на героя със съдбата на народа, как да спечелиш доверието на читателя, как да подбереш «детайла», как чрез «повторението» на някои черти от духовния и външния портрет на героя да заставиш и най-невнимателния читател да обърне внимание на важната подробност и т. н. Но всичко това са само художествени похвати, които нашият писател творчески е усвоил от Толстой. Спектърът на въздействието на Толстой върху Талев обаче е по-широк — той може да се открие в епическата и историческата мащабност на неговите романи, в широкото въвеждане на събития и моменти от националното минало на народа и вграждането на съдбата на героите в тях. Епичните платна на многоплановия и многосюжетен роман, богатството на образи и съдби, разкрити на фона на големите и исторически събития — всичко това подсказва школуването на Талев у Толстой, усвояването на неговия творчески опит при изобразяване на хора, събития и епохи. В основата на техния сюжет винаги ляга семейството и чрез него се разкрива животът на човека, обществото и народа. «Семейният летопис», както се отбелязва, прераства в летопис на времето. Разбира се, че това моделиране на света у нашия автор не изключва, а предполага особеностите в характера и психиката на българина — неговата народопсихология. Семейството за българина е

опората в живота, продължението на рода, традицията и връзката с предците, а за русина, даден през погледа на Толстой, то е символ на родови принципи за чест и морал, за достойнство. Това се отпечатва върху съзнанието на героя, върху неговото поведение и отношение към света. Но и у двамата писатели на преден план излиза етичният момент у героя, и то съпоставен с големите национални задачи на времето. Това определя и тяхното предпочитание към епичния характер и епичната форма на повествование. Те отразяват естествения ход на живота, но в неговите по-широки и по-високи измерения на народното изпитание. Не случайно и двамата автори не обичат комичното и мелодраматичното — то не е в техния стил на писатели, тъй като и едното, и другото разрушават естествената симетрия в образа на човека и света и деформират неговите очертания. А те са писатели с подчертано чувство за съразмерност и хармония и не искат, пък и не могат да си представят картината на света друга освен такава, каквато е създадена от природата. Даже движението на живота в техните романи е запазило своя естествен ход във времето. Те почти никога не съгъстват събития и моменти, а се стремят да запазят съизмеримостта и съотношението между «индивидуалното» и «историческо», между субективното и обективното време. Дори при рисуването на героя, при пластичното и психологичното изграждане на неговия образ Толстой и Талев не търсят чистите измерения на безцелния психологизъм или неговите болезнени прояви, а естествените му очертания, свързани с любовта му към човека, истината и родината, и америли непринудена изява и външен израз в очи, израз на лице, мимики, интонация и т. н.

Всичко това показва колко много общи моменти в естетическото преосмисляне и претворяване на света има у Толстой и Талев. Това не е случайно. То е резултат на едно системно, задълбочено и творческо преосмисляне и възприемане традициите на великия писател на руската земя от нашия голям романист и класик на съвременната ни литература Димитър Талев.

ДИМИТЪР ТАЛЕВ И РУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА

(Резюме)

Подобно другим нашим писателям, Талев оформляется как творец под непосредственным влиянием великой русской литературы и, в первую очередь, — Льва Толстого. С автором «Войны и мира» он знакомится еще в детстве, а потом влюбляется в него на всю жизнь. Толстой импонирует ему своим отношением к жизни и к человеку, своей верой в доброе и светлое начало в них. В нем он видит жизнеутверждающего таланта, влюбленного в людей и верящего в их будущее. Но вместе с тем Талев обнаруживает в Толстом настоящего патриота, ратующего за свободу не только своего народа, но и всех поработенных народов. Все это роднит его с автором «Войны и мира», делает его духовный мир созвучным миру великого русского писателя. Как и Толстой, он изображает чувства человека в их высшем проявлении. Этот подход к человеку и его миру определяет и художественную модель Талева — его предпочтение к эпическому. У Толстого Талев учился тому, как связывать роман, как ввести героя в действие. Не случайно, как и в произведениях Толстого, в основу сюжета ложится семья, и через нее раскрывается жизнь личности и народа. «Семейная летопись» перерастает в летопись времени и эпохи. Максимально простой язык Талева с его повторами и внутренней интонационной выразительностью еще ярче убеждает нас в сознательном стремлении нашего писателя учиться художественному мастерству у автора «Хаджи Мурата». Но все это осуществлено по-талевски. Толстой оказывал влияние на его мировоззрение, на его эстетический вкус, содействовал формированию в нем определенной творческой модели в воссоздании картины мира. Одним словом, Толстой помог Талеву стать большим и самобытным талантом.

DIMITAR TALEV ET LA LITTÉRATURE RUSSE

(R é s u m é)

Comme beaucoup d'autres écrivains bulgares, Dimitar Talev se forme sous l'influence directe de la grande littérature russe et en premier lieu sous l'influence de Léon Tolstoï. Encore enfant, il fait connaissance avec l'auteur de «La Guerre et la Paix» qui lui inspire une passion pour toute la vie. Tolstoï lui plaît avec ses conceptions sur la vie, avec son amour pour l'homme qui est bon par sa nature. En sa personne Talev voit un grand talent jovial qui aime les gens et qui croit en leur avenir. In outre, l'écrivain bulgare découvre chez Tolstoï un vrai patriote qui défend les droits non seulement du peuple russe mais aussi des autres peuples opprimés. Il ressent une parenté spirituelle avec le grand écrivain russe. Tout comme lui, Talev cherche les dimensions naturelles de l'homme dans leur plus haute manifestation. Cette façon de considérer l'homme et son univers détermine le modèle littéraire de Talev — il préfère le genre épique. S'étant fait à l'école de Tolstoï, Talev trouve le lien entre le caractère du peuple et son sort, ses personnages sont à la hauteur des exigences de l'époque, il possède une grande maîtrise concernant la composition du roman, l'introduction des personnages dans l'action, etc. Comme chez Tolstoï, les sujets de Talev sont basés sur les rapports dans la famille qui permettent de décrire la vie de l'individu ou du peuple. «L'histoire d'une famille» se transforme en histoire de l'époque. La simplicité du style chez Talev, les répétitions et l'expressivité intérieure du texte nous persuadent une fois de plus que notre écrivain a consciencieusement étudié l'art de Tolstoï. Toutefois, ses œuvres sont marquées de l'empreinte d'un talent bien original. L'influence de Tolstoï ne porte que sur sa façon de concevoir le monde, sur son goût esthétique, sur le modèle qui permet de recréer le tableau du monde. Tolstoï n'a fait qu'aider à Talev de manifester son grand talent d'écrivain.

УДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Филологически факултет 1973/74 г.
м XI, кн. 1
AVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“ DE V. TIRNOVO
me XI, livre 1 Faculté philologique 1973/74

ПЕНКА К. КОВАЧЕВА

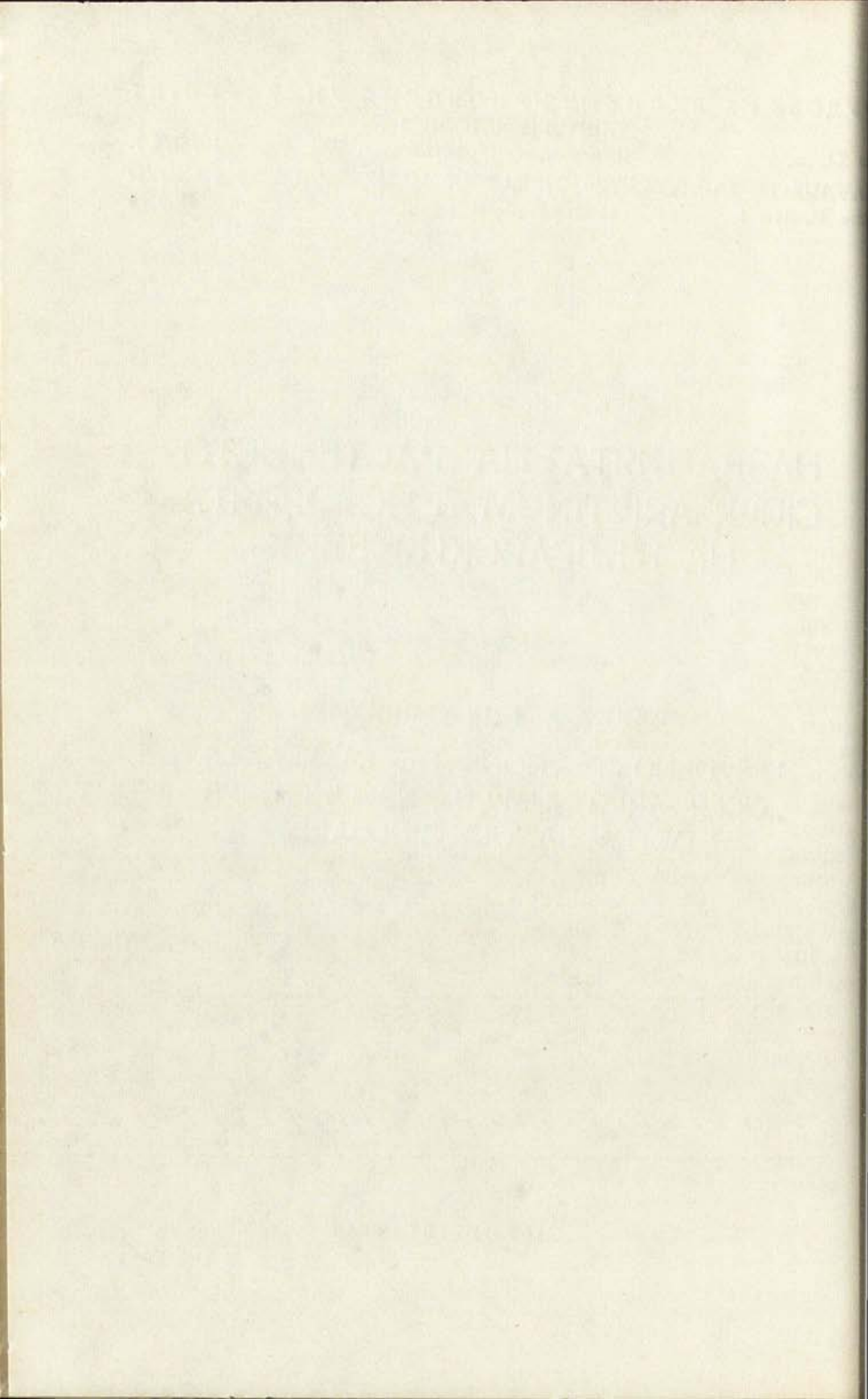
НАЗВАНИЯТА НА РАСТЕНИЕТО
CICER ARIETINUM В ИСТОРИЯТА
НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

PENKA K. KOVATCHEVA

LES DENOMINATIONS DE LA PLANTE
„CICER ARIETINUM“ DANS L'HISTOIRE
DE LA LANGUE BULGARE

СОФИЯ 1974

0. Народните названия на растенията в български език продължават да бъдат слабо проучени от родната ни лингвистична наука. Причините са обясними — от една страна, ние не разпогаме с пълен и научно издържан ботаничен речник¹, какъвто ще притежават някои славянски езици, а, от друга — диалектите архиви при Софийския университет и Института за български език и историческият архив при същия институт са все още в процес на комплектуване. Независимо от изтъкнатите обективни трудности предмет на настоящата студия ще бъдат наименованията на растението *Cicer arietinum* (по-нататък СА) — тяхното най-ранно писмено засвидетелствуване до наши дни. Ниманието ще бъде насочено преди всичко към изясняване етимологията, словообразователната структура, семантиката и историята на оцелялото до днес старобългарско название на СА — *slavobulgarsk*, по отношение на което съществуват редица нерешени проблеми.

1. Растението, носещо народното название сланутък и книжовното — нахут, принадлежи към рода *Cicer*, семейство *Leguminosae*. В рода влизат 27 вида. От тях само СА е култивиран. Повечето ботаници локализират първичния център на произхода на СА в Централна и Мала Азия, т. е. в места с подертано топъл климат. В границите на този център проф. Г. Койров² включва и Южна България, подкрепяйки своето становище много сериозни аргументи. Култивираният нахут има древна история. Индийците започват да го засяват приблизително 1000 години пр. н. е. От твърде отдавна го отглеждат и народите на Изтока. Старите гърци го наричат с няколко имена: *κίχερρον*, *κρτός*, *ἐκχρός*, *ῥήρσις*, *ῥέβινθος*, а римляните — с едно — *cicer*³. Източните славяни растението е пренесено късно от войници по време на войните с Турция и от български градинари и гръцки

¹ Събраните от Б. Давидов и А. Явашев и допълнените от Ахтаров „Материали за български ботаничен речник“, БАН, С., 1939, далеч не обхващат цялото богатство от названия на растения в българските народни говори.

² Всички данни дотук и по-нататък относно физиологията и разпространението на СА са взети от неговата монография „Нахут — *Cicer arietinum*“, БАН, С., 1968, с. 21—80, и от неговата статия „Върху произхода на ахута“, сп. Природа, XVI (1968), кн. 2, с. 69—70. Освен това проф. Г. Койров беше любезен да отговори писмено на няколко наши въпроса, за което му изказваме най-сърдечна благодарност.

преселници. Акад. И. Странски смята, че в нашите земи СА произлиза откъдето, при това на три пъти: 1) в епохата на римското владичество; 2) във връзка със зараждането на отшелничеството сред монасите и 3) с настъпването на турците на Балканите.⁴ Проф. Г. Койнов не отрича възможността за пренасяне на отделни форми на СА откъдето (например от Турция), но твърди, че в България са обособени четири, несрещани другаде по света специфични негови вариетета, които доказват изконността му. Секултивираният нахут се засява в доста области на страната и предимно във: Петричко, Санданско, Хасковско, Пловдивско, Малкотърновско, Силистренско, Разградско и др. Нахут в днешното състояние (*Cicer montbretii*) расте у нас единствено на светлите и сухи дъбови гори на Странджа планина, източно от Малко Търново.⁵

Към казаното дотук за разпространението на СА по земното кълбо славянското езиковедие може да добави следното: 1) понеже славяните не притежават обща дума за растението⁶, следва да се допусне, че те не са го познавали в своята прародина.⁷

³ За всичките тези названия и за техните етимологии вж. Е. Сийска-Я, Историческая география культурной флоры, Л., 1969, с. 366; Д. Симоновић, Ботанички речник, САН, Београд, 1969, с. 121; V. Gligić, Etimološki botanički rečnik, Sarajevo, 1954, s. 71, 140; E. Boisacq, Dictionnaire étymologique de la langue grecque, Heidelberg—Paris, 1923, s. 273; H. Frisk, Griechische etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1954, s. 54; P. Chantaine, Dictionnaire étymologique de la langue grecque, Paris, 1968, s. 508, 530, 585; A. Ernout et A. Meillet, Dictionnaire étymologique de langue latine, Paris, 1923, s. 178; A. Walde, Lateinische etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1965, s. 212.

⁴ И. Странски, Хранителните източници на Иван Рилски, сп. Природа, I (1953), кн. 2, с. 13—15.

⁵ Н. Стоянов и Б. Стефанов, Флората на България, С. 1948, с. 697.

⁶ За названията на СА в отделните славянски езици вж.: Н. Анеков, Боганическият словарь, СПб, 1878, с. 97; Беларуско-руски слоуни под ред. К. Крапівья, Москва, 1962, с. 528; St. Makowiecki, Słownik botaniczny łacińsko-małopolski, Kraków, 1936, s. 96; V. Mašček, Česká a slovenská jména rostlin, ČAV, Praha, 1954, s. 126; F. Buřina, Vznik a vývin slovenskej botanickej nomenklatury SAV, Bratislava, 1972, s. 292; F. Ślawski, Podreczny słownik bułgarsko-polski, Warszawa, 1963, s. 551; J. Juranić, Srbohrvatsko-slovenski slovar, Ljubljana, 1955, s. 867; B. Šulek, Jugoslavenski imenik bilja, Zagreb, 1879, s. 359; V. Gligić, Etimološki botanički rečnik, s. 71, 140; Д. Симоновић, Ботанички речник, с. 121; Б. Ахтаров, Материали за български ботаничен речник, с. 135, 512.

⁷ Имат се пред вид „европейските“ хипотези за славянската прародина които се поддържат от най-голям брой слависти (вж. Słownik starożytności słowiańskich, t. IV, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1970, s. 301—302; Małowski, słownik kultury dawnych słowian, Warszawa, 1972, s. 435—444.)

⁸ Вж. Е. Сийска-Я, цит. същ., с. 366.

⁹ Пак там, с. 308.

ова говори и фактът, че в откритите наколни жилища в Средна Европа не са намерени каквито и да било следи от нахутени зърна⁸. В тези райони нахутът се появява сравнително много късно;⁹ в СА се запознават най-напред южните славяни след заселването си на Балканския полуостров. Едни от тях възприемат вероятно латинското название на растението, за което свидетелствува словенското *číčergika*¹⁰, а други го назовават с оригинални славянски имена като сърбохърватските¹¹: *сланџтак* (Средна Далмация), *грџ-сланџтак*, *сланић* (с. Полица в Далмация), *слџница* (Южна Далмация), *слџнац*, *слани грџ* (Босна), *црни слани грџ*, *црвени слани грџ*, *бијели слани грџ*, *бијели грџ*, *слипи грџ*, *рџгачица*, *носек*, *носец*, *диви зечак*, и като старобългарското *сланоутъкъ*, запазено в съвременните говори под формите¹²: *сланџтъкъ* — Санданско (селата Горно Спанчево, Калиманци, Ковачево, Пиперица), Котел (СББАН, XX, 26), с. Завет, Айтоско (Мик., 228); *сланџток* — Бобица, Воден, Загоричене, Кавадарци, Костур (всичките от ПСп, XXXV, 642), Костурско (селата Граче*, Жужуля*, Коман*), Воденско (с. Гюйчево*), Леринско (с. Мокрени*), Санданско (с. Велица*); *сланџтук* — Санданско (селата Враня, Кашина, Черешница), Костурско (с. Черешница*); *сланџдок* — Костурско (с. Нестрам); *сулнџток* — Костурско (Емборе*); *слџнџток* (Леринско (Битуше*, Ошчима*), Прилеп (СБНУ, XX, 4), Охридско (Цон., I, 85); *сланоткъ* — Санданско (с. Петрово); *сланџток* — Санданско (с. Черешница); *слџноток* — Велес и Прилеп (ПСп, XXXV, 642 и СБНУ, VII, 476); *сланотџк* — Щип (ПСп, XXXV, 642); *сланатџк* — Петричко (с. Марикостиново), Санданско (с. Горна Сушица); *сланџтъкъ* — Санданско (с. Храсна); *сланткъ* — Кукуш (Цон., I, 85); *слантџк* — Санданско (селата Виногради, Златолист, Катунци, Калиманци, Кашина, Ласкарево, Левуново, Любовка,

¹⁰ J. Jugančič, Srbohrvatsko-slovenski slovar, s. 837.

¹¹ Вж. Д. Симоновић, Ботанички речник, с. 121; В. Караћ ић, Српски речник, Београд, 1935, с. 712; В. Šilek, Jugoslavenski imenik bilja, s. 359; Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, JAZU, Zagreb, 1955, sv. 64, s. 429; Zbornik za narodni život i jezik ih slavena, knj. VIII, s. 105 и knj. XIV, s. 200, 219.

¹² Преобладаващата част от диалектните материали сме събрали лично — от публикации, от студенти във Великотърновския университет и чрез анкетни листове до учители в съответните селища. Изказваме искре на благодарност на сътрудниците към диалектните архиви при Института за български език и Софийския университет за предоставената ни възможност да ползуваме наличните картотеки. Лексемите, взети оттам, ще бъдат отбелязвани със звездичка (*), поставена след името на селото или околията, където те се срещат.

¹³ Терминът се въвежда за означаване „нарицателно име на растение, тъй като същият на практика почти не се използва със значение на „собствено име на растение“.

Хотово, Черешница), Петричко (с. Хърсово), Ескивардарско (с. Корнишор*), Гумендже (Псп, XXXV 642); *сланток* — Леринско (с. Ошчима), Охрид (Псп, XXXV, 642), Велес (СбНУ, VII, 476); *слънтук* — Костурско (с. Черешница*); *сландук* — Преспанско (с. Граждено); сланут (МББР, 135, 512); сланута — Разложко (с. Белица), Сяр; сланутка — Петричко (гр. Кулата).

За старинността на горните названия е рискувано да се гадае с изключение на общия за двата езика фитоним¹³ *сланутък/сланутак*, който е засвидетелствуван писмено в старобългарски паметник още през XI век¹⁴. В този си фонетичен облик — с промяна на корена *s o l p ъ в с л а н ъ — фитонимът е могъл да се роди най-рано след настъпване на характерната за южнославянските езици метатеза на групите t o r t, t o l t. Ако се вземе предвид обстоятелството, че лексемата *сланутък* се среща освен в български само в съседния сърбохърватски език, в сръбски писмен паметник от XVII в.¹⁵, в говорите¹⁶ и в книжовния език¹⁷, може да се приеме, че тя е възникнала на българо-сърбохърватска езикова почва.

2. За А. Мейе произходът на думата сланоутък е неясен¹⁸, а Ст. Младенов определя само нейния корен — старобългарското прилагателно сланъ¹⁹. Както показва справката, единственият опит за научна етимология на фитонима принадлежи на почвовед акад. И. Странски. Той пише: „*Сланутък* иде от стб. с л а н ъ, т. е. солен, понеже се яде в осолено състояние било като печен нахут, било като леблебия“.²⁰

Без съмнение корен на думата е старобългарското, респ. южнославянското качествено прилагателно с л а н ъ, от който корен са и някои от останалите сърбохърватски названия на СА — *сланић, сланац, сланица*. Цитираната цялостна етимология обаче може да бъде сериозно оспорвана, особено ако се съобрази с формулираните от В. Меркулова етимологични принципи при названията на растенията.²¹ Първо, би могло да се възрази от-

¹⁴ Вж. С. Северьянов, Супрасльская рукопись, СПб, 1904, с. 40, 41.

¹⁵ Вж. F. Miklosich, Lexikon palaeoslovenico-graeco-latinum, Vindobonae, 1862—1865, s. 856.

¹⁶ Вж. под линия заб. II на същата студия.

¹⁷ Вж. Л. Бакотић, Речник српскохрватског книжевног језика, Београд, 1936, с. 1119; Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, sv. 64, s. 429; Enciklopedija leksikografskog zavoda, Zagreb, 1964, t. VII, s. 45.

¹⁸ A. Meille, Études sur étymologie de vocabulaire du vieux slave, I p., Paris, 1902, s. 342.

¹⁹ Ст. Младенов, Етимологически правописен речник на български книжовен език, С., 1941, с. 589.

²⁰ И. Странски, цит. съч., с. 13.

²¹ В. Меркулова, О некоторых принципах этимологии названий растений, в кн. Этимология, М., 1965, с. 72—83.

носно задължителното осоляване на нахутените плодове преди тяхното консумиране. По сведения на селскостопански специалисти зърната на СА се използват за ядене и неосолени. Второ, принципът, който акад. И. Странски поставя в основата на названието на растението, а именно начинът на консумация на плодовете, не е отбелязан при други български фитоними.²² Тук може да се направи интересна аналогия с названието на дървото *Olea* и *Urtica* в гръцки език. Неговите плодове са годни за ядене също след обилно осоляване, но въпреки това то е наречено *ἔλαια*, т. е. маслина. Трето, не е било необходимо да се търси «солеността» извън организма на растението, щом като тя се съдържа вътре в него. Всички изследвачи, описващи физиологичните свойства на СА, подчертават, че неговите зелени стебла, листа и чушчици изпускат кисело-солени, солено-горчиви или солено-лютивни сокове.²³ Ще приведем най-подробното от тези описания, от което направо би могла да се извлече етимологията на фитонима *сланутък*: «както листата, така и стеблото и чушчиците на нахута са гъсто покрити, обраснати с едни малки космици-власинки, които, гледани през увеличително стъкло, ни разкриват по върховете си едни особени цевички с мехурче-резервоар, който резервоар е пълен с една кисело-солена парлива течност. Тези космици, изглежда, играят роля на предпазител на растението против слънчевите изгаряния, от една страна, а, от друга — с изпусчането на лютивия си сок да предпазват растението от неговите неприятели — гревопасните животни. При пипане на зеленото стебло с ръка човек чувствава леко изгаряне, придружено с известен сърбеж по кожата»²⁴.

Или *сланутък* — това е най-общо растение, отделящо солени сокове. В полза на такова тълкуване могат да се посочат и няколко досвени аргумента: 1) В сърбохърватското название на СА — *slani grāh* — прилагателното *slāni* играе диференцираща роля. То изтъква качеството, което отличава СА от сродния с него

²² Вж. Б. Ахтаров, Материали за български ботаничен речник, т. 29—49; М. Козаров, Българските народни имена на растенията, ОБАН, XX, с. 8.

²³ Вж. Г. Койнов, Нахут, цит. съч., с. 23; А. Златаров, Сланутака — броматологична и фитобиохимична експериментална студия, Архив на Минист. на земеделието, т. III, с. 6; Същият, Изследвания върху състава и свойствата на плодовете на *Cicer arietinum*, год. Соф. у-т, 1921, т. 4; А. Л. Радославов, Нахут (*Cicer arietinum*), сп. Природа, XXIII (1922), кн. 6, с. 89; Христович, Отгледването на нахута, Татар Парджик, 1927, с. 7.

²⁴ Пак там.

грах.²⁵ 2) В сърбохърватски език *сланутак* се нарича и сорлива²⁶, макар че в случая е изключено всякакво допълнително соляване. Названието на сливата е дошло най-вероятно от специфичния вкус на нейните плодове.²⁷ 3) Още едно от сърбохърватските наименования на СА е омонимично — наименоването *сланица*. С него са наречени и растенията²⁸: а) *Oxalis acetosella*, съответстващо на: бълг. *киселец*, *киселица*, *кисел щавел*, *зайцов щавел*, *кисела детелина*; рус. *кислец*, *кислица*, *квасок*, *квасен*, *зайчий щавель* чеш. *kýsal k*, *štav l*; б) *Salsola*, съответстващо на: бълг. *солно зеле*; рус. *солянка*, *соляная трава* чеш. *slanice*, *slan nka*; пол. *solówka*, *solanka*; в) *Anthyllis* L., съответстващо на: рус. *зольник трава*; чеш. *solník* пол. *ślono zi l*. От съпоставката на омонимичния сърбохърватски фитоним *сланица* с еквивалентите му в другите славянски езици става ясно, че семантичният модел на названия на растения, в която влиза и това на СА, е, *солен или кисел сок* → *название на растение*. Предложената от нас нова етимология на фитонима *сланутък* отговаря напълно на този модел.

3. Суфиксът на старобългарската дума *сланоутък* е предизвикал интереса на по-голям брой езиковеди. Според един от тях той е само *-тъкъ*²⁹, според други *-тъкъ*³⁰, а според трети *-оутък*.³¹ Ако се признае реалното съществуване на фигуриращата в речника на Ф. Миклошич лексема *сланѣтъкъ*³², към споменатите суфикси ще трябва да се прибави и *-ѣтъкъ* като вариант на *-оутък*.

Наблюдаваните колебания по отношение наставката на фитонима *сланоутък* се дължат преди всичко на това, че словообразователният модел на съществителното не е погвърден от друга старобългарска дума.³³ Моделът не е познат също и на

²⁵ Проф. Г. Койнов потвърди, че нито един от видовете грах не е отделен солен сок подобно на СА.

²⁶ Вж. Zbornik za narodni život i običaje južnih slavena, knj. XIV (1909) s. 219.

²⁷ Какъв точно е вкусът на плодовете — възсолени или може би възкисели, е трудно да се определи при условие, че не се познава добре самото растение.

²⁸ Всички названия са взети от речниците, посочени под линии в заб. на същата студия.

²⁹ Вж. F. Miklosich, Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, II Band, Heidelberg, 1926, s. 255.; В. Беседина Невзорова, Старославянский язык, Харьков, 1929, с. 121.

³⁰ А. Meillet, цит. съч., с. 324; Б. Даничић, Основесрпског или хрватског језика, Београд, 1876, с. 286.

³¹ А. Селищев, Полог и его болгарское население, Л., 1925 с. 316.

³² F. Miklosich, Lexikon palaeoslovenico-graeco-latinum, s. 856

³³ Вж. L. Sadnik und R. Aitzetmüller, Hadwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten, Heidelberg, 1955, s. 201.

съвременния български книжовен език.³⁴ За щастие български говори и някои от останалите славянски езици притежават отделни форми, които позволяват да се извърши една по-сигурна словообразователна реставрация на фитонима. Ето тези форми заедно с техните фонетични и акцентни варианти:

А) От корен *b ěl: *Бъл утѣкъ* — местно название от Прилеп, засвидетелствувано в грамота от XIV в. (СлФ, X, 145); *бѣл тѣкъ* 'бял камък' — с. Скребатно, Гоцделчевско; *белуток* 1) 'белтък на яйце' с. Нестрам, Костурско, 2) бялото на окото, с. Нестрам, Костурско; *белутѣк* 1) 'кварц' — Трънско (ИССФ, VII, 57), с. Станковци, Брезнишко (АрхБДА),³⁵ 2) 'белтък на яйце' — Брезнишко (СБНУ, XLIX, 774; 3) нива в с. Топли дол, Кюстендилско (СБНУ, XXXII, 289); *белутѣк* 1) 'мрамор' — с. Багрени, Кюстендилско (Умл., 214); 2) 'бял камък' — Кюстендилското краище (СБНУ, XXXII, 170), с. Бараково, Кюстендилско; 3) 'почва, съдържаща дребни, бели камъни' — с. Багрени, Кюстендилско; 4) название на 'връх, покрит с бели кремъци' — на север от с. Белут, бивша Кюстендилска околия (СБНУ, XXXII, 416 и Зах., 445); 5) названия на местности в кюстендилските села: Багрени, Белут (сега Босилеградско), Гирчевци, Ърбино, Дворище, Друмохар, Злогос, Койно, Раково, Своляно, Тавличево, Шипочано (всичките у: Зах., 170—294, СБНУ, XXXII, 446 и XLV, 245); 6) 'белтък на яйце' — с. Доброславци, Софийско (БДМП, II, 70), Михайловградско (АрхБДА); *Белутак* — название на нива в с. Патец, Кичевско (СЕЗб, I, 467; *белотѣк* 'белтък на яйце' — Враца (СБНУ, XLI, 60), с. Доброславци, Софийско (БДМП, II, 70), с. Говежда, Михайловградско; *Белут* 1) названия на местности по цвета на почвата — с. Скребатно, Гоцделчевско (ИПИ, II, 323), Краище и Власина (СЕЗб, XVIII, 340); 2) название на село в бивша Кюстендилска околия, сега Босилеградско (СБНУ, XXXII, 445); *Белѣкѣ* 1) название на гора в с. Мазарчево, Кюстендилско (Зах. 308); 2) название на местност в с. Дождевица, Кюстендилско (ИПИ, II, 323); *Белуге* — название на нива в с. Горна Брестница, Кюстендилско (Зах. 320); *Белутската долина* — название на река в с. Белут и с. Дождевица, Кюстендилско (ИПИ, II, 323; СБНУ, XXXII, 445); *Белутски рид* — название на нива в с. Дождевица, Кюстендилско (ИПИ, II, 232); *белутаник* — название за варовика в местността Пърчова кукла' — с. Гинци, Годечко (ИПИ, II, 323); *белудка* 'слива беловица' —

³⁴ По данни на намиращия се под печат „Обратен речник на съвременния български език“, под ред. на проф. Л. Андрейчин.

³⁵ Архивните материали, за ползуването на които искрено благодарим на сътрудниците от секцията по диалектология при Института за български език, са от дадения за печат III том на БДА.

Търновско (БЕР, II, 109); *белуда* 'бяла овца' (БЕР, II, 109); *белутрак* 1) 'груба, ситноземна почва' — с. Дождевица, Кюстендилско (ИПИ, II, 323); 2) 'много голям объл камък, най-често изхвърлен от водата' — с. Багреници, Кюстендилско; 3) названия на местности в с. Драголевици, Кюстендилско (СБНУ, XXXII, 500). В сърбохърватски език: *белутак* вар. *бј лутан* 1) 'вид едър, зърнест кварц с бял цвят, обикновено объл и гладък' (РС-ХКНЈЕ, 456); 2) 'бялото на окото' (РСХКНЈЕ, 456); 3) название на връх в Кременската планина, Сърбия (RHSJE, 388); 4) название на възвишение от дясната страна на р. Морава, при с. Грдилица (RSHJE, 338); 5) название на нива в Стубац, Шумадиска колубара (СЕЗБ, LIX, 210); 6) название на бряг в околностите на Крушевац, Ягодински окръг (ГСУД, LXI, 11); 7) *белутрак* обл. вж. *белутак* 1) РСХКНЈЕ, 456), *белут* вж. *белутак* 1, 2 (РСХКНЈЕ, 456), *белута* обл. 'дъска от чисто, здраво дърво' (РСХКНЈЕ, 456), *белуце*, обл. вар. *бјелуце* 'белтък на яйце' (РСХКНЈЕ, 457), *белутаст* 'белезникав' (РСХКНЈЕ, 456); *белуткаст*, *белутачни* 'който е от белутак' (РСХКНЈЕ, 456); *Белутовац* — название на долина в Ягодински окръг (ГСУД, LXI, 12), *Бјелућа* — название на село в Сърбия от XV в. (RHSJE, I, 386), *Белуће* 1) название на село в община Лепосави, Сърбия (IM, 78); 2) название на село в община Младеновац, окръг Смедерево, Сърбия (IM, 78). В словенски език: *belú:ina* 1) 'бялото месо на печена или варена птица'; 2) бялото вещество под кората на дървото' (SNS, 19). В руски език: бълотъкъ и вар. бълотокъ, засвидетелствувани в паметник от XV в. със значение 'белтък на яйце' (Срез., 218), *белуток* вар. *белудок* 1) 'белтък на яйце'; 2) 'бялото на окото'; 3) 'око — по-често в мн. ч. (ПОС, 166 и СРНГ, 228), *белуточек* вар. *белудочек* 'белтък на яйце' (ПОС, 228), *белути* мн. ч.; 1) 'бяла минерална боя'; 2) 'белило за лице' (ПОС, 166); *белуды* мн. ч. експр. 'очи' (ПОС, 165); *белуданы* — вж. *белуды*, *белутка* 'гъба с бяла кожичка на шапката' (СРНГ, 228). В долнолужишки език — *bělutka* 'малка бяла крава' (SDSRH, 27).

Б) От корен—*s l ě рь: *слепуток* 'слепок' — с. Багреници, Кюстендилско, с. Скребатно, Гоцеделчевско, *слепоток* 1) 'вид гущер' — обл. Пиянец, Кюстендилско (Умл. 214) 2) 'слепок' — с. Цапарево, Санданско.

В) От корен*s i пь: *син'утка* 'син мехур, който излиза на момче в срамната област' — Ихтиманско (ЕПРБКЕ, 164), *синеутка* 'синя злочаствена пъпка по кожата' — Странджанско (БДПМ, I, 137); *синехутка* 'метличина' (МББР, 508).

Г) От корен* o b љь: *срхр.* — *облутак* 1) 'объл камък, който се среща по бреговете на реки, езера и морета' (Бак., 56); 2) 'голям, естествено огладен камък' (Тол., 503); 3) 'камък от ба-

ластра' (Тол., 503); *облуђе* — съб. 1) 'големи, естествено огладени камъни' (Тол., 503); 2) 'баластра' (Тол., 503).

Д) От корен *malъ: рус. *малютка* 1) 'малко дете, младенец'; 2) 'много малък на ръст или по размер' (СРЯ, 304); пол. диал. *malut* 'малко дете, дребосък' (Siud., 390), пол. *maluty* 'съвсем малък' (Rospr., 219).

Със словообразователния модел на фитонима *сланутък* съвпадат моделите на три от изброените дотук лексеми — на *белутък* (в бълг., рус., срхр.), *слепуток* (в бълг.) и на *облутак* (в срхр.). От тях най-много общи черти с думата *сланутък* показва *белутък*³⁶: 1) и двете са засвидетелствувани в сравнително ранни писмени паметници — *сланоутъкъ* — в Супрасълския сборник от XI в., а топонимът *Бѣлоутъкъ* (произлизащ от апелатива* *белоутъкъ*) — в грамота от XIV в.³⁷; 2) и двете имат варианти на *-ут* — *сланут*, *белут*; 3) и двете променят по подобен начин своята фонетика:

сланутък *слануток* *сланоток* *слантък* *сланток*
белутък *белуток* *белоток* *белтък*³⁸ *белток*.

Доказателство за идентичността и връзката на *сланутък* с вариантите *сланоток*, *слантък*, *сланток* е едновременната им употреба: а) в говора на едно и също село, напр. *сланутък* и *слантѡкъ* — в с. Калиманци, Санданско; *сланутук* и *слантѡкъ* — в селата Кашина, Санданско, и Черешница, Костурско; *слануток* и *сланток* — в с. Ошчима, Леринско; *сландток* и *слантѡкъ* — в с. Черешница, Санданско; б) в препис от XIV/XV в. на житието на Иван Рилски от Георги Скилица: *сланоуткы* (л. 61^б) и *сланоткы* (л. 63^а), *сланоутка* (л. 65^б) и *сланотка* (л. 66^а)³⁹. Успоредна употреба на лексемата *белутѡкъ* и на нейния вариант *белотѡкъ* е констатирана в говора на с. Доброславци, Софийско⁴⁰. Паралелните варианти на думите *сланутък*, *белутък*, както и на *слепуток* обикновено не съжителствуват в един диалект,⁴¹ но това не означава, че причините, предизвикали тяхната поява, са винаги различни. Така например възникването на *сланоток* (бе-

³⁶ Най-вече със значение: 1) 'бял камък, кварц' и 2) 'белтък на яйце'.

³⁷ Вж. Й. Займов, Старобългарският език и старобългарската топонимия (според кирилски извори от IX до XIV в.), сб. Славянска филология, т. X, Езикознание, С., БАН, 1968, с. 145.

³⁸ Думата *белтък* (вар. *белтѡкъ*, *белтѡкъ*) със значение 'бял камък, кварц' се среща в говора на селата: Плетена*, Гоцеделчевско, Рашково*, Ботевградско (БДПМ I, 186), Смолско*, Пирдопско и др.

³⁹ Ръкописът се намира в библиотеката на Рилския манастир, под сиг. I/26 (79). 129.

⁴⁰ Вж. Л. Гълъбов, Говорът на с. Доброславци, Софийско, сб. Български диалектни проучвания и материали, II, С., 1965, с. 70.

⁴¹ В говора на с. Нестрам, Костурско, са познати обаче не само двете форми — *белуток* и *сланудок*, но и *жълтѡкъ* 'жълтък на яйце' (по сведенията на 78-годишната Атина Караландова, сега жителка на гр. Русе). В говора а с. Багреници, Кюстендилско, се срещат заедно *белутѡкъ* и *слепутѡкъ*.

лоток) *слепоток* може да се обясни или с асимилация на у под въздействието на вокала о от суфикса -ок, или с преосмисляне на лексемите като композити със съединителна гласна О и втори компонент — *ток* <т е ш т и, т е к ѝ. Последното предположение е приемливо повече за *белоток* и по-малко за *сланоток* и *слепотск.* Срв. срхр. *бјѣлоток* (PCXKHJE, 596), словаш. *bícl tk* (СБР, 25) и слов. *b li tok* (SHSS, 20) — всичките със значение 'бяло течение у жена' (*fluor albus*). Необосновано е твърдението на Л. Гълъбов, че гласната у в *белутѡк* е епентетична.⁴² Не може също да се мисли, че *сланутѡк*, *белутѡк*, *слепутѡк* (с неударено у) са редуцирани форми на *сланотѡк*, *белотѡк*, *слепотѡк*, понеже за западнобългарските говори, където тези съществителни са разпространени, не е характерна редукцията. Вариантите *слантѡк* (*белтѡк*) са значително по-трудни за обща интерпретация, тъй като въпросът за произхода на *белтѡк* се смята за решен — съгласната т е вмъкната в думата по аналогия на *жълтѡк*.⁴³ Съпоставителното разглеждане на вариантите на лексемите *сланутѡк* и *белутѡк* сбаче дава основание да се изкаже ново мнение за появата на формата *белтѡк* в български език.⁴⁴ Що се отнася до вариантите: *слантѡк*, *сланток*, *сландук*, те вероятно са израз на лексикализацията на *сланутѡк*, *сланоток*, *сландук*, която е обусловена, на първо място, от изчезването на прилагателното *слан* от речниковия състав на съответните говори⁴⁵ и, на второ, от «редкостта» на суфикса -утѡк (вар. -уток, -удук, -оток) в същите говори. С лексикализация трябва да се обясни и видоизмененото съществително *сулнуток* от с. Емборе, Костурско. Формата *сл а н ы т к о у*, засвидетелствувана в препис от XIV в. на I проложно житие на Иван Рилски⁴⁶ (с. 175), и формата *сл а н ' к о у* в Данилов пролог от 1620 г.⁴⁷ (с. 15) свидетелствуват, че процесът на лексикализация на думата *сланутѡк* е започнал твърде рано.

Преди да пристъпим към конкретно възстановяване на словообразователния модел на лексемата *сланутѡк*, ще се спрем на нейния вариант *сланѡтѡк*, от признаването на който зависи и признаването на суфикс -ѡтѡк като вариант на -отѡк.

⁴² Вк. Л. Гълъбов, *цит. съч.*, с. 19

⁴³ Вж. Ст. Младенов, *Граматика на българския език*, С., 1939, с. 170; Х. Холлочев, *Диалектни наставки за образуване на съществителни от мъжки род в българските диалекти*, Известия на Института за български език, XII (1956), с. 178.

⁴⁴ Това ще бъде направено на друго място.

⁴⁵ В нито едно от анкетиранияте 22 села в Петричка и Санданска околия прилагателното *слан* не е известно и нито един информатор от същите села не е отговорил на поставения в анкетния лист въпрос — „защо растението се нарича *сланутѡк*, *сланоток*, *сландук*. . . ?“

⁴⁶ Ръкописът се намира в библиотеката при БАН, сиг. № 10.

⁴⁷ Ръкописът се намира в Народната библиотека, С., сиг. № 1042.

Повод за разграничаване на две самостоятелни лексикални единици — *сланоутъкъ* и *сланжтъкъ*, в Lexikon-а на Ф. Миклошич и в Словарь церковно-славянского языка, СПб, 1958 г. на А. Востоков е дала поправката на графемата *оу* в *ж* във втория от трите случая на употреба на думата *сланоутъкъ* в Супрасълския сборник. В изданието на сборника, направено от Ф. Миклошич, коригираната лексема е приета за реално съществуваща, поради което в текста е предадена като *сланѣтъкъ*.⁴⁸ В по-късното критично издание на паметника от С. Северянов на същото място стои думата *сланоутъкъ*, придружена със следната забележка под линия: «*сланоу* . . . буква *оу* выскоблена и заменена юссом (*ж*) руской справщика (следы бывшего у писца *оу* видны и теперь, а хвост буквы остался не выскблен)»⁴⁹. Зашо С. Северянов постъпва така, разбираме от неговите думи в предговора към сборника: «моя задача была представить Супрасельская рукопись так, как она вышла из-под пера ея писца. Всям наслоениям и изменениям, внесенными более поздними руками, я отводил место в подстрочных примечаниях».⁵⁰

Въпросът е дали зад поправката се крие една действително жива старобългарска форма *сланжтъкъ* или замяната на *ОУ* с *ж* е съвсем случайна. За А. Вайан *сланоутъкъ* и *сланѣтъкъ* са дублети от типа *ноужданжжда*. Той установява, че в послужение между назал и фрикативна или експлозивна зъбна съгласна се намира най-често гласна *ж*. Примерите с *оу* в тази позиция са редки⁵¹. Сред тях само *сланоутъкъ* и *съноузънь* (Супр. 90⁷) нямат регистрирани старобългарски варианти с *ж*. Опирайки се на поправката на *сланоутъкъ* в *сланѣтъкъ* и на среднобългарското *сънжънь*, А. Вайан⁵² прибавя двете думи към числото на общоприетите случаи на редуване *оу*—*ж*⁵³ в старобългарски език. Проф. К. Мирчев почти категорично отхвърля мнението за редуване в лексемата *съноузънь*. Според него появата на носовка в прилагателното е «механичен процес, причинен от избледняване на значението на тази древна дума»⁵⁴.

⁴⁸ F. Miklosich, Monumenta Linguae palaeoslovenicae e Codice Suprasliensi, Vindobonae, 1851, s. 43.

⁴⁹ С. Северянов, цит. съч., с. 41.

⁵⁰ Пак там, с. II

⁵¹ А. Вайан, Руководство по старославянскому языку, М., 1952, с. 56; А. Vaillant, Grammaire comparée des langues slaves, t. I, Paris, 1950, s. 148, 205.

⁵² А. Вайан, Руководство по . . . цит. съч., с. 56.

⁵³ Под редуване *ОУ*—*ж* разбираме редуване от типа *ноужданжжда*.

⁵⁴ К. Мирчев, Към българската историческа лексикология (IV). 8. съноузънь, сп. Български език, XIII (1963), кн. 3, с. 256.

Допускането на редуване от типа *н о у ж д а — н ѝ ж д а* при съществителното *с л а н о у т љ к љ* е също малко вероятно, тъй като: 1) в нито един от среднобългарските паметници, върху които ще се спрем по-нататък, не се среща вариантът *с л а н ѝ т љ к љ*; 2) болшинството от запазените в диалектите форми на фитонима *с л а н о у т љ к* не доказват някогашно присъствие на голяма носовка с изключение на формата *сланатѡк* от говора на т. нар. «старселци» в селата Горна Сушица, Санданско, и Мари-костинovo, Петричко. Гласната *а* пред. *-ток* наистина би могла да бъде наследница на стб. *ѡ* в петричкия говор, но може да бъде и резултат на асимилационно въздействие от страна на коренното *а*; 3) въпреки че редуването *О У — ѡ* е фонетично явление, забелязва се, че то до известна степен е морфологично ограничено — извършва се преди всичко в корена на думите и по-рядко в техните представки. В старобългарски език суфиксални редувания от този род граматичната литература не описва, ако не се смята глаголната двойка *г о н е з н о у т и — г о н е з н ѝ т и*; 4) по данни на вече цитирания «Обратен речник» на Л. Садник и Р. Айцетмюлер в старобългарските паметници не е познато съществително със суфикс *- ѡ т љ к љ*.

След тези разсъждения може да се заключи, че съществуването на варианта *с л а н ѝ т љ к љ* в старобългарски език е почти изключено, а следователно е изключено и съществуването на суфикс *- ѡ т љ к љ* в изследвания фитоним. Но тогава кои са били мотивите за извършване на въпросната поправка в Супрасълския сборник? От направената проверка на лексемите в речника на Л. Садник — Р. Айцетмюлер се установи, че фонемното съчетание *- н ѝ т -* се предпочита определено пред съчетанието *- н о у т -*. Изразено в цифри, съотношението е 136:2. Двете лексеми, съдържащи *- н о у т -*, са *с л а н о у т љ к љ* и *г о н е з н о у т и* от Супрасълския сборник. Втората лексема има дублет *г о н е з н ѝ т и*, употребен в същия паметник. Вижда се, че само думата *с л а н о у т љ к љ* излиза напълно извън обсега на предпочитанието на вокала *ѡ* вместо *о* у в положение между съгласните *н — т*, а по-горе стана ясно, че тя излиза и извън обсега на редуването *о у — ѡ* изобщо, макар че фонетичните условия за това са налице. На такава основа поправката на *с л а н о у т љ к љ* в *с л а н ѝ т љ к љ* може да се разглежда като проява на «желанието» на «справщика» да подчини думата на процесите, от които същата неизвестно по какви причини прави изключение. Навярно не е без значение и фактът, че корекцията на *с л а н о у т љ к љ* в *с л а н ѝ т љ к љ* е извършена именно в Супрасълския сборник, където редуването от типа *н о у ж д а — н ѝ ж д а* е може би най-широко застъпено. Допустимо е поправката да е чисто механична, дължаща се на недостатъчна семантична яснота на рядко

рещания в старобългарските паметници фитоним *сланоу-тъкъ* (употребен е всичко три пъти в едно и също житие на Супрасълския сборник.)

Съществуват две възможности за реставрация на словообразователния модел на думите: *сланутъкъ*, *белутъкъ*, *слепуток*, *облупак* — [(адективна основа + *ут*) + *тъкъ*] и [адективна основа + *тъкъ*]. В подкрепа на първата възможност се явяват няколко редки съществителни, като бълг. *сланут*, *Белут*; срхр. *белут*, ст. пол. *niekut* с неуточнено значение — 'голям меч', 'малък меч', 'дръжка на меч или шпага' (Siud., 389), пол. диал. *malut* и като полското прилагателно *maluty*. Съществуването на формата *сланут* е поставено под съмнение, понеже съставителите на «Материали за български ботаничен речник» сочат за неин източник речника на Н. Геров, но в него тя липсва. Въпреки това делогично е да се смята, че думата е измислена произволно от Б. Давидов и А. Явашев или от Б. Ахтаров, още повече, че те я споменават двукратно (на с. 135 и на с. 512). По всяка вероятност е направена грешка при посочване на източника. За наличието на лексема *сланут* в български език свидетелствува формата *сланута* < *сланут* + *а*, а за апелатива *белут* — съществителното *белутаник* < *белут* + *аник*. В сърбохърватски език думата *белут* се съдържа във: *белута* < *белут* + *а*, *белуце* < *белут* + *це*⁵⁵, *белутас* < *белут* + *ас*. В руски диалекти е известно съществителното *белуты* (мн. ч.) < *белут* + *ы*, а в словенски език — *belútna* < *b. lut* + *ina*.

Във връзка с образуванията от адективен корен и суфикс *-ут* възникват следните проблеми: 1) каква е тяхната първоначална морфологична принадлежност; 2) каква е семантиката на суфикса *-ут* и 3) каква е ролята на допълнителния суфикс *-тъкъ*, с който се разширяват формите на *-ут*. Втория и третия проблем ще засегнем по-нататък при сложния суфикс *-утъкъ*.

А. Белич отнася *-ут* към праславянските суфикси, служещи за образуване главно на прилагателни имена и по-рядко на съществителни.⁵⁶ В съвременните славянски езици суфиксът *-ут* е изцяло непродуктивен и малобройните деривати, създадени с негова помощ, са предимно съществителни имена със субстантивни и вербални основи.⁵⁷ От прилагателни основи са образувани освен

⁵⁵ Според един от фонетичните закони в сърбохърватски език „съгласната т изпада пред африкатите, в които тя вече се съдържа“ (вж. А. Игров, Учебник по сърбохърватски език. II изд., 1959, с. 30).

⁵⁶ А. B e l i ć, Zur Entwicklungsgeschichte der slavischen Deminutiv und Aplicative-suffixe, Archiv für slavische philologie, t. XXVI, 1904, s. 325.

⁵⁷ Вж. И. Железняк, Очерк сербохорватского антропонимического словообразования, Киев, 1969, с. 62; А. Б е л и ч, Съвременни српско-хърватски книжевни jezik, II део — Наука о грађењу речи, Београд, 1949, с. 120; А. S i u d i t, цит. съч., с. 389; S t. R o s p o n d, цит. съч., с. 147;

изброените съществителни: *сланут*, *белут* *malu'*, *mieku'* и собствени имена от типа на полските: *Bielu'*, *Golu'*, *Włahu'*, но тъй като те се смятат за вторични образувания,⁵⁸ няма да бъдат използвани като илюстративен материал в студията. Прилагателните на *-ут* в славянските езици от рода на рус. *прослосупъй*, бълг. *прослосут*, чеш. *teku ů*, *behu ů*, са по произход стари сегашни действителни причастия,⁵⁹ чийто суфикс *q*, *t* е в същност окончание за 3 л. мн. ч. сегашно време на съответния глагол. Някои от тези сегашни действителни причастия са се субстантивирали, срв. ст. рус. *могують* 'владелец' (Срез.).

В български и сърбохърватски език формите *сланут* и *белут* са съществителни, но някои данни ни карат да виждаме в тях бивши прилагателни. Така сърбохърватската лексема *белута* и българската *сланута* са фактически субстантивирани прилагателни от женски род, а сърбохърватското прилагателно *белутист* 'белезникав' може да бъде получено само от адекватна основа + *аст*.⁶⁰ В такъв случай преминаването на прилагателните *сланут*, *сланута*, *белут*, *белута* към категорията на съществителните е станало: а) чрез семантична субстантивизация, т. е. със запазване на формите *сланут*, *сланута*, *белут*, *белута*, и б) чрез формална субстантивизация, осъществена посредством суфиксите *-тък*, *-ка*, с краен резултат *сланутък*, *сланутка*, *белутък*. Възможно е тъкмо от тези разширения на образуванията от типа на *сланут*, *сланута*, *белут* да са се обособили впоследствие сложните суфикси *-утък* и *-утка*, познати в сърбохърватски език⁶¹ и в българските диалекти. Функционирането на *-утък* и *-утка* като самостоятелни словособразователни средства се проявява при свързването им със субстантивни и вербални основи: срхр.⁶² *врѹтак* 'извор', *имѹтак* 'имот', *смрзлѹтак* 'замръзнала буца земя', *навијѹтак* 'прежда', навита на въртележка', *полѹтак* 1) 'половин ведро' 2) 'половина', *пѹлутка* 'половина', *сурутка* 'суроватка'; бълг. диал. *збирутѹк* 1) 'смес от различни материали или сортове' — Кюстендилско (Умл., 226); 2) 'събрано оттук оттам' — Враца (СбНУ, XI, 239), *делутка* 'треска 'от дърво' — Кюстендилско (Умл., 220).

F. Miklosich, Vergleichende Grammatik, цит. съч., с. 200; T. Magetić, Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika, III izd. Zagreb, 1963, s. 365.

⁵⁸ Вж. W. Taszycki, Najdawniejsze polskie imiona osobowie, PAN, Kraków, 1925, s. 57; И. Железняк, цит. съч., с. 61.

⁵⁹ Вж. М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка, М., 1971, с. 679.

⁶⁰ М. Стевановић, Савремени српскохрватски језик, Београд, 1964, с. 597.

⁶¹ Вж. Т. Magetić, цит. съч., с. 366.

⁶² Пак там, с. 366.

утка 'пиявица' (НГ,), *дръгуткъ* 'сорт слива с трънчета по еблото' — с. Острица, Русенско, *сланутче* 'градинско цвете, което цъфти късно по слана' — Белица, Русенско, рус. диал. *утка* 'плевелно тревисто растение' (СССЛЯ, XVII). Най-рано документираната дума със субстантивна основа и суфикс *-уткъ* *полоуткъ* 'половина' Засвидетелствувана е в Синайския парик от XI в.⁶³ Не е изключено обаче произвеждащата основа на *луткъ* да е *полут*, понеже в сърбохърватски се срещат форми: *лутина* <*полут*+*ина* 'половина', *полутица* <*полут*+*ица* 'повинка' (Тол., с. 645).

Втората възможност за реставрация на словообразователния ред на думите *слануткъ*, *белуткъ* предполага свързване на новите *слан* и *бял* със сложния суфикс *-уткъ*. Това становище се поддържа от видните езиковеди А. Селищев и А. Белич. При обяснението на вокала *у* в топонима Вруток А. Селищев прави следната аналогия: «Может быть, У здесь заменяет собою Q. Это совсем не исключено и иное происхождение у. Это — гласный в самом сложном суффиксе — *цѣкъ, как и в слано-тъкъ.»⁶⁴ Мнението, изказано от А. Белич за сложния суфикс *так*, се отнася само за съществителните *белутак* и *имутак* в съвременния сърбохърватски език.⁶⁵ За съжаление нито един от двамата езиковеди не посочва как се е обособил този старинен, а според А. Селищев праславянски суфикс⁶⁶ и по-специално откъде е адсорбирана неговата първа съставка *-ут*. В праславянската и сарматско-българската епоха откъсването на суфикса *-ут* е могло да стане най-вероятно от думи със субстантивна основа, защото, както е отбелязано, голяма част от лексемите с вербална основа и наставка *-ут* са стари сегашни действителни причастия на *-о*, *-и*, а тези не се разширяват със суфикс *-къ*. И наистина в сърбохърватски език са разширени с допълнителен суфикс *-ак* две думи на *ут*: *трѣнут* 'момент' и *вѣлут* 'объл камък', и двете от субстантивни основи.⁶⁷ Дериватите *трѣнутак* и *валутак* не променят своето значение.

При условие, че суфиксът *-уткъ* в *слануткъ* и *белуткъ* се признае за сложен, следва да се приеме, че формите *сланут* и *белут* са получени от пътя на обратна деривация, т. е. чрез отстраняване на *-къ* от *слануткъ* и *белуткъ*. Така според Й. Заха-

⁶³ По-подробна характеристика на паметника вж. по-нататък в същото изследване.

⁶⁴ А. Селищев, цит. съч., с. 316.

⁶⁵ А. Белич, Савремени српскохрватски... цит. съч., с. 82.

⁶⁶ Суфиксът е написан с латиница и с предходна звездичка, което е показател, че А. Селищев го третира като праславянски.

⁶⁷ По данни от J. Matešić, Rücklaufiges Wörterbuch des Serbo-croatischen, Wiesbaden, 1965—1967.

риев с. *Белут* в бивша Кюстендилска околия е получило името си по названието на близкия връх *Белуток*⁶⁸, а според А. Сюдут пол. диал. *malut* е производно от *malu ki*.⁶⁹ Подобен случай с *желудок* и *желут* 'стомах на птица' в говора на Пияне Кюстендилско (Умл., 223).

При изложеното състояние на фактите, подкрепящи почти еднакво и двете възможности за възстановяване словообразователния модел на фитонима *сланутък* много трудно е да се даде категоричен отговор в полза на едната. Може би по-късно, след откритие на нови данни от славянските езици, най-вече от диалектите и от писмените паметници, това ще бъде възможно.

Още един проблем не може да бъде решен окончателно — проблемът за функцията на суфиксите: *-ут*, *-ък*, *-утък* в образуванията от адекватни основи. Трудността произлиза от обстоятелството, че същата трябва да бъде извлечена от минимален брой думи, повечето от които частично или напълно лексикализирани. По мнение на А. Сюдут първичната функция на суфикс *-ут* е деминутивната.⁷⁰ Да направи този извод основание му дава участието на морфемата *ут* в състава на адекватните хипокористични наставки *-u t k i*, *-u t e ŋ k i* в полски език.⁷¹ На сложния суфикс *-утак* в б. л. *лутак* А. Белич приписва хипокористично, но не и деминутивно значение.⁷² Определянето на функцията, в която се проявява суфиксът *-ък* при свързването си с форми от типа на *сланут*, *белут*, зависи от определянето на тяхната морфологична принадлежност, а тъй като това се оказва почти невъзможно, ще се задоволим и тук с предположения. Прибавен към «прилагателните» *сланут* и *белут*, суфиксът *-ък* най-вероятно ги е субстантивирал, но каква е била неговата роля при «съществителните» *сланут* и *белут*, е особено трудно да се прецени. Може би е засилвал просто тяхната словообразователна изразителност.⁷³

В семантично отношение при някои от думите на *-ут*, *-утък* се забелязват своеобразни нюанси на деминутивност в смисъл, които означават предмети, чиито назоваващи качества се съдържат в тях в по-слаба степен, отколкото в съответната произвеждаща адек

⁶⁸ Вж. Й. Захариев, Кюстендилското краище, СбНУ, XXXII С., 1918, с. 445.

⁶⁹ А. Siudut, Nazwiska polskie z przyrostkiem-ut, Slavia Occidentalis, t. XIX (1948), s. 390

⁷⁰ Пак там, с. 389.

⁷¹ В полски език тези суфикси се смятат за новообразувания, получени от контаминацията на наставките *-ki* и *-ŋki* с морфемата *u t*. Същата морфема е обособена от собствените имена от типа *Bo-uta* (вж. Z. Klempensiewicz и др., Gramatyka historyczna języka polskiego, Warszawa 1964, s. 177, 232; St. Rospond, Gramatyka historyczna języka polskiego Warszawa, 1971, s. 144, 219.

⁷² Вж. за това St. Rospond, цит. съч., с. 149.

вна основа. Срв. напр. *сланут*, *сланутък* 'растение, стеблото, листата и плодсвите на което отделят солено-кисел (солено-горчив, солено-лютич) сск', т. е. 'възсолен'; *слепуток* — 'влечуго, гличавашо се от змиите по наличието на клепащи', т. е. 'не съвсем брѣ виждашо в сравнение със змиите', 'полусляпо'; *облутак* 'естественно огладен камък', т. е. 'несъвършено объл'; *белут* 'белутък' 'псчава или камък с бял цвят' но не чисто бял', т. е. 'възбял'. Тези констатации за семантиката на думите със суфикси *-т*, *-утък* могат да се приемат, разбира се, резервирано като свидетелство за старинна деминутивна функция на суфикса *-ут*, макар че деминутивността може да се дължи отчасти и на значението на самата произвеждаща адекативна основа.

Анализираният в студията български лексикален материал съвзглежда да се заключи, че рядко срещаният суфикс *-утък* е скализиран в западнобългарските говорни области. За това е спринесло нагярно и съседството на сърбохърватски език, в който този суфикс е много по-разпространен. Сведенията за употребата на фитонима *сланутък* в гесера на гр. Котел⁷⁴ и в списанията на с. Завет, Айтско,⁷⁵ не се потвърдиха от информаторите, а и дори фитонимът да е бил познат някога там, той ще е бил пренесен заедно с растението неизвестно кога и от кого. Наименоването на югзападната лексема *сланоутък* в Супрасълския сборник може да се изпелзува в подкрепа на тезата за еедносрэдната диалектна сисва на паметника.

4. Прави впечатление, че фитонимът *сланоутък* се срѣща в тематично ограничен кръг старобългарски у среднобългарски писмени паметници — в жития, служби за светци, патетични разкази, пандекти, т. е. там, където повече или по-малко става въпрос за живота на пустинници и християнски аскети. Съсисването трябва да се търси в голямата хранителност на плодсвите на растението СА, къято е причина то да се превърне в една от най-предпочитаните «земни» храни на отдадените на пост и молитва стшелници.⁷⁶

Както вече се посочи, лексемата *сланоутък* е засвидетелствувана най-рано в Супрасълския сборник, в «чудотворе-

⁷⁴ Сведенията са: а) преки — вж. М. Козаров, цит. съч., с. 26, б) косвени — седемдесет и пет годишната баба Кица Харбова от гр. Карна нарича *сланутък* 'препечена, невтасала пита от нахутено, царевично и ръжено брашно'. Приготвянето на питата и нейното название тя знае от своята свекърва Руска Гочева, родена в Котел около 1868 г. При личното ни посещение в града разговаряхме с 98 годишния дядо Димо Георгиев, който помни, че в Котел се е засявал *лоуць*, но думата «сланутък» никога не е чувал.

⁷⁵ В. Миков, Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места, С., 1943, с. 228.

⁷⁶ Вж. И. Странски, Хранителните източници, цит. съч., с. 14—16.

нието» на Конон. И на трите места сланотъкъ превеждат гръцкото *ἔρεβινθος* 'нахут'. В речника на Л. Садник и Р. А. Цетмюлер обаче думата е изтълкувана неправилно чрез немското *Erb e* 'грах' и чрез латинското *Pium cicr*, както и В. Бородич — чрез «сладкият стручок, боб». ⁷⁷

Наличието на старобългарското сланотъкъ (в текста «сланотокъ намоченъ», с. 231) в изданието по руският препис от XI/XII в. Синайски патерик, ⁷⁸ подкрепя становището на Т. Иванова за старобългарския характер на лексиката в паметника. ⁷⁹ Преводът на съществителното с «грах» в речника на И. Срезневски е неточно ⁸⁰, което личи от латинското съответствие на думата у Мин — *Cicer* ⁸¹

По сведения, предадени ни от доц. Й. Русек от Ягелонски университет в Краков, фитонимът сланотъкъ се среща в типиконовите части на Орбелския триод от XIII в. в израза «юхо сланитково» (ДПБ «Салтыков-Шchedрин» в Ленинград, сиг. Фп, I, № 102), а така също и в Никонови пандект от средата на XIV в. ⁸² (вж. Цон., I, с. 193).

В двата патерични листа от края на XIII и началото на XIV в. семантиката на лексемата сланотъкъ се доуточнява — това е 'растение, от чиито плодове се приготвя брашно': хошто бо сланутокъ свои въ хлѣб(ь)никъ въложити о(т)ъче и створити муку (л. I, р. 21—23). Листовете са сръбска редакция с «очевидна» старобългарска основа. ⁸³

С незначителни изключения ⁸⁴ фитонимът сланотъкъ се среща във всички жития и служби, посветени на светеца Ивана Рилски. Присъствието му в тях поставя няколко проблема: 1) каквото растение трябва да се разбира под това название, след като ботаниците твърдят, че в Рила и нейните околности никога не е ви-

⁷⁷ По този начин В. Бородич тълкува думата в изготвения от нея „Словарь старославянских слов“ към „Руководство по старославянскому языку“ на А. Вайан, М., 1952.

⁷⁸ В. Голышенко и В. Дубровина, Синайский патерик, М., 1967.

⁷⁹ Т. Иванова, Заметки о лексике Синайского патерика, в кн. „Проблемы современной филологии“, М., 1965, с. 149—150.

⁸⁰ И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, по письменным памятникам, 1—3, Санкт-Петербург, 1893—1909.

⁸¹ J. Migne, Patrologia graeca, cap. CLXIII, s. 3030.

⁸² Изказваме най-сърдечна благодарност на доц. Й. Русек за любезността, с която ни предостави данните от двата паметника.

⁸³ W. Wejk, Studien zu den altkirchenslavischen Paterika, Amsterdam, 1931, s. 3—4.

⁸⁴ Думата не се среща само в Народното житие и в житието от Владислав Граматик, описващо пренасянето мощите на светеца.

еел нахут — нито в диво, нито в питомно състояние;⁸⁵ 2) защо Народното житие, от което би трябвало да се очакват най-доверни сведения за живота на Иван Рилски, думата липсва и) как все пак може да се обясни «вмъкването» на лексемата в биографията» на светеца.

В речниците и изследванията, разглеждащи житията и службите на Иван Рилски, сланоутъкъ се коментира различно: (напр. като 'дърво, от чиито плодове се е хранел Иван Рилски'⁸⁶, като боб⁸⁷ или зеліе⁸⁸. Акад. И. Странски е на мнение, че под сланоутъкъ се крие «някакъв сурогат на нахута, най-вероятно дивият грах (*Fium laiu*), разпространен навсякъде из страната, включително и из тези части на Рила»⁸⁹. За Ю. Трифонов растението е безусловно СА⁹⁰. Той дори използва това, за да докаже, че светецът е живял в по-ниската част на планината, където нахутът би могъл да расте. Но да се обърнем към самите извори.⁹¹ Отначало усамотелият се Иван Рилски се срани с билки, т. е. с диви растения: ѿ бы ꙗ тѣчѣ тѣленѣ потрѣбѣ прѣмааше (Грж I, 52; отлѣннѣи пѣци непопѣклѣ се еси, нѣ хлѣбѣм аггскымъ питаше си Кап. 41^a), докато егже вел кое трѣпѣние вѣдѣвъ вгъ на прѣдѣжежшее мѣсто сланоутѣ⁸ израститовелѣ (Грж, I, 52); видѣвъ постѣхъ того прѣбиваша... не трѣуднѣа томѣ трапеза сготорлѣветь сластѣкы оубо зѣмѣ на прилежешим мѣста без рала без сѣмене ЖГС IV, 43; ако трѣвле въ пѣстычи оубѣжди маннѣ людемъ и алчашѣ исплѣни влгъ, сицѣвъмъ ѿброзомъ и зде творить повелѣ бѣ земли

⁸⁵ Вж. за това Ст. Георгиев, Родопите и Рилската пустиня и тяхната растителност, СБНУ, кн. III, с. 53, кн. IV, с. 557—785, кн. V, с. 311—355; И. Странски, Хранителните източници на..., цит. съч., с. 16; Н. Стоянов и Б. Стефанов, цит. съч., с. 679.

⁸⁶ А. Востоков, Словарь церковно-славянского языка, СПб, 1858.

⁸⁷ Филарет, архиеп. Черниговский, Преставление предподобнаго Иоанна рылскаго, Чернигов, 1965, с. 16.

⁸⁸ А. Гилфердинг, Собрание сочинений, т. I, СПб, 1868, с. 122.

⁸⁹ И. Странски, Хранителните източници..., цит. съч., с. 16.

⁹⁰ Ю. Трифонов, Бележки върху известията за св. Ивана Рилски, сп. Македонски преглед, XI, кн. 3/4, с. 89.

⁹¹ Текстосте на житията са по Й. Иванов, Жития на св. Иван Рилски. Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, кн. XXXII, С., 1936, а текстосте на службите по: Й. Иванов, в Български старини от Македония, II изд., 1931, с. 345—368. Б. Ангелов в Известия на Архивния институт, кн. I, с. 274—283, К. Иванова-Константинова в Известия на Института по български език, кн. XXII, с. 219 (съкр.—СрСл) и по ръкописен Канон на Иван Рилски, намиращ се в библиотеката на Рилския манастир под сиг. № 1 (29) (съкр.—Кан.).

израснити слан⁸токъ, въ прѣпитаніе ето (ЖПЕВ. VII, 64); тѣмъ же и несѣанно въздаётъ тѣбъ сланоу⁸тъкъ (Кан., 85⁶); и сланоутка процвитаётъ корени неѣранно (СрСл., л. 36). Приведените цитати ни убеждават, че растението е чуждо на Рилската «пустиня», затова и пастирите, посетили светеца, на п⁸стѣ и сеи неплоднѣи земли на далечнѣ мѣтѣ, плодовити сланоткы вилѣвшѣ странном⁸ дивиш^а с^а порастенію (ЖГСк, V, 44. Според Народното житие Иван Рилски е получил божествена храна образом шипковѣмъ (VI, 34), а спсред новите манастирски предания той е ядѣл цариградско грозде (*rib s glossularia*)⁹². Независимо от всичко фитонимът *сланоутъ* ъ фигурира в житията и службите на светеца и вероятно винаги в значение на СА. Това се потвърждава от преводното Ново грѣцко житие на Иван Рилски от края на XVIII в началото на XIX в., което представлява свободна компилация от Пролсжното и Евтимиевото житие.⁹³ В него рѣшу сланоутъкъ от двете изходни жития стои новогрѣцкото *ρεβίδια* нахут. Откъде тсгава е дошла думата сланоутъкъ в творбите за светеца? Може би тук трябва да се търси влияние от страна на византийската патерична и агиографска литература, и то в съвсем конкретен план — в детайлите при изграждане образа на монаха аскет. Във византийските патерични разкази и жития нерядко пустинниците се хранят с «*ερεβινθος*» нахут⁹⁴. За да прилича на тях, първият български пустинник «яде» от същото растение, макар че в Рила никъде не би могъл да се срѣдне с него. Обратно, в изключеното от литературно влияние Народно житие на светеца лексемата сланоутъкъ отсъствува, навярно защото тя е отсъствувала в самите източници на житието — народните предания и легенди.

Фонетичните варианти, в които се явява фитонимът сланоутъкъ в различните преписи на житията и службите на Иван Рилски⁹⁵, напомнят твърде много тези в днешните югозападни български говори. Преобладаващо е старобългарското сланоутъкъ. За формите сланоткы и сланотка говорихме по-напред. Вариантът слан⁸ткоу в препис на I проложно житие от XVI в.⁹⁶ съвпада със *сланѣтък* от говора на с. Храсна, Санданско. В Новото житие на Иван Рилски от 1788 г.⁹⁷

⁹² Й. Иванов, Свети Иван и неговият манастир, С., 1917, с. 18.

⁹³ Вж. Й. Иванов цит. съч., с. 26.

⁹⁴ За съжаление до този извод достигае не въз основа на оригиналните византийски произведения, а въз основа на техните старобългарски преводи.

⁹⁵ Данните от почти всички преписи на житията ни изпрати германската славистка Криста Рос, за което най-сърдечно ѝ благодарим.

⁹⁶ В ръкопис от библиотеката на Рилския манастир, сиг. 1/26, 6.

⁹⁷ В Пролог от библиотеката на Рилския манастир, сиг. 2/21, 18.

рез съществителното сланутъкъ може да се демонстрира типичното за дамаскините запазване на вече нищо незначещата адекватна флексия под въздействието на по-старите оригинали, напр. и израсте неорану сланутку (л. 233^a) рещу слануѣткѣ израсти повелѣ (I прол. ж., л. 17); остроже сланутку (л. 263^a) срещу отаивѣ стрѣже слануѣтка (I Ев, VIII, 18). В поп Пунчовата переработка на I проложно житие от 1796 г. на мястото на думата сланутъкъ от м. р. стои сланутка от ж. р. - бгъ оведе та израсте една тревица зовеше сланутка⁹⁸. Смяната на рода на лексемата може да се обясни с неправилно разбиране на падежното окончание *a* като родово (т. е. род. като им.) или с необходимостта от съгласуване по род с предходното съществително *тревица*. Според изследвачката на лексиката на поп Пунчовия сборник Е. Кочева *сланутка* е «вид диво растение»⁹⁹. Такова тълкуване е напълно приемливо, ако се излиза само от контекста, но ако думата се отнесе към другите жития на Иван Илски, става я но, че се касае за СА. Поставянето на ударения в преписите на житията и службите дава възможност да се заключи, че подобно на съвременните диалекти ударението на фитонима сланутъкъ е обикновено върху суфиксалното у по-рядко върху корена.

В Дамянов пролог от XIV—XV библия на БАН, сиг. № 15, 372^с) в житието на Евсевий думата сланутъкъ откриваме следния контекст: ризоже кожнож. одеденъ. слауткомъ и бобом квашенѣмъ питаемъ.

В много образно сравнение Анастасията хроника (XIV в.) предта едновременно среднобългарската и новогръцката форма на зглеждания фитоним ÷ сланутъкъ и ρερβίνος: недооино цареви имѣше хоудословѣе, и даролюбое от разоума его отстоаше, ꙗкы око истѣла и ревинѣа лист. тѣмъ и вѣсе фотино начинанѣе и брота нелѣпотна ꙗвлѣше сѧ и злообразно виѣше сѧ, ибо от тѣла истрѣгши сѧ стѣници, весь оупъ потемнѣлъ естъ, и весь мраченъ сѧзъ, ꙗко е от сланѣтка младоу листоу открѣшившоу сѧ, ꙗблѣе невесело кѣтъ и корень дрѣхлъ¹⁰⁰ В същест в гръцкия оригинал сравнението е направено със съсем друго растение — с *τερερβίνθος* (лат. *ter binthus*, терпентиново дърво.

⁹⁸ Поп Пунчов сборник, намиращ се в Народната библиотека „Кирил и Методий“, С., сиг. № 693 (95), л. 145^a.

⁹⁹ Е. Кочева, За народния характер на лексиката в сборника на поп Пунчо, Известия на Института за български език, XIX (1970), с. 683.

¹⁰⁰ J. Bogdan, Die slavische Manasses-chronik nach der Ausgabe, München, 1966, s. 194.

Ето как Х. Басан обяснява тази необичайна грешка: «En regard de *терезиндо*, on trouve гр. *резинθο*, mais слангътка le tr. du teur a tu dans les deux cas τοῦ ρεζίνδου, forme populaire (g. mod. *ρεβίθι*) de *έρεζινθος* 'rais hi h', bu g. *сланутъ*. C'est par erreur que Bogdan traduit le mot en tout in par *реvent*, qui signifie 'rhubarbe' et le gre *ραβέντι*, *ρεβέντι*, bu g. *рѣн*.¹⁰¹ C'est sans doute en raison de la similitude de ces deux plantes — *трп. нтливо дър.* *нахут* и *ревен*, водят началото си някои неправилни коментари на лексемата слангъткъ в речниците. В речника на А. В. Стоков слангъткъ е 'терезинт, дърво'.

Заслуга за откриването на думата в Даниловия четириезичник от края на XVIII в. има пр. ф. К. Мирчев, който разчете за писаната с гръцки буква фриза *λέδα ή σλαντωκ* като *лѣца* и *слантук*.¹⁰²

През XIX в. намираме лексемата *сланутък* в произведенията, отразяващи народния бит и език, във: «Орски пътник» и «Покрзалец» на Г. С. Раковски¹⁰³, в сборника «Български народни песни на братя Миладинови» (с. 520).

В Академичния речник на съвременния български език думата не е включена, а в Тълковния речник¹⁰⁴ тя е посочена с два значения: 1) 'подобно на нахут диво растение' *Cicerg montbretii* и 2) обл. 'нахут'. Първото значение на лексемата е в нуждае от уточняване. С латинското название *Cicerg montbretii* българските ботаници наричат определено диво нахут, който вирее само в Странджа планина.¹⁰⁵ Той се отличава от някои отношения от култивирания нахут (напр. дивият е многогодишен, а култивираният — едногодишен), но и двата са различни видности на един и същ ботаничен род — *Cicerg*.¹⁰⁶ Според речниковата дефиниция първото значение на думата е общобългарско, а от изнесените в работата диалектни материали се вижда, че фитонимът *сланутък* е разпространен предимно в югозападните говори. В Странджанския край СА е познат под видоизмененото турско название *махук*, *махут*¹⁰⁷. Направените опити да се доразберем народното название на дивия нахут излязоха неуспешни.

¹⁰¹ H. Boissin, *Le Manassès moyen-bulgare*, Paris, 1946, s. III—III.

¹⁰² К. Мирчев, Към разчитането на българския текст в Даниловия четириезичник, сп. Македонски преглед, XII, 1940, кн. 3, с. 39.

¹⁰³ Г. С. Раковский, Горский пътник, повествительный спешный Сад, 1857, с. 251. Същият, Показалец или ръководство как да изискват и издирят най-стари чърти нашего бытия, ч. I, Одеса, 1859, с. 6.

¹⁰⁴ Л. Андрейчин и др., Български тълковен речник, III изд., С., 1973.

¹⁰⁵ Вж. Н. Стоянов и Б. Стефанов, цит. съч., с. 697.

¹⁰⁶ Вж. Г. Койнов, пос. монограф., с. 18.

¹⁰⁷ По-подробно за тези названия вж. по-нататък в студията.

¹⁰⁸ В МББР растението *Cicerg montbretii* изобщо липсва. Проф. Г. Койнов също не знае за съществуването на народно название на дивия нахут.

Може би това се е удало на съставителите на речника, но дори и в този случай названието би било също областно.

5. С идването на турците на Балканския полуостров фитонимът *сланутък* започва да отстъпва пред турското название *п о н и d* <перс. *п о н и d*. Не бихме могли да се съгласим с Б. Ахмедов, че българите се запознават с СА едва сега благодарение на турците.¹⁰⁹ Възможно е обаче те да са донесли някакъв неизвестен сорт на СА, който ние сме възприели като съвсем ново растение с име *нахут*. С настаняването си по цялата територия на България турците допринасят съществено за популяризирането на *нахута* сред българското население. От плодовете на СА те приготвяли любимото си «турско кафе». Борбата между новото чуждо название *нахут* и по-старото домашно *сланутък* може да се илюстрира през примери от сборника на братя Миладинови, където на с. 251 след думата *слануток* е добавено в скоба *нахут* и, обратно — на с. 520 след *леблебии* следва пояснение *сланток печен*. В речника на Н. Геров *елебия* е изтълкувана като 'топен във вода *лануп ъкъ (нахут)*'. И до днес в някои югозападни говори се употребяват паралелно двете названия (Марикостиново, Кулата, Левуново, Корнишор, Враня, Любовка, Ковачево), но в повечето български диалекти се налага турската заемка, поради което тя е близка и в книжовния ни език. В говорите думата *нахут* се явява в различни фонетични варианти: *наут* — Ново Кономлади (Петричко); *енидже* — Вардар, Дъмбене (Костурско); *наут* — Кулата, Марикостиново, Припечене, Яворница (всичките — Петричко), Враня, Ковачево, Коларово, Левуново (всичките — Санданско), Трънско, Станке Димитров, Гевгели, Долни Порои, Корнишор (Енижевардарско), Белоградец, Белослав, Дългспол, Климентово (всички — Варненско), Чирпанско (Скобелевс), Новоагорско (Асеновец, Млекарово, Руманя), Казанлъшко (Копринка, Шейново), Пловдивско (Ген. Николаево, Житница, Калояново, Розоец, Шишманци), Пазарджишко (Братаница, Калугерово, Секирово, Сарая), Софийско (Алдимировци, Долни Лозен, Сливница), Белослатинско (Бреница), Плевенско (Пелово), Луковитско (Оренине), Севлиево (Кормянско), Дуловско (Грънчарово, Водно), Мурташко (Букак), Силистренско (Айдемир), Тутраканско (Подес), Балчишко (Безводица), Ген. Тошевско (Красен), Русенско (Щръклево, Копривеце, Босилковци), Каспичан, Преслав; *аут* — Старозагорско (Дълбоки), Свиленградско (Мезик), Петерско (Равногор), Гоцеделчевско (Добротино), Търговишко (Пеец); *наут* — Пловдивско (Баня, Бегово, Строево, Стряма), Имболско (Воден); *ниут* — Гоцеделчевско (Корница), Кукуш, Перес; *нехут* — Гоцеделчевско (Делчево); *нуут* — Тервелско

¹⁰⁹ Вж. МББР, с. 64.

(Зърнево); *лаўт* — Бургаско (Драганово, Каблешково, Малък рудник, Равна гора, Съединение, Трояново, Черни връх), Карнобатско (Сан Стефано), Старозагорско (Калояновец, Арнаутито, Горно Белово), Чирпанско (Плодовитово), Хасковско (Ново село, Криво поле, Малеве), Кърджалийско (Пчеларово, Девисилица), Асеновградско (Бачково, Козаново, Мулдава), Оряховско (Бутан), Севлиево (Крушево, Сенник), Търновско (Куцина), Поповско (Бракница), Търговищко (Буховци), в Новопазарско (Преселка, Стан), Разградско (Главан, Голям извор, Богданци, Пороище, Сушево, Топчии, Хърсово, Алфатар, Честименско, Кайнарджа, Поп Кралево), Силистренско (Стефан Караджа, Межден, Смилец, Страцимир, Черковна), Тутраканско (Царев дол), Толбухинско (Дончево, Дъбовник, Славеево, Генерал Тошево); *лаўт'* — Хасковско (Кладенец, Лозен, Надежда, Жълти бряг, Царева поляна), Свиленградско (Любимец), Харманлийско (Свирково), Смоленско (Неделино), Пловдивско (Езерово), Провадийско (Марково), Варненско (Аксаково, Гулица, Щипско), Силистренско Калипетрово, Стефан Караджа, Майор Ценович), Разградско (Гороцвет); *лавўт* — Ямболско (Болярово); *лафўт* — Видинско (Гюрнич), Ловешко (Владая, Дойренци), Михайловградско (Комощица, Расово, Сливата), Ломско (Якимово), Плевенско (Ласкар), Сливен; *лавут* — Чирпанско (Медово), Пловдивско (Зелениково); *лаўк* — Разградско (Благоево); *лаўк'* — Малкотърновско; *лауид* — Дюлево*, Грудово; *луўт* — Сливенско (Твърдица), Шуменско (Върбяне, Марковча), Свищовско (Джулюница), Павликенско (Кара-Исен), Еленско (Златарица); *луўт'* — Търновско (Ресен, Хотница), Свищовско (Павел), Варненско (Аспарухово); *лут'* — Пловдивско (Свежен); *л'уут* — Разградско (Тетово); *л'иўт* — Свищовско (Ореш); *л'аўт* — Павликенско (Горна Липница); *л'еут* — Русенско (Новград); *махут* — Грудовско (Тагарево), Малко Търново, Ямболско (Горска поляна); *мафут* — Карловско (Момина поляна); *махўт'* — Малкотърновско (Кондолово) *махўк* — Малкотърновско (Визица, Забреново, Сливарово); *миўт'* — Гоцеделчевско (Гърмен).

Друго народно название на СА, но с чувствително по-ограничен арсенал, е *кйкера* — ж. р. и по-рядко *кйкер* — м. р. Първото е разпространено във: Силистренско (Айдемир, Бабук, Калипетрово, Майор Ценович, Страцимир), Исперихско (Богданци, Хърсово), Дуловско (Водно, Върбино, Добротница, Межден, Секулово, Черковна), Разградско (Топчии, а второто — в Силистренско (Полковник Тасланово, Айдемир, Сребърна), Разградско (Пороище), Исперихско (Хърсово), Новопазарско (Хърсово). В албански език СА има същото название *qiqer*¹¹⁰, което ни навежда

на мисълта за съществуването на някаква връзка между двата ритонима. Връзката проличава, когато се проследи етничната история на тези селища. Известно е¹¹¹, че в продължение на три века XVI, XVII и XVIII значителен брой българи от Албания и Западна Македония се преселват в по-източните български земи — главно в Делиормана. Местните жители започват да наричат преселниците с общото име „арнаути“. Такива „арнаути“, произхождащи най-вероятно от Костурско, Корчанско, се настаняват най-рано в разградското село Кара Арнаут (сега Голям извор), откъдето през 1830 г. заедно с жителите на съседните: Хърсово, Арнауткьой (сега Пороище), Каба-кулак (сега Ушинци), Такие-кьой (сега Каменар) тръгват с руските войски към Румъния и Русия. След престой в околностите на Бабадаг те се връщат назад покрай Дунав, заселвайки се в силистренските села. Караарнаутици остават във: Айдемир, Бабук, Сребърна, Бръмча (сега Българка), Караорман (сега Страцимир) и Калипетрово, а хърсовци във: Хърсово (Новопазарско) и Бабук. В старите Караарнаут и Хърсово се завръщат по няколко семейства. Впоследствие някои от горните села дават нови преселници: от Калипетрово и Бабук — във Водно (Дуловско), от Айдемир и Сребърна — в Хаскьой (Дуловско, сега Добротица), от Алфатар и Бабук — в Межден (Дуловско). При все че не разполагаме с пълни данни за всички „арнаутски“ села, можем да заключим, че лексемата *кйкера/кйкер* маркира както пътя на „арнаутите“ в България, така и техните, понякога забравени контакти със „старото“ население на страната.

Към новогръцкото народно название на СА *ρεβίδι* трябва да отнесем рядко срещаните форми: *rivit* — Хасковско (с. Орещец), *virvit* — Беломорска Тракия (с. Янурен, Софлийско, и с. Кайнарджик), *рйриф* — Солунско (Байр., 149).

Събраният диалектен материал ни предоставя още няколко заимствувани наименования на растението СА в български език: *мазара* <рум. *măzără* 'грах' — Толбухинско (с. Царевец), *биджел* <тур. *bezelye* 'грах' — Пловдивско (с. Генерал Николаево). Двете чужди названия на граха са пренесени върху СА на базата на външно сходство. Наблюдават се и обратни случаи. Думата *лахут* напр. в говора на с. Твърдица, Сливенско, означава паралелно 'грах' и 'нахут' (ЕЛ, XI, 147). В някои диалекти названията на

¹¹⁰ Краткий албанско-русский словарь, сост. Р. Кочи, А. Косталл ари и Д. Скорди, М., 1951, с. 353.

¹¹¹ Вж. Д. Яранов, Преселническо движение на българи от Македония и Албания към източните български земи през XV до XIX в., с. Македонски преглед, VII, кн. 1, 1931, с. 63; Л. Милетич, „Арнаутите“ в Силистренско и следи от носовки в техния говор, Периодическо списание, кн. I XI, 1901.

обработените нахутени плодове — *леблебѝя* <тур. *leblebi* и *страгали* <гръц. *στραγάλη*, се пренасят върху самото растение: *леблебѝя* 'растение и плод' — Разградско (с. Осенец), Каварна, Кулата; *страгали* 'растение и плод' — Бургаско.

Разнообразните народни названия на СА в нашия език свидетелствуват едновременно за неговата самотитност и за връзките му с другите езици на Балканския полуостров.

6. Настоящата студия, посветена на названията на растението *Ciseg agietinum* в български език, показва нагледно колко сложна е понякога съдбата на фитонимите в историческото развитие на даден език и колко неочаквано интересни проблеми може да постави пред изследвача дори една единствена дума.

СЪКРАЩЕНИЯ НА ИЗТОЧНИЦИТЕ

- Арх. БДА — Архив на Българския диалектен атлас към Института за български език при БАН.
- Байр. — М. Филипова-Байрова, Гръцки заемки в съвременния български език София 199.
- Бак. — Л. Бакотић, Речник српскохрватског књижевног језика, Београд, 193.
- БДПМ — Българска диалектология. Проучвания и материали, кн. I—II, София, 199—195.
- БЕР — Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Зяимов, Ст. Илчев, Български етимологичен речник св. II София, 193.
- ИПрЖ — Второ проложно житие на Иван Гилски по изданието на Й. Иванов в Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет кн. XXXII София 1936 с. 58.
- ГСУД — Глосник српског убог друштва, LXI Београд, 1885.
- ГЛ — сп. Език и литература XI кн. 2 с. 147.
- ЖГСк — Житие на Иван Гилски от Георги Скилица по изданието на Й. Иванов в Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет кн. XXXII, 1936 с. 38—51.
- ЖДК — Житие на Иван Гилски от Димитър Кантагузин по изданието на Й. Иванов в Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет кн. XXXII 1936 с. 81—102.
- ЖПГв. — Житие на Иван Гилски от патриарх Евтимий по изданието на Й. Иванов в Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, кн. XXXII 1936 с. 59—73.
- Зах. — Й. Златариев, Кюстендилската котловина (географско-етнографско изследване) София 193.
- ИМ — *Imenik mesta, II izmjenjeno i dopunjeno izdanje* Bеоград 190.
- ИПИ — Известия на Поневския институт при БАН II София 1954.
- ИССФ — Известия на Семинара по славянска филология при университета VII София 1931.
- МББР — Материали за български исторически речник, събрани от В. Давидов и А. Явашев, допълнени и редактирани от Б. Ахтаров, София, 1939.
- Мик. — В. Миков, Произход и значение на имената на нашите градове, села и планини и места. София, 1943.
- Млад. ЕР — Стефан Младенов, Етимологически и правописен речник на български книжовен език, София, 1941.

- ИГ — Найдено Геров Речник на българският език, I—V, Пловдив, 1895—1904.
- ИЖ — Негово житие на Иван Илиевски по изанието на И. Иванов в Годишника на Софийския университет, Историко-филологически факултет, кн. XXXII с. 8—37.
- ИС — Псковский областной словарь с историческими данными, вып. I, Ленинград 1967.
- ПСБ — Поп Пупов сборник, намиращ се в Софийската народна библиотека „Кирил и Методий“ под. сиг. № 93(95).
- ПРЖ — Първо проложено житие на Иван Илиевски по изданието на И. Иванов в Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, кн. XXXII 193 с. 5—57.
- СП — Петрово и еско списание на Българското книжовно дружество, I—XV, 187—1904.
- СКС — Ђ. Данић, Гледишта на српских старина српских, 1—3 Београд, 183.
- Срп. — St. Rospond, Gramatika historyczna jezyka polskiego, Warszawa 1971.
- СХКНЈЕ — Гледишта на српскохрватског книжевног и народног језика, I—VI, д. Београд 1959—1969.
- СНСЈ — Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, na svijet izdaje JAZU, I—XIV Zagreb, 188—195.
- СБАН — Сборник на Българската академия на науките, I—XI, София, 193—1949.
- СБНУ — Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, I LI, София 1889—1963.
- СБР — Словашко български речник София БАН 1970.
- СДСРН — Е. Мука, Slovník dolnosrbskeje řečy a jeje nřečow Praha, 1923.
- СЗБ — Српски етнографски сборник I—XVI Београд 1894—1963.
- Сюд. — A. Siudut, Mazwiska polskie z przyrostkiem *ut*, Slavia Occidentalis, t. XIX (1908).
- СФ — Славянска филология. Материали за VI международен конгрес на славистите т. X. София БАН, 1968.
- СНС — M. Pleteršnik Slovensko nemški slovar, Ljubljana 1903.
- Срезн — Срезневский, И. И. Материал для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, 1—3 Санкт Петербург 1893—1909.
- СНГ — Словарь русских народных говоров. I—VI Москва-Ленинград, 1965—1972.
- СРЯ — Словарь русского языка I—IV Москва 1957—1961.
- СЛЯ — Словарь современного русского литературного языка, I—XVII, Москва—Ленинград 1950—1965.
- SHSS — J. Juraničič Srbchivatsko slovenski slovar, Ljubljana 1905.
- Тол. — И. Толстой Сербско-хрватско-русский словарь Москва, 1958.
- Умл. — И. Умлевицкий Кюстендилский говор София БАН 1965.
- Цон. — Б. Цонев, История на българския език, т. I, София, 1940.

НАЗВАНИЯ РАСТЕНИЯ *CICER ARIETINUM* В ИСТОРИИ БОЛГАРСКОГО ЯЗЫКА

П. К. Коачева

(Резюме)

Эта студия рассматривает названия растения *Cicere agietipiti* в болгарском языке с самого раннего письменного их засвидетельствования до наших дней. Внимание автора направлено прежде всего к изъяснению этимологии, словообразовательной структуры и истории древнеболгарского наименования растения — сланотуѣкъ, в связи с которым существует ряд нерешенных проблем.

Так как название *сланутѣкъ* встречается только в болгарском и сербохорватском языках, допускается, что оно возникло на болгаро-сербохорватской языковой основе. Автор не соглашается с существующей до сих пор этимологией фитонима и предлагает новую этимологию, связанную с естественным свойством зеленого растения выделять соленые соки.

В подтверждение словообразовательной модели существительного *сланутѣкъ* указываются слова: болг. диал. *-белутѣкъ*, *слепуток* и срхр. *-белутак*, *облутак*. В зависимости от того признаются ли как первичные образования типа *сланут* и *белут* или как вторичные, словообразовательная модель лексем *сланутѣкъ*, *белутѣкъ*, *слепуток*, *облутак* может быть соответственно — [(адъективная основа + *ут*) + *ѣкъ*] или [адъективна основа + *утѣкъ*].

Семантика суффиксов *-ут*, *-утѣкъ* должна извлекаться из ограниченного количества слов, значительная часть из которых, почти полностью лексикализированы. В некоторых из форм с адъективной основой и суффиксами *-ут*, *-утѣкъ* замечаются нюансы своеобразной деминутивности, но это недостаточно, для того чтобы присоединиться категорически к мнению А. Сюдута о первичной деминутивной функции праславянской наставки *-ут*.

Лексема «сланоутѣкъ», т. е. присутствует в тематически ограниченном кругу древнеболгарских памятников: жития, службы, патерические рассказы, пандекты, т. е. вообще там, где

встает вопрос о жизни пустынников и христианских аскетов. Встречается она также и в памятниках более поздней эпохи.

После обоснования турок на болгарских землях фитоним *сланутѣк* вытесняется турецким названием — *нахут*, принятое в впоследствии в качестве литературной формы. Название *сланутѣк* сохраняется только в югозападных болгарских говорах. Известны еще два заимствованных названий растения: *кикера* — из албанского и *ривит* — из новогреческого.

Эта студия наглядно показывает как складывается иногда сложная судьба фитонимов в данном языке и сколько неожиданно интересных проблем может поставить перед исследователем даже одно единственное слово.

LES DENOMINATIONS DE LA PLANTE *Cicer arietinum* DANS L'HISTOIRE DE LA LANGUE BULGARE

P. K. Kovatchéva

(R é s u m é)

La présente étude traite des dénominations de la plante *Cicer arietinum* dès leur plus ancienne attestation écrite jusqu'à nos jours. L'attention est fixée surtout sur l'élucidation de l'éthymologie, la structure de formation et l'histoire de la dénomination de la plante en vieux bulgare — *сланоутъкъ*, restée telle jusqu'à nos jours; dénomination qui n'est pas encore expliquée et justifiée.

Comme la dénomination *сланутъкъ* n'existe que dans les langues bulgare et serbo-croate, il est à admettre qu'elle est apparue à la base linguistique bulgare-serbo-croate. L'auteur n'admet pas l'éthymologie notoire du *phythonyme* et tenant compte de la qualité naturelle de la plante de sécréter des latex salés, en propose une autre.

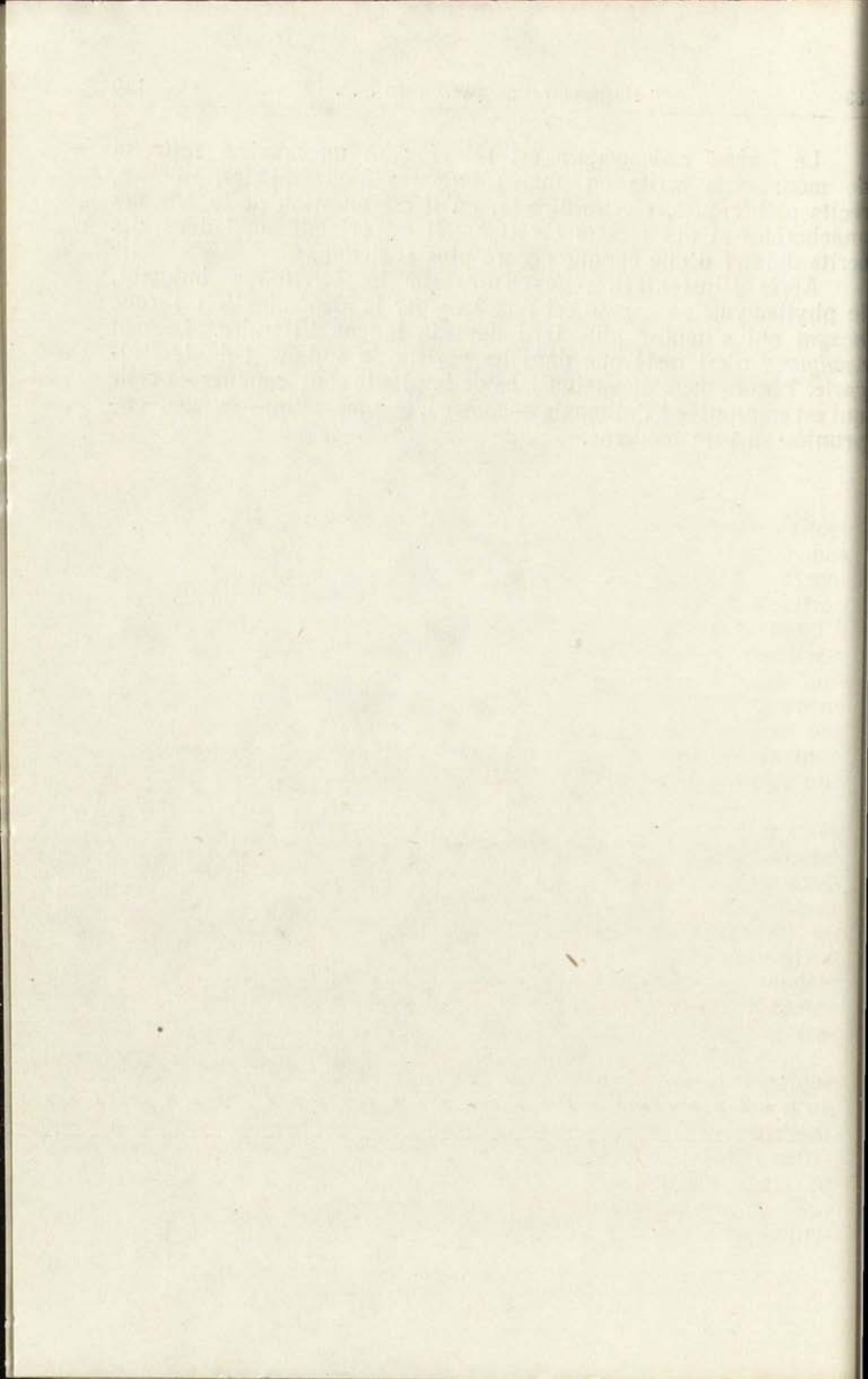
A l'appui du modèle de formation du nom *сланутъкъ* sont cités trois mots: bulg. dialecte: *белутъкъ*, *слепуток* et en serbo-croate: *белутак*, *облутак*. Si les formations du type *сланут* et *белут* étaient considérées comme primitives (c'est-à-dire, formées en ajoutant directement à la racine *слан* et à la racine *бял* le suffixe *-ут*) ou comme dérivées (c'est-à-dire, formées par la voie de la dérivation inverse — *сланут* < *сланутъкъ* et *белут* < *белутъкъ*), le modèle de formation des lexèmes *сланутъкъ*, *белутъкъ*, *слепуток*, *облутак* pourrait être respectivement/ (racine adjective + *ут*) + *тъкъ* ou (racine adjective) + *утъкъ*/.

Il est particulièrement difficile de déterminer la sémantique des suffixes *-ут* et *-утъкъ* parce qu'elle devrait être déduite d'un nombre restreint de mots dont la plupart sont presque complètement lexicalisés. Dans certaines des formes à racine adjective + les suffixes *-ут* et *-утъкъ*, on remarque des nuances du diminutif, mais ce fait n'est pas suffisant pour illustrer l'avis catégorique d'A. Soudoute sur la fonction primitive diminutive du suffixe du slave primitif.

Le lexème *сланутѣкѣ* est relevé dans un nombre restreint de monuments écrits en ancien bulgare: hagiographies, messes, récits pathétiques, c'est-à-dire là, où il est question de la vie des anachorètes et des ascètes chrétiens. Il est présent aussi dans des écrits datant d'une époque encore plus ancienne.

Après l'instauration des Turcs sur les territoires bulgares, le phytonyme *сланутѣкѣ* est remplacé par la dénomination turque *нахут* qui s'impose plus tard dans la langue littéraire. Le mot *сланутѣкѣ* n'est resté que dans les parlers du sud-ouest de la Bulgarie. Encore deux dénominations de la plante sont connues — celle qui est empruntée à l'albanais — *кикера*, et une autre — *ривит*, empruntée au grec moderne.

ГРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Филсоги ески факултет 1973/74
TRAUAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“
DE V. TIRNOVO
Tome XI, livre 1 Faculté philologique 1973/74

МИЛЪО ПЕТРОВ

СРОФОГРАЗИЕ НА ИДЕЙНО-
ЕСТЕТИЧЕСКИТЕ ТЪРСЕНИЯ
НА ЕМИЛИЯН СТАНЕВ В „ЛЕГЕНДА
ЗА СИЕИН, ПРЕСЛАЕСКИЯ КНЯЗ“

MILIO PETROV

ORIGINALITE DES RECHERCHES IDEOLOGIQUES ET
ESTHETIQUES D'EMILIANE STANEV DANS „LEGENDE
DE CIBINE, PRINCE DE PRESNAV“

СОФИЯ 1975

UNIVERSITY OF CHICAGO
DIVISION OF THE PHYSICAL SCIENCES
DEPARTMENT OF CHEMISTRY
5708 SOUTH CAMPUS DRIVE
CHICAGO, ILLINOIS 60637

PROFESSOR ROBERT M. WAYmouth
ELECTROLYTIC DEPARTMENT
HA BUNNELL STATION, MICHIGAN
3A CHEMICAL LABORATORY

ORIGINALS OF RESEARCH PAPERS
ESTHER G. GIBSON, PH.D.
DE GRUYER LABORATORY

„Има ли нещо по-хубаво от една истина, която изглежда невероятна?“

Ст. Цвайг

Втората поред изненада на Ем. Станев в романа бе голяма и доста неочаквана. Все пак ония, които отблизо следяха насоките на творческото развитие на писателя, бяха сигурни, че неговото дарование ще потърси изявите си във все по-оригинални, разнообразни и сложни форми. И това не закъсня. След „Иван Кондарев“ се появиха „Легендата“, „Антихрист“, „Търновската царица“. (Напоследък писателят, решил на всяка цена да опровергае скептицизма на своите критици, работи над произведение със „свърх-съвременна тема“.)

В енциклопедичния си роман „Иван Кондарев“ Ем. Станев прави синтез на творческите си търсения. В него се съдържат в зародиш и бъдещите му творби. С това многопланово мащабно изображение творецът започна своя дълъг, сложен и мъчителен поход към историята. И в някои предишни произведения той засегна моменти или страни от историческите борби на народа, но сега на широка основа се представя преломното, драматично-величаво време след ВОСР и Първата световна война. Със средствата на литературата, в сферата на социално-политическите и идейно-философските стълкновения и борби Ем. Станев дава своя принос в осветляването на недалечното минало. Художникът е привлечен от противоречивия и сложен български дух, който въпреки тежките исторически изпитания и през оня период показва „чисто българската си коравост“.

В „Легендата“ той още повече се вдълбочи в дълголетната ни история и отърси генезиса на явленията. Според Ем. Станев творбата е най-близка до Иван Кондарев. Бих казал, че продължава подетото там. Това е нова брънка в същите търсения на смисъла на националната ни история. По форма обаче е нещо ново. . . .¹

И Сибин, както и героят от „Антихрист“, Теофил, са представени в процес на уясняване или в момент на равносметка, след като изпадат в безпътница. Те правят свърхусилия да проумеят и турят в ред себе си. Те винаги трябва да се преустройват.

Ем. Станев се интересува от истината, но вниманието му е преди всичко върху драмата на героя по пътя на истината. Родството на героите е очевидно.

Писателят не прави скокове в своето творческо развитие, а последователно разгръща художническите си способности и сили. В „Легендата“ той ни насочва към философския смисъл на явленията, към обобщеното разумно световъзприемане. Той разширява зрителния ъгъл и с по-голяма дързост на художник-мислител навлиза в проблемите и заостря своето отношение. Многоперсонажността отпреди (Иван Кондарев) се редуцира до няколко героин-обобщения, които, разположени на несравнимо по-широк терен (бихме казали, върху цялата ни история), изнасят проблемите на националното ни битие и характерология, а чрез тях и общочовешките, винаги актуалните вечни времена. Фрагментарното и синтетично слово, алегорията и символиката тук играят значителна роля.

Чрез интроспекцията и ретроспекцията се постига съгъстяване на времето. Масовите сцени, широкото изображение на събитията са сведени до минимум. В „Легендата“ е даден колективният образ на масата. Отделният герой е събирателен. Писателят по-рядко излиза от мисловния му свят (в „Антихрист“ всичко е дадено изцяло чрез героя). Психологическият анализ се осъществява по фрагментарен път. И за Ем. Станев „краткостта е сестра на таланта“ (Чехов). Краткост в смисъл на липса на многословие в представянето на процесите и събитията. Писателят насища повествованието чрез майсторски овладяното изкуство на загатването, символичния намек, алегоричната многозначност, асоциациите чрез определяването на психическите състояния, чрез позоваването и отправянето при вариациите на аналогични и идентични ситуации и преживявания. Героите се разкриват и саморазкриват като в драмата — чрез характерното в мислите, жеста, движенията, израженията на лицето, погледа, чрез реакциите на другия герой, чрез излагането на неговото становище, чрез вътрешния монолог, който в същност е мълчалив диалог със себе си и с другите, и пр. Авторът се ползува рядко от пряката реч, като си служи с преизказването. Съгъстяването е по хоризонтална (хронологическа) и вертикална (психологическа) линия. По тоя начин предшествуващото (което подготвя идващото) и последващото (което е резултат) не се разединяват. Често се откряват тайните двери на вътрешния свят на човека, навлиза се в него, свидетелствува се и повече ни се представя отвътре чрез героя, но всичко бързо отминава, като не винаги се доизяснява. Интимността на главния герой с автора личи и в тези внезапни прескоци, съкращения и преноси на мисълта, както и във вкуса към тезисното започване и формулировъчно поантиране. Превъзходният пластик-изобразител на приоро-

та и суров реалист на живота остава. Но „Легендата“ осъществява по-голям синтез от проблемно-естетически характер. Онова, което бе зачатъчно и по синтетично-общ път изявено, сега се разглежда по-нашироко. Като че Ем. Станев се стреми чрез Сибин и Софил да представи със задна дата предшествуващите етапи на борбата, предстепените на постигнатата от Кондарев висша хармония — социално-идейната, революционно-партийната. От една страна, става за приближаване на далечното минало насам и, от друга — продължаване на това минало през Иван Кондарев“ в настоящото и бъдещето. Някои обвиняват писателя в изоставяне на социалния критерий, като забравят, че тук става въпрос за философска проза, при която социално-историческото е основа и двигател, вътрешна същност на героя и като такова е повече или по-малко опосредствувано.

В „Легендата“ в най-пълна мяра се проявява романтиката на Ем. Станев реализъм, намират израз истини, които са величаво-поетични. Наред с Антихрист това е интелектуално най-интимната борба на Ем. Станев (Ст. Каролев), неговото откровение — израз на прозренията, мечтите и стремежите му. Плод на цялостните задълбочени проучвания на историческите сведения, както и на продължителните и все страни наблюдения и размисли над временната действителност, „Легендата“ възсъздава по исторически достоверен и творчески интуитивен път картината на социално-философските и идейно-психологическите драми през средновековието, като се засягат и проблемите на етногенезиса ни. Голямата изчерпаема и разнолика тема — тая за същността и проявление на духовния ни континюитет, намира конкретно Емилевски специфично съществуване. Само психобиологичният извои на българина, както и неговата битова-етична характеристика не задоволяват писателя, който се интересува от загадката на света и човека и преди всичко от загадката на историческата ни идба, на противоречивия и сложен български дух. Ем. Станев се насочва към непреходните величини на битието и към корените на българското съзнание. За разлика от А. Караийчов например той не жадува далечното историческо спокойствие.² Във фолклора той не търси толкова поезията на народната душа, а нейната мъдра и дълбока, неспокойната философска правда. От поясните на вярата и познанието, на целомъдрието и майсторството Ем. Станев запазва своята философия на познанието. Като Аристотел и той би могъл да каже: „Обичам много божествения Платон, но повече обичам светата истина.“

При помощта на философско-психологическия психологизъм, който постига вътрешната картина на многовековното ни битие, писателят разрешава важни въпроси от сферата на вечните същности на света и човека. Той не се интересува толкова от глъбинната психология на характера, колкото от гносеологията, от българ-

ския възглед за света. Станев дава своя философско-исторически модел на живота в миналото, реконструира по художествено път вероятностната картина на интелектуално-психологическата драма на отделния човек. Той изхожда и от конкретните исторически факти, и индивидуалната психология. Разглеждайки явленията на съзнанието, Ем. Станев, писател преди всичко на опит и разума схваща диалектически взаимовръзката реални — феномени, без да бъде нито емпирик, нито солипсисти. Фактологичната истина и поетическата легенда съжителствуват и взаимно си помагат в името на интелектуалната, психологическата и философско-историческата правда. Героите възплъщават реални исторически конфликти и ги изразяват; събитията в много отношения съвпадат. Действителността обаче се възсъздава в твърде разтегнато пространствено-временни граници. Индивидуалното време на героя, хванато в историко-философски координати, не съвпада с обективното време на епохата. Идвайки от миналото и прекривайки в настоящето и бъдещето, героите пренасят идеята на времето във вечността (П. П. Славейков). Акцентите тук са в посоката на очертаващите се тенденции с оглед цялостната картина на ставашото.

Очевидно Ем. Станев пристъпва към миналото не само от естетически позиции. Той съсредоточава вниманието си върху онова, което убягва от погледа на историците — живия човек с неговите мисли, чувства, преживявания. Вероятностните проблеми, неизползуваните исторически възможности също могат да бъдат фактори на съзнанието — това вече привлича писателя. Съзнанието на героя обема епохи, събития. То е свободно в оценката им — свободно в смисъл на лично, субективно отношение и е в зависимост от правдата на конкретното битие на неговия носител (в това число и от интелектуалните му търсения). Всичко се начева и диктува от съзнанието, което е обсебило миналото. Настоящото е арена и се търси неговото разрешение. В историческото съзнание на героя съответствие на станалите в различните епохи събития се извършва възсъздаване и оценка. Реалността на проблемите е запазена. Всичко обаче има вътрешнопсихологически граници и своеобразно се интерпретира. Но героите на Ем. Станев са не само характери, личности. Отличителното сега е, че са и символи, т. е. философско-историческото е, което съставлява същността им (наред със социално-психологическото). Личността съдържа в себе си исторически процес. Феномените на съзнанието представляват историята, която съществува, възплъщава се и се проявява чрез човека. Тя е фактор и съдба, същност и лична драма на героя, чрез вътрешния живот на когото се представя историческият живот на народа. Целта е максимално да се отрази много сложното време, да се покрие историческата действителност, като се изрази философската и правда

Национално-историческото е снето в индивидуалната психика и мисъл. По линията на онтогенезиса и филогенезиса се представят истинският и мировъзренчески процес. Чрез спорещото съзнание на героя читателят добива представа за многообразните аспекти на търсенето през средновековието, бидейки подтикнат към размисъл — вниманието му е ангажирано и той трябва да вземе отношение по въпросите. Историческият психологизъм на Ем. Станев никога не означава строга и опростена реалистичност (в подробностите, в историческите факти). Писателят дава цялостна картина на епохата, но не в мимолетната ѝ достоверност. Той изхожда от някои конкретно исторически факти, станали случки и възсъздава социално-историческите движения в тяхната философска същност, характер и перспективност на разрешение.

Творческата измислица израства над фактологическата истина. Художествената условност служи на историческата правда и спомага за по-пълното ѝ разкриване. Комплекса от въпроси Ем. Станев разглежда в друг план, от други гледни точки. Мисловната епика и скритата интелектуална емоционалност, пластично-изобразителната и философската символика, фрагментарната и сбита многоизказност имат за цел да представят „недоказуемото в човека, неговия вътрешен свят“.³ Наистина човекът на Ем. Станев е своеобразен сбор от своето минало (Гьоте).

Ем. Станев поставя много въпроси за разискване. Той ни среща с историята и ангажира нашата мисъл в търсенето на истината за отминалите, настоящите и бъдните времена. Тъкмо в това търсене живата вода на миналото чрез преживяванията на конкретния човек Станев разкрива собствените си прозрения. Писателят не си поставя за цел да пише историческо изследване на онова време. Той и не обгръща всички налични факти. И все пак Ем. Станев не пресъздава една фиктивна действителност. Епохата е хваната в контур, вниманието е съсредоточено в най-същественото — в смисъла на ставащото, в духа на явленията. Може да се спори върху историческата правдивост на съхраненото езическо светоусещане (прабългарско — прибав. от мен М. П.) у героя. Но едно е вярно, че и през средните векове се срещат отделни единици, които прогивно на християнската проповед стоят по-близо до живота. Един гвърде рядък в това отношение човек е Сибин.⁴ Противоречивото и агонизиращо съзнание на героя, лично-родовата му драма на обречен прабългарин-езичник, чието унищожение е в неизбежното „сега и тук“ — това най-вече интересува писателя. От гледна точка на отделната личност изнесените истини са възможни и правдиви. Тях историческата наука не взема пред вид (пък и не в това е задачата ѝ). Правейки философско-исторически синтез на средновековието, чийто *мироглед* по думите на Енгелс е *предимно теологически*, Ем. Станев постига „третата действителност“ — по-

истинна от реално-фактологическата. Тя е обогатена, наситена и е по-достоверна, защото е изчистена от всякакви случайности и ненужни подробности.

В определен смисъл Ем. Станев пише философски етюд върху нашата история и върху националния ни характер. Писателят извършва огромна предварителна работа, за да постигне философския смисъл на историческите явления, пъстроцветието на българския дух. Примерът на Станев е тъкмо в това, че осъществява неподражаемо комплекса от много начала, служейки си на различна основа с философския и жанрово-стилния синтез. Неговото творение е изкуство, но то има и студиен характер. Сюжетно-фабулното дава възможност да се представят панорамно и психологически проникновено събитията и феномените на съзнанието. Стремешът е към всеобхватност на проблемите, поради което е и това впечатление за анахронизъм — за отживялост или прекомерност на истината. Художникът-мислител, философът-поет не изопачава историята. Той по думите на Хайне предава нейния смисъл вярно, макар и чрез образи и обстоятелства, измислени от него. По такъв начин Ем. Станев постига правдата на духа; философски типологичното в различните епохи е на основата на естествената историческа приемственост и на аналогията. Нарушените исторически пространствено-временни граници имат вътрешно психологически измерения.

С изказванията и с произведението си Ем. Станев е в явна полемика по редица въпроси във връзка с историята и философията на националния ни дух. Той участва (и като писател изпреварвайки историците) в създаването на наша марксистическа философска концепция на толкоз противоречивия ни характер и съдба.

Някои проблеми за историческото ни наследство, конкретно за езичеството и еретичеството във връзка с прабългарския елемент и с богомилското учение, не са достатъчно осветлени. Противно на обиждащия националниот ни достойнство нихилизъм, както и на велеречивото гръмогласно патриотарство, добре известни отпреди, днес са налице всички възможности за пълна обективна, съвременна оценка на мястото, ролята и значението на прабългарския компонент в историческото ни битие и във формирането на националния ни характер. Богомилската ерес с оглед нейната метафизика също се нуждае от доизясняване. Поставени и разгледани правилно, тези въпроси ще ни разкрият причините на многото драматично-величави събития, явления, процеси. Факторите са сложни и многостранни и са неуместни всякакви предпоставени тези и пристрастия.

Интересът на Ем. Станев към прабългарите и към „ново появилата се ерес“ е необикновено силен и траен. Той е свързан със сериозни, системни и задълбочени проучвания. Именитият пи-

ател си изработва своя позиция, излиза със свой ъгъл на виждане и преценка. Той не игнорира славянския етнически елемент, който е преобладаващ и решаващ в образуваната народност. Целта му е да покаже страни от истината за прадедите азиатци. В единичните представители на отишлоото си скороаво и непокорливо племе (Чудото на св. Георги с българина), което купува благородството си с кръвта на неприятеля (Енодий), в изчезващите потомци на противопоставилите се боили, жестоко наказани от княз Борис, Ем. Станев вижда вкръвени държавнотворните, отечественически принципи и стремежи, които въпреки всичко пребъдват. От друга страна, богомилското учение привлича писателя тъкмо с революционното си противодействие през средновековието — с умерения дуализъм в представите за света и човека, стихийната диалектика и интелектуално-философска дързост на мисълта, логическите разсъждения и разумните доводи, критицизма и социално-политическата страст, с действията, мисионерски и нравствен стоицизъм на последователите му. Историко-етногенетичната база на богомилството съставлява образувания и утвърден нов български народ, който не загубва историческата си памет и се бори със злото, като пренася и развива положителното от миналото. С езичеството и богомилството са свързани толкова големи лични и исторически драми, които изграждат сюжетната канава на „Легендата“; чрез тях се разкрива и цялата проблематика на произведението. Езическото жизнелюбие и свободомислие, дръзко богоискателство и разумно-трезв критицизъм идват както по линията на прабългарите (Сибин), така и на българите (отец Силвестър).

В териториалния и образен, вътрешно-психологически свят на писателя има и един княз — преславския. Той представя прабългарина езичник, който освен че е с татарска физиономия (Сим. Радев за Ст. Стамболов), още е като мизица на А. Страшимиров със здрав смисъл без сянка мистицизъм, с татарска кръв“. В случая Ем. Станев не стилизира пред вид антропологическия и психогеографския признак. Неговият Сибин по силата на традицията и жизнените обстоятелства, на пряко наследеното и характерологично формираното въплъщава и изразява някогашното хибридно време българските нещастия и душевни страдания (Ем. Станев). Прабългарското е не съвсем чистокръвна жидкост“ в него, но в съзнанието му то е неовъглен пласт, който всякога напомня за себе си. С други думи, трагично сложно формиране, полюсно раздвоен характер, преславският княз, у когото също има славянска кръв, покрива с живота си както времето на своя отминаващ род, така и епохата на Борил и цялото последващо бъдеще. На този „homo duplex“ много подхожда богомилския дуализъм. Благоразумието и главолонните крайности от Яворовски тип Ем. Станев счита за характерна българска черта. Поставил си за цел да нари-

сува духа на българина, Станев не може да не се спре и на тая негова дисхармонична съставка в лицето на княз Сибин.

Както се каза, още в Иван Кондарев⁴ той показа „чисто българската коравост“, а в „Легендата“ и в „Антихрист“ се вдълбочи още повече, търсейки философския смисъл на процесите и явленията, тяхната взаимовръзка и обусловеност, техния генезис, развой и перспектива. Над тази именно душевна сила на българина — казва Ем. Станев, — която се проявява у богомила от времето на Петра у богомила, у българина от времето на Евтимия и у скромния учител-комунист от времето между двете войни, не може да не се замисли човек. Без нея, струва ми се, не може да се роди един Благоев, един Димитров. Тук има старо огнище.⁵ Еретическото многоглаголие⁶ е дадено като основа и фон, генерална опозиция и отглас на търсенията на героите, които, свързани с богомилското учение, коригират различните му пунктове и развиват в нови насоки неговата концепция. По такъв начин героите и го носят и изразяват, и го обобщават и символизират. Критиката на метафизиката му е пред вид живота, здравия и логичен разум, възвишения мир на мисълта.

Езичеството и еретичеството са вековечната религия на българина, негова същностна черта. Чрез тях се закрепват, съхраняват и пренасят народните традиции, оплодени от нови прозрения и идеи. В жизнерадостта и свободомислието, в разкрепостеното индивидуално и народностно съзнание, в новия хуманизъм Ем. Станев вижда предпоставките за ранния български ренесанс. В това са и корените на националния ни дух, дал своя принос в развитието на световната революционна мисъл.

В схващанията на Ем. Станев безспорно има много реализъм, но някои негови изявления будят и възражение. Понякога Ем. Станев влиза в противоречие с известни, наложени се с убедителността си факти. Според него покръстването е насилствен, преждевремен акт, защото народът ни, етнически нехомогенен, е с неизчерпани светогледно-верски възможности и затова неузрял за християнството (то идва не вследствие на криза в обществото и в съзнанието). Пред вид многостранния, сложен и противоречив процес на асимилиране и консолидиране на двата етноса Станев смята, че той не може да завърши изцяло без остатък още дълго време, и изтегля както началната, така и крайната му граница. Като Ем. Георгиев и др. той счита, че насилието е било спрямо прабългарите, които именно през 865 г. са били покръстени. До XIV в. има запазени прабългарски родове. Идеята за пагубното византийско влияние, свързано с източното православие, и в наше време намира поддръжници. Сибин на Станев, отстояващ позицията на своя знатен род, може да се свърже с мислите на някои византолози или изследвачи на католицизма, на които е свойствен

граниченият, едностранчив и субективистичен подход. Разбира се, авторът и героят не винаги се покриват, но в изказванията, интервюта и разговорите на Ем. Станев се забелязват тежнениа към мислите на Хилфердинг, М. Дринов, П. Мутафчиев, В. Николаев, М. Войнов и др. Трябва обаче да помним и това, че Станев и вън от произведенията си е склонен към превълъчаване и проокриране. Той лавира неусетно бързо и гъвкаво (в зависимост от въпросите или мислите на събеседника); не толкова изяснява, колкото проверява себе си.⁶

В нашата литература, по-точно в поезията ни, на емоционална основа е акцентирано върху скитското (Т. Траянов), прабългарското (Ел. Багряна), славянско-езическото (Мл. Исаев) и др. Може да се каже, че Ем. Станев е писател преди всичко на прабългарското и на богомилското еретическо начало в живота ни. В това отношение у него художникът и мислителят, ученият и поетът си сътрудничат.

Необходимо е да се изтъкне, че Станев пише своята „Легенда“ в годините, когато у нас бе вече започнала дискусиата във връзка с покръстването на България. Писателят, както посочихме, по свой начин участва в търсенията на нашите медиевисти. Авторът и главният му герой размислят върху такива въпроси като: сарактер на образуваната славянобългарска държава и отношенията между етническите елементи в нея; католицизма и източното православие; същност, роля и значение на богомилството и пр. Отношението обаче на Ем. Станев към всички тия въпроси е различно и сложно. В „Легендата“ много неща са редуцирани, а някои дори невключени.) По всичко това е съществувало и навярно още дълго време ще съществува разногласие сред ученияте. В целите на писателя е представянето и изпитването на известни мисли и идеи.

Превъзходна художествена творба, „Легендата“ от научна следна точка е едно полемично произведение. Тя е синтез собствено на истина и легенда. В това се проявява и двустранното отношение на Станев към историята — наука и поема. За него „изкуството, както и науката, е средство да се уясни тайната на битието. . .“⁷

„Легендата“ е не само „опит за историческа картина от времето на богомилите“⁸, а има пряко отношение и към тревогите на нашето време. Основните проблеми, които изграждат концепцията на автора, са дълбоко съществени на човешкия живот, извлечени са от него и затова са вечни, като например проблема за диалектичното противоречие между познание и нравственост, за непропорционално съответствие между бързо изменящите се представи за света и бавната смяна на старите ценности в бита и в психиката на хората. „Всичко е не само минало, както казва за своите творби Ст. Загорчинов, но и настояще.“ В главния, основния аспект

център е настоящето, към което писателят придърпва миналото и изтегля бъдещето.

Чрез типове характерни-символи Ем. Станев представя във вътрешно психологически и социално-исторически план актуалното минало на дедите, звездите в нас и тия над нас. В своето послание от вековете (Вл. Свинтила) писателят разкрива драматичния процес на реализиране и самопостигане на национални и психологически и философски тип. Краткият (по страници) роман е, ако си послужим с думите на Ем. Станев по друг повод „приказка, която става истина“. У философа-поет художествената измислица е в интерес на истината. Той сменя камерата с рентгеновия апарат, редува кадрите с рентгенограмите, процесите с резултатите и обратно. Цялостното битие на героя се разглежда в интелектуално-психологически план. Описаните моменти от пътуванията, сцените от живота на природата, извършващото се в общинарията и пр. — всичко това е в пряко отношение с главната цел: представяне света на спорещото съзнание. Епичното се постига чрез съзнанието на героя (епиката на мисълта му), а не чрез буквалното пресъздаване на социално-историческите конфликти.

Ем. Станев има разбиране за едностранчивата, субективна и ограничена, но в същото време и прекалена истина на тоя някой си Сибин, преславски княз. Чрез легендата е намерил синтеза на конкретно-исторически преходното с философски иносказателната всечовечност. Дори в интимния емилиянстаневски смисъл легендата е дискретна пародия на фактологичеки грубо истинното. Писателят не дава толкова знания за конкретната историческа действителност (в смисъл на факти, събития, личности), колкото ни заставя да мислим за нея.

Истината за Ем. Станев е не само в резултата, но и в процеса. Търсенето и изстрадането ѝ съставляват живеца на противоречивото и сложно съзнание на героя, който е свят в себе си и извън себе си, затворен и отворен за макрокосмоса. Въпросите за причините на явленията, на станалото, ставащото и очакваното възникват естествено-логично. Търсенето на отговора измъчва ума. Тревожната мисъл се лута из лабиринта на процесите и явленията. Истината като че ли винаги ще бъде проблематична, защото открай време по много въпроси се разисква, без да се стигне до всеудовлетворяващо становище. Но да не бързае. Вярно доловил историческите и духовни тенденции на развитието, писателят без всякакво патрапване се движи по спираловидния път на познанието. Впрочем Ем. Станев е на мнение, че „историята не се пише само от историци“. Все пак, ако някои мисли в изказванията му могат да се сметнат за едностранчиви и твърде субективистични (макар не по-малко да е вярно, че писателят и в тоя случай хитрува) и ако позицията на Сибин е конкретно истори-

чески неправдоподобна (макар тя да е твърде възможна) — изобщо, ако в определен смисъл концепцията на Ем. Станев е научно несъстоятелна, което в изкуството не е от особено значение (макар че Ем. Станев е на по-друго мнение), не по-малка е дързостта на писателя в естетически план. Той разглежда проблеми, които са открай време достояние на литературата, изгражда образи на правдотърсачи, които отдавна имат световните си образци. И въпреки всичко Ем. Станев е неповторимо свой, рядко оригинален. Контактологията и типологията тук ни най-малко не са го направили нечий дължник. Напротив, чрез диалектичното им съчетаване и творческо използване той постига образи на герои, непознати в нашата, пък и не само в нашата литература.

Тук искаме да обърнем внимание на нещо твърде характерно: Конкретното битие на героите и изобщо на произведението трябва да се разглежда винаги в отношение с други герои и творби, както и с мислите и идеите на някои наши и чужди учени за родната история. Човекът на Станев полемично общува с всички и със себе си. У него и са синтезирани множество безспорни твърдения (концепции), и се проверяват неуязвими на пръв поглед позиции. Понякога оставаме с впечатлението, че светът на героя е повече или по-малко резултат на контаминиране, на заемане и смесване на разносъчетаване. (Много неща помогнали на Ем. Станев да „види“ своя герой — първобългарските каменни надписи, „Чудото на Св. Георги с бяла арина“, Лермонтовият „Демон“ и цялата Яворова „Песен на песента ми“ — животът и поезията; темпераментът и примерът на такива революционни дейци и поети като Раковски, Ботев; концепциите на учените-историци и пр. Прототипът при тия герои, сложени на широки пространствено-временни пластове, е събирателен. В спорещото съзнание се оглежда разноречивото тълкуване на проблемите.) По същество (а в речта на своя Сибин и твърде реминисцирано) Ем. Станев споделя например някои мисли на П. Мутафчиев за византизма и католицизма. В случая като че писателят прави концесия на учения и това, без да бъде неблагоприятно за художника, има своето обяснение. В процеса на творческото съзряване преславският княз добива все повече своя образ и — какъвто го виждаме в „Легендата“ — той не е рупор на чужди мисли. Той само в нещо напомня философските идеи на Мутафчиев, което има за цел да представи още една истина наред с многото други истини, по които читателят трябва да вземе отношение.

Същността на образа още по-релефно се откроява, когато се разглежда той в съпоставка с други образи на световноизвестни герои, с които човекът на Ем. Станев се солидаризира, като ги потвърждава или отсена, или пък им се противопоставя, като се самоотстоява и разграничава. Бихме казали дори, че „Леген-

дата“ ни помага да разберем по-пълно и задълбочено много лични и литературни драми, философски и естетически проблеми.

Произведението на Станев е във връзка и с Библията — не само чрез посредничеството на апокрифно-еретическата литература, а и чрез прякото дискутиране (В Антихрист това особено добре личи.) Ем. Станев има за генерален естетически тезис не максимата на идеалистическия гностицизъм през средновековието и в наше време (Вярвам, за да разбирам), а тая на диалектико-материалистическата гносеология (Разбирам, за да вярвам). Прочее безбройните връзки и аналогии на произведението му с духовно-интелектуалните движения и с художествените творби от различни времена се увеличават.

Някога писателят предявяваше изискването за ярки и силни характери. Днес естетическия му кодекс навярно не на второ място стои и принципът да бъдат те и проблемно многообразни. Чрез тях той олицетворява основните тенденции на епохата и различните компоненти на човешката психика, чрез тях се показват аспектите на живота, който има своите генетически и типологически връзки с тоя от други времена.

Ем. Станев въздигна във великия храм на всемира ума в божество, свободата за цел (Хр. Ботеву — Хр. Смирненски). Той съединява езичеството с рационализма на Ренесанса и на найновото време. Героите търсят нови духовно-нравствени опори, след като става отхвърляне на остарелите досегашни. По такъв начин се разширява хоризонтът на мислите и се изместват границите на познанието. Търсенето и откриването на истината, която става лично убеждение, а чрез нея и коригирането на етиката — това дава смисъл и крепи личността.

При тия философско обобщаващи персонажи е трудно да се постигне индивидуализацията на художествения им образ — като характер, като конкретно човешко преживяване, което Ем. Станев така много уважава. Но и тук писателят неподражаемо успява. Той избягва ординерната социално-историческа типичност. Носител на определено философско отношение, героят в същината си е вече само свой, неповторим. Например Сибин — индивидуализацията му засяга не толкова трайните черти на характера (чисто психологическия аспект на личността), колкото сложността на отношението му към света и човека, процеса на тяхното познание. Характерът у Станев не е така дълбинен, психологически уплътнен и окръглен, а е повече фрагментарно и мащабно представен (в такъв смисъл е нахвърлен и суров), разпрострян на различни пространствено-времени пластове. Съкровено са големите въпроси на битието, историята, човека. Разгръщането му става по пътя на осъзнаването, чрез мисълта.

Нашият писател е във връзка с традицията на Вазов—Талев и с тая на Страшимиров—Райчев—Димов. Той майсторски ги съчетава. Интересът му към чистия характер, към затвореното, дори изолирано психическо състояние е емилианстаневски своеобразен. Както се каза, същността на съзнанието съставляват национално-историческите конфликти (и по-точно техният смисъл и дух). Героят е, от една страна, резултат от тях, а от друга — става техен носител и изразител. У Станев не толкова се изследва, не толкова подробно и пълно психологически се анализира, а повече се представя, засяга, отбелязва. Героят много често опредметено и във вид на изводи осмисля и изразява преживяванията си. Фрагментарният вътрешен диалог и периодичната изповед пред себе си на състоянието са форми на осъществена психологическа характеристика.

Отначало Ем. Станев възнамерява да пише книга за богомилите. През 1964 г. в Преслав е открит гробът на великия жупан на България Сивин (Сибин), в който е намерена сребърна чаша с надпис на гръцки език. Автентичната находка идва да оплоди първоначалния замисъл на писателя с ново хрумване — да се свърже богомилството с прабългарския елемент и начало (любимата тема на Станев). Паметникът подтиква писателя да се запознае подробно с историята на Второто българско царство. Проучванията го отвеждат до прословутия Роберт Българина, албигойски епископ, а после инквизитор, зловец „чук за еретиците“ (М. Парижки). Намерението сега е да се пише за Роберт, който ще представя „един българин върху големия фон на Европа по време, когато цялото средновековие — от Византия чак до Атлантическия океан, е обхванато от иде те на богомилите“⁹. Роберт ще е еретик, папски инквизитор и Сивин. Драмата на живота му ще изразява сложната душевност на българина, неговия трагичен дуализъм.¹⁰ Но впоследствие се оказва, че Роберт по произход не е българин, а еретик-богомил, идентифициран заради това някога с българин. Писателят отново е привлечен от Сивин (Сибин) и решава да представи богомилите и прабългарите разделено (както ще видим обаче, и у Сибин са съчетани еретичеството и прабългарското). В резултат се е получила творбата за Сибин.

Легендата за „чужденеца“ (в мислите на Ем. Станев — за авантюриста еретик) става легенда за българина. Писателят е съкратил (туширал) много от особеностите на приключенския жанр. И сега има пътешествия, приключения, страдания, но всичко е във вътрешнопсихологически смисъл с вътрешни пространствени измерения. Става пътуване на мисълта на героя. Драматизмът е „камерен“ — потаен, съдържан. Бездната в душата е прикривана. Писателят, който и без това не би могъл подробно и пълно, реставраторски достоверно да очертае един конкретно исторически ге-

рой (Станев винаги се отклонява, нямайки добро мнение за фактолозите хроникьори), цели правдата на духа, смисъла на характера. Не толкова житейската, а философската истина го интересува, която и показва по синтетичен път. Екзотиката на далечното, примамливостта на непознатото не са му така присъщи, както например при авторите на одисеевското (скитническото) начало в литературата ни. За Ем. Станев е характерна центростремителната тематика, която съдържа в себе си всички „центробежни“ сили. Той е между чуждия и нашия характер, съчетавайки ги по великолепен начин. По-точно чрез нашия характер показва чуждия общочовешкия тип. Специфично българското манифестира общочовешки характерологичното. Завръщането на Роберт е завръщане на „блудния син“, което в емилиянстаневски смисъл е равнозначно на приземяването, след дългото пътешествие на мисълта. Всичко става между небето и земята (в пещерата), като се започва винаги от повърхността.

С други думи, зреенето на концепцията (тая тъмна цялостна идея — Шилер), оформянето на авторския замисъл и окончателното реализиране на творбата са сложен процес на трансформиране и изменение. „Легендата“ обаче носи следи от предшестващата я чернова многовариантност и затова съдържа в себе си огромно богатство от различни особености. Преславският княз е станал сложен образ.

Историческият Сивин (или Сибин) няма нищо общо с така очертаващите се представи и творчески намерения на Ем. Станев за своя Сибин. Сивин бил велик жупан на България от Преслав. Погребан е с коня си по християнски иначе обред — мирно и почетено, както подобава на верен и предан съветник на княз Борис преди и след покръстването. Но погребението от само себе си е твърде показателно. Сивин е бил в състава на Съвета на великите били и е вземал пряко участие в управлението на държавата. Ем. Станев има пред вид името, положението и сложното противоречиво време на Сивин (Сибин). Последното в много отношения съставлява същността на характера на неговия преславски княз. Сибин на Станев, съхранил в съзнанието си миналото, е потомствен княз (по-различно от длъжностен сан). Той представя най-вече съвременната авторова оценка на ония процеси, която се пренася и вкоренява в миналото.

Станев постъпва по примера на народната легенда, с която накратко би могло да се направи успоредица. В основата и на двете легенди лежат станали събития, реални конфликти; и двете са във връзка с някоя историческа личност. В резултат на различните епохи и съзнания е станало напластяване, изменение и преиначаване, като се запазва живият живот на миналото, неговият дух. Народът откликва стихийно, непринудено. Той дава израз на своето поетично философско виждане и отношение. В „апокрифната“

легенда на Ем. Станев всичко това откриваме в пластове на геро-
вото съзнание. Като в народната забранена легенда и у Ем.
Станев официалната и кривата истина ту се оспорват и отричат,
у пък преплитат, сътрудничат или допълват. В богомилските
легенди Станев открива своя естетически тип — Сатанаиловия чо-
лек. Легендарното, строго погледнато, съответствува на авторо-
вата измислица, израства на нейна основа. Ем. Станев постига ле-
гендарност на истината и истинност на легендата. От читателя
тук иска свое богомилско тълкуване на някои факти и явления¹¹.
Легендата дава възможност за такъв апокрифен начин на тъл-
куване и обяснение, каквато свобода, каквато полет на мисълта
е прясвил при написването ѝ писателят. Сродна на богомилските
дуалистични легенди, творбата на Станев също разглежда въпро-
сите на космогонията, есхатологията и сотирологията. Библей-
ският мит за прегрешението (вкусване забранения плод на позна-
нието от разумното дърво) и проклятието на човешкия род
Ем. Станев по свсему осмисля и чрез героите си конкретно показва.

Еретическото общество на Ем. Станев е съставено не само
от „свършени“ и от „вярващи“, но и от „оглашени“ — бедни
клирици и парици. Еклесията в „Легендата“ (тя е общицата на бе-
жанци) е нещо много по-различно от една обикновена богомилска
общинария. Тя представлява общество, страна в себе си, със свой
поселищно-поземлен терен, с религиозна и стопанска организация
и пр. Като че Ем. Станев създава в сред дебрите на Балкана свой
еретически остров Утопия, в който не цари социалната идилгия.
Вниманието е насочено преди всичко към вътрешния живот на
общинския остров, заобиколен отвън с врагове, и се разглеждат
причините, които довеждат до разкол. Във всичко това има дъл-
бок символичен смисъл и значение.

Епохите си приличат по силата на приемствеността или по
аналогия. Всяка има свой подъем и упадък.¹² „Легендата“ е в отно-
шение към модернизма, свързан с упадъка на буржоазно-капита-
листическото общество, издигнал повика за връщане към средно-
вековната мистика и към Платон, прескачайки Ренесанса и класи-
ческата древност. Душата — тоя черен континент, стана обект
на копаене и на спекулации. XX в. ознаменува възшествието на
новия научен светоглед и на социалистическия реализъм. Това
означава реабилитиране, доверие и апология на разума, истинско
самопознание, ведро, антично и ренесансово светоусещане.

През XIII в. живее един от най-големите авторитети на хри-
стианското богословие — Тома Аквински. Днес става възраждане
на средновековната му философия и това не е случайно. Някои
изтъкнати съвременни неотомисти имат иначе вярно съзнание за
причините на явлението: Съществува — казва Жан Маритен —
една сполучлива аналогия между ситуацията в нашата собствена

епоха и тази през XIII в.¹³ Средновековният човек на Ем. Станев, който се оказва и наш съвременник, воюва, от една страна, със стария и новия томизъм и, от друга страна, с абсурда на екзистенциалистите. Преславският княз също живее през XIII в. Пътят на богоискателството му е свързан с пръввидното възприемане на християнските истини, за да ги отхвърли като заблуждаващи догми. Сибин, отец Силвестър, а после и Теофил воюват и отстояват страстно своята и нашата правда. Човек може да превъзмогне страха, страданието, смъртта и да постигне вечността на живота. Проблемите са актуални и писателят ги разглежда чрез психиката на конкретния, активноедействения човек. Интересът е към този човек (дори и когато се бори с отчуждената си същност), а не от абстракцията за него.

В драматичния процес на търсенето, в борбата за свой мироглед героите постепенно се откриват и преоткриват. Бидейки в своето конкретно историческо настояще, те пътуват към бъдещето, без да скъсват нишките с миналото. Средновековният човек на Ем. Станев може да бъде и е поданик на нашето съвремие. Той в много отношения е на равнището на съвременното мислене, духовният му хоризонт е с твърде широки и подвижни рамки. Светът на този исторически човек не е измислен, лъжовен, а е реален, истинен. В сферата на интелекта и на преживяванията се разгъват и свързват сводовете на различните епохи. В такъв смисъл той принадлежи на всички времена.

Героите са малко, но с голям вътрешен обем и с пределна степен на обобщеност. Многопланово събирателни, тези проблемни герои прекрачват епохи, покривайки философски спецификата на всяка една от тях. Авторът-герой и респективно героят-автор (макар че не във всичко можем да ги идентифицираме) осъществяват висок синтез на минало и настояще. При това положение изследваческото е от по-особен разред. На преден план излиза интензивността на изживяванията, библейски мащабната синтетичност на мисълта, която взема различни форми на познанието и самопознанието и е в отношение към историко-етногенетичната съдба на българина и конфигурацията на психогенезиса му. От друга страна, героите образуват разнородно, противоречиво единство: те са едновременно синтез и конгломерат, звена и спътници на националния ни дух.

Разгледаните оригинални и проникновени философско-исторически търсения на писателя очертават пред нас не само характера на проблемите и конфликтите в произведението, но и спецификата на художествените образи. Задачите и целите, които авторът си поставя, са наложили и съответния творчески подход и избора на художествените средства. Своя философски роман Ем. Станев създава на историческа основа. Чрез гласо-

вете на българската земя писателят указва пътя на търсене и разкриване гласовете на българския дух; чрез националната ни история той разрешава вечни, общочовешки проблеми; чрез своите герои изразява схващанията си за живота и света, за историята и човека. Ем. Станев възвежда като характерна българска черта неспокойното философско търсене на мисълта. Хаотичното¹⁴ съзряване и проявление на феномените, вечното несъгласие, винаги спорещото съзнание на героя, полемиката на вътрешните му гласове — всичко това привлича писателя. Оттук и разгледаният от него двоен аспект на времето — в обективен и субективен план (като летописно, историческо и като индивидуално, личностно време).

„Легендата“ представя търсеция дух на българина — без мистификации и спекулации, без херметизъм и самоздоволяване. Преславският княз Сибин не е като Боян Магесника на К. Христов — „мистичния хоругвоносец на българския дух, носителя на божествените прозрения, за което авторът би трябвало да бъде обесен“ (Г. Милев). У героя на Станев откриваме всички особености на най-новите естетически търсения в литературата ни. Той е в непрекъснатото движение (резултат на вечно търсене, съмнение и отричане), в процес на ставане, раждане и самопреодоляване. Контурите на образа са подвижни и вътрешната му фактура — променлива. Героят докрай остава незавършен с неоформено в светогледно отношение съзнание. Сибин е образ-виждане, отношение, позиция на автора към света, историята, човека — към живота. Ем. Станев е начинател; той визира в историята ни такива герои, за да покаже сложната, многолика и противоречива истина. Всичко е в името на истината, човека, бъдещето, като се има пред вид идейно-психологическата сфера, в която „традицията е голяма консервативна сила“¹⁴.

Като сборен образ с редица напластявания на съзнанието преславският княз именно възплъщава трагично-величавата драма на историческия ни живот, на националната ни съдба, бидейки в същото време философски синтез на миналото. С други думи, Сибин — това е вътрешният образ на епохата (и историята), философският смисъл на извършващите се в нея процеси. Получава се нещо парадоксално: този „изключителен герой — някой си Сибин, последен преславски княз, изразява философско-историческата същност на онова време. Изключителната типичност, обобщената индивидуалност се постигат чрез пространната мащабност на духовния му свят вследствие диахронната (и синхронна — в отношение с другите) фактура на образа му. Той олицетворява философското гледище на Ем. Станев към битието изобщо. Лично-автобиографичното на писателя е в концепцията на героя, в отношението към проблемите. Резултат на историческото движение

на народа, на особеностите на етногенетичния и духовния процес, Сибин е плод, от друга страна, на авторовата проекция. Този възможен, вероятен герой става фокус, призма на Ем. Станев, който иска чрез него да бъде съвременник на явленията. Въз основа на общо-типологичното творецът излиза от миналото или се проектира в него, разкрива го отвътре и го осветлява по-пълно. Ем. Станев гледа панорамно и вдълбочено — от една по-обща и в същото време специфично определена позиция. Служейки си великолепно както с историческия, така и с логическия метод на художественото интелектуално познание, той става все повече писател на мащабния философско-исторически синтез, чрез който се търсят вътрешната връзка, смисълът и значението на явленията. В негово лице съвременният ни философски роман синтезира особеностите на историческата ни съдба и на националния дух, изявиени по своеобразен, неповторим и категоричен начин.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Атанас Свиленов, Плодовете на зрелостта (интервю), вж. Нар. култура, бр. 52, 30. XII. 1967 г.
- А. Каралийчев (в „Дневника“): „Душата ми е жадна за онова далечно историческо спокойствие.“
- Ем. Станев, Имам пред вид човека и света като загадка (интервю), в. Поглед, 1972, бр. 13, с. 8.
- М. Василев, Основни етапи в творческия път на Ем. Станев, сп. Септември, 1972 г., кн. 11, с. 206.
- М. Шакле, При Ем. Станев, вж. Лит. фронт, бр. 46, 12. XI. 1964 г.
- В личен разговор Ем. Станев каза, че интервюиращите не са го ра бр али правилно относно твърденията му за остатъци от прабългарския елемент.
- Ем. Станев, За писателския труд, в. Лит. фронт, бр. 17, 1959.
- М. Василев и М. Неделчев, Разговор с Ем. Станев за „Легенда...“, сп. Пламък, 1968., кн. 2, с. 67—69.
- М. Шакле, посоч. интервю.
0. Дуализмът на българина, раздвоеността в характера са вследствие на историческата ни съдба. Двойни човеци са Яворов и Сибин (той съдър жа Роберт Българина, в който и буквално щяло да бъде представено това „скиталчество из път, без да съзирам края“). Неправилно е да се свързват тая раздвоеност с иначе неспокойните по темперамент прабългари (Срв. Сер. Северняк: „В неспокойната кръв на княза има капки славянско равновесие и разсъдливост“, При Ем. Станев, Раб. дело, бр. 53, 22. II. 1967 г.). Това отвежда към биологическия подход. Пък и още преди заселването на Аспаруховите прабългари на Балк. п-в е имало контакти, съвместен живот, смесени бракове между славяни и прабългари. П. М у т а ф ч и е в предполага, че „славянска кръв, изглежда, имало и в самия Исперихов род“ (вж. История на българския народ, С., 1943 с. 96). И всред славяните според историка също се забелязва неуравновесеността. Ем. Станев свързва тоя дуализъм преди всичко с „тежката история на нашия народ“ (вж. посоченото интервю с М. Шакле).
11. „Богомилите разбираха и тълкуваха свещените книги не в пряк, а в преносен смисъл; те бяха усвоили при това любимия у източните народи начин на обяснение и разказване чрез легенди, притчи и иносказания“ (И. Иванов, Богомилски книги и легенди, С., 1970 с. 58).
12. Ф р. Е н г е л с споделя гледището на Фурие, че всяка историческа фаза има свой период на подъм и период на упадък („Анти-Дюринг“, С., 1950, с. 302).
13. Основи на марксистко-ленинската философия, С., 1967 г., с. 690.
14. Ф р. Е н г е л с, Лудвиг Фойербах. . . , С., 1970 г., с. 58; Диалектика на природата, С., 1950 г., с. 33.

СВОЕОБРАЗИЕ ИДЕИНО-ЭСТЕТИЧЕСКИХ ИСКАНИЙ ЭМ.
СТАНЕВА В «ЛЕГЕНДЕ О СИБИНЕ, ПРЕСЛАВСКОМ КНЯЗЕ»

Мильо Петров

Резюме

В романе «Легенде о Сибине, преславском князе» тема о сущности и проявлениях духовного континуитета болгарского народа становится центральной. Писателя интересует загадка мира и человека и прежде всего загадка исторической судьбы, противоречивый и сложный дух болгарина. Писателю более близка гносеология, мировоззрение болгар, чем глубинная психология характеров.

Отличаясь высокой художественностью, «Легенда», с научной точки зрения, является полемическим произведением. Праболгарский элемент и начало, как и революционная ересь богомилов в Средние века лежат в основе сюжета и раскрывают всю проблематику.

Преславский князь Сибин, главный герой романа, является представителем праболгарина язычника поздней эпохи. Но он воплощает в себе «несчастья и душевные страдания болгар» (Эм. Станев). Сибин представляет собой дисгармоничный элемент нашего характера.

Драма князя довольно специфическая, но любовью своей к истине и стремлением ее постичь он становится символом общечеловеческой жажды познания.

ORIGINALITÉ DES RECHERCHES IDÉOLOGIQUES ET
ESTHÉTIQUES D'EMILIANE STANEV DANS «LÉGENDE DE
CIBINE, PRINCE DE PRES LAV»

Milio Pétrov

Résumé

Le thème du fond et de la manifestation de la continuité bulgare devient central dans le roman «Légende de Cibine, le prince de Preslav». L'intérêt de l'écrivain résulte de l'énigme du monde et de l'homme et surtout de celle concernant notre sort historique et l'esprit bulgare contradictoire et complexe. Ce n'est pas la psychologie profonde du caractère qui l'attire c'est plutôt la théorie de la connaissance, la conception bulgare du monde.

Étant une œuvre fort artistique «Légende», du point de vue scientifique, est un ouvrage polémique. Le principe et l'élément protobulgares ainsi que l'hérésie révolutionnaire des Bogomiles au Moyen âge, sont à la base de la structure du sujet et en révèlent tous les problèmes.

Le prince de Preslav — Cibine, le personnage principal du roman, représente le proto-bulgare — païen à une époque tardive. Mais il incarne et révèle, les malheurs et les souffrances d'âme des bulgares en général (Em. Stanev). Cibine c'est la composante discordante de notre caractère.

Le drame du prince est très spécifique mais par son amour de la vérité et par les efforts qu'il fait pour l'atteindre, il devient le symbole des aspirations des hommes à la connaissance.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

TABLE

CONTENTS

CHAPTER I. THE HISTORY OF THE UNIVERSITY OF CHICAGO

CHAPTER II. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE PRESENT DAY

CHAPTER III. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE FUTURE

CHAPTER IV. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE PAST

CHAPTER V. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE PRESENT

CHAPTER VI. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE FUTURE

CHAPTER VII. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE PAST

CHAPTER VIII. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE PRESENT

CHAPTER IX. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE FUTURE

CHAPTER X. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE PAST

CHAPTER XI. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE PRESENT

CHAPTER XII. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE FUTURE

CHAPTER XIII. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE PAST

CHAPTER XIV. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE PRESENT

CHAPTER XV. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE FUTURE

CHAPTER XVI. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE PAST

CHAPTER XVII. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE PRESENT

CHAPTER XVIII. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE FUTURE

CHAPTER XIX. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE PAST

CHAPTER XX. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE PRESENT

CHAPTER XXI. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE FUTURE

CHAPTER XXII. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE PAST

CHAPTER XXIII. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE PRESENT

CHAPTER XXIV. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE FUTURE

CHAPTER XXV. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE PAST

CHAPTER XXVI. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE PRESENT

CHAPTER XXVII. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE FUTURE

CHAPTER XXVIII. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE PAST

CHAPTER XXIX. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE PRESENT

CHAPTER XXX. THE UNIVERSITY OF CHICAGO IN THE FUTURE

РУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Филологически факултет 1973/74 г.
том XI, кн. 1
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“
DE V. TIRNOVO
Faculté philologique 1973/74
ome XI, livre 1

СПАС НИКОЛОВ

ИДЕОЛОГИЧЕСКИЯТ АНТАГОНИЗЪМ
МЕЖДУ МАРК ТВЕН И РЪДИАРД
КИПЛИНГ

SPASS NICOLOV

THE IDEOLOGICAL ANTAGONISM OF MARK TWAIN
AND RUDYARD KIPLING

СОФИЯ 1975

THE JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
VOLUME 38, PART 1, 1908

THE JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
PART I

THE JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
PART I

Твен и Киплинг са имена, които трудно се свързват, и идеята за паралел между двамата на пръв поглед може да изненада, предвид дълбоките различия в техния произход, убеждения и художествено внушение.

Традиционната съпоставка на английски и американски писатели сравнява Твен с Чарлз Дикенс като творец, признат в Америка за това, което Дикенс е за Англия — нейния национален хуморист.¹ Съответно Киплинг е уподобяван на По и като беглетрист с вкус към зловещото, и като оспорван поет, чието творчество разногласията в критиката компромисно поставят на границата, където техниката преминава в изкуство и версификацията става поезия.

В пределите на националните си литератури двамата писатели са се оказвали с различни партньори в зависимост от контекста. Така според ранната си тематика Твен-Брет Харт и Киплинг-Стивънсън са се превърнали в своего рода сиамски близнаци, докато в областта на идеите Твен е свързан с Хенри Адамс в общото им разочарование от американската действителност,² а Киплинг и Конрад стоят редом като автори с една централна тема — империализма.³ Споменат ли се пък конфликтните разбирания за изкуството, интелектуалната изтънченост на Хенри Джеймс се противопоставя на буйната виталност на Марк Твен (с любимия му афоризъм, че по-скоро би бил хвърлен в рая на Джон Бънян, отколкото би прочел „Бостончани“). По същия начин първичната енергия в стиховете и прозата на Киплинг и финото слово на Уайлд са еталонни антиподи. А в мащаб на двата континента Франк Норис се разглежда, с нужните уговорки, като младши Киплинг, поради империалистическите нотки в ранното му творчество,⁴ докато Твен образува съзвучие с Уелс и с Шоу,

¹ Sampson, G., *The Concise Cambridge History of English Literature*, Cambridge University Press, 1970, p. 779.

² Tanner, T., *The Lost America — the Despair of Henry Adams and Mark Twain*, Mark Twain, essays ed. H. N. Smith, Prentice Hall, 1963, p. 159.

³ Kettle, A., *An Introduction to the English Novel*, vol. II, L., 1964, p. 69.

⁴ Wilson, E., *The Kipling that Nobody Read*, *Kipling's Art and Mind*, essays edited by Andrew Rutherford, L., 1964, p. 48.

който през 1907 г. го нарича „най-великия американски писател“⁵ съзирайки в него събрат по хумор, сродна душа и обществено изобличител от първа величина. Що се отнася до Уелс, неговите сравнително прогресивни възгледи косвено се отнасят към Твен и го разграничават от Киплинг, въпреки твърдението на Т.С.Елиът в противен смисъл („Мненията на Киплинг не бива да се приемат като противовес на тези на м-р Уелс“, пише той през 1941 г.)⁶. Последното не може да учуди; Елиът естествено ще заощава ревностно становището на друг консерватор, а и Киплинг може да очаква подкрепа от един свой последовател, който, въпреки пуританското си и републиканско потекло, през 1927 г. се провъзгласява за „роялист в политиката и католик в религията“. Това напълно оправдава аналогията между Киплинг и Елиът, идеологическа и художествена (в късния период на Киплинг), предложена от Лайънел Трилинг.⁷ И за да приключим с обзора на съществуващите класификации на Марк Твен и Ръдиард Киплинг, остава да споменем един паралел между Твен и По, който, като изключим някои прилики, акцентува фундаменталната липса на сходство между двамата.⁸ (Сам Твен заявява, че би чел Едгар По само срещу заплащане, а критичният му очерк за виржинеца е унищожителен.)

Като обобщим горните становища за мястото на Твен и Киплинг в англо-американската литература, забелязваме, че те се обединяват в две групи. В художествено отношение ранният Киплинг, Твен и Дикенс като представители на едно жизнено, популярно изкуство се противопоставят на „естетическото“ начало, олицетворено от Джеймс, Уайлд и Елиът⁷; от друга страна, в света на идеите Твен-Адамс, Шоу и Уелс се явяват като антиподи на школата Киплинг-Конрад-Норис-Елиът. Буди интерес наблюдението, че Твен и ранният Киплинг се оказват в същия лагер по художествен признак и в същото време излизат на идеологическия подиум като политически опоненти. Допълнителна нишка за предлаганото сравнение намираме и в цитираното идентифициране на Киплинг с По, който от своя страна е контрастиран на Твен; с това по простата аксиома Твен и Киплинг отново застават като конфликтни фигури.

Направеният преглед оставя известна непоследователност във факта, че в определен период Марк Твен и Ръдиард Киплинг се доближават по характера на своето изкуство, при все че се разграничават по идейност: една от задачите на настоящата работа

⁵ Ф о н е р, Ф., Марк Твен — социальный критик, М., 1961, с. 44.

⁶ E l i o t, T. S., Rudyard Kipling, A Choice of Kipling's Verse, L., p. 30.

⁷ T r i l l i n g, L., Kipling, The Liberal Imagination, L., 1951, p. 43.

⁸ C u n l i f f e, M., The Literature of the United States, L., 1971, p. 72.

е да обясни това привидно противоречие. Главна цел на предприетия анализ обаче е да направи симетрично проследяване на идеите на двамата писатели, отразени в творбите им, и където е възможно, в обществената им дейност, за да докаже, че в края на XIX и началото на XX в. Твен е нещо като Киплинг-ов огледален образ в съпоставянето на двете литератури и че двамата писатели играят реципрочна роля в литературния и политическия живот на своето време. Историческите факти подкрепят тази теза. В посочения период Твен и Киплинг са крупни автори с влияние, далеч надхвърлящо пределите на англо-саксонския свят. С появата си Киплинг има безпрецедентен успех в Америка; а в късните 90 години на миналия век Твен е идолът на Лондон. В съвременната критика двете имена са показателно сближени: „През 1890-те години никой писател не се радва на такава популярност в САЩ като Ръдиард Киплинг освен Марк Твен.“⁹ Това, разбира се, важи за ранния Киплинг, в когото консервативната закваска още не се е развила до гнилостта на по-сетнешните му ултратреакционни възгледи. Прогресиращата деградация на писателя е друга тема за разглеждане: засега ще споменем само основанията за успоредно разглеждане на двамата писатели.

Твен и Киплинг са се познавали лично, всеки е следял работата на другия и е ценял таланта му, ако не разбиранията му. Известни са две срещи на двамата автори — едната в началото на кариерата на Киплинг, през 1889 г., другата — в края на живота на Твен, през 1907 г. В първия случай Киплинг посетил дома на Твен в Елмира, Ню Йорк. Той е бил непознат на домакина („Прости разкази от планините“ ще попадне в ръцете на Твен цяла година по-късно), но получил двучасова аудиенция, когато заявил, че е изминал 14 000 мили, за да засвидетелствува адмирацията си. Като начеващ автор, неотърсил се от репортьорските навици, Киплинг публикувал след срещата „едно порядъчно раздуто интервю“¹⁰. Писателите се срещат повторно чак след 18 години, когато получават в Оксфорд званието Doctor of Letters в един и същ ден и след това заедно гостуват в резиденцията на известен меценат. В отношенията си са били коректни, но оскъдните сведения, които имаме за разговорите им, са категорични: „Твен и Киплинг се различаваха в политическите си възгледи.“¹¹ Тъй като разполагаме с обилни опосредствувани данни за идейните позиции на писателите, сравнението ни няма да страда. Настоящото разглеждане ще установи и някои аналогии в международния живот в края на века и съвремението ни, които ще улеснят оценката ни на тълкуваните становища и ще способствуват за извеж-

⁹ The New Century Handbook of English Literature, NY, 1956, p. 654.

¹⁰ Braddy, N., Son of Empire, L., 1946, p. 124.

¹¹ I b i d., p. 163.

дането на някои уместни обобщения за ролята на изкуството като политически фактор.

Започваният паралел трябва да се осветли и хронологически. Погледнато отдалеч, двамата писатели принадлежат към различни генерации и следователно към различни епохи, тъй като Семюъл Клеменс (роден 1834 г.) е по-възрастен с цели 30 г. от Ръдигрд Киплинг (роден 1865 г.), а последният твори до 1935 г., т. е., четвърт век след американския си колега. Някои специфични моменти, обаче, компенсират това привидно несъответствие във време. Твен пише първата си сериозна работа — „Невежите в странство“, през 1869 г., докато Киплинг, както вече се каза, печата „Прости разкази“ през 1888 г., което намалява с десет години разликата между творческите периоди на двамата. Нещо повече — Твен пише най-важните си произведения през двете десетилетия, предшествуващи края на века („Том Сойер“, 1876; „Принцът и просиякът“, 1880; „Животът по Мисисипи“, 1882; „Хъкълбери Фин“, 1884; „Един янки“, 1888; „По екватора“, 1897; есето „Шо е човекът?“, публикувано през 1904 г., е писано значително по-рано, през 1880 г.). На свой ред Киплинг публикува основния обем на творчеството си и по-специално своите шедьоври през последната декада на столетието или скоро след това: „Разни измислици“ излиза през 1893 г., сякаш да покрие частичния неуспех на „Светлината гасне“, 1891; следват „Смелите моряци“, 1894, двете части на „Книга на джунглата“, 1894—1895; „Ким“, 1901 и др.

Всичко това показва, че писателите са най-активни на литературното поприще именно през годините, в които са съвременници — Твен между 40- и 70-годишна възраст, Киплинг между 25-ата и 45-ата си година. Критиката е единодушна, че след 1910 г. (смъртта на Твен) английският автор не е написал нищо с дори относителна стойност и не е казал нищо повече от казаното в младостта си. Причините за това са по-скоро обществено-политически, отколкото персонални — както ще видим, провалът на Киплинг като художник точно отразява банкрута на идеите, които изповядва, и упадъка на Британската колониална империя, на която той е пророк и трубадур. При това поетико-политическата ориентация на Киплинг съдържа някои особени черти. Според кембриджките историци Роналд Есбинсън и Джон Гялхър има големи основания да се разглежда средноевропейският период като златен век на британската колониална експанзия, а късното викторианство — като епоха, видяла началото на нейното замиране и крах¹². По такъв начин появата на Киплинг на литературната сцена в края на века като певец на британския империализъм е

¹² Cf Shepperson, G., *The World of R. Kipling, Kipling's Art and Mind*, L. 1964, p. 133.

анахронично явление в естествения развой на английската литература, докато Твен провъзгласява прогресивни за времето си идеи и така изпъква като по-късен литературен феномен от английския писател. От горензложеното става ясно, че тридесетгодишната разлика в рождените дати на писателите не пречи на тяхното разглеждане на синхронна база, след като ранното развитие на Киплинг в индивидуален план и закъснялото му мислене — в обществен, го правят фактически съвременник на Твен, който предугади и всестранно разобличи империалистическия развой на страната си. Този процес на забавяне на дадени тенденции в литературата, представен от Киплинг, и на ускоряване на същите, в лицето на Твен, е отражение на принципа за неравномерното развитие на капиталистическите държави в епохата на империализма.

Настоящия паралел ще започнем с приликите между Твен и Киплинг на професионално, художествено и биографично ниво; основното изложение, обаче, ще се занимае с пропастта, която дели писателите на идеологическия фронт. След това, помнейки, че еднакви причини пораждат еднакви следствия, ще се опитаме да изясним различието във философските убеждения на двамата автори и произтичащите от него несъответствия в изкуството им като резултат от допълнителни фактори от обективен и субективен характер.

* * *

Видно място всред приликите в професионалното и художественото развитие на Твен и Киплинг заема периферният произход на творчеството им в географското разположение на двете литератури и това, че талантът им черпи вдъхновението си от един, ако можем така да се изразим, провинциален живот по-близо до природата, отколкото до цивилизацията. Марк Твен е типична фигура от Запада (американския „див Запад“), като един от първите изразители на новите мисли и чувства, присъщи на мъжественния, често грубоват, пионерски дух в новозаселените територии. Същото е в сила и при Киплинг — в предели, по-отдалечени от метрополията, отколкото Невада и далечният Юг на Твен от Нова Англия, английският писател култивира вкус към енергичния, „мъжки“ живот, който напомня много моменти у бившия лощман и златотърсач в „Старото време по Мисисипи“ и „Живот в трудности“. Изхождайки от убеждението на Киплинг, че за човека е важно това, което върши, а не това, което чувства, едно критично мнение го поставя „в конфликт с модната, интелектуална публика, търсеща у Е. М. Форстър, Марсел Пруст и Виржиния Уулф ударението върху тънкото изживяване, върху

личния елемент¹³. Вече видяхме и Твен да се опълчва срещу „рафинирания“ литературен идеал на Хенри Джеймс. Фактът, че произведенията на Твен и Киплинг са пропити с т. нар. „местен колорит“ и че двамата представляват една тенденция на бунт срещу „аристократичната традиция в крайния ѝ стадий на изсушаване“¹⁴, е централен при цялостното разглеждане на двамата.

Не бива обаче да се приема, че опростеният маниер на изразяване и употребата на семпъл, енергичен стил от страна на Твен и Киплинг се определят от недостиг на култура, както догматичната критика приемаше с години. Спекулирайки с обстоятелството, че Киплинг е бил в по-обикновено учебно заведение и че не е продължил образованието си след 17-годишна възраст, и че обучението на Твен е приключило в 13-ата му година, предубедената критика бе склонна да отхвърли работата им като направо ниско културна. Според Оруел „цивилизованите хора не се отдалечават охотно от центровете на цивилизацията и в повечето езици се чувствава оскъдица откъм това, което може да се нарече колониална литература. Едно невероятно стечение на обстоятелства бе необходимо, за да се получи пъстрото платно на Киплинг, в което мисис Хоксби и редник Ортерис позират на фона на палми под звъна на камбанките в храма, и една съществена предпоставка бе самият Киплинг да бъде полуцивилизован“¹⁵. В това съждение има известна истина, но по никакъв начин не бива да се абсолютизира твърдението, че „нешлифованата“ литература се прави само от полуграмотни варвари. Киплинг е чел много и на младини, и по-късно; но класическия случай на самообразование се младеж откриваме в лицето на Твен, който с години работи като словослагател и този контакт с книги обогатява знанията му. На неохотата на критиците да видят в него образован творец Хенри Неш Смит се противопоставя решително: „Мненията, че световъзрението на Марк Твен се е формирало по-скоро от непосредствен допир с живота, отколкото от четене и че той бил ако не неграмотен, поне положително безкнижен, се опровергават от документацията на Блеър от 1961 г., — «Марк Твен и Хъкълбери Фин», която цитира заемки на писателя от десетки автори, американски и европейски. Това прави нелогична тенденцията да се четат работите на Марк Твен като писани от един по-възрастен Хък Фин. Марк Твен е писател с нормално познание за света, а не просто представител на грубите, необразовани обитатели на далечния

¹³ Dobrée, B., Rudyard Kipling, L., 1951, p. 8.

¹⁴ Lynn, K. S., M. Twain and Southwestern Humour, Atlantic Monthly Press, 1959, p. 168.

¹⁵ Orwell, G., Rudyard Kipling, Kipling's Mind and Art, L., 1964, p. 75.

Запад.¹⁶ А че Твен не престава да чете през целия си живот, но продължава да трупа знания, ни казва Вагенкнехт: „Зрелият Твен може да е чел хаотично и без система, но е чел, и то много.“¹⁷

Отхвърлили опитите да се представят двамата класици на пионерския жанр като невежи, не бива при това да игнорираме значението на ранния им житейски опит в условията на провинциалната действителност за художественото им израстване. Колкото и да е фанатизиран по-късно, Киплинг не може да избегне, особено в ранния си период, благотворното влияние на детството, прекарано всред туземната прислуга в бащиния му дом в Индия. (Джон Локууд Киплинг е уредник в Лахорския музей.) От своята аяя, или бавачка, младият Ръдиард слуша приказки от Пенджаб, разкази за животни, клюки от чаршията. На шестгодишна възраст „от 50-те или 60 езика, които го заобикаляли, Ръди говорел един свободно и един завалено. Езикът, който говорил завалено, бил английски. Свободно говорил хинди, езика на Мерта, главния прислужник, и на малкия *хамил* (момче за всичко).“¹⁸

Твен има подобен актив. В Ханибал на Мисури, където Джон Маршал Клеменс се премества след фалита си, младият Сам попива обилни впечатления от провинциалния живот за бъдещия си Сейнт Пийтърсбърг. Лете малчуганът е във фермата на чичо си, където Джим на мис Уотсън има своя прототип в лицето на дядо Даниел, стар роб с характера на Чичо Ремус от Джоел Шандлър Харис. „Младият Клеменс слушал в захлас историите за привидения, тъй сериозно разказвани в негърските колиби, и умът му ги запечатвал, за да ги възпроизведе по-късно в книгите му. Там чул също негърските песни и спиричуъли, познати на новото поколение чрез великолепия органов глас на Пол Робсън.“¹⁹

Както е видно от гореказаното, Твен и Киплинг са изпитали едно идентично въздействие при формирането си. Тематиката на произведенията им в еднаква степен отразява това влияние. Що се отнася до идейната подкладка на творчеството им, обаче, резултатите са диаметрално противоположни. Следва по-нататък да изясним причините за това противоположно развитие.

Друга прилика в професионалното израстване на Твен и Киплинг откриваме във факта, че и двамата започват писателската си кариера като журналисти. Киплинг отплава за Индия веднага след като завършва образованието си и прекарва седем

¹⁶ Smith, H. N., Mark Twain, a Collection of Critical Essays, NJ, 1963, p. 12.

¹⁷ Wagenknecht, Mark Twain, the Man and his Work, Univ. Oklahoma Press, 1960, p. 30.

¹⁸ Braddy, N., op. cit., p. 12.

¹⁹ Sampson, G., op. cit., p. 822.

години или зад редакторската маса, или обхождайки страната като репортьор. Твен също пътува много като дописник, прекосявайки Щатите в източна посока (повече се задържа в развитите центрове Сен Луи, Филадельфия, Ню Йорк). Това не е просто съвпадение в биографиите на двамата. Макар че тук ще анализираме идеологическата страна на работата им, а това има по-голяма връзка със съдържанието, формата, в която се поднася художественото внушение, в никакъв случай не може да се пренебрегне при преценката на един автор. Това, че отделни работи на Киплинг продължават да се четат дълго след като отживелите му възгледи са се превърнали в изкопаема литература, безспорно има пряко отношение към умелото боравене с художественото слово. Мотилъова не без основание пише, че Киплинг е „единственият — не само в Англия, но въобще на Запад — писател от империалистическия лагер, чието творчество е белязано с печата на несъмнен талант“²⁰. Успехът на този автор до голяма степен се дължи на стегнатия, динамичен, сбит стил и на търсенето му на детайлна, фактологична обвивка на повествованието — наследство от журналистическата му дейност. Понякога го упрекуват, че прекалява с употребата на професионалния жаргон (специализирани термини от корабоплаването, машиностроенето, военното дело и пр.), което издава една „всезнайска“ поза, но, от друга страна, това наистина придава допълнителна автентичност на описанията му. Франк Суинъртън се изказва положително за публицистичния елемент в прозата на Киплинг: „Първият журналист от Дефо насам, придал на художествената измислица достоверността на вестник, той бе голям разказвач“; и, продължава критикът, присъединявайки се към съветската авторка, „за разлика от много други журналисти, които превърнаха в шаблон метода «Супермен Клуб», той имаше гений“²¹. Ренуик обаче е по-резервиран: „Киплинг бе журналист цял живот — не художник и мислител, а занаятчия.“²²

Що се отнася до Марк Твен, неговият журнализъм се подава на още по-лека квалификация в нашия паралел, защото ... главният факт, който определя в основата творчеството на Марк Твен и който обяснява редица страни на неговите произведения, е фактът, че той се оформя като писател в своята практика като журналист“²³. Знаменитата скачаща жаба от графството

²⁰ Мотилъова, Т. Л., История английской литературы, «Ръдйард Киплинг», АН СССР, М., 1953, т. III, с. 256.

²¹ Swinerton, F., preface to «Rudyard Kipling» by Hilton Brown, L., 1945, p. 8.

²² Renwick, W. L., Obituary Lecture on Kipling, Kipling's Art and Mind, L., 1964, p. 7.

²³ Филипов, В., Ранното творчество на Марк Твен, Годишник на Софийски университет, т. LVIII, 1, 1964, p. 133.

Калаверас въвежда в прозата на Твен не по-малко знаменития разговорен стил, който кулминира в „Хъкълбери Фин“ и предизвиква известната реплика на Хемингуей, че произведението е първият роман на новата американска литература. Този стил е пряк продукт на журнализма на Твен. Според друг автор, „Марк Твен извежда публицистични форми на високо художествено ниво, така както Омир и Шекспир в други периоди са направили с прощфтяващите в тяхно време други полулитературни форми. . . Също както Уитман отвори вратата между прозата и поезията, така Твен премахна границата между устното и писаното слово.“²⁴ Когато Кънлиф се осмелява да нареди Гертруд Стайн до Твен като „едно от основните влияния върху съвременната американска проза“, той прави това изключително на основанието, че на О'Нийл, Шърууд Андерсън, Ърнест Хемингуей и други от парижките си ученици „тя е внушила ценната истина, че непринудената проза на Марк Твен и американският вестникарски стил, съответно модифицирани, са идеалните средства за авангардната литература“²⁵.

Но Ръдиард Киплинг и Марк Твен не използват журналистическата си дарба само за безпристрастно отразяване на факти и събития. И двамата са непоклатими в мненията си, безкомпромисни и политически активни, независимо от това, че стоят на два различни полюса. По тази причина писанията им са не само злободневни и близки по стил на периодичния печат, но и силно дидактични. В ранния Киплинг стремежът да назидава е дори досаден („?най винаги, че. . .“, „Когато човек знае. . .“ — разбирай: „Както аз знам“; а Твен, макар често да е смятан за „смешник“, сам счита изкуството си за дълбоко сериозно: „Винаги съм поучавал. Това бе залог за успеха ми през тези тридесет години. Ако хуморът идваше от само себе си, без покана, позволявал съм му да остане в моята проповед, но никога не съм писал проповедта заради хумора.“ Най-съществената черта на двамата писатели в политическия и обществения живот е тяхната ангажираност. Още през 1902 г. Киплинг е характеризиран като „гласа на британския империализъм, динамична сила в делата на империята“²⁶. Толкова груба е политическата замесеност на Киплинг на страната на отявлено реакционни каузи, че това скоро отблъсква голяма част от първоначално многобройните му читатели. Политическата оцветеност на Киплинговата фраза често е с обратен ефект или, както пише Нела Бради, „римуваните уводни

²⁴ Wager, W., American Literature, University of London Press, 1969, p. 133.

²⁵ Cunliffe, M., op. cit., p. 248.

²⁶ Markham, E., Rudyard Kipling, Verse by R. Kipling and R. L. Stevenson, NY, 1902, p. 1.

статии на Киплинг, защото такива са по същество поемите му, се посрещаха с гняв²⁷. Фанатизмът му личи от собствените му декларации, че за тези си стихотворения не е приемал хонорар, тъй като пишел „от убеждение“.

Марк Твен също е внушителна обществена фигура и тъй като защитава противоположните идеи и стои на прогресивни позиции, той изпъква като особено обаятелен рицар на принципа. Толкова активно прогласява той на стария свят свободната мисъл, която на времето Америка символизира,²⁸ че сам с гордост нарича себе си дългогодишния «самоназначил се посланик със специална мисия» на родината си. Познатият шеговит тон на стар майстор на тоста издава закачливостта му, но не може да се опори правотата на полусериозното му подмятане: „Дълги години бях държавник без заплата и съм направил големи и обществено-полезни добрини.“

До голяма степен склонността на двамата писатели да се отдават безрезервно на дадена кауза е темпераментна. Любовта към суперлатива е тяхна обща черта и тя донякъде обяснява тяхната сходна ревност в противоположни направления. Бонами Добре споменава Киплинг като личност с «ожесточени симпатии и антипатии», а Морис льо Бретон пише за Твен: „Той има голяма нужда да бъде или ентусиазиран, или възмутен. Той трябва да бъде страстно за или против нещо. Неговата подкрепа или опозиция веднага се превръщат в устремна кампания.“²⁹ От порядъка на темпераментните прилики у Твен и Киплинг е и наблюдаваната и у двамата относителна двойственост в характера, съжителство в природата им на противни тенденции, което обаче не пречи на праволинейността на убежденията им. Хилтън Браун например говори за „едно типично киплинговско противоречие — любовознателност и ортодоксалност“³⁰. Б. Добре прави подобна преценка: „Киплинг в никой случай не е еднороден. Методисткият пастор в него воюва с човека, който обича хубавия живот.“³¹ И на друго място: „Философията му е странна смесица от предопределение и свободна воля, от nihilизъм, противопоставен на волята.“ При Твен също двете страни на личността му са ясно изразени още от началото на кариерата му. Маркът Кънлиф добре обобщава тази Твенова черта: «В него ту е светло, ту е като нощ; той се опива от хаоса на западните територии. . . , но „източният“ Твен може да бъде деликатен до превзетост. Съвсем уместно псевдони-

²⁷ Braddy, N., op. cit., p. 198.

²⁸ Филипов, В., цит. съч., с. 147.

²⁹ Le Breton, M., Mark Twain, an Appreciation, Mark Twain, ed. H. N. Smith, p. 34.

³⁰ Brown, H., Rudyard Kipling, L., 1945, p. 60.

³¹ Dobrée, B., op. cit., p. 17.

мът му ТВЕН (двама — б. м.) подсказва двойственост; естествено е той да се интересува от проблема за двойниците, да използва близнаци и объркана самоличност като сюжетен мотив (Пиринцът и просякът и Лупавият Уилсън); и по баща да сочи за прадед съдия-цареубиец, а по майка да се родее с графовете Дъръм.³² За жалост бур жазната критика взема повод от това, за да беди Марк Твен в разрез с фактите, че тази негова двойкост в същност е повлияла на миросгледа му, че абстрактните му идеи са малко нещо сбъркани и че той може да бъде цитиран от двете страни на почти всеки спорен проблем на своето време³³. В тези си твърдения Хенри Неш Смит неблагоприятно спекулира с някои неравномерности в идеологическото развитие на Твен, изпускайки из пред вид, че някои ранни погрешни схващания на писателя впоследствие са били поправени и че много от неуголните изказвания, които могат да се цитират срещу него, са прсто примери на неговото познато шегобийство; като съвета, даден на младия Киплинг при интервюто в Елмира: Първо събери фа тите си, после ги изспачи! Рслята на преувеличението в трепр ко-златотърсачески стил в изявленията на Твен е схваната от Морис льо Бретон, който предлага просто обяснение на тъй наречената непоследователност у писателя: И в своя реализъм и в идеализма си Марк Твен се ужасява от традиционното. Ако той присъма и най-негъзмсжната фантазия, прави го като заселника от Запада, търсейки в това забава и развлечение, символ на свободата. Ако той извърта истината, това е на шега, за да създаде настроение у останалите. Той се отнася с подозрение обаче към систематичното изкривяване на правдата, към литературната неискреност, към социалното лицемерие.³⁴

Госчетените съвпадения в някои характерови особености на Твен и Киплинг обуславят и една значителна близост на вкусове и интереси при тях, което тематичният анализ на творчеството им лесно установява. Така например интересът им към децата е дждел на бял свят значителна част от художествената им проза. Децата са чести герои в произведенията на Твен и Киплинг; в най-гажните им книги централните образи са момчета. Керъловата Алиса скоро трябва да раздели славата си с Том Сойер и бандата му ст едната страна на Атлантика и със Стоки&С-ие, от другата. Хък и Маугли отдавна са влезли в светая светих на детското въображение, Ким е нарицателнс; Приказчица за дечица е любимо четиво на малките до днес. Милото детско фъфлене! — прсвиква се Твенсвият янки, — никоя музика на може да се сравнява с него; и няма съмнение, че героят говори от името на

³² Cunliffe, op. cit., p. 175.

³³ Smith, H. N., op. cit., p. 10.

³⁴ Le Breton, M., op. cit., p. 35.

автора си. Момчето и момичето във „Фей и отплати“ и „Пък от хълма на Пук“ са в същност децата на Киплинг, за които разказите са писани първоначално. Интересно е да се отбележи обаче, че тъй като принадлежат към втория период на Киплинг, когато политическите му разочарования и лични нещастия водят до упадък в изкуството му, тези по-късни детски разкази са на доста по-ниско ниво от почти безупречните „Книги на джунглата“. Едмунд Уилсън отбелязва тази промяна в качеството на детското четиво у късния Киплинг: „Технически по-сложни, те са над детските възможности; същевременно сладникавата трактовка на Киплинговия англо-спартански житейски устав ги прави въздосадни за възрастните.“³⁵ Но, общо взето, може да се каже, че най-добрите от детските книги на Твен и Киплинг са отлично четиво и за зряла аудитория, тъй като търпят повече интерпретации: в същност някои от тези „забавни истории“ в крайна сметка се оказват истински шедеври на писателите, докато стойността на други творби, запланувани като „по-сериозни“, значително е спаднала.

Към изброените случаи на близост между Твен и Киплинг в професионално-художествено отношение, темперамент и склонности ще добавим няколко аналогични момента от техните биографии, тъй като реакцията на всеки от тях към дадени житейски обстоятелства е показателна за цялостната им вътрешна нагласа. И двамата изпитват сериозни трудности в детството си. Твен остава сирак на 13 г. и оскъдните средства на семейството му налагат едно твърде сурово съществуване. Киплинг пък се сблъсква с неприятностите на живота, когато в ранно детство „родителите му несъзнателно го оставят в ноктите на една жена, която борави с евангелизма като с инструмент за инквизиция“³⁶. Тези несгоди възпитават еднаква самостоятелност у бъдещите творци, но имат и по-далечен ефект — различният начин, по който Твен и Киплинг реагират през зрелия си живот на трудностите в детството, ще осветли от допълнителен ъгъл техните характери.

Вече се каза, че писателите компенсират недостига в образованието си в по-късния си живот. Трябва да добавим, че освен начетеност те демонстрират и ерудия върху света, добита емпирично, с богати впечатления от многобройни и дълги пътешествия. На 24 г. Киплинг започва писателската си кариера с околосветско пътешествие; което го отвежда от Индия в Бирма и Китай и сетне през Япония и САЩ в Лондон. („Мандалей“ датира оттогава.) По-късно през живота си той прави и други пътешествия до Америка, Австралия, Нова Зеландия, многократно пътува до Южна

³⁵ Wilson, E., op. cit., p. 54.

³⁶ Добреѐе, В., op. cit., p. 7.

Африка. Обиколки на Европа също фигурират в биографията му. И Марк Твен не е бил домосед. Спомена се първото му прекосяване на Щатите като пътуващ печатар. През 1856 г. той замисля далечно плаване до Южна Америка, но вместо това остава с Хорас Биксби като лоцман в „старото време по Мисисипи“. 1861 е година на „живот в трудности“ в новите територии в Невада, а през 1864 г. той прекосява прериите и отива в Калифорния. 1866 г. отвежда Твен в Хонолулу с кореспондентска мисия, а в 1867 той пътува до Средиземноморието и Палестина с други „невежи в странство“. Следват пътувания до Англия, Германия и през 1897 г. — около-светска обиколка (По екватора). Тази удивителна подвижност на писателите не е без значение за нас; тъй като такъв интензивен живот не е тъй разпространен в онова време, той отличава Твен и Киплинг от много техни съвременници по тяхната запознатост със съвременните проблеми и събития — двамата автори черпят „от източника“. Това обяснява и силата на тяхната ангажираност в политически проблеми. Възгледите им се различават, както ще видим, но, да употребим клишето на Киплинг, „това е друга история“.

Писателските кариери на двамата също дават материал за сравнение. И Твен, и Киплинг са пример на спонтанен изблик на творческа енергия с почти незабавно издигане до зрелост, като графиката при Киплинг е платовидна — след началните си успехи той не напредва, а постепенно се плъзга по полегата крива, докато Твен бележи непрекъснат възход нагоре. Линията на развитие е прекъсната по средата и при двамата автори от емоционална и творческа криза, породена от тежки лични нещастия. През 1899 г. Киплинг загубва дъщеря си и мъчно се оправя след удара, но понася нов удар, когато и синът му загива през Световната война. През 1894 г. пък Твен фалира, дъщеря му Джийн се оказва епилептичка и той бива измъчван от хроничен бронхит, ревматизъм и други болести — наследство от пионерския живот на младини или последница от напрежението, при което живее. През 1895 г., все още зле, той тръгва на споменатата околосветска обиколка, за да спечели със сказки средства за погасяване на дълговете от банкрута. Когато накрая това е постигнато, в Лондон го настигат новините за смъртта на любимата му дъщеря Сюзи и за парализа на жена му. Процесът на възстановяване при Киплинг и Твен след тези катастрофи и различният остатъчен ефект от тях върху писателите поради връзката с тяхната философска настройка са друг момент, който заслужава вниманието ни.

С това приликите между Твен и Киплинг се изчерпват. Задачата ни сега ще бъде да докажем, че тези сходства засягат външната страна на живота и изкуството им, докато дълбоко в разбиранията си двамата писатели са пример на непримирим антаго-

низъм. За целта ще съпоставим възгледите им по редица въпроси от политическо, обществено-икономическо и идеологическо естество, към които те вземат пряко или опосредствено изразено отношение. Накрая ще разгледаме връзката между идейното съдържание на творчествата на двамата автори и тяхната художествена форма.

* * *

Съпоставянето на Киплинг и Твен по идеологически признак ще започнем с анализ на техните възгледи по въпроса за социалното равенство. Мненията на Марк Твен са известни; достатъчна ще бъде само една систематизация на познатите факти. В обемистото изследване на Луис Дж. Бъд се приема като постулат, че социалната етика вълнува Твен дълбоко; илюстративно е самото заглавие на книгата: Марк Твен — социален философ³⁷. За разлика от него Хенри Неш Смит проявява странно нежелание да види в Твен рател за социално равенство. Конфликтът, в който е замесен Хък, пише той, не е конфликт между висша и низша класа или между отхвърленото, отчуждено малцинство и култивирания елит, а бунт на природната добродетел на непринудената личност срещу замъгляването на понятията, предизвикано от конформизма в обществото, от стремежа да се извоюва стабилитет чрез присъщаване към установените форми на мислене.³⁸ Независимо от несъмненото рационално зърно в горното становище като психологически подход негов сновен дефект е заобикалянето на централния проблем, който ангажира Твен в «Хък Фин»: злините от робовладелската система и нейния изкривен морал в живота, поведението и душевното равновесие на индивида; изпуснем ли от поглед елемента на социална критика в романа, неминуемо ще стигнем до замъгляването на понятията, което Смит визира. Основна в книгата е тясната връзка между частния нравствен проблем на Хък и социалните фактори, които го обуславят; а предложеното решение е фундаментално за разбирането на Твен.

Морис Льо Бретон, комуто Смит признава авторството на най-добрата европейска критика на Марк Твен, е категоричен относно социалните интереси на писателя: Реализмът на Твен не спира на повърхността. . . В заспалото село виждаме различни социални сили в действие; обществото е с тенденция да се разслои в обособени класи.³⁹ Бъд също се съгласява, че „Том Сойер

³⁷ B u d d, L. J., Mark Twain — a Social Philosopher, Univ. Indian Press, 1962, p. 1.

³⁸ S m i t h, H. N., A Sound Heart and a Deformed Conscience. Mark Twain, 1962, p. 92.

³⁹ L e B r e t o n, M., op. cit., p. 29.

и Хък Фин виждат строго разграничени обществени класи в селото си.⁴⁰ Дори беглият поглед върху шедьоврите на Твен събира достатъчно доказателства за това. В задушевно-носталгичната картина на пасторалния Сейнт Пийтърсбърг и в идиличното плаване «надолу по реката» намираме ясни намеци за социалната структура на обществото. Когато Твен подхвърля че Бен Роджърс посетил бедните с кошница продукти, той не рекламира буржоазната филантропия, а осезателно подсказва паралелното наличие на охолство и бедност в градеца. Ние зърваме състоятелната върхушка, отбраните, когато са събрани у Вдовицата и жадно гледат златото на Том и Хък, 12 000 долара, макар че, осведомява ни Твен, неколцина от присъстващите притежаваха значително по-голямо богатство в недвижима собственост. В красноречивия Бриквилски епизод с арогантното убийство на стареца Богс от полковник Шърбърн отново наблюдаваме сцена на социален конфликт. На единия полюс е полковникът, притежател на най-големия магазин в града⁴¹ и съответно описан като най-добре облечения мъж⁴², с горд изглед, а на другия — останалото гражданство, което се разтваря, за да му даде път. Богс се оплаква, че полковникът го е измамил, а последният, макар и бавен и спокоен, е явно заррижен да запази у съгражданите си страха, който е всял у тях, затова и убива безобидния пияница противно на всякакъв разум и морал. Ясно е от ситуацията, че нито честта, нито престижът на Шърбърн са застрашени. Налице е само пример на репресивна мярка, взета от олигарха, заинтересуван да държи в подчинение социално онеправданите членове на племето. Не можем да съдим доколко съзнателно или интуитивно Твен оцветява фактите, но едно е безспорно — със здравия си реализъм и верен социален инстинкт писателят зафиксирал в стилизиран вид, но с пределно точен рисунък един типичен момент от ранното развитие на капитализма в американския Юг, а емоционалната окраска, която дава на описанието, не оставя съмнение за неговото писателско отношение и гражданска санкция.

Анализ на социалната картина откриваме и в хумористичните спенки с белосването на оградата и сделката, при която негърчето Джим ще донесе вода, а Том в замяна ще му покаже раната на крака си. Том, нормалното американско момче, бъдещ солиден гражданин, напълно заслужава определението, с което Кокс го квалифицира като «хитър млад бизнесмен»⁴¹ поради неговото подражание на методите на възрастните в един свят, където робовладението и експлоатацията са осветени практики. Но докато «бояджийското предприятие» е само прост пример на спе-

⁴⁰ B u d d, L. J., op. cit., p. 2.

⁴¹ C o x, J. M., A Connecticut Yankee at King Arthur's Court — the Machinery of Self-Preservation, Mark Twain, Prentice Hall, 1963, p. 123.

кулативна измама, във втория случай имаме нов, специфичен момент. Джим е роб, но Том не му заповядва, а го прелъгва да свърши работата вместо него. С това Джим се явява като ретроспективен портрет на един типичен образ от съвремението на Твен — объркания, заблуждаван негър от периода на Реконструкцията, който подобно на многото си събратя бива използван от прагматичния Север на „позлатения век“ като зле платено, номинално свободно „говорещо оръдие“.

Наброски със социален оттенък предлага и епизодът, в който Хък е скаут в женски дрехи. Мисис Джудит Лофтус приема като най-вероятно обяснение за това, че един юноша пътува преоблечен, възможността той да е „избягал чирак“, решил да си плюе на петите с думите „не се търпеше повече у господаря“. Това открехва вратата към вътрешните стаи на американската икономическа действителност през XIX в. с характерната драстична експлоатация на наемен труд през епохата на първоначалното натрупване на капитала.

„Един янки“ отново прогласява убеждението на Твен в равенството на всички хора. Много критици с право виждат в романа не историческа бурлеска, а сатирична пародия, целяща аналогия между Англия на крал Артур и съвременното на автора американско общество. Не случайно книгата на времето си „е посрещната от радикално настроените групи като сатира на феодалната тирания, като едва завоалирана атака срещу несправедливостите на XIX в.“⁴². От последните Твен намира за най-тежък грях властта на нищожна част от обществото (изчислена от него на 6 на хиляда) върху останалата част от нацията. И наистина, докато се надсмива над средновековните отживелици и изостаналост, писателят не пропуска да подскаже, че окарикатуряваният обществен строй не е много различен в същината си от познатите нему социални отношения. До гражданската война между Севера и Юга в Америка има чисто и просто роби; след войната в страната съществуват роби на дело, макар и без това име, които само си въобразяваха, че са хора, и то свободни, и се наричаха така, но това е само по ирония на закона и буквата му. Паразитните класи за Твен са смет, в лицето на цар, благородници, аристокрация, знаещи само да рушат и пилеят и годни само за измамния шарен маскаррад на наследени привилегии и незаслужени титли. Социалните неправди на IV в. са повод за Твен да нападне несправедливостта в обществото изобщо: истината бе, че нацията като цяло съществуваше на света с една единствена задача: да пълзи пред краля, църквата и бароните; да робува за тях, да лее кървав пот за тях, да гладува, за да се пресищат те, да се убива

⁴² Smith, H. N., op. cit., p. 10.

с труд, за да могат те да се различат, да пие до дъно горчивата чаша, за да бъдат щастливи те, да ходи в дрипи, за да носят те злато и коприна, да плаща данъци, за да бъдат освободени те от тях, и цял живот да познава унижителното обръщение и принудителното ласкателство, за да могат те да гледат гордо и да се мислят за богове на земята.“ Не е чудно, че когато подбира материала за своята „Фабрика за Хора“, предназначена да превръща „слепите, отрудени автомати в мъже“, Ханк Морган им обещава най-висшето благо: „Няма да бъдеш ничий роб!“

Когато тезата на Твен по социалните проблеми се сравни с тази на Киплинг, контрастът не би могъл да бъде по-рязък. Това, че Киплинг не третира социалната тема преднамерено, ни най-малко не го прави аполитичен, защото, когато интересите му, които буржоазната критика поставя извън социалната проблематика, се докоснат до класовите отношения, коментарът му неминуемо става пристрастен, продиктуван от собствените му класови позиции. Един изолиран разказ, „Житието на Бадалия Хиръдсфут“, споменава за жалкото съществуване на героинята по ръба на гладната смърт, но това дезинтересирано описание не прави опит да вникне в икономическите причини за пауперизма, нито съдържа авторови симпатии към жертвата на строя; докато при Твен намерихме именно тези важни елементи на реализма. Когато Киплинг говори за туземните носачи в „Ким“, макар и поставени в лагера на героя и като така заслужаващи известно съчувствие, те предизвикват само презрителното пренебрежение на „сахиба“ към непълноценните“. И дори „Смелите моряци“, където като по изключение Киплинг сякаш толерира ниския произход и противопоставя добродетелите на простите рибари на аристократичния снобизъм на милионерката, в същност кулминира в една добре пресметната проповед за класов мир: трудовата община естествено приема мултимилionера като висше същество и смирено се стреми да заслужи благоволенieto му, така че в постигнатата социална хармония гениалният бизнесмен може да замисли по-редния си финансов удар в голям мащаб.

Друга илюстрация на Киплинговата социална концепция намираме в „Книгите на джунглата“, защото според Аникст, „дори и да не търсим пряка алегория за живота на хората в разказите за джунглата, при писането им Киплинг несъмнено е имал пред вид и света на човека,“⁴³ а, както пише Ренуик, „животинският свят на Киплинг. . . въобще не е свят на животни“⁴⁴. Тези творби художествено претворяват Киплинговия социален дарвинизъм, като широко използват аналогии от биологичните закони на

⁴³ Аникст, А., История английской литературы, М., 1956, с. 394.

⁴⁴ Renwick, W. L., op. cit., p. 11.

борбата за съществуване за «обясняване» на социалния процес. Зверовете възхищават Киплинг най-вече в битността си на плътни твари, на свръхсъщества, които изяждат други живи същества, докато тревопасните са «нищожествата» на горското общество, пълното съответствие на потиснатите класи в света на човека. Дивите прасета, биволи и елените съществуват в идиличното царство на Маугли само като месо за бароните, и това превръща книгите на джунглата в нещо като анималистично хайлайфно четиво. При всяко сблъскване на интереси писателят консерватор взема страната на силния, провъзгласявайки закона на зъбите и ноктите за най-висш критерий за добро и зло: ако заграбиш плячката на слабия, не изяждай всичко в гордостта си; племенното право е право и на низшия — остави му кожата и главата.⁴⁵

Като социално иносказание, приложено към «племето», т. е. нацията, горната премъдрост не прави чест на Киплинг. В човешкото общество, както и във вълчата глутница (сравнението е напълно в стила му!) според него да заграбиш, т. е. да живееш за чужда сметка, е нещо естествено и позволено, щом се практикува над слабия. Съветът да се прояви разбиране към нуждата на низшия не е безкористен, а е добре направена сметка — за поддържане на работната ръка е необходим някакъв екзистенц-минимум; иначе казано, принципът за главата и кожата е изработен преди Киплинг, по време на индустриалната революция, но пак е английски патент, четем в политическата икономия. А що се отнася до племенното право, съвсем логично е да се остави на онеправданите достатъчно сила за евентуалността, когато «глутницата се срещне с глутница в джунглата и никоя не иска да отстъпи — дори преди Вердюн и Марна класата на Киплинг знаеше, че има и такова право.

Но дори ако приемем, че «Книгите на джунглата» са по-невинни, имаме други примери за груба класова пропаганда от страна на Киплинг. Едмунд Уилсон се възмущава: Когато Киплинг започне да съчинява анималистични алегории и за възрастни, читателят кипва. Какво например се доказва за хората от басня като Профсъюзен агитатор, където едно стадо от себеуважаващи се коне напада и разкъсва жълтия беглец от Канзас, който подбужда към бунт срещу господаря — Човека. Един профсъюзен всдач и работниците, които той организира, не са в крайна сметка коне, а хора. Нима Киплинг иска да каже, че обикновеният пролетарий се намира в същата зависимост от работодателите и управляващата класа както коня от господаря си?»⁴⁵ Изглежда, да

⁴⁵ Wilson, E., op. cit., p. 51.

отговаряме на този справедлив въпрос. Киплинг казва именно това.

Антиработнически пози намираме и в поезията на британеца. В Американец той направо издевателствува над стачкуващите тулманови железничари, споменати в поемата.

Изброените аргументи обясняват защо опитът за защита на Киплинг от страна на Бонами Добре шокира запознатия с киплинговската проповед читател: Въпреки грозните си предразсъдъци Киплинг има в сърцето си слабост към провалилите се, към жертвите на живота, към битите карти, дори към дезертьорите от войската, доброволно излезлите в разход.⁴⁶ „Грозни предразсъдъци“ наистина определя точно много схващания на Киплинг; но съвсем неубедително звучат присвояваните на писателя алтруизъм и съчувствие към «битите карти», когато работите му избилствуват от примери за обратното. Когато ни се казва, че Киплинг може да симпатизира дори на дезертьор, не можем да не си спомним сцената, в която Ортерис застрелва от разстояние един доброволно минал в разход — налице е едва ли не сладострастно описание на хладното безразличие, спокойна прецизност и професионално умение на кралския снайпер.

За забелязване е, че консерватизмът и чувството за класово превъзходство се засилват у Киплинг с минаването на годините и по време на Бурската война, която маркира границата между двата му творчески периода, основна добродетел на неговите войници и офицери е това да си знаят мястото. „В мрака се спънах, без да искам, в човек, проснат до влака, и си набих дланите с пясък. Той обясни с равен глас, че е Спукан таз, сър. Не се ли наранихте, сър?“ (Нещо за мене, автобиография). Засилващата се аристократична мания у Киплинг е забелязана и у Браун: „Отношенията между тримата войници и техния летописец не почиват на обръщението «Ваше благородие», но оттук насетне това ще бъде формулата за контакт между Киплинг и съсловието, от което произлизат тримата войници.⁴⁷ Когато писателят живее във Вермонт, САЩ, местното демократично и непревзето провинциално общество било обидено от някои сериозни обществени простъпки на ония британци — изолационизъм и надменност, страх от контакт с хорицата, табели Не минавай! по границите на имота, частна поща и настояване за частна гара и пр. Имаме основание да подозираме, че не някакъв комплекс за затвореност е предизвикал това поведение на Киплинг, както някои прекалено благосклонни критици се мъчат да обяснят, а силно развитото чувство за собственост — както виждаме, уважението

⁴⁶ Dobrée, B., op. cit., p. 17.

⁴⁷ Brown, H., op. cit., p. 82.

към понятието „частно“ не е само Форсайтов монопол. Киплинг провъзгласява принципа на индивидуалната собственост в противовес на колективното начало още в „Книгата на джунглитите“: „Плячката на вълка е храна на вълка, той разполага с нея, както иска, и докато не е дал разрешение, глутницата не може да яде от тази плячка.“

В светлината на всичко това намираме за съвсем точна оценката на Браун за социалното съдържание (или липса на съдържание) на Киплинговото творчество: «С изключение на разказа за Бадалия Хиръдфорд той няма никакъв поглед върху живота на неимущите класи, индустриалните райони счита за злополучни петна върху пейзажа, политическата борба е за него негодуяйство, а либералните възгледи — симптоматични за «низшите раси»».⁴⁸

* * *

С това достигаме до друго основно различие в миросгледите на Марк Твен и Киплинг — възгледите им за расовото равновесие. Браун основателно визира делението на човечеството от Киплинг на висши и низши раси — навред у английския писател шестува това упорито, безкомпромисно убеждение, че е невъзможно хора от различен класов произход да са равни. От младини Киплинг е обладан от някаква вехтозаветна вяра, че англичаните са богоизбран народ, белязан всред племената с притежанието на закон и с право на съвсем конкретни привилегии за сметка на другите нации. Расата — фаворит на божеството, е противопоставена на „езичниците“, на „рода низший без закон“, на онези „мрачни, неми люде“, „и дявол, и дете“. За Киплинг „разделението на хората на ‘сахиби’ и ‘туземци’ е постоянно, те не могат да общуват или разменят местата си“⁴⁹. В една Индия, потискана в продължение на три хиляди години от кастови различия и други прояви на социална вражда, англичаните въвеждат този допълнителен признак за разграничение между хората и Киплинг, олицетворение на архиколонизатора, го издига в култ. Индия представя на Киплинг толкова разнообразна картина, че той я възприема като света в умален вид. Обществото се оказва разделено на две класи — неспособните да уреждат работите си и призваните свихе да им ги уреждат. Няма никаква причина това интересно обществено устройство да не продължава неопределено дълго; което бог е разлъчил, човек да не съчетава. Киплинг никога не се замисля на възможността с течение на времето втората класа, неспособните, да се издигне и да замести първата. . . Напротив, в сила е Законът; Класа Едно се ражда све-

⁴⁸ Brown, H., op. cit., p. 133.

⁴⁹ Ibid., p. 63.

дуща и можеща — дълг на класа. Две е да се подчинява и служи...⁵⁰ Това расовият въпрос се оказва у Киплинг тясно претелен с класовия проблем; от това ще изходим и при разкриването на други основни моменти от идеологията на писателя — неговия империализъм и милитаризъм. Интересно е, че законът на Киплинг „не предвижда насилие и принуждение“ само когато неимущите се съгласят завинаги да се задоволят с малко; във всички други случаи „низшите раси трябва да бъдат удържани от грешки и подтиквани към труд“. Да бъде наречен Киплинг само „наивен“ за тези си възгледи, както прави Браун, значи да си служим с евфемизми, вместо да назоваваме нещата със собствените им имена. А Т. С. Елиът от висотата на своята поетична слава си позволява дори съвсем да отхвърли обвинението, че Киплинг изповядва доктрина за расово превъзходство, като признава у него само „убеждението, че англичаните проявяват по-голям галант да управляват от други народи и че всред тях има по-голям брой отживчиви, честни и безкористни администратори“⁵¹. Елиът изглежда забравя, че открай време всяко завоевание се мотивира от нацията агресор тъкмо с цитирания „по-голям талант да управлява“; а що се отнася до херувимските качества на британските администратори, в Кения и Малая има какво да се чуе по въпроса. Ако на школата Киплинг—Елиът трябва да се отвърне със същата монета, бихме припомнили, че нацистите също претендираха за управленчески качества и бяха склонни да подтикват към труд „низшите раси“. Любопитно е да се знае как е реагирал Елиът на намерението им да дебаркират на Британските о-ви в последната война и да „удържат от грешки“ туземното население; някак странно е, че точно в този момент мастият поет издава избраните стихове на кумира си Киплинг!

Разбира се, болшинството критици са единодушни относно расизма на Ръдиард Киплинг. Шепърсън пише, че две поколения от тълкуватели на историческите явления през последните 20 год. на XIX в. са игнорирали елемента на расизъм в империалистическата експанзия. Каквито и да са били причините за засилването на тази масова психоза по онова време, заключава критикът, „Киплинг споделяше този расизъм със съвременниците си.“⁵² Отбелязва се отвращението на Киплинг от смесени бракове и от идеята за расово смешение като цяло, както и страхът му от онечистващата роля на „семитската кръв“.

И двата романа на Киплинг — „Светлината гасне“ и „Ким“, са основани на идеята за расово превъзходство. В първото произведение образите, символизиращи ужаси и насилие, са араби и

⁵⁰ Brown, H., op. cit., p. 63.

⁵¹ Eliot, T. S., op. cit., p. 29—30.

⁵² Shepperson, G., op. cit., p. 127.

негри, разпенени, мазни, черни лица⁵³. А Ким възвеличава обаятелната фигура на белия човек, който от ранна възраст стои над туземците във всяко отношение. Още в началната сцена Ким е показан в символична светлина. Той играе със сина на сладкаря-мюсюлманин и с момчето на индуса-милионер с непринудеността, която прави всички деца на пазарището равни. Но иронията на това равенство е явна — само Ким може да яхне оръдието Зам Зама, бидейки от господстващата раса.⁵⁴ За Ким имаше някакво оправдание — той бе блъснал с ритник момчето на Лала Динанат на земята, — защото Англия владееше Пенджаб, а Ким бе англичанин!

Установили расовите предразсъдъци на Киплинг, нека се занимаем с контраста, който представляват съответните идеи на Марк Твен. Проблемът е широко застъпен у Твен и получава оригинална трактовка, защото той говори просто и правдиво за заселници, негри, индианци, сякаш нито Стоу, нито Купър, нито Брет Харт някога са писали⁵⁵. Вече споменахме, че Твен и Киплинг добиват първите си впечатления от света в условия, в известен смисъл аналогични: също както младият Киплинг се ражда в свят, където белите заповядват на кафявите, така и Сам Клеменс първо се запознава с етични и религиозни норми, повеляващи черната раса да живее в робство поради библейско проклятие от Ноево време. Но въпреки сходните влияния Твен култивира в себе си възгледи, противоположни на догмите на Киплинг. От дните, когато тича с черните си връстници в Ханибал, до това покъсно време, когато издържа в университета двама млади негри „като част от репарациите, които всеки бял дължи на всеки черен“, радикалните му убеждения укрепват и биват съответно отразени в творбите му. Ще ме презират и ще ми викат долен аболуционист за укривателството — Хък напълно съзнава грозящия го остракизъм, ако се узнае, че е помогнал на избягал черен, „но няма значение, няма да те издам!“ — обещава момчето на Джим. Детската невинност е удобна форма, под която Твен излива сатирата си върху Юга и перверзните му нравствени канони, като напр. в обяснението, което Хък дава на леля Сали по повод предполагаемото му закъснение:

„— Засядането не ни забави никак, ами дето на парахода избухна парен котел.

— Господи божичко! Пострада ли някой?

⁵³ Cf *K i k e a d - W e e k e s*, M., *Vision in Kipling, Kipling's Art and Mind*, 1964, p. 202.

⁵⁴ Cf *R u t h e r f o r d*, A., *Officers and Gentlemen*, *ibid.*, p. 216.

⁵⁵ Вж. Николов, С., *Марк Твен и Селинджър — певци на юношески гняв*, Родна реч, С., 1971, с. 42.

— Не, г-жо. Един черен загина.

— Ох, късмет сте имали; че някой път и хора си отиват.“

Ако тук расисткият манталитет е бичуван прикрито с по-нататъжната твеновска усмивка през болка, в Том Сойер авторът направо изсбличава патриархалния южняшки морал: Ако м-р Харисън притежаваше роб на име Бул, Том щеше да го спомене като Харисоновия Бул; но синът и кучето на джентълмена се наричаха Бул Харисонов. *

Връхна точка на антирасистката проповед у Твен намираме в сбрисовката на Джим. В серия от епизоди авторът не само набляга на високите човешки качества на простодушния негър, но дори често го издига до полсжението на по-човечна и достойна личност от Хък. С признанието на момчето той имаше необикновена глава за един негър Твен дава преднина на Джим в състезанието по логика (Мъдър ли е Соломон) и показва безпочвеността на сплъкването, че не можеш да научиш негъра да спори. След като е излъгал бедния стар Джим с фиктивния му сън, Хък получава урок по етика за цял живот. Показателно е решението на моралната дилема: Трябваша ми петнадесет минути, за да се реша да се извиня на един черен; но накрая го направих и след това никога не съм съжалявал. Добродетелите на Джим не се изчерпват с трогателната му бащина любов (Бедната малка Лизабет! Бедният малък Джони! Никога, никога вече не ще ги видя!); добротата му към самия Хък извиква прочувствената похвала на момчето: Джим беше чудесен негър, казвам ви! Хофман също смята, че сбрисовката на Джим е израз на убедеността на Твен в равенството на расите: Ако Джим израства от деградацията на робството в човек, който Марк Твен възвисява, трябва да помним, че издигането на Джим бележи паралелен растеж и у писателя. Ръстът на Джим проличава в края на книгата, когато след толкова ненужни страдания от фантазията на Том той доброволно се предава в блатото, за да помогне на лекаря да излекува момчето, чиято изобретателност го е мъчила. Тогава, отведен във фермата, както е бил могъл да очаква, във вериги, той отказва да познае Хък в тълпата, за да не навлече беда на този още по-беден приятел. Предаността на Джим е толкова голяма, че той е готов да пожертвува свободата си заради младите си приятели. Самопожертввателността му е високо благородна и е много, много далеч от празнумието на роба, когото язدهа вещици, когато Том Сойер му вдигна шапката.⁵⁶

И срните примери красноречиво сочат Твен като убеден про-

⁵⁶ Hofman, D., Black Magic and White in Huckleberry Finn, M. Twain, 1963, p. 106.

тивник на расизма. Ние можем да го противопоставим не само на отношението на Киплинг към местните жители на Индия и Африка, но и на позицията на последния по расовия въпрос самите Съединени щати. В „Пленникът“, разказ, писан от Киплинг през 1902 г., Ленгтън О'Зийгълър от Охайо продава на бурит войоваци с Англия, изобретените от него нов експлозив и нова картечница. По-късно той среща свой сънародник от Кентъки, който отказва да му стисне ръката и го обвинява, че е „предателния човек едновременно на шест места — в две полукълба и четири континента: Америка, Англия, Канада, Нова Зеландия, Австралия и Южна Африка. Върви и богатей. . . и ще завършиш като Севера — да се биеш за черните!“⁵⁷

* * *

В XIX в., века на буржоазнодемократичните революции формата на държавно управление е централен въпрос, вълнуващ обществото, и в тази глава ще сравним частното и общественото поведение на Твен и Киплинг пред алтернативата д е м о к р а ц и я или м о н а р х и я. При Ръдиард Киплинг запитването дори не е нужно; всеизвестно е, че „философията, от която той най-много се боеше, бе демокрацията“⁵⁸, „бидейки убеден, че деспотизмът на множеството е най-тежката тирания“⁵⁹. Пред вид тези признания критиката на Браун е най-малкото мека: „Естествената тенденция на Киплинг както в политиката, така и в живота бе консервативна, почти реакционна“⁶⁰ (разредка моя). Тази демофобия е пропила цялото творчество на Киплинг. За писателя „истинският индус“ е сипаят, селянинът, дребният занаятчия, не към прогресивната интелигенция, сред която се заражда идеята за независима индийска нация, той изпитва само презрение. Трудно е да се намери на страниците на Киплинг нещо, което дори слабо да намеква за партията Национален конгрес (основана през 1885 г. с цел установяване на изборно управление); новото движение се споменава само в разказа «Как се просвещаваше депутатът Паджит», но съпроводителният коментар е, че „тази агитация е само вредна за страната“. Както казва Браун, „движението Национален конгрес бе застрашително начинание; следователно то трябваше да се осмее, подиграе, изопачи и игнорира; трябваше да се покаже, че 'истинският индус' няма нищо общо с него.“⁶¹ Мотильова намира известно обяснение за антидемократическите тенденции у Киплинг в обстоятелството, че той „безспорно е бил

⁵⁷ Braddy, N., op. cit., p. 246.

⁵⁸ Dobree, B., op. cit., p. 24.

⁵⁹ Brown, H., op. cit., p. 151.

⁶⁰ Ibid., p. 55.

⁶¹ Brown, H., op. cit., p. 55.

илно привлечен от политическата структура на Изтока⁶², а и Браун открива тук основата на авторитарните предпочитания на писателя: „Чрез отрежданата посредством кастите неизбежна длъжност и непроменимо обществено положение на всеки индустриален човек силно се препоръчваше на Киплинг. Противник на Гладстон, на Рипън, на реформите — отявлен консерватор, той бе не само впечатлен; той бе очарован.“⁶³ Назадничавите възгледи на Киплинг представляват особено потискаща гледка на фона на общата либерализация в мисленето на обществото и на континента, особено в Англия в края на века, в контекста на надигащото се прогресивно движение. Научният социализъм съществува от десетилетия. Социалистическият интернационал е в зенита си и отзвукът на това не отминава Англия. При всичките си ограничения фабианците откликват на социалистическите идеи и противопоставят своята интелектуална реакция на имперската пропаганда. Сред всичко това обаче Киплинг не се помръдва от ретроградните си позиции. „Израствъ в общество, където върховенството на едни над други е естествено и йерархично“, той ненавиждаше либерализма.“⁶⁴ Прогресивната мисъл на своето съвремие Киплинг напада ядно и с жлъч. В «Книгите на джунглата» той насочва трисмеха си към «маймунския народ», който обитава върховете на дърветата, който е изгубил контакт със земята и който през цялото време се занимава само с безконечно бърбене за собствената си важност. Несеквацият речитатив на маймуните за възвишените им цели е безполезен, тъй като те не са в състояние да се заемат с плодотворна дейност.“⁶⁵ Това спокойно може да се приеме като пряк намек на Киплинг по адрес на Фабианското общество, което е в разгара на дейността си при неговата поява в Лондон. Отношението му към антиимпериалистически настроените интелектуалци е лесно доловимо („Никои от горските зверове не забелязваше Бандарлог“); от своя страна Шоу и останалите фабианци не остават длъжни на Киплинг. Известен е случаят, когато непознат лондончанин спрял Бърнард Шоу на улицата с думите: „Мистър Киплинг, или си внушавам?“ „Ако можете да си внушите това, всичко можете да си внушите!“ — отвърнал драматургът и отминал.

Киплинг има монархически идеал. За пръв път той възпява британската корона на 17-годишна възраст, като ученик, в стихотворение по повод едно несполучливо покушение срещу кралица Виктория. „Ave imperatrix“, макар и юношески опит, дава пълна представа за ролята на поета от по-късните му години. Тонът

⁶² Мотылева, Т. Л., цит. съч., с. 266.

⁶³ Brown, H., op. cit., p. 98.

⁶⁴ Swinerton, F., op. cit., p. 8.

⁶⁵ Аникст, А., цит. съч., с. 394.

на творбата е тон на войствуващ великоанглийски шовинизъм и на раболепно царелюбство. От името на съучениците си от «Уестуърд Хо!», интернат за синовете на британски колониални офицери, Киплинг се обръща към кралицата с традиционните уверения във верноподанически чувства.

„Днес теб, кралице, поздравяват
чеда на война достолепен,
що усмири сипайска сеч,
теб служи в снежни руски степи,
и тям остави своя меч.“⁶⁶

Поемата не само диша преклснение пред трона и сляпа сервилност (в нас твсйта воля е закон), но и води до заключения в две други пссски, свързани с нашия паралел на Киплинг и Твен. Правят впечатление «снежните руски степи», където бащите на младите роялисти според стихотворението са се били. Още отпреди Кримската война (1856 г.), по-късно по време на конфронтацията по българския въпрос след Руско-турската война, а и в края на XIX и началото на XX в. антируските чувства са силни в британските империалистически кръгове. Свръхчувствителни към колониалните си интереси, пък и склонни да тълкуват чуждото поведение като идентично със собствените им експанзионистични апетити, английските управляващи среди гледат на Русия с подозрение. Антируските чувства на Киплинг ни интересуват до толкова, доколкото можем да ги съпоставим с позициите на друг автор, който по същото време споменава Русия в съвсем различен контекст.

Някъде към 1889 г. Твен описва Френската революция като «най-възвишеното, най-свято и най-скъпоценно събитие, станало на земята» дотогава. Изхождайки от това изказване, Едуард Вагенкнехт разглежда разбирането на Марк Твен за революцията изобщо: «Някои можеха да разсъждават така за Френската революция — безопасна, с цяло столетие изминало след нея, и все пак да изтръпват от мисълта тази логика да се приложи към проблемите на тяхното време. Но не и Марк Твен, не с отрудените, изтерзани, страдащи милиони на Русия пред метафоричния му поглед. Какво е руският цар, ако не запалена къща сред един град от 80 милиона жители'. Ако избавлението е невъзможно по друг път, той дори е готов да одобри революционен терор спрямо отделни лица — 'Аз естествено знам, че най-правилният път да се събори руският трон би била революцията. Но засега най-

⁶⁶ Тук и навсякъде, където това не е нарочно указано, преводът на цитатите е мой. С. Н.

оброто, което ни остава, е царската длъжност да се държи вантанна с помощта на динамит дотогава, докато всички кандидати скорно благодарят и отклонят поканата!⁶⁷ Загрижеността на Твен за бедстващите маси в царска Русия не е случайна. Почти жедневно, от 1887 г. насетне, в статия за в. «Сенчъри» и в сказки пътешественикът Джон Кенмън описва жестокия терор на самодържавието. Неговите разкази за робите в сибирските мини и о-късно бунтовете, които избухват на Кървавата неделя през януари 1905, докарват изблик на възмущение у Твен, който излиза с протестния памфлет «Монолог на царя». В тази ефикасна атира Николай II, гол след баня, признава, че един цар изглежда калък без нужните одежди, и се чуди на покорството на поданиците си; Твен даже влага в устата му своя отговор на мекушавите, които отричат огромната морална сила на покушението⁶⁸; на друго място в Монолога Твен утвърждава, че след като Романовците са се поставили над закона, те трябва да се считат за хора извън законите, а последните могат да бъдат застреляни безнаказано от всекиго.

И това ни връща към сравнението между Киплинг и Твен. Като първа обща тема за двамата споменахме «руския мотив», контрастните трактовки на който при всеки от писателите хвърлят сбилна светлина върху тяхната идеология; Киплинг е настроен враждебно срещу Русия от позициите на британския имперски егоизъм; Твен прави разлика между управници и народ и вземайки присърце каузата на онеправданите, отправя унищожителна критика срещу царя и правителството му. Вторият момент на «близост» е поляризираното отношение на двамата писатели към монархията. В началото на кариерата си Киплинг, както видяхме, се обявява за един от тези, които

жадуват да поемат в марш,
на бой за своя сюзерен;

и в края на живота си той пак е херолд на роялизма. Тъй като смъртта му почти съвпада със смъртта на крал Георг V, шегата на Лондон тогава е, че кралят е взел своя тръбач със себе си.

Твен е антипод на Киплинг и тук. Той е горд, че е потомък на човек, който, подписвайки смъртната присъда на един автократ, е направил всичко според силите си да съкрати списъка на коронованите разбойници на времето си⁶⁹, а в твърдото убеждение, че няма трон, който да не символизира престъпление, писателят не може да съдържи радостта си при вида на нова на-

⁶⁷ W a g e n k n e c h t, E., op. cit., p. 239.

⁶⁸ С f К a p l a n, J., Mr Clemens and Mark Twain, NY, 1966, p. 299.

⁶⁹ Вж. Фонер, Ф., цит. съч., с. 10.

ция, прегърнала демократичната доктрина на републиката: „Още един трон е съборен и аз плувам в море от задоволство. Бих желал да поживея още петдесет години; вярвам, че щях да дочакам деня, в който престолите на Европа ще се продават на търкато старо желязо.“ Но Марк Твен не мисли, че монархията ще предаде властта си на народа доброволно; според него е нужно радикално лечение на злото. „Всички тронове са установени чрез насилие“, аргументира се той; ерго, „ничия кралска власт не може да се унищожи без насилие.“ („Звучи като Маркс“, коментира откровено Вагенкнехт.⁶⁹)

И тук историята, политическа и литературна, ни поднася показателен контраст. През късните седемдесет години на миналия век руски революционери извършват няколко бомбени атаката срещу Александър II. През 1881 г. царят е убит; една година след това чуваме Киплинг да заклеява с тон, жадуващ отмъщение, подобно покушение срещу кралица Виктория. През 1887 г. Саша Улянов, братът на Ленин, е екзекутиран за участие в заговор за физическото унищожение на Александър III и пак след година не без връзка с тези нашумели събития Твен ще стане от мястото си на една сказка на Джордж Кенмън в Бостон, описваща трагедията на заточените в сибирските мини, и ще извика, „с глас, задавен от сълзи“: „Ако такова правителство не може да бъде свалено по друг начин освен с динамит, да благодарим богу за динамита!“⁷⁰

По-късно, когато след Руско-японската война нанстина избухва революция срещу царското самодържавие, един емисар на руските революционери без труд спечелва радушната подкрепа на Марк Твен за предстоящата обиколка в САЩ на Максим Горки, който разчита на голямата си популярност в страната за събиране на средства за борбата в Русия. Още при първата покана Твен става най-ревностният организатор на кампанията. На банкет в един социалистически клуб в Ню Йорк той припомня революционното американско минало и прогърмява: „... Не губете надежда! Битката може да се забави още, но когато часът настане, да бъдем готови!“ В изблик на републикански ентузиазъм той енергично агитира за набирането на помощи за фонда Руски граждански права. Дори когато изкуствено раздуханият от пресата скандал около съпругата на Горки, с която той бил сключил граждански вместо църковен брак, отчасти провалил инициативата за подпомагане на революционерите, Твен „се чувства и в 1908 г. поддръжник на антимонархическото движение в Русия и Горки с право отказва да го обяви за поразенец.“⁷¹

⁶⁹ Cf Wagenknecht, E., op. cit., p. 185.

⁷⁰ Ibid., p. 239.

⁷¹ Cf Budd, L. J., op. cit., p. 62.

Като пълна противоположност на цитираните позиции на Твен реакцията на Киплинг на събитията в Русия е характерна. Десет години след защитата на Първата руска революция, предприета от Твен, британският писател, който в продължение на години е ненавиждал Русия от империалистически и националистически подбуди, неочаквано обявява своята загриженост. . . за съборения царски режим. „Една шеста част от лицето на земята физически е откъсната от цивилизацията“, заявява Киплинг след болшевишката победа.⁷²

Демократическите убеждения на Марк Твен в политическата сфера намират силен отзвук и в изкуството му. В „Самия Марк Твен“ Хенри С. Кенби отбелязва: „В дълбоката си същност Клеменс е демократ от Запада“⁷³ (*далечния запад* — б. м.). Критикът даже отъждествява писателя с прогресивните идеи на времето му: „Твен беше демокрацията“ е заключението на горното изследване. Но тъй като нарочно ще се занимаем с идеологията на Марк Твен нататък в текста, тук ще споменем само някои примери из произведенията му, които доказват републиканското му кредо. Старинният похват с разменяне на персонажи не е употребен случайно в „Принцът и просиякът“. След като един Том Кенти замества престолонаследника на трона, романът предлага убедителен аргумент в полза на демокрацията. Когато Хък дава на Джим своето доморасло обяснение на монархическия институт, Твен се намесва на финала с тънката си ирония, която придава на веселия хумористичен пасаж елемент на дълбока социална значимост:

„— . . . Та ти казвам, царете са си царе и трябва да се съобразяваме с това. Както и да ги погледнеш, те са долна сган. Изглежда, че така ги възпитават.

— Но нашият крал смърди безбожно, Хък. Не се издържал!

— Какво да правим Джим, те всички вонят. Няма как крал да не вони. Историята поне не познава такъв случай.“

Преценката на Хък е неотделима от мнението на автора: „Всички царе са негодници, доколкото схващам.“ Гласът на Твен е още по-ясен в оптимистичната кулминация на откъса: „Понякога ми се ще да чуя за страна, където царете са изчезнали.“

Не изненадва, че откриваме подобни възгледи у гражданин на страната, която за времето си има най-развитата демокрация. Но и тук виждането на Твен не е статично. Неговият янки не се грижи само за абстрактните принципи, които правят едно управ-

⁷² Cf Wilson, E., op. cit., p. 62.

⁷³ Cf Smith, H. N., op. cit., p. 4.

ление рационално или без мислено: Лоялсета към парцалите, екзалтацията пред парцалите, саможертвата за парцалите са лоялност към безумието, проява животинска, тя принадлежи на монархията, измислена е от монархията; нека монархията си я държи за себе си. От съвсем практически съображения Ханк Морган изисква всяка политическа власт да произтича от народа и всички свободни правителства да са овластени от народа и да работят за негово благо. Но Ханк може да парадирва с конституцията на щата Кънетикът само пред Англичите на Ланселст дю Лак или Купалей Сахиб. Неговият автор не изглежда възрадаван от перспективите, които се откриват пред съвременното му общество. Животът в Америка започва да проявява симптоми, които сведущите му очи познават добре. Вагенкнехт забелязва тази загриженост на Марк Твен: Макар неговият янки да твърди, че бруталните закони са невъзможни в Америка, самият Твен е във висша степен критичен към американския начин на живот на политическо ниво. Един от афоризмите му (в «10 екватора») е направо унищожителен: Може да се доскаже с цифри и факти, че в Щатите няма друга определено престъпна група освен 'Конгреса'. Истината в случая е, че надеждите на отиите не са се съществили. Америка избягва експлоатацията на кралски династии само за да попадне вместо това в ръцете на други експлоататори.⁷⁴ В критиката си Вагенкнехт сумира горчивото разочарование на Клеменс от деградацията на неговата Америка с излизането на монополистичния капитализъм на политико-икономическата сцена: В напреднала възраст Марк Твен вижда, че Америка се превръща по думите му в монархия. Нашият термин за това е диктатура.⁷⁵

* * *

Ангажираността на Марк Твен с проблемите на политическия живот в страната му ни довежда до неговия патриотизъм, а това е друга област, където предлага интересна съпоставка между двамата разглеждани творци. Като типичен представител на онези, които Ленин нарече последните мсихани на буржасната демокрация⁷⁶, в ранния си период Твен се гордее с прогресивната форма на управление на страната си и според Морис Льо Бретон това до голяма степен обяснява неговото отношение към Еврпă. През 1850 г., разглеждайки критиките демократичните и хуманистични идеи на XVIII в. все още живеят пълнокръвен живот в американския Запад, където добиват допълнителните нюанси на американския партикуларизъм, противопоставен на

⁷⁴ Wagenknecht, E., op. cit., p. 232.

⁷⁵ Ibid., p. 233.

⁷⁶ Филипов В., цит. съч., с. 147.

една назадничава Европа. Чел Волтер и Томас Пейн още на младини, Твен е враждебно настроен към идеята за социални несправди, за привилегии, за деспотизъм⁷⁷. Но, продължава критикът, и това е фундаментално за нашата теза, ако по този начин той ласкае американското национално чувство, Твен не прави това съзнателно, а понеже самият той е американец от Запада, демократ, ревниво пазещ свободите си и пълен с презрение към ретроградността на Стария свят⁷⁸. Елементът на англосфобия, откриван от някои в «Един янки», по такъв начин изпъква не като антипатия на Твен към англичаните и Англия, а като изява на неговото убеждение, че републиканските традиции на родината му превъзхождат закостенелите порядки на монархическа Европа. Както се изтъкна в предидущите страници обаче, това патриотично чувство не може да накара Твен да си затвори очите за недостатъците на американската система и за тъмните страни в американската действителност — в немалко случаи той е твърде жлъчен по адрес на Съединените линчуващи щати.

Затова любовта на Марк Твен към родината му не е тесногърдото, сляпо преклонение, в което често се превръща патриотизмът. Съвременният ни слух долавя в късните му произведения нотки на истински интернационализъм и Луис Дж. Бъд ги отбелязва с цялото съзнание за важността им: Роден в една ера на надигащ се национализъм, Твен постепенно се преборва с ексцесите на времето си и предрасъдъците, които ги придружават. . . В края на живота си писателят размишлява, че «патриотизмът, дори в най-добрия си вид, има един недостатък — че спонтанно издига бариери пред Б. на Х. . .». Както справедливо отбелязва Бъд, Твен спокойно може да си позволи инициално обозначение на Братството на Хората, тъй като то толкова силно занимава съзнанието му, че е невъзможно съкращението да се забрави.

Ето че имаме нова възможност да претеглим на везните Марк Твен и Ръдиард Киплинг и критерий е патриотизмът им. Както споменахме, писателите са се познавали лично и в срещите си са били в коректни отношения. Но коментарът на Нела Бради по повод този факт навежда на доста мисли: Марк бе американец, но Киплинг не изпитваше лична антипатия към никого по тази причина.⁷⁹ Самият акцент върху една елементарна проява на реализъм в житейските взаимоотношения буди подозрението, че от Киплинг би могла да се очаква и друга реакция. И наистина след края на века Америка и американците са виден обект на омраза за Киплинг. Това не би могло да се обясни само от тежките спомени на писателя от страната, в която през 1899 г. умира дъ-

⁷⁷ Le Breton, M., op. cit., p. 34.

⁷⁸ Ibid., p. 34.

⁷⁹ Braddy, N., op. cit., p. 228.

щеря му — човек не намразва лесно цял континент дори и след загубата на скъп сродник, както и самият Киплинг продължава да посещава Франция и след като синът му загива там през войната. Донякъде истинската причина за антиамериканизма на Ръдиард Киплинг може да се открие в конфликта му с местното общество във Вермонт, от който аристократичните му превземки излизат с подрязани криле. Но началото на новото столетие внася нова нотка в отношението на писателя към другата англосаксонска нация — американската. Както пише Бреди, „Още след първото си посещение в Съединените щати Киплинг не се съмнява, че тази страна ще стане гигант сред държавите. Това може би не би го безпокояло толкова, ако гигантът би бил почителен към Британската империя. Нито Киплинг, нито приятелят му Сесил Роудз бяха възхитени от това развитие на нещата. Американците ги плашеха. Те напредваха в играта прекалено бързо.“⁸⁰ В светлината на гореказаното става очевидно, че при Киплинг патриотизмът взема формата на краен национализъм, подклаждан от имперския прагматизъм. Писателят гледа на другите държави от ъгъл, определян от практическите нужди на британския империализъм. Вече се каза къде се коренят причините за антируските чувства на Ръдиард Киплинг, току-що бе изяснена и неговата антипатия към младата американска нация. Предстои да видим също, че най-последователен е разглежданият автор в омразата си към Германия, нещо естествено за времето преди Първата световна война, когато империалистическите апетити на кайзеровия райх и традиционната колониална сила Британия най-остро се сблъскват. Едмунд Уилсън отбелязва, че Киплинг изпитва неумолим антагонизъм към всяка раса и нация, която се опитва да се бунтува срещу империята или да я конкурира. Отношението към Ирландия е показано в този смисъл. Докато ирландците са верни поданици на кралицата, Киплинг благосклонно толерира и ирландската необузданост, и ирландската пакостлива жилка. Мулвени е ирландец, Мак Търк е ирландец, Ким е ирландец. Но в момента, когато същите тези качества бъдат проявени срещу Англия, ирландците незабавно се превръщат в долни предатели и убийци.⁸¹

Дори творби, които Киплинг не замисля като сериозни, издат подозрителното му предубеждение към другите нации. През 1896 г. той печата на пръв поглед безобидното хумористично стихотворение «*Et Dona Ferentes*». Но под привидно добродушната духовитост и тук се таи познатата омраза на Киплинг към другите народи, обичайният за него апотеоз на англичаните спря-

⁸⁰ Braddy, N., op. cit., p. 227.

⁸¹ Cf Wilson, E., op. cit., p. 42.

до чужденците. Независимо от веселия си тон поемата е подчертано язвителна по адрес на „тази вавилонска сган — грък, юдей, испаньолец, френец, русин, турка, италиан“. В противовес ни се дава помпозна възхвала на „мъжа с блестящ цилиндър“, на „мъжа със дълъг фрак“, на „мъжа, презрял дуела, във страна с ареопаг“. Британецът е провъзгласен за „наследник на всемира“, който „въсем естествено „напердашва“ варварите“, когато го прихване островният дявол“. Можем да повярваме на Киплинг, че е „пил във сбор на племената, сред враждите на кръвта“; но някак трудно е да приемем само като шега заключителното му предупреждение: „От страната ми се бойте, щом приеме тон вежлив.“

Всичко това изяснява уместността на началния ни въпрос, защо Бреди почти се изненадва от факта, че Киплинг е толерирал американец като Твен. Но същият източник ни осведомява, че английският писател дори е завързал близко приятелство с един друг американец: „Във Вашингтон Киплинг бива силно привлечен от Теодор Рузвелт. Рузвелт още не е президент на Съединените щати, не е и главатарят на Черните конници от испано-американската война, но той е млад, самоуверен и неговият патриотизъм носи много белези на и м п е р и а л и з м а (разредка моя). Това е патриотизъм по вкуса на Киплинг и той продължи дружбата си с Рузвелт до смъртта на последния през 1919 г.“⁸²

С този пасаж по-нататъшното разискване на патриотизма или по-точно патриотарството на Киплинг става излишно и съюставката му с Твен се изяснява окончателно. На чистата патриотична гордост на Твен от демокрацията на родината му Киплинг противопоставя шовинистичното си убеждение в превъзходството на английската нация над останалия свят, растящото разочарование на Твен от политическото развитие на Америка се контрастира със засилващата се тревога на Киплинг от заплахата отвън за колониалното господство на страната му и накрая, когато Твен заема позиции на възвишен интернационализъм, Киплинг затъва в имперската си мегаломания.

* * *

Настоящият анализ на творчеството на Марк Твен и Ръдчард Киплинг достигна до един момент, който безспорно е крайъгълен камък на техните идеологии — отношението им към империализма. От самия и дебют на литературното поприще Киплинг е известен като груб британски империалист, арогантен патриотар и ураджия⁸³ на политическата арена, а в областта на изкуството, където страстта му към пропагандно стихоплетство

⁸² Braddy, N., op. cit., p. 164.

⁸³ Dobrée, B., op. cit., p. 7.

често взема връх — като певец с кресливо банджо⁸⁴. Колкото да се иска на Бонами Добре да оправдае Киплинг от тези нападки и да го представи като жертва на недоразумение, той не може да откаже, че тъкмо с тези си квалификации поетът е традиционен познат. Това не е случайно. В края на века, пише Бреди, в Англия и САЩ има мислещи хора, които се борят против обществено устройство, разделящо човечеството на господстващи и подчинени раси. Това положение те считат за позорно, за практика, която обезчовечава участващите в нея⁸⁴. И тъкмо в момент, продължава доводите Суинъртън, когато британският политически либерализъм е сериозно загрижен от тежката отговорност и неоправдана власт на империята, Киплинг упорито защитава историята, изградена с барабанен бей и тръби за поход.⁸⁵ Апологетите на Киплинг се опитват да твърдят, че, далеч от проста прослава на империята — преписва му се даже най-строга критичност към нея (!), — целта на писателя била да обясни нейното значение на англичаните и да им внуши чувство за отговорност. Налага се прочее да разберем какво точно тълкуване на империята и отговорност към нея Киплинг е имал пред вид. Прогресивните кръгове на неговото съвремие — фабианците, отчасти прерафаелитската артистична школа и т. н. — настояват британската нация да се прибере в естествените си граници и да даде независимост на ирландци, индуси и другите поробени народи. Р. Киплинг и неговата фаланга ожесточено се опълчват срещу тази трезва мисъл и прикачват на доктрината прозвището „малобританщина“, изповядващите я ругаят като „островитяни“ и в поредица нападки ги обвиняват в предателство на националните интереси. Според Киплинг пряка задача на сънародниците му е защитата на тяхната разтеглена бойна линия. „Владението над бор и палма“ да се пази с огън и меч, проповядва Киплинг.

Империалистическото верую на Киплинг намираме в кондензиран вид в заглавието на небезизвестната му поема Бремте на белия човек, гротескна смесица от традиционното лицемерие на европеца, от политическото късогледство на XIX в. и от казионната теория за расовото превъзходство на белите. В интерпретация на Киплинг колониалната практика е едва ли не висша форма на алтруизъм, а завладяването на земи и народи става най-безкористното дело на земята. Днес поемата звучи като евтина пропаганда; дали Киплинг е съзнавал истинския ѝ характер или сам си е вярвал, не можем да знаем, но едно е ясно — дори и поемата да не е преднамерен опит за заблуда на общест-

⁸⁴ Braddy, N., op. cit., p. 190.

⁸⁵ Swinnerton, F., op. cit., p. 9.

веното мнение в европейския свят, тя положително цели да представи имперската кауза в най-ласкава светлина и да спечели читателя, скептичен относно целесъобразността на задграничната експанзия, за нови колониални подвизи.

„На белия товара
покорно поеми;
тъй обуздавай звяра
и гордостта смири.
Ухо открий за жалба
и с чиста реч сега
твори за друг печалба
и дай на друг блага.

На белия товара —
жесток разбой за мир;
на глад и мор кошмара
да секне най-подир;
но туй от теб родено
за чуждите добро
езическата леност,
помни, ще сложи в гроб.»

Тази чиста реч звучи днес немалко фарисейски; доста поткровена е ядовитата ремарка за езическата леност⁸⁶ и в тези си обвинения Киплинг не е сам — ще си спомним времето, когато леността, приписвана на славянската раса, я правеше тор за ефективните тевтонци. Интересно е да се знае коя е интимната мисъл за киплинговската възхвала на тези, които „умират от прекосилна работа и завършват с разрушено здраве и разбити надежди, за да може страната (Индия — б. м.) да се запази от смъртни епидемии, глад и войни и в крайна сметка да стъпи самостоятелно на крака.“ (На градската стена). Скритата подбуда на Киплинг се разкрива в заключението, колкото кратко, толкова и знаменателно: „Тя никога няма да може самостоятелно да стъпи на крака!“

Това ни дава и есенцията на Киплинговите възгледи: Индия не е годна за самоуправление, нито коя да било от английските колонии; следователно, „Владей, Британийо, над вълните!“ Както коментира Браун, Киплинг изобщо няма идея за безнадеждната нестабилност на защитаваното от него статукво, нито за перспективите пред индустанския подконтинент: „Всяка мисъл за една индийска Индия бе далеч от него.“⁸⁶

„Бремето на белия човек“ съдържа някои от типичните претенции на колониализма, но дори на времето се вижда доколко те са прозрачни. Благодушното пожелание на Киплинг на глад и мор кошмара да секне най-подир бива разобличено от самия Марк Твен. В Мънолога на крал Леополд той рисува картината на една обезлюдена земя, в която колониалните безчинства са намалили населението от 30 на 15 милиона. Много ефектно може да се съпоставят горните строфи от Киплинг с цинизма на белгийския крал:

⁸⁶ Brown, op. cit., p. 57.

ЛЕОПОЛД (размишлява): Гладна смърт! Бавно и продължително мъчение, предполагам. Ден след ден силите на тялото отпадат, постепенно изтичат. . . Да, сигурно това е най-страшната смърт! Да гледаш как всеки ден се пренася храна, без да можеш да вкусиш от нея! Естествено малките деца плачат и това къса сърцата на техните майки. . . (Въздиша). Е, да, какво да правим, обстоятелствата налагат тази дисциплина.⁸⁷

Познатата претенция на до- и следкиплинговия колониализъм е, че белият е в завладените земи, воден от мотото „Твори за друг печалба и дай на друг блага“. Това претенциозно твърдение е разобличено още в началото на века от Ричард Льо Гайен, един от видните тогавашни поети и критици на Лондон. В книгата си за Киплинг той подвежда писателя под отговорност по различни параграфи и особено остро реагира срещу тезата за бремето на белия човек. Визирайки „на белия товара“, Льо Гайен може да каже, че Англия е склонна да повдигне това бреме само когато има изгода от него; критикът изказва съжаление, че Киплинг „оправдава и апелира към зверското в англичанина“, и намира малко несъдържателни моменти в политическите възгледи на писателя.⁸⁸ Така че не се изненадваме, когато дори един Т. Са Елиот признава: „Би било грешка да се обясняват чувствата на Киплинг към империята само като носталгията на човек, откъснат от родината си, като нуждата от опора, изпитвана от човека без среда.“⁸⁹ Неблаговидната истина е, че в обосновката си на ролята на белия човек в колониите Киплинг изхожда от собствения си закон на джунглата, приложен към човешките отношения:

„За себе си и семейството си убивай според нуждите си и според силата си. . .“ или, иначе казано, придобиването на блага чрез насилие е оправдано, когато е подкрепено от необходимата сила. Логиката на принудата е съвсем убедителна за Киплинг. Но какво мисли Твен? Миналата зима на един банкет, организиран от клуб „Открай земята“, казва ни тсй, приемайки, че вече сме познали автора на формулата 'открай земята' — Киплинг (Балада за Истока и Запада), председателят, висш военен о. з., провъзгласи високо и с жар: 'Ние сме от англосаксонската раса и когато англосаксонецът иска нещо, *т ѝ пр (т о с) г о в ѝ ма*!' (курсив на Твен). Коментарът, който сатирикът прави на това изказване, е повече от хаплив: Велемъдрото изявление на офицера, тълкувано чрез интонацията, която той вложи в него, означаваше на чист английски език: 'Англичаните и американците са крадци,

⁸⁷ Превод на Иван Градинаров, «Монологът на крал Леополд», ОФ, С., 1963.

⁸⁸ Cf. Braddy, op. cit., p. 189.

⁸⁹ Eliot, T. S., op. cit., p. 16.

разбойници и пирати и ние сме горди от съчетанието на тези качества“ Сякаш в потвърждение на тези изобличителни слова на Твен Киплинг предлага стихотворение с красноречиво заглавие и съдържание: „Граби!“, насърчаващо „подвизите“ на колониалния войник:

„И помни, кога тършуваш в храма на вонящ дервиш —
идолите са с очи елмазни;
а маймуната в дюкяна щом със шомпола гостиш,
зарад тебе рафта ще опразни!
Пък тогава ти не блей, пода със вода полей
и където чуеш глухо да кънти
Тръбач: Ти-ти-ти-ти-и!)
щика в глината забий, там във дупката се крий
пояс скъп, свит надлъж,
Хор: Хоп! Бръкни! Докопа ли го? Дръж!
Здраво дръж!
Черньо, къш!
Туй е нашият алъш-веръш!
Не е прост войникът днес,
души по-добре от пес —
Давай още! Друг, по-нов! Като на лисичи лов!
Тук палаша! Рекс, изяж я!
Хоп! — дръж! — дърпай, късай, дръж!
Тъй работи истинският мъж!“

Ще припомним характеристиката на Едуард Шанкс за тази поема: „Открай докрай отблъскваща, тя кара коментатора на Киплинг да се черви, когато се мъчи да я обясни.“

И с логиката на своя закон на джунглата, основан на тъждеството човек=вълк, Киплинг провъзгласява далеч не невинни принципи. Немалко пасажии в него напомним писанията на друг пророк на грубата сила — Ницше:

„Казваха, че правото оправдава всяка бран,
но аз ви казвам, че всяка бран оправдава правото! —
тъй рече Заратустра.“

Както справедливо отбелязва У. У. Робсън, „Киплинг художествено възсъздаде генезиса на психиката, която води до фашизъм“⁹⁰. И Хилтън Браун забелязва това, но сякаш боейки се да нарече нещата със собствените им имена, се опитва да твърди, че въз-

⁹⁰ Robson, W., Kipling's Later Stories, Kipling's Art and Mind, L., 1964, p. p. 256.

гледите на Киплинг само „приличали“ на „шовинизъм“ и „империализъм“. В действителност не само на повърхността“ откриваме „много общи черти между Киплинг и нацистите“. Сам Браун изрежда очевидните идеологични сходства: „нация, призвана да владее, управлява и води света“, бремето на белия човек“, силният индивид, който властвува“, и не може да не признае, че много от тези фрази прозвучават и от страниците на «Мъята борба». ⁹¹ Антисемитизмът е друг основен повод за сериозни обвинения срещу Киплинг; а хитлеристите не пропуснаха да се възползват от факта, че още през 1900-та година писателят декорира книгите си със свастики. ⁹²

Когато разискваме Бремето на белия човек“ във връзка с империализма на Киплинг, не бива да изпускате от поглед един показателен факт. Той пише стихотворението по време, когато още е в добри отношения с Америка и дори живее в САЩ. Произведението е адресирано до американците и повод за този изблик на империалистическа страст е Испано-американската война, в която Щатите се представят за освободители на Куба и Филипините, но в действителност само изтласкват оттам и заместват старата колониална сила Испания, точно както процедираха половин век по-късно във Френски Индокитай. Както вече се каза, централна фигура в тази война е приятелят на Киплинг Теодор Рузвелт. Участието на хора с неговите убеждения във войната ѝ дава лесно обясним оттенък и Бреди уточнява: «Испано-американската война бе завършила и Съединените щати бяха излезли от нея с колониални проблеми, сходни с тези на Великобритания. Очакваше се с интерес какъв ще бъде подходът на САЩ за разрешаването им.» ⁹³ И тъкмо тук се намесва Ръдиард Киплинг. Годици преди избухването на войната империалистическото му виждане открива в американците надеждни последователи на британския колониализъм, както личи от едва ли не пророческата му преценка: Само почакайте стотина години и ще видите какво ще правят те, когато забравят някои от патриархалните поучения на покойния г-н Георг Вашингтон. Почакайте, докато англо-американо-германо-евреинът — Човекът на Бъдещето — се екипира, както трябва. Той ще понесе английските дробове на тевтонските нозе, които не знаят умора; и той ще размаха дългите си, тънки, костеливи ръце на янки със сини жили по китката от единия край на земята до другия.“ — Така че, когато американците започнат да гонят Испания от колониите ѝ, — Киплинг, „неофициалният поет-лауреат на Британската империя, политическа сила от изключително значение“ (Бреди),

⁹¹ Brown, H., op. cit., p. 152.

⁹² Amman, N., Kipling's place in History, Kipling's Art and Mind, p.124.

⁹³ Braddy, N., op. cit., p. 186.

излиза с морална подкрепа и поощрение за героите на Теди Рузвелт. Тъй нареченото бреме на белия човек трябва да даде на американците казуса, който де юре да оправдае колониалното им присъствие в заеманите територии:

„На белия товарът
ще те възнагради:
с бяс — тоз, що в пътя вкара,
с гняв — тоз, над който бдиш;
с вик — воденият (бавно!)
към светлина фелах:
«Не щем просвета! Славно
живеехме си в грях!»

Трябва да се признае, че Съединените щати взеха присърце и изпълниха дословно този завет на империалиста Киплинг. И тъй като по някакъв каприз на историята международните събития от 60-те години имаха някои общи черти с политическия живот в края на века, САЩ имаха отново възможността да приложат тактиката на «Бремето на белия човек». В Индокитай най-дългата и най-жестока война в американската история бе водена под претекст, че се умиротворява този район на света (очевидно няма голяма промяна във формулата на Киплинг: «жесток разбой за мир»). През последните години виждахме в американското военно издание «Страйпс енд старз» («Звездно знаме») снимки на морски пехотинец, който надзирава с карабина в ръка няколко вьетнамски селянки, прибиращи оризовата реколта. Изражението на жените далеч не напомня симпатия към караула, но още Киплинг бе предупредил потомъка на първите американски колонизатори: Ще те възнагради

„с бяс — тоз, що в пътя вкара,
с гняв — тоз, над който бдиш.“

„Мрачните неми народи“ са известни с неблагодарността си, не е виновен белият, че те не ценят усилията му да ги изведе към светлината (а и Киплинг не е знаел, че за напалма не важи заглавието му Светлината гасне). Важното е да знаеш (и високо да тръбиш!), че девизът ти е: „Твори за друг печалба и дай на друг блага!“ Но историята не спира аналогията си дотук. Протестът срещу издевателствата на колониализма и империализма, на който сме свидетели днес и по целия свят, и в самите Съединени щати, наблюдаваме и преди 70 години. Също както общественото мнение заклейми тактиката на ген. Уестморланд във Виетнам: «Опожарена земя», «Намери и убий», «Най-добрият вьетнамец е мъртвият

виетнамец“, така и в началото на века един съвременник на Киплинг разобличи в печата заповедта на генерал Смит за поголовното клане, което ужаси света:

„Убивайте и опожарявайте — не е време да се вземат пленници — колкото повече убиете и изгорите, толкова по-добре — убивайте всички над 10-годишна възраст — превърнете Самария в пустиня.“

Интересно е как нещата се повтарят — това „превърнете Самария в пустиня“ поразително напомня прословутото „С бомбите ги върнем в каменния век“; но още по-интересно за нас е обстоятелството, че съвременникът, който отпечатва горната разобличителна дописка през 1902 г. в майския брой на «Норт Америкън Ривю», е Семюъл Лангхорн Клеменс, познат още като Марк Твен. Не е излишно да се припомни и че Твен пише знаменитата си филипика срещу ген. Фънстън във връзка със същата Испано-американска война, която Киплинг благославя. Това е още един случай, когато двамата писатели влизат в конфликт на политическа почва.

Ирландският въпрос е друг повод за Киплинг да вземе ултра-реакционна поза. В поемата „Оправдан!“ той високо настоява ирландският политически деятел Пърнел, „некоронованият крал на Ирландия“ (Бреди), когото собственият чичо на Киплинг, прерафаелитът Бърн-Джоунс, счита за светец и мъченик, да бъде не оправдан, а осъден за недоказано подстрекателство в убийство. През май 1914 г., когато в Ирландия назрява гражданска война, Киплинг произнася във Фънбридж и позволява да се отпечата като брошурка „реч срещу законопроекта за самоуправление на Ирландия (хомруля), почти истерична в яростта си“⁹⁴. Тази антиирландска позиция е една от причините за враждебността на Шоу към Киплинг, който заслужено си спечелва присъдата на сатирика: „Киплинг не достигна пълнолетие. Той държеше да бъде зад времето си.“ Двамата писатели се сблъскват и по бургския въпрос. По време на войната Шоу и съмишлениците му се поздравяват с бургските победи и празнуват всяка успешна операция на малката армия, която се бие за независимостта на страната си, когато аристократичен Лондон е в траур. Поведението на Киплинг отново представлява ярък контраст: той далеч не се ограничава само със симпатии към имперската кауза, но заминава в Южна Африка и в Блумфонтейн издава и списва почти без други сътрудници фронтов вестник, предназначен да поддържа духа на войските. В „Нещо за мене“ той дори се хвали:

⁹⁴ Wilson, E., op. cit., p. 61.

„По време на Южноафриканската война за редовите войници аз неофициално стоях над много генерали.“ Този десен екстремизъм на Киплинг е отразен от Браун: „В Южна Африка той застава против бурите и фанатизирано стои на антибурски позиции дълго след като става очевидно, че тази кауза е безнадеждна и не се рентири.“⁹⁵ Това не изненадва, обаче, след като сме чули Киплинг ожесточено да хули всяка идея за реформи; в „Нещо за мене“ той напада „всяка нова прогресивна глупост в Индия, Египет или Цейлон“. До края на живота си той остава близък приятел и съратник на ветерана на империализма Сесил Роудз.

Сесил Роудз се появява за трети път на тези страници, затова следва да му отделим известно внимание. И в негово лице, както и в Теодор Рузвелт, Киплинг намира сродна душа, тъй като Роудз прави повече за разширението на британските владения в Африка от който и да било друг преди него. Безскрупулен, алчен, агресивен, Роудз „иска да обедини целия континент под английско знаме, като гарантира равни права на всеки негов ц и в и л и з о в а н жител“⁹⁶ (разр. м.). Марк Твен прави уместна забележка за такъв вид дискриминиращо „равноправие“ в „Плимутската скала и първите заселници“: „Вашите деди разчупиха завинаги оковите на политическото робство и дадоха право на глас на всеки американски гражданин, изключвайки никого — никого освен тези, които не бяха от правата вяра.“

Марк Твен има преки впечатления и от самия Сесил Роудз. След излизането на „По екватора“ през 1897 г. печатът разгласява мнението на писателя, че Роудз е „прегрешил много спрямо Африка“. По думите на Вагенкнехт посещението на Твен в Южна Африка го подготвя за Бурската война и в своите „Писма до Сатаната“ той уведомява този посредник, че не е нужно, да се намаже повече ръката на г-н Сесил Роудз, който според мен ще Ви служи само за идеята“. Макар тонът на Твен към Англия през тази година да е по-мек след грандиозния прием, който му се оказва в Лондон, той не се сдържа и „открито пламва по адрес на бандитизма на Сесил Роудз в Южна Африка, като предупреждение, че няма да извини никое империалистическо нападение, издигнало знамето на прогреса или на англосаксонската съдба“.⁹⁷

И така, виждаме как в края на XIX и началото на XX век, когато домонополистичният капитализъм отстъпва на империализма, Марк Твен и Ръдиард Киплинг стоят в предните редици на два враждуващи лагера на международната политическа арена. Докато Киплинг изпада в истерия при освобождаването на Парнал от съдебна отговорност («Оправдан!»), Твен заклемява ло-

⁹⁵ Brown, H., op. cit., p. 151.

⁹⁶ Braddy, N., op. cit., p. 184.

⁹⁷ Budd, L. J., op. cit., p. 171.

зунга Вън ирландците! ; докато Киплинг изпраща американците във Филипините да псечат бремето на белия човек , Твен различава генерал Фънстън, герой на кампанията, и заявява, че неговият пример допринася за напредъка на нашата цивилизация изключително много — колкото Европа допринесе за напредъка на Китай ; и докато Киплинг насъсква колониалната армия срещу бурите в Южна Африка, Твен нарича Убиец! крал Леополд за изстъпленията му в Конго. Любопитното е, че тези три проблема не са загубили актуалността си и днес, след седем десетилетия, и ако Твен можеше да створи съвременните вестници, заглавията в тях послжително щяха да го върнат в 1900 г. Британски скупачисни войски в Северна Ирландия , Американското присъствие в Далечния Изток , Расистки режим в Южна Африка (Родезия наследява от Роудз не само името!). Писателят щеше да си спомни сценария, нахвърлян ст него на времето, за карнавалното шествие, известно като Удивителната процесия , в което двадесетият век се появява като младо рускосо създание, раздърпано, пияно, иссено на ръце от Сатаната , докато християнският свят е величествена матрона с царска багренина, подгизнала от кръв , на главата със златен трънен венец, на който са набодени главите на патристи, загинали за своите страни — бури, боксери, филипинци; в едната ръка с бич, в другата — с библия, отсврсена на текста: Обичай ближния си. . . и т. н.“.

В .Марк Твен, личност и творчество Едуард Вагенкнехт, макар и, общо взето, обективен, изпада в тенденцията да нареди Твен до Ръдиард Киплинг и Теодор Рузвелт за това, че в ранната си кариера за кратко време пропагандирал анексията на Хаваите от САЩ . Но критикът чувствава парадоксалността на подобно твърдение, затова бърза да се опровергае сам: „Твен бе твърде чувствителен, за да се стреми към добро с лоши средства. Тси бе твърде голям бунтар за това и в него нямаше лицепрятие; в този смисъл той не можеше да приеме света, какъвто е. Затова Хък Фин, който решава да отиде в ада, но да не предаде негъра Джим, добре олицетворява автора си.“⁹⁸

(следва в том XII)

⁹⁸ Wagenknecht, E., op. cit., p. 242.

ИДЕОЛОГИЧЕСКИЙ АНТАГОНИЗМ МАРКА ТВЭНА И РУДИАРДА КИПЛИНГА

(Резюме)

Настоящая студия фокусирует характерный момент в истории англо-американской литературы в конце столетия и на фоне краткого обобщения литературной сцены по обеим сторонам Атлантики, точнее о двух существующих классификациях писателей, связанных так или иначе с Твэном и Кипплингом, и останавливается на этих двух авторах, чтобы провести параллель на синхронной базе. На основании многих сходств — биографических, характерных и профессиональных — писатели предложены как пример частичного подобия в писательских поприщах, которое свою очередь оказалось просто видимым и механическим подобием, если иметь ввиду полную противоположность их фактических позиций. Чтобы установить соответствия между Твэном и Кипплингом в поле этих идей настолько, насколько позволяет общее развитие обеих литератур, мы проследили и сравнили их соответствующие позиции на некоторые более важные социально-экономические и идеологические проблемы их времени: равенство социальное и расовое, правление — демократическое или монархическое, патриотизм и национализм, империализм, прогресс в науке и технике и пр. Не только их взгляды противоположны по отношению к вышеуказанным проблемам, но и показаны как водянщи политические и идеологические влияния двух противоположных лагерей на международной арене в указанном периоде. С другой стороны, так как художественные идеи писателя зависят и от формы и от содержания, была отделена специальная глава, в которой сравнивается художественный аспект произведений Твэна и Кипплинга в связи с их идеологическим содержанием. Было доказано эмпирически, что реакционная ориентация Кипплинга оказала прямое воздействие на его талант и ускорила неизбежный кризис, который в последнем счете привел его творческий крах. Сравнивая с соответствующим литературным развитием Твэна, достигли до вывода о важности здоровой идеологии для успеха писателя.

THE IDEOLOGICAL ANTAGONISM OF MARK TWAIN AND RUDYARD KIPLING

(S u m m a r y)

The present study focuses on a specific moment in the history of Anglo-American literature, and against the background of a brief survey of the literary scene on both sides of the Atlantic, particularly of the existing classifications of writers in relationship to Mark Twain and Rudyard Kipling, singles out these two authors for a parallel on a synchronic basis. On the grounds of some biographical, professional and temperamental similarities between the two writers they are offered as an example of partial analogy in the artistic field, but that in turn is proved to be merely an apparent and mechanistic resemblance in view of the utter disagreement of their outlooks. In order to establish the status of reciprocal counterparts for Twain and Kipling in the field of ideas as far as the general deployment of the two respective literatures goes, an attempt has been made to trace, lay down and compare their attitude to some outstanding issues of their day in the political, socio-economic and ideological spheres: equality (social and racial), government (democracy and monarchy), patriotism and nationalism, imperialism, militarism and war, and human progress as represented by science and technology. Not only have the views of Twain and Kipling been shown to stand at variance with regard to the problems listed but the two have been pointed out as being leading ideological influences of two opposing camps on the international political scene in the period reviewed. And in a bid to consider the message of the authors as dependent not only on content but on form as well, a chapter has been devoted to the comparison of the artistic qualities of Twain's and Kipling's work in relation to its ideological essence. The objective has been to show empirically that the reactionary orientation of Kipling has directly affected his talent and precipitated an insuperable crisis in his development as an artist. The artistic evolution of Twain has been approached in a similar fashion and from the contrary results of his literary progress due implications have been drawn as to the importance of a sound ideology for the success of a writer.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Филологически факултет 1973/74 г.
TOME XI, LIvre 1
TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ „CYRILLE ET MÉTHODE“
DE V. TIRNOVO
Faculté philologique 1973 — 1974

РУСИН РУСИНОВ

ПРЕВОДАЧЕСКОТО ДЕЛО
НА А. С. КИПИЛОВСКИ
И БЪЛГАРСКИЯТ КНИЖОВЕН ЕЗИК

(С приложение „Из историята на думата *речник*“)

ROUSSINE ROUSSINOV

L'ACTIVITE D' A. S. KIPILOVSKY EN TANT QUE
TRADUCTEUR ET SON INFLUENCE SUR
LE BULGARE LITTERAIRE

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637

Известно е, че в процеса на формиране на новобългарския книжовен език народната езикова стихия удържа пълна псбеда през 1824 година, когато бива отпечатан «Буквар с различни поучения» от П. Берон. «В същност — както пише Л. Андрейчин — това е първото произведение, в което българският книжовен език става изцяло и последователно народен в своята основа. . . . В произведението на Петър Берон езикът на народа се издига до самостоятелна литературна функция».¹ От Петър Берон започва вторият, съвременният етап в изграждането на новобългарския книжовен език.

П. Берон създава своя «Буквар с различни поучения» или «Рибният буквар», както по-късно става известен сред народа, в гр. Брашов, където се премества от Букурещ след неуспеха на гръцкото въстание в Молдова през пролетта на 1821 година. По това време в Брашов има значителна българска колония, отличаваща се с будно патриотично чувство и с жажда за развитие на българската просвета и образование. Попаднал в българско общество с родолюбиви и културни интереси, Берон има възможност да доразвие и да приложи на дело идеите, които е овладял в Букурещката бейска академия.

По това време в Брашов идват още двама образовани българи, желаещи да допринесат полза за развитието на българското образование и на българския книжовен език: Анастас Стоянович (Кипиловски) и Васил Н. Ненович. Насърчени и материално подпомогнати от родолюбивия българин Антон Йованович, родом от Сливен, те замислят създаването или превеждането и издаването на редица книги на «прост» български език. Сред образованите българи в Брашов са се водили разговори за основаване на «филологическо дружество», чиято цел щяла да бъде издаването на българска книжнина и установяването на единен книжовен език. Сведения за това имаме от Ив. Селимински, който разказва следното: «През 1823 г. в Брашов покойният Васил Ненович от Свищов, подбуждан от родолюбива ревност, започна да събира материал за българска граматика, четириезичен речник (на българ

¹ Л. Андрейчин, Езикът на „Рибния буквар“ и българският книжовен език, „Български език“, 1964, кн. 2—3, с. 101.

ски, руски, гръцки и румънски езици) и за катехизис. Разчитайки на благоприятния случай, той не щадеше ни труд, ни време, обаче щом започна съставянето, разбра трудността на предприятието си. Та трябваше да търси помощници. За тая цел той свика преселените там родолюбци на събрание, в което изложи нуждата да се въведе между народа ни родния писмен език, книжнина и пр. и предложи да се състави *филоложко дружество*. Същевременно той предложи и някои преобразования в езика ни, като приемаше най-благосклонно по-мъдрите съждения и забележки на присъстващите.»² Наред с Берон активно участие в тези разговори е взел и Анастас Стоянович. Общо взето те били на единно становище по отношение на характера на българския книжовен език, но съществено се различавали възгледите им по въпроса за правописа. Според Ив. Селимински главен виновник за неуспеха на предприетото от Васил Н. Ненович високо патриотично и културно дело бил Анастас Стоянович. Спорът се водел главно за буквата, с която ще се бележи вокалът ъ. Въпреки че не се е стигнало до единно мнение по всички въпроси на езика и правописа и не е било основано филологическо дружество, водените разговори са били твърде полезни за присъстващите книжовници.

Петър Берон, Васил Н. Ненович и Анастас Стоянович (Кипиловски) са представители на брашовското културно огнище.

Анастас Стоянович е роден в с. Кипилово, бивша Еленска околия, а сега Сливенски окръг, през 1802 година, но родителите му вероятно твърде рано са се преселили в Котел. Тук той е посещавал килийното училище, а след това е учил и при Райно Попович.³ Училището в Котел е разпалило у него и у мнозина от другарите му жагда за по-високо образование или, както пише сам Кипиловски по-късно в писмо до котленската община, «разсея между синца нас една особна пременна в нравите наши и разпрати мнозина от нас в най-отдалечените страни на сгетат, за да испечелят мудрост и сувершение в учение, от ксето произлиза сяко благополучие»⁴. Не е известно кога е напуснал Котел и къде е учил до 1825 г., когато издава първия си превод, но по това време той вече е доста високо образована за времето си личност. Приобщил се към демократичните и прогресивни идеи на времето,

² Библиотека д-р Ив. Селимински, кн. XIV, С., 1931, с. 9.

³ Вж.: Б. Пенев, История на новата българска литература, т. III, С., 1933, с. 522; История на българската литература в четири тома, изд. на БАН, т. II, С., 1966, с. 98.

⁴ Сборник за народни умотворения, кн. VI, С., 1891, с. 444. Тук и нататък в цитатите и примерите от Кипиловски графика и правописът са осъвременени с изключение на случаите, когато изложението налага да бъдат запазени някои правописни особености на автора.

той ратува за развитие на светското образование у нас и за създаване на книжнина на говорим народен език. Първият му превод е направен от руски, което показва, че вече е владеел този език.⁵ В предисловието към превода на «Священное цветообрание или сто и четири священи истории избрани из ветхий и новий завет» (1825) той пише: «И ето, любезний прочитателю, чи ти представям един двегодишен мой труд и первый плод на моето умеренное учение» (с. X—XI). С присъщата на възрожденците ни скромност той отбелязва, че е получил «умерено учение»⁶, което ни дава основание да мислим, че е минал един по-системен курс на обучение в някое добре уредено училище в чужбина. По-късно, подобно на Берон, и той отива в Германия да продължи образованието си. Следвал е история и литература в Лайпциг.

Животът и дейността на Анастас Стоянович в Букурещ са извънредно слабо документирани, но не подлежи на съмнение фактът, че той постоянно е ратувал за развитието на българското образование и на българската книжнина. Той се врежда в числото на най-образованите и заслужили български книжовници през първата половина на XIX в. Поддържал е преки или писмени връзки с П. Берон, В. Априлов, Р. Попович, Ю. Венелин, а също и с други наши възрожденци, но само малка част от кореспонденцията му е достигнала до нас.⁷

Анастас Стоянович приветствува откриването на Габровското училище (1835 г.) от В. Априлов и живее с мисълта да съдействува за по-нататъшното развитие на просветното дело у нас. В писмо до Р. Попович от 21. IV. 1836 г. той го съветва да отиде при Н. Рилски в Габрово и да се запознае с взаимоучителния метод, за да го въведе в своето училище.⁸ Грижи се за снабдяване на българските училища с подходяща учебна литература. В друго писмо до Р. Попович (18. X. 1840 г.) той споделя: «С радост ви известявам, че успях да възбудя родолюбието на негово превъзходителство лекаря Петър Берон, който сега печати втори

⁵ Вж. Ив. Шишманов, Наченки на руско влияние в българската книжнина, „Български преглед“, г. V, 1899, кн. IX—X, с. 125.

⁶ За своето „умеренное учение“ той говори и в обявата от 1827 г. за издаване на преведена от руски език история (вж. „Възрожденски страници. Антология“, т. I, С., 1969, с. 266).

⁷ Вж. Сборник за народни умотворения, кн. IV, С., 1891, с. 443—445; В. Златарски, Ю. Ив. Венелин и значението му за българите, Летопис на Бълг. кн. дружество, III, С., 1903, с. 128; Цв. Унджиева, Документи по Българското възраждане в съветски архиви, Известия на Института за литература, кн. XII, С., 1962, с. 150—151; Ив. Снегаров, Принос към биографията на Райно Попович, С., 1959, с. 28—29, 37—38, 62—70, 72—75, 92—94, 101—103, 108—112, 170—174, 203—206.

⁸ Вж. Ив. Снегаров, Принос към биографията на Р. Попович, с. 65.

път букваря си с някои подобрения.»⁹ Книжовната му дейност, в която сновно място заемат преводите, също е насочена към задоспяване на училищата с подходяща учебна литература.

Кипиловски е убеден защитник на идеята, че образованието у нас през епхата на Възраждането трябва да се развива единствено върху основата на народния език. Той оспорва мнението на Р. Попович, изказано в «Христоитията» (1837 г.) му, че българите имали голяма полза от д сега си с гръцката образованост и поради това у нас трябвало да се откриват повече гръцки училища. В борбата срещу учителите елинисти Кипиловски обективно подкрепя В. Априлов. В писмо до Р. Попович от 16. IX. 1840 г. Кипиловски пише: «Гръцкият език, приятелю мой, поради достатъчни причини не трябва да липсва от училищата почти на всички народи на земното кълбо, обаче не трябва човек да приеме, че просвещението на един народ трябва да стои върху тоя език, защото не може да се създаде обща просвета на друг народ иначе сген чрез природния му език. В това се състои спорът между поддръжниците на общото просвещение и учители-елинисти български, които, доколкото упорствуват в тези свои разбираня, ще бъдат регрогради по отношение просветата на българския народ.»¹⁰

Анастас Стоянович ясно е съзнавал, че най-голяма полза може да принесе на народа си чрез книжовна дейност. Към нея той се е отнасял с чувство за отговорност. За това съдим от някои негови писма до Р. Попович, в които го моли да се запознае предварително с преводите му, за да му помогне с доброжелателната си критика. В едно писмо (от 28. III. 1828 г.) той пише: «Имам голямо желание (не се съмнявам, че и вие трябва да го имате, доколкото знаете, че един човек не струва нищо), да прегледате и вие този мой превод, за да се възползувам от критиката ви, която сигурно вие по-лесно можете да направите, защото всякога се намирате по-близо или, по-добре да кажа, плувате в необятността на езика, на който превеждам, докато аз стоя далече от неговия хоризонт.»¹¹ И другаде (в писмо от 16 X. 1836 г.) споделя желанието си да покаже своите трудове на Р. Попович и да чуе неговото авторитетно мнение: «Много желая не толкова да прегледам преводите ви, но да поставя моите преводи на вашата преценка, тъй като виждам, че само вие имате някакво основание в такива наши предприятия покрай всички ония, които сега по-никват с различни книги и граматикни...»¹²

⁹ Вж. Ив. Снегаров, Принос към биографията на Р. Попович, с. 174.

¹⁰ Ив. Снегаров, Принос към биографията на Р. Попович, с. 173.

¹¹ Ив. Снегаров, Принос към биографията на Р. Попович, с. 29.

¹² Ив. Снегаров, Принос към биографията на Р. Попович, с. 94.

Народополезната дейност на Кипиловски получава заслужено висока оценка след смъртта му (5. II. 1870 г.). Каравеловият в. «Свобода» пише: «Кипиловски е много способствувал за Българското възрождение»¹³. Подобна е оценката и в цариградския в. «Македония», редактиран от П. Р. Славейков: «Покойният е известен на сънародниците си като един от първите подвижници на възраждането на днешната ни книжнина».¹⁴

Заслугите на Ан. Кипиловски за нашето духовно възраждане и за изграждане на книжовния ни език още не са оценени по достоинство. Няма никакво съмнение, че с преводаческото си дело той е допринесъл немалко за формирането на днешния ни книжовен език.

Преводаческото дело на Анастас Кипиловски не е голямо по обем. Първият му превод «Священное цветообрание или сто и четири свещени истории избрани из ветхий и новий завет», както се каза, е издаден през 1825 г., една година след отпечатване на Беровия «Рибен буквар», но самият превод е направен почти едновременно със съставянето на буквара. Втората му преводна книга — «Кратко начертание на всеобщата история на росийският язык сочинено от професорат господина Ивана Кайданова» — излиза от печат десетина години по-късно (1836 г.), но и тук имаме основание да предполагаме, че самият превод е извършен няколко години по-рано.

И двата превода са направени от руски език, обаче между тях съществуват някои езикови различия. По някои лексикални и граматични особености езикът на «Священное цветообрание» се доближава до разговорния език, въпреки че и тук преводачът проявява стремеж към използване на нови изрази средства, предимно лексикални. «Аз употребих виражение благопонятно — пише той в предисловието — и за да изяснявам вред разумат, пригудих приградени много турецки речи и простонародни, дето с тях нашият народ обичува да говори» (с. XVI). Тази по-голяма близост до разговорния език се определя преди всичко от битово-разговорната тематика на книгата, но не може да се държи сметка и за неопитността му като преводач, и за състоянието на книжовния език. При втория превод Кипиловски рече има съзнанието, че едно научно съчинение изисква по-обработен език, затова в предговора към книгата си пише: «Язык употребих такъвзи каквото да сочи кам обработяни на языкат ни, зато и приех много речи от пребогатата майка на нашат язык славенският, които в крайат на историята в лексикон разположих и ги открий сас простолюдни и турски речи, за да та улесня да можиш

¹³ В. «Свобода», г. I, бр. 15, 12. II. 1870, с. 120.

¹⁴ В. «Македония», г. IV, бр. 29, 28. II. 1870, с. 4.

совершенно да размейш сичко штоо читеш» (с. e-si).¹⁵ В речника Ан. Кипиловски включва 470 заглавни думи, заети от черковно-славянски и руски език, голяма част от които за пръв път той употребява в българския книжовен език.¹⁶ Третият превод на Кипиловски — драмата «Велизарий» от немския писател Х. К. Х. Траудцен — е направен през 1844 г., но той няма почти никакво значение за историята на новобългарския книжовен език.

Освен това от Ан. Стоянович са известни и няколко стихотворни превода. Във връзка с изясняване съдържанието на понятието «стихотворство» (вж. речника към «Кратко начертание на всеобщата история») той превежда едно стихотворение от гръцкия поет Ат. Христуло («Тамбуро, мусо сладкопойно»), с което въвежда народния език и в поезията. Други две негови стихотворения, писани вероятно пак около 1836 г. (едното от тях е превод на Ломоносовото стихотворение «Ночною темнотою»), са намерени между книгата на Ю. Венелин и са отпечатани в сборника на П. Безсонов «Българские песни из сборника Ю. Ив. Венелина, Н. Д. Катранова и других болгар» (Москва, 1855). Изхождайки от езика и стила на народната песен, той успява да постигне по-голяма естественост и лекота в стиха, отколкото съвременниците си.¹⁷ Стихотворните му опити проправят пътя на народната реч в поезията. В това е тяхното най-голямо значение. Ан.

¹⁵ Отговаряйки на Р. Попович, който му писал, че изреченията в превода на Кайдановата история са твърде усложнени и във връзка с това го съветвал да превежда на прост и достъпен език, Кипиловски му пише: „Виждам вашия братски съвет да си служа с ясен и прост израз в моите преводи. Благодаря ви, обаче съжалявам, че не съдите по характера на нещата. Фразата в настоящето ми издание („Кратко начертание на всеобщата история — бел. Р. Р.), както и вие сам уверявате, изглежда по-тежка, отколкото в старото ми (издание). Причината е съвсем друга. Аз не съм против мнението да пишем просто и ясно, обаче често материята на превеждането е обширна, с обл и идеи и се състои от пространни и абстрактни думи, каквото представява съкратеното издание на всяко съчинение, а аналитичното и развито съчинение винаги се състои, така да се каже, от осезателни думи, както и самата й система. . .“ (И в. С н е г а р о в, Принос към биографията на Р. Попович, с. 74).

¹⁶ В писмо до Р. Попович от 21. IV. 1836 г. Кипиловски пише следното по повод на този речник: „Не се съмнявам, че речникът в настоящата ми книжка ще улесни много моите читатели. Тази система ще продължи в граматиката и в други мои книги, докато излезе на бял свят и някой речник на нашия език“ (И в. С н е г а р о в, Принос към биографията на Р. Попович, с. 65).

¹⁷ Отправяйки покана до Р. Попович да събира народни песни, предназначени за Ю. Ив. Венелин, Кипиловски му пише следното: „Внимава те обаче песните да бъдат цялостни в техния смисъл и да запазите естествения стил и особености на езика, на който се пеят песните от народа, без ни най-малка поправка в езика“ (И в. С н е г а р о в, Принос към биографията на Р. Попович, с. 69).

Кипиловски е първият стихотворец, който използва живата народна реч за поетически цели.¹⁸

Ан. Кипиловски е подготвял и други книги за издаване. През 1827 г. напечатва съобщение, че ще издаде преведена от него история на славянските народи, но начинанието му не се реализира. Към 1840 г. подготвя за печат българска граматика, обаче по неизвестни причини не я отпечатва.¹⁹ През 1836 г. напечатва обява за «издание на лексикон (речник) славенорусийский, преведен на славеноболгарский и греческий язык», обаче и това издание не се осъществява. През 1840 г. се появява съобщение, че ще издаде «Историята на българския народ (от И. Раич) на българский язык», но и тази му книга не вижда бял свят. Основната причина да не бъдат отпечатани посочените книги е вероятно липсата на достатъчно парични средства.

Езикът в преводите на Ан. Кипиловски все още не е задълбочено проучен и не са изяснени напълно заслугите му за победата на новобългарската линия в строителството на книжовния език и обогатяването му с нова лексика. Все пак, макар и мимоходом, върху отделни страни от езика му изследвачите са спирали вниманието си. Тук можем да посочим имената на Ив. Шишманов, К. Мирчев, Л. Андрейчин, В. Попова, К. Бабов и др. Това изследване има за цел да отговори на някои въпроси, свързани с цялостната характеристика на езика в преводите на Кипиловски, да определи по-конкретно мястото му и приноса му в изграждането на българския книжовен език.

Подобно на П. Берон и Ан. Кипиловски пише на последователно народен език. Това положение не се нуждае от специално доказване. То проличава веднага, щом започнем да четем преводите му: «Исиф бил слуга в Египет и господарят му ся назовавал Пентефрий. Той предал на рачети Й. сифови сичката си къща да му я подрежда и да строи сичкити му домашни работи, и той сам си нищо друго не знаил, освен да яде и да пие. В то время благословил бог домат Пентефриев според Йосифа и умножил сичкото негово имение, каквото в домат тъй и на полето. Тойзи Йосиф бил хубавец и красен на лице, заради това си и обърнала Пентефриевата жена счита на него и му рекла: преспи сас мене» («Священне цветосбрание», ч. I, с. 55—56).²⁰ «Храбрият и мужествен-

¹⁸ Вж. И в. Ш и ш м а н о в, Наченки от руско влияние в българската книжнина, с. 153; Б. Пенев, История на новата българска литература, т. III, с. 920.

¹⁹ В писмо до Р. Попович от 18. X. 1840 г. Кипиловски пише: «Дадох му (на П. Берон — Р. Р.) да прегледа съставената от мене българска граматика, която заедно с букваря (на Берон — Р. Р.) веднага ще турим под печат» (И в. С н е г а р о в, Принос към биографията на Р. Попович, с. 174).

²⁰ По-нататък съкратено — СЦ. По технически причини страниците се посочват с арабски цифри, а не с черковнославянски букви, както е в книгата.

ниат Кир, дето той произхождал от благородното персидско поколение на Ахеминидите, като станал началник и предводител на персите, явился на есток величайший завоевател. Персите в това время нахождалися под волята на мидийската власт. Кир, защото желал да им дсстави независимост, обърнал орудие против дядя си, мидийският цар Астиага, надвил го и сичката монархия паддал я на своята власт. Асирия, Вавилония, сичка Азия и други области подобно принудилися да познаят над себе си неговата власт и в малко время персидското владичество разпространилося от Архипелага до Инда и от Черното и Каспийското море доро до Южният океан» («Кратко начертание на всеобщата история» с. 16).²¹

Наред с П. Берон, В. Априлов и други книжовници от първата половина на XIX в. Ан. Кипиловски има значителни заслуги за победата на новобългарската линия над черковнославянската и славянобългарската линия в строителството на книжовния ни език. В това отношение особено важно значение има втората му преводна книга — «Кратко начертание на всеобщата история», където излиза от печат по време на разгорещените борби между черковнославянската, славянобългарската и новобългарската школа за характера на книжовния език и пътищата на изграждането му. Чрез тази книга още веднъж се доказва възможността да бъде използван за книжовни цели народният език. От принципни съображения за пътищата на езиковото ни строителство е продикувано отрицателното му отношение към «Граматика славеноболгарска» от Хр. Павлович (1836 г.).²² Принципи различия разделят Ан. Кипиловски и Н. Рилски, затова те не приемат предложението на В. Априлов да издадат обща граматика.²³

Една съясставка между езика на П. Берон в «Рибният буквар» и езика на Ан. Кипиловски ще установи, че те имат еднотипен характер. Разбира се, по ред причини много по-голяма роля в историята на новобългарския книжовен език е играл «Рибният буквар», но това не ни дава основание да омаловажаваме заслугите на Кипиловски, който е първият продължител на Бероновото дело.

Общността между езика на П. Берон и Ан. Кипиловски не се определя механически от това, че и двамата са от Котел, въпреки че и това не е без значение. В своя език и двамата книжовници не следват една от основните фонетични особености на котленския говор — силна мекост на съгласните *т* и *д*, които се произнасят

²¹ По-нататък съкратено — КНВИ.

²² Вж. И в. С не г а р о в, Принос към биографията на Р. Попович, с. 94.

²³ Вж. В. А п р и л о в, Събрани съчинения, С., 1940, с. 372.

като меки *к'* и *г'*, напр.: *г'а̀ду* (дядо), *г'етѐ* (дете), *пгк'* (път), *стук'* (студ), *зек'* (зет), *виг'а̀ха* (видяха) и др.²⁴ В котленския традиционен говор удареното краесловно *-а* в имената от женски род, единствено число, се произнася като *ъ* (*жиѝъ*, *вусѝъ*, *сисѝъ* и пр.), а в езика на П. Берон и на Ан. Кипилески в този случай има гласна — *а*: *вода*, *жена*, *сестра*, *страна* и др. Освен това котленският говор се характеризира с пълна редукция на неударените широки гласни, а Берон и Кипилофски по принцип не страждат писмено това явление. Следователно езикът на двамата книжовници не може да бъде отъждестен с традиционния котленски говор.

Причината за типологическата общност между езика на П. Берон и Ан. Кипиловски трябва да се търси преди всичко в това, че те са формирали своите езикови възгледи и езикова практика под въздействието на едни и същи фактори, в това, че и двамата започват книжовната си дейност като дейци от брашовския просветен и културен център. Между най-значителните представители на това просветно и културно огнище — П. Берон, Ан. Кипиловски и В. Н. Ненович — са се водили сстри филологически спорове и като последица от тях вероятно са се родили някои общи идеи. Най-образован и най-начетен между тях е Берон. Той проявява и най-голяма прозорливост по въпросите на езиковото стрелителство. Колкото и да са сериозни различията във възгледите на Берон и на Кипиловски по въпросите на книжовния език и правопис, все пак по основните проблеми те проявяват единсмислие.

Обстоятелството, че П. Берон, Ан. Кипилески и В. Ненович следват една обща линия в езиковото стрелителство, е твърде показателно в някои отношения. Те не си служат механически с простонародния език и поради това техният книжовен език не може да бъде отъждествен с нито един традиционен гесер по същото време. Най-близко езикът на Берон и на Кипиловски се намира до централните балкански говори, но не се покрива напълно с тях. В езика на Ненович се откриват елементи от мизийския гесер.

Въпреки че няма преки данни, допускам, че сред сблизваните българи в Букурещ и Брашов, произхождащи от Източна България, са съществували, макар и в начален стадий на формиране, говори от градски тип, у чиито носители гече са били нивелирани някои от чертите на традиционните им гесери. Като говори на културни средища те са се намирали под въздействието на тогавашната книжнина. Тези говори от градски тип са имали твърде ограничена социална база. Ако не се приеме тезата за нагличие на говори от градски тип сред образованите лица от българските колонии в Букурещ и Брашов, трудно може да се обясни

²⁴ Вж. С т. С т о й к о в, Българска диалектология, С., 1968, с. 70—71.

новият етап в строителството на книжовния ни език, който започва с отпечатването на «Рибния буквар». Тези разсъждения са в пълно съгласие с някои мисли, изказани от съветския българист С. Б. Бернщейн: «Все дело заключается в том, что литературный язык возникает не на основе каких-то крестьянских диалектов, а разговорного культурного койнэ городского населения. Так, конечно, было и в Болгарии. Этот междиалектный «культурный» язык имел различные варианты диалектного происхождения, но он существенным образом отличался от крестьянских диалектов.»²⁵

И тримата представители на брашовския просветен и културен център използват за основа на книжовния си език говори от градски тип, които са се развили от източнобългарски традиционни говори и по-конкретно от говори в балканската област (в езика на В. Н. Ненович има елементи и от мизийския говор). Обаче отношението им към тези говори не е еднакво. Най-съзнателно и творческо отношение към речта на градското население проявява П. Берон. Той съзнателно е извършил известен подбор между изразните средства на говора от градски тип и ги е подчинил на определена система, успял е да обогати изразните му средства с нови изразни средства и нови конструкции, заимствувани от тогавашната книжнина и от книжнината на черковнославянски език, извършил е сполучлива спойка между народните и книжовните елементи от гледище на известни лексикални, граматични, стилистични и други изисквания. Езикът на П. Берон в «Рибния буквар» се отличава от говоримата реч на тогавашните образовани българи главно по своята по-строга нормативност и по-висока обработеност.

Въпреки че Кипиловски изхожда от същия говорен тип, от който е изходил и П. Берон, той не успява да се изяви в такава висока степен като езиков строител, в каквато се е показал Берон. Поради това, че не е притежавал езиковата интуиция и надареност на Берон, той не успява да се извиси над градския говор и да извърши подбор между различните форми на изразните му средства. Тези са причините, загдето в неговия книжовен език намираме в по-непосреден и неподправен вид чертите на съответния говор от градски тип. В първия му превод няма строга последователност по отношение на някои норми (членуване на съществителните имена от мъжки и женски род и на прилагателните имена от трите рода в множествено число, образуване на формите за бъдеще време и др.). Творческото начало в езика на Кипиловски не е застъпено в такава степен, в каквато то се проявява у Берон.

²⁵ С. Б. Бернщейн, К изучению истории болгарского литературного языка. В кн. Вопросы теории и истории языка. Сб. в честь проф. Б. А. Ларина, Ленинград, 1963, с. 38.

При превода на втората книга — «Кратко начертание на всеобщата история», той преодолява много от тези слабости. Тук вече намираме по-строго и по-последователно придържане към определени норми.

Съпоставяйки езика на Берон с езика на Кипиловски, трябва да виждаме не само онова, по което вторият отстъпва на първия, но обективно ще трябва да посочим и случаите, в които Кипиловски по-добре се е ориентирал в целокупната езикова практика и е възприел по-правилни и съвременни форми. Такъв е напр. случаят със съществителните имена от женски род, образувани с наставка - *ина*. Берон употребява под влияние на котленския говор форми като *темнена, должена, височена, козена* и др., а Кипиловски си служи с формите *темнина, горещина* (СЦ, I, 92), *тврдината, свѣтлината* (СЦ, I, 1), *лѣснината* (СЦ, I, 104) и др.

В още по-слаба степен творческото начало се проявява в езика на Васил Н. Ненович. В неговия превод «Священная история церковна» (1825 г.) има много повече непоследователности в езика, отколкото у Кипиловски. Те се дължат на доста силно влияние от местния (свищовски) говор, а отчасти и на смесване на форми от различни диалекти.

Въпреки известни различия в книжовноезиковата практика на тримата книжовници говорната основа на книжовния им език, както вече бе казано, е еднотипна. Кипиловски и Ненович съдействуват за утвърждаване на Бероновата линия в строителството на българския книжовен език.

Резултатите, до които достигат представителите на брашовския просветен и културен център при разрешаване на проблема за езика, са пряко обусловени от творческите им възможности и от езиковата им интуиция. Но в онази начална фаза от изграждането на книжовния ни език различията в езиковата им практика не са изпъквали толкова ярко, колкото днес ни ги долавяме. Най-големите спорове между тях не са били по езикови въпроси, въпреки че и тук има различия, а по правописни въпроси. Всеки от тях изхожда от желанието да отрази писмено живото произношение, но оттук нататък пътищата им се разделят. Основният спор се води за начина, по който трябва да се отбелязва типичната за българския език гласна *ѣ* в различни нейни позиции. Тук се очертават главно две становища. За отбелязване на гласната *ѣ* под ударение П. Берон си служи с дъгичка над буквата *a*, а за означаване на йотувана гласна *ѣ* и гласна *ѣ* след мека съгласна (пак под ударение) — с дъгичка над буквата *ъ*, напр.: *каѣца, фѣрка, дадѣтъ, вѣлна, загрозѣтъ* и др. Основавайки се на по-стари писмени източници, Васил Н. Ненович се стреми да наложи буквите *ж* и *ѣ-ж* за отбелязване на гласната *ѣ* в различните нейни

пзиции, напр.: *кѣща, мѣжъ, пѣть, рѣка, вѣрѣѣж, прасѣж* и др.

По отношение на правописа най-голяма прозорливост е прясвил Ан. Кипиловски, който е считал, че трябва да бъде изоставена черковнославянската азбука с нейните «подобнопроизводителни» букви и «тяжкостапамятни правописателни правила» и да се възприеме гражданската азбука, която е давала възможност да се следва «основа произношение, което в нас натурално в гласат секому съществува» (СЦ, I, XI). Това свое прогресивно схващане за правописа на българския книжовен език той прилага на практика в «посвятителното писмо» към «Священное цветособрание». Ето началото му: «Теби боистина е достойно да ся посвети и тази книжка; защо Ти като си познал бедността нашего народа, и дето стъ нея ползата, самохотно си поприсиль средството, което усердието на спомоществователите не бе достаточно да осдействова, за да ся напечата тая книжка» (с. III).

И все пак Ан. Кипиловски не се е решил да скъса с черковнославянската азбука. Възприетата от него графична и правописна система се доближава до тази на П. Берси, но вместо дългичка над посечените гече букви той използва чертица. Вероятно авторитетът на П. Берси, който си е послужил в «Рибния буквар» с черковнославянското писмо, не е бил без значение за Кипиловски. Графичната и правописна традиция се оказва по-трудна за преодоляване, отколкото черковнославянската езикова традиция.

Той не е съгласен със становището на Васил Н. Ненович да се вземат от по-старата писменост специални букви за отбелязване на гласната ъ в различните нейни пзиции, защото е убеден, че «кога да е» черковнославянската графична система ще бъде заменена с друга — по-проста и по-лесна за усвояване, каквато е гражданската кирилица. Черковнославянската графика изисква да се отбелязва ударението на думите. В книгите на първите ни граждански книжовници много от думите имат ударение в зависимост от мястото му в черковнославянския език. Освен това диалектната основа в езика им е западнобългарска, поради което пък народните думи и форми имат ударение върху оная срѣчка, върху която то пада в западните говори. Ето няколко примера от книгата на К. Гугинович «Огледало» (1816): *работа, добры расды, ги ахъ, илѣли* и др. От езика на «Рибния буквар» и на «Священное цветособрание» гече може да се проследи как във формиращия се български книжовен език започват да се утвърждават нови акцентни норми, които съответствуват на говорната му основа. За да се убедим в това, необходимо е да бъде приведен само един пример: «Аврам и Сара си родили на сичкият си жив тск един син Исака. Бог ся вѣкал Аврама, как в неговото семья ся благослѣят сичките племена, що ся на землята. Алѣ при тая надежда тѣзи благочестивият муж получил от бога повелѣние

да заколи обещааният и идинородният си свой син, и да го принесе в жертва. Това го стори бог също, заради токо да испита цели го послуша Аврам» (СЦ, I, 27).

С превода на книгата «Кратко начертание на всеобщата история» Ан. Кипиловски продължава да утвърждава източнобългарските акцентни форми в книжовния ни език. Освен това чрез този превод той съдействува за установяване мястото на ударението в думите, които са заети от черковнославянски и преди всичко от руски език и които принадлежат към културната и терминологичната лексика. Примери:

«И в тези период главни и владяващи народи в Испания били аравитяните и вест-готите. Аравийската Испания достигнала в виска степен на образование и благоденствие. В нея процветали науките, художествата, земледелието и търговлята. В оная Испания, дото принадлежавала на вест-готите, главни царства били Арагонското и Кастилското» (КНВИ, 62).

«Когато царовал Генрих втори, силата на феодалната система ся умалила, а монархическата власт порасла, но когато царовал Йоан Безземленний (Сан Тер), велможите и народат придобили голямо влияние на царските работи и следствие на това било узаконението на Нижниат (1265 лято) и Върхниат (в 1347 лято) парламенти, които ограничват кралевската власт и нерядко стават причина на части возмущенията» (КНВИ, 80).

Подобно на П. Берон и Ан. Кипиловски използва някои думи от народен произход в черковнославянската им фонетична форма, напр. *муж* вм. мъж, *смерт* вм. смърт, *дожд* вм. дъжда, *перст* вм. пръст, *субота* вм. събота, *первият человек* вм. първият човек и др. Обаче колко непоследователен е в това отношение преводачът, може да се види от следния пример: «После това бог направил два човека, муж и жена. Бог назвал мажът по имя Адам, а пак мажът назвал жената Ева» (СЦ, I, 3). Първият път е употребена черковнославянската форма *муж*, а след това два пъти последователно е използвана народната форма *мъж* (понеже е било неестествено да се членува черковнославянската форма). По повод употребата на черковнославянски фонетични облици в езика на «Рибния буквар» Л. Андрейчин напълно правилно отбелязва: «Трудно е да се очаква, че черковнославянските книжовни традиции са могли да бъдат напълно преодолени с един замах.»²⁶ Това се потвърждава и от езика на Ан. Кипиловски. Обаче черковнославянската «литературна» норма не успява да окове народния език на преводача. Напротив, живият народен език пулсира от всяка страница на преводите му.

²⁶ Л. Андрейчин, Езикът на „Рибния буквар“ и българският книжовен език, с. 103.

Твърде рано в нашия език групите от шумова и сонорна съгласна в краесловието са се разделяли чрез вмъкване на гласна ъ, напр. *добѣр* от добръ, *вѣтрѣ* от вѣтръ, *косѣм* от космъ, *огѣн* от огнь, *рекѣл* от реклъ и др.²⁷ Въпреки че тази фонетична промяна е била добре улегнала в народния език, Ан. Кипиловски, както П. Берон, си служи под влияние на писмената традиция с форми без вметнатата гласна ъ. В това отношение влияние върху Кипиловски оказва и руският език, от който той превежда. Примери: *добрѣ* (СЦ, I, 38), *ветрѣ* (СЦ, II, 74), *Тигрѣ* (КНВИ, 31), *Периклѣ* (КНВИ, 24), *Софоклѣ* (КНВИ, 25), *министрѣ* (КНВИ, 96) и др. Но под влияние на народния език се срещат и форми като *рекалѣ* (СЦ, I, 37), *оганѣ* (СЦ, I, 98) и др.

В езика на Ан. Кипиловски намират отражение някои форми, едни от които са характерни за котленския говор, а други са с по-широка употреба и се срещат в повечето източни говори. Следвайки установената вече в нашата книжнина традиция, П. Берон и Ан. Кипиловски се стремят да не отразяват писмено редуциранията на неударените гласни. В по-голяма степен това се отдава на Берон, въпреки че и у него има отклонение от това установено вече положение. У Кипиловски редуцираният изговор на широки неударени гласни се е промъкнал в повече думи, но и тук той трябва да се смята за несъзнателно отклонение от възприетото правило, дължащо се на недостатъчни познания върху морфемния състав на думите, срв. напр. *дѣтеници* и *дѣтенице* (СЦ, I, 78), намиращи се на една и съща страница.

Диалектен характер имат глаголните форми *познай* (СЦ, I, 15), *убий* (СЦ, I, 34), *живѣй* (СЦ, I, 41), *избий* (СЦ, I, 37) и др. вместо *познае*, *убие*, *живее*, *избие*. Не е без значение да се отбележи, че такива глаголни форми намираме и в езика на «Рибния буквар».

П. Берон и Ан. Кипиловски продължават книжовната традиция, подкрепена и от западнобългарското произношение, съществителните имена от женски род, единствено число, завършващи на ударена гласна, да се пишат с *-а*, обаче и у двамата книжовници се срещат някои отклонения под влияние на изговора на тези имена в източните диалекти, напр.: *водѣта* (СЦ, II, 74) наред с *водата* на същата страница.

Котленско влияние в езика на Ан. Кипиловски е изговорът *умре* (СЦ, II, 111; КНВИ, 162) вм. *умря* в глаголни форми за 3 л., ед. число, минало свършено време.

И П. Берон, и Ан. Кипиловски употребяват източнобългарските форми на кратките лични местоимения *ма* и *та* вм. установилите се по-късно в нашия език форми *ме* и *те* (възвратно-

²⁷ Вж. К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, С., 1963, с. 132—133.

ичното местоимение *се* има форма *ся* вероятно под влияние на церковнославянски и руски език).

Направените съставки между фонетиката на думите в езика на П. Берон и на Ан. Кипиловски категорично доказват, че те изхождат от една и съща говорна основа и, общо взето, вървят по един и същ път на изграждане на книжовния език, но Берон се проявява като по-талантлив и прозорлив езиков строител. Все пак и Кипиловски като съратник и продължител на Бероновото дело има свое място и свои заслуги в историята на новобългарския книжовен език.

В областта на морфологията Ан. Кипиловски последователно следва народния език. В езика му липсват падежни форми, каквито се срещат например в творенията на Паисий Хилендарски и Софроний Врачански. И в това отношение той стои на еднакви позиции с Берон. В езика на «Священное цветобращение» и «Кратко начертание на всеобщата история» се откриват остатъци предимно от дателни и винителни падежни форми при имена на лица, но тези остатъци се дължат главно на това, че тези падежни форми са били още живи в народната реч. Примери за употреба на дателни падежни форми: «защото били послушливи человеку» (СЦ, I, 5); «Из това ребро создал господ бог жената и я привел Адаму» (СЦ, I, 3—4); «Двамата тейзи братя принесли богу жертва» (СЦ, I, 11); «Тогава Саул повелел да обявят Давиду, чи той нищо друго не желай» (СЦ, I, 125); «Много человеци слуговали истинному богу» (КВНИ, 2); «Жертва богу приносвали от плодове земнени и от животните» (КНВИ, 2). Примери за употреба на винителни падежни форми: «Цар Саул говорил сас сина си, чи намислил да убий Давида» (СЦ, I, 127); «Сатаната испитвал Исуса Христа в пустинята» (СЦ, II, 47).

Под влияние на церковнославянски и руски език Ан. Кипиловски понякога употребява винителни падежни форми от някои прилагателни и съществителни нарицателни имена, напр.: «Дабий твърде жестоко едного израилтянина» (СЦ, I, 79); «да чуя и другико някого любителя нашего просвещения» (КНВИ, X); «Толко едного праведнаго мужа Ноя велно сас челядта негова опазил бог от всеобщото погивание» (КНВИ, 3). Тези падежни форми вероятно са служили за придаване литературна окраска на речта, а за някои от тях може определено да се каже, че се дължат на влияние от текста, от който се превежда. Падежните остатъци в езика на Ан. Кипиловски не са от такова естество и от такова количество, че да изменят неговия народен характер. Той редовно си служи с членни форми и това е още едно доказателство за народния характер на езика му. За разлика от П. Берон, у когото членните морфемии се пишат полуслято (със съединителна чертица) с думите, Кипиловски ги пише слято. И у два-

мата автори при имената от мъжки род, единствено число се употребява член *-ат* (под ударение *-ѣт*). По отношение на членуването на съществителните имена от мъжки и женски род в множествено число Ан. Кипиловски претърпява известно развитие. В превода на «Священное цветообрание» той използва две членни морфемии, без да прави разлика между тях: *-ти* и *-тѣ*, напр. *синовѣтѣ* (СЦ, I, 55), *синовѣти* (СЦ, I, 76), *козити* (СЦ, II, 124), *козитѣ* (СЦ, II, 124), *овцети* (СЦ, I, 56), *оучителитѣ* (СЦ, I, 38), *служителитѣ* (СЦ, II, 177), *стражаритѣ* (СЦ, II, 160), *школитѣ* (СЦ, II, 114) и др. Същото колебание се забелязва и при членуване на прилагателните имена в множествено число. В първия му превод преобладава употребата на членната форма *-ти* и в това отношение той отстъпва от позицията на П. Берон, който използва единствено членната форма *-тѣ* (изговор *-те*). Обаче в превода на «Кратко начертание на всеобщата история» е тъкмо обратното — тук той вече почти редовно си служи с члена *-тѣ* (изключенията са малко).

В езика на Кипиловски членната форма *-ти* е отражение от котленския говор. Обаче П. Берон, въпреки че произхожда от същата говорна област, пренебрегва тази членна форма и под влияние на по-старата книжовна традиция възприема членната форма *-тѣ*, която е намирала подкрепа и в западните говори. Когато съпоставим езика на Берон и на Кипиловски в това отношение, много ярко изпъкват силната езикова интуиция на Берон и ролята му като езиков строител. Но въпреки посоченото колебание у Кипиловски той също спомага, особено с книгата си «Кратко начертание на всеобщата история», за утвърждаване в книжовния ни език на членната форма *-те*.

Прилагателните имена от мъжки род, единствено число, също така се членуват с *-ат*, напр.: *достойниатѣ* (КНВИ, 44), *благочестивиятѣ* (КНВИ, 44), *кроткиятѣ* (КНВИ, 44) и др., но се срещат и случаи с членна форма *-ят* (*-ѣятѣ*), напр.: *старыѣятѣ сынѣ* (СЦ, II, 98), *оухраниныѣятѣ телецѣ* (СЦ, II, 99), *оутрешныѣятѣ день* (СЦ, II, 116) и др.

В езика на Ан. Кипиловски представят интерес формите за множествено число от съществителните имена от среден род, образувани с наставките *-ие* и *-ние* и заети от черковнославянски и руски език. Докато у П. Берон те образуват множествено число с окончание *-я*, както е и в черковнославянски език, у Кипиловски приемат окончание *-ята* (*-ѣята*), напр.: *благословенията* (СЦ, I, II), *благоденията* (СЦ, I, IV), *нравоученията* (СЦ, I, 2), *волненията* (СЦ, I, 195), *списанията* (СЦ, II, 40), *размишленията* (СЦ, II, 51), *беззаконията* (КНВИ, 2), *владенията* (КНВИ, 33), *занятията* (КНВИ, 60) и др. Тези форми са възникнали в народната реч по аналогия на формите за множествено число от някои

съществителни имена от среден род, завършващи на неударена гласна *-е*. В някои говори, включително и в котленския говор в пиналото, такива съществителни имена образуват множествено число с окончание *-ята* (*-âta*), напр. *име* — *им'ата*.²⁸ През първата половина на XIX в. тези форми за множествено число са получили доста широко разпространение, но не са могли да се задържат в книжовния ни език.

При едносричните съществителни имена от мъжки род продуктивно окончание за множествено число е *-ове*, напр.: *сынове* (СЦ, I, 14), *домове* (СЦ, I, 14), *скотове* (СЦ, I, 88), *богове* (СЦ, I, 8), *детове* (СЦ, I, 24), *плодове* (КНВИ, 127), *градове* (КНВИ, 113), *ханови* (КНВИ, 111) и др. Обаче при някои книжовно усвоени думи се среща и окончание *-ы*, напр.: *спори* (КНВИ, 84), *враги* (КНВИ, 95), *трупы* (КНВИ, 139), *роды* (КНВИ, 116), *бунты* (КНВИ, 138) и др. Все пак по-многобройни са случаите с окончание *-ове*, което показва, че и тук Кипиловски следва народния език.

Ан. Кипиловски редовно употребява източнобългарските лични местоимения за 3 л., ед. число *той* и за 3 л., мн. число *те* и с това подкрепя след Берон тяхното утвърждаване в съвременния български книжовен език. Това не би могло обаче да се каже за Васил Н. Ненович, който в «Священная история церковна» си служи както с източнобългарските местоимения *той*, *те*, така и със западнобългарските — *он*, *они*.

Степенуването на качествените прилагателни имена е аналитично — чрез частиците *по* и *най*, напр.: *по любезен* (СЦ, I, 110), *най малкити* (СЦ, I, 46), *най високите гори* (СЦ, I, 15), *поголямо число* (КНВИ, 35), *найбогатото греческо поселение* (КНВИ, 37) и др. В първия превод частиците се пишат отделно от прилагателните, а във втория — слято с тях. При някои прилагателни имена под влияние на руския текст се срещат и синтетични форми на степенуване, напр.: *кратчайшая церковна история* (СЦ, I, XV), *малейшая причина* (СЦ, I, IX), *благоспособнейшая книга* (СЦ, I, X) и др. Тези случаи обаче са твърде малко и не са характерни за езика на Кипиловски.

Глаголната система в езика му е също така напълно съвременна. И в двата превода липсват инфинитивни глаголни форми. Дори и остатъците от съкратен инфинитив са извънредно малко — едва няколко случая. Преводачът умело използва и простите, и сложните глаголни времена. Известно колебание се забелязва във формите за бъдеще време — срещат се форми със спрегаем спомагателен глагол *ща* наред с преобладаващите форми, образу-

²⁸ Български диалектен атлас, т. I, ч. 2, С., 1964. Коментар към карта № 149.

вани с неизменяемата частица *ще*. Освен това в едни случаи се пази междинният съюз *да*, а в други случаи не се пази. Примери: *ще прати* (СЦ, I, 60), *ще приемниш* (СЦ, I, 61), *ще калвѣтъ* (СЦ, I, 61), *ща умрѣ* (СЦ, I, 74), *ща ся старая* (СЦ, I, 86), *ще да рече* (СЦ, I, 18), *ще да исполни* (СЦ, I, 20), *ща ся благословятъ* (СЦ, I, 27), *ще да плачи* (СЦ, I, 37), *ща ти слугува* (СЦ, I, 43), *ще ся трудя* (СЦ, I, 54), *щеш да заченеш* (СЦ, II, 8), *ще родишь* (СЦ, II, 8) *щатъ да послушатъ* (СЦ, II, 190), *ще да опази* (КНВИ, 158) и др. П. Берон редовно пише неизменяемата частица *ще* с ударение върху гласната, а Кипиловски по правило не поставя ударение. Само в единични случаи намираме ударение върху частицата *ще*, напр.: *щѣ да слѣзи* (СЦ, I, 53), *щѣ ся отричеш* (СЦ, II, 141), *щѣ да го обий* (СЦ, I, 85) и др. У Берон ударението върху неизменяемата частица *ще* вероятно е усвоено по книжовен път от по-старата писмена традиция и представя остатък от спрегаемата форма на глагола *ща*, която е имала самостоятелно ударение. Липсата на ударение у Кипиловски също така не е случайно — той добре долавя проклитичния характер на тази частица и затова не поставя ударение върху нея. В това можем да се убедим, когато разгледаме отрицателните форми за бъдеще време, в които неизменяемата частица *ще* е винаги под ударение, напр.: *не щѣ да умри* (СЦ, II, 111), *не щѣ да бѣди забравена* (СЦ, II, 120), *не щѣ престани да показва* (КНВИ, 138).

И в двата превода Ан. Кипиловски редовно си служи с преизказното наклонение. Прави впечатление, че в «Священное цветообращение» той не прави опит да следва библейския стил на разказване, а превежда текста на разговорен език, което му дава основание да употреби преизказното наклонение. Що се отнася до втория превод, трябва да се посочи, че с него напълно се утвърждава употребата на преизказното наклонение в исторически съчинения. В преводите му се срещат и форми за по-силно преизказване, напр.: *щялъ билъ да си иди* (СЦ, I, 48).

В превода на «Священное цветообращение» се използват сложни форми за условно наклонение, които не са характерни за народната реч²⁹, напр.: «ако не бихте орали сас моята телица, то не бихте били огатали гатанката» (СЦ, I, 105). По тоя начин преводачът спомага за пълното им утвърждаване в книжовния език и за постепенното ограничаване на простото условно наклонение, което се запазва само в разговорната реч.

В областта на синтаксиса Ан. Кипиловски също следва народната реч. В превода на «Священное цветообращение» структурата на

²⁹ Вж. Л. А н д р е й ч и н, Характер и произход на някои структурни особености на новобългарския книжовен език, Славистичен сборник, С., 1963, с. 162—163.

изречението има подчертано народен характер. В състава на простото изречение прави впечатление употребата на дублирано допълнение, напр.: «Нему му повелил бог да направи ковчег» (СЦ, I, 14); «сичката власт я предали в рацете на консулите» (КНВИ, 35); «него назовавали го цар на сичките царе» (КНВИ, 18); «и сичката монархия поддал я на своята власт» (КНВИ, 16). Докато в «Священное цветообрание» се срещат в състава на сложното изречение предимно народни по своя характер съюзи (*та, ала, ама, ами, чи, да, ако, дето, кога, зам да* и др.), в превода на Кайдановата всеобща история вече много по-често могат да се видят и съюзи, характерни за книжовната реч (тук срещаме честа употреба на съюзите *но, сиреч*, на относителното местоимение *който*, на сложния съюз *следствие на това* и др.). Доста широко употреба има съюзната връзка *щото*, с която се въвеждат не само подчинени определителни, но и подчинени обстоятелствени изречения за последица, напр.: «видял чи идат камто него три мъжа, щото совсем му били неизвестни» (СЦ, I, 20—21); «Тая неправдина толкова оскорбила Мойсея, щото той го убил заради неговото зло» (СЦ, I, 79); «Ала ги нападнала такава слепота, щото неможели да наидат вратата» (СЦ, I, 24).

Обаче ако в езика на Ан. Кипиловски се срещаха само особеностите на народния синтаксис, заслугата му в изграждането на книжовния ни език нямаше да бъде толкова значителна, колкото е сега. Още в «Священное цветообрание», макар и по-рядко, отколкото в другия превод, той употребява обособени части, главно обособени определения и приложения, напр.: «А после грехопадението треба да ся жалим и да ся окайвами, чи ся нахождами, в долина *плачевна и исполнена сас беда и напасти*» (СЦ, I, 7); «и го продали на Пентефрия, *най-первиат царски домостроител*» (СЦ, I, 54); «чи ся родили седем класове на едно стебло *пълни и хубави*, подир тях порасли други седем, *тънки и сухи*» (СЦ, I, 62). В превода на «Кратко начертание на всеобщата история» употребата на обособени части се разраства и разнообразява, напр.: «Европейците, *распалени от ревност кам християнската вяра*, вознамерилися да истръгнат из турските раце Иерусалим и сичка Палестина» (КНВИ, 74); «Големиат монарх российский, *преобразователят на своето государство, Петар първий*, предложил непременно намерение да вазвърни на Россия ветхото нейно достояние» (КНВИ, 128); «Найпосле в шестнадесетиат век явился в Германия, в *Витенберг*, ревностнейшият реформат, опаснейшият неприятел на римските первосвященници, *Лютер — муж, одарен сас голям ум, с непоколебима сила на воля и славен за обширните свои благословски сведенията*» (КНВИ, 92). Все пак Кипиловски не прекалява с употребата на обособени части и на места умело разнообразява употребата им, като ги замества с

подчинени изречения. Обособените части внасят елемент на книжовна обработеност в езика на преводача. Те се оценяват от Кипиловски като изразно средство, което обогатява народния език и е крайно нужно на книжовния език, за да може да изпълнява своите разнообразни обществени функции.

Когато говорим за синтаксиса на Ан. Кипиловски, трябва да споменем и за употребата на задпоставените подчинени определителни изречения, свързани с главното изречение с помощта на относителното местоимение *който*.³⁰ Подобни изречения в преводите му се срещат действително немалко («В тойзи ковчег ввел Ное исперво от сичкити животни, *който* ниможили да живеят в водата», СЦ, I, 14; «В това время прилезли на север Европы големи промени, *който* определили судбата на северните европейски царства», КНВИ, 128), но все пак те са по-малко в сравнение с подчинените определителни изречения, свързани с определяемата дума от главното изречение чрез съюзните връзки *дето*, *щото* и *що*. Въпреки че в «Рибния буквар» на Берон относителното местоимение *който* е основният вид съюзна връзка при задпоставните подчинени определителни изречения, Кипиловски не следва неговата линия, а се придържа повече към началата на народния синтаксис. Във връзка с това В. Попова пише: «Берон утвърждава линията, развиваща се под влияние на книжовно обработените езици — църковнославянски, може да се предположи вече — отчасти и руски, както и румънски, а А. С. Кипиловски се придържа изцяло към съюзните връзки *дето*, *щото*, принадлежащи на народната синтактична постпозитивна конструкция».³¹ И все пак трябва да се признае, че той не е напълно чужд на тази книжовна по своя характер употреба на относителното местоимение *който*.

Заслужава да бъде отбелязана употребата на *който* за въвеждане на подчинени допълнителни изречения, напр.: «Не треба да покрусвами *който* са грозни на лице» (СЦ, I, 45). Тези «опростени» конструкции издават белезите на народния синтаксис.³²

Местоимението *що*, с което нерядко у Кипиловски се свързва подчиненото определително изречение с определяемото от главното изречение, има народен характер, но то е присъщо преди всичко на западните говори. Среща се у всички книжовници,

³⁰ Вж. В. Попова, Една нова употреба на местоимението *който* в развитието на българския книжовен език, „Български език“, 1963, кн. 4—5, с. 354—362.

³¹ В. Попова, пос. ст., с. 361.

³² Вж. Л. Андрейчин, Характер и произход на някои структурни особености на новобългарския книжовен език, с. 167; Р. Русинов, Един вид подчинени допълнителни изречения в съвременния български език, *Studia z filologii polskiej i slowiańskiej*, Т. XI, 1972, с. 249—253.

произхождащи от Западна България — Пансий, Софроний, Йоаким Кърчовски, Кирил Пейчинович. Ето няколко примера от «Огледало» на К. Пейчинович: «Овая молитва се чати болному чоеку, *що* не го фата сон» (48); «а ми е и празникот, *що* го служиме една у години, а то и него непристойно го служиме» (62—63): «сиромаси просяци, *що* са пред црковна врата» (65); «Я грешен Кирил, *що* писах овая писмо на ваша милост» (123). Употребата на относителното местоимение *що* като съюзна връзка се е настанила в езика на Кипиловски вероятно по книжовен път. Примери: «Найсетне оная связ, *що* я учинили сас найобразованите народи, внушили им склонност кам тях» (КНВИ, 49); «а оная власт, *що* я имали правителите на царството или палатните мерови, твърде много ся засилила» (КНВИ, 52); «и за законите, *що* ги издал за тях, които ся назовават руска правда» (КНВИ, 69); «комуто памятник на умът и на сърцето е онова завещание, *що* го оставил на децата си» (КНВИ, 69—70).

Под влияние на черковнославянски и руски език Ан. Кипиловски употребява възвратноместоименна частица *ся* и *я* поставя обикновено след глагола, напр.: «В онова время *служилася* трапеза» (СЦ, I, 68); «Тогас в подирнята нош, кога останал Исаков самничак, борился сас някойси муж» (СЦ, I, 37). Обаче и тук той не е последователен. В много случаи остава верен на народния синтаксис, като възвратноместоименната частица се поставя пред глагола, напр.: «Иаков, когато *ся завръщал* в бащинат си дом, водил сас себе си женити си, децата си и сичко друго, колкото му бил бог подарил» (СЦ, I, 36); «А фарисеите *ся исполнили* от гняв и фанали да ся наговарят да убият Исуса» (СЦ, II, 66—67). Тази непоследователност е характерна и за другия му превод — «Кратко начертание на всеобщата история».

В преводите му се наблюдават някои интересни словоредни похвати. Твърде често определението, изразено с притежателно прилагателно име, се поставя след определяемото напр.: «Наследникат негов кроткият, мутрият и благочестивият Нума Помпилий внушил в римляните склонност кам замледелието» (КНВИ, 33); «След смертта негова тая монархия подпаднала в междуособни войни» (КНВИ, 52). Инверсия на съгласувано определение се среща и в други случаи: «После това ся отворили сичкити извори морски, растворилися запорити небесни, и валял дожд четиридесят дни и нощи» (СЦ, I, 15); «и този град украсился сас много направи каменни» (КНВИ, 34). По тоя начин преводачът постига висока стилистична окраска на речта си.

Прегледът на граматичната система на езика в преводите на Ан. Кипиловски ясно показва, че той е продължител на езиковото дело на П. Берон. В оформилите се през 30-те години на миналия век езикови школи (славянска, славянобългарска и ново-

българска) относно изграждането на българския книжовен език той подкрепя новобългарското направление и с преводите си допринася за пълната му победа. Обаче Кипиловски за разлика от Берон не е осъзнал докрай необходимостта от въвеждане на единна литературна норма като условие за изграждане на книжовния език, поради което допуска и известна непоследователност в използването на някои граматични форми. Но въпреки това заслугите му за изграждане на съвременния български книжовен език са значителни. Една година преди отпечатване на «Кратко начертание на всеобщата история» един друг наш книжовник, Несфит Бозвели, издава своя труд «Славеноболгарское детоводство» (1835). Езикът на Н. Бозвели има за основа също така източнобългарската реч, но е силно примесен с черковнославянски елементи, проникнали във всички негови области — фонетика, граматика и лексика.³³ Ако съпоставим народния език на Кипиловски със славянобългарския език на Н. Бозвели, веднага ще стане ясно колко големи са предимствата на първия книжовник и от какво голямо значение е преводаческото му дело за пълната победа на новобългарската реч, върху чиито основи израства книжовният ни език.

* * *

Докато формирането и стабилизирането на граматичния строй на новобългарския книжовен език върви сравнително бавно, измененията в лексиката му се извършват твърде бързо. През първата половина на XIX в. езикът ни се обогатява с множество нови думи, чиято употреба се налага от развитието на просветното дело и от тематичното и жанрово разрастване на българската книжнина. Народният език не е разполагал с необходимата културна лексика, ето защо първите наши възрожденски книжовници обръщат очи към черковнославянската книжнина и отчасти към по-старата българска книжнина, а по-късно и към руския език и оттам заемат извънредно много думи и словосъчетания. Посредством руския език в българския речник навлиза и голяма част от международната лексика. А когато съответната руска дума е била твърде далече от езиковото съзнание на българите, някои книжовници са прибегвали и до собствено словотворчество.

Когато Ан. Кипиловски започва преводаческата си дейност, той има пред себе си само книжовната дейност на Софроний Врачански, Йоаким Кърчовски, Кирил Пейчинович и отчасти на

³³ Вж. Х р. П ъ р в е в, Езикът на Неофит Рилски, „Български език“, 1965, кн. 6, с. 473—487.

П. Берон (защото те почти едновременно се залавят за книжовна дейност). Една част от книжовната лексика, която използва Кипиловски, се среща и в произведенията на предшествениците му. С книжовната си дейност той подпомага и ускорява процеса на утвърждаването ѝ в езика ни. Обаче друга немалка част от книжовната лексика се използва за пръв път от него; това се отнася най-вече за обществено-политическата и историческата лексика.³⁴ Все още обаче, докато не са направени подробни изследвания върху лексиката на всички негови предшественици в областта на новобългарската книжнина,³⁵ рано е да се твърди със сигурност точно кои думи е въвел той за пръв път в употреба.

Лексиката в езика на Ан. Кипиловски има подчертано народен характер. Тя е изчистена от множество турцизми и гърцизми, които са се използвали в говоримата реч по онова време.³⁶ Но Кипиловски добре разбира, че народната лексика сама по себе си не е достатъчна да задоволи нуждите на книжовния език, тъй като е призван да обслужва един много по-разнообразен и сложен духовен живот, отколкото е традиционният бит. Книжовният език има нужда от богата културна лексика и тя трябва да бъде заета преди всичко от черковнославянския и руския език. Той е един от първите възрожденци, които направиха извънредно много за обогатяване на речника ни с нови думи, заети главно от руски език. Той знае, че посредством въведените от

³⁴ Вж. В. П о п о в а, Възникване на обществено-политическата лексика и фразеология в българския книжовен език, „Български език“, 1964, кн. 4—5, с. 316—317; К. Б а б о в, „Международна лексика“ от гръцки и латински произход, възприета в българския книжовен език чрез руски език, „Славистични изследвания“, кн. III, С. 1973, с., 141—142.

³⁵ Направеното в тази насока е недостатъчно, вж.: Л. А н д р е й ч и н, Езикът на Паисиевата „История славеноболгарская“ и началото на новобългарския книжовен език, „Български език“, 1962, кн. 6, с. 481—490; Е. Г е о р г и е в а, Наблюдения върху езика на Паисиевата „Славянобългарска история“, сб. „Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762—1962)“, С., 1962, с. 345—377; Някои словообразователни типове в езика на Паисиевата „Славянобългарска история“, „Български език“, 1962, кн. 6, с. 520—529; К. Н и ч е в а, Езикът на Софрониевия „Неделник в историята на българския книжовен език“, С., 1965; Езикът на Беровия „Рибен буквар“ и Софрониевия „Неделник“, „Език и литература“, 1965, кн. 1, с. 27—40; Х р п ъ р в е в, Турцизмите в „Огледало“ (1816) на К. Пейчинович, Известия на Института за български език, кн. XVI, С., 1968, с. 521—530; Р. Ц о и н с к а, Думи от гръцки произход в „Рибния буквар“ на П. Берон, Известия на Института за български език, кн. XVI, с. 539—545; Р. Р у с и н о в, Някои наблюдения върху езика на „Рибния буквар“ от Петър Берон, „Български език“, 1971, кн. 5, с. 421—426, и др.

³⁶ К. М и р ч е в, Съпротивата на българския език срещу насилствената турска асимилация, „Български език“, 1953, кн. 3, с. 211: „Крайният предел на непрекъснатото нарастване на турцизмите в българския език трябва да се постави в първата четвърт на XIX в.“

него руски думи езикът му на първо време се отдалечава от народния език (и затова разяснява значението им или ги пояснява с познати турски думи), но никога не отстъпва от заетата позиция по отношение на лексиката на създаващия се български книжовен език. Оценявайки влиянието на руския език върху българския език през този период, К. Мирчев пише: «То ускори почти в невероятен размах развоя на българския език, даде бърз тласък на обогатяването на неговите синтактични обрати и на неговата словообразователна система. Най-ценно обаче се оказа заимствването от руски език на лексикални елементи. Това заимствование спомогна на българския език да се освободи в много бърз срок от угнетяващите го много векове наред турцизми и да се възвърне в значителна степен към своята първична славянска лексикална основа. Забележителен момент в това възраждане и обогатяване на българския език представят опитите на някои книжовници от епохата на Възраждането да направят понятия на българския читател чрез разяснения на турски език редица употребени от тях думи, заети от руски език.»³⁷ От гледище на обогатяването на българския език с нова, културна лексика преводите на Ан. Кипиловски имат голямо значение за историята на нашия книжовен език.

Известно е, че под черковнославянско-руско влияние новобългарският книжовен език се обогатява с множество съществителни имена с наставка *-тел* (в същност старобългарска по произход и преминала в руски чрез черковнославянската книжнина), означаваща лица във връзка с действие, изказано в мотивиращата дума.³⁸ В преводите на Кипиловски деятелните имена с наставка *-тел* се използват редовно: *гадател³⁹ (КНВИ, 50), гонител (КНВИ, 33), *жител (КНВИ, 107), завоевател (КНВИ, 7), *зрител (СЦ, I, 82), избавител (КНВИ, 30), искусител (СЦ, I, 162), любител (КНВИ, X), надзирател (СЦ, II, 15), *неприятел (СЦ, II, 67), основател (КНВИ, 11), *обитател (КНВИ, 66), *обладател 'притежател' (КНВИ, 48), *обецател (СЦ, I, VII), отмастител (СЦ, I, 16), *пазител (СЦ, I, 223), *победител (СЦ, I, 50), почитател (КНВИ, 121), *преобразовател (КНВИ, 128), примирител 'помирител' (СЦ, I, 184), попечител (СЦ, II, 15), покровител (СЦ, I, 223), *прародител (СЦ, I, 164), предател (Велисарий, 22), предводител (КНВИ, 16), ругател (СЦ, I, 139),

³⁷ К. Мирчев, пос. ст., с. 211—212.

³⁸ Вж. Л. Андрейчин, Ролята на черковнославянския език за изграждането на съвременния български книжовен език, „Български език“, 1958, кн. 4—5, с. 318—319; Характер и произход на някои структурни особености на новобългарския книжовен език, с. 164.

³⁹ Звездичката (*) означава, че думата се дава в нейната основна форма, а не във формата, в която е използвана в текста.

родител (СЦ, I, 37), создател (СЦ, I, 2), спасител (СЦ, I, 20), *слишател (СЦ, I, IX), служител (СЦ, I, 86), *учител (СЦ, I, VII) и др.

Източниците, от които тези думи са преминали в речта на Кипиловски, са различни. Едни от тях се срещат и в езика на неговите предшественици (напр. в езика на Софроний Врачански откриваме *гонител, любител, обладател, пазител, победител, покровител, спасител, учител*⁴⁰), а за други трябва да се предполага, че са заети от него направо от руски (*жител, завоевател, зрител, избавител, надзирател, обитател, основател, преобразовател, попечител, покровител, предводител, ругател* и др.). Книжовен произход има думата *помиловател* (СЦ, I, 164), срв. руския гл. *помиловать*. Съществителното име *создател* е използвано в черковнославянската му форма така, както го употребяват и предходниците му. Името *слишател* е дошло в речта на Кипиловски от домашната книжовна традиция, затова е употребено в старобългарската му форма (слышатель), а не в руската му форма (*слушатель*).

В българския език деятелни съществителни имена от мъжки род се образуват и с помощта на други наставки: *-ар, -ач, -ец, -ник*. Наставката *-ар* като словообразователно средство принадлежи на народния език. За пример бих желал да посоча само чисто народната дума *войскарь* (вж. Н. Геров, Речник на българският език, т. I, с. 147), чиято употреба е била активизирана от Кипиловски (вж. напр. КНВИ, с. 22, 74; Велисарий, с. 17). У Кипиловски думата *хлебар* е употребена с ново значение 'лице, което пече хляб' (СЦ, I, 61), каквото не е регистрирано в речника на Н. Геров. Имаме основание да предполагаме, че това ново значение на думата, с което тя се употребява и сега в езика ни, е въведено от Кипиловски.

Наставката *-ач* е също така много продуктивно словообразователно средство в народния език. В преводите на Кипиловски има само едно съществително, образувано с тази наставка, което носи белезите на книжовно образуване: *пригледач (СЦ, I, 66).

Книжовните лексикални образувания (включително и заетите от черковнославянски и руски език) с наставка *-ец* също така не са много: *младенец (СЦ, I, 77), *купец* (СЦ, I, VI), *поселенец (КНВИ, 54), *прозорливец (СЦ, I, 62), *тарговец (СЦ, I, 52), *виночерпец* (СЦ, I, 54), *мореходец* (КНВИ, 79), *полководец* (КНВИ, 22).

Сравнително най-много книжовни думи има с наставката *-ник*, която е продуктивна и в народната реч. Такива са напр.:

⁴⁰ Вж. К. Н и ч е в а, Езикът на Софрониевия „Неделник“ в историята на българския книжовен език, с. 80—81.

*беззаконник (СЦ, I, 24), виновник (КНВИ, 103), вестник'лице, кето донася вест' (СЦ, I, 182), запазник'лице, кето запазва нешо' (КНВИ, 172), защитник (СЦ, I, 164), *корабленник (СЦ, I, 196), наместник (КНВИ, 172), *наследник (КНВИ, 11), началник (СЦ, I, 51), отменник (КНВИ, 162), *осужденник 'осъден' (СЦ, I, 57), племянник (КНВИ, 133), *поданник (СЦ, I, 78), *помощник (СЦ, I, 164), предшественик (КНВИ, 87), преднаставник (КНВИ, XI), предвестителник (КНВИ, XI), *сообщник (КНВИ, 139), современник (КНВИ, 109); созаклятник (СЦ, I, 138), *соучастник (КНВИ, 162), *соотечественик (КНВИ, 107), *судник (СЦ, I, 17), странник (СЦ, I, 22), сопутешественик (СЦ, I, 220), толковник' тълкувател' (СЦ, I, 66), *управник (СЦ, I, 51). Не е изключено някои от тези думи, напр. запазник, корабленник, осужденник, предвестителник, сопутешественик и др.: да са авторски образувания. На българска езикова почва е възникнало съществителното име бунтовник (Велисарий, 22); на руски език то гласи бунтовщик. Книжовен произход имат и имената обсебник (КНВИ, 41) и почерпник'съчинител, съставител' (СЦ, I, IX), които, доколкото разполагаме със сведения, за пръв път са употребени от Кипиловски. Неологизъм е и думата речник (за нея вж. по-подробно в приложението), образувана също с наставката -ник (но с друго значение).

Както се вижда от казаното, в областта на деятелните имена влиянието на руския език, а преди него на черковнославянския език върху българския е твърде значително. В нашия език не само се възстановява словообразователният тип на имената с -тел, но се активизират и останалите словообразователни типове, в резултат на което езикът се обогатява с много нови думи — едни от тях, взети направо от руски, но ясни по словообразователна структура и за българите, а други — образувани на българска почва.

Най-голямо е количеството на отглаголните съществителни имена, образувани с наставка -ние, която преминава в словообразователната система на езика ни пак под черковнославянско-руско влияние (както е известно, тя също има старобългарски произход).⁴¹ Тук ще бъде обърнато внимание върху отглаголните съществителни, заети от черковнославянски и руски език. У Кипиловски се срещат доста такива отглаголни съществителни, които и днес се употребяват в езика ни без каквито и да било изменения: внимание (СЦ, I, IX), владение (СЦ, I, 155), влияние (КНВИ, 80), гонение (СЦ, I, 143), дихание (СЦ, I, 15), дарование

⁴¹ Вж. Л. Андрейчин, Ролята на черковнославянския език за изграждането на съвременния български книжовен език, с. 317—318; Характер и произход на някои структурни особености на новобългарския книжовен език, с. 164.

(СЦ, I, 118), движение (КНВИ, 150), жгание (СЦ, I, 46), заблуждение (КНВИ, 60), завоевание (КНВИ, 14), завецание (СЦ, I, 217), затъние (СЦ, I, VIII), *знание (СЦ, I, XIII), *зрение (СЦ, I, 109), знамение (СЦ, I, 16), избавление (СЦ, II, 104), искушение (СЦ, II, 60), истребление (КНВИ, 46), *изражение (КНВИ, X), исчисление (СЦ, I, 144), извинение (СЦ, I, 194), изяснение (СЦ, I, XVI), искушение (СЦ, I, 29), имение (СЦ, I, 66), *лишение (СЦ, I, XI), название (КНВИ, 53), наказание (СЦ, II, 42), намерение (СЦ, I, V), наставление (СЦ, I, XIII), наводнение (СЦ, I, 16), непослушание (СЦ, I, 10), *обявление (СЦ, I, VI), отмащение (СЦ, I, 26), отчаяние (СЦ, I, 122), описание (КНВИ, XI), ожесточение (СЦ, I, 87), оважение (СЦ, I, X), обещание (СЦ, I, VIII), основание (КНВИ, 27), принуждение (СЦ, I, 130), прилежание (СЦ, I, 47), *прегрешение (СЦ, I, 12), препитание (СЦ, II, 117), порицание (СЦ, I, IX), *происхождение (СЦ, I, 5), послушание (СЦ, I, 28), позволение (СЦ, I, 206), *познание (СЦ, I, 7), покаяние (СЦ, I, 16), поклонение (СЦ, I, IX), предположение (СЦ, I, 63), *притеснение (КНВИ, 71), грехидение (КНВИ, 8) произношение (СЦ, I, XI), просвещение (СЦ, I, XIII), *развращение (КНВИ, 35), *раззорение (КНВИ, 15), *раскаяние (СЦ, I, 135), *разорение (СЦ, I, 168), ридание (СЦ, I, 208), *рождение (СЦ, I, 61), спасение (СЦ, I, 17), *старание (КНВИ, 101), *сражение (СЦ, I, 120), стремление (КНВИ, 30), смирение (СЦ, I, 183), страдание (СЦ, I, 42), уверение (СЦ, II, 92), учение (КНВИ, 56), унижение (КНВИ, 47), управление (СЦ, I, 95), утешение (СЦ, I, 184), удивление (СЦ, I, 40), *явление (КНВИ, 50) и др.

Някои отглаголни съществителни на -ние са използвани в тяхната черковнославянска или руска форма, напр.: *воспитание* (СЦ, II, 38), *волнение* (СЦ, I, 195), *возмущение (КНВИ, 83), *исполнение* (СЦ, I, XV), *мучение* (СЦ, I, 75), *нетерпение* (СЦ, I, 115), *потемнение* (СЦ, I, XV), *потверждение* (СЦ, II, 30), *пеступление* (СЦ, I, 7), *продолжение (КНВИ, 101), *разсуждение (СЦ, I, IX), *сомнение* (СЦ, I, 112), *состояние* (СЦ, I, XIV), *собрание* (СЦ, I, 102), *терпение* (СЦ, I, 161), *уничтожение (КНВИ, 36). Тези отглаголни съществителни също така са се запазили в нашия книжовен език, но още през Възраждането са били побългарени. По образец на разгледания тип съществителни е възникнало и името *закоснение* (СЦ, I, VII) от бълг. гл. *закъсна*.

Малко са отглаголните съществителни имена на -ние, използвани от Кипиловски, които сега се употребяват с променено значение: *окончание* 'свършване, завършване' (СЦ, I, 131), *ударение* 'сражение' (СЦ, I, 140).

Разбира се, в езика на преводача има и такива отглаголни съществителни, които сега не се употребяват, но по негово време са се срещали в книжнината ни, а някои може би са въведени и от

него, напр.: *возкипение* кипеж (КНВИ, 158), *воздержан.* (КНВИ, 21), *восстановление* (КНВИ, 106), *воздыхание* (СЦ, I, 2), *гледание* 'зрение' (СЦ, I, 209), *забранение* 'предпазване' (СЦ, 192), *замечание* (СЦ, I, XVI), *заселение* (СЦ, I, 75), *кричание* (СЦ, I, 154), *награждение* (СЦ, I, 141), *ожидание* (СЦ, I, V), *пленение* (СЦ, I, 167), *превозношение* (СЦ, I, 182), *укорение* (СЦ, I, 207), *помишление (СЦ, I, 102), *посрамление* (СЦ, I, 200), *повеление* (СЦ, I, 25), *подарение* (СЦ, I, 45), *покорение* (КНВИ, 69), *поселение* (СЦ, I, 16), *премирение* 'примирие' (КНВИ, 103) и др. Отглаголните съществителни имена *прение* 'спор' (СЦ, I, 137) и *пршение* 'молба' (СЦ, I, 100) сега принадлежат към пасивния речников състав на езика ни и имат стилистична окраска.

Голяма част от редовно употребяваните днес отглаголни съществителни имена на *-ние* по времето на Кипиловски са били все още недостатъчно утвърдени в книжовноезиковата ни практика или пък за пръв път са били въведени от него: *владение*, *влияние*, *внимание*, *възмушение*, *вълнение*, *вълпъщение*, *движение*, *желание*, *зablуждение*, *завещание*, *завоевание*, *занимание*, *заточение*, *изкушение*, *изобретение*, *изстъпление*, *мнение*, *наводнение*, *негодование*, *образование*, *отделение*, *отношение*, *отстъпление*, *основание*, *падение*, *повествование*, *поколение*, *представление*, *прилжане*, *престъпление*, *продължение*, *произведение*, *сношение*, *съобщение*, *сътворение*, *сражение*, *страдание*, *стремление*, *съществование*, *унижение*, *явление* и др.

Освен това трябва да се посочи, че Кипиловски, общо взето, добре е доловил разликата между книжовните по своя характер отглаголни съществителни с наставка *-ние* и народните по произход отглаголни съществителни с наставка *-не*, представена у него под формата *-ни*: *вричани* (СЦ, I, 20), *разсъмвани* (СЦ, I, 48), *слисвани* (СЦ, I, 72), *бляскани* (СЦ, I, 98) и др. У Берон отглаголните съществителни на *-не* са изравнени по форма с отглаголните съществителни на *-ние*, за да получат по-висока книжна окраска, а Кипиловски, придържайки се в това отношение по-здраво към началата на народната реч, прави опит да ги разграничи. Разбира се, той не е успял напълно и в езика му се срещат случаи на народни по произход отглаголни съществителни, подведени по форма към черковнославянско-руските, напр.: *треперание* 'треперене' (СЦ, II, 175), *разсътъвание* 'разсветване' (СЦ, II, 158) и др.

В преводите на Ан. Кипиловски се срещат и доста абстрактни съществителни имена, образувани с наставката *-ие*, която е проникнала в книжовния ни език пак под черковнославянско-руско

име.⁴² По-голямата част от тях и сега се използват в езика без каквито и да било промени: *бедствие* (СЦ, I, 85), *веселие* (СЦ, I, 222), **действие* (КНВИ, 8), *звание* (СЦ, I, 161), *известие* (СЦ, I, 155), *изобилие* (СЦ, I, 64), **откритие* (КНВИ, 51), *проклятие* (СЦ, I, 126), **питие* (СЦ, I, 97), *понятие* (СЦ, I, XV), *произшествие* (КНВИ, 120), *примирие* (КНВИ, 91), *предчувствие* (КНВИ, 148), **различие* (КНВИ, 104), *следствие* (КНВИ, 15), *суеверие* (КНВИ, 56), *спокойствие* (КНВИ, 21), **усилие* (КНВИ, 58), *удоволствие* (СЦ, I, 218), *ястие* (СЦ, I, 93) и др. Само няколко съществителни имена са използвани в тяхната черковнославянско-руска форма: *содействие* (СЦ, I, 8), *согласие* (СЦ, I, 136), *несогласие* (КНВИ, 30) и др. Твърде малък е и броят на съществителните, които сега не се употребяват в езика ни: *наследие* 'наследство' (СЦ, I, 154), *нечестие* (СЦ, I, 153), *приятие* 'приемане' (СЦ, I, X).

Трудно е да се установи кои от думите за пръв път е въвел в употреба Кипиловски, но за някои от тях може с положителност да се твърди, че по негово време още не са били утвърдени в езиковата ни практика: *действие*, *изобилие*, *откритие*, *понятие*, *предчувствие*, *следствие*, *събитие* и др.

Съществителни имена с наставка *-ство* има и в народния език (напр. *богатство*, *пиянство*, *убийство* и др.), но първите наши книжовници през Възраждането, в това число и Кипиловски, внасят в езика ни доста нови думи, с които не само обогатяват лексиката, но спомагат и за активизиране на самата наставка. У Кипиловски например намираме следните по-често срещани думи с тази наставка, които имат книжовен произход: *беззаконност* (СЦ, I, 23), *войнство* (СЦ, I, 89), *всемогущество* (СЦ, I, 2), *владичество* (КНВИ, 8), *господарство* (СЦ, I, 173), *геройство* (КНВИ, 20), *доволство* (КНВИ, 8), *державство* 'държава' (СЦ, I, 170), **достоинство* (СЦ, I, 181), *зодчество* (КНВИ, 25), *лукавство* (СЦ, I, 36), *ласкателство* (СЦ, I, 74), *мужество* (КНВИ, 57), **могущество* (КНВИ, 131), *множество* (СЦ, I, 166), *министерство* (КНВИ, 100), *наследство* (СЦ, I, 168), **обстоятелство* (СЦ, I, 189), *общество* (КНВИ, 3), *предводителство* (СЦ, I, 65), *пиршество* (СЦ, I, 169), *предводителство* (СЦ, II, 19), **преимущество* (КНВИ, 181), *покровителство* (КНВИ, 49), *разстройство* (КНВИ, 123), *семейство* (КНВИ, 2), **свидетелство* (СЦ, I, 99), *средство* (СЦ, I, XIII), *соперничество* (КНВИ, 73), *совершенство* (КНВИ, 11), *свирепство* (КНВИ, 153), *торжество* (СЦ, I, 140), *содатайство* (СЦ, I, 102), *чувство* (КНВИ, 22) и др. Част от по-честите думи се употребяват и от неговите предходници (напр.

⁴² Вж. Л. А н д р е й ч и н, Характер и произход на някои структурни особености на новобългарския книжовен език, с. 164.

у Софроний Врачански срещаме *мужество, совершенство, торжество, владичество, пиришество, ходатайство, беззаконство, ласкателство, обстоятелство*⁴³), но по времето на Кипиловски те все още не са били напълно утвърдени в речника на езика ни. Така напр. той пояснява с народни или турски думи или пък включва в речника към превода на Кайдановата история следните думи, които не са били добре познати на читателите по онова време: *блаженство, владичество, геройство, государство, доволство, достойнство, законодателство, зодчество, искусство; качество, количество, ласкателство, лукавство, министерство, наследство, общество, обстоятелство, первенство, предводителство, пиришество, преимущество, пространство, разстройство, свидетелство, свирепство, семейство, совершенство, суперничество, ходатайство, художество и чувство.*

Съществителното име *отечество* е твърде старо по произход и може да се предполага, че по време на робството е било запазено в българския език. У Кипиловски то се използва в две значения: 1) родно място (СЦ, I, XV), 2) родина (КНВИ, 48). Сега думата се употребява само с второто си значение.

Под влияние на черковнославянския и руския език в българския език се активизира и наставката *-ост*, с помощта на която се образуват съществителни имена с абстрактно значение. Количеството на имената с този суфикс в преводите на Кипиловски не е много голямо, но то е твърде показателно за обогатяването на езика ни с книжовна лексика: *благост* (СЦ, I, 16), *бедност* (КНВИ, 76), *вярност* (СЦ, I, 186), *гордост* (СЦ, I, 5), *должност* (СЦ, I, V), **леност* (КНВИ, 48), *милост* (СЦ, I, 31), *мудрост* (КНВИ, 11), *независимост* (КНВИ, 101), *непостоянност* (КНВИ, 161), *нужност* (СЦ, I, VII), **превратност* (КНВИ, 107), *пищност* (СЦ, II, 19), *ревност* (КНВИ, 72), *расточителност* (КНВИ, 117), *самостоятелност* (КНВИ, 101), **трудност* (СЦ, I, XI), *храброст* (КНВИ, 58), **честност* (КНВИ, 59) и др. Едни от тях са били употребявани и от предходните книжовници, напр. *благост, милост, ревност, трудност, должност* и др., но не са били усвоени напълно в езика ни.⁴⁴ В речника към «Кратко начертание на всеобщата история» са посочени следните съществителни имена, които трябва да бъдат усвоени в българския език: *важност, жадност, жестокост, крепост, опасност, превратност, почитеност, промишленост, разточителност, справедливост, храброст.* Повечето от тях за пръв път са били използвани от Кипиловски.

⁴³ Вж. К. Ничева, Езикът на Софрониевия „Неделник“ в историята на българския книжовен език, с. 98—99.

⁴⁴ Вж. К. Ничева, пос. съч., с. 93—94; Р. Русинов, Някои наблюдения върху езика на „Рибния буквар“ от Петър Берон, с. 421—426.

Ан. Кипиловски има значителни заслуги за установяване в българската лексика на прилагателните имена с наставка *-телен* като самостоятелен словообразователен тип. По произход тази наставка е старобългарска, но се е настипила в новобългарския книжовен език под черковнославянско и руско влияние. Докато у П. Берон има само едно прилагателно с тази наставка (*палителен*), у Кипиловски тяхното количество е значително: *основателен, посвятителен, правописателен, високоразумителен, нравоучителен, лесноразумителен, поразителен, действителен, утешителен, поучителен, непростителен, целителен, душеспасителен, землеописателен, спасителен, достопримечателен, вредителен, блистателен, решителен, отличителен, значителен, избирателен, подозрителен* и др.⁴⁵

Известно е, че под влияние на черковнославянския и руския език през Възраждането значително е обогатена категорията на сложните думи в българския език. У Ан. Кипиловски сложните думи не са малко. Прави впечатление, че той си служи не само с познати вече думи, заети от черковнославянски или руски, но понякога и сам прибегва до създаване на такива думи. В преводите му се срещат следните по-често употребявани сложни думи:

1. Съществителни имена

а) за лица: **благодетел* (СЦ, II, 54), *войсководител* (Велисарий, 29), *виночерпец* (СЦ, I, 59), *военачалник* (СЦ, I, 199), **детеводител* (СЦ, I, 223), *домостроител* (СЦ, I, 54), **зломииленник* (СЦ, I, 49), *земледелец* (СЦ, I, 11), *заимодавец* (СЦ, I, 163), *законодател* (КНВИ, 114), *лисицоласкател* (КНВИ, XIV), *мореходец* (КНВИ, 79), *разноверци* (КНВИ, XIV), *местопоказник* (КНВИ, XI), *мужеубийца* (СЦ, I, 207) и др.

Известна част от посочените сложни съществителни имена не са се задържали в езика ни. За някои от тях с голяма сигурност може да се предполага, че са създадени от преводача (*лисицоласкател, местопоказник, войсководител, мореходец, детеводител*).

б) за отвлечени понятия:

с наставка *-ие*: *беззаконие* (СЦ, I, 6), *безначалие* (КНВИ, 193), *благоденствие* (КНВИ, 10), *благонравие* (СЦ, I, X), *благоразумие* (КНВИ, 67), *благополучие* (КНВИ, 44), *благочестие* (СЦ, I, 26), *висскомерие* (СЦ, I, 182), *високоумие* (СЦ, I, 144), *великодушие* (КНВИ, 59), *долгоденствие* (СЦ, I, 145), *добронравие* (СЦ, I, 183), *единодушие* (КНВИ, 105), *единомислие* (СЦ, II, 172), *железоделие* 'обработка на желязо' (КНВИ, 2), *злополучие*

⁴⁵ Вж. Р. Русинов, Из историята на прилагателните имена със суфикс *телен* (-ителен-ателен) в съвременния български книжовен език, *Rocznik Slawistyczny*, т. XXII, 1972, с. 54—56.

(СЦ, I, 49), *кровопролитие* (СЦ, I, 29), *красноречие (КНВИ 107), *любословие* (КНВИ, X), *любочестие* (СЦ, I, VIII), *миролюбие* (КНВИ, 34), *народовластие* (КНВИ, 35), *общесоветие* 'общий совет' (КНВИ, 165), *празноместие* (КНВИ, X), *полновластие* (КНВИ, 170), *правосудие* (КНВИ, 11), *сладострастие* (СЦ, I, 109), *сребролюбие* (КНВИ, 40), *твердоверие* (СЦ, I, VII), *честолубие* (СЦ, I, 18), *човеколюбие* (СЦ, I, VII), *чадородие* (СЦ, I, 45) и др.;

с наставка *-ние*: *богопочитание* (СЦ, I, 194), *благословение* (СЦ, I, 126), *благопочитание* (СЦ, I, VII), *битоописание* 'история' (КНВИ, VII), *благословение* (СЦ, I, 32), *високопочитание* (СЦ, I, 126), *вероисповедание (КНВИ, 13), *високоучение* (КНВИ, IX), *грехопадение* (СЦ, I, 16), *добротворение (СЦ, I, 79), *деторождение* (СЦ, I, 20), *добродяние (КНВИ, 23), *жертвоприношение* (СЦ, I, 27), *живописание* 'живопись' (КНВИ, 25), *землеописание* 'география' (КНВИ, VII), *злодеяние* (КНВИ, 2), *идолослужение* (КНВИ, 13), *книгоиздание* (КНВИ, XIII), *местоположение* (КНВИ, X), *мореплавание* (КНВИ, 12), *правописание* (СЦ, I, XI), *чудотворение (СЦ, I, 82) и др.;

с наставка *-ство*: *гостоприемство* (КНВИ, 59), *идолопоклонство* (КНВИ, 59), *любопытство* (СЦ, I, XIII), *малолетство* (СЦ, I, XII), *прелюбодейство* (СЦ, I, 136), *скотоводство* (КНВИ, 59) и др.

Със сигурност може да се твърди, че за пръв път в езика на Кипиловски въвежда съществителното име *стихотворство* (КНВИ, 202—203);

с наставка *-ост*: *благонравственост* (СЦ, I, X).

Безсуфиксни сложни съществителни имена в езика на Ан. Кипиловски се срещат много рядко. Ще отбележа само две: *водонос* 'съд за вода' (СЦ, I, 31) и *благодат* (СЦ, I, 185).

2. Прилагателни имена

Количеството на сложните прилагателни имена в преводите на Кипиловски е сравнително много по-малко от количеството на сложните съществителни. Едва ли е необходимо тук да изчерпвам пълния им списък. Ще посоча само най-често срещаните и някои с по-особен строеж: *богобоязлив (СЦ, I, 58), *благочестив* (СЦ, I, 11), *вишепомянутый (СЦ, I, X), *далбокомислений (КНВИ, 123), *долговременен* (КНВИ, 2), *доброглаголив* (СЦ, I, 82), *доброчравен* (СЦ, I, 215), *малолетен (СЦ, I, V), *многократен (СЦ, I, X), *злочестив* (СЦ, I, 11), *нравоучителен (СЦ, I, XV), *чадроден* (СЦ, I, 45), *очеболний* (СЦ, I, 44) и др.

Чрез преводите си от руски език Ан. Кипиловски е способвал за обогатяване лексиката на книжовния ни език и с още множество други думи. Без каквито и да било изменения сега се употребяват в езика ни съществителни като *власт* (КНВИ, 28),

великан (СЦ, I, 123), *вожд* (СЦ, I, 118), *вест* (СЦ, II, 24), *враг* (СЦ, II, 68), *вертеп* (СЦ, II, 22), *герой (СЦ, I, 124), *дружба* (СЦ, I, 180), *договор* (СЦ, I, 123), *записка* (СЦ, I, 176), *иго* (КНВИ, 85), *канал (СЦ, I, 200), *корист* (СЦ, I, 91), *мир* (КНВИ, 98), *наука* (КНВИ, XII), *поприще* (КНВИ, X), *пример* (СЦ, II, 35), *площад* (СЦ, I, 203), *превод* (КНВИ, XI), *причина* (СЦ, I, VIII), *раздори* (КНВИ, 30), *разписка* (СЦ, I, 209), *способ* (СЦ, I, 201), *средство (СЦ, I, 26), *страст* (КНВИ, 28), *спор (КНВИ, 84), *участ* (КНВИ, 34), *успех* (КНВИ, 83), *убежище* (КНВИ, 78), *юноша* (СЦ, I, 209) и др. Вероятно някои от тези думи са усвоени от Кипиловски от по-старата българска книжнина, но други, по-голямото количество, са преминали в речта му посредством руския език. За нас е важно, че той има съзнание за необходимостта им в езика ни и спомага за утвърждаването им. Други съществителни сега се използват в побългарена форма: *волшебница* (СЦ, I, 120), *волна (СЦ, II, 81), *возраст* (СЦ, I, 94), *мятеж* (КНВИ, 154), *порядок* (КНВИ, 135), *пятно (КНВИ, 13), *сосед (СЦ, I, 163), *сокровище* (СЦ, II, 31), *судба* (КНВИ, 101) и др. Още у Кипиловски намираме заемката от руски *хозяин* (СЦ, I, 87), но по-късно тя е заета и по устен път.

За Ан. Кипиловски и лексиката на народните говори може да служи като източник за обогатяване речника на книжовния език. От нея заема и въвежда в книжовна употреба думи като *колесница* (СЦ, I, 63), *кръст* 'долният край на гръбнака с тазовите кости и съответната част от тялото' (СЦ, I, 88), *секира (СЦ, II, 41), *глъчка* (СЦ, II, 121), *купище* (СЦ, I, 183) и др. Разбира се, някои въведени от него народни думи не са се задържали в книжовния ни език, напр. *речка* (СЦ, I, 4) и др., но това е нещо естествено в периода на изграждане на всеки книжовен език.

Най-после, когато не може да намери подходяща дума в народните говори или в черковнославянския и руския език, Кипиловски прибегва до собствено словотворчество. Колкото и да е рискувано да се правят категорични заключения, много вероятно е да са авторски неологизми думи като *обглед* (КНВИ, XV), *початка* 'начинание; нещо, което се започва' (СЦ, I, 119), *свартало* (СЦ, I, 12), от гл. *свъртам*, и др.⁴⁶

Твърде много са глаголите, които по времето на Кипиловски са били неологизми и за чнето утвърждаване в лексиката на книжовния ни език той спомага с преводаческото си дело. Между тях ще посоча: *беседовам (СЦ, I, 102), *возбужда (СЦ, I, XIII),

⁴⁶ Направената справка в речниковия архив на възрожденската книжнина при Института за български език показва, че посочените думи не се срещат у други автори.

восторжествовам (КНВИ, 37), волновам ся (КНВИ, 37), внуша (КНВИ, 33), *вооружавам (КНВИ, 92), *жаля (СЦ, I, 119) *изявявам (СЦ, I, 20), *исполня (СЦ, I, V), *изледовам (СЦ, I, 119), ичисляем (СЦ, I, X), *избирам (КНВИ, 9), наквася (СЦ, II, 149), *наставлявам (СЦ, I, X), *опустоша (СЦ, I, 25), *отдалеча (КНВИ, 55), *откажа (СЦ, I, 135), *обсадя (СЦ, I, 131), *озаря (СЦ, I, VII), *основа (КНВИ, 33), *покоря (СЦ, I, 123), *произведа (СЦ, I, 119), *пирувам (СЦ, I, 96), покажа (СЦ, II, 44), *ползувам (СЦ, I, 19), *победя (СЦ, I, 166), *поступя (СЦ, I, 129), *придобия (СЦ, I, XIV), *предпочета (СЦ, I, XII), *почувствавам (СЦ, I, XI), *преподавам (СЦ, I, V), *провозгласявам (КНВИ, 94), *происхождам (СЦ, I, VII), *предрасположа (СЦ, I, IX) ридая (СЦ, I, 111), размишлявам (СЦ, I, 103), разоря (КНВИ, 8), *размножавам (КНВИ, 2), расположа ся (СЦ, I, V), *реша ся (КНВИ, 9), разруша (КНВИ, 95), *свидетелствувам (СЦ, I, 46), *содействувам (СЦ, I, VI), утешавам (КНВИ, X), *умножа (СЦ, I, 15), *укорявам (СЦ, I, 207), *усовершенствовам (КНВИ, X), *утвардя (КНВИ, 96), увенчая (КНВИ, 23), успея (КНВИ, 118), *явявам ся (КНВИ, 11) и др.

Не са малко също така прилагателните имена и наречията, за чието утвърждаване в книжовноезиковата ни практика спомага Ан. Кипиловски. Такива са напр.: *безплоден* (СЦ, I, 20), *великолепно* (КНВИ, 3), *блажен* (КНВИ, 2), *военен* (КНВИ, 15), *внимателен* (СЦ, I, VIII), *виноват* (СЦ, II, 66), *горделив* (СЦ, I, 4), *граждански* (КНВИ, 19), *жесток* (СЦ, I, 76), *приятно* (СЦ, I, 43), *излишно* (СЦ, I, 131), *именно* (СЦ, II, 18), *ласкаво* (СЦ, I, 214), *любезен* (СЦ, I, X), *непобедим* (КНВИ, 145), *непоколебим* (КНВИ, 92), *необразован* (КНВИ, 19), *образован* (КНВИ, 12), *огромен* (КНВИ, 13), *основен* (КНВИ, XII), *обиден* (СЦ, I, 37), *оскорбен* (СЦ, I, 73), *обвинен* (СЦ, I, 227), *окаяното* (СЦ, I, XIV), *порядочно* (СЦ, I, XIII), *первоначален* (КНВИ, 32), *печален* (СЦ, I, 181), *противно* (СЦ, I, 18), *раскошно* (СЦ, I, 181), *сетен* (СЦ, I, 17), *утруден* (СЦ, I, 206), *щедрата* (СЦ, I, 77), *щастлив* (СЦ, II, 28) и др. От Ан. Кипиловски е въведено в книжовния ни език прилагателното име *плешив* (СЦ, I, 160).

Чрез преводите на Ан. Кипиловски формирацията се български език се обогатява с редица думи от международната културна лексика, напр.: **академия* (КНВИ, IX), *астрономия* (КНВИ, 5), *аритметика* (КНВИ, 7), **география* (КНВИ, предв. понятия), **геометрия* (КНВИ, VII), *доктор* (СЦ, I, 223), **идея* (СЦ, I, XIII), **история* (КНВИ, XI), *компас* (КНВИ, 88), *механика* (КНВИ, 13), *музика* (КНВИ, 2), *математика* (КНВИ, 13), *оратор* (КНВИ, 25), **поет* (КНВИ, 25), *типография* (КНВИ, 88), *театр* (КНВИ, 90), *физика* (КНВИ, XII), *философия* (КНВИ, 49), *хронология* (КНВИ, предв. понятия) и др. Нанстина някои от

тях се срещат и у други автори (напр. у Берон — *аритметика, история, театро*), но това не омаловажава заслугата на Кипиловски.

Тук е необходимо да бъдат посочени заслугите му и за формиране на научнопопулярния стил. Голяма част от съвременните географски, исторически и обществено-политически термини водят началото си от неговия превод на Кайдановата всеобща история. В приложения към «Кратко начертание на всеобщата история» речник на новите думи, които трябва да бъдат възприети в българския език, са включени следните термини: *архипелаг, бунт, васал, владичество, владение, власт, восток, вероизповедание, главнокомандующий, господствующий, государство, держава, державоуправление, диктатор, екзархат, ера, епоха, ешафот, жреци, завоевание, завоевател, заговор, законодател, законодателство, запад, заточение, иго, идолопоклонство, идолослужение, избирателен, империя, йероглифи, калифат, колония, крепост, манифактура, междуособие, мир, министър, министерство, многобожие, монархия, мятеж, народовластие, независимост, неутралитет, област, общество, океан, округ, остров, обсада, период, пирамида, политически, правление, преврат, провинция, промишленост, просвещение, раздори, революция, реформация, робски, самовластни, самодержец, самостоятелност, сатрапия, секти, сенат, Средиземно море, старейшина, тирания, трибуна, управлявам, фабрика, феодално правление, флот, юг, Тракия* и др. Освен това бихме могли да посочим и някои термини, които не са включени в речника: **амнистия* (КНВИ, 177), **адмирал* (КНВИ, 167), **век* (СЦ, I, VIII), **депотат* (КНВИ, 167), *император* (СЦ, I, 21), *конгрес* (КНВИ, 150), *парламент* (КНВИ, 166), *республика* (КНВИ, 21), *союз* (КНВИ, 151). Ще спомена също и словосъчетанията *граждански права* (КНВИ, 93), *конституционна харта* (КНВИ, 156), *политическа история* (КНВИ, предв. понятия).

Приносът на Ан. Кипиловски за обогатяване лексиката на българския книжовен език през 30-те години на XIX в. е значителен и той не може да бъде изчерпан с казаното в тази статия. Извън нейния обсег останаха още твърде много думи, чиято употреба от Кипиловски спомага за утвърждаването им в речника на нашия език. Той не може напълно да се отърси от черковно-славянското влияние върху звуковата форма на думите, но това е неизбежно за епохата, в която работи. Докато не бъде издаден пълен речник на лексиката в езика от XIX в., е трудно да се определи с категоричност кои думи той въвежда за пръв път в книжовна употреба, но все пак може с известна сигурност да се твърди, че около една трета от книжовната лексика, срещаща се в преводите му, се използва за пръв път от него.

След Петър Берон, който издигна живия народен език до равнището на литературен език, Ан. Кипиловски е първият

книжовник, който подема делото му и съобразно с възможностите си допринася за формирането на българския книжовен език. Той спомага за установяване на някои от основните граматически положения, които П. Берон поставя в основата на книжовния ни език, но най-значителен е приносът му в областта на лексиката.

Задачата на тази статия бе да бъде посочен в основни линии приносът на Анастас Стоянович Кипиловски в изграждането на новобългарския книжовен език. След като бъде проучен езикът на книжовниците преди него, ще можем да дадем още по-пълна и детайлна оценка на делото му като езиков строител.

Приложение

ИЗ ИСТОРИЯТА НА ДУМАТА РЕЧНИК

В съвременния български книжовен език съществителното име *речник* 'книга, в която са събрани думите на един език и са дадени по азбучен ред с тълкуване на чужд език или на същия език' (БТР), е използвано за пръв път от Анастас Стоянович Кипиловски. Към преведената от него книга «Кратко начертание на всеобщата история» (1836 г.) той прилага «Речник или лексикон на славенски речи, които трябва да ся присвоят в нашат език». През 1836 г. публикува и обява за издаване на «Лексикон (речник) на славенорусийский, преведен на славенобългарский и греческий език», но самото издание не се осъществява. Това са първите употреби на думата *речник* в нашия език. Дотогава нашите книжовници, включително и самият Кипиловски, са си служили с думата *лексикон*. В края на своя «Буквар с различни поучения» П. Берон говори за издаване и на други книги, между които и на «Лексикон малкий на 4 язици: болгарски, гречески влашки и росийски, тъй направин, като да може всякий, и бе даскал, да научи който език ще от тези». В предговора към «Священное цветообрание» Кипиловски също употребява думата *лексикон*: «Аз пред да ся расположа в своето си намерение, почувствовах и ония трудности, които произхождат от лишението на една граматика и лексикон на нашият език» (с. XI). Десетина години по-късно Кипиловски вече прави опит да замени думата *лексикон* с думата *речник*, като единия път я поставя на първо място и я пояснява с думата «лексикон («речник или лексикон»), а втория път пък с нея пояснява значението на чуждата дума *лексикон*. Следователно и в двата случая думата се смята за твърде ясна откъм лексикално значение и начин на образуване. Използуването на думата *речник* наред с думата *лексикон* не е случайно хрумване на Кипиловски. И преди него са правени опити да бъде заменена неясната откъм вътрешна форма чужда дума *лексикон* с друга по-ясна дума. А. Т. -Балан, който в една своя статия се спира на въпроса за произхода на съществителното име *речник* в нашия език, отбелязва следното: «Преди да се яви тая българска новотворба, днес толкова обичайна на всеки книжатен българин, някои наши ранни книжевници не се двоумиха да поставят известната отдавна дума *езичник*, значеща, както и сега още, 'човек нехристиянин', да им означава 'речник'».¹ Обаче този опит

¹ А. Т. -Б а л а н, Брулени листа за български език. Лист II. Език и реч, „Училищен преглед“, XXX, 1931, с. 1242—1243.

бързо е заглъхнал, тъй като натоварването на думата *езичник* с едно ново значение, което няма никаква връзка със старото, е пораждало по-голяма неяснота, отколкото, ако се използва *лексикон*. Сполучливо съответствие на тази чужда дума в нашия език намира Анастас Стоянович Кипиловски.

Народните говори не познават дума *речник* с посоченото вече значение и поради това той не би могъл да я заеме от тях. Порано от нас дума *речник* със значение 'книга, в която са събрани думите на един език и са дадени по азбучен ред с тълкуване на чужд език или на същия език, познава сръбският език, вж. напр. от Вук Караджич «Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима» (Беч, 1818 г.), «Додатак к сантпетербургским сравнителним рјечницима свију језика и нарјеч'ја с особитим огледима бугарског језика» (Беч, 1822 г.). По въпроса за произхода на думата *речник* в нашия език А. Т. -Балан не взема категорично становище. Той допуска, че тя може да е зета от сръбски, но може да е била позната и в български говори, в които *реч* означава 'дума'.² Струва ми се, че трябва да се изключи възможността да е съществувала в народните говори такава дума, тъй като традиционният бит, обслужван от тях, не е познавал това понятие. Трудно може да се допусне, че Кипиловски, който е живял в Букурещ и Брашов и е учил в Лайпциг, не е познавал сръбската дума *рјчник*, употребявана за назоваване именно на такава реалия, за каквато и на него му е нужна подходяща дума, но в същото време той не я схваща и като чужда на българския език, защото нейните морфемни части са познати в езика ни. В книжнината ни по онова време думата *реч* е много често употребявана със значение 'дума', напр.: «. . . а които *речи* ми ся видяха май мъчни, гудих ги приградени и турски» (П. Берон, Буквар с различни поучения, с. 3); «Аз употребих виражение благопонятно и за да изяснявам вред разумат, пригудих приградени много турецки *речи* и простонародни» (Ан. Стоянович, Священное цветообрание, с. XVI).

Морфемните части, от които е изградена думата *речник* (изходна дума *реч* и наставка *-ник*), съществуват в нашия език, а и самият словообразователен модел е продуктивен в народната *реч* (срв. *свещник*, *лъжичник*, *копривник*, *лопошник* и др.). В речта на Кипиловски думите с наставка *-ник* също заемат съществено място (въпреки че служи за образуване на деятелни съществителни имена). Ето защо сръбската дума *рјчник* е могла лесно да бъде пренесена на почвата на българския език. Но още от на-

² А. Т. -Б а л а н, пос. ст., с. 1242—1243.

чалния момент на употребата си тя не се схваща като заемка, толкова естествена е изглеждала нейната поява в лексиката на езика ни. Такива случаи на заемане на думи са естествено и неизбежно явление в лексиката на близко родствени езици. По-късно П. Р. Славейков и теоретически обосновава необходимостта да се заемат производни думи от други славянски езици, когато изходните думи се употребяват в езика ни. Този път на езиково строителство е много разумен и по-правилен, отколкото да се произведат изцяло нови думи «по свои особени производства». Той пише: «Според нас, когато коренът на една дума има в живий език, ний свбодно можем да заемами производни от нея думи в другите славенски наречия и най-първо от черковното и ако я няма — от руското, което е по-близо до него, а после и от сръбский, и чехский и полский, когато е по-вразумителна и по-близка до свойството на българский язык.»³

След Ан. Кипиловски думата *речник* е била използвана от В. Е. Априлов в «Мисли за сегашното българско учение» (1847 г.): «Речниците, що приложиха в книгите си г. г. Несфит, Кипиловский и Андреов, могат да служат за това и да ся умножат със славата, що истите учители ще притурят» (с. 37).

Но въпреки че думата *речник* е била твърде ясна откъм значение и откъм словообразователен строеж, тя не се е установила изведнъж в книжовния ни език.

Под влияние на руски език някои наши книжовници възприемат думата *словар*, която също така е била напълно ясна откъм словообразователен строеж и откъм значение, защото думата *слово* със значение 'дума' е позната в старобългарски език, а чрез черковнославянски език е била известна и на широки среди от населението през XIX в. «Словар» е наречен останалият неотпечатан речник на Н. Рилски, първия наш лексикограф (вж. Български книжици, г. II, 1859, с. 828—833; г. III, 1860, с. 25—32). Съгласно с възприетата в нашата книжнина практика С. Радулов прилага към издадената от него книга «Галарей из монтионовски премии за добродел и подвиги самоотвержения» (Одеса, 1857 г.) «Азбучний словарь». Десетина години по-късно Стефан П. Илиев и Димо В. Хранов съставят и отпечатват «Словар французско-българскотурски» (Русчук, 1868 г.). През 1844 г. Ив. Богоров предлага дума *словарник*: «Словарник или няколко думи, които на места говорят турски и гръцки, а пък на други места български» (Първичка българска граматика, 1844, с. 114). Същата дума е използвана и във второто издание на граматиката (Първичка българска словница, 1848). Но след това Ив. Богоров изсоставя думата *словарник* и в «Цариградски вестник» (бр. 78 от

³ Цит. по сб. „Българските писатели за родния език“ (съставили: В Попова, Хр. Първев, К. Г. Попов), С., 1963, с. 129.

17. XII. 1849 и бр. 79 от 24. XII. 1849) отпечатва съобщение «подписване за Речник славянско-гръцко-български и гръцко-славянско-български в две части с по 18000 речи» (замисълът му остава неосъществен). За нас е важно, че Богоров вече възприема думата *речник*, употребявана преди него от Ан. Кипиловски и В. Е. Априлов.

За утвърждаване на думата *речник* в българския език значителна роля изиграва дейността на Ив. Богоров и Н. Геров. През 50-те години на миналия век тази дума е била възприета от някои наши книжовници. Ан. Кипиловски е готвел речник на българския език, което не е било тайна за мнозина други книжовници. Материал за речник започва да събира и Н. Геров, който през 1856 г. издава «Български речник, свезка I, А — влека» (Петербург, 1856 г.). Една година преди него излиза от печат «Речник на думи турски и гръцки в езика български, сбран от господина Михаила Павлева, а наредил и омотил Александр Т. Живков-Плевнянин» (Букурещ, 1855 г.). През 60-те години думата *речник* е използвана от Г. С. Раковски (Българска старина, 1865, с. 138). Все пак за нейното утвърждаване в езика ни най-много съдейства лексикографската дейност на Ив. Богоров, който е автор на: «Френско-български речник» (1869 г.), «Българско-френски речник» (1871 г.), «Български речник с тълкуване и примери. Пръв листак» (1871 г.), а след Освобождението и на «Български речник, книжка първа» (1881 г.). От справката, която направих в речниковия архив на възрожденската книжнина при Института за български език, се установи, че през 70-те години на миналия век думата *речник* е била вече доста широко употребявана: Д. П. Войников, «Криворазбраната цивилизация» (1871, с. II), Г. Кръстевич, «История българска» (ч. I, 1871, с. 497), И. Адженов, «Вавилонската княгиня» (1879, с. 112), Й. Груев, «Сам си помагай» (1880, с. 145, 285), сп. «Училище» (I, 1871, с. 109), сп. «Читалище» (1871, кн. 17, с. 530; 1875, кн. 8, с. 342; кн. 9, с. 419), в. «Свобода» (1872, бр. 31, с. 246; бр. 40, с. 317), в. «Знание» (1875, бр. 10, с. 158; бр. 17, с. 271), сб. «Сокол» (кн. I, 1875, с. 48).

Сотпечатването на «Речник на български език» (1895—1908 г.) от Н. Геров съществителното име *речник* вече напълно се утвърждава в нашия език.

В процеса на утвърждаването си то претърпява и семантично развитие. Главно чрез преподавателската и научната дейност на първото поколение наши филолози (А. Т. -Балан, Л. Милетич, Ив. Шишманов и др.) съществителното име *речник* се обогатява с още едно значение — 'сбор от думи, които притежава един език, диалект или с които си служи един писател и т. н.' (БТР). Развитие на езиковата ни наука налага да бъдат създадени и производни от речник имена: *речнишки*, *речников*, па и *речникар*.

ПЕРЕВОДЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АНАСТАСА СТОЯНОВИЧА КИПИЛОВСКОГО И БОЛГАРСКИЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК
(С ПРИЛОЖЕНИЕМ «ИЗ ИСТОРИИ СЛОВА РЕЧНИК»)

Русин Русинов

Резюме

Настоящее исследование посвящено языку переводов Анастаса Стояновича Кипиловского. Делается вывод, что он в основном следует линии письменной практики Петра Берона и таким образом содействовал утверждению новоболгарской линии становления болгарского литературного языка. Прослеживается вклад Кипиловского в установление некоторых фонетических и грамматических норм нашего литературного языка. Очень подробно говорится об его заслугах в области обогащения лексики литературного языка.

В приложении «Из истории слова *речник*» установлено, что слово *речник* введено в болгарский литературный язык Кипиловским. Прослеживается также путь его утверждения в словаре нашего языка.

L'ACTIVITE D'A. S. KIPILOVSKY EN TANT QUE TRADUC-
TEUR ET SON INFLUENCE SUR LE BULGARE LITTERAIRE
(Appendice: «Histoire du mot *retchnik*»)

Roussine Roussinov

R é s u m é

La présente étude est consacrée à la langue des traductions faites par A. S. Kipilovsky. L'auteur tire la conclusion que, par principe, le traducteur suit la pratique littéraire de Pétrar Bérone et, par conséquent, contribue à l'affirmation d'un nouveau courant dans le développement du bulgare littéraire. L'attention du chercheur vise à mettre en évidence l'apport de Kipilovsky dans l'enrichissement du lexique de la langue.

Dans l'appendice «Histoire du mot *retchnik*» on constate que c'est Kipilovsky qui introduit le mot *retchnik* dans le bulgare littéraire; L'auteur trace le chemin que ce mot a parcouru pour se fixer dans la langue.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XI, кн. 1

Филологически факултет

1973/1974 г.

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ „CYRILLE ET METHODE“
DE V. TIRNOVO

Tome XI, Livre 1

Faculté philologique

1973 — 1974

СТАНЬО ГЕОРГИЕВ

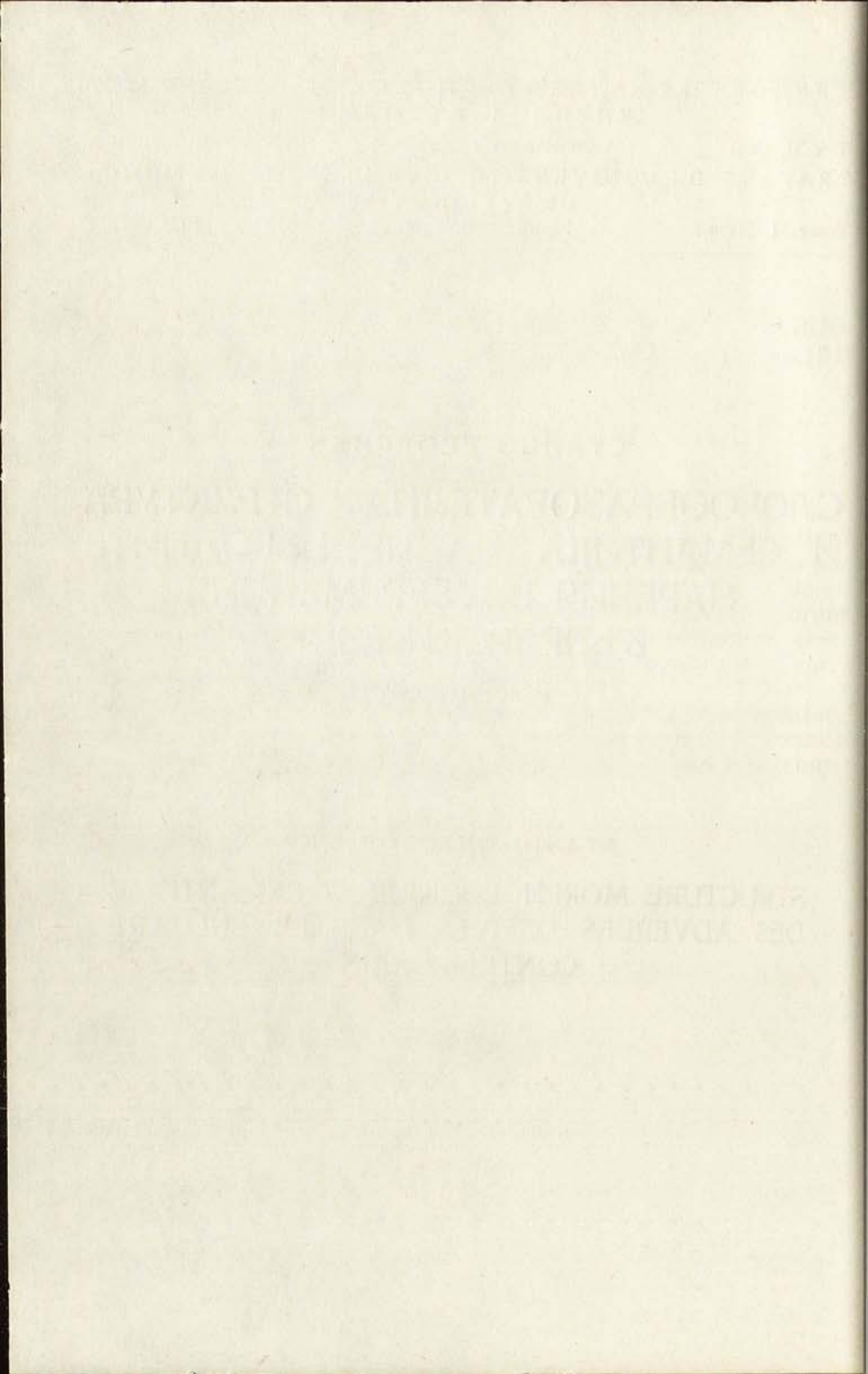
СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНА СТРУКТУРА
И СЕМАНТИКА НА ПРОИЗРОДНИТЕ
НАРЕЧИЯ В СЪРРЕМЕННИЯ
БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

(Част първа)

STANIO GUEORGUIEV

STRUCTURE MORPHOLOGIQUE ET SEMANTISME
DES ADVERBES DERIVES DANS LE BULGARE
CONTEMPORAIN

ПРЕДВАРИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

Словобразователният диапазон на наречieto в съвременния български език е твърде широк. В много случаи е застъпен морфологичният принцип, но може да се каже, че преобладава адвербиализацията на други части на речта и на различни видове съчетания и словосъчетания. Този сложен и многостранен процес на образуване на наречията не е заел полагащото му се място в лингвистичната литература, макар да са направени отделни проучвания¹

Графиките на българския език от по-ново време² правят преглед на словообразователните средства и засягат основните принципи на образуване на наречията, но поради ограничените си обем не разглеждат словообразователния процес в неговия действителна мащабист. Отношение към словообразователната структура на наречията се изразява в статията на Б. Велчеата която ги разделя по формални особености на три групи: наречива, които имат обща основа с други пълнозначни думи, на първа място с прилагателните (хубаво, юнашки) и притежават финално, деривационна морфема, натоварена е адвербиална функция, наречия без определена формална структура, които имат обща основа иля само общ корен с други пълнозначни думи и разнообразни, незаи

¹ З а р а Г е н а д и е в а - М у т а ф ч и е в а, „Образуване на наречия по фразеологичен начин, сп. „Български език“, 1955, 4, стр. 343—349; В. В. Б о р о д и ч, Наречия времени типа *нощес, вечерта и нощем, вечер* в современном болгарском языке, „Краткие сообщения Института славяноведения“, вып. 18, 1956, стр. 27—36; К р. Ч о л а к о в а, За правописа на някои сложни наречия, образувани с частицата *що*, сп. „Български език“, 1957, 2, стр. 161—163; Б л. Б л а ж е в, Адвербиалните предложни съчетания от типа *в къщи и у дощ*: в съвременния български език, сп. „Български език“, 1958, 1, стр. 41—42; К. М и р ч е в, За новобългарското наречие *вече*, сп. „Български език“, 1961, 1, стр. 39—41.

² П. К а л к а н д ж и е в, Българска граматика, С., 1936, стр. 306—311; А л. Т. - Б а л а н, Нова българска граматика, С., 1940, стр. 281—314; Л. А н д р е й ч и н, Основна българска граматика, С., 1944, стр. 393—396; Л. А н д р е й ч и н, М. И в а н о в, К. П о п о в, Съвременен български език, ч. II, 1957, стр. 110—125; С т. С т о я н о в, Граматика на българския книжовен език, С., 1964, стр. 415—419.

дължителни и непродуктивни деривационни морфемии (денем, пеш, утре), и най-сетне наречия със строго организирана формална структура.³

Една правилна процедура на словообразователен анализ е чужда на механистичното разглеждане на словообразователните средства, откъснати от цялостната система на връзки и взаимоотношения между изходна (базисна) и производна дума, между словообразователни компоненти и производно цяло. Словообразуването следователно трябва да се разбира по-широко като процес, който има своята специфика, свързана с отношението между средствата на образуване и изходна лексикална база, със семантичните резултати и тяхното отражение върху по-нататъшното развитие на лексикалната система. Тук придобиват по-особен смисъл понятията на словообразуването и неговите средства, напр. изходна и производна основна, проста и сложна дума, афикс и др. Това важи с особена сила за наречието, което има ясно изразена морфологична структура, резултат на собствено словообразуване или на възприемане на готови словоформи от лексикалния запас на другите части на речта. Заемането на готови форми при наречието не означава окончателно преминаване на думата от един лексико-морфологичен клас към друг. Обикновено думата запазва изходната си лексикална и категориална принадлежност, напр. наречията *бързо*, *високо*, *продължително* се запазват и като прилагателни имена, а наречията *вечер*, *сутрин* и *заран* продължават да се употребяват и като съществителни имена. Това налага именно да се обърне внимание в случая на словообразователния процес като семантичен преди всичко, за да се мотивира по-убедително категориалната промяна при едно запазване на формата, още повече, че тя при словообразователния дериват, какъвто е наречието, остава по-нататък неизменна. Следователно липсва многообразие на граматически фактори за нейното обособяване като производна дума. Единственият морфологичен признак е нейната неизменност. Омонимията на наречията и прилагателните имена е едно от най-съществените лексикални явления тук. Едва ли има друга част на речта в българския език, която по своето образуване и лексикално попълване да се поставя в такива многостранни връзки и отношения с другите части на речта. Достатъчно е само да споменем всеизвестния факт, че лексикалните резултати от морфологичните промени в нашия език се отразяват най-чувствително върху наречието, което абсорбира застиналите форми на именното склонение, някои форми на глаголите и др. и те го обогатяват значи-

³ Б. Велчева, Наречието като част на речта, „Известия на Института за български език“, кн. XIX, 1970, стр. 173—174.

телно. И тук става належащо проучването на другия въпрос — за историческата хронология на словообразователните типове и тяхната активност в съвременния български език. Въпросът за продуктивността на този или оня начин на словообразуване има свсето по-дълбоко обяснение в самата лексикална система. В някои случаи границата между отделните словообразователни типове наречия исторически и в съвременния език не е ярко очертана. Това ни изправя пред нови затруднения. Затова именно необходимостта теоретически да бъде обоснован всеки от тях става извънредно належаща.

Морфоструктурата на наречията показва, че те по своя строеж биват прости, сложни и съставни. От анализа им се вижда, че отделните морфоструктурни типове принадлежат към различни словообразователни типове. Затова е целесъобразно наречията да бъдат разгледани в единството на тези два типа, т. е. с оглед както на тяхната словообразователна динамика, така и с оглед на резултатите от нея, на морфологичната система, към която принадлежат като готови вече и възпроизводими единици.

Като обобщава словообразователните процеси в руски език, Н. М. Шански различава четири основни начина (способа) за образуване на производните думи: лексико-семантически, морфолого-синтактически, лексико-синтактически и морфологически, който се включват абривиацията и редеривацията.⁴ Той изоставя нар. синтактически начин, под който Виноградов подвежда образуваните термини, а също устойчиви фразеологични единства, равнозначни на дума.⁵ Шански смята, че по този начин не се образуват отделни думи, а фразеологични съчетания, макар и равнозначни на отделни думи.⁶

Как разбира Шански отделните начини на словообразуване?

Първият начин — лексико-семантическият, включва образуването на нови думи поради омонимично разпадане на една многозначна дума, при което различните значения, свързани с една и съща материално-звукова форма и морфоструктура, я обособяват в две или повече самостоятелни думи, напр. *завод, мир* и др.⁷

Вторият начин — морфологосинтактическият, обхваща образуването на нови самостоятелни думи поради преминаване на готовата словоформа от един граматически клас (част на речта) в друг, като заедно с това тя придобива нова семантика и нови структурно-граматически признаци и свойства.⁸

⁴ Н. М. Шанский, *Очерки по русскому словообразованию*, М. 1952, 310 стр.

⁵ Современный русский язык, *Морфология*, М., 1963, стр. 47.

⁶ Н. М. Шанский, цит. съч., стр. 253—254.

⁷ Пак там, стр. 256.

⁸ Пак там, стр. 263.

Този преход обединява две явления — лексикализация на граматически форми и семантично-граматическо преобразуване на цяла парадигма, напр. при образуване на междуметие *пли* (от *пали*), субстантивация на прилагателни имена, които продължават да се скланят по същия начин — *портной, трудящияся*, адекватация на причастия и др.

Третият начин — лексико-синтактическият, се отнася до сливане в едно словесно цяло на устойчиви словосъчетания или съчетания на самостоятелна и служебна дума (предлог, частица и др.), например *поделом, сумасшедший, тотчас*.⁹

Под четвъртия начин — морфологическия, Шански подвежда освен афиксацията и нейните разновидности (префиксация, суфиксация и комбинация от двете, или префиксално-суфиксален начин) още и събирането (сложение), т. е. образуването на сложни думи с обединяване на основи, като *атомоход, вагон-ресторант, идейно-възпитателен*, включително и съединяването на съкратени основи, като например *колхоз, рабкор, пролеткулт, ГИЗ, РОСТА*; абривиацията — съкращаване с афиксално присъствие или с присъствие на несъкратен компонент, като при *спец* (специалист), *противогаз* (противогазова маска), *член-кор* и др., които се съотнасят с пълна дума или съчетание от думи; безафиксно образуване, при което образуващата основа на глагол или прилагателно без добавяне на афикси става основа на съществително име,¹⁰ напр. *подход, запис, пощада, замена* и др. По терминологията на В. В. Виноградов това е „фонетико-морфологичен тип“ словообразуване¹¹ поради някои съпътстващи фонетични промени, напр. на крайния съгласен, пренасяне на ударението, преглас и др.; обратно словообразуване (реверсия), при което новата дума се образува от съществуващата във вид не на производна, а на производяща, напр. *заведомый* от *заведомо, дояр* от *дойрка* и др.

Използувахме труда на Шански като опора в разграничаването на отделните словообразователни начини главно поради това, че той се появява след един период на продължително натурпан опит в проучването на словообразователните процеси и създадена вече терминология, която той уточнява, като формулира по свой начин известните класификации в една сравнително сполучлива форма. Той става изразител на едно постепенно разграничаване на отделните начини словообразуване и уточняване на тяхната обективна същност и изходна изследователска основа, както и на тяхната вътрешносистемна диференциация. Защото както преди, така и след него се очертава перспектива за една

⁹ Н. М. Шански, цит. съч., стр. 267.

¹⁰ Н. М. Шански, пак там, стр. 284.

¹¹ В. В. Виноградов, цит. съч., стр. 44.

оследователна унификация на начините като израз на приближаване методите и формулировките до обективната реалност на сложния и противоречив словообразователен процес. Терминологичните различия, както и частичното несъвпадение на класификациите в отделни подробности не ни дават основание да гледаме с недоверие на това постепенно уеднаквяване на становищата, което да отговаря на обективната истина за самото езиково явление.¹²

Заедно с начините на словообразуване се дискутира и мястото му в структурата на езика, неговата автономност, както и мястото на науката за него сред останалите езиковедски дисциплини, разликата между морфологична и деривационна класификация на думите, спецификата на словообразователния модел. Такъв характер има разделът „Словообразование“ в кн. „Общее языкознание“ (внутренняя структура языка), М., 1972, стр. 344—393, чийто автор е Е. С. Кубрякова. Тя определя словообразователната структура на думата „как конечное множество деривационных шагов, необходимых для его конструирования“¹³. Словообразуването на наречието в руски език е разработено от В. Виноградов в неговия капитален труд „Русский язык“¹⁴. Посочените трудове по теория на словообразуването, както и литературата, върху която са изградени, могат да ни помогнат много в изясняването на някои предварителни въпроси от словообразователния анализ на наречието в съвременния български език, тъй като в нашата лингвистична литература тези въпроси не са системно разисквани. И макар посочените вече начини на словообразуване да важат в общи линии за наречието, налага се една нова детайли-

¹² Напр. у В. В. Виноградов: морфолого-синтаксическое словообразование, синтаксическое, морфологическое, лексико-семантическое (разпадане на многозначни думи), лексико-синтаксическое, вж. „Вопросы современного русского словообразования“, сп. „Русский язык в школе“, 1951, 62, стр. 2. Според Шански Виноградов пръв в руската лингвистика дава класификация на действащите в руски език способности на словообразуване. У О. С. Ахманова: словообразование лексико-семантическое, семантическое, синтаксическое (лексико-синтаксическое), афиксальное, морфологическое (фонетико-морфологическое), вж. „Словарь лингвистических терминов“, М., 1956, стр. 424. У З. А. Потиха: лексико-семантический способ (семантическое расщепление), лексико-синтаксический, морфолого-синтаксический, морфологический, вж. „Современное русское словообразование“, М., 1970, стр. 150—169. В „Грамматика современного русского литературного языка“, М., АН СССР, 1970, раздел „Словообразование — основные понятия“, стр. 37—45, се посочват следните типове: суфиксация, префиксация, постфиксация, както и тяхното съчетаване, субстантивация, сложение, сращение, абривация. Отделни семантически изолирани образувания, които не влизат в словообразователните типове, не се описват.

¹³ Е. С. Кубрякова, посоченото съчинение, стр. 363.

¹⁴ В. В. Виноградов, „Русский язык“ (грамматическое учение о слове), гл. V. Наречие, М., 1972, стр. 272—307.

зация, която може да бъде принос в задълбочаването на изследователския поглед върху тяхната специфика и в доразработването на процедурата на словообразователния анализ.

Поради известното терминологично многообразие и поради това, че нашата лингвистична наука не се е произнесла още за терминологията в словообразуването, ние ще се предпазваме от специалните термини и ще се постареем да дадем на словообразователните начини такива названия, които по-непосредствено отразяват и характеризират самото извършване на словообразователния процес. Поради това, че трудът обхваща словообразователната структура и семантика на наречието в по-широки мащаби (включване на всички видове производни в границите на тази част на речта, налага се разработката на проблемите да се извърши в две части.

ЧАСТ ПЪРВА

1. Формално-смислово лексикализиране
  - 1.1. Сливане на предложни съчетания
  - 1.2. Сливане на словосъчетания
  - 1.3. Аглутинация.

ЧАСТ ВТОРА

2. Семантична деривация
3. Морфемна деривация
4. Композиране
5. Семантично разчленяване (лексемно обособяване)
6. Адаптиране на чужди наречия.

В настоящия труд се разработват проблеми от първата част на замисленото по-широко проучване.

1. *Формално-смислово лексикализиране* (лексико-синтактически начин). Обхващат се случаите на окончателно и пълно лексикализиране на аналитични синтактични единици, като предложни съчетания, словосъчетания или думи с аглутиниращи частици които се превръщат в отделна словоформа. За образуване на наречията най-богат резерв синтактични единици са предложно-именните и предложно-наречните съчетания. Масовото словопроизводство по този тип, голямата активност на процеса създава предпоставки за излизане от неговите първоначални граници и преливане с останалите словообразователни начини, напр. с морфологичния и по-точно с префиксалния. По създадения вече модел възможно някои от новообразуваните наречия да не минават за дължително през етапа на предложно-именно съчетание и предлогът да придобне постепенно функцията на действаща словооб-

разователна морфема (представка). Тук една от най-трудните проблеми е именно разграничението на предлог от представка, което изисква да се разграничи формално-смесовото лексикализиране от морфемната деривация. Докато за морфологическата структура на наречието следият се с пълнозначната дума предлог може да се приеме за морфема, едва ли може същото да се твърди с категоричност за словообразователната ѝ структура. По-скоро тук констатираме взаимодействие между две явления, които се проявяват едно чрез друго.

Защо не може категорично да се определи следият се с думата предлог като словообразователна представка?

1. Защото представката е словообразователен афикс, с който се създават нови лексеми, без да се излиза от границите на една и съща част на речта. Това се потвърждава от глаголите и отчасти от прилагателните имена с изключение на образуваните по префиксално-суфиксалния начин), напр. под земята — под + зем + ен с наставка -ен, ням — онемя с представка о- и наставка -ее, напр.: *вървя — извървя, мина — премина, зелен — въззел н, добър — предобър.*

Следователно представката сама не е в състояние да образува дума от друг лексико-граматически клас, не може да изменя категориалната същност на думата. Образуването на наречието с помощта на предлог, който става част от звуково-материалната му форма и морфемна структура, не може да се смята за завършен процес на префигиране. Наречия се образуват от предложно-именни и предложно-наречни съчетания, които са съществували реално или продължават да съществуват като разделни съчетания и след лексикализирането им успоредно с образуваната словоформа. Преходът от предложно-именно съчетание към цялостно оформена дума е продължителен, свързан със структурно-семантични промени, които са негов двигател. Той се улеснява или забавя и от някои ритмо-фонетични условия.

2. Превръщането на предлога в представка е своеобразна метатеза, при която една служебна дума, свързана със семантиката на съществителното име (предлогът стои винаги пред дума със субстанциално съдържание), се приобщава към морфологичната структура на глагола, пред който изобщо не може да се употребява като самостоятелна дума. Следователно тук предлогът се прехвърля от синтактичната позиция на името към морфемната структура на глагола. Разбира се, това като исторически процес, който е по същество качествена промяна, превръщане на отделна дума в зависим структурен елемент на думата. Това преминаване на предлога в представка на глагола не засяга съществителното име — представката не е негов словообразователен афикс. Такава метатеза не познава и образуването на наречието, за което е

валидна лексикализацията на предложно-именното или предложно-наречното съчетание. Затова по един естествен път, когато обстоятелствата на синтактичния контекст се променят и това обуславя превръщането на семантично лексикализираното съчетание в цялостна словоформа с ново адverbиално значение, се образуват новите наречия с предлог в състава си.

3. Десемантизацията на предлога при неговото превръщане в представка е свързано обикновено с появата на нови, абстрактни значения, докато в своето първично и по-конкретно значение — обстоятелствено, начинателно и др., той продължава да дублира значението на първообраза и налага съответна рекция на глагола, например *отделям се от, залавям се за, достигам до, внасям в* и др.

Не е същото с предлозите като компонент в състава на наречието. Обикновено тяхното първично значение се изменя, те се преустройват семантически по редица признаци на смисъла и новообразуваното наречие се свързва със съдържание, което го поставя в нов разред, например значението на съчетанието за място става значение на наречие за начин: *напосока, направо, нашир, надлъж* и др.

4. За да се смята, че срасналият се с думата предлог е представка, той като компонент на думата трябва да съществува в известна парадигма, която е свързана с участието му в словообразователния процес, с присъствието му в словообразователната структура на повече думи, образувачи цял семантичен ред. А това предполага дистрибутивно отношение с определена група основи. В наречието предлогът се включва до голяма степен индивидуално и не познава тези парадигматични отношения. Тук всяко превръщане, макар да се движи по един общ модел, в рамките на всяка лексема има индивидуален път на приобщаване на думите. Доказателство за това е невъзможността на наречието да натрупва морфологизувани предлози и да се образуват по-сложни форманти и сложни или разширени морфемни съчетания. Изключение прави частицата *не*, която се слива с пълнозначната дума, или повторените предлози, напр., *наназад, нанататък*, които са изключения и си остават обикновено семантизирано повторение. Така е и с прибавянето на нов предлог поради сливане на предложно съчетание с производно наречие в състава си. Не е така при образуването на глаголите, където напластяването на превербите е нещо естествено и те се усложняват, подлагат се на различни семантични и структурно-морфологични промени, за да се превърнат в пълноценни представки, които се включват във все нови и нови словообразователни парадигми.

Може би целият въпрос за превръщането на предлога в словообразователен формант по същество се свежда до това, какво е

семантичното му участие в структурата на новообразуваната дума, какво е семантичното отношение на дистрибутивния процес между изходната (базисна) основа, т. е. основата на готовата мотивираща дума, и форманта на новата, производната основа. Не може да се търси в производните наречия семантично срастване на предлога с пълнозначната дума, при което съществуват отношения на морфемна дистрибуция, имаща за резултат непосредствената промяна на лексикалното значение като денотативно. При образуване на наречието такова срастване на семантиката няма, ако предлогът не се прибавя към друго наречие, като например в наречията *навред*, *навън*, *отгоре*, *завчера*. Предлогът сякаш инвазира семантиката на думата, за да я преустрои по силата на някакви нови признаци: от значение за място в значение за начин, от статичност към движение и посока и др., напр.: *нанякъде*, *отстрани*, *навреме* и др. Общо взето, това е процес на прилепване на предлога към пълнозначната дума на съчетанието, бихме казали — своеобразна аглутинация на предлога.

И все пак липсата на достатъчно основания да се смята сливането на предлога с пълнозначната дума в състава на наречието като афиксално образуване едва ли може да бъде аргумент за отхвърляне на каквато и да било близост или общност между двете явления. Определено можем да твърдим, че в случая предложният компонент е придобил и някои черти на представка. Кои са тези черти и за кои случаи става дума.

Образуването на наречия с помощта на предлози чрез междинната предложно-именна форма е по същество преобразуване на една дума в друга чрез посредството на нейната синтактична употреба. Това е своеобразно проявление на морфолого-синтактичния тип, допълнен с участието на предлога, т. е. особен род адвербиализация, защото и тук се преминава от една част на речта в друга, но чрез адвербиализацията не на отделната дума, а на цяло съчетание или по-точно на пълнозначната дума чрез съчетанието. Фактор на адвербиализацията става именно предлогът, чието присъединяване към морфологичната структура на пълнозначната дума се свързва с качествена семантична промяна. Тази промяна бива по същество следната:

1. От значение на покой към значение за движение в определена посока или обратно: *долу* — *надолу*, *татък* — *нататък*, *там* — *оттам*.

2. От всеобхватност и продължителност към изчерпване: *вред* — *навред*, *пълно* — *напълно*, *бързо* — *набързо*.

3. От едно адвербиално значение с обстоятелствен признак към друго, обикновено качествено-определително (от място към време, от място към начин): *край* — *накрай*, *място* — *намясто*.

4. От едно по-общо към едно по-конкретизирано значение: *готово* — *наготово*, *широко* — *нашироко*, *високо* — *нависоко*.

И тук, както при морфологичния начин на образуване, има една основна дума, пълнозначна или не, която става морфологическа опора на наречието, на неговата морфологическа структура и дава, така да се каже, неговия корен. Но вътрешната форма на новообразуваното наречие не се придава от тази дума непосредствено, а се съдържа в изразеното от предложното съчетание отношение. Затова при наречието в по-особен смисъл може да се говори за корен и за мотивираща дума. Под мотивираща дума в случая ще разбираме по-скоро думата, която става опорна в морфологическата структура на наречието, явяваща се негов структурен компонент.

Когато се обяснява съзидателното участие на опорната дума в образуването на наречието по лексико-синтактически начин, трябва да се има пред вид това, че предложното съчетание се лексикализира като наречие въз основа на наличието в състава му на съществително име или на дума, която се подлага на частична, преходна субстантивация. Иначе и не може да бъде, тъй като предлогът стои винаги пред съществително име или друга дума със значение на съществително. Това важи и за повторната адвербиализация на дадено готово наречие, самото то производно или в повечето случаи първично. Субстантивността се явява необходимостта предпоставка за адвербиалността. Тази необходимост можем да си обясним с факта, че наречието, което притежава по-отвлечена семантика, замества изрази, които имат в състава си съществително име. Значението на тези изрази като пояснения на действието сякаш не може да се отдели от предметната същност на неговите обстоятелства и условия.

Формално-смысловото лексикализиране не е изолирано от останалите словообразователни типове на наречията, напр. от семантичната деривация, защото много от наречията-деривати са резултат от преосмислянето на други части на речта като наречия, но чрез посредството на предложната форма. Някои от тях са по-нови образувания и могат да се сметнат за предложно-именно съчетание без падежна оформеност, докато други от тях са по-старинни и са съществували като предложно-падежни форми, видно и от съвременния завършък на тяхната словоформа. Тук могат да се открият аналогични завършъци и закъснели реминисценции, които разнообразяват словообразователния процес, обогатяват резултатите от него. Познат е стремежът някогашното падежно окончание в съвременния му континуант да се възприема като словообразователна наставка, напр. *надалеч* (*e*), *насън* (*e*), но по-правилно е тези форми да се смятат за разширени, съществуващи наред с основните, кратките.

В нашата граматическа литература лексикализирането на предложните съчетания се осъзнава като словообразователен начин, различен от морфологичния. Ал. Теодоров-Балан споменава за наречия, образувани с предлогови представки, т. е. с везби на имена с предлози: *допъти, отръки, изобоцо*.¹⁵ Калканджиев си служи с понятието предложни наречия, в които предлогът се пише свързан с наречието като представка.¹⁶ Ст. Стоянов различава наречия, които „са образувани обикновено от предлог + просто наречие или съществително име“¹⁷.

Формално-смысловото лексикализиране обхваща главно предложно-именните съчетания. Но наред с тях се лексикализират и словосъчетания, които в морфологически план образуват своеобразна категория сложни наречия, и съчетания на пълнозначни думи с прилепващи частици. Затова е по-добре този словообразователен начин да се разгледа в три раздела.

1.1. Сливане на предложни съчетания. Лексикализират се адвербиални съчетания с опорна дума съществително име, прилагателно, предлог и наречие, като се образуват наречия за място, време и начин. Повечето от тези производни наречия са абстрактно обобщителни и съвсем малко, главно част от наречията за начин и време, са конкретни фиксиращи, напр. *надвечер, наземи, напролет, насъне, наум*. Би трябвало да ги разгледаме най-първо според характера на пълнозначната дума на съчетанието, която може да се смята за мотивираща дума при формирането на тяхната семантика.

а) С мотивираща дума съществително име. На първо място — съществителни имена за места, като *земя, дол, гора* (планина), *страна, място*, от които се образуват наречия за място; на второ място — съществителни за момент или период от времето, като *вечер, зима, ден* и др., за образуване на наречия за време; на трето място — съществителни имена за конкретна предметност, като *крак, кръст, куп, дия, чело*, или за абстрактна предметност, като *сила, слука, шир, дълж, ред, свос, сгода, глед*, за образуване на наречия за начин и др. Най-значителен брой наречия с мотивираща дума съществително име са наречията за начин.

Лексикализират се адвербиални предложни съчетания, които в продължителната практика се преосмислят и придобиват значение за по-абстрактна величина в измеримостта на действието и неговите обстоятелства. В повечето случаи посоката на семантичните изменения е от значение за място към значение за начин. Значенията за време и начин се запазват, като се възприемат в

¹⁵ Ал. Т. -Б а л а н, Нова българска граматика, стр. 283.

¹⁶ П. К а л к а н д ж и е в, Българска граматика, стр. 309.

¹⁷ С т. С т о я н о в, Граматика на българския книжовен език, стр. 415.

тяхната обобщена стойност на наречни значения. Във всички случаи компонентите на предложните съчетания се десемантизират поотделно, за да се синхронизират в общото деривативно значение. Например предлогът *на* изгубва своето конкретно локално значение (значение за място) или абстрактното значение за отнесеност (наедно, напоследък), присъщи му като служебна дума с двустранна зависимост. В ролята си на компонент от състава на образуваната дума предлогът става носител на елементарен семантичен признак за най-обща отнесеност по време, място, начин, с който се свързва лексикалното значение на производното наречие. По същество тук се извършва сложен преход от синтактично отношение към лексикално значение, което е затворено, вътрешно структурно, уравновесено в рамките на една лексема. Семантичното взаимопроникване на компонентите, които образуват наречието, е по същество синхронизиране на семантични признаци върху нова семантична основа, върху нова степен на семантично качество. Взаимопроникването тук не предполага семантично приспособяване на единия компонент към другия, а е по-скоро тяхно обединяване върху една нова семантична плоскост, преминаване на две величини в трета, каквато е новата семантика. Разбира се, и тук адвербиализацията като качествен скок на семантично преобразуване засяга както предлога, така и обединяващото се с него съществително име, но тук липсва онази подчиненост помежду им, каквато е присъща за словообразователните елементи на други пълнозначни думи. Изгражда се ново семантично ядро, което обединява двата компонента и тяхната семантична стойност зависи пряко от него. Затова тук трябва да различаваме два съществени момента, коренно различни помежду си — процес на образуването, на адвербиализирането и същност на адвербиалното деривационно значение. В процеса на образуването на производното наречие двата компонента — предлогът и съществителното име, по своеобразен начин дават предпоставките за лексикализиране, макар тласъкът към настъпването на процеса да се намира извън тях. В синтактичното отношение предложното съчетание придобива своя семантична обособеност, тъй като предлогът, макар да изразява двустранна зависимост, гравитира към съществителното име, свързва се по-тясно с предметното значение и го съотнася с други значения. Предлогът образува по начало семантична общност със съществителното име, каквато не може да образува с другите думи в изречението. И докогато предложно-именното съчетание се запазва като елемент на отношението между две пълнозначни думи, опосредовано от служебната дума (от предлога), дотогава лексикализирането си остава само една потенциална възможност. Когато се снесе връзката на опосредованост, тази потенциална

възможност става действителност. А това зависи от някои други (формални или семантични) изменения както на пълнозначната дума в съчетанието, така и на нейните синтагматични връзки. Съществителното име изгубва тази самостоятелност, която има в синтактичното отношение, позволяваща му преди това да използва предлога като средство за съчетаване с други думи. Когато пълнозначната дума на съчетанието изгуби своята синтактична самостоятелност поради формални промени в парадигматичния ред или синтагматични поради синтактично-функционални изменения, нейното семантично равновесие се нарушава и то трябва да се възстанови, като се извършат промени в семантичната ѝ структура. Но тук промяната е в същото време преобразуване на съчетанието, в което думата се намира, и следователно тя става компонент на нова семантична структура, на нова производна дума. Уравновесяването на семантиката е за сметка на съществителното име като самостоятелна дума. От отделна дума то се превръща в словообразователен компонент на производното наречие. Не с обикновено нарастване или стесняване на неговото значение, а с абсорбиране на това значение се характеризира процесът, предпоставка за който е частичното отношение в предложно-именното съчетание. Словообразователният модел следователно на производното наречие се проектира от съчетанието и за да може да се осъществи, е необходимо да настъпи промяна в отношението между пълнозначната и служебната дума, за да изгубят те предишното си място и значение и заедно с това своята самостоятелност на отделни думи. Това са обективни процеси на преобразуване, които се подготвят дълго време, с бавни количествени промени. Видно е, че езикът се стреми към запазване на вече създадените средства, а когато не може да запази тяхната самостоятелност, те се поглъщат като материал в пораядането и изграждането на нови единици.

Става ясно, че преобразуването на предложно-именното съчетание в наречие е свързано с известна десемантизация на предлога и съществителното име. Беше посочена десемантизацията на предлога. Ще посочим десемантизацията и на съществителното име. То също придобива несамостоятелно значение и в някои случаи това значение е преносно. Макар да изгубва своята самостоятелност в процеса на адвербиализацията, съществителното име със значението си на пълнозначна дума обуславя до голяма степен семантичния скок. Преносимостта на значението е преносимост на цялото предложно съчетание, напр. в наречията *начело*, *налице* и др. Тази преносимост зависи от възможността, която притежава за пренасяне съществителното име, и от предлога, който има тази способност да участва в нея поради абстрактността на служебна дума. А възможността за преносимост на значението

на съществителното име се крие в наличието наред с основния семантичен признак и на по-абстрактен допълнителен признак за съпоставимост на действията или за техни качества. Напр. наречието *начело* в сравнение с предложно-именното съчетание в словосъчетанието „постави китка *на чело*“ започва да означава място в по-абстрактен смисъл, като израз на значение за най-високо поставяне в сравнение с други предмети. Наречието *на лице* в сравнение с предложното съчетание в словосъчетанието „постави *на лицето*“ започва да означава 'открито, явно, в известност' — абстрактно значение за нещо, което се възприема. Но тази преносност се извършва с участието и на предлога и затова тя е преносност на цялото съчетание, в което и отделните компоненти се преосмислят.

Пренасянето на значението може да се смята като всеобща закономерност на адвербиализацията, но то е пренасяне в различна степен и от различен вид. Тъй като предлогът е общият компонент на адвербиализацията на много съчетания, а съществителното име, което обхваща голям брой индивидуални лексеми, е в основата на лексикалното многообразие от производни наречия, би трябвало словообразователният процес да се разгледа въз основа именно на съществителните имена, като се използва типологичният анализ според класовете съществителни имена, за да се мотивира думата. За изходно начало в анализа трябва да се използва самият словообразователен резултат, като се има пред вид характерът на наречията, които се образуват — за място, за време, начин и др.

б) С мотивираща дума *п р е д л о г*. Установено е, че словообразователните връзки между наречието и предлога са много стари. От наречия са произлезли голяма част от обстоятелствените предлози. И днес наречия често се употребяват и като предлози или придобиват предложна функция. Преминаването на думите от една част на речта в друга се базира върху семантиката. Наречието и предлогът в много отношения се пресичат семантически като изразители на обстоятелствено значение. Но преосмислянето на предлога като наречие на съвременния етап въз основа на обобщеното му значение е изолирано явление. За превръщането му в наречие са необходими допълнителни словообразователни средства, които извършват структурно-семантичната промяна, уравновесяват несамостоятелното значение на предлога, за да го превърнат в самостоятелно адвербиално значение.

Като мотивираща дума в състава на наречието се включват предлозите за място, напр. *пред, зад, сред, около*. Според Балан тези предлози са произлезли от имена, напр. *на-пред* от старо ж. име *прѣдь*¹⁸. Не се употребяват от тази семантична група пред-

¹⁸ А л. Т.-Б а л а н, Нова българска граматика, стр. 283.

озите над и под, защото значенията за място спрямо горната и олната страна на предмета се изразяват с помощта на други наречия, напр. *отгоре, нагоре, отдолу, надолу* и др.

Макар и да ни се вижда странно, би трябвало да отбележим, че образуването на наречие с мотивираща дума предлог, който се съединява с друг предлог, минава също през етапа на неговата субстантивация. Как става това, най-добре може да ни каже историческият материал. По-вероятно е да се е минало през съчетанието на предлозите пред съществителното име, като след отсъване от него вторият предлог, означаващ място в действителния смисъл на думата, се е субстантивирал и съчетанието е приобило самостоятелна употреба с адвербиално значение. Но е възможен и вторият начин — субстантивация на предлога по аналогия на съчетания, в които мотивираща дума е съществително име или наречие. Например в адвербиалното съчетание *на зад* компонентът *зад* се възприема като съществително име. Какъвто и да е бил пътят на субстантивацията като преход към адвербиализацията, тази субстантивация е била подчинена на прехода към новото категориално значение, притежавано от производното наречие. Субстантивацията в случая се подчинява на словообразуването и сама по себе си е обусловена като необходим етап на адвербиализацията, без да зависи от други допълнителни причини.

Наречията с мотивираща дума предлог имат обикновено конкретна пространствено значение — за място с признака посока, направление на движение към определено място и др., напр. *напред, назад, напред, отпред*. Но заедно с това те развиват и по-абстрактни значения.

в) С мотивираща дума **д р у г о н а р е ч и е**. Това е своеобразен процес на повторна адвербиализация, когато производни или непроизводни наречия се превръщат в ново наречие с допълнителна семантична диференциация, от увеличаването или засилването на признака до прибавяне на нов признак, като например направление, насочване и др.

В словобразователния процес се включват наречията за място, време и начин с различна активност на участие. Най-активни са наречията за място, следвани от наречията за начин. Особено тук е, че мотивиращата дума не претърпява категориална промяна, че тук не се извършва преход от една част на речта към друга. А това се отразява и върху семантичния резултат, върху семантиката на производното наречие. Адвербиализация не е необходима, защото семантичната структура е изградена предварително от мотивиращото наречие и затова не се налага семантичен скок. Прибавянето на предлога към наречието се ознаменува с допъл-

нителни промени в адвербиалното значение, с прибавянето на нови семантични признаци. Настъпва семантично обновяване на наречието, от една страна, а, от друга, нараства смисълът с прибавянето на новите признаци, напр. финалност, всеобщност и пълнота на обсега на действието, определеност, степен на изява, отдалеченост и др. Особено силно в тези случаи е противопоставянето по статичност /финалност, като производното наречие се поражда заради финалността, макар самото то да развива и значение за статичност. Изобщо стремежът за последователна корелация на признаците статичност/финалност обхваща и производни наречия, образувани от други наречия с помощта на предлог.

Предлогът като елемент от морфемната структура на производното наречие, образувано от друго наречие, напомня ролята на представката при образуването на глаголи от други глаголи. Но тук семантиката на предлога е много по-отвлечена и определя отнесеността на семантичното съдържание на мотивиращото наречие към семантиката на глагола, с който производното наречие влиза в дистрибутивни отношения. Голяма роля за лексикализирането на предложно-наречното съчетание имат опозицията статичност /движение и антонимията, които вървят успоредно в словообразователния процес и взаимно се допълват. Опозицията статичност/ движение поставя в система първоначално една цялостно оформена дума (мотивиращо наречие) с предложното съчетание, в което тази дума е съставка. С течение на времето те се изравняват формално на равнището на лексемите, като думата изравнява съчетанието по своята синтетичност и то се превръща в цялостна дума. Обратното е невъзможно. Думите участват в съчетанията винаги като готови единици и не могат да се разединяват по съставки. Лексикализирането на съчетанията първоначално е семантично, а след това става и формално, структурно-морфологично. Антонимията е един от стимулиращите фактори на синтетизма, тъй като съдейства за открояване на предложните съчетания, за отделянето им от останалите синтактични единици като нещо единно и завършено, със свое вътрешно съдържание, напр. *на сам* и *на татък*, *от сам* и *от татък*, *на ляво* и *на дясно*, *от ляво* и *от дясно*. Антонимията може да поставя в една система на противопоставяне две предложно-наречни съчетания или едно предложно съчетание и едно лексикализирано, което се е превърнало вече в отделна дума. А цялостната оформеност, която има дълбоки семантични подбуди, става фактор с обратно въздействие — синтезира семантичното съдържание в значение на една дума. Това значение може да бъде качествено ново или да се изгражда върху доминиращото значение на мотивиращата дума. Вторият случай засяга именно предложните съчетания с мотивиращо наречие. В зависимост от това се намира и степента на де-

семантизация на предлога, неговият семантичен и структурно-морфологичен дял в образуването на производното наречие.

г) С мотивираща дума прилагателно име. Употребяват се прилагателни като *пусто, равно, рядко, готово, дълбоко, цяло* и др., като се образуват предимно наречия за начин с различна семантична диференциация и трансформации, свързани със засилване или прибавяне на признак за всеобхватност, периодичност, повторителност и др. С прилагателни като *ляво* и *дясно* се образуват наречия за място. Наречията с мотивираща дума прилагателно име се преплитат с образуваните от други наречия, омонимични на прилагателни имена. Дори и тези, които имат омонимични наречия, повтарят същия път на адвербиализация. От друга страна, те повтарят модела на наречията, образувани от съществителни имена, т. е. с известна субстантивация на прилагателното име.

д) С мотивираща дума числително име. Обикновено се образуват наречия за начин, напр. *надве, наедно, заедно, ведно* и др.

Оценката на мотивиращата дума откъм нейния словообразователен, структурно-морфологичен и семантичен дял в образуването на предложните наречия е съществен момент в описанието на наречията. Мотивиращата дума не само дава корена на производното наречие, но до голяма степен определя и характера на семантичния резултат при адвербиализацията. Но тук този резултат е опосредован чрез предложното съчетание, в което дълго време се употребява думата, чрез смисловото отношение в това съчетание. Това е особеност на предложните наречия за разлика от думите с представки. Затова при образуването на наречията предпоставките за семантичен скок в словообразователния процес са по-големи. Семантичният скок се обуславя именно от отношението в предложното съчетание, което надраства семантиката на отделната дума. Затова тук дистрибутивните взаимоотношения между мотивиращата дума и форманта са по-сложни по своя резултат. А в тези взаимоотношения трябва да се оценява значението и на формиращия предлог, който не само обновява изхабеното значение на някои наречия и обогатява техния семантичен обем, но и организира новата семантика и поставя производното наречие в нови опозиционни връзки и отношения.

Адвербиалното словообразуване чрез сливане на предложните съчетания се разработва тук в последователност, която в общи линии се ръководи от азбучния ред на предлозите. Тази последователност беше нарушена в началото от изнасянето напред на съчетанията с предлозите *на* и *от* поради тяхната голяма активност и голям дял в очертаването и утвърждаването на самия словообразователен модел като цяло. В проследяването на сло-

вообразователния процес при сливането на съчетанията с отделните видове предлози в светлината на общата система се има пред вид микросистемната диференциация според характера на мотивиращата пълнозначна дума и семантиката на образуваното наречие в отношение към смисловото съдържание на предхождащото го съчетание и новия семантичен резултат преди всичко като функционално-семантичен, изразен в дистрибутивната характеристика на наречието. Тази диференциация се опира върху групово-типологическия анализ на конкретния материал с посочване на всички наречия. Анализът на отделни съчетания и наречия се извършва именно поради тяхната типичност в характеризирането на групата или поради тяхната уникалност. На отделни места се засягат антонимията и синонимията за по-пълното изясняване на семантичните резултати. Можем да претендираме за относително пълно изчерпване на лексемния материал, който е събиран чрез последователно изписване на всички срещани наречия в цялостни текстове от отделни автори и произведения и е сверен с „Български тълковен речник“, еднотомник от 1963 г.

Като широк и многостранен процес лексикализацията на предложните съчетания в наречия граничи с други словообразователни начини, напр. със семантичната деривация на падежните форми на имената, защото някои от предложните съчетания са и предложно-падежни, напр. **п** и **ж** и **в** и **р** и **и** и **ц** — местен падеж ед. ч. **в** к **у** л **м**ь — предл. г и застинала форма за творителен падеж. Подобни образувания се разглеждат тук, тъй като при тях е по-съществен въпросът за сливането на предлога със съществителното име, макар за това да са съдействували отслабването на падежните форми и тяхното последвало изчезване. Освен това голяма част от тези падежни форми се запазват именно при лексикализиране на съчетанието. Други от тях след семантичното си лексикализиране, т. е. след преминаване към категорията на наречието, участвуват във вторично предложно-наречно съчетание, което по-късно се подлага на формално-смислово лексикализиране в ново производно наречие. Не са изключени и много аналогии, поради което в отделни случаи трудно се различават явленията на аналитично и синтетично словообразуване.

Позоваването на исторически факти главно при посочването на старобългарски първообразни предложно-падежни съчетания не изменя по същество задачата за синхронно проучване на словообразователната система на наречието, а улеснява нейното по-пълно и цялостно разкриване.

1.1.1. **Н а р е ч и я с п р е д л о г а н а.** Наречията, образувани с предлога *на*, притежават максималната словообразователна парадигма на предложно-именното лексикализиране, защото абсорбират лексика, която принадлежи към всички възможни видове мотивиращи думи.

С мотивираща дума съществително име се образуват наречия за място, време и начин. Наречията за място са ограничени по брой, а някои от тях, като *начело*, граничат с наречията за начин, напр.: „Щом се появиха избирателите с музиката *начело*, шайката им се разбяга“ (Ал. К.). Срещат се още наречията *надире*, *назми*, *настреца*, *настрана*. Наречията *настреца* и *настрана* са образувани от основната форма на съществителните имена *среща* и *страна* за противоположност и посока, които са по-абстрактни значения за място. Тази абстрактност се запазва и в образуваните наречия, които са абстрактно обобщаващи, със значение за посока и ориентация по място спрямо някакъв предмет: „А *настреца* двортът беше преграден с друга една висока стена“ (Д. Тал.). На вратата *настреца* стоеше Ния“ (Д. Тал.). „*Настреца* планините се зачервяваха от залеза на слънцето“ (Й. Й.). „*Настреца* ще имате хубава гледка“ (Хр. См.). Още по-абстрактно е значението на наречieto *настреца*, когато то се съчетава с кратката дателна форма на личното местоимение. В съчетания като *настреца ми*, *настреца му*, *настреца ни*, *настреца им* то придобива предложна употреба за изразяване на косвено обектно отношение. Но наречieto и тук запазва господстващо положение и семантика, която се обогатява от контактното местоимение. По-скоро местоимението се прибавя към наречieto, за да нюансира неговото значение с нов признак — насоченост или ориентираност към някакво лице, възприемани най-често като засягане на лицето. Че в случая нямаме пълноценно реализирано допълнение, се вижда от невъзможността да се замени употребената кратка форма с пълна. А наречieto с придружавашото го местоимение може да заема самостоятелна синтактична позиция на състоятелствено пояснение. Би трябвало да се смята, че кратката местоименна форма се употребява като частица. Примери: „Бутнали вратата *настреца му* и той пада назад“ (Ас. Зл.). „Изстъпи се *настреца му*“ (Ем. Ст.). „Изправил се *настреца ми* като свещ“ (Й. Й.). „Че като се намръщи *настреца му*“ (Ал. К.). Наречieto *настрана* се среща и в разновидност *настрани*, в която откриваме следи от стара винителна форма за множествено число. Следователно формата *настрана* може да се смята като по-ново образувание. И в двете си разновидности наречieto има едно и също абстрактно значение за място — отклонение от мястото на ориентация вляво или вдясно от ориентиращия предмет, както и за насоченост в тази посока. Напр.: „Като видя Корфонсов, обърна главата си *настрана*“ (Ем. Ст.). „Всички доганджин бяха се изместили *настрана*“ (Й. Й.). „Колелата леко се поклащат *настрана*“ (Й. Й.). Абстрактното значение понякога изисква употребата на допълнително пояснение за място и това увеличава предложната реакция на наречieto: „Той сядаше *настрана* в разсилишката стая“ (Г. Райч.). „Ние сядахме доста

настрана от всички“ (Й. Й.). В отделни случаи съчетанието предлога е израз на слаба тенденция към изгубване на самостоятелността на наречието при въвличането му в предложна употреба: „Държеше се *настрана* от либералстващите даскали“ (А. Гул.). Много по-абстрактно е значението на наречието *настрана*, когато за ориентация на отклонението служи някакво явление или събитие, напр.: „На, сега стоя *настрана*, работете дел!“ (Й. Й.) „Народът турски е осиромашел и ще остане *настрана* — той сам пъшка под игото“ (Ив. В.). В наречието *надире*, както и в *наземи* откриваме форма за старобългарски местен падеж: „*Надире* не поглеждай с тъмните слова на уплах и тревога“ (П. К. Яв.). Те имат по-конкретно значение за място. Към тях можем да отнесем и наречията *нашир* и *надлъж*, които имат и семантичен оттенък за начин. Значението за място включва представата за измерение на предмети и пространства, на повърхности, с които се свързва извършването на действието. Значението за измерение и посока е абстрактно значение, затова наречието е синсемантично, употребява се най-често в съчетание с думи, които показват мястото на измеримостта. Компонентът *на* остава със значението си за посока, а цялото съчетание придобива значение и за начин, напр.: „През цялата нощ след този ден *нашир по* Багдад отлитали звукове — сълзи от скрит нейде саз“ (А. Стр.). „Гредетинската планина не беше друго освен куп кръстосани по всяка посока невисоки бърда, които се протакаха *надлъж по* възточната сръбска граница“ (Ив. В.).

Наречията за време с предлога *на* и мотивираща дума съществително име са също ограничени на брой. Това са наречията *напролет*, *навремени*, *наесен* и *накрай*. Наречията *напролет*, *налято*, *наесен* са конкретно фиксиращи, защото свързват значението за време с определен период от годината, с някакво годишно време. Обикновено действието се проектира занаяпред, но наречието все повече започва да означава и повторителност или изобщо връзка с определено годишно време, без то да е предстоящо, напр.: „Да горим с кехлибареното лято и *наесен* — с усмивка на облик към света“ (Ел. Багр.). Наречието *наесен* се употребява в значение на есенно време изобщо.

Висока честота на употреба има наречието *накрай*, срещано и във вариант с определен член — *накрая*. Предложното съчетание *на край* се лексикализира с преносното си значение, което е и по-абстрактно — за означаване на завършеност на действието, за приключване на процес. В конкретното си значение за място то се запазва като съчетание, лексикализирано с това си значение само в ролята на предлог, напр. в съчетания като *накрай света*. Като наречие за приключване на процес то съотнася едно действие с поредица други действия, които го предшествуват или

дно състояние с процеса на извършване, който го поражда. Предлогът *на* означава докосване на момента, когато завършва процесът, когато настъпва състоянието или възниква ново действие като резултат на други последователно сменящи се действия, напр.: „Цеко слушаше разказа на кмета и *накрай* някаква плахост изпълни душата му“ (Ел. П.). „*Накрай* едвам се чували неговите думи“ (А. Стр.). „*Накрай* омаломощеното животно коленичи разтреперано“ (Г. Райч.). „*Накрай* се сви и легна“ (Г. Райч.). „Разбрах *накрай* едвам“ (Л. Ст.). „*Накрай* една мисъл ме озари“ (Г. Райч.). „*Накрай* свъртяха се и заживяха честито с челяд“ (К. Хр.). Наречието *навремени* от предложно съчетание със съществително име в стар местен падеж се съотнася по значение с адвербиалното съчетание *от време на време* и като него означава периодичност, повторителност на действието в някакви отдалечени интервали и с впечатление за слаба застъпеност, напр. „А *навремени* ще вменяваме и къси произведения“ (Ив. В.). С предлога *на* е образувано наречието *напоследък*. Предлогът е прибавен към съществителното име *п следък*, което пък може да се изведе от наречията *п слѣдъ*, *п слѣдн*, срещани в старобългарски паметници, като Зогр., Мар. Асем., Сав. и др. По семантика наречието *напоследък* се равнява на адвербиалното съчетание *в последно време*, т. е. съотнася действието с период, който е близък до момента на съобщението за него. Наречието за разлика от адвербиалното съчетание означава и известна повторителност на действието, интензивност на извършването. „*Напоследък* Вихрушката донесе нова дума“ (Й. Рад.). „Градът *напоследък* се разрасна бързо“ (О. ф., 6314, 1965). „Учудващо и тревожно е, че *напоследък* подобни явления проникват официално и у нас“ (О. ф., 6992, 1967). „Но *напоследък*, преди времето да се развали, Юрталана пак беше все мълчалив и нацупен“ (Г. Кар.).

От образуваните с предлога *на* и мотивираща дума съществително име най-многобройна е групата на наречията за начин. Предлогът *на* в семантичната структура на наречието участва със значение за отнесеност към субстантивното съдържание (спрямо, по отношение на), свързва се с представата за реализиране на несамостояния вече в съчетанието субстантивен признак, който се обобщава като семантика на наречието и се превръща в адвербиален признак. Значението на предлога *на* в състава на наречието е твърде общо, несамостоятелно, включено като най-общ семантичен признак, който показва, че свързващото се с него субстантивно значение не е реално, а е осмислено чрез значението на предлога, поставено заедно с него в една обща семантична структура. Мотивиращото съществително име може да притежава семантика, която не е свързана по начало с начина на действие, но в съчетанието с предлога името се десемантизира, преосмисля

се в семантичното цяло. Дори съществителни имена, които в някаква степен означават място и време, например лице, място, посока, стават носители на вътрешната форма на наречията, тъй като значението за време и място се поставя по принцип, изобщо като присъщо на действието, като характеристика на неговото протичане, а не като негово обстоятелство. Така се образуват наречията *налице, намясто, навреме, напосока*.

Значенията за място и време, които се внасят в семантиката на новообразуваното наречие, са толкова живи, че наречията се колебаят между двата вида — за начин, от една страна, и за място и време, от друга. Напр.: „Ефикасен е училищният контрол, ако е навременен — да насочва, да предпазва от грешки, *навреме* да ги отстранява“ (Уч. д., 69, 1968). „Сеячите от окръга *навреме* и добре засяха есенниците“ (Р. д., 309, 1964). „Не излязоха *налице* само дякон Авксентий и Даме“ (А. Стр.). „Решил да опита щастие то си и *напосока* почукал“ (Ив. В.). „Хвърли голямата ножица *напосоки* и извика“ (Д. Анг.). Мотивиращите съществителни имена, означаващи място и време, по начало изразяват тези значения по-абстрактно и обобщено. Това тяхно значение не е напълно самостоятелно. Употребяват се обикновено като синсемантични съществителни имена — *хубаво време, зимно време, права посока, посока към, лица на* и др., и са податливи на преосмисляне именно с това си значение. Съчетаването с предлога *на* е удобен случай за семантично допълване на имената, свързано със семантичното преобразуване на цялото съчетание, с неговата категориална промяна. Значението за място в съществителното име *посока* се заменя със значение за начин в състава на адвербиалното съчетание с предлог *на*, защото това първично значение става твърде неопределено при запазване на признака насочване. Наречията *налице* в особен смисъл може да се смята като наречие за начин. По-скоро то изразява някакъв признак на предмета, напр. наличност, а не негова проява, и затова може да се съотнася чрез глагола към субекта и да го характеризира като наличен. Това се проявява с особена сила, когато в изречението е употребен спомагателен глагол *съм*, напр.: „Но напълно излишно е да се говори за глас, когато не *са налице* най-необходимите, азбучните изисквания — ритъмът и чистата интонация“ (Н. к., 26, 1967). Останалите мотивиращи съществителни имена са по начало абстрактни и образуват наречия с единствено значение за начин. Това са съществителни имена за състояние на човека и положение на нещата, като *сила, сън, ред, половина, век* и др. Напр.: „Загинала е *навек*и в ада“ (Ив. В.). „За мен *заяз* ха *навек*и на слънцето *лучите*“ (П. П. Сл.). „Туй влияние най-много излиза *наяве*, кога се превеждат чужди членове безразборно пак с членувани думи“ (Б. Цон.). „И *наяве*, и *насън* ти си все пред мен“ (П. П. Сл.). „Като

че *насън* съм видял Черепишкия манастир“ (Ал. К.). „*Насила* хубост не става“ (Г. Кирк.). „Като пладнешки разбойници са карали *насила* да им носят ялови овци“ (Ал. К.). „Всичко е *наред*“ (Й. Й.). „Приказват, като пият *наред* из бъклица“ (Ив. В.). „Човек може да върви дни *наред*, докато срещне живи хора“ (Ант. Д.). „Той е *нащрек*“ (Й. Й.). „С калпак на глава, изпод който се показваха *наполовин* черни, *наполовин* белите му мустаци“ (В. Друм.). „Лице, което се покриваше *наполовина* от черната гъста брада“ (В. Друм.). В съчетания като *наяве* трябва да се търси стар местен падеж (стб. въ : ъв). В някои наречия субстантивната мотивираща основа не съществува като отделна дума и трябва да се смята като производна от глагол или друга дума в процеса на самото участие в предложното съчетание, напр. в наречието *напук*: „*И напук* на учителя свети вода на излъка“ (Ел. П.). Компонентът *глед* в наречието *наглед* произлиза от съществително име, което има ограничена употреба като самостоятелна дума. Нямаме основание да извеждаме наречието *наглед* от глагола, например *нагледам*, и да смятаме, че то се образува от него по безафиксния начин, че е равно на основата или на редуцирана основа. Ако изведем наречието *наглед* от глагола, не бихме могли да обясним тази отнесеност към субстанциалния признак, която не може да се отнесателно от глаголната представка: „Макар и да говореше *наглед* спокойно, явно беше, че едва задържаше яда си“ (Й. Й.).

Наречията с предлога *на* и мотивираща дума прилагателно име са предимно наречия за начин и само в отделни случаи за място, и то в по-особен смисъл — за означаване на посоката на движение или ориентация спрямо предмета от двете му противоположни страни. И тук се използва формата за среден род единствено число на — *о*, но много от тези форми са се превърнали в наречия и без предлога *на*. Имаме пълно основание да ги причислим към наречията с мотивираща дума друго наречие, а тук да разгледаме само тези, които се образуват без междинна адвербиализация. Както вече се изтъкна, адвербиализацията на другите части на речта освен съществителните имена минава задължително през етапа на субстантивацията.

Преобладават в ролята на мотивираща дума прилагателни имена с по-абстрактно значение, обикновено за някакво състояние на предмети, а в отделни случаи и на лица, напр. *празно*, *пълно*, *опако*, *дребно*, *нагорно*, *ново*, или със значение за положение, сравнимост и др., като *сам*, *пряко*, *равно*, *ляво*, *дясно*. Някои от тях, като *готово*, се употребяват и като предикативи (думи от категорията на състоянието). Обобщени като семантика на наречието в съчетание с предлога *на*, те достигат необходимото семантично уравнивяване и започват да означават признак на действието. Субстантивацията е път към тяхното наречно обособяване,

към обобщаване на признака, който добива известна самостоятелност с представяне на действието в някакъв вид, по някакъв образец, начин. Затова са в повечето случаи наречия за начин. Примери: „*Напразно* хората на „Обществото“ шушукаха за него“ (Ст. Дич.). „*Напразно* е отишъл трудът на целия колектив“ (Р. д., 307, 1964). „*Вардарски* се съвзе *напълно*“ (Д. Тал.). „Грамматика, която да би излагала точно и *напълно* свойщините му“ (Ив. Момч.). „*Напразно* сте се безпокоили“ (Ив. В.). „Като разгледаш *по-натъжно* работите, то и човекът е такава съща кал“ (Л. Кар.). „Ти сълзи ли не рони, великани оплакваща *наравно* с жалък роб“ (П. К. Яв.). „В това разузнаване той се ползуваше от сведенията, които му даваше *наготово* Иван Турлаков“ (А. Гул.). „Но му идеше много заплетено и *нанагорно* на езика“ (И. Рад.). В някои от тях откриваме следи от стари падежни форми, което показва старинността им в нашия език, напр. *насаме* (местен падеж ед. ч.) „Двамата министри са разговаряли *насаме* около половин час“ (О. ф., 8123, 1970). „Ако я види нейде *насаме*, Ромео каже на своята Жулиета“ (Ив. В.). Наречieto *опаки* от прилагателно *опако* е получило завършек и по аналогия с други наречия, като *навеки*, *настриани* и др. „Случаи от новобългарската граматика, дето звучни съгласни се ве таяват наместо отзвучни и *наопаки*“ (П. Сп., 1894, т. 44, с. 247). „Салонът, кабинетът обърнати *наопаки*“ (Г. Стам.). Значение за място притежават наречията *наляво*, *надясно*, *напряко*, *напреки*, които не са лишени и от значение за начин: „Оставихме *надясно* от нас ръта“ (Ив. В.). „*Наляво* от мене се издига със страшните си карпи Милева скала“ (Ив. В.). „Павли тръгна *напряко* през разградните“ (Ив. В.). В разговорната реч се употребява и наречieto *насмалко*: „Карахме се, *насмалко* да се разведе с жената“ (А. Стр.).

Наречията с мотивираща дума предлог се образуват от предлозите *пред*, *зад*, *сред*, *около*, *подир*. Наречieto *напред* има значение за насоченост на действието в посока към предната страна на предмета, за ориентираност в тази посока на движението, за отдалечаване от предната страна. Превес има значението за движение (моторно), но се среща и статичното в различните му аспекти. Напр.: „Аз го бутам *напред*“ (И. Й.). „Нашият народ сега бързо крачи *напред*“ (Т. Г. Вл.). „Строгите му очи гледаха право и *напред*“ (Д. Тал.). Наречieto *напред* се среща и във вариант *напреде*, който е семантизиран с признака статичност. По форма би трябвало да се свърже със стар местен падеж от *прѣдъ*. Миклошич посочва съчетанието *На прѣде*. Следователно предлогът *пред* е бил субстантивиран в съчетанието с *на*. Формата *напреде* има специализирана употреба в съчетание с краткото местоимение за дателен падеж със значение за непосредствена близост до лице. Това са форми за известна определеност, различаващи се от другите,

конто са неопределени. Определеността се внася от придружаващото местоимение, придобило функцията и семантиката на частица. Насочеността на действието в обратна посока се изразява с наречието *назад* със значение за отдалечаване, напр.: „Беше изостанал неусетно *назад*“ (Ант. Д.). „За връщане *назад* и дума не можело да става“ (Л. фр., 16, 1973). „Страхил се дръпна *назад*“ (Орл. В.). Може да се изрази и само промяна на положението: „Къде? — гъкна тревожно единият войвода, метнал глава *назад*“ (А. Стр.). „Все още се обръщаха *назад*“ (Й. Й.). Наречието *назад* е антоним на наречието *напред* и в структурно-семантично отношение не се различава от него, макар и да има противоположно значение. „Препусна го *назад* и *напред*, провикна се“ (Зах. Ст.). Наречието *назад* означава ориентираност, движение или насоченост в обратна посока, отдалечаване от обратната страна на предмета. Обратната посока може да се разбира като изобщо противоположна на посоката, в която е било извършено движението, затова понякога то е връщане обратно от едно достигнато място или предел, напр.: „За връщане *назад* и дума не станала“ (Ал. К.). „Още същия ден не можем да потеглим *назад*“ (Й. Й.). Това значение е предпоставката за пораждање на преносно значение, за отказване от достигнато положение или получаване обратно, възвръщане. Предлогът *на* внася признака насоченост, необходим за уравнивяване семантиката на мотивиращия предлог като значение на пълнозначна, самостоятелна дума, като наречие, напр.: „Ще му вземем *назад* дипломата“ (Ив. В.).

В разговорната реч е разпространено наречието *наподир*, образувано по същия начин, само че с прибавяне на предлога *на* към производния предлог *подир*. Новото значение е само статично, за означаване място на действие, или време, без да се изразява насоченост или движение: „От то *наподир*, казват, ще служи“ (А. Стр.). Наречието *наоколо* има значение за място, което огражда предмета и където се извършва дадено действие. Може да означава статичност или движение в статичен аспект. Глаголите, които определя, най-често са глаголи за състояние или промяна в състоянието, напр. „Постепенно всичко *наоколо* започна да затихва“ (Г. Кар.). „Всичко *наоколо* дишаше и живееше“ (Ел. П.). „Глъчката *наоколо* беше голяма“ (Й. Й.). „Жени с деца на ръце стояха *наоколо*“ (Ел. П.). „Полето *наокол* пустей“ (К. Хр.). „Защо *наокол* птичките замлъкват“ (К. Хр.). „Не виждаме нищо и *наоколо*“ (Й. Й.). „Неговата дълбока замисленост не му преч да вижда всичко *наоколо*“ (Ел. П.). Както е вижда ст примерите, много от глаголите означават състояние на природата. Такава е употребата и на спомагателния глагол *сѣм* в съчетание с предикатив, който също изразява състояние: „Тъмно беше и *наоколо*“ (Й. Й.). „*Наоколо* е шумно“ (Ив. В.). „И пак е веселичко *наоколо*“ (В. нов.,

4259, 1968.) Друга група са глителите за разпространение на действие, за някакво вършене, което се фиксира по мсто: „*Наоколо* падат горещи камъни“ (Л. фр., 1. 1965). „Ромонът на листата се засилваше *наокол*“ (П. Ю. Т.). „Едно време тука *наоколо* зимно време вълци виеха“ (Г. Стам.). „*Наоколо* се нареждаха шарени възглавници“ (Ц. Гинч.). „Някаква бодрост се разливаше *наоколо*“ (Г. Кар.). Наречието *наоколо* също може да означава по-голяма, непосредствена близост до предмета, а известен смъсл и негово засилване, когато към него се прибави кратка местоименна форма за дателен падеж. Това са и знатите определени форми, при които не се означава ограждане изобщо в смъсл на местност или обществена атмосфера, а се фиксира близост на даден предмет, негова сфера на проявление и съществуване, напр.: „*Наоколо* ѝ нямаше нито едно познато лице“ (Г. П. Стам.). „Малко искам да знам какво брътвет *наоколо* ми глупците“ (Ив. В.). „Озърташе се *наоколо* си, като че търсеше помощ“ (И.И.). „Спите, а *наоколо* ни ходят хайдутни“ (И. И.). „Разляха радостна светлина *наоколо* си“ (Ив. В.). Наречието *насред* означава в конкретния си смъсл място в предмета, еднакво отдалечено от неговите граници, където се извършва действието. Тенденцията е към запазване на статичното значение, докато моторността го превръща в предлог. И не случайно неговата предложна употреба е по-честа. Като наречие днес се среща със своето преносно значение за израз на презполовяване на предмета, разделяне или за прекъсване на действието, напр.: „Смръщи се свирач, проточи и току *насред* прекърши“ (К. Хр.). „Слухът се вслушва все така напрегнат за думата, прекъсната *насред*“ (Ел. Багр.).

В групата наречия с предлога *на* и мотивираща дума друго наречие преобладават наречията за място. Тъй като тук производното наречие не е резултат на категориална промяна, предлогът *на* има по-богата семантична натовареност. Неговото значение е по-диференцирано, макар да се подчинява на едно по-общо значение за отнесеност на съдържанието към глаголното действие. В наречията за място е най-силно развита антонимията, както и опозицията статичност / движение, която не само че не се пренася от сферата на непроизводните наречия, но се и засилва още повече при производните. Семантична основа на словообразователния процес не са само обновяването и освежаването на значението. В новия дериват с предлога *на* (далеч — надалеч, горе — нагоре) се постига по-голяма определеност, свързана с представата за ограниченост, по-строга локализация, за фиксиране на краен предел при достигане или точка на пребиваване в пространството и др.

Антонимичната двойка наречия *нагоре* и *надолу* имат основно значение за място, което е по-високо или по-ниско от предмета

или точката, взети за ориентиране при движение или насоченост на действието. Предлогът *на* внася в значението на наречието признака посока, който се свързва със значението за място, присъщо на мотивиращото наречие. Естествено е тези наречия да поясняват глаголи за движение, насочено в една от противоположните страни: „После се втурнаха едни *надолу*, други *нагоре*“ (Й. Й.). С това конкретно значение по-често се употребява наречието *надолу*, тъй като и глаголите за движение в тази посока са повече. Едни от глаголите са маркирани с признака посока, който се обозначава и от наречието: „*Издигаха се* на широки вълни *нагоре към* небето, *целуваха звездите*“ (Й. Й.). „*Спусна се надолу към* площада“ (Ем. М.). „*Спускайте се надолу*, спускайте се по стръмнината“ (Ал. К.). „Оглеждаха се гузно и *се спущаха надолу* като камъни“ (Г. Кар.). Не е възможно да се употребят тези глаголи в съчетание с двата антонима. Други от глаголите са немаркирани, не притежават признака посока и единствен изразител на посоката е наречието или адвербиалният израз, напр.: „И подсмърчаха с празни ръце, защото средствата на народа не достигаха, а цените *хвърчаха нагоре*“ (Г. Кар.). „Той влезе в сянката на върбите и *тръгна надолу*, където беше къщата на Вълчана“ (Й. Й.). „Слънчевото търкало *се плува нагоре*“ (Ив. В.). Основното значение не е единственото, а в много случаи то не е и най-важното. Глаголите за движение, маркирани или не с признака насоченост, означават при всички обстоятелства отдалечаване от ориентира, докато други глаголи, пояснявани от наречията *нагоре* и *надолу*, могат да означават само насоченост навън от предмета в дадената посока без отделяне от него. Семантиката на тези глаголи е по-богата. Могат да означават зрително възприятие, промяна в положението на тялото или предмета, обръщане и др. „Дотегнеш ли му да *гледа* все *надолу*, той извършаше лице към полянката“ (Орл. В.). „А калугерите *гледали надолу* смирено“ (Л. Кар.). „*Окото му шареше* по всички посоки *надолу*“ (Д. Тал.). „Куно също се *наведе надолу*“ (Г. Райч.). „*Стана само с наведен надолу гръб*“ (Г. Стам.). „*Легна на тревата с очите си надолу*“ (В. Друм.). „Непознатият ме поздрави, като *дигна нагоре* всичките си осем ръце“ (Св. Минк.). „*Смутено я обръща надолу* и я слага в ръката на Яворов“ (М. Крем.). „После се спряха един до друг, *погледнаха нагоре*“ (Й. Й.). Образоването на наречията *надолу* и *нагоре* от първичните наречия за място *долу* и *горе* е свързано с две съществени семантични промени — първо, с придобиване на признака насоченост, който не е присъщ на мотивиращите наречия, и, второ — с нефиналност на производните. Наречията *горе* и *долу* не могат да поясняват глагол със значение за посока, но те означават място за достигане, за прекратяване на движението, за преместване, което изисква и допълнителна рекция за конкретизиране мястото.

на финалността: *долу срещу, горе, където, горе на върха, долу при, долу на* и др., което не се изисква от производното наречие. То и да има пояснения, те потвърждават, засилват значението за определената посока, напр. *нагоре, към, нагоре за, надолу към, насълу при*. Затова мотивиращите наречия *долу* и *горе* имат и силно изразена субстантивност, обуславяща и предложната им употреба, в резултат на която е и вторичната им адвербиализация с предлога *на*. И тук в известен смисъл се минава през етапа на субстантивацията. Такава субстантивация частично обхваща — може би по подобие на самото мотивиращо наречие — и производните наречия, когато се употребяват с предлози в синтактична позиция — *за нагоре, за надолу*. По този начин са се образували и наречията с дублиране на предлога *на*: *нанагоре, нанадолу*. При статично значение на наречието *горе* или *долу* значението за насочено движение без финалност може да се изрази с предлози *за, на* и др. (за *горе*, за *долу*). В това предложно изразено отношение трябва да се търси началото на едно завършено днес лексикализиране на адвербиалното съчетание. Причините при една такава предпоставка в структурата на неговото значение могат да се крият в някои семантични промени на съществителното име, в специализиране на формите за местен падеж. Явно е, че предложното съчетание се освобождава от субстанциалното значение и придобива по-абстрактно значение за място, като *посока, направление* или *съотношение*. Производните наречия от своя страна не остават незасегнати от процеса на двоичната семантика — за движение като основна и за статичност като второстепенна, но още слабо изразена. Напр. *нагоре играят, надолу пасат* стада, подобно на съчетания *горе играят, долу пасат* стада.

Широко разпространени са антонимичните наречия *навън* и *навътре*, които имат аналогично значение, но се различават поради това, че фиксират различно място спрямо ориентиращия предмет. Действието може да се извършва в границите на предмета или да бъде изключено от тези граници, като се насочва в едната или в другата посока или се локализира на тези места. И тук производното наречие развива значение за посока на движение или ориентиране на действие, но заедно с това развива и значение за статичност. Двете значения са особено силно застъпени от наречието *навън*, напр.: „Двамата полицан хукнаха *навън*“ (Д. Анг.). „Порив за саморазправа го тикаше *навън*“ (Ст. Ц. Д.). „Той стана, наметна шубата си и излезе *навън*“ (Й. Й.). „А поглъщаше всичко *навън*“ (Л. фр., 25, 1970). „*Навън* в двора пак завиха псета и газената тенекия отново задумка“ (Г. Райч.). „Очите му блуждаят през прозореца *навън*“ (Р. д., 323, 1961). По-ограничена е употребата на наречието *навътре*: „Но *по-навътре* гората става по-съхранена“ (Ив. В.). „Колкото отива *на-*

вътре, става по-див, безлюден и мрачен“ (Ив. В.). И двете наречия могат да се употребят с по-особено значение за насоченост навън в смисъл на разкриване, поява: „Марко се улови до него толкова весел, че зеленият му зъб съвсем излезе *навън*“ (Ел. П.). „Върху бюрото беше простряно Кондаревото сако с извадени *навън* джобове“ (Ем. Ст.). Наречието *навън* се среща във вариант с наставка *ка* (навънка), който е семантизиран като специална форма за статичност: „Кака Мара изхвърляше одрите *навънка* под навеса“ (Ст. Ц. Д.). Върху антонимията по признака насоченост към предмета и отдалечаване от него се обединяват, от една страна, наречието *насам*, а от друга — *натам*, *нататък*, *нанякъде*, *надалеч*, всяко от които се отличава от останалите с допълнителни семантични признаци: „Един *насам* се пилее, втори *нататък*“ (Р. д., 321, 1961). „Заканително махаше с ръка *нанякъде* — нейде навън“ (Хр. Брѝз.). „Сложете там *по-нататък*, само онзи край повзвийте малко *насам*“ (В. Друм). „Весден се лута *насам* и *натам*“ (П. П. Сл.). „И той гледаше *насам*, гледаше *нататък*, като се досети за кобилките“ (Й. Й.). Наречието *насам* (от стб. сѣмо, само — както тамо, камо, вж. Млд.) означава приближаване към говорещото лице, насоченост или ориентираност към него, напр.: „Я хвърли една цигара *насам*“ (К. Калч.). „*Насам* когато идех, по пътя си го срещнах“ (Н. Лил.). „Дай ми и лампата *насам*“ (Й. Й.). „Гледай, симпатийо, още *насам*“ (Хр. См.). При статични глаголи може да означава близост, съседство, без посоката да се изтъква като съществен признак: „*По-насам*, из листака на дъбравата, пеят славеите“ (Ив. В.). „Всички стройте се *насам*“ (Хр. См.). Наречията *натам* (стб. тамо, корен в мест. той, вж. Млд.) и *нататък*, *татък* (корен в там и той, вж. Млд.) се формират с основно значение за движение с отдалечаване от даден предмет или от говорещото лице. Те актуализират признака насоченост в противоположна на ориентирация предмет посока за разлика от мотивиращото наречие, което означава стагичност, отдалечено място на извършване на действие или разположение на предмет и само с допълнителни пояснения (отивам там, дето) може да означава насоченост на действието, когато трябва да се посочи неговият предел в пространството. Производните наречия от своя страна развиват значение за статичност и се различават по силата на застъпването на двата признака. Напр. наречието *натам* с по-силно изразена статичност дублира до известна степен този признак на наречието там, поради което и неговата употреба е по-малка, докато наречието *нататък* се употребява по-често за израз на движение. Честотата на това наречие може да се обясни и с това, че то съновява мотивиращото наречие *татък*, което е силно архаизирано. С това може да се обясни и яркото застъпване на двата признака (статичен и за движение) в наречието *нататък*.

Примери: „Да купим и ние, да идем *натат*“ (Хр. См.). „*Нататък* работата тръгна по-бързо“ (П. Веж.). „По-*нататък* е зданието на транспортацията“ (Ал. К.). „Прислужницата поведе гостенките *нататък*“ (Д. Тал.). „И така *нататък*, догдето съвсем се изгубва“ (Г. Райч.). „Какво има по-*нататък* — не зная“ (Ив. В.). Наречието *нанякъде*, *нанейде* означава неопределеност на насочването или на ориентацията по място с отда теченост от лицето или ориентирация предмет. Това е местоименно наречие с твърде общо и абстрактно значение за разлика от останалите наречия в антонимичния кръг за насоченост към предмета и отдалеченост. Докато останалите наречия конкретизират насочеността на действието с известно определяне на посоката, направлението към дадено място, тук посоката е неопределена и се изразява или неосведоменост на субекта на изказването, или незаинтересуваност, пренебрежителност и други субективни обстоятелства и съображения. Напр.: „Когато рече да погледне *нанякъде*, в черните ѝ очи блясваше весел, затаен смях“ (Й. Й.). „Притрепне *нанейде* самотна звезда“ (К. Хр.). „След кратки съвещания отлитаха шумно *нанякъде*“ (Г. Кар.). Отдалеченост или близост спрямо ориентирация предмет може да се изрази с антонимичната двойка наречия *наблизо* и *надалеч* (разновидност *надалече*), първото с преобладаващо значение за статичност, второто — за движение. Те имат по-абстрактно значение за място: „Някъде *наблизо*, изглежда зад гористия баир. . .“ (Л. фр., 25, 1970). „Някой *наблизо* я подгони“ (Д. Тал.). „*Наблизо* нямаше никой“ (Ел. П.). „А *надалеч* рой бели ветрила тънат на небосклона в огнените скути“ (П. П. Сл.). „С фучение и гняв халата замина *надалече*“ (Ел. П.). В сравнение с мотивиращите наречия те засилват значението за насоченост, като запазват и финалния признак на първичните, от които се образуват. Те са в по-малка степен синсемантични в сравнение с мотивиращите наречия, защото предполагат наличието на точка за пребиваване, с което се различават от неопределената далечина, изразена от другите наречия и нуждаеща се от допълнителни пояснения.

Към наречията с предлога *на* и мотивираща дума друго наречие принадлежат и две обобщителни наречия за място. Наречието *навред* е образувано от наречие *вред* (стб. **въ рѣдѣ**, вж. Млд.), а *навсякъде* е образувано от местоименно наречие, което е вече архаизирано. Наречието *вред* се среща и във вариант *вредом* със следи от стар творителен падеж (готова застинала форма *редом*, към която е прибавен предлогът *в*). Наречието *навсякъде* във варианта си *навсѣде* е наследник на наречието *въ всѣдоу*. Примери: «Слух *навредом* се разнася по-далеко и от нас» (П. Р. Сл.). «И грозно, и страшно: *навредом* косил студения меч без пощада, низ гнилите жертви преброди *навред*» (П. П. Сл.). «И в хорските сърца

навсякѣде видях лъжа, преструвки и неволи» (П. П. Сл.). Тези варианти не са семантизирани, но са придобили стилистична оцветеност на разговорни думи. И двете обобщителни наречия имат статично значение, свързано с представата за сборност на действията или повторителност на едно и също действие по всички възможни места. Напр.: «И рови *навсякѣде*, за да намери източника на живата вода» (Ел. II.). «*Навсякѣде* се отварят прозорци» (Ел. I.). «И там, и изобщо *навсякѣде* могат да се видят жени с късо подстригани коси» (Л. фр., I, 1965). «Офицеринът *навред* се изпъчва и говори» (Ел. II.). «И ето посяга далеч и *навред* из нощта» (. . . Мил.). «рафът среща *навред* съчувствени погледи» (Ив. В.). Статичното значение на обобщителните наречия проличава най-добре, когато се отнесе към състояние. Затова можем да го срещнем в безглаголни статуални изречения, в изречения с глагол за състояние или с предикатив, който също изразява недействено състояние, напр.: «*Навред*, где живеят българи, страна благословена» (П. Р. Сл.). «*Навред* очарованье! Величие *навред*» (Ив. В.). «Тихо беше *навред* и страшно» (Д. Тал.). «В тая война чичовците са *навред*» (Ел. II.). «Не е туй само в нашия град — *навред* що се рекло» (П. П. Сл.). Че действително обобщителните наречия, образувани с предлога *на*, изразяват сборност на действието, масовост, повсеместност, всеобхватност по място, се вижда от рекцията, която са придобили, с предлога *по* и съществително име за място или от положението им във веригата на еднородните части, чието значение те обобщават: «*Навсякѣде по* селата имаше земеделци, които се борят наред с нашите другари» (Ст. Ц. Д.). «Започна да търка животното по корема, по гърба, *навред*» (И. Й.). «Нататъка запели са жетвари чернооки тъжовна песен, що се пей *навред по* български поля широки» (К. Хр.). Разликата между двете обобщителни наречия е повече стилистическа, отколкото семантична. В известен смисъл наречието *навсякѣде* означава по-голяма разпръснатост на действието, докато *навред* има повече значение за всеобхватност, състеност на действието, пълнотост. Но граница между тях не се поставя. Наречия за място със значение и за начин са наречията *надълбоко* и *нависоко* с мотивираща дума производно наречие от прилагателно име, образувано по морфолого-синтактичния начин, т. е. чрез смислово лексикализиране. Новите производни наречия имат и двете противоположни значения — за статичност и движение, докато мотивиращите имат статично значение или са синсемантични със значение за движение: «Колелетата режеха калта *надълбоко*» (И. Й.). «Други се бяха издигнали *нависоко* и пееха» (И. Й.).

Наречията за начин имат мотивираща дума също наречие за начин, синонимично на прилагателно име, образувано от прилагателно име. Посредстващо звено е частичната субстантива-

пия, когато прилагателното име се отделя от съществителното и се свързва с глагола, като преминава в наречие за начин. Производната гръзка на мотивиращото наречие с прилагателно име улеснява неговата субстантивация в предложното съчетание и ускорява вторичната адвербиализация. Тъй като основното значение за начин се запазва и в производното наречие, подбудите за словообразователния процес трябва да се търсят в нарастването и в преобразуването на смисъла. В зависимост от новите дистрибутивни отношения предлогът *на* запазва най-общото значение, което има при адвербиализацията на съчетанията, значение за отнасяне на действието към начина на извършване. Наречието изразява не само измеримост (темп), но и степенност на признака на неговата измеримост. Присъственото наречие се противопоставя на мотивиращото със семантичен дсбавъчен признак за увеличителност, за по-голяма степен или мащабност на признака на действието, напр. *широко* (нашироко), *дълго* (надълго), *право* (направо), *често* (начесто). Примери: «Изложи *надълго* и *нашироко* печалното положение на един поробен и съседен народ» (Ив. В.). «*Набързо* изтриваше с края на престилката мокрите си ръце» (К. Калч.). «Писал съм го *набързо*, на един дъх» (Ив. В.). Степента на интензивност и мащабност може да бъде възходяща или низходяща, което се определя от семантиката на мотивиращото наречие, напр. наречието *набързо* означава скъсяване на времетраенето, както и *начесто* означава съкращаване на интервалите, докато *надълго* и *нашироко* означават удължаване, разширяване и пр. Наречието *направо* в еднаква степен може да се изведе както от наречие, така и от прилагателно име. Може би преходна степен е употребата на мотивиращата дума *право* в предложни съчетания, в които за пръв път получава значение за място (*право към, право на, право по*): «В чакалнята се влизаше *направо от* сайванта» (Ем. Ст.). Компонентът *на*, който означава направление, насоченост, придобива по-абстрактно значение в съчетание с мотивиращата дума, определяща направлението по характер. Цялото съчетание се обединява от новото значение за начин, но при глаголи за движение локалното значение може напълно или отчасти да се съживи (напр. влезе *направо*), докато при други глаголи то е чисто значение за начин: «Само то едничко е имало куража да каже истината *направо* в лицето на ранобудника» (Стр. Кринч). «И ти го казвам *направо*» (Л. фр., 25, 1970). «Влез *направо!*» (Д. Дим.) На същата семантична структура се основава наречието *накриво*, негов антоним: «Мечката погледна *накриво* смутения Дандана» (А. Стр.). Към производните наречия с предлога *на* и мотивираща дума наречие принадлежат и ограничен брой наречия за време. Това са главно наречията *наскоро* и *напреди*, които са синоними помежду си. И двете наречия означават период на извършване на

действието в непосредствена близост до момента на говоренето. В сравнение с мотивиращото наречие те изразяват по-голяма близост до този момент, напр. *наскоро ще дойде* и *скоро ще дойде*, *дойде напред* и *дойде преди*. Наречието *наскоро* в сравнение със *скоро* фиксира момент от общата, неопределена близост, освен това то преодолява двузначността на наречието *скоро*, което може да означава и начин. Наречието *наскоро* се специализира като наречие за време: «Издателството ще отпечата *наскоро* «Хората не се раждат войници» (Л. фр., 45, 1964). «*Наскоро* предстои нова поредна експедиция» (О. Ф., 7608, 1969). «*Наскоро* ще започнат да носят и памук» (Г. Кар.). «Когато отидох при нея, тя *наскоро* беше получила писмо» (Л. фр., 2, 1965). Наречието *напред* нюансира значението за близост до момента на говоренето, изразено с наречието *преди*, като изразява непосредствена близост: «Ех минуваха *напред* през наше село» (Т. Г. Вл.). «Ще се оправи невястата от *напред* повече» (Т. Г. Вл.). Двете наречия за непосредствена близост до момента на говоренето се различават помежду си по това, че наречието *наскоро* може да отнася действието както към миналото, така и към бъдещето, докато наречието *напред* означава само предходност в момента на неговото извършване. Тези значения се определят от семантиката на мотивиращото наречие, докато предлогът *на* и в двата случая запазва своето общо значение за отнесеност към даден момент.

Наречията от предложни съчетания с предлога *на* могат да имат мотивираща дума числително име. Най-често се използва числителното *едно*, като се образува наречието *наедно* за изразяване на съвместност при извършването на действието, напр. *вървят наедно*, *работят наедно* и др. Съвместността може да се конкретизира чрез допълнителна рекция на наречието, която го въвлича в предложно съчетание *наедно* с: «И моето съчувствие *наедно* с емфието успокояваше дяда Гена» (Й. Й.) «Това време беше дошло, а *наедно* с него — и нашият ред» (Й. Й.). «Смееше се *наедно* с всички» (Й. Й.). Числителното *един* се включва и в структурата на наречието *наведнъж*, но тук то е опосредовано като структурен компонент чрез производното наречие *веднъж*, което е непосредствената мотивираща дума.

От числителни са образувани и наречията *надве*, *натри* с отмятане на ударението върху предлога. Това са наречия за начин, напр.: «Виждам го да върви по шосето, което разделя селото *надве*» (Л. фр., 16, 1973).

1.1.2. Наречия с предлога от. Наречията с предлога *от* подобно на образуваниите с предлога *на* имат пълна словообразователна парадигма по отношение на мотивиращата дума. Предлогът *от* се включва в словообразователния процес със своето основно, стделително значение. Тук отделителността трябва да се

разбира по-широко и по-свободно, а не буквално като значение за напускане на определено място. Предлогът *от* може да оформя адвербиални съчетания за място, където се поражда, произтича, произлиза насочено навън действие, ориентирано според мястото на неговото възприемане. Това значение става основа за развитие на особено статично значение, за означаване на движение в статичен аспект. Предлогът спомага да се осмислят като наречия много думи, които нямат адвербиално значение, но в съчетание с предлога придобиват такова значение, напр. съществителното *начало* в съчетание *от начало*. В процеса на лексикализиране на предложните адвербиални съчетания предлогът *от* запазва по-конкретното или по-общо значение, което е противоположно на значението, носено от предлога *на* в същата позиция. Но новите семантични връзки на производните наречия в развитието на тяхната семантика могат да синонимизират много от тези наречия, напр. *отляво* и *наляво*, *отстрана* и *настрана*. Тази синонимия би трябвало да се отчита, когато се характеризира тяхната семантика. Освен това предлогът *от* е иззел много от функциите на предлога *из*, който също се употребява като словообразователно средство в по-старинни наречия. Съпоставката на наречията, образувани с тези два предлога, е също така необходима.

И така предлогът *от*, макар да не е можал да запази напълно своето отделително значение в словообразователната структура на наречието, той е запазил в по-общ вид значението за отнесеност на действието по място, време или признак, отнесеност към някакъв пункт като изходна база, начало или съсредоточеност.

Наречията с предлога *от* и мотивираща дума съществително име не са много на брой, но се отнасят и към трите вида — за място, време и начин. За място са наречията *отстрана* и *отсреща*. Съществителното *страна* с по-абстрактното си значение като название не на предмет, а на негова част или по-точно на негово измерение дава добра възможност за преосмисляне на съчетанието и за неговото лексикализиране. Логично е да се смята, че на първо време съчетанието *от страна* е означавало само отделяне при насочване на действието навън от определено място, което е вляво или вдясно от ориентиращия предмет — място, от което започва насоченото навън действие, за разлика от наречието *настрана*, което означава обратно — насочване към определен предмет, към определено място. И тук, както при съчетанието с предлога *на*, производното наречие се появява по силата на необходимостта да се изрази движение, но после се развива и значение за статичност или за ограничено действие без никаква насоченост. Сега статичната му употреба преобладава и затова го срещаме като пояснение на глаголи с подобно значение: «Двамата следваха каруцата *отстрана*» (Ем. Ст.). «*Отстрана* около една масичка

вдигаха врява петима пияни селяни» (Ел. П.). «Костадин седна върху ниския зид *отстрана* на зданието» (Ем. Ст.). Наречието *отстрана*, както се вижда от примерите, най-често се пояснява от ново предложно-именно съчетание. То може да се яви под формата *отстриани*, която трябва да се смята за по-архаична: «Тя го подхвана *отстриани* и полека го отведе до трапезата» (Г. Райч.). Наречието *отстреца* в първоначалното си значение е свързано с представата за пряка насоченост от противоположната страна към субекта или ориентиращия предмет. Но постепенно предлогът *от* се десемантизира и наречието придобива значение за обратна посока на движение или разположение (премина *отстреца*). Дори е невъзможно то да означава сега пряка насоченост без употреба на допълнително предложно пояснение: «Отсянка мъжка в миг — и бързо там *отстреца* премина» (П. П. Сл.). «Брежище *отстреца* белей» (К. Хр.). «*Отстреца* блесна фасадата на хотела» (Ст. триб., 438, 1968). «*Отстреца* една усмихната жена чевръсто връзва скъсаната нишка» (О. Ф., 7608, 1969). «А *отстреца* пак откъм лозята вечерният ветрец довяваше проточените и звънливи песни» (Т. Г. Вл.). «Той завиждаше даже на пияния запасен капитан, който седеше *отстреца* му и не го виждаше» (Г. Стам.).

С предлога *от* и съществително име се образуват наречията за време *отдавна*, *отзаран* (с вариант *отзарана*), *открай*, *отзори* и *отначало*. Лексикално или синтактично, в самото съчетание мотивиращото съществително име се свързва с представата за време — момент, период, които показват определена близост или отдалеченост от момента на говорене, а предлогът трансформира това значение в адвербиално, като отнася действието към това семантично съдържание по определен начин. Макар и по-абстрактно, предлогът *от* и тук се явява със своето значение за отделяне, като се посочва моментът или периодът за начало на протичащото действие, ориентирано към момента на говорене. Но постепенно производното наречие започва да означава ограничен момент или период, в който се извършва действието, с който се свързва протичането му, неговата темпорална цялостност. Преминаването към това затваряне на действието в определени темпорални граници е свързано именно с лексикализирането на предложно-именното съчетание, с превръщането му в наречие. Това обособяване на даден момент като самостоятелен в темпоралната определеност обуславя и основното значение в съвременната употреба на наречията за време с предлога *от*. Напр. *отзаран* и *отзори* отнасят действието към определен период от денонощието като самостоятелен, а *открай* в по-абстрактен смисъл означава изначалност и често в самостоятелна употреба означава по-голяма отдалеченост на породеното действие: «Че ти си този стон смирен *открай* заключен в моята песен» (Людм. Ст.). Наречието *открай* обикновено

се съчетава със съществителното име време (открай време) и придобива предложна употреба. Образува се узуален тип адвербиално съчетание. Актуални при това обособяване на моментите, които се изразяват с производните наречия, стават признаците за отдалеченост и близост до момента на говорене. Обикновено се фиксира отдалеченост, а за близост може да се говори в известен относителен смисъл на съпоставка и градиране на отдалечеността. Наречието *отдавна* (стар род. п. ед. ч. ср. р., вж. Млд.) означава неопределена отдалеченост, но във всеки случай голяма отдалеченост от съвременността и отдалеченост в миналото, затова се употребява като пояснение на глаголи в някакво минало време (минало свършено, неопределено или предварително): «А изкуството на софийския оперен хор *е отдавна оценено*» (Н. к., 50, 1964). «Много души и много *отдавна знаеха*, че на бай Касинов не му е чиста работата» (Г. Стам.). «*Отдавна не е спохождал* старите Глаушеви» (Д. Тал.). «И вдигат поглед към небето, което *отдавна не са поглеждали*» (Ел. П.). «Процесията *отдавна бе отминала*» (Ем. Ман.). «Писмото до инспектора той *отдавна го беше скъсал*» (И. Й.). «Първите петли *бяха отдавна пропели*, когато Герчо влезе в селото» (Д. Хаджил.).

Значението на наречието *отначало* е ограничено, макар и абстрактно, с признака пределност на започване на действието. Следователно тук се фиксира момент на започване на действието, а не период на протичане. Фиксирането на началния момент се налага като необходимост, за да се създаде съпоставителна основа за характеризирание на действието, като се изтъкне неговата промяна, увеличената му интензивност, новата фаза на неговото протичане и развитие. Най-често се изразява състояние на лице и затова наречието се поставя във връзка със спомагателния глагол *съм* и поясняващото го сказуемно определение, напр.: «*Отначало се показва лош*» (И. Й.). «*Отначало го правеше, защото знаеше, че ще я похвали*» (Г. Кар.). Наречието *отначало* се употребява и във вариант с определителен член, който не е негова граматическа, а вече словообразователна форма, останала от мотивиращото съществително име. Формата с определителния член придава по-голяма самостоятелност на пълнозначната дума и би трябвало да се очаква, че в случая все още се е запазило предложно-именното съчетание. Напр.: «*Отначалото* бе много внимателен и любезен с мене» (Ив. В.). Но практиката ни убеждава, че съчетанието се е лексикализирано напълно като наречие. Факторите на лексикализацията на членуваното съчетание са два: първо, абстрактното значение на съществителното име *начало*, което започва да означава темпоралност, и, второ, наличието на лексикализирано съчетание без членувано съществително име, но със същия лексикален състав. Двете съчетания — без определителен член и с него, за-

почват да се възприемат като морфоструктурни варианти на едно и също наречие. Членуваната форма по-силно подчертава темпоралното значение. Наречието *отначалото* може да се съпостави с наречието *изначалото*, което също изказва време, но със засилено значение за начин, като времето се превръща в признак на действително. Значението му ще бъде разгледано по-нататък.

Наречия за начин от съществителни имена и предлог *от* са наречията *отръки* и *отчасти* (стар род. п. ед. ч. ж. р., второто чрез руски, вж. Млд.). Наречието *отръки* се образува с прехвърляне на ударението върху предложния компонент и означава в истинския смисъл на думата начин, докато наречието *отчасти* е повече наречие за степен при глаголи с по-абстрактно значение. Напр.: «Виждам Милева скала, Лакътът и *отчасти* страшния скалист пролом на Ели дере» (Ив. В.).

С предлога *от* и прилагателно име са образувани антонимите *отляво* и *отдясно* за място и наречието *отново* за начин. Първите две са синоними на еднокоренните наречия *наляво* и *надясно*, синхронизирали се по значение след развитие на значението за статичност, защото при значение за движение те се различават по посоката на движението — към предмета и, обратно, от предмета към нас. Наречията с предлога *от* са развили повече значение за статичност или ориентирано движение, докато при наречията с компонента *на* и същите основи е развито и най-често срещаното значение за насочено движение. Напр. «Куцар се показа *отляво*, после се връща назад» (Й. Й.). «*Отляво* зад реката продължаваха да стърчат големите рътове» (Ив. В.). «*Отдясно* до Мирончо седеше Влаю» (Г. Райч.). Следователно те се сближават и дори изравняват по значение на базата на статичното значение, при което запазват само отделни семантични признаци. Наречия с *от* имат по-ярко изразен признак за близост до предмета, за място около предмета, докато наречията с предлога *на* изразяват по-голяма неопределеност на отдалечеността. С мотивираща дума прилагателно име е образувано наречието за начин *отново*, което означава повторителност на действието и по-точно възобновяване на неговото извършване. Действието може да се проектира за-напред, но в повечето случаи наречието пояснява минало действие, затова и глаголите са в минало свършено време или в друго глаголно време, или пък възобновяващо се действие в момента на говоренето, затова в такива случаи глаголът е в сегашно време. За разлика от наречието *отначало* тук се пояснява не само минало действие, а това обогатява и разширява употребата на наречието. Примери: «Мегдани *отново* в кармин окървавени» (Г. Мил.). «Блаже почва *отново* преговори с Борис Морев» (Д. Дим.). «Предстой *отново* чествуване Деня на поезията» (Л. фр., 37, 1964). «Навалищата *отново* весело зашумя» (Ел. П.). «Студени вихри

свирнаха *отново*» (Л. фр., 45, 1964). «И газената тенекия *отново* задумка» (Г. Райч.). «Той *отново* заживя с някакви надежди» (П. Веж.). Прилагателното *ново* в състава на наречието се свързва в свързана словообразуваща основа (от-, на-, из-ново), тъй като иначе не може да се посочва признак на действието. Предлогът *от* означава отделяне в по-абстрактен смисъл, изходност, която оформя семантичното качество. Тук предлогът *от* означава излизане от нов момент като възобновяване на действието, което се възприема като начин на извършване, а не като момент на възникване или извършване. Прилагателното и тук минава междинния етап на субстантивация. Мотивиращото прилагателно име *ново* е синсемантично. Наречието *отново* е синоним на наречията *наново* и *изново*. В сравнение с *отново* наречието *наново* означава по-голяма неопределеност, а наречието *изново* е архаизирано, като днес означава по-голяма енергичност на действието и цялостност. И трите наречия в семантичната си основа се свързват с възраждането на едно извършвано по-рано действие.

С мотивираща дума предлог са образувани антонимичните наречия *отзад* и *отпред*. За тях важат закономерностите, които бяха посочени при словообразователния анализ на наречията *напред* и *назад*. И тук субстантивацията е междинен етап на адвербиализацията. Първоначално съчетанието от предлозите е било служебно съчетание, което след откъсването си от пълнозначната дума започва да изпълнява самостоятелна синтактична служба, да заема самостоятелна синтактична позиция. Основният предлог в това служебно съчетание се субстантивира и така става мотивираща дума на възникващото наречие. Съчетанието като цяло става пояснение на действието. Предлогът *от* изгубва своето отделително значение, а запазва най-общия признак за локализиране на действието по място, което се определя от втория предлог по-конкретно спрямо предната или обратната страна на ориентиращия предмет. Предлогът *от* следователно внася най-общия признак за локализиране, адвербиално обобщаване и автосемантичност на съчетанието. Успоредно с адвербиализацията значението за статичност или за ограничено движение, т. е. движение в статичен аспект, става единственото, като заменя значението за движение, което е притежавало предложното съчетание. Примери: «А *отпред* беше Василена» (Й. Й.). «Едната ѝ коса току падаше отпред и тя нетърпеливо я отмяташе назад» (Й. Й.). «Дръпва и разкъсва дрехата си *отпред*» (Ив. В.). «Сам Иван Морисвинята храбро крачи *отпред*» (Ив. В.). «Бе доведен при нас с вързани *отзад* ръце» (Зах. Ст.). «Идете с твоята дружина *отзад*» (Ив. В.). «Вързаха ръцете му *отзад*» (Д. Тал.). «*Отзад* стана малка суматоха» (Г. Кар.). «Сграбиха я ръце *отзад*» (Кр. Кюл.). «*Отзад* подхванаха «Интернационала» (Г. Кар.). Наречията *отзад* и *отпред* се раз-

личават от наречията *назад* и *напред* в структурно-семантично отношение по това, че те не могат да съчетават двата семантични признака, че притежават само статично значение. А различията в статичното значение се определят от признаците ограниченост, близка локализираност при наречията с *от* и неограниченост, нестрога локализираност при наречията с предлога *на*.

Наречията *отзад* и *отпред* също като *назад* и *напред* под формата на разширен вариант с гласната *-е* се съчетават с кратко дателно местоимение и образуват определени форми, напр.: «Ние сритваме сламата *отпреде* им и те отново захрупват» (И. Й.). «Парижанчето изпъкна *отпреде* ни с предложение на услугите си» (Ал. К.). «Слагаше хляб *отпреде* му» (И. Й.). «Ненадейно се зададе *отпреде* ни един човек» (Ив. В.). «Държеше *отпреде* си една кошница, голяма колкото Ноевия ковчег» (Ив. В.).

Наречията с предлога *от* и мотивираща дума друго наречие са в преобладаващото си число наречия за място. Фактически десемантизацията засяга само предлога, докато мотивиращото наречие участва в словообразователния процес със своето установено реално значение. Предлогът се подчинява на семантиката на наречието, поглъща се от нея, като запазва известно конкретизиращо, локализиращо значение за ограниченост в рамките на определено място. Именно отделителното значение на предлога *от* е свързано с някакво локализиране на действието — начало, начална точка в пространството. Това значение се придава на производното наречие като семантична съставяща и предлогът губи относителната си самостоятелност на служебна дума, за да се превърне в морфема. Отделителното значение се актуализира от съчетаването с някои глаголи, които наречието пояснява. Производното наречие с предлога *от* се образува с оглед на опозицията статичност / движение като опозиция на непроизводност/ производност. Новото наречие изразява значение за движение с много аспекти. Семантиката му е твърде разнообразна като израз на движение и състояние или локализиране на действие без перспектива за промяна на мястото или като ограниченост на движение. В статичен аспект се поставя и движението, което има по-особен смисъл за отделяне, свързано не с мястото на пораждаване и изначалност, а с точка в пространството, която е междинна в неговото развитие, протичане. Напр.: «Вчера минах *оттам*» (В. н., 44, 1971). И наречията с предлога *от* за място, които имат мотивираща дума друго наречие, образуват ярко изразени антонимични двойки.

Антонимичната двойка *оттук* и *оттам* по значение за място се базира върху признака близост и отдалеченост, а в отделни случаи семантичното различие се заличава и наречията започват да означават място, което е достигнал предметът и което се фик-

сира като изходна точка на по-нататъшно развитие. Доминиращото значение на наречието за движение в своята многостепенност може да пояснява следните класове глаголи: а) Глаголи за движение в истинския смисъл на думата, за преместване, за отиване или връщане, за напускане на далечно или близко място, за излизане, настъпване и др. «Той трябва веднага да се махне оттук» (П. К. Яв.). «Махнете се оттам» (К. Калч.). «Оттам се връщал с басми и сол» (А. Гул.). «Оттам като че ли прибръмчаваха из праха пчели» (Й. Й.) «И ще се върне той оттам богат и опитен и тачен» (Людм. Ст.). «Оттам на бой излизал с вихроходен кон» (П. Р. Сл.). «Като се връщаше оттам, той усети, че в сърцето му го боде нещо» (Г. Стам.). «Оттам красавицата излиза бавно» (Ем. Попд.). «Оттам идваха градоносните облаци» (Г. Райч.). В отделни случаи наречието означава достигнато място, от което може да се мине към друго място. Затова наречието се предшества от обстоятелствен израз за място, чието назоваване се извършва от него повторно в по-обобщен и абстрактен смисъл.: «Оттука ще влезем в пещерата» (Ц. Гинч.). «Двамата се вмъкнаха в храсталака и оттам в гората» (Д. Хаджил.). «Пропълзля до съседните шипкови драки и оттам се провря до своето скривалище» (Г. Кар.). Поясняват се и глаголи за продължаване на движението през определено място: «Оттук минава към разкопки нови» (Ем. Попд.). «Невъзможно е оттам да се мине» (Ст. Дич.). б) Глаголи за отделяне на предмет от определено място, за отстраняване, отнемане и др. «Оттук откраднат, а оттам копират и коша на редакци обират» (Ем. Попд.). «Оттам внасят телефони за пощата, разни жици и ламарини» (А. Гул.). «Бележката липсваше оттам» (Д. Хаджил.). в) Глаголи за възникване на дадени явления, за техен източник с насоченост на явленията навън без прекъсване на връзката с мястото на възникване за постоянно отделяне, напр. на звук, светлина и др.: «Оттам долиташе оглушителен жабешки хор» (Ем. Ст.). «Млъкнаха устата вдъхновени и оттам потече светла кръв» (Кр. Кюл.). Глаголи за възприятия, които се свързват с място, откъдето се извършват. Това е по същество пак насочване на действието навън от определеното място, напр.: «Преди години оттам се белееше само черквицата ни» (Хр. Макс.). «Спря десетина крачки по-долу и оттам огледа целия обор» (В. н., 4300, 1970). «Не знам, но той оттук видя света» (Ем. Попд.). «Оттук той се виждаше без долната и табашката махала» (Ем. Ст.). Може да се означаи разстояние: «Границата оттука е един фърлей с пушка» (Ив. В.).

Антонимичните наречия *отсам*, *оттамък* и *отвъд* са близки до наречията *оттук* и *оттам*, но се различават от тях по своето по-конкретно значение и още по признака насоченост или ориен-

тираност в определена посока. Значението на наречието *оттук* е твърде общо и зависи от това, какво съдържание ще се вложи в него от синтактичните му връзки. Наречието *отсам* за разлика от него не означава непременно близост, но фиксира определена страна, именно тази, която е в посока на субекта или на ориентирация предмет. За разлика от наречието *насам* в случая се предполага някаква разделна граница, поне в периода, когато възниква това значение за място. Наречието *отсам* има преобладаващо статично значение: «Родиха се два свята: *отсам* — в града ни — един, където господари бяхме ние» (Кр. Кюл.). «Разстъпете се *отсам*, разстъпете се *оттатък* — ето го часът благатък» (П. П. Сл.). «Цял ред дюкяни — ето и *отсам*» (П. П. Сл.). «*Отсам*, право над главата ми, стърчаха грамадните жълтеникави скали» (Ив. В.). Ако се назове разделната граница със съществително име, наречието се превръща в предлог, напр. *отсам реката*, *отсам града*. Наречията *оттатък* и *отвъд* са антоними на наречието *отсам* с общо значение 'на другата страна, в обратна посока, зад някаква граница'. Но между тях има известно семантично различие, което личи и от употребата им, напр.: «Преметне се феллах *оттатък*, а *отвъд* се превъртят гаджали» (П. П. Сл.). Наречието *оттатък* има по-широко и неопределено значение за място на срещуположната страна, без да се посочва или мисли непременно някаква граница. *Оттатък* чисто и просто означава едната от две срещуположни страни, към и срещу ориентирация предмет, напр.: «Да идем там, *оттатък*, да помислим» (Ас. Разцв.). «Аз мислех, че ще си там, *оттатък*, при момите» (Ас. Разцв.). «А вий идете *оттатък*» (Й. Й.). «Днес ни издига огромна вълна, за да се взрем и погледнем — *оттатък*» (Людм. Ст.). «И наистина не след дълго *оттатък* долетя писък на зурни» (Н. к., 4, 1965). Наречието *отвъд*, вариант *отвъде* (отовъд-, произв. от мест. стб. и обл. стар. овъ, ова, ово за близки предмети, вж. Млд.), освен място на срещуположната страна означава и отделяне с някаква граница, препятствие и др.: «*Отвъд*, дето живееше учителят, изведнъж силно издрънка нещо» (Й. Й.). «В ковачницата, там *отвъд*, пухти духало» (П. П. Сл.). «Те гледат с пламнали очи *отвъд*» (Ел. Багр.). «Разтварят се *отвъд* пък други небеса» (П. П. Сл.). Понякога тази граница се назовава с обособена част след наречието: «Лесно е да си представим какво става сега *отвъд*, зад хубавата Рила планина» (Ел. П.). «А *отвъд*, зад ниската ограда, лятна нощ ранила дето пада» (П. П. Сл.). Архаизирана, с диалектна оцветеност е формата на—е: «Те сега слушаха Стоянова *отвъде*» (П. К. Яв.). От примерите се вижда, че и двете наречия — *оттатък* и *отвъд*, имат значение за статичност и движение.

Широка е употребата на антонимите *отвън* и *отвътре*. Появили се като предложни съчетания, които в сравнение с мотивиращите наречия изразяват посока на движение, те при лексикализирането си като производни наречия развиват и статично значение, което днес е преобладаващо. Напр.: «*Отвън* нахлу свеж, студен въздух» (К. Калч.). «А с него нахлу *отвън*, през отворената врата, студен въздух» (Д. Тал.). «*Отвън* се зададе домакинята» (Г. Райч.). «Чукат *отвън* тъмни гости» (Г. Мил.). «Никой не можеше да я види *отвън*» (Д. Дим.). «*Отвътре* яростно залая куче» (Ст. Дич.). «*Отвътре* сякаш усетиха стъпките му» (Ст. Ц. Д.). «Никога не може да се отвори *отвътре*» (Л. фр., 1, 1965).

Предлогът *от* с отделителното си значение се десемантизира. По-общото значение на наречието съдействува за лексикализирането на предложното съчетание. Ако се сравнят съчетанията «*от нивите* се зададоха» и «*отвън* се зададоха», ще стане ясно, че при наречието статичният аспект има превес и че е по-лесно в съчетание с наречието да се десемантизира отделителният предлог. Наречието *отвън* започва да означава не място, точка или граница като начало на отделяне, а място, което е изключено от границите и обема на ориентиращия предмет. Наречието *отвън* означава място, в чиито граници се поражда или развива действието, макар в някои случаи да се насочва към вътрешността на предмета. Действието си остава в определена площ и двата антонима развиват следните значения: а) за определена площ или обем, в рамките на които става действието; б) за външна или вътрешна страна на предмета, която се обхваща от действието или върху която се извършва то, напр.: «Месечината го огряваше *отвън*» (Ив. В.). «*Отвън* манастирът е заграден с войска» (Ив. В.). «Видът на манастира е внушителен и импозантен *отвътре*, както и *отвън*» (Ив. В.). «Облечен в козя кожа с козината *отвън*» (Ив. В.); в) за отделяне от мястото при движение или при действие, което е насочено от това място в срещуположна посока. В първите два случая семантичното и формално сливане на съчетанието в една дума е съвсем естествено. Колебание може да се породи в правописа, а това означава, че и възприемането на формата не е съвсем естествено при третия случай, именно при значението за отделяне. Това е така, защото предлогът *от* е запазил своето основно отделително значение и съчетанието по семантика е непосредствено свързано като пряко производно от мотивиращото наречие, с което е в опозиционно отношение. Затова и в практиката се срещат правописни колебания относно разделното им или слято писане. Имаме всички основания въпреки изтъкнатите отношения да смятаме наречието с предлога *от* за цялостна дума и с двете му значения. Именно тази съвместимост на двете значения утвърждава формата на цялостната дума. Едно разделяне

на значението между дума и съчетание със същите компоненти не е възможно. Водещо начало в лексикализирането има статичният аспект, който морфологизира отделните самостоятелни думи на съчетанието и ги обединява като морфеми на една дума. А това ги изравнява и в изразяването на значението за движение. Словообразователният процес в случая се отличава със своята верижност, при която една качествена промяна от дума към морфема предизвиква същата промяна и в опозиционния член на системата.

Наречието *отвън* се употребява и във вариант *отвънка*. Наставката *-ка* внася признак за известна по-голяма близост до предмета, и то със статично значение: «Тя е слушала нейде *отвънка* и е чула какво приказваме» (Т. Г. Вл.).

Наречията *отгоре* и *отдолу* посочват място над или под предмета, където нещо се намира, поставя се, стои, следователно имат значение за статичност. Ако трябва да се изрази движение като отделяне, тогава наречието се включва в предложното съчетание. Напр.: «Хвърлените *отгоре* вили стърчаха зад гърба на Костадин» (Ем. Ст.). «Майката нагласи *отгоре* тънък дюшек» (Г. Кар.). «Ще ги напъхаме *отдолу* — каза Манол» (Ем. Ст.). «*Отдолу* пише: «Могъществото на един народ лежи в мъдростта на неговия господар» (Г. Стам.). В отделни случаи могат да се свързват с глаголи за въздействие върху предмета, напр.: «Да продължаваш да го държиш в тъмницата и да му *нанисаш отгоре* удари, когато той не може да се брани — това е много по-осъдително» (Ал. К.). Наречието *отгоре* подобно на други наречия за място може да се съчетава с кратка местоименна форма и да означава засягане на лице във физически или в по-отвлечен смисъл: «Болшинството скачаше *отгоре му* с яд, с дигнати юмруци» (Г. Стам.). «Камъкът с всичката си тежест се струполи *отгоре му*» (Й. Й.). «Право *отгоре му* и тъй — гърди с гърди» (Й. Й.). «Аз го бутам по стълбите напред, а той се завали *отгоре ми* като канара» (Й. Й.).

Антонимична двойка образуват наречията *отблизо* и *отдалеч*, които означават място, където произлиза едно насочено към ориентиращия предмет действие. Значението на наречието може да бъде отделително в истинския смисъл на думата, но в повечето случаи то е по-особено отделително значение — за действие, което се повтаря или се представя като непрекъснат процес с начална точка на възникване или източник на пораждане в близост или отдалеченост от предмета, негов обект, напр.: «Градушка куршуми *отблизо* и *далеч* запрашиха наоколо ни» (П. К. Яв.). «От една напречна уличка *отблизо* изведнъж се показаха двама заптии с пушки» (Д. Тал.). «Той беше по риза и гологлав, тъй че *отдалеч* съдията видя сивата му остригана глава» (Ем. Ст.). «Той беше наблюдавал *отдалеч* всичко» (Й. Й.).

Те не могат да поясняват глагол с ненасочено действие, което се затваря в определени граници. Статичността тук е по-особена, преплитаща се с представата за излизане навън, за финалност, която не предполага откъсване от мястото на пораждаване. Наречието *отдалеч* се употребява с вариант *отдалеко*, който в словообразователно отношение се обуславя от антонимията с наречието *близко* и се образува по аналогия с него, а във функционално отношение е чисто евфоничен вариант, без да се осъществява с него някаква семантична диференциация: «*Отдалеко* идваха гласовете» (Д. Тал.). «*Отдалеко* още в тъмнината познавах необикновено едрата му фигура» (Д. Тал.). «Ти още *отдалеко* впиваш поглед в тъмния процеп» (Ив. В.). С по-конкретно значение за място, но със същата употреба е наречието *отдълбоко*: «Старата жена поглеждаше двете момичета със своя кротък, извиращ *отдълбоко* поглед и се усмихваше» (Й. Й.). В наречието *отдире* откриваме свързан корен, който произлиза от *диря*. То се образува по модела на наречието *надире*, което е от съчетание със стар местен падеж. Значението му е статично и го синонимизира с еднокоренното наречие *надире*: «С ръце, нехайно кръстосани *отдире*, той подскачаше като елен» (Ел. П.).

Обобщителното наречие за място с предлога *от* има два варианта — местоименен *отвсякъде* и неместоименен *отвред*. Те се образуват чрез лексикализиране на съчетанията на предлога *от* с отделителното му значение и наречията *вред* и *всякъде* със значението им за място при статични глаголи. И тук образуването на предложното съчетание се обуславя от необходимостта да се изрази значение за движение като опозиционно на статичността, съдържаща се от мотивиращото наречие, но поради обобщителния характер на тези наречия се получават нови — не само повторно статично, но и значение за сборност и др. Отделителното значение на предлога *от* в повечето случаи избледнява и той започва да означава в по-малко случаи отделяне от всички страни, а повече насочване към определено място като масово извършване, насочване към предмета, ограждане, заобикаляне, протичане на действие около него. Дори при глаголи за движение се актуализират значенията за едновременност и масовост в насочването към предмета, за означаване на място около предмета. Постепенно представата за единичност се изгубва. Местоименното обобщително наречие *отвсякъде* има книжен характер и затова се употребява по-рядко за разлика от наречието *отвред*, което има разговорен характер и масова употреба. Между тях е настъпила и допълнителна семантична диференциация — наречието *отвред* запазва по-конкретно значението за място и за насоченост отвън към предмета, докато наречието *отвсякъде* се свързва със значение за състояние на предмета, за обкръжаване,

за поставянето му в определена обстановка, т. е. с преобладаващо значение за статичност: «Хиляди дървета ме обкръжаваха мълчаливо *отвсякъде*» (Ив. В.). «Тя е затворена *отвсякъде* чрез шеметно високи урви» (Ив. В.). «Множество лодки заобиколиха *отвред* парахода» (Ст. Дич.). «А вече плъзнали, по улици *отвред* се стичаха мъже, жени» (П. Р. Сл.). «*Отвред* се стича и гъмжи тълпата» (Ем. Попд.). «Наскочиха по своите врати *отвред* продавци» (П. П. Сл.). Ограничена употреба има обобщителното местоимение *отвсъде*, което е по-архаизирано (стб. отъвсъду).

С предлога *от* и мотивираща дума наречие се образуват ограничен брой производни наречия за време: *отпосле*, *отпреди*, *отнапред*, *отрано*, *отсега*, *отсетне*, *отскоро*. Всички те се подчиняват на един принцип: предлогът *от* се прибавя към наречие за време, за да изрази начало на действие, момент, от който се отделя или с който се ограничава действието по своето възникване. Този начален момент може да бъде в миналото или в бъдещето. Периодът на предложно-наречното съчетание до неговото лексикализиране е ознаменуван с отделителното значение на наречието. Свързването на съчетанието с вторично значение за период, в който се извършва действието, за ограничаване на действието в рамките на определен момент (статичност) — значение, присъщо на първичното, мотивиращото наречие, е начало на неговото лексикализиране, на превръщането му в цялостна дума. Това е свързано и с десемантизацията на предлога. Днес това вторично значение за поставяне на действието в определен период е преобладаващо. Наречието *отнапред* с вариант *отнапреж* означава изпреварване по време, момент преди извършването на действието, напр.: «Светлите целувки, що си ги *отнапреж* узнайвало» (П. Р. Сл.). «Зная, че е готова *отнапред*» (П. К. Яв.). Наречията *отпосле* и *отсетне* означават по-късен момент на извършване спрямо друго действие. За забелязване е, че действието, макар и в перспектива на бъдещето, е минало действие, следващо спрямо друго минало действие, напр.: «Как стана всичко онова, което *отпосле* се случи, Шибил сам не можа да разбере» (Й. Й.). «Онова, което се случи *отпосле*, не беше го видял» (Й. Й.). «Па *отпосле* да думат, ние искаме доброто на българите» (Зах. Ст.). «Видях *отсетне* по-страшни неща» (К. Вел.). Двете наречия се различават само стилистически, но не и смислово, като *отсетне* има разговорен характер. Не се различават по значение те и от мотивиращите наречия, ако не се има пред вид отсянката за по-голяма отдалеченост. По-особена, в известно противоречие на говоренето, е употребата на наречието *отсега*, което също може да означава начало на действието в този момент, но може да означава и минал момент като изходен, напр.: «Още *отсега* природата влиза като

съществен елемент в настроенията на Вазова» (М. Арн.). «И *отсега* оплаква легалните ни позиции» (Ем. Ст.).

От наречието *веднџ* (еднџ) за количество се образува наречие за начин *отведнџ* със значение за бързо извършване на действието, моментално, веднага. Освен признака моменталност тук се включват и признаците краткост и завършеност на действието. Затова глаголите, които се поясняват от наречието, са глаголи от св. вид: «Лазар Глаушев *отведнџ* млъкна» (Д. Тал.). «Това прекрасно, живо цвете така *отведнџ* увехна» (Д. Тал.). «Утихна *отведнџ*, сякаш се изпразни цялата църква» (Д. Тал.). «Лицето му *отведнџ* се промени» (Д. Тал.). «И *отведнџ* Корфоновоз видя, че оня го гледа зад стъклото» (Ем. Ст.). «Не може ли *отведнџ*, помъчи се пак» (П. Р. Сл.). Съчетанието на предлога *от* с мотивиращото наречие първоначално пази количественото си значение за извършване на действието без повтаряне на опита за извършване, но развива и по-абстрактно значение за краткост, за моменталност. Лексикализирането започва именно с появата на това значение, което става основно за него.

Активна употреба в съвременния български език имат местоименните наречия с предлога *от*, които биват главно два вида: за място и време. В отделни случаи се употребяват и местоименни наречия за количество, но повече в състава на подчинителни съюзи. Местоименните наречия с предлога *от* повтарят словообразователния модел и семантичната структура на неместоименните със същия предлог. Но значението им е твърде общо и затова могат да заместват други наречия или адвербиални изрази. Местоименните наречия за място са въпросителни (откъде, отгде), относителни (откъдето, отдето, отгдето), обобщителни (отвсякъде). Те са запазили отделителното значение в различните му аспекти и не се употребяват с друго значение. Напр.: «*Отде* идеше неговото обаяние, неговата сила?» (Ст. Дич.) «Нарочно заобиколи главната улица, да не мине край читалището, *отгдето* се чуваха ударите на тъпаните» (Ем. Ст.). Наречието *отнякъде* има разговорен вариант *отнегде*, *отнейде*: «Вей тих вечерник, песен на самотен рибар *отнейде* с себе си понесъл» (П. П. Сл.). Бяха вече разгледани наречията *оттук* и *оттам*, които са местоименни показателни. Употребява се и наречието *отдека*, което е диалектно: «Ами *отдека* идеш тъй рано?» (Ив. В.). «*Отдека* да се сетя?» (Ив. В.). «Полюбопитствувах да зная какъв е и *отдека* е» (Ив. В.).

Наречията за време също биват показателни, въпросителни и относителни, със запазено отделително значение — посочват начална граница, изходност във времето: «Изминаха две години *оттогава*» (Г. Райч.). «*Оттогава* старият чорбаджия не искал да го види» (Г. Кар.). «Зная те *оттогава*» (П. К. Яв.). «Той *от-*

кога не е идвал тук?» (Д. Тал.). «Или *откогато* те би хубаво твоята Стоянка, за да ти се показва хубавелка» (В. Друм.). По-трудно обясним е словообразователният процес при наречието *откакто*, *откак*, което е относително местоименно наречие за време, образувано с предлога *от* и мотивираща дума наречие за начин *как*, *както*: «Ето вече месец имаше, *откак* тя беше учителка» (Ел. П.). Придобиването на значението за време е свързано с преосмисляне на първичното наречие посредством неговата субстантивация. Обикновено то се употребява със значение за начална граница в един минал момент, във от който действието не се простира. Но за разлика от наречието *оттогава* наречието *откакто* се свързва по-тясно с характеристиката на случая-явление, който става ориентиращ за началото на действието. Към местоименните наречия принадлежи и наречието *отколе* (стб. до коли, до колѣ, корен и. е. $k^w o$, като в мест. кой, ъж. Млд.). Днес това наречие е архаизирано за книжовния език и е изтласкано в народните говори: «Ала няма ги *отколя*, тя сякаш ги изплака до една» (К. Хр.). «Но *отколе* ли беше? — и той е седял тъй» (И. Й.). «Всеки чифт уши с таз титла той *отколе* проглуши» (К. Хр.). Наречие за количество от същия модел е *отколкото*.

Местоименните наречия с предлога *от* могат да се разделят на две — самостоятелни и несамостоятелни. Самостоятелни са всички останали без относителните, които са поели функцията на подчинителни съюзи. В отделни случаи определителната морфема *-то* в състава им се съкращава, напр. *отде* — *отдето*, *откак* — *откакто*, *откога* — *откогато*.

1.1.3. Наречия с предлога *без*. Наречията с този предлог са лексикализация на съчетания с качествено значение, резултат от отричане на наличие. Тяхната семантика следователно се изгражда върху един основен признак — отсъствие на предметност. Но те имат цялостно значение за разлика от изходното съчетание, което означава отричане на субстанция. В това е качествено семантично различие, което съпътствува процеса на словообразователната трансформация — отричането се заменя с определено значение за състояние или образец. Производните наречия могат да означават негативно качество, но и положително, а най-често неутрално. Извършват се следователно няколко промени. Значението за лишаване от нещо, за липса се превръща в определящ признак, в характеризиращо качество на действието. Съществителното губи своето предметно значение, субстантивното си съдържание, а предлогът — своето по-конкретно синтактично значение за отричане. Развива се значението за начин, което дава възможност на наречието в сравнение с предложното съчетание да се свързва по-свободно с различни глаголи. Възможността за такава качествена промяна е заложена в характера

на самото съчетание, което има признаков характер. Например *безред*, *безкрай* от съответни съчетания. Съществителните *ред* и *край* са употребени със своето абстрактно значение или при образуване на наречията придобиват подобно значение.

Като изключим наречията с *без*, образувани от прилагателни имена чрез семантична деривация и следователно в тези случаи *без* пряка словообразователна връзка на наречието със съществителното име, чиято основа откриваме в производното наречие, трябва да подчертаем, че процесът на формално лексикализиране на съчетанията с *без* е твърде неактивен. От големия запас предложни съчетания само ограничен брой са преминали в наречия. Познати са само наречията *безкрай* в значение на неограничена продължителност и *безред* в значение на хаотичност, неорганизираност на действието. Напр.: «Преливат звуци нощни на сенките налягали *безред*» (К. Хр.). „О, езеро! Блести, *безкрай* пустинните на небесата огледало във своята мисъл ти» (К. Хр.). Второто наречие още не е достигнало висока степен на лексикализация и поражда колебание на границата между съчетание и лексема. При определени синтактични условия и наречието *безкрай* също има омоним предложно съчетание, напр.: «Без свършък нищо не остава, *без край* е само мисълта» (Ст. Мих.). Среца се и лексемата *бездруго* с пълна степен на лексикализация в значение за изключване на възможностите и утвърждаване само на една от тях. Но тази лексема принадлежи по-скоро към уточняващите думи, отколкото към наречията.

Слабата продуктивност в образуването на наречия с предлога *без* може да се обясни с две обстоятелства: първо, с това, че повечето от съчетанията на предлога *без* са съставени от конкретни съществителни имена. Такива съчетания притежават конкретно семантично съдържание, което по-трудно се преобразува в абстрактно за признак, и, второ, с наличието на много наречия с подобно значение, образувани от прилагателни имена. А прилагателното име бързо абсорбира субстантивната основа с помощта на наставката и е силен израз на значението за качество, докато лексикализирането на предложното съчетание изминава по-сложен и продължителен път на преобразуване, без да може в някои случаи да преодолее колебанието между аналитизъм и синтетизъм на изразяването, на словформата. Напр. с компонента *без* са познати следните наречия, образувани от прилагателни имена: *безплатно*, *безпощадно*, *безполезно*, *безпомощно*, *безпристрастно*, *безочливо*, *безсмислено* и др. Следователно тук семантичната деривация измества формалното лексикализиране. Не е без значение да се отбележи и това, че процесът на формално лексикализиране в случая не може да не се смущава от запазването на субстантивната наставка, свързана вече с определена

представа за субстанция, напр. *без пристрастие*, *без съзнание*, докато адективната наставка я измества и образува словоформа, която е удобна за адвербиализация — завършък *-о* в ср. р. Прави впечатление, че предложните съчетания, образуващи наречия, имат в състава си съществително име или без наставка, или с неоткрояваща се субстантивна наставка.

Към групата наречия, образувани от предложни съчетания със съществително име и предлога *без*, принадлежат наречията *безчет* и *безспир*, като второто е резултат на съкращение на съществителното име при сливането му с предлога: *без спиране* — *без спир*. «Приказваше *безспир* и размиваше с глупостта си» (Й. Й.). «Мислите му се нижат *безспир*, безкрай» (Й. Й.). И двете мотивиращи съществителни имена са абстрактни, а производните от тях наречия са за количество и начин, като първото от тях клони и към неизменяемо прилагателно име: *безчет хора*, *безчет пари*. Семантиката на *безчет* може да се изрази от наречно прилагателно *безброй*, което е изтласкало старинното *безгода*.

1.1.4. Наречия с предлога *в*. Образуват се наречия като *веднъж*, *веднага*, *вкратце*, *вкупом*, *воглаве*, *впоследствие*, *встрани*, *въобще*. Адвербиалната лексикализация обикновено се съпътства и от други допълнителни словообразователни промени, от използването на други средства, най-често закостеняла падежна форма. За отбелязване е, че предлогът *в* със значението си за място е употребен в повечето случаи абстрактно, в съчетание с имена, които имат по-общо или по-абстрактно значение. Израз на такава обобщеност са често използваните субстантивирани прилагателни имена, защото самата субстантивация е израз на обобщеност на признака — те не изразяват значение за място, а отделни признаци за локалност, например *посока*. Това се отнася дори за такива субстантивирани прилагателни като *ляво* и *дясно* в съчетанията *в ляво*, *в дясно*, които стават компоненти на наречията *вляво* и *вдясно*. Предхождащите наречията предложни съчетания означават място на насочване на действие в една от двете успоредни страни на ориентирация предмет. Лексикализацията на съчетанието е свързана с две направления на преобразуването, които по същество изразяват единен процес — означаване на посока и освобождаване от значението за насоченост с локализиране в определено място. Значението за насоченост днес се изразява пълноценно с наречия от съчетания с предлога *на*: *надясно*, *наляво*. Може би диференциацията на двата вида наречия ги поставя в определена система на семантично обособяване и противопоставяне. Те са синоними. Значението на наречията *вляво* и *вдясно* днес следователно се определя от съчетаване на признаците статичност и неограниченост. Напр.: «*Вляво и вдясно на шосетата ние видяхме нови селища*». (О. ф., 7610, 1969). Наречieto *встрани* е образувано след десубстантива-

ция на съществителното *страна*, чиято семантика по начало има абстрактен характер като израз на понятие за измерение или плоскост на отдалечаване от центъра. Едно такова значение по-скоро на измерение, отколкото на предметност лесно се свързва с означаване на посока или място като ориентираност спрямо даден предмет. За адвербиализиране на съчетанието спомага и архаизирането на формата *страни*, която може да се сметне за форма на местен падеж в ед. ч. Напр.: «Извил нозе *встрани*, седеше мъж» (Ст. Дич.). «Забелязва малко *по-встрани* един прелез» (Орл. В.). «Новият израсна *встрани*, там, където бяха мочурищата» (Р. д., 345, 1968). Конкретизация на значението за място според ориентиращия предмет се постига с употребата на съчетание с предлога *от* за отдалеченост, напр.: «Застана *встрани от* фризьорката» (Ат. Мих.). «*Встрани от* тях ярко се червенееше юрганът» (Ст. Ц. Д.).

Наречията *ведно*, *веднџж* и *веднага* са свързани с една и съща мотивираща дума — числителното *един*, но се намират в различно отношение на производност към него и помежду си. Резултат на непосредствена лексикализация на съчетанието с предлога *в* и числителното име във формата му за среден род е наречieto *ведно*, което има значение за едновременност на еднородни действия, извършвани от различни субекти, или подлагане различни обекти на едно и също действие. Напр.: «*Ведно* ще те занимават доволни, засмени, честити» (Хр. См.). «*Ведно* в тоя шум идваше и пресежливо остро църкане» (Ст. Заг.). Синхронизирането на действията се изразява чрез често употребяваното към наречieto съчетание за съвместност с предлога *с*: «. едините бяха натежали и *ведно с* тях мисъл някаква неспокойна» (Ст. Заг.). «Ще те изгорим *ведно с* къщата» (А. Стр.). Семантичното преобразуване в посока от време към начин е съществен фактор на лексикализирането. Наречieto е еднозначно — за начин. Наречията *веднџж* и *веднага* произлизат от съчетание *въ еднь* (вж. Млд.) или от готово вече наречие *еднџж*. В образуването им се използва и наставка *-ж* (съкращение на *-жди*), *-ага*. Адвербиалната семантизация на съчетанието има две посоки — към време и количество. В първия случай лексемата *един* се представя в своето значение на неопределеност и изходното предложно съчетание е наследник на по-старо съчетание със съществително име от семантичния кръг за време. И след адвербиализацията образуваното наречие продължава да означава неопределеност на момент в миналото. Освен основното значение за време то означава и отдалеченост, но подчертава и действителността на протичането, на извършването: «Но ето *веднџж* небесата над него надвиснаха в гнев» (Хр. См.). «*Веднџж* селяните се върнаха без едного» (Ст. Заг.). «Тѣй бѣбреа *веднџж* свещта» (Ст. Мих.). «*Веднџж* се съб-

рахме у дома» (Ал. К.). «Свинята влезнала *веднѣж* в една градина» (Ст. Мих.). Твърде общото значение на наречието, в чиято семантика присъствува признак за съвпадение с момент в миналото, се конкретизира синтактично с наличието на друго съчетание или изречение с темпорално съдържание, напр.: «*Веднѣж, преди година* и половина беше, добре помня» (Ст. Заг.). «*А веднѣж, когато* върлуваше черната смърт, се разчуло, че съм умрял» (Ем. Ст.). Така се обогатява рекцията на наречието, неговото дистрибутивно обкръжение.

Количественото значение на наречието *веднѣж* се свързва с представата за единичност на случая, с минималност на произтичането на действието. Тук се цели количествена измеримост, а не подчертаване действителността на извършването, напр.: «*Веднѣж* и на мене я дай» (П. Ю. Т.). «*Веднѣж* се умира» (Ст. Заг.). «Бай Ганьо сръбне *веднѣж*» (Ал. К.). «Видеше ли нещо *веднѣж*, вдълбаваше му белег» (Ст. Заг.). Често пъти единичността се поставя в съотношение с други количествени измерения: «*Веднѣж и дваж*, и десет, и сто пъти, все опити прави» (Ст. Мих.) Срещаме и варианта *еднѣж* с елизия на лабиалната съгласна от началото на думата: «*Еднѣж* две полски цветенца препираха се гневно» (Ст. М.). «*Еднѣж* създаденото нещо не може да загине пак» (Ст. Мих.). Наречието *веднѣж* бележи развитие към частица: «Спечелиш ли *веднѣж* доверието. . .» (Ал. К.). Среща се и в разновидности *еднѣжки*: «Отиваха в Грабижево *еднѣжки*» (Ст. Мих.).

Наречието *веднага* е свързано по образуване с наречието *веднѣж*. Можем да го отнесем към суфиксалния тип, затова ще бъде разгледано на съответното място. От съчетания с предлога *в* са образувани още наречията *в други д-н, вкупм* (стб. въ купъ — в. пад., с — купомъ — тв. пад. от купъ, Млд.) *воглаве, впоследствие, въобще* (Млд. — руски, въобще), в кратце (въ кратъѣ — мест. пад. ед. ч., Млд.) Напр.: «Той *вкратце* пожела онези сладки думици» (Ст. Мих.). Наречието *вред* за място е наследник на старобългарско съчетание въ *радъ* (Мл.-78) и означава всеобхватност в разпространението на действието, общовалидност и всеизвестност, напр. «Ти, на когото славата се *вред* разнася» (Ст. Мих.). «Тайновец, неяви знаци който вижда *вред*» (Ст. Мих.). Към формално лексикализиране клони и съчетанието *в къщи*, което засега се смята за разделно оформено, макар да се среща у отделни автори и слято написано: «Като се върна *вкъщи*, Дочкин искаше да помисли за тая чудновата болест» (Й. Й., т. III, стр. 379). Лексемата *впрочем* е образувана по руски образец и е утвърдена в съвременния български език по книжовен път. Тя също клони към категорията на уточняващите думи: «*Впрочем* и по характер, и по език разликата е доста голяма» (Г. Кар.). По същите правила е образувана и лексемата *всъщност*, която няма значение и

употреба на наречие, а е само уточняваща дума: «Това е *всъщност* културното развлечение на Златни пясъци» (О. ф., бр. 73888, 1968). От съчетания с предлога *въз* са образувани наречията *възбод*, *възнак*. Ст. Младенов търси корена на *възнак* в предлога *на* (вж Млд. — стр. 87).

1.1.5. Наречия с предлога *до*. Образуват се наречия за време, място и количество — както обикновени, така местоименни. Предлогът *до* придава на съчетанието значение на достигане, съприкосновение при граница във времето и пространството в конкретен или абстрактен смисъл и още по-абстрактно — граница на количествено нарастване или измеримост. В зависимост от характера и значението на името или наречието, към които се прибавя предлогът, съчетанието придобива различна семантика, която се преобразува при адвербиализацията. Първичното значение на достигане и отнасяне към даденост по време, място и количество става основа за развитие на нови, по-абстрактни значения, като локализация, продължителност, ограниченост, цялостност, завършеност и др. Преобразуването със значение за статичност е повлякло след себе си и формалното сливане.

Активна група, предимно местоименни, са наречията за време. Образуват се от съчетания с пълнозначна дума съществително име или наречие. От съчетания със съществително име в състава се образуват наречията *довечера*, *догодина* и *доредо*. Предложните съчетания, образувачи двете наречия, са означавали граница във времето, до която достига извършването. Наречията означават времето като ограничен момент независим от неговата продължителност, с който се свързва извършването на действието, напр.: «Че и *довечера* пак трябва да се пише.» (Ал. К.). «*Довечера* ще си приберем едно-друго» (Й. Й.). «Ама за *догодина* нека отсега знаеш» (Д. Мантов). Че действително значението за граница е изчезнало, се вижда от случаите, когато същото значение се изразява синтактически с вторична употреба на предлога *до*, напр.: «Можеш ли *до довчера* да отнесеш едно писмо?» (П. К. Я.). Останалите наречия за време с компонент *до* се образуват от предложни съчетания с пълнозначна дума, друго наречие, и то предимно местоименно. За разлика от разглежданите две наречия те означават граница във времето, пределност, които в зависимост от дистрибутивните връзки на наречието с други думи, предимно глаголи, могат да се видоизменят, да варират върху общата семантична основа, да се обогатяват. Наречията *досега* означава достигане на граница в момента на говоренето на действие или състояние, което е започнало преди. А това предполага цялостност в определен период, чиято начална граница е неизвестна в миналото, а крайната е маркирана в настоящето в непосредствена връзка с момента на съобщението, напр.: «Бе

ебе *досега* щяха да го обезглавят» (Ст. Заг.) «Много пъти *досега* е бе опитвал той да открие леговището на големия звяр» (Орл. В.). «Никои *досега* не ме е прегърнал така» (Ел. Багр.). «Не, не сме гували *досега*» (Ив. В.). «И *досега* още се помни там 1895 година» (П. К. Яв.). Същото значение за обратна граница на достигане има наречieto *дотогава*, образувано от антонима на наречieto *досега*: «*Дотогава* де не ходих, къде не те търсих» (Ст. Заг.). «Преди да почне да тъпче страниците на списанието с разни «навеи», с обнародваните *дотогава* разкази» (П. П. Сл.). «И ще правиш кази «икономия» *дотогава*» (Ал. К.). Вариант на *дотогава* е наречieto *дотогаз*: «А можеше и на детето да подобрее *дотогаз*» (И. Й.).

Ако моментът на границата във времето е неопределен, образува се производно наречие от наречieto *някога* (*нявга*): «Историята *донявга* праведно ще може да каже» (Ив. В.). В семантичния кръг на *дотогава* е наречieto *догдето* (*додето*), равняващо се на *докато*, и въпросителното наречие *докога*, но те имат още по-абстрактно значение: «Но *додето* съм жив, не ще мога да ти се уплатя» (Ив. В.). «*Додето* обядват, да държат децата си прави» (Ив. В.). «И така му вдъхваше душа за няколко време, *додето* так запираше» (Ив. В.). «*Докога* ще трепери българският гражданин?» (П. К. Яв.). «*Докога* тази подигравка с тебе?» (П. К. Яв.). Този същия образец се поражда и наречията *довека* със значение за степен, *довечера*, *докле*, *докато*, *докогато*, *донине*, *доскоро*, *долани*.

От наречията за място с компонента *до* са основни антонимите *дотук* и *дотам*, образувани от предложни съчетания с друго наречие. Те също означават граница на достигане или крайна граница на разпространение по място, напр.: «Едва се зачува *дотук* водопада» (Ив. В.). «Не без безпокойство пътувахме от село Рила *дотук*» (Ив. В.). «Колко ли поприща остават *дотам*?» (Ст. Заг.) «Закарайте ни *дотам*, ще си платим» (Л. фр., бр. 25, 1970). Посочените примери илюстрират основното значение като семантична основа на сливането на съчетанието и като семантичен резултат на това сливане. Но това основно значение е претърпяло развитие към по-голяма абстрактност и преносност — за граница като момент на даден процес, напр.: «*Дотук* им бил животът» (Ал. К.). «*Дотука* — за историческите личности в драмата» (Ив. В.). Същото абстрактно значение за граница на дадено протичане се преобразува в значение за степен, за достигане на определен максимум, напр.: «Моите претенции не отишат *дотам*» (П. К. Яв.). «Работата е била винаги *дотам*» (П. К. Яв.). Известни са от този тип наречията *докъдето*, *докъде* (догде), *догоре*, *додето*, *доде*, *донейде*, *донегде*, *донийде*, *доникъде*, *донякъде*, *донъти* и др.: «*Докъдето* стигаше погледът ѝ, пътеката беше пуста» (Ст. Заг.). «Да опитаме *докъде* може да стигне» (Ал.

К.). «Може би *донейде* си и благочестието на народа» (Ив. В.). Наречието *доземи* има конкретно и абстрактно значение за достигане на граница при извършване на действието в посока отгоре надолу или размер на неговото извършване: «Техният прикиор ми целуна ръка и ми се поклони *доземи*» (Ем. Ст.).

Наречията за количество и степен се образуват от съчетание с пълнозначна дума съществително име или друго наречие. В отделни случаи откриваме следите и на прилагателно име или числително. От съчетание със съществително име е образувано наречието *докрай*, което за разлика от *безкрай* означава ограничена продължителност и достигане на краен предел. И тук съществителното *край* с абстрактното си значение не на част от някакъв предмет, а като последна точка, етап от развитието на нещо, като негов завършек, е съдействувало за сливане на съчетанието и за формиране на новото семантично съдържание за достигане на последен етап от протичането и свързаните с него разновидности за изчерпване, цялостност, всеобхватност и др.: «Той остана верен на себе си и на дълга *докрай*» (П. К. Яв.). «Обтегнете *докрай* стрелата» (Н. Лил.). «Не утрая *докрай* с тях Бойко» (П. Ю. Т.). От съчетание на предлога *до* с наречия са образувани количествените наречия *донякъде*, *дотолюва*, *доколкото*. Наречието *донякъде* (донейде) е резултат на семантичен скок, при който значението за място започва да се възприема като значение за количество и степен въз основа на заложения първоначално в съчетанието признак за достигане на предел, отдалеченост, който се актуализира и абстрахира като определена степен. Наречието запазва неопределителното значение, което се възприема вече като значение за умереност, за малка размерност, напр.: «Ти си права *донейде*» (Ив. В.). «Бяхме *донейде* излишни хора» (И. Й.). От посочените примери се вижда, че наречието *донякъде* изразява степен на качеството и се прибавя към прилагателни имена в повечето случаи. Наречията *дотолюва* и *доколкото* се образуват по същия начин с тази само разлика, че количественото значение се съдържа още в наречието от състава на съчетанието, което е количествено наречие — *толюва* и *колкото*. Сливането им с предлога *до* е по-скоро семантично синтезиране на количествената семантика с включване на организиращия признак за граница, който е степенен признак, напр.: «И *дотолюва* дълго време още каузата на македонското избавление ще се отлага, *доколкото* време ще има място в умовете и душите на свободните българи твърдението и допущението, че знамето на македонското освободително дело е раздрано и изтъпкано» (П. К. Яв.). «Но ми се видя интелигентен, *доколкото* го забележих» (Ив. В.). Видно е, че значението им на местоименни наречия е несамостоятелно, съюзно-наречно значение. Затова те се употребяват като съюзни

думи. За степен е наречието *досуц*, прибавяно към други думи — прилагателни, местоимения, или към съчетания с признаково значение. Според обяснението на Ст. Младенов (Етимол., с. 619) потеклото му трябва да се свърже с корен в прилагателното *сух* — *суша*. Струва ми се, че би могло да се даде по-убедително обяснение на неговата производност, като се отнесе към съчетание на предлога *до* с отричастното прилагателно *съц*, църковнославянска форма *суц* (стб. с ы, с ж щ т и) от глагола *съм* (е с-м ъ, быт и). В руски език срещаме съответно прилагателни *суций* (Мл., с. 627). Значението за пълно осъществяване или за идентичност със същността на признак или положение е заложено в компонента *съц* и се сформира от предлога *до*, който показва достигане на същността, т. е. до крайност, изцяло, напълно, напр.: «Навлизахме сред залесени бърда, които *досуц* по всичко си приличаха» (Г. Кар.). «И Проичо се сви *досуц* на кълбо» (А. Стр.). «Той не помнеше да има в съновника му *досуц* такъв облак» (Ив. В.). Потрудно е обяснението на наречието *доста* със значение на много, в голямо количество, във висока степен. Според Ст. Младенов (Етимол. — 148) в компонента *сто* стои корен *sъt, в чешки *dostí*, полски *dosyć*, днешно прилагателно *сит*. Известно е и наречието *досита* за достигане на насищане. Може да се предложи и друг вариант на етимологично-словообразователно обяснение на наречното *доста* — чрез числителното с ъ т о род. пад. форма с ъ т а след предлога *до*. Значението за количествена граница *до сто* отговаря на представата за една сравнително висока степен, каквато се обозначава от производното наречие: «Вятърът на върха беше *доста* силен» (Ив. В.). «Беше се изминало *доста* време» (И. Й.). «Тия подигравки са *доста* остроумни» (Ал. К.). «Снсци е била *доста* храбра» (П. К. Яв.). «До стената на един голям хотел седи *доста* старичък вече, къс човечец» (Г. Ст.). Както и да се обяснява етимологията на наречието *доста*, който и от двата варианта да се приеме или да се наложи като исторически верен, едно си остава неоспоримо, че е останало по-общото значение за количество, свързано с представата за много, макар и в една не крайна, но все пак значителна степен.

1.1.6. Наречия с предлога *за*. Образуват се наречия за начин, причина и време с мотивираща основа от съществително, прилагателно или числително име, местоимение или друго наречие. Предлогът *за* е употребен със значението си на идентичност, предназначение и отнесеност към обратната страна или след дадено явление. При адвербиализацията на съчетанието се формира ново значение. Да разгледаме наречията за начин. Например идентичността в съчетанието на предлога *за* със субстантивирано числително *едно* е семантична основа за новото значение на производното ст него наречие *заедно*, което има ши-

рок обхват, може да означава съвместност, едновременност, успоредност, еднаквост, възприемани все като значения за начин. Напр.: «От година нещо живееха *заедно*» (Ив. В.). «*Заедно* да молим почитаемото правителство да вземе още по-сериозни мерки» (Ал. К.). На тази основа се е развила и дистрибутивната връзка на наречието, пояснявано от предложно съчетание на предлог с+ съществително име. Напр.: «Той *разбива заедно* с веригите и *преградите*» (Ив. В.). «Бай Ганю *изфирясал* из ресторана *заедно* с *дисагите си*» (Ал. К.). «Да се смеем *заедно със* сичкият сръбски народ» (Хр. Б.). «А *с това заедно* като че ли се *възземаше*» (П. П. Сл.). Значението на съчетанията за предназначение в наречията *завинаги*, *завчас*, *залудо*, *завеки*, *засега* се преобразува в значение за качество на действието. Наречието *залудо* днес означава 'напрасно, безмислено' и основание за такава семантика намираме още в съчетанието на предлога *за* със субстантивираното прилагателно: «Нашата рота... *залудо* не *фърля*» (Ив. В.). Идентичността на двойно предложното съчетание *за в час* при едно избледняване на представата за единицата време, означена от съществителното име *час*, също се превръща в признак на действието при образуване на наречието *завчас*, означаващо бързина на извършването или приключването на действието: «Ето и тя че *заминава завчас*» (П. П. Сл.). «Минатият път *завчас* ясно ми в умът *предстана*» (П. П. Сл.). «И *пламват завчас* небесата.» (К. Хр.). «Ясно, топло, а *завчас* *плъзнат* облаци над нас» (Хр. См.). Наречието *завинаги* е образувано от друго наречие по същия път, като значението за повторителност се заменя от значение за окончателност, приключеност, несъмненост на извършването. Съотнасянето към всички времена в бъдещето, неограничеността в безкрая поражда новото значение — за цялостност, което представя действието по определен начин. Напр.: «*Лучи*, на които *изворът завинаги* е пресушен» (Ив. В.). «*Лявата ръка завинаги остана* негодна за работа» (Ив. В.). «Да не пожелае на миг в душата си *завинаги* да остане» (Ив. В.). Със същото значение е наречието *завеки*, образувано от съчетание с пълнозначна дума съществително име в стара падежна форма.

Наречията с причинно значение са образувани от съчетания с местоимения в състава си. Предлогът е изразител на предназначение, което се преосмисля като причинност в семантиката на новообразуваното наречие. Основно място в този процес се пада на съчетанията, които имат в състава си показателно местоимение за предмет, напр. *това* и *туй*: «По-близо ще бъдат до минутата на своето освобождение и *затова* толкова пощастлива ще бъде за тях новата 1898 г.» (Г. Кирк.). «Долност не видях, *затова* ти и *заговорих*» (П. К. Яв.). «*Затова* и *заягаше* да ѝ бъде *полезен* по силите си» (Ив. В.). «Че бях варварин и *езичник*, *затова* ли?» (Ст. Заг.) «*Затуй* я септември *откъсна* с печален

надгробен наслов» (Хр. См.). Относителните местоимения наречия *дето, гдето* по същия начин образуват наречия: «Изпита лека ненавист към него, *загдето* я отдели от гусляря» (Ст. Заг.). «И *загдето* го слушаше и му се подчиняваше, Велимир нареди Цоко на най-добро място» (Д. Мант.). Същото важи и за местоименията *що* и *щото*: «*Защо* да мълча бе?» (Г. Кирк.) «*Защото* в боен ред сред робската тъма възбунени вълни издигат се със рев» (Хр. См.). «*Защото* в ония времена правосъдието беше бързо» (Ив. В.).

Наречията *за* в р е м е се образуват от съчетание на предлога *за* с друго наречие. Производното наречие означава перспективата на съредоточаване във времето — било то за момента, в бъдеще или неограничено, с всеобхватност във времето. Компонентът *за* означава именно съотнасянето към времето и обособяване на времето като даденост, по-голяма определеност и категоричност, насочване към даден момент. Съотнасянето към момента на говоренето в наречieto *засега* не повтаря значението на съчетанието, а е нова разновидност на актуализирането в сегашния момент като нещо временно или като достигнато състояние: «Както винаги ще ми се праща коректура, *засега* — в Юнион клуб» (Ив. В.). «*Засега* земеделieto дава главния облик на икономиката на страната» (О. ф., бр. 7610, 1969). Съотнасянето на извършването в бъдещето, свързано със семантиката на наречieto *занапред*, е само вътрешна форма, заета от предложното съчетание, а семантиката на наречieto е по-широка и по-различна — освен основния признак предстоящност се напластяват и признаци за продължение, възможност за извършване, перспективност и др.: «*Занапред* и лошо можеш да видиш — каза сурово Момчил» (Ст. Заг.). «Кой *занапред* ще строи черкви» (Л. ф., бр.2, 1965). «Според вестниците *занапред* ще одобрява театралния репертоар една комисия от актьори и писатели» (Ив. В.).

За означаване на времето според отнасяне след някакъв момент се използва наречieto *вчера*. Компонентът *за* тук е съхранил старото значение на предлога *зад*, което тук е преносно, тъй като се свързва с момент от времето, а не с място, напр.: «От *вчера* и *завчера* гърмят» (Ив. В.). «В аптеката *вчера* аз купувах си няколко праха» (Хр. См.). «*Завчера* бяха три пъти повече от нас» (Ив. В.).

В отделни случаи наречията с компонента *за* означават място, посока: *закъде, закъдето*.

1.1.7. Наречия с предлога *из*. Наречията, образувани по този начин, са продуктивна и твърде многообразна група по принадлежащите към нея производни лексеми. Освен това тя е строго очертана по словообразователна зависимост между производно наречие и мотивиращо съчетание и по семантични и лексико-морфологични резултати — образуват се наречия за място, време и начин от съчетания, които имат в повечето

случаи друго наречие в състава си. Изцяло предлогът *из* се включва във формалната и семантична структура на производното наречие със своето значение за отделяне или ограниченост на пространство, които в зависимост от наречието, с което се съчетава предлогът, могат да доведат до многообразен семантичен резултат. Съчетаването на *из* с наречията, които по начало имат пообщено значение и са абстрахиращи в различна степен от предметното многообразие на денотата, е свързано с неговата десемантизация, с избледняване на значението за отделяне и придобиване на по-абстрактно значение на цялото съчетание и на производното от него наречие. Пораждат се такива нови семантични признаци като степен, образец, пълнота и обхват, моменталност и др. А много от тях като елементарни семантични признаци формират значението за начин, което не се съдържа в изходното съчетание, а е резултат преди всичко на неговата адвербиализация. Би трябвало да се посочи и фактът, че предлогът *из* се слива не само с първично, но и с производни наречия, много от които принадлежат към отворената група на адвербиализирани прилагателни имена, и това увеличава словообразователния потенциал на наречията с компонента *из*.

Наречията за място принадлежат към двете семантични разновидности — за местонахождение в определени граници и за отделителност. Или значението за място се означава в двата аспекта — статичен и динамичен, които зависят от признака, внасян от предлога *из*, и от значението на пълнозначната дума, с която се съчетава. Едно от наречията, което най-добре очертава словособразователния път в този случай, е наречието *извътре*. То, както и останалите от тази група, се образува от сливане на предлога *из* с друго наречие за място, което има значение за статичност, означава ограничено място според ориентацията към даден предмет. Наречието *вътре* за разлика от останалите освен ограниченост на мястото показва и неговата принадлежност към даден предмет, включването му в границите на предмета. Предлогът *из* следователно, като изразява първоначално синтактичното отношение за отделяне от определено място и за разпръснато разположение или затворено движение (движение в статичен аспект) без напускане на мястото, постепенно преустройва значението на наречието за място, като прибавя към него посочените признаци и модифицира неговата семантична структура в посока на двата аспекта. Достига се по този начин до качествената промяна — ново значение, което се различава съществено от значението на предхождащото съчетание, защото не е синтактично, а лексикално значение, и нова форма, която заменя синтактичното съчетание с морфосъчетание. Заедно с това и предлогът като морфемна единица е значително изменен семантически и функционално, защото не притежава свойствата на аналитичен по-

казател на синтактичното отношение, а е формираща лексикалното значение единица, внасяща в общото, неподелимо семантично цяло отделен структурно-семантичен признак. Статичното значение на наречието *извътре* освен разновидностите за движение в статичен аспект придобива признака цялостност, всеобхватност, без той да преустройва значението за място в друго значение, напр. за начин, както е възможно това при друго структурно разположение. Напр.: «С плочи от бял и зеленикав мрамор е постанала и *извътре*» (Ив. В.). «Влезе в тоя тревясал, прохладен и покоен двор, изпълнен с тишина *извътре*» (Ив. В.). По-друг е случаят с динамичния аспект на значението за място — то е значително видоизменено и се свързва с представата за насоченост на действието навън, ориентираност навън, без да е задължително придвижване, отделяне от предмета. Напр.: «И Даниил чю *извътрѣ*» (Тр. дам., 177, стр. 125). Не случайно, когато трябва да се означи отделяне, се налага използването на допълнително средство, напр. на предлога *от*, и наречието започва да приема функцията на предлог: «И видѣх че исходи *извътре* от олтаръ като един диакон. (Тр. дам., 35, стр. 34). Известно избледняване е присъщо и на значението за разпръснато движение в статичен аспект или разположение, защото в отделни случаи наречието *извътре* започва да означава само значението за наличие, разположение, място: «Той разбуди дворското куче, заспало *извътре* до вратията» (Ив. В.). Същите семантични и формални трансформации са претърпели съчетанията с *из*, образували и останалите наречия от групата за място: «Пресрещна ги на Балкана и пътя им *изотзад* захвана» (П. Р. Сл.). «Гасняхя звездици, като че в нечакана уплаха от ясний месечка, надникнал *издалеч*» (П. П. Сл.). «И събраше се съсъди *изокол*» (Тр. дам., 292, стр. 195). «И стани и въсъди на конѣтъ мои *изотсади*». (Тр. дам., 128, стр. 92). «И над божия цръква имаше *изотгоре* камик лють твърдѣ» (Тр. дам., 246, стр. 167). «Те влязоха, сякаш насила от някого тласкани *извън*» (П. К. Яв.). Познати са още наречията *извисоко*, *изотвъд*, *изотвън*, *изотвътре*, *изотдалеч*, *изотпред*, *изотсам*, *изоттам*, *изоттатък*, *изподир*.

Наречията за време с компонента *из* се предшестваат от предложно съчетание с наречие за време, съществително или прилагателно име, в зависимост от които ролята на морфологизиращия се предлог е различна. Може да се каже, че сливането му с наречие за време, за да се образува ново наречие, е повече обновяващо за една налична вече семантика, без да се формира нова. Сливането му с наречия като *преди*, *първен*, *напред* (по-рано), *после* е свързано именно с това засилване на значението за време като отнесеност към определен период на извършване, като «разполагане» в този период или характерно време в миналото, напр.: «Ако бяха като *изпреди*, щеше ли да е тъй» (А. Стр.). «Той отгат-

ваше всичко *изнапред* (Ст. Заг.). «*Изпървен* той с ръце на кривака си стоеше» (Й. Й.). По-друг е случаят на сливане с имената, които в образуващото съчетание не са се превърнали в наречие, но имат признаци, близки до признаците за време. Това са съществителното *начало*, прилагателното *ново* и числителното *първо*, които по своята семантика не са далеч от представата за момент, за някаква хронология. Образуват се наречията *изначало*, *изпърво* и *изново*. Имената, които дават корена на производното наречие, са сякаш обвързани адвербиални компоненти, защото сами не означават време, но участвуват в състава на наречия с различен морфологизиран предлог (*изново*, *отново*, *наново*, *изначало*, *отначало*), напр.: «*Изпърво* се отнасяше тъй пренебрежително към някогашния свой ученик» (Т. Г. Вл.). «*Изначало* мислех да запитам кмета дали знае на каква отговорност подлага себе си» (Мих. Г.). «*Изпърво* Нонин не даде значение на това» (Ел. П.). Има разлика между наречията *изпърво(м)* и *изпървен*. Наречието *изпърво* означава времето като предходност и до голяма степен като качество, поради което се родее с наречията за начин, а *изпървен* означава изцяло времето като един определен спрямо другите момент от миналото. Наречието *изново* притежава засилено значение за възобновяване, поради което с него се посочва повече качество на действието, отколкото време на възникване, и затова можем да го смятаме като наречие за начин: «Гоце биде арестуван *изново* и откаран в Скопие» (П. К. Яв.). «Чашите *изново* се заискриха и закипяха» (Ив. В.). «Душата им щеше *изново* да се трови пред вида на богатствата и великолепието» (Ив. В.). Наречието *изначало* означава даден момент като самостоен при една последователност на моменти. Пораждането му може да се свърже с едно по-сложно съчетание в миналото, когато адвербиалното съчетание на *из* + съществително име е употребявано в по-сложно съчетание с друго съществително име. След като съчетанието на *из* + съществително име добива самостоятелност, то започва да се десубстантивира и да придобива все повече значението на наречие.

Наречията за начин с компонента *из* са активна и отворена група, която може да се увеличава и постоянно се увеличава. Тъй че покрай утвърдените наречия, като *изведнџж*, *издълбоко*, *издъно*, *излеко*, *изцяло*, се срещат и по-малко употребяваните, като *изкриво*, *изтихо*, *изтѣнко*, *изтежко* и др., които са в много отношения индивидуални образувания. Предлогът *из* е претърпял такова функционално изменение, че е получил известна свобода на свързване с повече наречия, без да е необходимо да се минава етапът на предложните съчетания като задължителен. До голяма степен той вече придобива характер на словообразователна морфема-представка. Семантичният му влог е значително

унифициран, защото в повечето случаи на свързване с готови наречия той внася значение за съотнесеност с качеството, за излишане от него. Това значение може да преустрои в различна насока значението на наречието, да го превърне напр. от наречие за време в наречие за начин, или ако не промени основната му семантика, да я обогати в посока на признака за степен. Може да се изрази по-голяма сила или да се подчертае цялостността на извършване. В зависимост от семантиката на мотивиращата дума и поради внасяното от предлога значение могат да се появят и други придружаващи признаци, напр. на субективност, въздействие, впечатление и др. Напр. *изкриво* освен основното значение 'отстрани' може да означава и отношение, а *изтежко* освен значението за голяма тежест може да означава и предупреждение, закана и др. Допълнителното значение, новата експресия могат да станат първостепенни. Примери: «Тя изглежда *изкриво* просяка и сърдито пресече» (Ст. Заг.). «Нека помнят — издума *изтежко* Момчил» (Ст. Заг.). «Ти всичко *изтънко* разправяш» (Ст. Заг.). «Той подзе *изтихо*, приведен към господаря си» (Д. Тал.). «Черните му очи гледаха *издълбоко* като из дъно» (Ел. П.). Компонентът *из* подсилва, но в същото време свързва по определен начин действието с признака. В наречието *изрядко* например към съотнасянето с признака за отдалеченост на моментите на извършване се прибавя и признакът повторителност, периодичност: «*Изрядко* и тъжно заби клепалото» (Й. Й.). «*Изрядко* блян бленувам, несбъднати мечти» (Д. Пол.).

Масова употреба има наречието *изведнъж*, което е образувано от наречие за количество *веднъж* чрез прибавяне на предлога *из* със значение за изходност. Това свързване на отделителността на предлога с единичността — изхождане от единичността, има за резултат новото значение за моменталност, бързина, както и допълнителните образни или експресивни значения за изненада, въздействие и др.: «*Изведнъж* някакъв шум се зачу отвън» (Й. Й.). «Момчето ѝ вдигна *изведнъж* мотиката и викна с пламнали очи» (Орл. В.). «Веселието на масата *изведнъж* стихна» (Д. Анг.). «После *изведнъж* се спря» (Д. Дим.). «*Изведнъж* виждам, че тук са работили големи средства» (Ив. В.). «*Изведнъж* в съседната улица засвири музика» (П. К. Яв.). Наречието *излека* е фонетичен вариант на наречието *излеко*: «Бяха се събрали повечето от хъшовете, с които *излека* се запознахме в Браила» (Ив. В.). От предложни съчетания с пълнозначна дума съществително име е образувано наречието *издъно*, което се освобождава от значението за място, а признакът отделяне вече не е актуален и се възприема като цялостност, изчерпаност. Затова наречието *издъно* стои на границата с наречията за количество и степен: «Кир Станчо е

старо, изпечено врабче, който *издъно* познава цаките на този шарен свят» (Г. Кирк.).

1.0 същия начин е образувана и лексемата *изобицо*, която вече се възприема като въвеждаща и уточняваща дума, а в по-малко случаи като наречие със значение за неконкретност, недоказаност, немотивираност: «*Изобицо* този човек повечето мълчи» (П. К. Яв.). «Не се е гледало *изобицо* дали критиката се отнася до някоя само факти» (Уч. пр., 1899, кн. 6, стр. 646).

1.1.8. Наречия с предлози *о, около*. Образуват се наречията *овреме, одве, одева, около*, от които последните две са вече със заличена словообразователна структура. Наречието *одева* има в състава си корен от старобългарско *д а в ъ*, съдържащо се в днешното наречие *отдавна*, (Млд. 374) и също означава предходност, но не голяма отдалеченост от момента. Наречието *около* също е чуждо на съвременното езиково съзнание и при един етимологически анализ може да се изведе от съчетание на предлога *о* с корен, който намираме в *коло, колело* (Мл.—377). Останалите две наречия — *овреме* и *одева*, са ясни по строеж — в първия случай съчетание със съществително име, във втория — с числително. Независимо от това, до каква степен е жива или се е заличила словообразователната отделимост на компонентите, ясно е, че предлогът *о* със своето значение за досягане се слива с пълнозначната дума, като наречието се насища със семантично съдържание, свързано със съотнесеност по време и качество на действието. Наречието *околоврѣст* съдържа корен от глагола *вратя се*, с който се съчетава наречният предлог *около* за място. Производното наречие за място не е лишено от признаци за качество на действието, от потенциала следователно на наречие за начин: «*Околоврѣст* бе ограден като кале с бели зидове» (Ел. П.). «И поради това населението е издигнало *околоврѣст* висок насип от прѣст» (Г. Кар.).

1.1.9. Наречия с предлози *по, под, при, пре, пред, през*.

От съчетания с предлога *по* се образуват наречия за място, време и начин. Пълнозначната дума на съчетанията, от които се образува, е наречие или по-старинна форма на съществително име. Предлогът *по* е единен в своето структурно-смысловото предназначение — преустройва значението на съчетанието в посока на някаква отнесеност към място, време, качество. Семантичната промяна по пътя на адвербиализацията в различна степен абстрахира значението на съчетанието, за да го синтезира като лексикално значение на наречието. Обикновено семантичният резултат не напуска семантичната сфера на съчетанието, макар в случая да настъпва качествена промяна, пресмисляне. Но се срещат немалко случаи и на разнороден семантичен резултат,

когато значението за време или място става значение за начин.

Наречията за място с предлога *по* са малко на брой: *посред*, *повсъде*, *повън*, *понякъде*, и то със слаба фреквентност и не така ярко изразено наречно значение. Наречието *посред* има значение за ограничаване, локализиране спрямо дадена част на ориентиращия предмет, която се взема в някакъв смисъл за негова среда. Това именно държи наречието по-често до съществително име, означаващо ориентиращия предмет. Оттук и по-силната предложна функция на това наречие, което не е загубило и характера си на самостоятелно наречие. Напр.: «*Посред* е Пловдив с дивните тепета» (Ем. Попд.). «Ей слънцето *посред*, на пладне спряно» (П. П. Сл.). «Младен се настани при масата *посред*» (П. П. Сл.). Обратно — наречието *повсъде*, производно от съчетанието на предлога *по* с обобщителното местоименно наречие *всъде*, има обобщаващо значение на отнесеност към много предмети и места, а това значение за всеобхватност е в основата на много нови значения — за разпръснатост в разположението, цялостност и др. До голяма степен предлогът *по* обновява една избледняла вече семантика, каквато се съдържа в наречието *всъде*, напр.: «*Повсъде* размятани трупе» (П. П. Сл.). Наречията *повън* и *понякъде* имат ограничена употреба.

От наречията за време се употребяват наречията *понастоящем* (от руски), *понявга* (понякога, понякогаж) *после*, които са резултат на по-сложни семантични и формални трансформации. Голяма вариативност е присъща на наречието *подир* (подире), чието образуване може да се свърже със съществителното *диря* в значение на нещо, което е след, което е останало спрямо придвижването на предмета, оставена следа. Предлогът *по* свързва действието с това значение за място или момент след нещо, след друго извършване или предмет. Затова новообразуваното наречие може да има значение за място и за време, да има наречна самостоятелност или предложна зависимост. В значението си за място това наречие има две особености — среща се само във формата *подире* и винаги в съчетание с кратко дателно местоимение *му*, *ми*, *ви*, *им* и др. Следователно наречието *подире* в значението си за място не е синтактически напълно свободно, а зависимо от местоимението и би трябвало да се смята, че в такъв случай то има предложна функция. Напр. «Влизат в тайните врата, които се затварят *подире им*» (В. Др.). «Слизат кравите по хълма, а *подире им* — нощта» (Мл. Ис.). Отнасянето към предмета по място чрез косвено местоимение може да се замени с предложно съчетание, което има еквивалента на дателно отношение, но в съвременния език се изразява аналитично: «Още по душата ми тежеше — викал той *подире на овчарите*» (П. Ю. Т.). От друга страна, не е без значение да се отчете фактът, че местоимението

е изгубило също своята самостоятелност и не реализира пълноценна синтактична позиция, а се приобщава към предходното наречие подобно на частица, която му придава признак на притежателност — наречие за място с притежателно значение. В тази семантична симбиоза се налага тенденцията към семантична цялостност на съчетанието по посока на лексикализиране, в което доминира наречието. Затова можем да говорим за наречие с притежателно значение, без да смятаме, че се е достигнало до завършеност на процеса: «*Подире му* мълком, окъсани, бледи, тълпят се бездомници, жадни за бран» (Хр. См.). «Езикът ми се обели да викам *подире ти*» (Г. Кирк.). «А *подире им* целият батальон се устреми към първия шанц» (Ив. В.). «Облачета рои *подире му* летят» (П. П. Сл.).

Употребата на наречието *подир* за време в самостоятелна синтактична позиция е по-малка, напр.: «*Подир*, като ме заряза, аз лицемерно приятелствувах със Сара» (Ив. В.). Между двете формални разновидности — *подир* и *подире*, няма семантични и функционални различия. Може да се говори за пълен вариант, какъвто е наречието *подире*, като се търси неговото начало в съчетанието на *по* със съществителното *диря* в местен падеж (п о д и р ъ), и за съкратен, по-нов вариант *подир*. Преобразуването на съчетанието в наречие е станало със засилване и окончателно възприемане, утвърждаване на по-абстрактния признак за следходност, след като съществителното име в съчетанието е изгубило своето субстанциално значение. Съвременната употреба на наречието най-често е свързана с неговата форма за степен, порядко за сравнителна, а предимно в превъзходна степен, напр. «И ние *най-подире* запалихме свещите» (Ем. Ст.). «Ще сполучиш *най-подире*» (Ст. Мих.). «Ето ме, *най-подире*, връщам се» (Ст. Мих.). Формата за степен със същото значение за време е присъща и на кратката форма на наречието (без *-е*): «*Най-подир* какво ме чака» (Ст. Мих.). «Изглежда бог ми помогна да те срещна *най-подир*» (Ст. Заг.). Един по-внимателен анализ ще ни покаже, че формата за степен тук е семантизирана с признака на обособяване на наречието като отделна лексема. Върху значението за следходност се напластват признаци за окончателност, крайна точка, приключване на извършването, а заедно с тях и някои субективни — като задоволство, облекчение и др., които го приближават до поясняващите думи. Наречието *подир* се употребява често и като предлог, който е синоним на предлога *след*. Двата предлога се намират в някакво стилистично-смыслово противопоставяне върху основата на едно и също значение. В случая можем да говорим вече за две омонимни лексеми с една форма *подире*, за наречие и за предлог като отделни думи: «И то само една година *подир* стъпването на руска земя» (П. К. Яв.). «Че *подир* малко време ще

презираш и мразиш всичко, щото си обичал» (Ст. Мих.). «Се божи християни. . . — чуди се баба Цена, като гледа *подир* дружината» (Ив. В.).

Висока честота на употреба има наречието *после* (стб. п о с л ъ , чийто първообраз трябва да се търси в съчетанието *по след* (*след* — предлог, субстантивиран със значение за сетнина), от което е редуциран вторият, субстантивният компонент с изпадане на денталния звук. Възможно е това изпадане да е чисто морфологическо, тъй като фонетични условия за него няма — денталът не се намира след друг съгласен или в група съгласни. Компонентът *сле* се свързва със значение за място спрямо някаква страна на предмет, спрямо обратната страна, но тук, в съчетанието *с по*, има преносно значение за място в една верига на протичане, на идващи едно след друго действия. Важна в случая е хронологията, а не непосредствената близост на моментите и процесите, напр.: «*После*, като си наливаше ракия, изохка» (А. Стр.). «*После* чува пак гласа на баща си» (Д. Тал.). «*А после* пак се заслушвах в нескончаемите ловни истории» (Ст. Дич.). «Писъкът на куршумите по-напред и *после* трясъкът на гръмотевицата и сега ечаха в ушите му» (Ив. В.). «Полето се белееше мъгловито до известно място на юг, *после* се изправяше черната стена на един рид» (Ив. В.) И тук, както при наречието *подире*, превъзходната степен е придобила известна семантизация, напр.: «На бясна власт *най-после* народен гняв край туря» (Ст. Мих.). «Че ще намерим отдих и услада *най-после*» (Ст. Мих.). «*Най-после* едно бухтене на вода проби другите шумотевици (Ив. В.). Наречието *после* в по-слаба степен се използва и като предлог: «И не ще да остави *после* себе си ни спомен, ни уважение» (Л. Кар.).

Наречието *понякога* в разновидности *понявга* и *понякогаж* се образува от наречието *някога* с прибавяне на *по* за отнесеност към непосредствен момент. Получава се ново значение за време: признака разпределителност — отнесеност към много неопределени моменти и следователно повторителност. Допълнителни значения са несигурност и умереност на възникването. Наличието на повече случаи — на един, но не и всички, поражда именно признака повторителност, неопределена периодичност, частичност и изолираност на проявите, напр.: «*Понякога* биваха на позиции» (И. Й.). «*Понякога* ѝ минава през ума да си легне и да спи» (М. Крем.). «*Понякога* бял призрак му показвал пътя» (Ст. Заг.). «Аз се опитвах *понякога* да работя на харманя» (И. Й.). Рядко тъй *понякога* през тих вечерен час целува и друга» (Хр. М.). «*Понякога* погледът се спираше върху нея» (Ст. Заг.). Във варианта *понякогаж* откриваме следи на старинна частица *же, же*, която окръгля формата на много наречия и засилва подчертането на тяхното значение: «Опитвам се *понякогаж* таз тайна

да отгатна» (Ст. Мих.). «А *попъкогаж* той спираше поглед на брегът» (В. Др.). Наречието *понастоящем*, дошло от руски, има същата словообразователна структура със следи от падежно оформяне на пълнозначната дума в съчетанието, напр. «*Понастоящем* в Естония се превежда художествена литература от 40 световни езика» (Л. фр., бр. 44, 1971). «Разходите за децата освен това *понастоящем* са по-продължително време» (сп. Н. вр., 1965, кн. 2, с. 14). «*Понастоящем* все повече се нарушават границите между фундаментални и приложни изследвания» (Р. д., бр. 289, 1971). Висока степен на формална адвербиализация е достигнало съчетанието *по среднощ*, което е втора степен на сливане: «*Посреднощ* старата излезе, ние след нея отдалеч» (И. Й.).

Наречията *за начин* с компонента *по* се образуват от предложни съчетания на други наречия и имена. Образуват се: *поединично*, *полека*, *поотделно*, *поред*, *посменно*, *постарому*, *потихом*, *потънко*, *помежду*. Типично в това отношение е наречието *полека*, образувано от съчетание на *по* с наречието *леко*, разновидност *лека* в състава на производното наречие, като обвързан словообразователен компонент, срещан и в други наречия, напр. *полека-лека*. Отнасянето към значението за слаба степен, което се извършва от предлога *по*, обобщава значението за темпа на действието и то става синоним на наречието *бавно*: „Непознатият обаче го отмина и се приближи до нас *полека*“ (Ив. В.). „Стражарят го *полека* отдръпва назад“ (Ив. В.). „Тя го подхвана от страни и *полека* го отведе до трапезата“ (Г. Райч.). „Защо *по-полека*, бе?“ (Ал. К.). Наречията *посменно*, *поотделно*, *поединично*, *поминутно* и др., които завършват на *-о*, ако някои от тях не се покриват фонетично с прилагателни имена, могат да се смятат за образувани по модела на *полека* от съчетание на предлога *по* с друго наречие, което е също за начин. Напр.: „И вятърът в скалата бие *поминутно*“ (Кр. Кюл.). А наречието *потихом* е адвербиализация на съчетание от по-старинен вид, с падежна форма. Колеблива е все още формалната адвербиализация на съчетанието *по ред* и то поражда колебание в написването. Може да се смята, че в определени случаи е вече наречие, когато синтактичното отношение е заменено от единно лексикално значение за последователност. Напр.: „Ще казвам *поред*“ (П. К. Яв.). „Тоя ден и много дни *поред* по Преспа се говореше само за тая случка“ (Д. Тал.). В по-особени случаи, в известни устойчиви съчетания, срещаме предложно-падежната форма *поредом*, превърната в наречие: „Наредени *ред по редом*“ (П. Р. Сл.). „Молитствувам *по редом*“ (П. Р. Сл.). От предложно-падежна форма е образувано и наречието *поделом*: „*По делом* му заплата“ (П. Р. Сл.).

Наречието *помежду* има ясна словообразователна структура и производност от предложно-наречно съчетание. Но то се среща

по-често в своята несвободна употреба, а заедно с дателно местоимение, придаващо му притежателен признак: „Чувам да шепнат помежду си моите съседи“ (Г. Кирк.). „Зидарите нещо се карат помежду си“ (П. Ю. Т.). „Събо и Момчил приказваха тихо помежду си“ (Ст. Заг.). „Той се изправя помежду им“ (П. Ю. Т.). Наречието *помежду* се намира на кръстопът, раздвоява се между притежателно съчетание и предлог. Наречието *постарому*, срещано като цялостно оформена дума със сливане на двата компонента, е убедително, ако се има пред вид това, че е наследник на една стара падежна форма, която е вече изчезнала. Но семантичната и словообразователна парадигма го държи все още здраво в системата на други разделно оформени наречия с *по*, образувани по същия модел. То ще бъде изяснено по-убедително, когато се разглеждат тези наречия, смятани от нас за съставни наречия.

За степен с предлога *по* е образувано наречието *почти* (стб. **почти** от глагола **почѣтж** — смятай, речи, току-речи, Мл., стр. 501), чиято словообразователна структура е вече етимологическа. Напр.: „Аз бях *почти* задрямал“ (П. К. Яв.). „*Почти* прехвърлихме върха“ (П. К. Яв.). „Беше поднесла букета си *почти* под носа му (Ал. К.). „Погледнах *почти* с тайно благоговение“ (Ив. В.). „Тя е същата оная, що съм видял и *почти* любил някога“ (Ив. В.). Това наречие в много случаи се доближава до частиците и уточняващите думи; напр. към съществително име: „Величава останка от миналия век, *почти развалина*“ (Ив. В.). „Възбуждаше *почти* съжаление“ (Ив. В.).

Несигурна е лексикализацията на съчетанието *пред вид*, което се развива в посока на семантичен синтетизъм. А това влече след себе си и тенденцията за пълно формално лексикализиране, видно и от изолация на съществителното име *вид* в този случай от неговата формална парадигма, напр. членуване, число и др.: „Отпращаха го с празни ръце, понякога с уверения да го имат *пред вид* за следващия път“ (Ив. В.). „Имайте го *предвид*“ (П. К. Яв.). „Ние безспорно имаме *предвид* действителността“ (О. ф., бр. 7530, 1968). С предлога *под* са образувани наречията *подръка* и *подред*, които не са напълно оформени като отделни думи: „Тя най-добре запази, години *подред*, крушката“ (Й. Й.). С предлога *през* е образувано наречието *презглава*, напр.: „Бързат *презглава* по стръмното нагоре“ (А. Стр.). „Пазвантите се втурнаха *презглава* из пътя към полето“ (Орл. В.). Два момента определят лексикализирането на наречното съчетание *през глава* — нечленуването на името и новата семантика, значението за интензивност и темп във висока степен. Конкретното значение за свързване с предмет по място и задминаване се заменя с абстрактно значение за начин въз основа на един от признаците на отношението, изразявано от съчетанието. Заедно с това трябва да се отчете като

фактор и следствие, като траен резултат излизането на съчетанието от синтактичните връзки на своята първична, пораждаща го съчетаемост и навлизане в нови зависимости, ознаменуващи новото абстрактно и свободно значение за начин.

От предложно съчетание с *пре* може да се приеме образуването на наречието *премно* за количество: „Сама да ходи из града *премно* тя обича“ (Ст. Мих.). „Туй ясте е *премно* сладко“ (Ст. Мих.). Останалите наречия с *пре-* не могат да се причислят към лексикализацията на предложни съчетания, тъй като успоредно с тях съществуват и прилагателни имена и следователно трябва да се смята, че формата е изработена изпърво като адекватна и чрез семантична деривация е преминала към наречията, напр. *предостатъчно*, *превъзходно* и др. С предлога *при* се образуват наречията за време *пр вечер*, *пр живе*, *пр зори* и наречието *пр сърце* със съпътстващ признак отмятане на ударението върху предложния компонент. Предлогът *при* се използва със значението си за съвместност (*при живе* — следи от стар местен гадеж). Съчетаването в *привечер* е улеснено от семантиката на съществителното *вечер* за време. От значение за лексикализирането е нечленуването на името. Семантиката за отнесеност, близост, предходност спрямо вечерта се обособява в означаване на определено време, период. Същото важи и за останалите наречия с този предлог. Напр.: „*Привечер* заходящото слънце изпращаше новата каручка на Стоян“ (Ел. П.). „И помръкваше *привечер*, щом видеше да се изцежда дневната светлина“ (А. Гул.). „Аскетици, които са носили още *приживе* ореола на светците“ (Ив. В.). „Той се загледа в Косана, все тъй голям и страшен, какъвто беше и *приживе*“ (Й. Й.).

1.1.10. Наречия с предлози с (*съ*), *след*, *сред*. Предлогът *с* в съчетание с формата за родителен падеж на съществителното име *нощ* образува наречието *снощи* за означаване времето на вечерта, която е минала, за предходната вечер. Съчетанието е имало значение на отделяне от време, от началото на миналата нощ, което се е обособило в значение за определен период от време преди нея и свързано с нея. Някакво особено разнообразие тук не се забелязва, напр.: „Оная вечер банкет, *ин щи* озация“ (П. К. Яв.). „Прочетох *снощи* новата Първанчова поема“ (Ст. Мих.). „Там незнаен скитник *снощи* огън стъкна“ (П. П. Сл.). „*Снощи* той приказва с доктора“ (Ив. В.). По същия начин чрез отделителното значение на *с* и сравнителната степен на старобългарското *више* от *висок* е образувано наречието за място *свише*. Значението за място на предложното съчетание с пълнозначна дума субстантивирано прилагателно име се заменя със значение за място, което е по-абстрактно и започва да се възприема и като значение за начин — 'неочаквано, ненадейно, без труд'. Архан-

зирането на формата на пълнозначната дума и на значението за отделяне на предлога *с* съдействуват за сливането на двата компонента. С предлога *с* в неговото значение за съвместност и старобългарско обобщително местоимение (*съ -гьсѣмь*, твор. пад. ед. ч. от *гьъ*) се образува наречието *съвсем*, което има значение за количество и степен — означава крайна висока степен на състояние или действие: „Той не искаше още да погледне *съвсем* трагически на работата“ (Ив. В.). „Той се отпуснал *съвсем* и прилича на тръшнат с трици чувал“ (Ел. П.) „Дъбакът пък *съвсем* беше се забравил“ (Ел. П.). „Той приближи лицето си *съвсем* до тях“ (К. Калч.). „Съвестта на стария чорбаджия не беше *съвсем* спокойна“ (Й. Й.). Лексемата *сбогом*, посочвана като наречие, трябва да се причисли към предикативите.

Предлогът *след* образува едно съчетание, което е тръгнало по пътя на лексикализацията. Може да се смята, че тази адвербиална лексикализация не е напълно завършена, затова и днес се среща съчетание *след обед*, което по своята разделеност се противопоставя на съществителното *следоб-д*. Но тук се очертава нов процес — семантична лексикализация на съществителното *следобед* по посока на наречието, както например *сутрин*, *вечер* и др.: „*Следобед* да се повика вешо лице-оръжейник“ (Ем. Ст.). Предлогът *сред* по същия начин участва пък във формиране на наречието *среднощ*: „Защо излизаше *среднощ* това момче?“ (Л. фр., бр. 25, 1971) В повечето случаи думата *среднощ* се държи като съществително име: „*Среднощ* превалява“ (К. Хр.). На това се дължи и предложната ѝ употреба: „И ето го сега, *по среднощ*, в тая виелица, отива в града“ (Й. Й.). „*В среднощ* ураганът ревеше“ (Хр. См.). Те дават началото на нова адвербиална лексикализация.

1.2. Сливане на словосъчетания. Сливането на словосъчетания не е продуктивен начин за образуване на наречия. Засега разполагаме с ограничен материал от такива наречия, но това още веднъж потвърждава извода за тяхната непродуктивност, като се има пред вид, че примерите са извлечени от голяма статистическа съвкупност наречия. Едно от най-употребяваните е наречието *тозчас* със значение за съвпадение с момент и незабавност на извършване. Словосъчетанието *този час* е образувано въз основа на определеността на съществителното име, изразена с показателното местоимение: *този час* в смисъл на *същия час*, непосредствено в момента, веднага. Лексикализирането се извършва със семантичен скок, с преосмисляне на съчетанието, защото съществителното име изгубва първоначалното си значение и започва да означава миг, момент. Сливането се улеснява, както и в други подобни случаи, от съкращение на местоимението: „Старият чорбаджия *тозчас* се съвзе“ (Й. Й.). „Ако легне и затвори

очи, *тозчас* ще заспи“ (Й. Й.). „Той *тозчас* се попипа над кръста“ (Й. Й.).

Наречието *весден* крие старинна форма на старобългарското местоимение **ЕЪСЪ** и се употребява със значение за постоянно, непрекъснато извършване в периода на деня, напр.: „Нали *весден*, мила, на сърце те нося?“ (П. П. Сл.). Срещаме и наречието *полвек* за количество на времето. То се образува по същия начин със съкращаване на прилагателното име в словосъчетанието *половин век*: „*Полвек*, отдаден на служба на народа, подвизи — трябва на други“ (Ив. В.).

1.3. А г л у т и н а ц и я. При този начин на образуване производното наречие е резултат от прибавяне на някаква семантически и формално неизменяема дума към готовата вече негова форма, която си остава непроменена. Аглутинацията е коренно различна от деривацията, защото при нея прибавеният компонент не образува нова част на речта, а само я видоизменя, макар да се образува нова дума, в случая ново наречие. В нашия език аглутинацията не е широко разпространена. При образуването на наречието тя се изразява в прибавяне на частицата *не*, местоименно-частица *що* и някои други частици, като *годе*, *си*, *ня*-, *ни*, познати от системата на местоименията.

1.3.1. С ч а с т и ц а т а *не*. Прибавянето на частицата *не* има своите особености, свързани с няколко факта, като например това, че не всички наречия търпят нейното прибавяне, че много от отрицателните форми съществуват още и като отрицателни форми на прилагателните имена, което отслабва процеса на прибавянето ѝ към готови наречия. Следователно за образувани с частицата *не* ще смятаме тези от наречията, които нямат съответни отрицателни форми като прилагателни имена и следователно не могат да се разглеждат като образувани по принципа на семантичната деривация. За останалите се предполага, че формата им е заета от готово прилагателно име с частица *не* в състава му. Интересно е да се установи кои от прилагателните, преминаващи в наречия, образуват отрицателни форми и какви са структурно-семантичните промени при това образуване и преминаване след това в наречие. Важна роля в случая играе антономията, при която следователно наличието на едно прилагателно в положителна форма неизбежно изисква наличието на антоним, особено при качествените. Наличието на едно качество поражда своя антоним, който може да бъде произведен от съответното прилагателно, и тогава се образува отрицателната форма със самостоятелност на нова лексема, на ново прилагателно име, а може и да не бъде произведен от него и тогава отрицателна форма не се образува, т. е. антонимите не са сродни думи, производни една от друга. В такива случаи частицата *не* пак може да се употреби,

но за отричане на признака, а не за противопоставяне на признак, затова тя се пише отделно, тъй като изразява синтактично значение за отричане, без да се преустройва семантичното съдържание на прилагателното име. Нар. *рядко* има своя антоним *често*, поради което от него не се образува отрицателна форма, макар аналитично да се изразява значение за отричане. Напр.: „Аврам и Колчо били грамотни, та *не рядко* в тия срещи прочитали по нещо“ (Т. Г. Вл.). Наречията, образувани от прилагателни имена, които имат в състава си частицата *не*, са предимно качествени наречия: „Майката чакаше *нетърпеливо* връщането на Тотка“ (Ив. В.). „Той *неохотно* ме слушаше“ (Ал. К.). „Той *неволно* избягна острия му поглед“ (Ив. В.). „По заповед на г. полковника трябва да се явите *незабавно* в околийското управление“ (Ем. Ст.). „Свири *нехайно* по голите клони“ (К. Хр.). Преминаването им към категорията на наречията се съпътствува със семантични промени, които ще бъдат разгледани на съответното място за семантичната деривация.

Наречията със собствена аглутинация на частицата *не*, т. е. без посредството на прилагателно име, са по-разнообразни по вид при една ограниченост на броя им. Те могат да бъдат за място, за време, за степен, за начин и др. Образуваните от други наречия с отрицателната частица *не* придобиват освен антонимичното и друго значение, с което се обогатява тяхната семантика. С тях фактически се изтъква ново качество и те не са абсолютни антоними на наречieto с положителна форма. Например наречieto *недалеко* има значение на *близо*, но не съвпадна напълно с този антоним на наречieto *далеко*, защото се свързва повече с оттенък на неголяма далечина и със субективното значение за несигурност или неопределеност в посочването на близостта. Примери: „*Недалеко*, до един стълб на лозата, стоеше дякон Викентий“ (Ив. В.). „И го намерих *недалеко* от София“ (Ив. В.). „*Недалеко* се чернееше край пътя хан“ (Ив. В.). „Ала в леса *недалеко* ясно пропяха петли“ (Ст. Заг.). Не се покриват напълно и наречията *неотдавна* и *скоро*, антоними на *отдавна*: „*Неотдавна* те станаха едни от първите носители на паспорта на трудовата слава“ (Р. д., бр. 105, 1964). Затова понякога за означаване на по-голяма близост се прибавя към *неотдавна* друго наречие за степен, наречieto *съвсем*: „До *съвсем неотдавна* някои от тях ни се струваха игра на фантазията“ (в. Студ. тр., бр. 438, год. 16). В друг случай пък антонимът *неведнџж* изразява засилена повторителност и интензивност на действието и се запазва като количествено наречие, напр.: „*Неведнџж* е бъркал той в кесииите на разни славянски комитети“ (Ал. К.). „Но *неведнџж* богомолците срещаша княгинята“ (Ст. Заг.). „*Неведнџж* бе ставало дума за наивниците“ (Ем. Ст.). Несигурна е формалната лексикализа-

ция на наречието *недотам* за степен: „Вързани в една *недотам* чиста кърпица“ (Ал. К.).

Аглутинацията на останалите частици е свързана с оформянето на наречията като звуково-материална единица, а първоначално и с някои признаци, уточняващи семантиката на наречията, закръглящи и тяхното семантично съдържание, придаващи му завършеност на свободно лексикално значение.

1.3.2. С частицата *си*. Образуват се наречията *тутакси* за начин със значение за моменталност, рязък прелом или бързо, незабавно произтичане. Частицата се прибавя към по-стара славянска форма, в която заляга местоименен корен (сравни полско *tutak, tutaj*, м. рус. *тутка*, еж. Млд.), като потвърждение на случая в момента, като израз на определеност. Частицата *си* може да се изведе и от старо показателно местоимение с определително значение. Примери: «Тия вълшебни картини, сменявани *тутакси* с дълбок мрак, приличаха на феерия» (Ив. В.). «И *тутакси* действително ти виждаш такива» (Ив. В.). «Но всичко това още *тутакси* изчезва» (Г. Кирк.).

1.3.3. С местоименно-наречна частица *що, току*. Словообразователната функция на частицата *що* с оглед на правописа е посочена от Кр. Чолакова.¹⁹ Наречието *току-що* за време означава непосредствена близост до момента, преди него. Прибавянето на частицата към наречието *току*, което по начало означава момент от времето с представа за непосредност, свързва това значение с известна показателност и това го подсилва като самостоятелно значение, напр.: «*Току-що* Марко затваряше, зададе се съседът му» (Ив. В.). «Кафеджията *току-що* беше отворил заведението си» (Ив. В.). «И аз *току-що* му изпратих писмо» (П. К. Яв.). «Асмата се бе *току-що* разлистила» (Д. Мант.). «Пасеха *току-що* родени агнета» (Ст. Заг.). В наречието *току-така* основното значение се носи от наречието *така*, а наречието *току* има само подсилващо значение и изпълнява ролята на частица. То се е десемантизирило в тези случаи като пълнозначна дума, затова можем да го сметнем за наречна частица, която внася семантичен признак на предположение: «Почтеният философ е изтървал горните думи *току-тъй*» (Г. Кирк.).

ИЗВОДИ

Формално-смыслеовото лексикализиране (адвербиализация) на предложни съчетания, словосъчетания и пълнозначни думи с аглутиниращи частици, както показва анализът на конкретния

¹⁹ Кр. Чолакова, За правописа на някои сложни наречия, образувани с частицата *що*, сп. «Български език», 1957, кн. 2, стр. 161—1.3.

материал, е един от най-активните начини за образуване на наречията в съвременния български език. Това образуване е наследено още от старобългарската епоха и макар да е постоянно действащ процес, то познава периоди на по-силна и по-слаба продуктивност, като особено силно се проявява в периодите на преход от едно състояние на езика към друго, напр. при прехода от старобългарски към новобългарски език, от синтетизъм към аналитизъм, от общонароден диалектно-разговорен новобългарски език към книжовен и др. Открояването на закономерностите на неговото проявление е свързано с проследяването на по-продължителни етапи от лексикалното развитие на езика. Затова на съвременните резултати неизбежно трябва да се гледа в известен смисъл ретроспективно, в светлината на ония промени, които са обусловили тяхното натрупване и запазване до днес.

Ако трябва съвсем обобщено да погледнем на извършения анализ, тъй като подробните частни и индивидуални изводи като конкретен израз на общите закономерности бяха дадени в хода на самата работа, можем да кажем, че беше направено сравнително пълно обяснение на процеса върху основата на богат и задълбочено интерпретиран материал, че беше разкрита неговата вътрешна същност с проследяване на механизма на словообразуване и определящите го фактори от семантично и формално естество. Съществен момент тук е характеристиката на подтиците, които се съдържат в самата аналитична синтактико-смилова единица, станала база за формиране на лексикалното значение и единната словоформа на производното наречие, за развитие по посока на адвербиалната лексикализация. А също така е важна характеристиката на словообразователните резултати с оглед на видовете новообразувани наречия, на тяхната семантика и на системата, в която те намират мястото си като функционални единици.

Словообразуването е процес, динамика на формиране на лексиката. В изследването на този процес особено внимание заслужава взаимоотношението между градивните, формиращите думата елементи. Механизмът на образуването на производното наречие в нашия случай е по-особен, тъй като сливането на компонентите в предложното съчетание или словосъчетанието не предполага някаква особена активност от страна на съставлящите ги компоненти. Но тук става съществен въпросът за разкриване сложността на взаимопроникването им в прехода към цялостно оформената единица и в нейния състав на производна дума. Тази своеобразна трансформация на аналитичната синтактична единица в синтетична лексикална се извършва чрез десемантизацията на компонентите в посока на абстрахиране и релативност, благодарение на които те се обединяват в новото се-

мантично качество, в лексикалното значение на производното наречие. По този начин смислово-синтактичното отношение се заменя с лексикално значение. Конкретно беше проследена ролята на пълнозначната, или основната дума, в предложните съчетания и особено промените на нейната субстанциална същност, ако е съществително име, или субстантивацията на думите без субстантивно значение, както и преобразуващата структурна роля на предлога, който от изразител на синтактичното отношение става структурно-семантичен елемент в значението на новообразуваната дума. Интерес будят преходите от една адвербиална качественост на аналитичната единица към нова адвербиална качественост на думата. Обикновено категориите време, място и др. се преобразуват в квалитативни адвербиални категории, каквато е например наречието за начин. Такъв преход е валиден, макар и в по-слаба степен, и за останалите категории. Този въпрос изисква специално проучване като важен семасиологичен въпрос.

Когато словообразуването по пътя на формално-смисловата лексикализация погледнем не чисто формално, а като на широк семантичен процес, който обуславя и формалното сливане, тогава се разкриват системните отношения и взаимодействие на елементарните — общи и диференциални, семантични признаци в семантичната структура на наречието, например на признаците статичност, моторност, финалност, количественост и степенност, ориентираност и посока и др. Тяхната смяна, ограничаване или разширяване, активизиране или избледняване в съдържанието на синтактичното съчетание обясняват много от вътрешните подбуди на лексикализацията. Те също бяха изяснени в известна степен. В конкретните лексикално-семантични резултати на словообразуването на отделни места беше направена и частична дистрибутивна характеристика на производните наречия.

Направеното проучване изяснява важни страни от словообразователния процес на наречията и дава добра основа за навлизане в сложната проблематика на наречието като част на речта в българския език.

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СТРУКТУРА И СЕМАНТИКА ПРОИЗВОДНЫХ НАРЕЧИЙ СОВРЕМЕННОГО БОЛГАРСКОГО ЯЗЫКА

Станю Георгиев

Резюме

Настоящая работа представляет собой первую часть монографии, состоящую из двух частей, и охватывает словообразовательную структуру болгарских наречий и их семантические и лексические характеристики. Исследование проведено в синхронном плане, но все-таки в данном случае словообразование является процессом формирования слов и их семантики. В работе раскрыты тенденции развития, выявлены факторы языка, обуславливающие активность изучаемого процесса и определяющие взаимодействие словообразовательных компонентов, их объединение и взаимопроникновение в производном слове.

В первой части работы исследуются наречия, образованные способом формальной и лексической лексикализации: способом слияния предложных сочетаний (*напред* из *на прѣдъ*, *нагоре* из *на горѣ*, *отведнѣж*, *безред*, *довеми*, *залудо*), способом слияния словосочетаний (*тозчас*, *весден*, *полвек*), способом агглютинации частиц к знаменательным словам (*неохотно*, *неотдавна*, *тутаки*, *току-що*). Ударение ставится прежде всего на роль, формальные и семантические преобразования знаменательных и служебных слов в процессе перехода синтаксических сочетаний в цельнооформленные слова, синтаксического отношения в лексическое значение. Особое внимание уделяется нерешенным вопросам о роли приставки в процессе словообразования и в зависимости от этого проводится граница между формально-смысловой лексикализацией и морфемной (префиксальной) деривацией, между синтаксическим сочетанием и словом.

Производные наречия рассматриваются в соответствующей словообразовательной парадигме; в значительной степени затрагиваются и проблемы семасиологического и дистрибутивного планов. Проведенное исследование изъясняет важные стороны словообразования болгарского наречия и является хорошей основой для решения его сложных проблем.

STRUCTURE MORPHOLOGIQUE ET SEMANTISME DES ADVERBES DERIVES DANS LE BULGARE CONTEMPORAIN

Stano Guéorguiev

R é s u m é

Cet ouvrage est la première partie d'une vaste étude sur la structure morphologique de l'adverbe et des effets sémantiques et lexicaux qui en proviennent. Les questions sont traitées d'un point de vue synchronique. Toutefois, la dérivation est considérée en tant que processus de formation des mots et de leur sémantisme: l'auteur cherche à découvrir les tendances du développement, ainsi que les facteurs linguistiques internes qui conditionnent la puissance dérivative et déterminent les rapports existant entre les constituants morphologiques et leur interpénétration dans le mot dérivé.

La présente étude des adverbes résultant d'une lexicalisation formelle et sémantique: fusion de certaines locutions prépositionnelles (напред < на прѣдъ, нагоре < на горѣ, отведнѣж, безред, доземи, залудо) fusion des éléments d'un syntagme nominal (тозчас, всден, полвек), agglutination de particules à des mots à sens plein (неохотно, неотдавна, тутакси, току-що).

L'accent porte surtout sur les changements formels et sémantiques que subissent les lexèmes et les morphèmes dans leur passage d'une structure syntaxique à un mot ayant sa fonction et son sens propres, d'un rapport syntaxique à une signification lexicale. Une attention particulière est prêtée au rôle du préfixe dans le processus dérivatif et on fait une distinction entre la lexicalisation basée sur la forme et le sens, la dérivation préfixale (morphémique), les locutions syntaxiques scindées en un mot, etc.

Les adverbes dérivés sont étudiés du point de vue de leur formation paradigmatique, en traitant, toutefois, des problèmes de caractère sémasiologique et distributif. Cette étude, en jetant de la lumière sur certains côtés importants de la formation des adverbes, fournit une base solide à des recherches ultérieures dans ce domaine.

СЪДЪРЖАНИЕ

0. Предварителни бележки	3
1. Формално-смыслово лексикализиране	8
1.1. Сливане на предложни съчетания	13
1.1.1. Наречия с предлога на	20
1.1.2. Наречия с предлога от	35
1.1.3. Наречия с предлога без	49
1.1.4. Наречия с предлога в	51
1.1.5. Наречия с предлога до	54
1.1.6. Наречия с предлога за	57
1.1.7. Наречия с предлога из	59
1.1.8. Наречия с предлози о, около	64
1.1.9. Наречия с предлози по, под, при, пре, пред, през	64
1.1.10. Наречия с предлози с (съ), след, сред	70
1.2. Сливане на словосъчетания	71
1.3. Аглютинация	72
1.3.1. С части ата <i>не</i>	72
1.3.2. С части ата <i>си</i>	74
Изводи	74
Резюме на руски	77
Резюме на френски	78

ТРУДОБЕ

ВТУ

Т. XI, К. I

1973 74